

EURASIAN CENTER OF
INNOVATIVE DEVELOPMENT DARA

Global Science and Innovations V

International Scientific Conference

Conference Proceedings

Poland
Kazakhstan
Turkey
Russia
Bulgaria
Belorussia

Gdansk
Poland

February 10, 2019

EURASIAN CENTER OF INNOVATIVE DEVELOPMENT “DARA”

GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS V

PROCEEDINGS

February 10, 2019

GSI-V

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Jan A. Wendt – Gdansk University, Gdansk, Poland

Gdansk, Poland

2019

UDC 378(063)

LBC 74.58

G 54

G 54 Global Science and Innovations V. Proceedings – Gdansk: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2019. – 556 p. (in English, Russian, Polish, Kazakh, Turkish languages).

ISBN 978-601-341-047-0

Authors are responsible for the accuracy of cited publications, facts, figures, quotations, statistics, proper names and other information

The proceedings are the papers of students and researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

UDC 378 (063)

LBC 74.58

ISBN 978-601-341-047-0

© Eurasian Center of Innovative
Development «DARA», 2019

Scientific Committee

- Prof. Dr. Burghard Meyer / Leipzig University, Leipzig, Germany
- Prof. Dr. Emin Atasoy / Uludag University, Bursa, Turkey
- Prof. Dr. Abdullah Soykan / Balıkesir University, Balıkesir, Turkey
- Prof. Dr. Alaattin Kızılcıoğlu / Balıkesir University, Balıkesir, Turkey
- Prof. Dr. David Lorant / Eszterházy Károly University, Eger, Hungary
- Prof. Dr. Jan A. Wendt / Gdańsk University, Gdańsk, Poland
- Ing. Dirk Van Merode MSc. / Thomas More University of Applied Sciences, Mechelen, Belgium
- Prof. Dr. Atanas Dermendjiev / St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Veliko Turnovo, Bulgaria
- Prof. Dr. Stela Dermendjieva / St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Veliko Turnovo, Bulgaria
- Prof. Dr. Jilili Abuduwaili / Xinjiang Institute of Ecology and Geography, Chinese Academy of Sciences, Urumqi, China
- Prof. Dr. Vladimir Makarov / Saratov State University, Saratov, Russia
- Assoc. Prof. Dr Zhanbolat Tusupbekov / P.A. Stolypin Omsk State Agrarian University, Omsk, Russia
- Prof. Dr. Nelya Shapekova / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- PhD Ruslan Safarov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- PhD Zharas Berdenov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Ordenbek Mazbayev / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Sherim Tulegenov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Zhanat Shomanova / Pavlodar state pedagogical institute, Pavlodar, Kazakhstan
- Assoc. Prof. PhD Erbolat Mendybaev / K. Zhubanov Aktobe regional state university, Aktobe, Kazakhstan
- Prof. Dr. Orazkhan Aimakov / S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. İrina Koleva / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
- Assoc. Prof. Dr. Zdravka Kostova / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
- Assoc. Prof. Dr. Elena Galay / Belarusian State University, Minsk, Belarus
- Assoc. Prof. PhD Hussein Al-Wadhaf / Hajjah University, Hajjah, Yemen
- Assoc. Prof. Dr. Kiss Tímea / University of Szeged, Szeged, Hungary
- Prof. Dr. Luchiyon Milkov / University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
- Ivan Mironov / Professional School by John Atanasov, Stara Zagora, Bulgaria
- Prof. Dr. Endon Garmaev / Baikal Institute of Nature Management, Russian Academy of Sciences, Ulan-Ude, Russia
- PhD Anton Germashev / Zaporizhzhya National Technical University, Zaporizhzhya, Ukraine
- Prof. Dr. Marin Rusev / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria

CONTENT

EARTH SCIENCES

Korinth B., Kulas B., Wilk D. GEOGRAFIA KOMUNIKACJI W BADANIACH KATEDRY GEOGRAFII ROZWOJU REGIONALNEGO I GEOGRAFII TURYSTYKI W PUBLIKACJACH PRACOWNI ANALIZ TERYTORIALNYCH.....	10
Duczyc S., Wendt J.A. UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNE I WALORY TURYSTYCZNE REGIONU ZALEWU WIŚLANEGO.....	17
Górawski B., Wendt J.A. POLITYCZNE UWARUNKOWANIA KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU MIASTA.....	27
Górawski B., Wendt J.A. SOCJALIZM W ARCHITEKTURZE PRZESTRZENI MIEJSKIEJ.....	33
Борисенко-Клепач Н.М. ПОВЫШЕНИЕ ДОСТУПНОСТИ ГОРОДОВ ДЛЯ ЛЮДЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА.....	38
Maior J-C. LJUBLJANA – THE GREEN CAPITAL OF EU IN 2016 STUDY CASE – WHAT HAS BEEN CHANGED IN ORDER TO AWARD THE TITTLE ? 2005-2015 CASE STUDY (REGIONAL DEVELOPMENT).....	44
Atasoy İ.O., Atasoy E. KÜRESELLEŞEN DÜNYADA DİLLER COĞRAFYASININ YERİ VE ÖNEMİ	48
Türk H., Atasoy E. TÜRKİYE’DEKİ COĞRAFYA ÖĞRETİM PROGRAMININ 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ (UNESCO) AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	59
Ok D., Soykan A., Cürebal İ. BALLIPINAR ÇAYI HAVZASININ (KAPIDAĞ YARIMADASI, BALIKESİR) JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİNİN MORFOMETRİK YÖNTEMLERLE ANALİZİ	68
Atasoy E., Soykan A., Alkar E. ETNİK VE DİNSEL ÇATIŞMALARIN SİYASİ COĞRAFYA YANSIMALARI POLİTİCAL GEOGRAPHY REFLECTIONS OF ETHNIC AND RELİGİOUS CONFLİCTS.....	80
Hakan Ö., Niyazi K., Cemre K.B. TEMEL COĞRAFİ KAVRAMLARIN ÖĞRETİMİNDE HAYAT BİLGİSİ (2. VE 3. SINIF) VE SOSYAL BİLGİLER (4. SINIF) DERS KİTAPLARINDAKİ DEĞİŞİM	87
Aykurt H., Yilmaz E., Soykan A. MORPHOMETRICAL ANALYSIS OF GEOMORPHOLOGICAL AND HYDROGRAPHICAL PROPERTIES OF KARINCA CREEK BASIN (BURHANIYE – BALIKESİR – TURKEY).....	104
Kara T., Atasoy E. DÜNYA’NIN İLK CİTTASLOW (YAVAŞ ŞEHİR) ADASI: GÖKÇEADA’NIN TURİZM POTANSİYELİ.....	117
Korinth B. EDUKACJA KULTUROWA W SZKOLNEJ GEOGRAFII – STAN OBECNY I PERSPEKTYWY NA PRZYSZŁOŚĆ.....	125
Korinth B. ANALIZA PRZESTRZENNA JEDNOSTEK URBANISTYCZNYCH STAROGARDU GDAŃSKIEGO W KOTEKŚCIE ICH SPOŁECZNEGO WYKORZYSTANIA.....	131
Илиев В.П., Русев М. ВОДНИТЕ РЕСУРСИ КАТО ФАКТОР ПРИ МЕЖДУОБЩНОСТНИТЕ И ТРАНСГРАНИЧНИ ПРОБЛЕМИ В СИРИЯ.....	140
Христова С. БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – КАК ЕДНА СТРАНА СЕ ПРЕВЪРНА В ДЪРЖАВА С ДВЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ЕДИНИЦИ И ТРИ ЕТНОСА.....	145
Петрова П. СЕЛСКИЯТ ТУРИЗЪМ И СТРАТЕГИИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	153

Бекетова А.Т., Джадаева С.К., Джаналеева Г.М., Атаева Г. ЭТАПЫ ЛАНДШАФТНОГО АНАЛИЗА И ГЕОИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЯ.....	163
Джадаева С., Берденов Ж.Г., Галымжан С.Б., Жакупов А.А. АНАЛИЗ СТАТИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КЛИМАТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ АТБАСАРСКОГО РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	169
Керімбай Б.С. ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЕДУЩИХ КОМПОНЕНТОВ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ БАССЕЙНА РЕКИ ШАРЫН.....	177
Исмагулова С.М., Ауезова З.Т. ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	183
Нурпейсова А.М., Сапаров К.Т. ҚАЗАҚСТАНДА ТОПОНИМИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	188
Табылдинов А.К., Галымжан С.Б., Берденов Ж.Г. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА И ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ АККУЛИНСКОГО РАЙОНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ.....	192

ECOLOGY

Demir Y., Atasoy E. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN EKONOMİK, ÇEVRESEL VE SOSYAL BOYUTLARI ÇERÇEVESİNDE 2018 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ	202
Alkhanova Y.Zh., Beisenova R.R. ECOLOGICAL ZONING OF THE AKMOLA REGION (NORTH KAZAKHSTAN) WITH THE USE OF GIS TECHNOLOGIES.....	215
Akhmetov K., Khanturin M. SPECIAL ASPECTS OF BIOLOGY AND REPRODUCTIVE POTENTIAL OF ARTEMIA SP.....	217
Муканова К.А., Нурушев М.Ж. РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ – ОСНОВА ЧИСТОТЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ.....	221
Оспанова Г.К., Ауезхан С.А., Махмут А.О. О ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕРАБОТКИ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ В КАЗАХСТАНЕ.....	225

BIOLOGICAL SCIENCES

Аширова Ж.Б., Аймагамбетова К.А., Кужантаева Ж.Ж. ШАТЫРГҮЛДІЛЕР (APIALES) ТҰҚЫМДАСТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ КЕҢ ТАРАЛҒАН ТҮРЛЕРІ.....	228
Ергешев Е.Т. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ЖЫЛЫЖАЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ.....	234
Ибажанова А.С., Шабдарбаева Г.С., Тлесова Г.С., Турганбаева Г.Е., Кенжебекова Ж.Ж. БАЛЫҚТАР ПАРАЗИТОФАУНАСЫ.....	240

CHEMICAL SCIENCE

Бактыбаева А.Д., Шаихова Б.К. ҚОРҒАСЫН ӨНДІРІСІ ӨНІМДЕРІНДЕГІ ВИСМУТТЫ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ.....	244
--	-----

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY

Абсалыкова Г.С., Искакова М.С., Әкима Ш., Исабаева С.Н. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ.....	246
Айп Е.А., Хисамутдинов Р.М., Баегизова А.С., Мухамедрахимова Г.И. ГЕНЕРИРОВАНИЕ СЛУЧАЙНЫХ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЕЙ ДЛЯ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ В КОРПОРАТИВНОЙ СЕТИ.....	248
Даукенова С.Е., Дәнен А.М. СОЗДАНИЕ ПЕРВОГО КОММЕРЧЕСКОГО КВАНТОВОГО КОМПЬЮТЕРА.....	251

Есқара Г.Т., Хисамутдинов Р.М., Казанбасов Е.К., Мухамедрахимова Г.И. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВВЕДЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РИСКОВЫХ СИТУАЦИЯХ.....	255
Иминжан Г.Ә., Тасполат С.С., Рысбекқызы Ж., Исабаева С.Н. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В АВТОМОБИЛЯХ.....	258
Малайсарова К.Н., Нурмуханбетова А.Ж. ВОПРОСЫ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ И ИНФОРМАТИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	261
Сайтбеков Н.Д., Ботагариев Т.А. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «ВОЛЕЙБОЛ» НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРЕДМЕТУ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА » В ВУЗЕ.....	265
Туяков Д.Ш., Сеилов Ш.Ж. РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ШИРОКОПОЛОСНОГО ДОСТУПА В СЕЛЬСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	269

TECHNICAL SCIENCE

Дараев А.М., Куттыбаева А.Е., Касымова А.Е., Байкенова Г.М. КОМПЬЮТЕРНАЯ МОДЕЛЬ РАЗОМКНУТОЙ СИСТЕМЫ АСИНХРОННЫЙ ДВИГАТЕЛЬ – ПРЕОБРАЗОВАТЕЛЬ ЧАСТОТЫ.....	274
Даулетканова С.О., Муса Ж. ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	280
Диханбаева Ф.Т., Тастурганова Э.Ч. РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ БИОНАПИТКОВ НА ОСНОВЕ ВЕРБЛЮЖЬЕГО МОЛОКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДРОЖЖЕЙ, СБРАЖИВАЮЩИХ ЛАКТОЗУ.....	284
Зарипов Р.Ю., Жекенов А.Б. ИССЛЕДОВАНИЕ ВАРИАНТОВ ОПИРАНИЯ КОТЛА НА РАМУ ВАГОНА-ЦИСТЕРНЫ.....	287
Tsay K.V., Maulenova G.D. AUGMENTED AND VIRTUAL REALITY IN ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION.....	293
Шайзаданова Г.С., Кучарбаева К.Ж. РАЗРАБОТКА ОДЕЖДЫ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ ДЛЯ ПАЦИЕНТОВ С ТЕРМИЧЕСКИМИ ПОРАЖЕНИЯМИ.....	302
Қамбар Г., Құсайнова Г., Сариева Г., Мухтарханова Р.Б., Матибаева А.И., Джетписбаева Б.Ш. СҮТ ҚЫШҚЫЛДЫ СУСЫНДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ЕШКІ СҮТІН ҚОЛДАНУ.....	306

PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Капарова Р.М. БІР АЙНЫМАЛЫ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУІ ТАҚЫРЫБЫНА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖОБАЛАУ.....	312
Джунисов А.Т., Елдесбай Т.Ж., Кельтенова Р.Т., Мауленов А.О. СПЕКТРАЛЬНАЯ ПОСТАНОВКА ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ ПСЕВДОПАРАБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ.....	318

AGRICULTURAL SCIENCES

Зейін Б.Н., Орымбасар Д.Б., Рахматуллина Ғ.Е. ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МНОГОПЛОДНЫХ ОВЕЦ В НАШЕЙ СТРАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ.....	323
Nabiyeva Zh.S., Kurmanbaeva I.N., Zhetenova M. WAYS TO IMPROVE SAFETY OF GRAIN FOR APPLICATION IN THE PRODUCTION OF BREAD.....	326
Мырзабаева Г.А., Баядилова Г.О., Идрисова А.Б., Есенбаева Ж.М., Турганбай Г. ВОЗДЕЛЫВАНИЕ СОИ НА БОГАРЕ В УСЛОВИЯХ ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ....	329
Заманбеков Н.А., Корабаев Е.М., Кобдикова Н.К., Сиябеков С.Т., Базилбаев С.М., Азизов Х.А. БҰЗАУЛАРДЫҢ ДИСПЕПСИЯСЫНА ҚАРСЫ АЩЫ ЖУСАН ТҰНБАСЫН ЕМДІК МАҚСАТТА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	335

Заманбеков Н.А., Туржигитова Ш.Б., Корабаев Е.М., Кобдикова Н. К., Сиябеков С.Т., Туруспаева Ш.Д. АНТИМИКРОБНОЕ ДЕЙСТВИЕ НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА ПАТОГЕННУЮ МИКРОФЛОРУ.....	339
Отарбек А.Б., Нуралиева Ұ.А., Джетписбаева Б.Ш. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ЖЕРСІНДІРІЛГЕН БАЛ АРАЛАРДЫҢ ЭКСТЕРЬЕРЛІК ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ.....	342
Шуменова Н.Ж., Баимбетова Э.М. АҚМОЛА ОБЫЛЫСЫНЫҢ ЕГІН АЛҚАБЫНАН TRICHODERMA ТУЫСЫНА ЖАТАТЫН САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫ БӨЛІП АЛУ.....	349

SOCIAL SCIENCIES

Wendt M.Z. THE BRIEF INSIGHT INTO A CONTEMPORARY NEWS IN ACCORDANCE WITH NEWS VALUES.....	353
Nedkov R. РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ И ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНАТА СИГУРНОСТ В БЪЛГАРИЯ.....	358
Амиров А.М., Адилбаев А. ИСЛАМ ШАРИФАТЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	362
Alkar E., Atayeter Y. ORTAOKUL 6.SINIF SOSYAL BİLGİLER PROGRAMI “ÜLKEMİZ VE DÜNYA” ÜNİTESİ KONULARININ BİLGİSAYAR DESTEKLİ MATERYALLERLE ÖĞRETİMİNİN ÖĞRENCİLERİN AKADEMİK BAŞARILARINA ETKİSİ.....	366
Ахметова Ж.Н. НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА КАК ОДНА ИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	375
Әшімханова К.Қ., Еспенбетов А.С. ҚАЛИХАН АЛТЫНБАЕВТЫҢ «АҚЫРҒЫ АЙҚАС» ДАСТАНЫ.....	380
Базарова Д.А., Раева К.М. НАВЫКИ АУДИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ В РАМКАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК» В ВУЗЕ.....	384
Берденова А.Б., Жубақова С.С. ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	390
Джамбаева Ж.А., Жанибекова К.О. КОНЦЕПТ «НАРОД» В КАЗАХСТАНСКОМ МАСС-МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ.....	396
Жамбозова Г.Е., Салихова А.З. ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	399
Жунисова К.А., Тулекова М.А. ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	402
Жусупова Б.Ж. ФРАКТАЛЬНОСТЬ. ТУРБУЛЕНТНОСТЬ. СОЦИАЛЬНОСТЬ.....	406
Миятбекова З.У., Ерметова Р., Айтпенбетова Г., Хангудыев Г. ИЗЛОЖЕНИЕ – МИНИАТЮРА В СИСТЕМЕ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ.....	410
Миятбекова З.У., Керимжановой А.К., Саматаева К.Б., Нарзуллаева Р. КАТЕГОРИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ МУЖСКОГО И ЖЕНСКОГО РОДА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ.....	413
Миятбекова З.У., Джунисова А.А., Усманов У. ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ ПО МОРФОНОЛОГИИ ОТГЛАГОЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЛИЦА.....	416
Миятбекова З.У., Балкыбекова Ы., Толегенова С.А., Толебай Д.Н. КЛАССИФИКАЦИЯ ВИДОВ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ.....	420
Нигмет Б., Адилбаева Ш. ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ «АР-ҰЯТ» КАТЕГОРИЯСЫ.....	423
Нысанбаева А.К., Адилбаева Ш.А. ИСЛАМДАҒЫ БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ.....	425

Омарова Ш.С., Адилбаева Ш.А. АБАЙ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ӨМІР СҮРГЕН КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ САЯСИ ЖАҒДАЙ.....	430
Проконина Ж.В. БИОГРАФИЧЕСКИЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОДИДАКТИКИ И ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКИХ УМЕНИЙ.....	435
Рысбекова Ш.С., Рысбекова Г.Е., Атымтаева Б.Е. ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	445
Сапарғалиева С.Ж., Усенбаева Н.А. МӘДЕНИ ЖАДЫНЫҢ АРХЕТИПТЕРІ.....	450

HISTORY AND LAW

Алпысбес М.А. К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И АНАЛИЗА ТРАДИЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ СОЦИУМА.....	456
Альпаева К.К., Адилова К. А. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА, КАК СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА.....	462
Ахметшина Г.У., Алпысбес М.А. ТӘУЕЛСІЗДІК ШЕЖІРЕСІ: 1997 ЖЫЛДЫ «ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ЕСКЕ АЛУ ЖЫЛЫ» ДЕП АТАП ӨТУДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРХИВТЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ.....	465
Есетов Н.Е., Исмағұлов Ұ.Ш. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚОҢЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ПРОЦЕССИ РЕТІНДЕ.....	470
Жумадилдаев М.М., Алпысбес М.А. XIX ҒАСЫРДЫҢ І-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ БАРЛАУ КЕЗБЕЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ, ЭТНОГРАФИЯСЫ МЕН ФОЛЬКЛОРЫН ЗЕРТТЕУІ.....	474
Кудайбергенов С.Е., Билялова Г.А. ВОПРОСЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И АДАПТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ.....	481
Мақсұтова А.Ә. МҰХХАМЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ ЕҢБЕГІНДЕГІ ТАРИХИ ТАНЫМДЫҚ СИПАТ.....	488
Сактаганова Э.Б., Сайлаубай Е.Е. СЕЙДӨЗІМ ҚҰЛМҰХАМЕДУЛЫ ҚАДЫРБАЕВТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	491
Ускембаева А.А., Алпысбес М.А. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ИНТЕГРАЦИЯ ЖОЛЫНДА.....	496

ECONOMIC SCIENCES

Арынова Ж.З., Рамашова А.Н. ӨНДІРІСТІК ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ МАТЕРИАЛДЫҚ АҒЫМДЫ БАСҚАРУ.....	500
Голондарев К.С., Джанджугазова Е.А. ТУРИСТСКИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ КЛАСТЕР НОВОЙ МОСКВЫ КАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИИ.....	505
Сраилова Г.Н., Дузбаева Б.Д. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РЫНКА ЖИЛЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	509
Джанджугазова Е.А., Иванова А. Н. ИННОВАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОГО И ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА: ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ ИННОВАЦИИ.....	515
Сраилова Г.Н., Ильдыбаева З.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО РЫНКА ЖИЛЬЯ.....	519
Темирбулатова М.А., Карибаева Ш.Б. ПРОБЛЕМЫ КЛАСТЕРИЗАЦИИ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ.....	531
Кульмаганбетова А.Б., Баймбетова А.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ТУРИЗМІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	534

Tukibayeva K.B., Barlykov E.K., Mukatova R.A. PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN TOURISM INDUSTRY.....	538
Тулеубаева М.К. ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПРИОРИТЕТНЫХ СФЕР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	544
Кадырханова Ж.М. ИНДИКАТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ.....	549

GEOGRAFIA KOMUNIKACJI W BADANIACH KATEDRY GEOGRAFII ROZWOJU REGIONALNEGO I GEOGRAFII TURYSTYKI W PUBLIKACJACH PRACOWNI ANALIZ TERYTORIALNYCH

Bartosz Korinth, Bartłomiej Kulas, Dominik Wilk

Department of Regional Geography Development, Faculty of Oceanography and Geography,
University of Gdańsk, 4 Bażyńskiego, 80-309 Gdańsk

Streszczenie: W 2017 roku mija dwadzieścia lat od utworzenia Katedry Geografii Rozwoju Regionalnego, co w naturalny sposób prowadzi do podsumowania osiągnięć naukowych jej pracowników. W prezentowanym okresie czasu w jednostce ukończono trzy procedury habilitacyjne i wypromowano dziesięć prac doktorskich. W swoich badaniach zespół, zgodnie z tradycjami naukowymi Zakładu Geografii Ekonomicznej Morza, poza szerokim spektrum innych zagadnień, podejmuje badania z zakresu geografii komunikacji. Pod względem geograficznym poza aspektami transportu i portów morskich, pracownicy jednostki prowadzili badania nad zagadnieniami transportu w ujęciu regionalnym, w skali lokalnej, Trójmiasta, regionalnej, województwa, w skali kraju oraz w państwach regionu Europy Środkowej i Wschodniej. W swoich pracach przedstawili szereg zagadnień dotyczących zwłaszcza transportu w strefie transgranicznej, przeładunków w portach morskich, tranzytu, sieci transportowej i transportu miejskiego. Zajmowali się większością środków transportu, rowerowy, szynowym miejskim, samochodowym i kolejowym, wodnym i lotniczym, przewozami ładunków i pasażerów, w kraju i za granicą. Efektem ich badań jest wydanie ponad stu prac w zakresie geografii komunikacji. W ostatnich latach badania objęły pracowników katedry także tematykę geografii turystycznej Polski, Europy Środkowej i Kazachstanu.

Słowa kluczowe: geografia komunikacji, geografia turystyki, Polska, Rumunia, Kazachstan

Wstęp

W 1997 roku na Uniwersytecie Gdańskim, pod kierunkiem prof. Marka Dutkowskiego, utworzono Katedrę Geografii Rozwoju Regionalnego, która w następnym roku obchodzi dwudziestolecie swojego istnienia. Jednostka kierowana od 2002 roku przez prof. Tadeusza Palmowskiego kontynuuje tradycje Zakładu Geografii Gospodarki Morskiej, który powstał w 1982 roku pod kierunkiem prof. Jerzego Zaleskiego, wybitnego specjalisty z zakresu geografii transportu morskiego (Wendt, 1999b), współtwórcy wraz z Czesławem Wojewódką pojęcia „Europa Bałtycka” (Zaleski, Wojewódka, 1977; Palmowski, 2010). Profesor Jerzy Zaleski związany był z Uniwersytetem Gdańskim od czasu jego powstania. W latach 1970–1971 kierował jedną z pięciu jednostek geograficznych nowo powstałej uczelni – Zakładem Geografii Ekonomicznej i Politycznej, pierwszą w Polsce po 1945 roku jednostką z „geografią polityczną” w nazwie i w badaniach (Wendt, 2016a). Zakład wchodził w skład Instytutu Geografii na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi. Kiedy w roku akademickim 1981/1982 zlikwidowano Instytut Geografii i wprowadzono na kierunku Geografia strukturę katedralną, jedną z utworzonych wówczas samodzielnych jednostek był Zakład Geografii Gospodarki Morskiej. Jego kadre naukowo-dydaktyczną tworzyli prof. dr hab. Jerzy Zaleski, dr Maciej Rozwadowski, który został kierownikiem jednostki oraz mgr Stefania Morawska. Od 1987 roku przez okres czterech lat Zakładem kierował prof. Jerzy Zaleski, a po jego przejściu na emeryturę w 1991 roku funkcję tę ponownie objął dr Maciej Rozwadowski (Wendt, 2000b; Wendt, Szymelfenig, 2010).

W latach 1982-1994 w Zakładzie Geografii Gospodarki Morskiej zatrudniono początkowo na stanowiskach asystenta, kolejno Tadeusza Palmowskiego (1984), Małgorzatę Pacuk (1987) i Jana A. Wendta (1993). Zakład funkcjonował do 1994 roku, w którym po przekształceniu w Pracownię Geografii Ekonomicznej Morza, został włączony do Katedry Geografii Ekonomicznej. Po trzech

latach aktywności naukowo-dydaktycznej w 1997 roku z Pracowni Geografii Ekonomicznej Morza, kierowanej wówczas przez dr. Macieja Rozwadowskiego utworzono Katedrę Geografii Rozwoju Regionalnego, której kierownikiem został dr. hab. Markowi Dutkowskiemu. W skład zespołu wchodził wówczas dr Maciej Rozwadowski, dr Tadeusz Palmowski, dr Małgorzata Pacuk, dr Jan A. Wendt i mgr Tomasz Michalski, a także mgr Wiktor Szydarowski (w latach 1999-2004) oraz dr Eugeniusz Andrzejewski. Badania prowadzone w Katedrze Geografii Rozwoju Regionalnego, poza rozwojem regionalnym obejmowały zagadnienia przemian społecznych, ekonomicznych i politycznych w regionach nadmorskich, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień transportu w portach, geografii medyczną oraz problematykę tranzytu w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej (Anisiewicz, 2016).

Rozwój naukowy i tematyka badawcza

W prezentowanym okresie czasu nastąpił dynamiczny rozwój jednostki, w której kolokwia habilitacyjne zakończone nadaniem stopni przeprowadzono Tadeuszowi Palmowskiemu (2001), Janowi A. Wendtowi (2008), Tomaszowi Michalskiemu (2011), prof. wizyt. Alexandru Ilię, zatrudniony w jednostce od 2006 roku otrzymał uprawnienia równoważne uprawnieniom habilitacyjnym (2013), a w 2002 roku tytuł profesora otrzymał Tadeusz Palmowski. Samodzielni pracownicy tylko w ostatnich dziesięciu latach wypromowali dziesięć doktoratów, prof. Tadeusz Palmowski był promotorem prac doktorskich Macieja Tarkowskiego (2007), Jolanty Mazurek (2008), Renaty Anisiewicz (2011), Tadeusza Bocheńskiego (2015) i Marcina Połoma (2016). Pod opieką naukową dr hab. Jan A. Wendta, prof. UG, dysertacje doktorskie obronili Grażyna Chaberek-Karwacka (2010), Delia Bar-Kośelis (2016) i Tomasz Wiskulski (2017), a dr hab. Tomasz Michalski, prof. UG, był promotorem prac doktorskich Natalii Sypion-Dutkowskiej (2013; w Szczecinie) i Anny Morawskiej (2015).

Pracownicy i doktoranci jednostki kontynuując kierunki badań zapoczątkowane przez prof. Zaleskiego, do których należą zagadnienia transportu morskiego, gospodarki morskiej (A. Ilię, M. Pacuk, T. Palmowski, J.A. Wendt), badania zmian infrastruktury i wielkości przeładunków w portach morskich (M. Pacuk, T. Palmowski, M. Tarkowski, J.A. Wendt), poszerzyli o nowe podejścia badawcze, nowe zagadnienia, w tym o ujęcie regionalne w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej. Wśród wielu prac, których nie sposób wszystkich wymienić, do prac o największej liczbie cytowań w popularnej bazie Google Scholar (stan na grudzień 2016 roku) należą, poza wspomnianą już tematyką, analizy zmian wielkości przeładunków i inwestycji infrastrukturalnych małych portów morskich (T. Michalski, M. Pacuk, T. Palmowski). W transporcie lądowym ważne opracowania przedstawiają wyniki badań transportowych powiązań transgranicznych (R. Anisiewicz, D. Bar-Kośelis, A. Ilię, M. Pacuk, T. Palmowski, J.A. Wendt), analizy przebiegu, politycznych i ekonomicznych uwarunkowań rozwoju morskich i lądowych korytarzy transportowych (T. Bocheński, M. Pacuk, T. Palmowski, W. Szydarowski, J.A. Wendt, T. Wiskulski), badania transportu kolejowego (T. Bocheński, K. Kopeć, J. Kruszewski, T. Palmowski), analizy zmian infrastruktury transportu drogowego (A. Ilię, J.A. Wendt, T. Wiskulski) oraz badania rozwoju sieci transportowej (A. Ilię, J.A. Wendt), w tym w wybranych państwach Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej (D. Bar-Kośelis, T. Bocheński, A. Ilię, J.A. Wendt, T. Wiskulski). Osobne zagadnienie w badaniach pracowników i doktorantów katedry stanowią badania związane z transportem w turystyce, w tym oceny zmian w wielkości ruchu lotniczego i infrastruktury w portach lotniczych (A. Ilię, J.A. Wendt, T. Wiskulski), transportu w turystyce (D. Bar-Kośelis, A. Ilię, J.A. Wendt, T. Wiskulski). Osobnym kierunkiem badań są pionierskie prace w zakresie transportu miejskiego (K. Kopeć, M. Połom), a zwłaszcza komunikacji autobusowej, tramwajowej i trolejbusowej (T. Palmowski, M. Połom), badania dostępności transportową (T. Bocheński, J.A. Wendt, T. Wiskulski) oraz problemy logistyki w transporcie (K. Kopeć).

Prace naukowe z geografii komunikacji

T. Palmowski w swoich badaniach w zakresie geografii komunikacji wraz z M. Połomem przedstawił problematykę rozwoju i funkcjonowania komunikacji trolejbusowej w Gdyni (Połom, Palmowski, 2009), we współpracy z R. Anisiewicz zbadał mały ruch transgraniczny pomiędzy Polską i obwodem Kaliningradzkim (Anisiewicz, Palmowski, 2014), kolejne prace poświęcił korytarzom

transportowym, Gdańsk-Odesa (Palmowski, 2003) oraz Via Hanseatica (Palmowski, 2003b; Palmowski, Pacuk, Szydarowski, 2003). W jego badaniach ważne miejsce zajmowała tematyka związana z portami, a zwłaszcza z portem gdyńskim. Opublikował prace o polskich portach morskich w okresie transformacji (Palmowski, 1997), opracowanie o porcie elbląskim (Palmowski, 2001), terminalu głębokowodnym w Gdańsku (Palmowski, 2011a), bałtyckim cruisingu (Palmowski, 2011b), żegludze na Zalewie Wiślanym (2007b), a razem z T. Bocheńskim wydał monografię o roli kolei w obsłudze portów morskich (Bocheński, Palmowski, 2015). Do ważnych opracowań w zakresie geografii komunikacji należą części kilku monografii (Palmowski 2000; 2001b; 2007a; Tarkowski et al. 2016), w których kolejno przedstawiono wybrane aspekty transportu w regionach transgranicznych, na pograniczu polsko-rosyjskim oraz w Gdyni.

W dorobku naukowym z zakresu geografii komunikacji Jana A. Wendt można wyróżnić kilka kierunków badawczych, wśród których wyróżniają się badania z zakresu transportu ładunków tranzytowych (Wendt, 1997; 1999a; 2000c) oraz transportem lądowym (Wendt, 1998c; 2001c; 2004). W kolejnych jego pracach przedstawione zostały zmiany zaplecza tranzytowego polskich portów morskich (Wendt, 1999b; 2000d) oraz geopolityczne uwarunkowania zmian tranzytu i gospodarki morskiej Polski (Wendt, 1998b; 2001b, 2001d). Następne prace prezentują komunikacyjne uwarunkowania rozwoju społecznego oraz ekonomicznego oraz dostępności ośrodków władzy (Wendt, 2000a; 2001a; 2003). Współpraca naukowa z ośrodkiem w Oradea zaowocowała badaniami nad transportem w Rumunii i w jej strefie granicznej (2001c; 2004). Kolejne prace poświęcono połączeniom komunikacyjnym w strefie transgranicznej Polski, Litwy i Rosji (Wendt, 1998a), a razem z A. Derlągą w strefie transgranicznej Rumunii, Ukrainy i Mołdawii (Derłaga, Wendt, 2006). Prowadzi także badania nad zmianami w turystycznym transporcie lotniczym (Wendt, 2016b; Wendt, Wiskulski, 2016), a pod jego redakcją wydano w ośrodku szczeciński monografię poświęconą problematyce geografii transportu (Wendt, 2002).

Pomimo tego, iż Tomasz Michalski zajmuje się w swoich badaniach przede wszystkim geografiami społeczną, z akcentem na geografie medyczną, jednak kilka prac poświęcił geografii komunikacji, w tym razem z M. Pacuk przedstawił na przykładzie Ustki problemy funkcjonowania małych portów morskich (2002), a razem z J. Bukowskim opracowanie poświęcone trasom rowerowym w Trójmieście (1998). Podobnie jak M. Tarkowski, który zajmując się geografiami przemysłu i gospodarką przestrzenną, we współpracy z T. Palmowskim podjął badania nad portami gdyńskim (2016a) i gdańskim (2016b). M. Pacuk w swoich badaniach zajmowała się perspektywami polskiej żeglugi promowej (1997), regionalnymi inwestycjami transportowymi (2004), koncepcją morskich autostrad (2013) oraz rosyjskimi portami w Zatoce Fińskiej (2015). Razem z A. Kononow i T. Palmowskim wydała monografię poświęconą portowi Rotterdam (Kononow et al., 2008).

Osobny rozdział w badaniach z zakresu geografii komunikacji i osiągnięciach naukowych katedry stanowi prawie dziewięćdziesiąt prac M. Połoma poświęconych, z nielicznymi wyjątkami transportowi miejskiemu, lub kwestiom z tym transportem związanym. W 2011 roku razem z M. Bartłomiejczykiem zredagował monografię poświęconą determinantom funkcjonowania transportu trolejbusowego w wybranych miastach Unii Europejskiej (Bartłomiejczyk, Połom, 2011), kolejne badania poświęcił kongestii komunikacyjnej w transporcie elektrycznym (Bartłomiejczyk et al., 2013), opracował koncepcję wzrostu znaczenia elektromobilności w transporcie zbiorowym Trójmiasta (Połom, 2014), badał zagadnienia funduszy europejskich jako czynnika stymulującego rozwój transportu publicznego w Polsce (2015b), zajmował się także badaniem przestrzennych aspektów produkcji i eksportu autobusów (2015b). Współpracując z M. Beisterem i J. Górnym opisał rozwój infrastruktury tramwajowej w Polsce, (Beister, Górny, Połom, 2015), a we współpracy z M. Bartłomiejczykiem opublikował „The impact of the overhead line’s power supply system spatial differentiation on the energy consumption of trolleybus transport: planning and economic aspects“ w „Transport“ (Bartłomiejczyk, Połom, 2016a) oraz „Multiaspect measurement analysis of breaking energy recovery” w „Energy Conversion and Management” (Bartłomiejczyk, Połom, 2016b). Z kolei współpraca z S. Goliszkiem zaowocowała pracami poświęconymi analizie porównawczej transportu kolejowego (Goliszek, Połom, 2016a) oraz zastosowaniu GTFS w transporcie publicznym (Goliszek,

Połom, 2016b), również w tym roku ukazała się analiza międzynarodowych powiązań na rynku producentów trolejbusów w Europie (Połom, 2016).

Szereg interesujących poznawczo i przełamujących funkcjonujące w literaturze stereotypy na temat polsko-radzieckiej i potem rosyjskiej współpracy trans granicznej, w zakresie powiązań komunikacyjnych napisała i wydała R. Anisiewicz. Większość z nich charakteryzuje transport na pograniczu polsko-rosyjskim (Anisiewicz, 2004a, 2008a, 2008b, 2009, 2010), jednak w swoim dorobku naukowym ma ona również prace poświęcone transportowi kolejowemu w Obwodzie Kaliningradzkim (2007) oraz wybranym aspektem komunikacji trolejbusowej w Gdyni (2004b). Z kolei A. Ilięś wraz ze współpracownikami w prowadzonych badaniach skoncentrował się na problematyce współpracy trans granicznej poruszając w jej ramach zagadnienia transportu i dostępności przejść granicznych (Ilięś et al., 2007; Ilięś et al., 2010), razem z J.A. Wendtem prowadził badania nad transportem i gospodarką i morską w Rumunii (Wendt, Ilięś, 2002) i zmianami sieci transportowej w tym kraju (Wendt, Ilięś, 2012), zajmował się też opisem zmian w turystycznym ruchu lotniczym (Ilięś, Wendt, 2015), a z T. Wiskulskim przedstawił analizę regionalnego zróżnicowania rumuńskiej sieci transportowej (Ilięś, Wiskulski, 2014).

Istotne z poznawczego punktu widzenia publikacje stanowiące o znaczącym dorobku naukowym mają także asystenci i doktoranci Katedry Geografii Rozwoju Regionalnego. K. Kopeć w swoich badaniach zajmował się funkcjonowaniem i rozwojem portu lotniczego w Gdańsku (Kopeć, 2004), rozwojem infrastruktury transportowej w ujęciu regionalnym (Kopeć, 2005), logistyką w geografii transportu (Kopeć, 2006; 2007), miejskim transportem kolejowym (Kopeć, 2010; 2012) w tym szczególnie Pomorskiej Kolei Metropolitarnej (Kopeć, 2014; 2015) oraz jakością miejskich usług komunikacyjnych (Kopeć, 2016a; 2016b). D. Bar-Koëlis podjęła badania nad transportem turystycznym a granicach Polski i Rumunii (Bar-Koëlis, Dopierała, 2014) oraz nad dostępnością komunikacyjną wybranych miast Polski (Bar-Koëlis, Wiskulski, 2012). Kolejny z doktorantów prof. Palmowksiego, T. Bocheński przeprowadził szereg badań nad transportem kolejowym w Polsce (Bocheński, 2011; 2012a) w krajach Bałtyckich (Bocheński, 2012b), na Słowacji (Bocheński, 2013) i na Węgrzech (Bocheński, 2016). Natomiast T. Wiskulski, zajmując się w dysertacji ruchem turystycznym z Polski do Chorwacji, w swoich pracach podejmował również tematykę budowy polskiej sieci dróg i autostrad (Wiskulski, 2010), modernizacji linii kolejowych (Wiskulski, 2011) i przewozów kontenerowych w basenie Bałtyku (Wiskulski, 2012). Badania transportu w turystyce zaowocowały praca na temat dostępności transportowej polskiego ruchu turystycznego w Chorwacji (Wiskulski, 2013) oraz pasażerskiego morskiego transportu na Bałtyku (Wiskulski, Bar-Koëlis, 2012). Razem z J.A. Wendtem zajmował się badaniem korytarzy transportowych (Wendt, Wiskulski, 2010; 2012) i dostępnością transportową Chorwacji (Wendt, Wiskulski, 2015, 2016), a z T. Taraszkiewiczem przedstawił analizę inwestycji w infrastrukturę transportową gdańskiego portu lotniczego (Wiskulski, Taraszkiewicz, 2014).

Geografia turystyki w Polsce, Europie i w Azji Środkowej

Ostatnie lata pokazują zmianę tematyki badań, po utworzeniu Pracowni Analiz Terytorialnych w 2016r. Szereg prac badawczych poświęcono tematyce turystyki w Polsce (Wendt, 2016; Atasoy, Wendt, 2017), geografii politycznej (Kulas, Wendt, 2018; Wendt 2018) geografii społecznej (Efe, Penkova, et al., 2017). Transport w turystyce badali J.A. Wendt i T. Wiskulski (Wiskulski, Wendt, 2016; Wendt, Wiskulski, 2016; Wendt, 2016b), problemy rozwoju turystyki nad Morzem Martwym i na wyspach Morza Śródziemnego (Wendt, Chroń, Jaźwiecka, Wiskulski, 2016; Wendt, 2016c; Wiskulski, Jaźwiecka, Wendt, 2016; Wiskulski, Wendt, 2016b). Kolejne prace z zakresu geografii turystyki Polski prezentują lokalne uwarunkowania jej rozwoju (Wendt, 2016d; Atasoy, Wendt, 2016; Wendt, Wiskulski, 2017; Atasoy, Saporov, Ilięś, Wendt, 2017; Wendt, Więckowski, Wiskulski, 2017; Wendt, Wiskulski, 2018; Olszewski-Strzyżowski, 2018; Wendt, Bógdał-Brzezińska, 2018; Bar-Koëlis, Wendt, 2018).

Nawiązanie współpracy z geografami z Kazachstanu, z ośrodków w Almaty, Astanie i Petropavle zaowocowały licznymi pracami poświęconymi fizyczno-geograficznym (Berdenov et al., 2016; Zhensikbayeva et al., 2017; Zhensikbaeva et al., 2018; Kabiyeu et al., 2018; Mazhitova et al.,

2018), toponimicznym (Yeginbayeva et al., 2016; Saparov et al. 2017;) i antropogeograficznymi (Zhakupova, et al., 2016) uwarunkowaniom występowania i kształtowaniu walorów turystycznych.

Kontynuowano współpracę z badaczami z Rumunii z ośrodków w Sighet Marmatiei, Cluj-Napoca i Oradea w zakresie badań nad dziedzictwem kulturowym oraz jego ochroną. W jej wyniku powstały prace dokumentujące niekorzystne zmiany zachodzące w obiektach dziedzictwa kulturowego wraz z propozycjami ich zahamowania (Ilieş et al., 2016; Herman et al., 2016; Ilieş et al., 2017; Ilieş et al., 2018a; 2018b). Współczesne problemy polityczne i społeczne Europy przyniosły publikacje poruszające tematykę migracji (Wendt, 2016a; Szydłowski et al. 2018; Wendt et al., 2018; Wiskulski et al. 2018) oraz problemom geopolityki i granic (Scutti, Wendt, 2016; Wendt 2017; Barwiński, Wendt, 2018; Zupančič et al., 2018).

Podsumowanie

Wiele z cytowanych prac wydano w renomowanych czasopismach w tym w cenionej serii Prac Komisji Geografii Komunikacji PTG, znaczna część ukazała się w języku angielskim, a kilka kolejnych opublikowano w języku rosyjskim. Sumaryczny dorobek pracowników Katedry Geografii Rozwoju Regionalnego, według Google Scholar, jedynie za okres lat 2007-2016 obejmuje ponad 550 publikacji, w tym uwzględniono jedynie monografie, recenzowane artykuły i rozdziały w monografiach. W 2016 roku w ośrodku gdańskim zorganizowano konferencję poświęconą tematyce geografii komunikacji oraz reaktywowano Komisję Geografii Komunikacji Polskiego Towarzystwa Geograficznego i jej czasopismo, powierzając rolę redaktora Janowi A. Wendtowi, a sekretarza redakcji Prac Komisji Geografii Komunikacji PTG Marcinowi Połomowi. Utworzona w 2016 roku Pracownia Analiz Terytorialnych poszerzyła dotychczasowe badania prowadzone w Katedrze Geografii Rozwoju Regionalnego o tematykę geografii turystycznej, badania problematyki zachowania dziedzictwa kulturowego oraz problemy związane z migracją do Polski i Europy oraz związanymi z nią zagrożeniami.

Literatura

1. Anisiewicz R. Kopec K., Pacuk M., 2016, Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego, [w:] J.A. Wendt (red.) *70 lat geografii w Gdańsku*, Wydawnictwo „Libron”, Gdańsk, 173-180.
2. Anisiewicz R., 2004a, Non-Freight Cross-Border Traffic between Poland and the Kaliningrad Oblast, [w:] *Российская Балтика: приграничное сотрудничество*, Изд. Калинингр. Государств. Университета, Kaliningrad, 202-212.
3. Anisiewicz R., 2004b, Wybrane aspekty funkcjonowania komunikacji trolejbusowej w Gdyni, *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, 12, 367-381.
4. Anisiewicz R., 2007, Transport kolejowy w Obwodzie Kaliningradzkim jako czynnik rozwoju współpracy transgranicznej, [w:] *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych, Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych*, Instytut Geografii Akad. Świętokrzyskiej, Kielce, 401-407.
5. Anisiewicz R., 2008a, Ruch graniczny z Obwodem Kaliningradzkim w latach 1990-2007, [w:] *Relacje nowych krajów Unii Europejskiej z Federacją Rosyjską (w aspekcie politycznym, ekonomicznym, kulturowym, społecznym)*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, 327-337.
6. Anisiewicz R., 2008b, Zmiany natężenia i struktury ruchu granicznego z Obwodem Kaliningradzkim w okresie poakcesyjnym, [w:] *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic - nowa jakość przestrzeni*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Wrocław, 141-148.
7. Anisiewicz R., 2009, Ruch graniczny pomiędzy Polską i Obwodem Kaliningradzkim w kontekście Europy Bałtyckiej bez granic, [w:] *Granice, współpraca i turystyka w Europie Bałtyckiej*, Akademia Europa Nostra, Gdynia-Lubieszyn, 88-102.
8. Anisiewicz R., 2010, Problems of Baltic integration on the example of border traffic between Poland and the Kaliningrad Oblast, [w:] *The problems of development and international cooperation in the region of the southern Baltic, Coastal Regions*, 17, 103-116.

9. Anisiewicz R., Palmowski T., 2014, Small border traffic and cross-border tourism between Poland and the Kaliningrad Oblast of the Russian Federation, *Quaestiones Geographicae*, 33 (2), 79-86.
10. Atasoy E., Saparov K.T., İlieş A., Wendt J.A., 2017, Problems of tourism development in Gdynia, *Kesit Akademi Degrisi (The Journal of Kesit Academy)* 3 (7), 1-14.
11. Atasoy E., Wendt J.A., (eds.), 2017, *Sosyal Bilimler İşığında Polonya Cumhuriyeti*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
12. Atasoy E., Wendt J.A., 2016, Changes in tourist traffic from Poland to Turkey on the background of other major directions of travel, *Journal of Geography, Politics and Society*, no. 6(4), p. 39-44.
13. Bar-Koçelis D., Dopierała Ł., 2014, Ukrainian cross-border shoppers influence at the Polish and Romanian borders. A comparative study from Suceava and Lublin, *Revista Română de Geografie Politică*, 16 (2), 78-87.
14. Bar-Koçelis D., Wendt J.A., 2018, Comparison of cross-border shopping tourism activities at the Polish and Romanian external borders of European Union, *Geographia Polonica* 91 (1), 113-125.
15. Bar-Koçelis D., Wiskulski T., 2012, Dostępność komunikacyjna polskich miast gospodarzy turnieju Euro-2012, *Studenckie Zeszyty Naukowe, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa*, 126-135.
16. Bartłomiejczyk M., Połom M. (ed.), 2011, *Determinants of functioning of trolleybus transport in selected cities of the European Union*, „Bernardinum”, Gdynia-Pelplin.
17. Bartłomiejczyk M., Połom M., 2016a, The impact of the overhead line's power supply system spatial differentiation on the energy consumption of trolleybus transport: planning and economic aspects, *Transport*, 32(1), 1012.
18. Bartłomiejczyk M., Połom M., 2016b, Multiaspect measurement analysis of breaking energy recovery, *Energy Conversion and Management*, 127, 35-42.
19. Bartłomiejczyk M., Połom M., Stýskała V., 2013, Benchmark of the traffic congestion in electrical transport by means of multi criteria decision analysis, *Przegląd Elektrotechniczny*, 89, 11, 248-252.
20. Barwiński M., Wendt J.A., 2018, National minorities in Polish politics and its eastern neighbors, *Kesit Academy Journal*, vol. 1(1), 22-36.
21. Beister M., Górny J., Połom M., 2015, Rozwój infrastruktury tramwajowej w Polsce w okresie członkostwa w Unii Europejskiej, *Technika Transportu Szynowego*, 7-8, 24-40.
22. Berdenov Z. G., Atasoy E., Mendybajev E. H., Ataeva G., Wendt J.A., 2016, Geosystems geological assessment of the basin of rivers for tourists valorization. Case study of Ilek river basin. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, Year IX, no. 2, vol. 18, p.187-195.
23. Bocheński T., 2011, Pasażerskie połączenia kolejowe w Polsce, *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, 18, 15-25.
24. Bocheński T., 2012a, Sieć połączeń komunikacji zbiorowej w Polsce między wybranymi miastami, [w:] P. Rosik, R. Wiśniewski (red.), *Dostępność i mobilność w przestrzeni*, IGiPZ PAN, Warszawa, 73-81.
25. Bocheński T., 2012b, Transport kolejowy i intermodalny w Krajach Bałtyckich, *Przegląd Komunikacyjny*, 3, 28-31.
26. Bocheński T., 2013, Potencjał kolei jako głównego elementu systemu transportu intermodalnego na Słowacji, *Przegląd Komunikacyjny*, 2, 11-14.
27. Bocheński T., 2016, Pasażerski transport kolejowy na Węgrzech, *Przegląd Komunikacyjny*, 2, 12-17.
28. Bocheński T., Palmowski T., 2015, *Polskie porty morskie i rola kolei w ich obsłudze na przełomie XX i XXI wieku*, „Bernardinum”, Gdańsk-Pelplin.
29. Derlaga A., Wendt J., 2006, Cross-border co-operation between the Republic of Romania, Ukraine and Moldova, [w:] J. Kitowski (eds.), *Regional transborder co-operation in countries of Central and Eastern Europe – a balance of achievements*, PAN, Geopolitical Studies, 14, Warsaw, 141-158.

30. Efe R., Penkova R., Wendt J.A., Saparov K.T., Berdenov J.G., (eds.), 2017, *Development in Social Sciences*, St.Kliment Ohridski University Press, Sofia.
31. Goliszek S., Połom M., 2016a, Comparative analysis of the characteristics of railway transport access to the voivodship centres of Eastern Poland – cities of Białystok, Lublin and Rzeszów, *Barometr Regionalny*, 14, 3, 103-114.
32. Goliszek S., Połom M., 2016b, The use of General Transit Feed Specification (GTFS) application to identify deviations in the operation of public transport at morning rush hour on the example of Szczecin, *Europa XXI*, 31, s. 51-60.
33. Herman G.V., Ilieş D.C., Baias Ş., Măduţa M.F., Ilieş A., Wendt J., Josan I., 2016, The tourist map, scientific tool that supports the exploration of protected areas, Bihor County, Romania, *GeoSport for Society*, 4(1), 24–32.
34. Ilieş A., Grama V., Wendt J. Gaceu O., Gozner M., 2010, Cross-border territorial systems and forms of functional regionalization, *Revista Română de Geografie Politică*, XII, 2, 55-67.
35. Ilieş A., Wendt J., Grama V., 2007, Cross-border co-operation between Romania and Bulgaria before EU enlargement, *Region and Regionalism*, 8, 2, 27-37.
36. Ilieş A., Wendt J.A., 2015, *Geografia turystyczna. Podstawy teorii i zagadnienia aplikacyjne*, Wydawnictwo AWFIS, Gdańsk.
37. Ilieş A., Wendt J.A., Ilieş D.C., Herman G.V., Ilieş M., Deac A., L., 2016, The patrimony of wooden churches, built between 1531 and 2015, in the Land of Maramureş, Romania, *Journal of Maps*, 12, p. 597-602.
38. Ilieş A., Wiskulski T., 2014, Regionalne zróżnicowanie sieci transportowej Rumunii, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Transportu i Logistyki*, 28, 49-62.
39. Ilieş D.C., Onet A., Marcu F., Gaceu O.R., Timar A., Baias S., Ilieş A., Herman G.V., Costea M., Tepelea M., Josan I., Wendt J.A., 2018, *Investigations regarding the air quality in the historic wooden church in Oradea City, Romania*. In *Environmental Engineering and Management Journal*, 17(11), 2731-2739.
40. Ilieş D.C., Onet A., Wendt J.A., Ilieş M., Baias S., Herman G.V., 2018, Study on microbial and fungal contamination of air and wooden surfaces inside of a historical Church from Romania, *Journal of Environmental Biology*, 39(6), 980-984.
41. Ilieş M., Ilieş G., Hotea M., Wendt J.A., 2017, Geomorphic attributes involved in sustainable ecosystem management scenario for the Ignis-Gutai Mountains Romania, *Journal of Environmental Biology*, 38, 5, special issue, p. 1121-1127.
42. Kabiyevev Y.S., Berdenov Z.G., Kulchihan M.D., Atasoy E., Wendt J.A., 2018, Landscape ecological analysis of the modern delta of the Ural (Zhayik) river, *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 11 (3), 644-655.
43. Kononow A., Pacuk M., Palmowski T., 2008, *Port w Rotterdamie i jego funkcje*, „Bernardinum”, Gdynia-Pelplin.
44. Kopeć K., 2004, Port lotniczy w Gdańsku – jego funkcjonowanie i perspektywy rozwoju, *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, 10, 357-366.
45. Kopeć K., 2005, Plany rozwoju infrastruktury transportowej w województwie pomorskim ze szczególnym uwzględnieniem połączeń wschód-zachód, *Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG*, 11, 115-133.
46. Kopeć K., 2006, *Logistyka – nowe zagadnienie w geografii transportu i usług*, [w:] K.
47. (red.), *Wybrane zagadnienia geografii transportu*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 133-140.

UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNE I WALORY TURYSTYCZNE REGIONU ZALEWU WIŚLANEGO

Stanisław Duczyc, Jan A. Wendt

Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk

Streszczenie: Praca jest poświęcona geograficznym uwarunkowaniom rozwoju turystyki w regionie Zalewu Wiślanego. Przedstawiono fizycznogeograficzne uwarunkowania kształtujące walory przyrodnicze oraz zarys historii determinującej walory antropogeniczne. W pracy zawarto także charakterystykę głównych walorów turystycznych regionu. Opis głównych cech fizycznogeograficznych stanowi wstęp do wskazania walorów przyrodniczych, związanych z położeniem geograficznym, które wraz z krótkim, ze względu na formę tekstu zarysem walorów antropogenicznych decydują o atrakcyjności i rozwoju turystyki w regionie.

Słowa kluczowe: Zalew Wiślany, walory przyrodnicze, walory antropogeniczne, turystyka.

Historia regionu wokół Zalewu Wiślanego

Pierwsze wzmianki świadczące o obecności człowieka na terenach wokół Zalewu Wiślanego pochodzą z późnego paleolitu (ok. 14000-8000 lat p.n.e.). Cofnięcie się lądolodu skandynawskiego sprawiło, że ludność migrowała na północ. Tereny te początkowo zamieszkiwane były przez kulturę świderską (ok. 10600-9600 lat p.n.e.), następnie kulturę kundajską (ok. 8000-5000 p.n.e.). Ludy te, głównie zajmowały się polowaniem zwierząt oraz rybołówstwem. Kolejne lata to dominacja kultury łużyckiej, głównie w epoce brązu (ok. 1500 lat p.n.e.). Na bazie kultury łużyckiej już w epoce żelaza na terenach wokół Zalewu Wiślanego wykształciły się kultura pomorska (ok. 700-300 lat p.n.e.) oraz kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (ok. 600-100 lat p.n.e.). Dla obu kultur charakterystyczne były lokalne obrządkowe pogrzebowe, techniki lepienia naczyń oraz wypas zwierząt. Następne lata to okres wpływów rzymskich. Kolejna kultura, która rozwijała się na tych ziemiach w okresie od I do V wieku to kultura wielbarska (gocko-gepidzka), głównie składająca się z plemion germańskich którzy osiedlili się na Pomorzu Gdańskim. Po opuszczeniu Gotów rejonu ujścia Wisły tereny te zostały opanowane przez Estów, którzy zajęli pobliski Półwysep Sambijski. Estowie na tym obszarze, głównie handlowali bursztynem (Wendt, 2010; Wendt, Bógdał-Brzezińska, 2018). Już w VI wieku n.e. ziemie położone w dolnym biegu Wisły stały się terenem ekspansji plemion starosłowiańskich napotykających na terenie delty Wisły na migrujące z półwyspu Sambijskiego wzdłuż linii Zalewu Wiślanego plemiona pruskie. Pierwsze znane ślady osadnictwa datowane są na IX w. n.e., a najbardziej znanym ośrodkiem było legendarne Truso, z centrum handlowym nie tylko krainy Estów, lecz znanym na południowym Bałtyku, w Skandynawii i w Rzymie, jako kres szlaku bursztynowego (Olszewski_Strzyżowski, Wendt, 2018). W następnych wiekach następcami Estów byli Prusowie (P. Kaczanowski, J. Kozłowski, 1998).

Pruskie plemiona zasiedlały pięć regionów wokół dzisiejszego Zalewu Wiślanego, były to: Pomezania, Pomezania, Warmia, Natangia oraz Sambia. Plemiona te cechowały się przywództwem wodza oraz lokalnej starszyny. Zajmowali się głównie rolnictwem, hodowlą zwierząt jak również zbieractwem leśnym. Prusowie słynęli z pogaństwa oraz miejsc poświęconym bóstwom, tzw. „święte gaje”. Wierzyli, że ogień oraz kontakt ze zmarłymi pomaga im w codziennym życiu. Polscy władcy próbowali podporządkować sobie tereny pruskie. Ze wsparciem władz polskich dokonano próby chrystianizacji Prus przez biskupa praskiego Wojciecha w 997 roku. Prusowie jednak odrzucili przejście na chrześcijaństwo, a samego biskupa zabili na swoich terenach. Zakon Krzyżacki rozpoczął w 1230 roku podbój ziem pruskich. Rozpoczęto podbijanie Pomezanii, które doprowadziło do wybuchu I powstania pruskiego przeciwko Krzyżakom przez pomorskiego księcia Świętopełka (Wendt, 1999).

W kolejnych latach Krzyżacy objęli tereny wzdłuż prawego brzegu Wisły, tereny wokół Mierzei Wiślanej oraz Półwysep Sambijski. Doprowadziło to Prusy do podporządkowania się władzy

zwierzchniej Zakonu Krzyżackiego. W 1440 roku na tych terenach powstał Związek Pruski w wyniku konfliktu pomiędzy państwem krzyżackim a miejscową społecznością. Członkowie Związku Pruskiego domagali się większych praw i przywilejów. W 1454 roku przedstawiciele Związku Miast Pruskich zwrócili się do króla Kazimierza IV Jagiellończyka, aby objął Prusy pod swoje panowanie co doprowadziło do początku wojny trzynastoletniej (1454-1466). Wojna zakończyła się negocjacjami oraz II traktatem pokojowym w Toruniu, który zakładał przyłączenie Prus Królewskich do Polski. Od lat 1519-1521 wybuchła kolejna wojna polsko-krzyżacka, powodem były żądania Krzyżaków do zwrotu Prus Królewskich. Wojna ta zakończyła się Hołdem Pruskim w wyniku którego Księstwo Pruskie zostało przekształcone jako lenno Polski. Do 1657 roku Prusy Książęce pozostawało lennem Królestwa Polskiego do czasu gdy tereny te zostały opanowane przez Szwedów w wojnie polsko-szwedzkiej, która miała miejsce w latach (1621-1626). Konflikt zakończył się rozejmem w Altmarku, w którym Szwedzi otrzymali wszystkie porty wokół Zalewu Wiślanego, takie jak: Elbląg, Tolkmicko. Jedynie Frombork wraz z Braniewem należały do Księstwa Warmińskiego (1466-1772). W wyniku I rozbioru Polski w 1772 roku Prusy zaanektowały Prusy Książęce oraz Warmię. W latach od 1772-1918 tereny te należały do Królestwa Pruskiego, a od 1871 roku wchodziły w skład Cesarstwa Niemieckiego (Wendt, 2006; Plis, 2010).

Po przegranej przez Niemcy I wojny światowej w wyniku traktatu wersalskiego tereny wokół Zalewu Wiślanego pozostały w Niemczech jako prowincja Prusy Wschodnie, z wyjątkiem polskiego województwa pomorskiego (tak zwanego „korytarza polskiego”), który oddzielał Niemcy od Prus Wschodnich. W latach 1920-1946 Zalew Wiślany został podzielony pomiędzy Niemcami a Wolnym Miastem Gdańsk. 1 września nazistowskie Niemcy zaatakowały Polskę w porozumieniu ze Związkiem Radzieckim. 2 września 1939 roku rozpoczęła się budowa niemieckiego obozu koncentracyjnego Stutthof. Naziści wybrali to miejsce do budowy zbrodniczego obozu ze względu na małą liczbę mieszkańców. Teren otoczony był od południa i wschodu Zalewem Wiślanym, co skutecznie maskowało działalność samego obozu. W okresie od stycznia do marca 1945 roku miała miejsce wielka ucieczka ludności niemieckiej przed Sowietami po zamrożonym Zalewie Wiślanym tzw. „Operacja Hannibal”(ryc. 1). Jedyną drogą ucieczki na zachód było przejście przez lodową taflę Zalewu w kierunku Mierzei Wiślanej, jednak w wyniku złych warunków pogodowych i bombardowań wiele niemieckich cywilów zginęło w lodowatej wodzie.

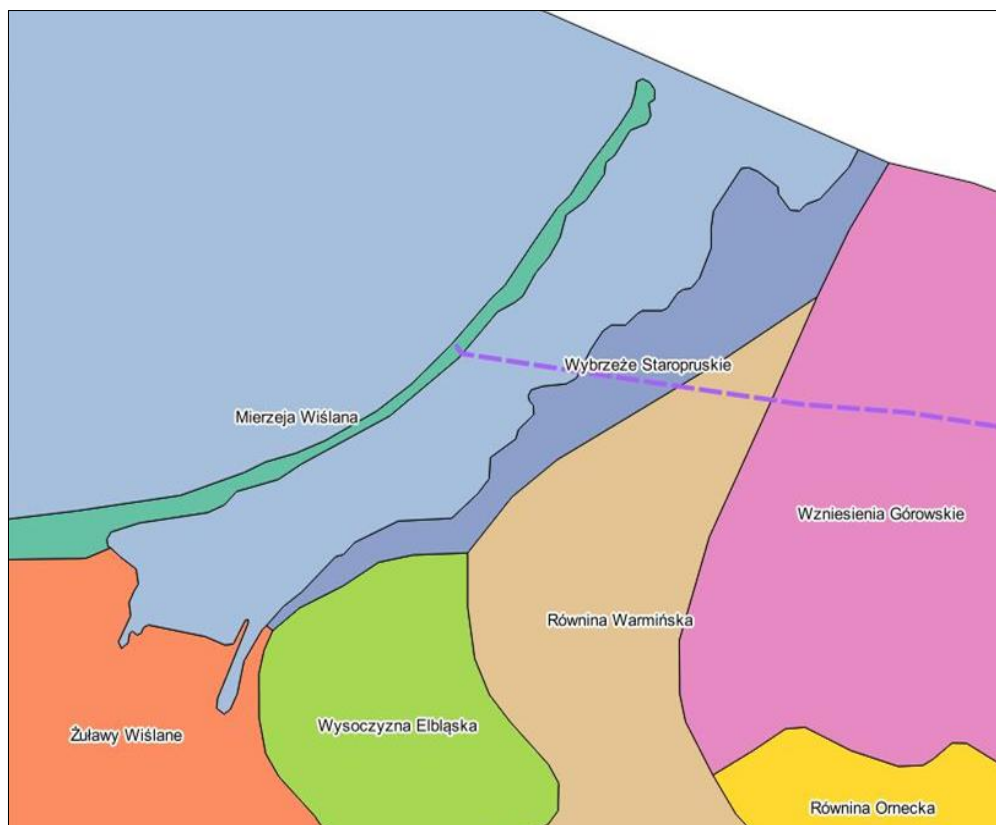
Ryc. 1. Ucieczka ludności niemieckiej po zamrożonym Zalewie Wiślanym w 1945 roku
Źródło: www.ro.com.pl

Od 1945 roku wschodnia część Zalewu należy do Rosji (dawniej Związku Radzieckiego) a wschodnia do Polski (Wendt, 2007). Po 1945 roku po wysiedleniu Niemców, na tereny Zalewu zaczęła napływać ludność ze wschodu. Przybysze oswoili lokalne tradycję i zwyczaje Zalewu (Haffner, 1996). Obecnie planowany jest projekt przekopu Mierzei Wiślanej łączący Zalew Wiślany

z Zatoką Gdańską, który w swoim zamyśle ma uniezależnić Polskę od Rosjan. Od 2006 roku Rosjanie blokują wpływania polskich statków przez Cieśninę Pilawską co spowodowało determinację polskich władz do projektu przekopu Mierzei, który miał mieć 1,1 m długości, 80 m szerokości i do 5 metrów głębokości. Koszt całego projektu szacowany jest na około 880 milionów złotych. Dnia 24 lutego 2017 roku Sejm Rzeczypospolitej Polski uchwalił specustawę w sprawie przekopu Mierzei Wiślanej, a Prezydent RP Andrzej Duda 3 kwietnia ją podpisał. Prawdopodobne miejsce powstania przekopu to miejscowość Nowy Świat (www.tvn24bis.pl). Ewentualny przekop umożliwi połączenie Zalewu Wiślanego z Zatoką Gdańską stwarzając dogodne warunki dla rozwoju żeglarstwa i turystyki wodnej, ograniczonej do tej pory przez konieczność pokonywania cieśniny Pilawskiej znajdującej się pod kontrolą Rosji (Wendt, Wiskulski, 2017).

Budowa geologiczna i rzeźba terenu

Tereny Zalewu Wiślanego położone są na prekambryjskiej Platformie Wschodnioeuropejskiej w obrębie Obniżenia Perybałtyckiego. Elementy krystalicznego podłoża leżą na głębokości ok. 3,5 km, zbudowane głównie z granitów. Zbudowane są z sedymentacji osadów w okresie paleozoiku, mezozoiku i kenozoiku. Miąższość samych utworów czwartorzędowych jest zróżnicowana, dochodząca do 50 metrów (Mojski, 1984). W okresie holocenu obszar podlegał procesom denudacyjnym, w których dominowała erozja oraz procesy akumulacyjne. Teren charakteryzuje utwory średnio i dobrze przepuszczalne, głównie piaski luźne i słabogliniaste (Cymerman, 2004).

Ryc. 2. Położenie fizycznogeograficzne Zalewu Wiślanego.
Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Kondracki, 2000.

Obszar fizycznogeograficzny (Kondracki, 2000) terenów wokół Zalewu Wiślanego znajduje się na pograniczu trzech mezoregionów: od północy- Mierzeja Wiślana, od zachodu- Żuławy Wiślane i od południa- Wybrzeże Staropruskie (ryc. 2). Aktualne ukształtowanie terenu jest wynikiem procesów morfogenetycznych oraz antropogenicznych (m.in. tworzenie nasypów, skarp). Wpływ na rzeźbę terenu miała działalność lądolodu w okresie plejstoceniowym. Ukształtowanie w zróżnicowaniu hipsometrycznym wynoszą od 0 m do 49,5 m n.p.m. Maksymalna wysokość znajdują się na Mierzei Wiślanej (Wielbłądzi Grzbiet) a najmniejsza przy strefie brzegowej samego Zalewu Wiślanego.

Rzeźba terenu, klimat, roślinność, zbiorniki wodne, rodzaj skał macierzystych i działalność człowieka mają duży wpływ na kształtowanie się czynników glebotwórczych. Głównie dominują gleby brunatne, które charakteryzują się dobrą jakością dla rolnictwa oraz zaliczane są do III i IV klasy bonitacyjnej. Na obszarze występują również gleby bielcowe, mady oraz gleby hydrogeniczne-torfowe i murszowe (Uziak, Klimowicz, 2000).

Klimat i wody

Wpływ na kształtowanie się lokalnego klimatu w dużej mierze zależy od rzeźby terenu, szaty roślinnej, rodzaju gruntów oraz miejscowych wód Zalewu Wiślanego. Jest to obszar nie najcieplejszy w Polsce. Średnia temperatura roczna wynosi 7,5°C. Miesiącem najchłodniejszym jest styczeń - średnia temperatura ok. -2°C. Najcieplejszym miesiącem jest lipiec - średnia temperatura ok. 18°C (pl.climate-data.org). Na obszarze dominują wiatry w kierunku południowo-zachodnim, najczęściej wiejące z sektora północnego. Wpływ na zmiany pogody ma same położenie obszaru, które jest w miejscu ścierania się mas powietrza kontynentalnego. Sam region charakteryzuje duże usłonecznienie (ok. 7,5h w lecie). Średni opad roczny wynosi ok. 600mm. Duże sumy miesięczne opadów występują w lipcu ok. 80mm, minimalne zaś w lutym ok. 20mm. Opady letnie przeważają nad zimowymi w ciągu całego roku. Przy terenach wokół Zalewu odnotowuje się 150 dni z opadem w ciągu roku. Pokrywa śnieżna jest nietrwała, występuje głównie w okresie od listopada do kwietnia i utrzymuje się ok. 70 dni w ciągu całego roku. Okres wegetacyjny trwa ok. 210-220 dni (Kaczorowska, 1962). Na terenach wokół Zalewu Wiślanego w wyniku samego ukształtowania terenu oraz warunków wilgotnościowych występują mgły, szczególnie przy samej strefie brzegowej oraz strefie podmokłych terenów. W okresie wiosenno-letnim przez ok. 25 dni może pojawić się bryza morska. Istotnym elementem mającym wpływ na lokalny mikroklimat jest występowanie lasów, które mogą zmniejszać prędkość wiatru.

Głównym czynnikiem, który ma wpływ na klimat Zalewu Wiślanego jest ukształtowanie terenu, a w dużej mierze obecność Wysoczyzny Elbląskiej. Ta, charakteryzuje się stromymi zboczami oraz wysokością która przewyższa otaczające tereny. Drugim czynnikiem wpływającym na lokalny klimat jest zróżnicowanie właściwości podłoża. Oba te elementy mają wpływ na cyrkulację powietrza w granicznej warstwie atmosfery nad Zalewem (Bolalek, 2018).

Hydrologia Zalewu Wiślanego charakteryzuje się tym, że obszar ten graniczy z Morzem Bałtyckim oraz Zatoką Gdańską. Zalew połączony jest Cieśniną Pilawską, która jest położona między dwiema częściami Mierzei Wiślanej. Cieśnina ta łączy Zalew z wodami Morza Bałtyckiego. Powierzchnia wynosi 838 km², średnia głębokość 2-3 m, maksymalna głębokość po stronie polskiej 5,1 m, długość Zalewu to ponad 90 km (Schiewer, 2008). Powierzchnia zlewiska wynosi 23870,6 km² (Szymkiewicz, 1992). Zasolenie wg. danych z WIOŚ Elbląg zawiera od 0,5 do 5 ‰. Samo zasolenie jest nie równomierne przez wlewy wód morskich przez Cieśninę Pilawską, zatem zasolenie będzie wyższe w północnej części Zalewu niż na jego południowej części. Największą rzeką wpadającą do Zalewu jest Pregoła, która stanowi 63% całego obszarowego zlewiska samego Zalewu Wiślanego. Pasłęka jest to druga rzeka, która wpada do zlewiska Zalewu. Pozostałymi ciekami uchodzącymi do Zalewu po stronie polskiej są rzeka Elbląg, Szkarpa, Nogat, Narusa, Bauda oraz Tuga, a po stronie rosyjskiej dorzecze rzeki Świeżej. Sieć hydrograficzna zlewiska Zalewu jest niejednostajna. Linia brzegowa jest słabo rozwinięta. Stan ekologiczny określany jest jako zły, głównie przez zasilanie wód z punktowych źródeł Zalewu przez substancje biogenne, które powodują eutrofizację zbiornika. Cechą charakterystyczną są szybkie zmiany poziomu wody w Zalewie dochodzącymi nawet do 1,5 m w ciągu dnia. Głównym napędem tego zjawiska jest wiatr. Zdarza się w Polsce, że w typologii wód Zalew Wiślany zalicza się do wody przejściowej o charakterze laguny. W części nadzalewowej występują poldery otoczone groblami w celu ochrony okolicznych terenów przed zalaniem. Okresowo występują cofki z Zalewu Wiślanego w wyniku spiętrzającej się wody przez silny wiatr od północy, co powoduje zalewanie nadzalewowych miejscowości m.in. Wyspy Nowakowskiej (Cieśliński, 2011).

Flora i fauna regionu jako walor turystyczny

Szata roślinna w dużej mierze zależy od bytowania konkretnych gatunków, ich zbiorowisk, migracji oraz przystosowania się do warunków zmian działalności człowieka na danym terenie. Na

badanym terenie Zalewu Wiślanego dominują zbiorowiska leśne m.in. dęby, buki, brzozy, lipy, olsze, świerki oraz sosny. Na danym terenie można zaobserwować rozwój łągu olszowo - jesionowego. Występuje tu liczna roślinność bagienna i przybrzeżna m.in. szuwały czy turzyca pospolita. Roślinność na danym obszarze ma wpływ na warunki bioklimatyczne, produkcję tlenu, absorpcję dwutlenku węgla, ochronę przed erozją, na warunki życia dla zwierząt oraz funkcję ochronną terenów podmokłych. Unikatowym elementem szaty roślinnej danego obszaru są przestrzenie, gdzie porasta las sosnowy. Został on sztucznie zalesiony ze względu na stabilizację piasków wydmyowych tak, żeby przeciwdziałał jego wywiewaniu przez wiatr. Świat zwierzęcy badanego terenu jest bardzo bogaty w gatunki wodne i lądowe. Rybostan Zalewu Wiślanego to głównie gatunki słodkowodne takie jak leszcz, okoń, płoć, jaź, jazgarz czy ukleja pospolita. Z ryb morskich występują ciosa oraz rzadko spotykany parposz. Z płazów najliczniej dominuje ropucha szara, ropucha paskówka, traszka zwyczajna oraz kilka gatunków żab. Gady to padalec, zaskroniec zwyczajny, żmija zygzakowata i jaszczurka zwinka. Wśród ptaków czołową rolę odgrywają kormorany, czapla siwa, gęgawy, ohary, cyranki, bociany białe, łabędzie krzykliwe. Zimą zimują spore stada bernikli kanadyjskiej. Spośród ssaków dominują borsuki, bobry, jenoty, krety, lisy, kuny, wydry, wiewiórki, dziki, zające, sarny, łosie, daniela, norki oraz nietoperze. W wodach Zalewu Wiślanego można spotkać pijawki, kraby, krewetki bałtyckie. Wśród owadów można zaobserwować trzmieła ziemnego, żuka leśnego, komary oraz szerszenia europejskiego. Spośród motyli najbardziej charakterystycznym gatunkiem tych ziem jest modraszka ikar. Oprócz tego wśród mięczaków najbardziej spotykanym gatunkiem jaki można spotkać to ślimak winniczek. Wśród strefy przybrzeżnej można spotkać również wiele gatunków małż m.in. piaskolaza czy rogowca bałtyckiego (Rychter et al., 2011).

Przyrodnicze walory turystyczne

Walory turystyczne określane są jako część środowiska kulturowego i przyrodniczego, którego podstawowym celem jest generowanie ruchu turystycznego. Walory te powinny być elementem zainteresowania turysty pod względem naturalnym, które ukształtowały się bez ingerencji człowieka. Ważnym aspektem walorów turystycznych jest odpowiednia ich dostępność oraz dobre warunki infrastrukturalne (Warszyńska, Jackowski, 1978; Wendt, 2011; Ilies, Wendt 2015). P. Zmyślony i A. Niezgoda (2003) definiują walory turystyczne tak, że dzięki swoim elementom środowiska naturalnego oraz komponentom poza przyrodniczym stanowią one docelowy punkt wyjazdu każdego turysty.

Na badanym terenie do walorów przyrodniczych głównie należy: obecność siedlisk, zalewy, jeziora, nadmorskie wydmy, lasy mieszane i bagienne, ujścia rzek, starorzecza oraz eutroficzne zbiorniki wodne. Obszar Zalewu Wiślanego charakteryzują się okazałym otoczeniem przyrodniczym. Główna część Zalewu Wiślanego jest objęta dwoma obszarami Natura 2000. Pierwszy to specjalny obszar ochrony siedlisk (Zalew Wiślany i Mierzeja Wiślana), a drugi to obszar ptasi (Zalew Wiślany). Ponadto teren jest położony w Obszarze Chronionego Krajobrazu Rzeki Baudy, Parku Krajobrazowego „Wysoczyzna Elbląska”. W dalszym sąsiedztwie znajdują się: Obszar Chroniony Krajobrazu Wysoczyzny Elbląskiej – Wschód, Obszar Chronionego Krajobrazu Wybrzeża Staropruskiego oraz Obszar Specjalnej Ochrony Siedlisk Dolina Pasłęki (tab. 1).

Tab. 1. Formy ochrony przyrody wokół Zalewu Wiślanego

Nazwa ochrony przyrody	Lokalizacja/powierzchnia	Cel ochrony przyrody
NATURA 2000 Zalew Wiślany i Mierzeja Wiślana- obszar „siedliskowy”	Polska część Zalewu oraz Mierzei Wiślanej, powierzchnia 40 862, 67 ha	Ochrona różnorodności siedlisk oraz utrzymanie szuwarów trzcinowych
NATURA 2000 Zalew Wiślany- obszar ptasi	Polska część Zalewu Wiślanego gm. Braniewo, Frombork, Elbląg, Tolkmicko, Krynica Morska, Nowy Dwór Gdański, Sztutowo, powierzchnia 32224,10 ha	Ochrona obszarów łągowych ptaków

Park Krajobrazowy Wysoczyzna Elbląska	Mezoregion Wysoczyzny Elbląskiej i Wybrzeża Staroruskiego gm. Elbląg, Tolkmicko, Frombork, Milejewo, powierzchnia 13 732 ha	Ochrona lasów bukowych
Park Krajobrazowy Mierzeja Wiślana	Mezoregion Mierzei Wiślanej, gm. Krynica Morska, Sztutowo, powierzchnia 4410 ha	Ochrona lokalnego ptactwa, wzniesień wydmych oraz drzew
Obszar Chroniony Rzeki Baudy	Powiat braniewski i elbląski, powierzchnia 16 677,8 ha	Ochrona przyrzecza rzeki Baudy, jego roślinności oraz chronienie ekosystemów leśnych
Obszar Chroniony Rzeki Nogat	Gmina Malbork	Ochrona walorów krajobrazowych oraz lęgu ptactwa błotnego i wodnego
Obszar Chroniony Rzeki Szkarpany	Mezoregion Żuław Wiślanych, powiat nowodworski, powierzchnia 4 296,00 ha	Ochrona bujnej roślinności Szkarpany oraz jej toru wodnego
Obszar Chroniony Wybrzeża Staropruskiego	Mezoregion Wybrzeże Staropruskie, powierzchnia 1768,50 ha	Ochrona strefy ujścia rzeki Pasłęki i przybrzeżnej strefy Zalewu Wiślanego
Obszar Chroniony Wysoczyzny Elbląskiej-Wschód	Gm, Tolkmicko, Młynary, Milejewo, Frombork, powierzchnia 5805,90 ha	Ochrona lokalnej fauny i flory
Obszar Siedlisk Dolina Pasłęka	powierzchnia 43307, 30 ha	Ochrona ostoi bobrów na rzece Pasłęka oraz jej strefy przyrzecza
Rezerwat przyrody Zatoka Elbląska	Zatoka Elbląska, Wyspa Nowakowska, powierzchnia 723,5 ha	Ochrona ptactwa wodnobłotnego
Rezerwat przyrody Ujście Nogatu	Powiat elbląski, gm, Elbląg, Tolkmicko, powierzchnia 356,72 ha	Ochrona ptaków oraz ich siedlisk
Rezerwat przyrody Buki Wysoczyzny Elbląskiej	Powiat elbląski, gm, Elbląg, Tolkmicko, powierzchnia 93,73 ha	Ochrona leśnej roślinności
Rezerwat przyrody Kadyński Las	Powiat elbląski, gm, Tolkmicko, powierzchnia 8,11 ha	Ochrona wiekowych dębów, buków oraz jesionów
Rezerwat przyrody Cieletnik	Gmina Braniewo, powierzchnia 3,16 ha	Ochrona ekosystemu mokradeł
Rezerwat przyrody Kąty Rybackie	Mezoregion Mierzei Wiślanej, powierzchnia 102,54 ha	Ochrona lęgowa kormoranów i czapli siwej
Pomniki przyrody	40 sztuk (głównie buki pospolite i dęby szypułkowe)	Ochrona cennych elementów środowiska przyrodniczego

Zródło: opracowanie własne na podstawie www.parkmierzeja.pl, www.encyklopedia.warmia.mazury.pl

Obszar NATURA 2000 Zalew Wiślany i Mierzeja Wiślana zajmują polską część zalewu przymorskiego wraz z Mierzeją, która oddziela go od Morza Bałtyckiego. Ostoję charakteryzuje bogactwo różnorodności siedlisk wodnych, torfowiskowych, bagiennych i wydmych. Na terenie obszaru stwierdzono 27 gatunków ptaków oraz 40 gatunków roślin objętych ścisłą ochroną.

NATURA 2000 Zalew Wiślany- obszar ptasi jest ostoją co najmniej 27 gatunków, które są pod ochroną Dyrektywy Ptasiej. Celem tego obszaru jest ochrona przed wyginięciem występujących tutaj dzikich ptaków i przeciwdziałaniu ich odławianiu i zabijaniu. Najpopularniejsze gatunki jakie są pod

ochroną w ostoi to m.in. czapla siwa, ohary, kormorany oraz w okresie zimowym bernikla kanadyjska, która jedynie w Polsce zimuje właśnie w tym terenie (M. Zakrzewska, 2009).

Park Krajobrazowy Wysoczyzna Elbląska utworzony został 26 kwietnia 1985 roku na mocy uchwały przez wojewodę elbląskiego. Jest to obszar nie tylko urozmaicony, ale także zielony i urodziwy. Duża część parku porośnięta jest lasami liściastymi z przewagą dębu i buka. Są też klony, jesiony, olsze i graby. Charakterystyczne dla parku jest występowanie roślinności górskiej m.in. żebrowca górskiego. Gatunkami fauny Parku są przede wszystkim wilki, jelenie, łosie, daniela i sarny. Najwyższe wzniesienie to Srebrna Góra (198,5 m n.p.m.).

Park Krajobrazowy Mierzeja Wiślana zlokalizowany na obszarze gmin Krynica Morska i Sztutowo został utworzony w 1985 roku w celu ochrony unikatowych piaszczystych plaż oraz potężnych wałów wydmowych pokrytych lasem sosnowym. Charakterystyczne dla Parku jest najwyższe wzniesienie Wielbłądzi Garb (49,5 m n.p.m.) (www.parkikrajobrazowewarmiimazur.pl).

Na terenie wokół Zalewu Wiślanego znajduje się pięć Obszarów Chronionego Krajobrazu i są to między innymi: Rzeka Baudy, Rzeka Nogat, Rzeka Szkarpawy, Wybrzeże Staropruskie oraz Wysoczyzna Elbląska-Wschód. We wszystkich występujących tutaj obszarach chronionego krajobrazu podstawowym celem jest ochrona rozcięć erozyjnych rzek oraz całego środowiska wodnego wraz z otaczającą ich roślinnością (www.zalewwislany.pl). Rezerwat przyrody Zatoka Elbląska oraz Ujście Nogatu są rezerwatami fauny. Ich celem jest utrzymanie zróżnicowanego ptactwa wodno-błotnego m.in. kaczek, mew, czapli siwej czy błotniaka stawowego oraz ich siedlisk (www.zalewwislany.pl). Buki Wysoczyzny Elbląskiej i Kadyński Las to rezerваты należące do Nadleśnictwa Elbląg. W obu rezerwach ochronie podlegają stare wiekowe buki oraz dęby (www.parkikrajobrazowewarmiimazur.pl). Cielętnik położony około trzech kilometrów od Zalewu Wiślanego w okolicach wsi Stępień jest rezerwatem utworzonym w 1954 roku w celu zachowania torfowisk oraz dużej liczebności brzozy niskiej która licznie występuje na terenie rezerwatu (www.mojezulawy.pl).

Ryc. 3. Plaża „Srebrna Riwiera” w Kadynach.
 Źródło: zbiór własny.

Rezerwat Kąty Rybackie jest zlokalizowany na Mierzei Wiślanej. Jest to rezerwat ornitologiczny w którym występuje największa kolonia kormoranów. Obecnie jest to najpopularniejszy i najatrakcyjniejszy walor przyrodniczy w Polsce (www.parkmierzeja.pl). Ponadto na terenach Zalewu znajdują się wiele pomników przyrody głównie są to drzewa oraz głązy narzutowe. Powszechnie znanym pomnikiem przyrody jest dąb szypułkowy „Bażyńskiego” liczący ponad 700 lat w Kadynach oraz głąz narzutowy „Święty Kamień” w okolicach Tolknicka, który w odległych czasach był obiektem kultu (www.mojemazury.pl).

Teren Zalewu Wiślanego charakteryzuje się wielkim i bogatym zróżnicowaniem potencjału środowiska przyrodniczego, który zachował swój naturalny i pierwotny charakter oraz krajobraz. Region kładzie duży nacisk na ochronę prawną lokalnego ptactwa, wybrzeża, roślinności leśnej,

torfowisk jak również fauny żyjącej w Zalewie. Celem ochrony przyrody Zalewu Wiślanego jest utrzymanie walorów przyrodniczych i krajobrazowych, jak również dbanie o jego różnorodność siedliskową i utrzymanie jej ciągłości.

Walory antropogeniczne

Do walorów antropogenicznych (kulturowych) głównie zalicza się obiekty, które zostały stworzone dzięki działalności człowieka. Walory te dzielimy na: zabytki (architektoniczne i archeologiczne), muzea, imprezy współczesno-kulturalne oraz miejsca religijne (ośrodki kultu). Walory antropogeniczne generują istotne zainteresowanie potencjalnych turystów (Kurek, 2008; Wendt, 2011). Frombork słynie ze Wzgórza Katedralnego (ryc. 4), który składa się z muru obronnego z sześcioma basztami i dwiema wieżami. Na Wzgórzu Katedralnym znajdują się katedra, Muzeum Mikołaja Kopernika, Pałac Biskupi, Wieża Radziejowskiego oraz Wieża Kopernika. Innymi walorami miasta jest wieża wodociągowa z XV wieku, Baszta Żeglarska oraz liczne kościoły. Jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych obszaru jest gotycka Bazylika archikatedralna Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Andrzeja we Fromborku zbudowana w XIV wieku. W archikatedralnym zbiorze znajdują się średniowieczne ręcznie malowane epitafia duchownego Bartłomieja Boreschowa z 1426 roku oraz Mikołaja Kopernika z 1735 roku. W środku kościoła znajduje się ołtarz z XVII wieku, który posiada elementy z czarnego i różowego marmuru. W bazylice zachwyca także kaplica św. Jerzego, kaplica Zbawiciela, obraz kultu bł. Doroty z Mątowów oraz charakterystyczne organy z lat 1683-1686. Od roku 1967 roku z inicjatywy Leona Batora i Jana Jargonja w archikatedrze odbywa się najstarszy w Europie Międzynarodowy Festiwal Muzyki Organowej (Kuprjaniuk, 2008). W 1543 roku pochowany został w bazylice słynny polski astronom Mikołaj Kopernik. Ponadto 16 września 1994 roku wpisano obiekt na listę pomnika historii (Darmochwał, Rumiński, 1996). Warto wspomnieć o Wieży Radziejowskiego, która jest dawną dzwonnicyą w której znajdują się licznie odwiedzane przez turystów i jedyne w regionie planetarium. Dodatkowym walorem miasta jest kanał kopernikowski z początku XIV wieku, który dostarczał mieszkańcom Fromborka wodę pitną z rzeki Baudy. W roku 2015 przeszedł gruntowną rewitalizację (www.warmia-info.pl).

Ryc. 4. Wzgórze katedralne we Fromborku.
Źródło: zbiór własny.

Walorami kulturowymi w Braniewie są liczne kościoły między innymi (św. Trójcy, św. Antoniego, św. Krzyża) oraz Bazylika św. Katarzyny Aleksandryjskiej z XIV wieku. Braniewo posiada wieżę po dawnym Zamku Biskupim z gotycką kaplicą oraz zabytkowy dworzec kolejowy. Dodatkowo w Braniewie znajdują się założony w 1959 roku Ogród Zoologiczno-Botaniczny w

którym jest jedyne zoo w województwie warmińsko-mazurskim dostępne do zwiedzania w okresie od 1 maja do 30 września (www.leksykonkultury.ceik.eu). Z kolei walorami Tolkmicka jest Kościół Świętego Jakuba Apostoła oraz Kościół Matki Bożej Anielskiej (www.mazury.travel).

Walorem antropogenicznym Krynicy Morskiej jest przede wszystkim latarnia morska uruchomiona 25 sierpnia 1951 roku o wysokości 26,5 m, rzymskokatolicki kościół św. Piotra Apostoła i św. Franciszka oraz plac rozrywki dla dzieci „Bajkolandia” ze słynnym domem do góry nogami. W Kątach Rybackich znajdują się zabytkowy kościół św. Marka oraz Muzeum Zalewu Wiślanego. Warto wspomnieć, że wokół obszaru Zalewu Wiślanego znajdują się Muzeum Stutthof w Sztutowie, zespół pochylni na Kanale Elbląskim oraz historyczne cmentarze (www.polskieszlaki.pl).

Kadyny słyną głównie z barokowego kompleksu pałacowego z XVII wieku, Zespołu Klasztornego Braci Mniejszych Franciszkanów (ryc. 5.) oraz plaży „Srebrna Riwiera” (ryc. 3), która w sezonie letnim jest często odwiedzana przez turystów (www.polskieszlaki.pl).

Ryc. 5. Zespół klasztorny Ojców Franciszkanów w Kadynach.
Źródło: zbiór własny.

Jednak najważniejszy z walorów antropogenicznych leży w sąsiedztwie regionu, na Żuławach. Masowemu turystyce Malbork kojarzy się przede wszystkim, jeśli nie jedynie z Zamkiem Pokrzyżackim, który w 1997r. został wpisany na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, jego licznymi imprezami, wystawami, koncertami, konferencjami naukowymi i warsztatami. Jak informuje na swoich stronach Muzeum Zamkowe w 2014r. miało miejsce 31 takich wydarzeń, w 2015r. do końca sierpnia sygnowanych jest 17 kolejnych wydarzeń (Wendt, 2016). Ale Malbork, to poza zamkiem także ratusz, fragmenty gotyckich murów miejskich oraz kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela oraz Bramy Mariacka i Garncarska. Kolejnymi atrakcjami są park linowy, park kartingowy, Dino park, mini ZOO, kolejka turystyczna i możliwość i *paint ball* (Wendt, 2016).

Podsumowanie

Region Zalewu Wiślanego stanowi to klasyczny przykład pokazujący problemy pojawiające się wskutek procesów historycznych, zmiany przynależności państwowej i „wymieszania” się różnych kultur i grup ludności. Skomplikowana historia i podziały terytorialne wpłynęły na wielokulturowe dziedzictwo, stosunkowo niewielkiego terytorialnie regionu. Pojawiają się w nim zarówno różne grupy etniczne bałtyjska, słowiańska i germańskie, różne wyznania religijne, w tym pogańskie wierzenia Prusów, chrześcijaństwo w rycie rzymsko-katolickim, menonickim, protestanckich i wreszcie prawosławnym, także w wersji unickiej. Różnorodność językowa poszczególnych grup ludności składa się na mozaikę tradycji, symboli, nazw własnych miejscowości i elementów środowiska geograficznego. Przenikanie się kultur pruskiej, menonickiej, polskiej, i wreszcie przesiedlonych na sąsiadujące z Mierzeją Wiślaną Żuławy mieszkańców południowo-wschodnich

terenow dawnej II RP doprowadziło do utworzenia jedyne go w swoim rodzaju krajobrazu kulturowego, w którym jego dawni, autochtoniczni mieszkańcy pozostawili jedynie ślad w części nazewnictwa geograficznego. Walory antropogeniczne wraz z przyrodniczymi stanowią największe bogactwo regionu. Ich odpowiedzialne wykorzystanie, plaże Zalewu Wiślanego od strony zalewu i od Zatoki Gdańskiej stanowią co roku cel dla setek tysięcy turystów z Polski i z Europy, wraz z ewentualnym „przekopem mierzei” zdeterminuje na długie lata gospodarkę regionu, której już teraz grozi przekroczenie pojemności i chłonności turystycznej.

Spis literatury

1. Bolalek J., 2018, Zalew Wiślany, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
2. Cieśliński R., 2011, Ustrój hydrologiczny Zalewu Wiślanego i jego możliwe zmiany pod wpływem budowy drogi wodnej łączącej Zalew Wiślany z Zatoką Gdańską, Gdańsk.
3. Cymerman Z., 2004, Prekambr platformy wschodnioeuropejskiej na obszarze Polski : tektonika i rozwój skorupy. Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
4. Darmochwał T., Rumiński M., 1996, Warmia Mazury, przewodnik. Białystok: Agencja TD, Białystok.
5. Haffner S., 1996, Prusy bez legendy: Zarys dziejów, Oficyna Historii XIX i XX wieku, Warszawa.
6. Ilieş A., Wendt J.A., 2015, Geografia turystyczna. Podstawy teorii i zagadnienia aplikacyjne, Wydawnictwo AWFIS, Gdańsk.
7. Kaczanowski P., Kozłowski J., 1998, Wielka Historia Polski, t.1 Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.), Wydawnictwo Fogra, Kraków.
8. Kaczorowska Z., 1962, Opady w Polsce w przekroju wieloletnim, Przegląd Geograficzny IG PAN, Nr 33, Warszawa.
9. Kondracki J., 2009, Geografia regionalna Polski, PWN Warszawa.
10. Kuprjaniuk S., 2008, Frombork, Wydawnictwo Mantis, Olsztyn.
11. Kurek W., 2008, Turystyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
12. Matuszkiewicz J.M., 1993, Krajobrazy roślinne i regiony geobotaniczne Polski, wyd. PAN, Warszawa.
13. Olszewski-Strzyżowski D.J., Wendt J.A., 2018, Historia mistrzostw świata w poławianiu bursztynu, in: Bursztyn. Wczoraj, dziś, jutro, Wydawnictwo AWFIS, Gdańsk, p. 19-38.
14. Plis H., 2007, Historia i uroda obszaru Kanału Elbląskiego, Stowarzyszenie Łączy Nas Kanał Elbląski. Lokalna Grupa Działania, Elbląg. Wydawnictwo Uran, Rychliki.
15. Rychter A., Paturej E., Jabłońska-Barna I., 2011, Zwierzęta Zalewu Wiślanego. [W:] Zalew Wiślany - Środowiska przyrodnicze oraz nowoczesne metody jego badania na przykładzie projektu VISLA, red. M. Kruk, A. Rychter, M. Mróz, Wydawnictwo PWSZ, Elbląg.
16. Schiewer U., 2008, Ecology of Baltic Coastal Waters. Ecological Studies, 197, Springer.
17. Szymkiewicz R. (red.) 1992, Hydrodynamika Zalewu Wiślanego, Monografie Komitetu Gospodarki Wodnej PAN, zeszyt 4, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
18. Uziak S., Klimowicz Z., 2000, Elementy geografii gleb i gleboznawstwa, wyd. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
19. Warszńska J., Jackowski A., 1978, Podstawy geografii turystyki, wyd. PWN, Warszawa.
20. Wendt J., 1999, Political Regionalization of East Prussia, 1999, [w:] M.Koter, K. Heffner, (eds.), Region and Regionalism, no. 4, Łódź-Opole, s. 52-56.
21. Wendt J., 2006, Ewolucja polityczna i współczesne znaczenie ziem dawnych Prus, w: J. Hochleitner, W. Moska (red.), Patriotyczne, społeczne i organizacyjne aspekty funkcjonowania turystyki na Żuławach i Mierzei Wiślanej, Fundacja Elbląg, Elbląg, s. 13-20.
22. Wendt J., 2007, Ustalenie granicy polsko-rosyjskiej, w: T. Palmowski (red.), Pogranicze polsko-rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z obwodem kaliningradzkim, Gdynia-Pelplin, s. 212-216.
23. Wendt J., 2010, Bursztyn w sieci jako czynnik rozwoju turystyki, w: J. Hochleitner, (red.), Bursztynowy artefakt a kreowanie turystyki kulturowej, Instytut Turystyki Kulturowej, Jantar, s. 125-

134.

24. Wendt J.A, Bógdał-Brzezińska A., 2018, Złote runo współczesnych Argonautów - bursztyn jako marka turystyczna w internecie w latach 2009-2018, in: Olszewski-Strzyżowski D.J. (red.), Bursztyn. Wczoraj, dziś, jutro, Wydawnictwo AWFIS, Gdańsk, p. 109-121.

25. Wendt J.A., 2011. Zarys geografii turystycznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, CD, Gdańsk.

26. Wendt J.A., 2014, Zamki krzyżackie czynnikiem rozwoju nowych form turystyki, w: J. Hochleitner (red.), Bursztyn i żuławskie konteksty kulturowe, MZwM, Malbork, s. 129-136.

27. Wendt J.A., 2016, Geograficzne uwarunkowania rozwoju turystyki w Malborku In: J. Hochleitner (ed.), Wyzwania turystyki kulturowej, Wydawnictwo Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 7-19.

28. Wendt J.A., Wiskulski T., 2017, Problems of Development of Tourism and Yachting on the Coast of Gdansk Pomerania (Poland), Études caribéennes 36, 1-10.

29. Zakrzewska M., Goc M., Mokwa T., 2009, Zalew Wiślany i Mierzeja Wiślana, [w:]Obszary Natura 2000 w województwie warmińsko-mazurskim, Olsztyn, s. 282–285.

30. Zmyślony P., Niezgodą A., 2003, Popyt turystyczny. Uwarunkowania i perspektywy rozwoju, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.

POLITYCZNE UWARUNKOWANIA KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU MIASTA

Błażej Górawski, Jan A. Wendt

Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk.

Streszczenie: Pomimo iż związek pomiędzy polityką a architekturą wydaje się oczywisty, w Polsce nie powstało wiele publikacji kompleksowo rozwijających ten temat, te które istnieją, na poparcie swoich tez chętnie odwołują się do cytatu J. Ruskina, który wyraził się o architekturze następująco: „spośród wszystkich sztuk jest najbardziej uwikłana w politykę”. Wyraźnie zatem widać, że trwałość architektury czyni z niej doskonałe narzędzie do „uprawiania” polityki. Polityki, która z definicji oparta jest na ideologii będącej zbiorem idei zmierzających do odpowiedniego ukształtowania człowieka. Jednakże nie od zawsze podwaliną urbanistyki była ideologia polityczna, jej wpływ uwidocznił się dopiero pod koniec XVIII wieku, wcześniej można było mówić o filozofii władzy, lub raczej poglądach jej pojedynczych przedstawicieli na architekturę. Celem niniejszej pracy, o zdecydowanie opisowym charakterze, jest próba ukazania wpływu polityki na kształtowanie kierunków i prądów w architekturze, a co z tym związane na kształtowanie zagospodarowania terenu miast i przede wszystkim na kształtowanie krajobrazu miasta.

Słowa kluczowe: architektura, polityka, krajobraz miasta, urbanistyka.

„W architekturze chodzi o władzę, a władcy budują, bo władcy zawsze budowali (...). Architektura jest przede wszystkim sposobem na opowiedzenie o tych, dzięki którym powstaje.” (Sudjic 2005, 14). Słowa te doskonale odzwierciedlają istotę architektury. Zrozumieć należy, że wygląd miast, specyfika układów urbanistycznych, jak i same style architektoniczne nie wynikają wyłącznie z obowiązujących w danym miejscu i czasie trendów budowlanych, ergonomii czy epoki historycznej, lecz w niemińszym stopniu stanowią odzwierciedlenie wizji i potęgi panującej w danym miejscu władzy – doktryny politycznej i ustrojowej. Niejednokrotnie to jednostki, chcące zmaterializować „uwiecznić” swoje imperialistyczne wizje, znacząco wpływali na wygląd miast [1].

Pomimo iż związek pomiędzy polityką a architekturą wydaje się oczywisty, w Polsce nie powstało wiele publikacji kompleksowo rozwijających ten temat, te które istnieją, na poparcie swoich tez chętnie odwołują się do cytatu Johna Ruskina, który wyraził się o architekturze następująco: „spośród wszystkich sztuk jest najbardziej uwikłana w politykę, albowiem realizuje jakąś wizję człowieka sposobu jego życia bez względu na osobiste upodobania tych, którzy z nią obcuja.

Wszystkie rodzaje działalności artystycznej służyły i nadal służą celom politycznym, ale na szekspirowskie widzenie świata wystawieni są tylko miłośnicy literatury, podczas gdy każdy człowiek zmuszony jest do konfrontacji z otaczającymi go budynkami”. (Kęsik za Scruton, 2012, 20). Wyraźnie zatem widać, że trwałość architektury czyni z niej doskonałe narzędzie do „uprawiania” polityki. Polityki, która z definicji oparta jest na ideologii będącej zbiorem idei zmierzających do odpowiedniego ukształtowania człowieka. Jednakże nie od zawsze podwaliną urbanistyki była ideologia polityczna, jej wpływ uwidocznił się znacznie pod koniec XVIII wieku, wcześniej można było mówić o filozofii władzy, lub raczej poglądach jej pojedynczych przedstawicieli na architekturę [2].

Ponieważ niniejsze opracowanie dotyczy kształtowania przestrzeni miejskich lub ich fragmentów, a nie wyłącznie pojedynczych obiektów, szczególny nacisk zostanie położony na działania polityczne o bardziej kompleksowym charakterze. Z uwagi na to, że temat niniejszej artykułu zawiera się w obszarze, do którego prawa rości sobie urbanistyka jak i architektura, można posłużyć się pewnym uproszczeniem. Zabieg ten, czyli sprowadzenie tych dwóch dziedzin do pojęcia „architektury sensu largo”, nie powinno stanowić proble [3]. W powszechnym rozumieniu można wskazać na pewne dominanty obydwu tych dziedzin. Architektura bowiem poświęcona jest przede wszystkim kształtowaniu budynków, bądź ich zespołów, urbanistyka zaś, form znacznie rozleglejszych, głównie miast i obiektów osadniczych. Nawyki klasyfikacyjne skłaniają do poszukiwania wyraźnych rozgraniczeń między pojęciami, lecz w tym przypadku najistotniejsze nie jest to, gdzie dokładnie przebiega granica między tymi pojęciami, lecz to jak te dziedziny przenikają i uzupełniają się wzajemnie [4].

Szeroko pojęta architektura rodzi się przyczyn nie tylko ideologicznych oraz praktycznych, ale także z pobudek emocjonalnych i psychologicznych. Językiem architektury władali zarówno miliarderzy jak i dyktatorzy-socjopaci. Architektura jest pochodną impulsów politycznych, religijnych a nierzadko także ego danej władzy. W przeciwieństwie do dóbr nauki czy techniki, które powszechnie uważa się za niezwiązane z ideologią, architektura poprzez swoją formę zdolna jest do przekazywania bardzo konkretnych treści. Odczytanie jej bynajmniej nie należy do zadań prostych. Ulotny charakter treści budynków, trudność z trafnym odczytaniem dokładnego politycznego ich przesłania, sprawiają, że nie jest ona łatwa w interpretacji. Wielu architektów uważa, że jeśli istnieje otwarcie „polityczna” architektura, to funkcjonuje ona wyłącznie w izolacji, jako pojedyncze przykłady w tkance miasta. Porównują je do takich obiektów jak galerie handlowe czy kasyna w Las Vegas, swoje zaś dzieła uważają za autonomiczne i neutralne [5].

To błąd. Co prawda nie zawsze da się przypisać określonego przekaz polityczny do każdego języka architektury, ale tym bardziej nie należy tego wpływu bagatelizować. Ta wzajemna zależność przejawia się w niemal każdym systemie politycznym. Stąd tyle fotografii przedstawiających prezydentów, niezliczonych biskupów, dyktatorów i miliarderów pochylających się nad sarnie wykonanymi makietami budynków/układów urbanistycznych, wpatrzonych w nie z nieukrywaniem narcyzmem. Oczywistym jest jednak, że nie należy stawiać na równi zuchwałego planu budowy meczetu na zlecenie uważającego się za mecenasa architektury Saddama Husajna, z biblioteką prezydencką Georg’a Busha seniora, Wembley Tony’ego Blaira czy z arenami olimpijskimi. Z pewnością działania wszczęte na potrzeby uzyskania zlecenia na dworze demokratycznie wybranego premiera, nie wymagają takich machinacji i intryg politycznych niż wprowadzane w życie architektoniczne wizje dyktatorów. Jednakże reżimy demokratycznie wykorzystują architekturę jako narzędzie wpływu na opinię, nie rzadziej już reżimy totalitarne [6].

Pierwsze związki władzy z architekturą, charakteryzują się silnym ugruntowaniem religijnym. To, co określić można mianem „architektury władzy” znajduje się na pograniczu architektury sakralnej i świeckiej. Religia, odwołując się do wizji świata doczesnego i przyszłego, zaszczepliła we władcach chęć odcisnięcia jej wizerunku w podległej im przestrzeni [7].

Pierwszą cywilizacją, w której można dostrzec wyraźny związek między architekturą a władzą była starożytna Mezopotamia. Poprzez wynalezienie pisma (ok. 3500 lat p.n.e.), a więc kumulowanie wiedzy, rozwój matematyki i technologii, a w końcu także architektury; w miastach mezopotamskich dominowały trzy bazowe formy architektoniczne: pałac, mury miejskie i budowle sakralne. Mury dla

władców miały wyjątkowe znaczenie, albowiem od nich niejako zależała „trwałość” władzy skoncentrowanej w mieście, a imponujących rozmiarów świątynie tarasowe. Zigguraty były najwyższym osiągnięciem architektury sakralnej. Szczytowy okres rozwoju cywilizacja mezopotamska osiągnęła dopiero w VI w. p.n.e, za panowania Nabuchodonozora II – z jego inicjatywy gruntownie przebudowano stolicę państwa Babilon. Ówczesna koncepcja urbanistyczna miasta potwierdza przytoczone wyżej związki między religią i władzą a architekturą. Centrum Babilonu stanowił imponujących rozmiarów świątynny kompleks, zaś pałac króla zajmował miejsce peryferyjne. Pałac był jednakże ściśle sprzężony z murami obronnymi, które w obrębie pałacu składały się aż z pięciu pierścieni [8].

Budowanie więc od zawsze uzależnione było od uznania tych, którzy pociągają za sznurki, nie zaś od budowniczych i architektów. To nie przyływ weny królewskich architektów starożytnego Egiptu powodował, że lwią część zysków z płonów inwestowano w piramidy, zamiast w inne, ważniejsze z logicznego punktu widzenia inwestycje [9]. Relacja władzy i religii w starożytnym Egipcie przybrała nieco inny charakter. Faronowie, uważani za wcielenie samego boga teoretycznie posiadali władzę absolutną, w opozycji do władzy państwowej (faraona), istniała być może silniej oddziaływająca na ludność i pośrednio na faraonów, władza świątynna. Warto w tym miejscu wspomnieć, że pałace faraonów miały charakter budowli tymczasowych, z drewna i cegieł. Z kolei grobowce i świątynie wznoszone były z pieczołowicie obrabianych monumentalnych bloków kamiennych. Świadectwa rozmachu takich decyzji widoczne są do dzisiaj. Ostateczna forma piramidy stanowi wyraz dążeń wielu pokoleń władców egipskich do upamiętnienia swojego jestestwa, częstokroć bez zważania na środki finansowe i czasowe [10].

Niebagatelny wpływ na style architektoniczne w różnych zakątkach świata, a przede wszystkim w Europie, miała architektura starożytnej Grecji. Doskonale warunki geopolityczne, dostępność budulca (wapienie), wpływ greckiej demokracji, postęp naukowy – również w zakresie budownictwa doprowadziły do tego, że wzrost i rozwój starogreckiej architektury, uważa się obecnie za najbardziej zachwycający epizod w rozwoju architektury w ogóle. Na kanwie greckich rozwiązań, planów budynków, dbałości o detale, oraz znaczeniu kolumn, bazuje cała późniejsza architektura europejska. Ikonicznym osiągnięciem architektonicznym tej cywilizacji jest Partenon (V w. p.n.e.). Grecy, jak inne cywilizacje basenu Morza Śródziemnego z tamtego okresu, architekturę rozpatrywały bardziej kompleksowo. Szczegółowo zaplanowane wnętrza architektoniczne, cytadele, agory, budynki mieszkalne jak i użytku publicznego były zaprojektowane i postawione z pieczołowitą perfekcją – łączyły ze sobą harmonię jak i piękno, doskonale wpasowywały się w nurt wczesno demokratycznego ustroju tej cywilizacji [11]. Nie była to co prawda demokracja powszechna jaką znamy obecnie, niemniej jednak ok. 30 procentom wolnych obywateli Ateńskich przysługiwały równe prawa polityczne. Apogeum świetności Ateny osiągnęły za czasów Peryklesa, człowieka, którego można określić mianem męża stanu – inicjatora wielkiego rozmachu w budownictwie monumentalnym (448 – 432 p.n.e.). To za jego panowania Akropol, wcześniej znienawidzony przez obywateli ośrodek władzy totalitarnej, stał się symbolem państwa demokratycznego. „O wielkich projektach decydowało zgromadzenie ludowe, przy czym budowle i ich architekci często wciągani byli w spory polityczne (...) Niektóre greckie Polis posiadały w swojej dyspozycji stałych architektów-urzędników, zlecenia państwowe były zaś ogłaszane i wydawane według dokładnych wykazów” (Kęsik za W. Müller, 26). W starożytnej Grecji można doszukać się początków zorganizowanego planowania przestrzennego.

Od około 330 r. p.n.e., Grecja stała się częścią państwa macedońskiego, zapoczątkowując okres hellenistyczny. Aleksander Wielki, kontynuując politykę swojego ojca – Filipa II, podbijał kolejne ziemie, rozbudowując swoje imperium na niemal cały ówczesnie znany, antyczny świat. Na zagarniętych terytoriach zakładał liczne miasta. Istotna w tym zasługa Arystotelesa, który zalecił swojemu wychowankowi taki właśnie urbanistyczny rozmach, podkreślający przy tym znaczenie wpływu takich działań na pamięć o władcy pisząc do niego: „Wielu bowiem ludzi, którzy zakładali miasta, zdobyło chwałę, a pamięć o nich rozeszła się daleko” (Kęsik za Arystoteles, 26) [12].

Pomimo, iż imperium Aleksandra upadło stosunkowo szybko, intensywnie propagowana przez niego kultura hellenistyczna, wywarła znaczący wpływ na architekturę nowej rodzącej się potęgi –

Rzymu. W czasach imperium rzymskiego. W czasach rzymskiego imperium, architektura napędzana rozwojem nowych technik budowlanych, osiągnęła poziom, którego w niektórych obszarach architektura europejska nie była w stanie osiągnąć do wieku XVIII a nawet XIX. To co różniło, na pierwszy rzut oka bardzo podobny styl rzymski od greckiego, to jego praktyczność. Podczas gdy Grecy obcowali z abstrakcją, architekturę silnie utożsamiali ze sferą sacrum, rzymianie uważający, że greckie obyczaje to przeżytek. Ich idee architektoniczne miały na celu stworzenie przestrzeni możliwe najbardziej przyjaznych dla samych jej użytkowników, najbardziej dbali o swoje najbliższe sąsiedztwo i własne domostwa, nie zapominając o tym o dobrze całego państwa.

Na wzór rozwiązań greckich, w Rzymie powstał odpowiednik agory – forum. Co jednak wyróżniało architekturę republiki, to swoista niejednorodność. Republika Rzymska rozwijała się żywiołowo, lecz bez konkretnej myśli przewodniej. Niewiele powstawało w tamtym okresie budowli monumentalnych. Na istotną zmianę w tym zakresie wpłynęło odkrycie złóż marmuru – nowego trwałego budulca, zbiegło się to czasie niemal idealnie z upadkiem republiki. Dzięki nowemu materiałowi, wznosić zaczęto coraz okazalsze obiekty, zaś stan urzędniczy manifestował swoją dominację coraz śmiej, zakładając w przestrzeni miejskiej pełne przepychu ogrody. Jednym z pierwszych kompleksowych założeń architektonicznych stało się forum nowego „boskiego” Cezara – które później stanowiło wzór dla kolejnych władców imperium.

Zmiana ustroju politycznego - pryncypat Oktawiana Augusta mocno odznaczyły się w architekturze miasta. Nie bez powodu mówi się, że August zastał Rzym z cegły a zostawił marmurowy. Post-republikańskie miasto, z systemem ciasnych, wąskich uliczek nie dorównywało splendorem najwspanialszym miastom hellenistycznym. Dlatego Rzym, dzierżący miano stolicy wielkiego imperium, musiał przybrać formę bardziej reprezentacyjną pod względem architektonicznym. Nowy ustrój niewątpliwie ułatwił Augustowi forsowanie wielkich inwestycji, stąd w stosunkowo krótkim czasie przebudowano istniejące forum, wybudowano nowe – forum Augusta oraz okazałą świątynię ku czci boga Marsa. W odpowiedzi na rozmach budowlany nowego władcy Rzymu, inżynier wojenny i architekt, Witruwiusz zadedykował mu swoje wielkie dzieło „O architekturze ksiąg dziesięć”. Przedmowa owego dzieła wskazuje wyraźnie na ściśle personalne relacje imperatora, a więc władzy i jego architekta. Ten, w przedmowie zdaje się być pełen uznania dla nowego władcy i jego podejścia do architektury, z uwagi jednak na jego większe doświadczenie, oferuje swoją pomoc pisząc „Spisałem więc pewne prawidła, abyś mając je przed oczyma sam mógł ocenić wartość już zbudowanych i na przyszłość planowanych budowli, w tych księgach bowiem wyłożyłem wszystkie zasady architektury” (Kęsik za Witruwiusz, 2014, 29).

W odniesieniu do niniejszego tematu rozdziału, cytuję ten jak i całą przedmowa wyraźnie potwierdzają ścisły związek architektury i polityki. Późniejsi władcy imperium rzymskiego sukcesywnie rozwijali przestrzeń miejską w oparciu o zasady Witruwiusza. Wznoszono monumentalne budowle o charakterze publicznym (termy, cyrki, amfiteatry), jak i bazyliki – wznoszone jako hale sądowo-targowe. Rzymskim tradycjom architektonicznym zawdzięczamy także, chętnie powielane przez późniejszych imperatorów, takie formy jak wolnostojąca kolumna czy łuk triumfalny. Są to co prawda pomniki, jednak wspomnieć należy o nich chociażby dlatego, że przez swoją monumentalność, jak i symboliczne znaczenie, mogą znacząco wpłynąć na koncepcję architektoniczną swojego urbanistycznego sąsiedztwa. Zmiana ustrojowa w Rzymie wyraźnie odbiła się na architekturze, władza cesarska kładła ewidentnie większy nacisk na monumentalizm tudzież reprezentacyjność budowli aniżeli wcześniejsza władza republikańska, która skupiała się na budynkach świeckich i sakralnych, przywiązując większą wagę do praktyczności niż reprezentacyjności.

Niemalże identyczne rozróżnienie zarysowuje się w XX stuleciu. Reżimy totalitarne (hitlerizm na koncepcyjnych planach Berlina, a komunizm w praktyce) kształtowały przestrzeń miejską wedle wyrazistych, odważnych idei. Władza totalitarna mogła przy tym ignorować interesy i przekonania mieszkańców, oraz prawo własności – na co nie mogła pozwolić sobie władza demokratyczna.

Swoistym spadkobiercą rzymskich wzorców architektonicznych jest średniowieczna Europa. Architektura postantyczna ściśle związana jest z religią chrześcijańską. Chrześcijaństwo było wielką rewolucją, i nie będzie przesadą stwierdzenie, że przynajmniej do epoki oświecenia prym w

kształtowaniu europejskich miast wiódł właśnie kościół. Na wschodzie grekokatolicki, bardziej zdecentralizowany, na zachodzie zaś rzymskokatolicki, ściśle związany z władzą papieską. Architektura wczesnośredniowieczna była w pełni zależna od kościoła, który to pośrednio, za pomocą własnej sieci „urzędników” kształcił władców. Tak więc ówczesną architekturę cechuje niemal całkowity brak wpływów świeckich. Sytuacja uległa niewielkiej zmianie w wieku VIII, kiedy to dynastia Karolingów, zgodnie ze wzorcem frankońskim, zakroiła na szeroką skalę program budowy siedzib mieszkalno-administracyjnych o układzie osiowym, nawiązując tym samym do rzymskiego porządku i monumentalizmu. Nie zmienia to jednak faktu, że architektura monumentalna była we wczesnym średniowieczu mocno zależna od władzy kościelnej. Pierwszym spadkobiercą kultury rzymskiej - kościelnym nośnikiem kultury i idei w Europie były klasztory, szczególnie na zachodzie. Szerzenie się oświaty budowlanej determinowały zakony cysterskie, dominikańskie i benedyktyńskie, która znacząco wpłynęła na rozwój stylu romańskiego w architekturze. Stąd dominanty w panoramach dzielnic historycznych dzisiejszych miast europejskich stanowią głównie katedry, i kościelne wieże.

Konsekwencją swoistego rozłamu władzy świeckiej i duchowej w XI wieku, była rewolucja feudalna. Przyspieszyło to kształtowanie nowego stanu – mieszczaństwa. Dla feudalów korzystne było zakładanie nowych miast, jednoczesne wprowadzanie w nich nowych przywilejów, a także usynowienie samorządu, działającego w oparciu o prawodawstwo miejskie. Takie miasta rozwijały się prężniej- przynosiły feudalom większe dochody. Doskonałym przykładem takiego miasta jest Lubeka, dzierżąca później miano handlowej potęgi w rejonie Bałtyku.

Architektura późnego gotyku, którą w uproszczeniu potraktować można jako materializację dojrzałej myśli romańskiej, kończy niejako okres dominacji religii w świadomości społecznej. Ta oczywiście nie znika, wciąż odgrywa ważną rolę, lecz niejako zwalnia miejsce na nowe świeckie elementy w istotny sposób determinujące życie społeczne, kulturowe a także samą architekturę. Symbolem tego nurtu jest pałac, a miastem idealnie odzwierciedlającym renesansową myśl architektoniczną jest Zamość – miasto „geometrycznie idealne”. W Zamościu rozbudowano ratusz, przyozdobiono go o symboliczną wieżę, w sąsiedztwie wzniesiono też kilka kościołów, szpital i akademia. Innego, bardziej monumentalnego charakteru poprzez nadbudowę wzniesiono i wszere, nabrały też domy mieszczańskie. Niemniej jednak rewolucja ta dała władzy świeckiej niepokojącą wręcz siłę, otwierając tym samym szanse na ponowną całkowitą centralizację władzy.

Modelowym przykładem związków idei politycznych a architektury jest epoka Baroku. Barok rozpatrywać można jako syntezę wydzielonych światopoglądów. Od kontrreformacyjnych ruchów kościelnych, poprzez absolutystyczną państwową władzę, po najróżniejsze nurty filozoficzne. Tą różnorodność odzwierciedla również architektura baroku, a to bardzo tożsame z tym jak architektura wygląda współcześnie. Jedną z największych urbanistycznych inwestycji epoki baroku była przebudowa Rzymu i inicjatywy papieża Sykstusa V. Akt ten niektórzy odbierają jako propagandowy, mający na celu wyolbrzymienie rangi kościoła przez monumentalizm jego stolicy. Kolejnymi przykładami są Wersal – traktowany jako książkowy wręcz przykład architektury barokowej, oraz miasto Petersburg. Ośrodek ten obecnie uważany jest za jedno z najpiękniejszych miast świata, u swego zarania jednak nie wzbudzał takiego zachwyty. Dyplomaci wręcz z przekąsem i dozą kpiny traktowali niekonwencjonalne rozwiązania nowoczesnego miasta. Mieszkańcy zaś mawiali, że sam szatan jeździ nocą po ulicach karocą.

Najwybitniejszym dziełem XIX wieku była zaprojektowana przez Haussmana , zainicjowana przez Napoleona III przebudowa Paryża na niewyobrażalną wręcz skalę. Realizacja ta szczegółowo opisana jest w każdym podręczniku historii urbanistyki. Nie ulega jednak wątpliwości, że inwestycja ta miała wymiar głównie polityczny. Ostatecznie jednak nowego Paryża nie charakteryzowała megalomania czego nie można powiedzieć np. o Bukareszcie N. Ceausescu. Zaznaczyć również należy, że równie ważną częścią transformacji miasta jak budowanie, jest wyburzanie. Pojęcia destrukcji i tworzenia ściśle się ze sobą wiążą. Napoleońska transformacja urbanistyczna Paryża jest tego najlepszym przykładem.

Ścisły związek architektury z polityką totalitarną charakterystyczny jest również dla ustroju faszystowskiego. Tak jak z założenia faszyzm miał być nowoczesnym ustrojem łagodzącym

sprzeczności, w architekturze faszystowskiej wyróżniały się dwa nurty – tradycjonalistyczny i racjonalistyczny – jednakże nie istniał między nimi konflikt lecz „dialog”. Profesor Piacenti, odpowiedzialny za budowę nowej w pełni faszystowskiej dzielnicy pisał: „...duch klasycyzmu i monumentalizmu, który był manifestowany przez stulecia, musi być fundamentalną inspiracją dla najnowocześniejszych i funkcjonalnych form architektury” (Nawratek za Tinniswood, 54-55). I tak w istocie było. Budownictwo z tamtego okresu w istocie odzwierciedla dualizm faszystowskiej myśli – państwo i ludzie. Ludzie jednak nie jako indywidualne jednostki, lecz jako członkowie narodu, „rodziny”. Świadectwem tego jak ogromny wpływ na architekturę może mieć władza, szczególnie totalitarna, jest nazizm. Hitler bowiem jako niespełniony architekt, malarz, artysta, do swojej imperialistycznej wizji państwa Rzeszy, zaprzął architekturę na niewyobrażalnym wręcz poziomie. Na szczęście większość z jego pomysłów (szczególnie jeśli chodzi o zabudowę miast) pozostało na makietach i planach oddanych mu architektów. Niezaprzeczalnie jednak, gdyby wojnę wygrali Niemcy, a Hitler dzierżyłby stery głowy państwa, plany te ziściłyby się. Bo, że Niemcy potrafili budować, udowodnili w czasie wojny dobitnie.

W ideologii narodowo-socjalistycznej III Rzeszy wiele było sprzeczności, nie brakowało ich także w wymiarze architektonicznym. Przede wszystkim architektura ta, była odtwórcza i czerpała z wielu źródeł. Wydawać by się mogło, że do idei państwa Hitlera pasowała architektura modernistyczna. Ten jednak odrzucił ów pogląd, forsując architekturę monumentalną, zaszczipiając w ludności Rzeszy poczucie wspólnoty która jest „ponad”, właśnie przez nawiązanie stylem do miast takich jak Paryż Napoleona czy Rzym. Dlatego zwykło się utożsamiać architekturę III Rzeszy z neoklasycyzmem, którego orędownikiem był Albert Speer.

Hitlerowska architektura dzieliła się na trzy podstawowe nurty/style. Styl „chłopsko-rękodzielczy” – przejawiający się przede wszystkim w budownictwie jednorodzinym, nawiązujący do angielskich dokonań z połowy wieku XIX (gdzie za budowę odpowiedzialni byli przede wszystkim lokalni cieśle/budowniczości). Półmodernizm – stosowany w budownictwie użyteczności publicznej, oraz wspomniany wyżej neoklasycyzm – wykorzystywany w budynkach reprezentacyjnych i urzędniczych NSDAP, charakteryzujący się monumentalną formą.

Można wysunąć stwierdzenie, że od zarania dziejów, inwestorem – bezpośrednim twórcą struktury urbanistyczno-architektonicznej miast, jest ideologia, a konkretniej władza. Jej poszczególni twórcy, architekci to tylko „wykonawcy”, którzy ową ideologię akceptują, bądź nie. Jak wiadomo, zawód architekta i urbanisty jest silnie uzależniony od inwestora. Owym inwestorem bardzo często bywało państwo lub inna instytucja/osoba, którą potocznie można określić mianem „władza”. Założyć więc można, że w światopoglądzie „inwestora”, zawiera się wyobrażenie o przestrzennym kształcie świata, który ma zamiar stworzyć. W świadomości architekta „wykonawcy”, natomiast, ów ideologia inwestora, odciska się na tyle mocno, że jej ślady widoczne są w architekturze.

Literatura

1. Kęsik, G. (2014). *Polityka wobec miejskich przestrzeni historycznych*. Warszawa: WBW.
2. Kortobiński, A., & Jabłoński, S. (1985). *O ideowości i ideologii w architekturze*. Warszawa: Arkady.
3. Nawratek, K. (2005). *Ideologie w przestrzeni - próby demistyfikacji*. Kraków: Ministerstwo Nauki i Informatyzacji.
4. Nuttgens, P. (1998). *Dzieje architektury*. Warszawa: Arkady.
5. Sudjić, D. (2017). *Kompleks Gmachu - Architektura Władzy*. Warszawa: Fundacja Centrum Architektury.
6. Wróbel, T. (1971). *Zarys historii budowy miast*. Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SOCJALIZM W ARCHITEKTURZE PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

Błażej Górawski, Jan A. Wendt

Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk.

Streszczenie: Urbanistyka socjalistyczna, której kanwą stanowi architektura radziecka kształtowała się w parciu o radykalne społeczne idee sięgając z jednej strony do tradycji wsi rosyjskiej a]z drugiej czerpiąc wzory z architektury modernistycznej. Typowa architektura jaką dzisiaj większość ludzi określa mianem socjalistycznej powstała w oparciu o tzw. „Ruch nowoczesny”. Ruch nowoczesny, początkowo traktowany jako niepoważny wybryk, zaczął święcić triumfy w końcu lat czterdziestych XX wieku. Zniszczone w czasie wojny połacie miast stanowiły idealne podłoże do odbudowy „wspaniałego świata”. Jednak już w połowie lat pięćdziesiątych dostrzeżono, że ruch nowoczesny, zamiast przyczyniać się do propagowania równości społecznej, w rękach biurokracji wbrew założeniom prowadzi do ich pogłębiania. Jednak bezpośrednim motorem napędowym drugiej fali przyszłościowej architektury były totalitaryzmy: komunizm, nazizm i faszyzm. Niniejsza praca stanowi próbę opisu, podsumowania i oceny zmian zachodzących w architekturze pod wpływem politycznych totalitaryzmów, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu socjalizmu na polską architekturę.

Słowa kluczowe: architektura, polityka, miasto, socjalizm, urbanistyka.

Jak socjalizm kształtował przestrzeń w Europie

Teoretycznie socjalizm, to ustrój społeczno-polityczny, który na pierwszym miejscu stawiał człowieka. To jemu państwo z założenia miało zagwarantować dobre warunki do życia społecznego i rodzinnego. Odzwierciedleniem ideologii socjalistycznej w sztuce był realizm socjalistyczny, zwany również socrealizmem. Styl ten w architekturze był syntezą modernizmu, klasycyzmu, renesansu jak i baroku, zgrabnie łącząc funkcjonalność z klasyczną formą. Wyrazem idealnego ustroju, jakim miał być socjalizm, naczelnym założeniem architektury socrealistycznej było zapewnienie ludziom – użytkownikom budynków - dogodnych warunków mieszkaniowych oraz pracy w ergonomicznej przestrzeni, odpowiadającej ich psychospołecznym potrzebom.

Urbanistyka socjalistyczna, której kanwą stanowi architektura radziecka kształtowała się w parciu o radykalne społeczne idee, np. „...przebudowa układu rodzinnego społeczeństwa na układ kolektywny” (Nawratek za Goldzamt 2005, 72). W odpowiedzi na forsowane przez „ojców założycieli” komunizmu – Engelsa, Marksa, Lenina, nierzadko sprzeczne ze sobą postulaty dotyczące miast, wśród radzieckich urbanistów pojawiła się silna tendencja dezurbanizacyjna. Rozumowanie typu miasto (złe, zachodnie) kontra wieś (dobra, rosyjska) było trwale wpisane w nacjonalistyczną myśl rosyjską.

Typowa architektura jaką dzisiaj większość ludzi określa mianem socjalistycznej powstała w oparciu o tzw. „Ruch nowoczesny”. Pionierem tegoż trendu był Nikolaus Pevsner – historyk sztuki a zwłaszcza architektury. Istotą ruchu nowoczesnego było zerwanie z modą na konserwatyzm i monumentalizm na rzecz przestrzegania zasad i istoty technologii, najogólniej mówiąc – wiara w ducha czasu. Ruch nowoczesny, początkowo traktowany jako niepoważny wybryk, zaczął święcić triumfy w końcu lat czterdziestych XX wieku. Zniszczone w czasie wojny połacie miast stanowiły idealne podłoże do odbudowy „wspaniałego świata”. Jednak już w połowie lat pięćdziesiątych dostrzeżono, że ruch nowoczesny, zamiast przyczyniać się do propagowania równości społecznej, w rękach biurokracji wbrew założeniom prowadzi do ich pogłębiania. Inaczej mówiąc, w rękach biurokracji stał się instrumentem polityki gospodarczo-społecznej sukcesywnie pogłębiającym nierówności i obniżającym standardy życia słabiej uprzywilejowanych społecznych grup. Był to sygnał do początkowo ostrożnej, a z początkiem lat sześćdziesiątych wyraźnej krytyki ideologii ruchu nowoczesnego.

Pojęcie masowego mieszkalnictwa pojawiło się już w czasie pierwszej rewolucji przemysłowej. Wtedy to architekci doprowadzili do zmiany pojęcia „domu” na „mieszkanie”, eliminując jednocześnie użytkownika owych mieszkań z procesu projektowania. Na I Kongresie Mieszkaniowym w Paryżu roku 1928, bezspornie stwierdzono, że tanio można budować jedynie w dwóch przypadkach: kiedy to właściciel buduje dom dla siebie, kontrolując każdy aspekt budowy, lub gdy prowadzi się budowę przynajmniej 100 mieszkań jednocześnie. Obniżenie kosztów budowy miały zapewnić prefabrykowane elementy konstrukcji budynków a rola architekta w tak pojętym procesie projektowania sprowadza się do partnerskiej współpracy z władzą, bo tylko władza ma możliwość finansowania tak dużych projektów.

Przedwojenni jak i powojenni architekci spotykający się na licznych kongresach, zaczęli postrzegać siebie jako swego rodzaju nauczycieli i społeczników – przypisywali sobie rolę wykraczającą poza zwyczajnych projektantów domów. Poprzez kształtowanie przestrzeni wpływali też na stosunki społeczne. W podsumowaniu opracowanej w czasie IV zjazdu CIAM (Międzynarodowego Kongresu Architektury Nowoczesnej) w 1933 roku, stwierdzono, że „Miasto funkcjonalne powinno zapewnić zarówno w sferze duchowej jak i materialnej wolność indywidualną i dobrodziejstwa działania zespołowego” (Twardoch za Syrkus 2018 s. 88). Tak też się działo, budynki mieszkaniowe były projektowane starannie, zwracano uwagę na orientacje względem kierunków świata, by zapewnić optymalne nasłonecznienie każdego lokalu, korytarzy, a nawet miejsc do trzepania dywanów. Dzielnice mieszkaniowe miały być odseparowane od przemysłowych, drogi dla pieszych nie mogły kolidować z trasami samochodowymi, jednocześnie zapewniać miały dogodny dostęp do wszelkiego rodzaju placówek dobra publicznego, od przychodni medycznych po przedszkola. To wymuszało na projektantach stosowanie nowatorskich technik – projektowano specjalne „załamania” i wnęki w bryłach budynków, zapewniając tym samym możliwie najbardziej przyjazną mieszkańcom przestrzeń do życia. Dużą wagę przywiązywano również do terenów rekreacji i zieleni.

Sztandarowymi przykładami architektury modernistycznej są: Hala Stulecia (wczesny modernizm) we Wrocławiu według projektu Maxa Berga, Nowa Galeria Narodowa w Berlinie, Opera w Sydney, jednostka mieszkaniowa w Marsylii na południu Francji projektu jednego z twórców stylu, Le Corbusiera, czy Muzeum Guggenheima w Nowym Jorku,. Do miast zbudowanych według myśli modernistycznej należy zaliczyć: stolicę Brazylii - Brasilię, Tel Awiw w Izraelu oraz miasto Gdynia.

Modernizm na świecie zaczął się rozwijać już w latach 20. ubiegłego stulecia. Początkowo nie odrzucał całkowicie zdobień ani tradycyjnych materiałów, takich jak cegła. Architektura modernistyczna, była niezwykle zróżnicowana, i prezentowała się inaczej w różnych częściach świata, ewoluowała także na przestrzeni czasu. Mimo to posiadała pewne cechy wspólne. Modernizm nie był jedynym stylem, w jakim budowano w XX wieku. Nie wszyscy podzielali pogląd jakoby, pozbawione ozdób surowe bryły stanowiły kanon piękna. Wciąż więc wznoszono obiekty, które nawiązywały do minionych epok, głównie klasycyzmu.

Wizje architektoniczne i realizowane projekty z lat dwudziestych i trzydziestych były pochodną fascynacji nowymi materiałami budowlanymi (żelbet), a także nowymi możliwościami zastosowania materiałów już znanych, np. szkła. Jednak aspektem, który najsilniej odznaczył się w projektach awangardystów radzieckich, u podstaw którego leży koncepcja o zrewolucjonizowaniu ludzkiego życia, jest idea umieszczenia ludzi w całkowicie funkcjonalnym, odgórnie zaplanowanym otoczeniu (tzw. domach-komunach). Przedstawicielem tego ruchu byli m.in. Karl Moser i Le Corbusier - człowiek odznaczający się pozytywnym stosunkiem do Związku Radzieckiego, aczkolwiek wierny swoim ideałom architektonicznym, które nie zawsze pokrywały się z wizją władz komunistycznych. Projektowane przez nich swoiste mikroświaty miały potęgować w ludziach uczucie, że są wzorowymi członkami komunistycznego społeczeństwa.

Bezpośrednim motorem napędowym drugiej fali przyszłościowej architektury były totalitaryzmy: komunizm, nazizm i faszyzm. Przykładem drugiej fali jest architektura socrealistyczna, którą z wielkim entuzjazmem traktowało wielu komunistycznych dygnitarzy, w tym Bolesław Bierut, który uważał architekturę za najważniejszy środek przekazu ideologicznego. Jego zdaniem architektura stanowiła „antycypację marksistowskiego <królestwa>, rzeczywistości

komunizmu, do której nieuchronnie zmierzają dzieje świata, postępując zgodnie z <naukowymi prawami> rozwoju społecznego odkrytymi przez Marksa i Lenina” (Kiecko, 2018, 15). Przestrzeń socrealistyczna miała odzwierciedlać wizję szczęśliwego życia „ludzi pracy”, otaczając ich pięknymi budowlami, szerokimi ulicami, bogatą zielenią wśród której ludzie mogli znaleźć wytchnienie po trudach produkcyjnej pracy, a także rozległymi placami stanowiącymi na których lud mógł celebrować obchody świąt państwowych.

Niski poziom produkcji i trudności początkowych etapów uprzemysłowienia kraju w duchu socjalistycznym wymagały wzmożonej pracy i ograniczenie osobistych potrzeb mas. Wcześniejsza prostota architektury była więc uzasadniona i pożądana, jednocześnie stwarzała pozory demokratyczności. Z czasem jednak ascetyzm zaczął ustępować, i w latach trzydziestych istotnie się zmienił - „Żyje się lepiej, weselej” brzmiały hasła, tak więc każdy przejaw ascetyzmu i lakonizmu architektonicznych form zaczęto traktować jako sprzeczny z nową „życiową” tendencją. Architektura poprzedniego okresu podświadomie kojarzyła się z okresem wyrzeczeń i dlatego musiała zostać usunięta ze świadomości społecznej. Socjalizm zwyciężał, i owe zwycięstwo należało wizualnie odzwierciedlić i uwiecznić, a do tego architektura nadawała się idealnie. Proste formy architektoniczne lat dwudziestych, skonstruowane w oparciu o zasady logiki zawodowej, nie bardzo przemawiały do wyobraźni pobudzonych imperializmem tłumów. Wcześniejsze, niewywołujące żadnych kulturalno-historycznych skojarzeń formy dla masowego odbiorcy były niezrozumiałe, zatem swoiste odrodzenie myśli klasycystycznej i uwiecznienie jej w bryłach budynków a pośrednio także w umysłach ludzi wydawało się idealnym rozwiązaniem. Takie były początki socrealizmu w architekturze. Można by rzec, że ten anty konstruktywistyczny odwrót w stronę „pseudoklasycyzmu” był reakcją zgodną z marksistowskim widzeniem świata, z drugiej zaś być może władze sowieckie zrozumiały, że nie można ludziom zabrać wszystkiego i od tak „przeszczepić” ich na nową glebę. Trzeba było dać ludowi cokolwiek co będzie mu znane, co traktować będą mogli, jako znak ciągłości. Tak więc „oddano” społeczeństwu quasi-tradycyjną strukturę miejskiej przestrzeni.

Ale nawet zwolennicy klasycznego podejścia nie rezygnowali z pewnych osiągnięć modernizmu, tworząc funkcjonalne i nasłonecznione mieszkania. Wciąż jednak pozostawali wierni dekoracyjności. Wynikiem II wojny światowej Polska znalazła się w strefie wpływów Związku Radzieckiego gdzie od 1934 roku obowiązywały w sztuce ściśle określone zasady charakterystyczne dla socrealizmu. Literatura, malarstwo, rzeźba, a w szczególnym stopniu architektura miały być jasne i zrozumiałe dla wszystkich, także dla osób niewykształconych. Artyści mogli podejmować tylko niektóre tematy korzystające ze ściśle z określonych środków wyrazu. Rzeźbiarze np. zmuszeni byli tworzyć rzeźby i posągi silnych i zdrowych robotników, a architektura musiała odzwierciedlać potęgę państwa. Architekci projektowali więc potężne gmachy, wspierane ozdobnymi kolumnami i pilastrami, wieńczące skraje rozległych placów połączonych szerokimi ulicami. Siłą rzeczy w Polsce również narzucono styl socrealistyczny, którego okres świetności przypadał na lata 1949–1956. Przykładami socrealizmu są: warszawski Pałac Kultury i Nauki oraz Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa w Warszawie, a także stacje metra w Petersburgu i Moskwie). Socrealizm skończył się po śmierci Józefa Stalina.

Schyłek epoki realizmu socjalistycznego nastąpił wraz z końcem epoki stalinizmu. Na Ogólnozwiązkowej Naradzie Architektów w 1955 r. wszczęto kampanię przeciw „nadmierności w architekturze”. Odejście od architektury socrealistycznej spowodowane było także czynnikami ekonomicznymi. Wtedy to w Związku Radzieckim, rozpoczął się okres rozkwitu taniego budownictwa mieszkaniowego. W Polsce zaczęto wznosić „gomułkowskie” bloki.

Cechą szczególną powstającej wówczas nowoczesnej architektury była fascynacja techniką – możliwościami jakie dawała. Na okres ten przypada także ekspansja demograficzna, a to w połączeniu z niezwykle szybkim postępowaniem naukowym i technicznym (telewizja i inne środki komunikacji), stwarzało pewne problemy, miasta nie były przystosowane do tak gwałtownych przeobrażeń. To wymusiło na urbanistach i architektach nakreślenie nowej wizji kształtowania struktury miast w duchu modernizmu.

Rok po śmierci Stalina odbyła się wszechzwiązkowa narada budowniczych i architektów. Przyjęto wówczas nowe wytyczne w projektowaniu wielkich dzielnic mieszkaniowych. Podjęto kwestie uprzemysłowienia budownictwa oraz standaryzacji lokali mieszkaniowych. Był to początek quasi-pragmatycznego etapu architektury radzieckiej wypranego z ideologii. Rok później, KC KPZR wydał postanowienie nakazujące rezygnację ze zbędnych ornamentów w projektowaniu i budownictwie. Było to swoiste wkroczenie Bloku Wschodniego w czysty, modernistyczny nurt architektoniczny. W roku 1957 Rada Ministrów ZSRR i KC KPZR wydała postanowienie „o rozwoju budownictwa mieszkaniowego” a w 1969 „...o środkach polepszenia jakości budownictwa mieszkaniowo-cywilnego”. W charakterystycznym dla tamtejszego aparatu władzy sztucznie podniosłym, pełnym patosu stylu zawarte zostały postulaty, mówiące o rozwoju mieszkalnictwa w duchu „demokratyzmu i ludowości”. Skądinąd postulaty nienajgorsze; projektanci formę dostosować musieli do wymogów życia, zachowując jednocześnie prostotę i elegancję. Fakt, że okres ten charakteryzował się wyraźnie mniejszym wpływem ideologicznym nie oznacza, że w owym czasie nie pojawiały się dzieła dobre tudzież wybitne. Jako przykład wskazać można chociażby Muzeum Historii Kosmonautyki w Kałudze. Co więcej na VII zjeździe architektów radzieckich wskazano na problem zjawiska – niedostatecznego dostrzegania konkretnych potrzeb użytkowników projektowanych przestrzeni, przez wzgląd na zmiany w strukturze demograficznej a nawet indywidualne upodobania jej użytkowników. Jest to wyraźny dowód na to, że architekci, zdecydowanie trafniej dostrzegali problemy ludu aniżeli sama władza, i rzeczywiście starali się je rozwiązywać.

Obecnie architekturę socjalistyczną kojarzymy z tzw. megastrukturami. Autorem definicji jest Fumihiko Maki (1964), a rozwinął ją nieco Ralph Wilcoxon cztery lata później. Megastrukturę określić można jako ramę, w której zawarte są wszystkie funkcje miasta lub jego fragmentu. Jest w pewnym sensie ustanowioną przez człowieka cechą krajobrazu - obszaru w którym na relatywnie niewielkiej powierzchni, mogą być skoncentrowane obiekty pełniące najróżniejsze funkcje. Dodatkową własnością megastruktur jest to, że powstają z modularnych jednostek, posiadają możliwość przestrzennej ekspansji, oraz ramę strukturalną z osadzonymi w niej mniejszymi jednostkami. Żywot tej ramy z założenia na być dłuższy niż podtrzymywanych przez nią jednostek (lokali).

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych charakteryzował rozmach i wszechstronny rozwój masowego budownictwa z wykorzystaniem najnowszych osiągnięć inżynierskich. W latach tych dyskutowano na temat estetyki i ergonomii budynków, a także przebudowy istniejących miast i budowy nowych. Wspomniana wyżej narada budowniczych i architektów z roku 1954, zapoczątkowała zwrot w architekturze, ustalono, że sprostanie ogromnemu wyzwaniu jakie stawiały przed nimi warunki polityczno-demograficzne, zapewnić może tylko architektura wszechstronna, pieczołowicie zaplanowana od początku do końca. Zgodnie z planem rozwoju gospodarki narodowej, gwałtownie rozwinęła się baza budownictwa i produkcji żelbetowych prefabrykowanych komponentów. W latach 1954-57, produkcja ta zwiększyła się przeciętnie czterokrotnie. Place budowy, stawały się jednocześnie placami montażowymi. Podczas gdy budownictwo niemal całkowicie się uprzemysłowiło, wysunięto całkowicie nowy cel – artystyczny wyraz budowli, zespołów i całych miast. Pomysł ten wymusił opracowanie nowatorskich środków wyrazu kompozycyjnego i architektonicznego. Tradycyjną koncepcję zabudowy frontowej, sytuowanej wzdłuż ulic poddano ostrej krytyce, w odpowiedzi opracowywano zasady realizacji osiedli mieszkaniowych. Osiedla z założenia stanowić miały swego rodzaju enklawy w tkance miasta. Zapewniając dogodny dostęp do szkół, sklepów, podstawowych placówek urzędowych, kulturalnych, boisk, parków, a nawet basenów. Zaznaczyć należy, że zdecydowana większość tych osiedli przetrwała próbę czasu i stanowią przyzwoite miejsce do zamieszkania po dzień dzisiejszy.

Przy zagospodarowywaniu wielkich wolnych przestrzeni, architekci musieli wykazać się szczególną umiejętnością myślenia urbanistycznego, szerszego. Dużą wagę przywiązywano do zagadnienia przestrzennej organizacji dzielnic – racjonalnej organizacji usług dla ludności. Duże, dotąd niezagospodarowane powierzchnie na których projektowano pozwoliły na wprowadzenie wygodnego podziału osiedli na strefy. Rzeczywistością stało się swobodne planowanie przestrzenne

zespołów mieszkaniowych, dające możliwość lepszego sytuowania budynków mieszkaniowych, powiązanie ich z ukształtowaniem terenu przy jednoczesnym zachowaniu zieleni istniejącej i innych naturalnych komponentów środowiska naturalnego. Bloki o ciekawych i nieprzyłaczających bryłach, harmonizujące strukturalnie z obiektami usługowymi, zapewnione miały jednocześnie optymalne nasłonecznienie i przewietrzenie. Nowe osiedla zaczęły urozmaicać krajobrazy wszystkich miast ZSRR, a nieco później także Polski.

Struktura przestrzeni oraz architektura, sama z siebie o niczym nie przesądza – z pewnością można jednak stwierdzić, że „zła” przestrzeń jest zdecydowanie bardziej podatna na uwarunkowania zewnętrzne, łatwo może stać się przestrzenią wzmacniającą degenerację w ramach struktur społecznych. „Dobra” przestrzeń natomiast jest znacznie bardziej odporna na zmieniające się warunki.

Faktem jest, że w Polsce po roku 1989 migracja z miejskich osiedli na przedmieścia dotyczyła wszystkich osiedli w miastach, jednakże osiedli socjalistycznych problem ten nie dotyczył w tak dużym stopniu. Być może jakiś wpływ na to zjawisko miała korzystna renta położenia, z reguły w dobrze skomunikowanych częściach miast. Nie zmienia to jednak faktu, że na osiedlach tych nadal da się mieszkać bo wytrzymały próbę czasu, i nadal stanowią odzwierciedlenie funkcjonalnej, estetycznej przestrzeni i architektury. Bez względu na to czy ówczesni architekci podzielali ideały socjalistycznej polityki czy nie, tworzyli architekturę dobrą. Trafnie podsumowuje to zjawisko Krzysztof Nawratek pisząc: „Nawet zła, zbrodnicza ideologia, może stać się narzędziem w rękach prawych i uczciwych, przypomina to walkę radzieckich dysydentów z władzą, w której najlepszą bronią opozycjonistów była... radziecka konstytucja” (Nawratek 2005, 95).

Literatura

1. Czumiłowicz, A. (2012). *Socjologia architektury - Relacje między ludźmi a architekturą na przykładzie socrealizmu i dawnego Domu Partii w Białymstoku*. Białystok: Praca magisterska pod kierunkiem K.Szop-Rutkowskiej.
2. Grabowski, K. (2018). *Style Architektoniczne w Gdańsku - modernizm i Socrealizm*. <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/pl>.
3. Jencks, C. (1987). *Ruch Nowoczesny w architekturze*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
4. Kiecko, E. (2018). *Przyszłość do zbudowania*. Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana.
5. Nawratek, K. (2005). *Ideologie w przestrzeni - próby demistyfikacji*. Kraków: Ministerstwo Nauki i Informatyzacji.
6. Strzeblicka, M. (2013). *Krótki przewodnik po architekturze socrealistycznej*. www.dzieje.pl/aktualności.
7. Twardoch, A., & Kordjak, J. (2018). *Szklane Domy- wizje i praktyki modernizacji społecznych po roku 1918*. Warszawa: Zachęta - Narodowa Galeria Sztuki.

ПОВЫШЕНИЕ ДОСТУПНОСТИ ГОРОДОВ ДЛЯ ЛЮДЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА

Борисенко-Клепач Наталья Михайловна

Кафедра международного туризма, факультет международных отношений, Белорусский государственный университет

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы доступности городской инфраструктуры и услуг, в том числе туристических, для людей с особыми потребностями. Дается обзор возможных путей повышения доступности городов, основанных на международном опыте. Также в статье приводится белорусский опыт в области оценки доступности туристической инфраструктуры на примере г.Минска.

Ключевые слова: инклюзивный туризм, люди с особыми потребностями, доступность, планирование, универсальный дизайн, инфраструктура

INCREASING THE ACCESSIBILITY OF CITIES FOR PEOPLE WITH SPECIAL NEEDS AS AN INTEGRAL ELEMENT OF DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TOURISM

The article dwells upon the question of accessibility of city infrastructure and services including tourism sphere for people with special needs. The author provides an overview of international experience in the field of improving city's accessibility. In addition, the article includes Belarusian experience in assessing accessibility of tourism infrastructure in Minsk.

Key words: inclusive tourism, people with special needs, accessibility, planning, universal design, infrastructure

Качественные изменения, происходящие на международном туристическом рынке, оказывают влияние на локальное экономическое и социальное развитие общества, в том числе на инфраструктурное развитие городов. Одним из факторов, непосредственно влияющих на развитие туристических городов, является растущий спрос на инклюзивные туристические услуги.

Инклюзивный туризм предполагает обеспечение доступности туристических услуг и инфраструктуры для всех потенциальных потребителей. Первоочередными бенефициарами доступности выступают люди с инвалидностью. Также к людям с особыми потребностями в плане доступности относят пожилых людей, семьи с маленькими детьми, беременных женщин, людей с временными проблемами здоровья и т.д. (рис.1).

Составлено автором на основе (Barysenka-Klepach 2016)

Актуальность данной темы подтверждается ростом спроса на доступность как туристических услуг, так и в целом инфраструктуры городов и иных поселений. По мнению австралийских исследователей Саймона Дарси и Трэйси Диксона (2011: с.9), около 31% населения имеют особые потребности в плане доступности, в том числе около 20% приходится на людей с инвалидностью, 8% на пожилых людей и 3% на семьи с маленькими детьми. По данным ООН в мире количество пожилых людей (старше 60 лет) растет на 3,26% ежегодно. При этом, вероятность наступления инвалидности у человека в возрасте старше 65 лет в 14 раз больше, чем у 4-х летнего ребенка (Bowtell 2015). Как следствие, возрастает потенциальный спрос на инклюзивные туристические услуги и доступную среду для жизни и путешествий.

Люди с инвалидностью	с	Люди с временными проблемами здоровья	со	Семьи с маленьким детьми	с	Люди с большим и/или малым ростом и размера	Люди с аллергией или пищевой непереносимостью	Люди с большим багажом	Люди, не знающие иностранного языка
----------------------	---	---------------------------------------	----	--------------------------	---	---	---	------------------------	-------------------------------------

Рисунок 1. Категории туристов с особыми потребностями в доступности

В данном контексте целесообразно проанализировать понятие «доступность» в отношении города как туристической дестинации. В статье 9 Конвенции ООН о правах инвалидов говорится, что должна быть обеспечена доступность физического окружения, транспорта, информации и связи, включая информационно-коммуникационные технологии и системы, а также к другим объектам и услугам, открытым или предоставляемым для населения.

Вопрос доступности городских пространств для туристов с особыми потребностями необходимо рассматривать в двух плоскостях:

- доступность городской инфраструктуры и услуг общего характера (общественного транспорта, вокзалов, общественных туалетов, тротуаров и т.д.);
- доступность непосредственно туристической инфраструктуры и услуг (отелей, музеев, достопримечательностей и т.д.).

Важно отметить, что данные составляющие доступности идут в тесной взаимосвязи. Если городское пространство в целом не соответствует параметрам доступности, туристы с особыми потребностями не смогут свободно перемещаться и посещать интересующие их объекты, а значит государство и общество не смогло обеспечить их конституционное право на отдых.

Отсутствие необходимого уровня доступности инфраструктуры и услуг выступает существенным барьером на пути развития инклюзивного туризма. По данным исследования, проведенного в ЕС в 2012 г., недоступность инфраструктуры является наиболее значимым барьером с точки зрения поставщиков туристических услуг. С точки зрения потребителей инфраструктурные барьеры на втором месте по значимости.

Всемирная туристская организация в Рекомендациях по развитию инклюзивного туризма подчеркивает, что должна быть обеспечена доступность всей *цепочки туристических услуг*, а именно:

- (1) системы управления в сфере туризма;
- (2) туристической информации и рекламы (печатных и цифровых материалов, сайтов, информационных указателей и т.д.);
- (3) городской среды и архитектуры: парковок, коммуникаций, передвижения по горизонтальной поверхности, вертикального перемещения (лифтов, лестниц и пандусов), общественных туалетов;
- (4) транспорта и транспортных терминалов;
- (5) проживания, питания и конференц-услуг;
- (6) культурных объектов и достопримечательностей (музеев, театров и др.);
- (7) иных мест и мероприятий для туристов (экскурсий, спортивных площадок, природных территорий, пляжей).

Процесс формирования доступной среды как для туристов, так и для местных жителей с особыми потребностями, необходимо рассматривать на четырех уровнях: (1) международном, (2) национальном, (3) на уровне города или иной административной единицы и (4) на уровне отдельного объекта.

На международном уровне обеспечение доступности регулируется в первую очередь Конвенцией ООН о правах инвалидов. Отдельного внимания заслуживают международные стандарты, такие как «ISO Руководство 71: Руководство по стандартам для разработчиков для удовлетворения потребностей пожилых людей и людей с инвалидностью» и ISO 21542:2011 «Строительство зданий – Доступность и удобство пользования искусственной средой».

На национальном уровне в ряде стран (США, Австралия, Великобритания) приняты законодательные акты, регулирующие вопросы равенства прав и обеспечения доступности инфраструктуры и услуг для людей с особыми потребностями.

На основе национального законодательства разрабатываются локальные документы по формированию доступной среды. Одним из вариантов является стратегия повышения доступности города. Данный подход можно проиллюстрировать на примере г.Барселоны (Испания), где был разработан План действий по созданию доступности на 1995- 2004 гг. В результате его реализации Барселона стала городом с высоким уровнем доступности городского пространства для туристов и местных жителей с особыми нуждами и в 2016 г. получила награду «ETIS and Accessible Tourism Awards» в категории «Туризм для всех».

Исходным моментом в обеспечении доступности городов является учет требований доступности на стадии планирования, что позволяет создавать непрерывные доступные пространства, а не отдельные доступные объекты. По подсчетам экспертов при изначальном учете параметров доступности стоимость строительства возрастает менее чем на 0,1% (Zajtseva N., Shuravina D. 2016).

Одним из инструментов обеспечения доступности городских пространств выступает универсальный дизайн. Концепция универсального дизайна зародилась в 70-е годы в США. В Конвенции ООН о правах инвалидов под универсальным дизайном понимается «дизайн предметов, обстановок, программ и услуг, призванный сделать их в максимально возможной степени пригодными к пользованию для всех людей без необходимости адаптации или специального дизайна». Учет принципов универсального дизайна при формировании городского пространства позволяет существенно повысить его доступность.

Повышение доступности городов включает в себя следующие шаги:

- (1) проведение оценки доступности существующей инфраструктуры;
- (2) разработка на основе полученной информации стратегии повышения доступности города для людей с особыми потребностями (как туристов, так и местных жителей);
- (3) реализация разработанной стратегии с периодическими корректировками с учетом изменений.

Важно подчеркнуть, что при разработке и реализации подобной стратегии необходимо учитывать не только ресурсы городской системы управления, но также и ресурсы организаций, прямо или косвенно вовлеченных в обеспечение доступности, например, специализированных организаций, работающих с людьми с инвалидностью. Данные организации обладают необходимыми компетенциями в области анализа доступности объектов, их представители могут выступать в качестве консультантов при разработке стратегии повышения доступности городов и иных территорий. Так, в Воложинском районе (Минская область, Беларусь) органы власти в партнерстве с Белорусским обществом инвалидов провели оценку доступности более 300 объектов и на основе полученной информации разработали план мероприятий по совершенствованию инфраструктуры района.

В международной практике встречаются различные механизмы стимулирования повышения доступности городов. Так, на уровне ЕС с 2010 г. ежегодно проводится конкурс на звание лучшего европейского города в плане доступности для людей с инвалидностью и пожилых людей (European Access City Award). С помощью данного инструмента Европейская комиссия стремится обеспечить равный доступ к полноценной жизни в городах для людей с

инвалидностью. В период с 2010 по 2017 гг. заявки на участие в конкурсе подало более 300 городов.

Еще одним примером качественной трансформации городских пространств в направлении повышения доступности является инициатива Всемирной организации здравоохранения, в рамках которой в 2010 г. была разработана концепция города, дружественного пожилым людям. На сегодняшний день функционирует международная сеть таких городов, которая объединяет более 500 городов. Наибольшее число городов-участников расположено в США (168) и Испании (106).

Одним из механизмов повышения доступности на уровне отдельных объектов выступает присвоение определенной категории доступности. Так, во Фландрии (Бельгия) существует система категорий доступности объектов. При наличии базового уровня доступности объекту присваивается категория А, в случае полного обеспечения доступности – А+. Данные категории позволяют туристам с особыми потребностями получить объективную информацию об уровне доступности объекта, а также мотивируют владельцев объектов повышать доступность. Кроме того, существуют специализированные награды, например, Европейская награда за лучшие достижения в инклюзивном туризме (European Excellence Award for Accessible Tourism), которые присуждаются отдельным туристическим объектам.

В Беларуси вопрос развития инклюзивного туризма актуализировался в связи с ратификацией Конвенции ООН о правах инвалидов в 2016 г. Реализация положений Конвенции требует принятия на государственном уровне ряда мер, в том числе разработку стратегических документов по обеспечению должного уровня доступности услуг и инфраструктуры, включая сферу туризма.

На сегодняшний день ключевую роль в продвижении доступности туристической инфраструктуры в Беларуси играют некоммерческие организации и высшие учебные заведения. В 2013 году просветительским правозащитным учреждением (ППУ) «Офис по правам людей с инвалидностью» было разработано руководство по мониторингу доступности архитектурных объектов для людей с инвалидностью, в котором был представлен инструмент мониторинга доступности – анкета, позволяющая оценить доступность путей движения к объекту, парковки, входа в здание, а также вестибюля и санитарного узла, то есть базовых элементов обеспечения доступности объекта. Разработка данного инструментария позволила сделать первые шаги в области оценки доступности существующей туристической инфраструктуры г. Минска – столицы Беларуси, где сегодня проживает около 1,9 млн человек, в том числе 124 870 людей с инвалидностью. В 2014 г. в преддверие Чемпионата мира по хоккею, который проходил в Минске, ППУ «Офис по правам людей с инвалидностью» был проведен первый независимый мониторинг доступности 47 туристических объектов, находящихся в центральной части города. В результате проведенного анализа было выявлено, что 91% объектов не соответствовал базовым требованиям доступности, закрепленным в законодательстве Беларуси. Результаты мониторинга были направлены в адрес соответствующих государственных органов, однако это не привело к существенным изменениям.

Начиная с 2015 г. и до настоящего времени ППУ «Офис по правам людей с инвалидностью» и кафедра международного туризма факультета международных отношений Белорусского государственного университета (ФМО БГУ) реализуют совместные инициативы в области развития инклюзивного туризма в Беларуси. Так, в 2016 г. был проведен еще один мониторинг доступности туристической инфраструктуры г. Минска. Было обследовано 68 объектов (отели, кафе, достопримечательности и т.д.), среди которых 53% оказались полностью недоступны для людей с особыми потребностями, 25% были отнесены к категории «доступны не для всех категорий людей с инвалидностью». К числу доступных было отнесено лишь 18% объектов.

Проведенные мониторинги показали, что разработанного ранее инструментария недостаточно для полноценного анализа уровня доступности туристических объектов. Как следствие были разработаны специализированные анкеты для мониторинга доступности:

- мест проживания (отелей, хостелов, усадеб и т.д.);
- мест питания (кафе, ресторанов, столовых и т.д.);
- мест обслуживания (касс, прилавков, гардеробов и т.д.);
- мест в зрительских залах (на трибунах, в кинотеатрах и т.д.);
- рекреационных пространств (парков, мест проведения фестивалей и т.д.).

Данные анкеты являются дополнением к уже разработанной ранее базовой анкете и позволяют учесть специфику различных туристических объектов. Более того, для каждого конкретного объекта имеется возможность подбора подходящих анкет. Например, для анализа отеля могут быть актуальными базовая анкета, а также анкеты для анализа мест проживания, мест питания (при наличии ресторана) и мест обслуживания (для анализа доступности стойки регистрации, гардероба и т.д.).

Описанный выше инструментарий был протестирован кафедрой международного туризма ФМО БГУ в 2017 г. на туристических объектах г.Минска и презентован в рамках Недели доступности 2018, ежегодно проводимой в Беларуси ППУ «Офис по правам людей с инвалидностью» и партнерскими организациями.

Результаты анализа доступности туристических объектов г.Минска представляют собой существенную информационную базу для разработки стратегического плана повышения доступности туристической инфраструктуры города. Полученные данные позволяют выявить проблемные участки городских пространств, наиболее часто встречающиеся недостатки в области доступности объектов, и, как следствие, разработать стратегию улучшений доступности. Для разработки подобной стратегии необходимо непосредственное вовлечение государственных организаций, курирующих вопросы развития туристической и иной инфраструктуры в Минске и других городах Беларуси. Взаимодействие государственного и общественного секторов является основой для эффективной разработки и реализации данной стратегии.

Заключение

Развитие инклюзивного туризма, направленного на обеспечение доступности туризма для людей с особыми нуждами, требует качественных изменений туристической инфраструктуры и услуг как на уровне стран, так и на уровне отдельных городов. Растущий спрос на инклюзивные туристические услуги стимулирует государственные и общественные организации работать в направлении повышения доступности. Необходимо подчеркнуть, что при развитии инклюзивного туризма должна быть обеспечена доступность всей туристической цепочки услуг, а также сопутствующей инфраструктуры городов и иных туристических дестинаций.

Процесс повышения доступности среды для людей с особыми потребностями происходит на четырех уровнях – международном, национальном, на уровне города или иной административной единицы, а также на уровне отдельных объектов. Одним из наиболее распространенных механизмов обеспечения доступности среды выступает универсальный дизайн.

В мировой практике прослеживаются различные подходы, направленные на повышение доступности городских пространств для людей с особыми потребностями. Среди них следует отметить конкурс на лучший доступный город, проводимый в ЕС начиная с 2010 г., а также сеть городов, дружественных пожилым людям, созданную Всемирной организацией здравоохранения.

В Беларуси вопросы доступности туристической инфраструктуры в первую очередь поднимают общественные организации и высшие учебные заведения. Кафедрой международного туризма факультета международных отношений Белорусского государственного университета и просветительским правозащитным учреждением «Офис по правам людей с инвалидностью» разработан и протестирован инструментарий оценки уровня доступности туристических объектов, который позволил собрать достаточно обширную информационную базу для анализа доступности туристической инфраструктуры г.Минска.

Полученные данные могут быть использованы для разработки стратегии повышения доступности Минска как туристического города.

Литература

1. Access City Award, b.d. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1141&langId=en>
2. Barysenka-Klepach N. / Борисенко-Клепач Н., 2016: Инклюзивный туризм: что, как и зачем? Минск, ППУ «Офис по правам людей с инвалидностью».
3. Barysenka-Klepach N., Glushakova A., Zhyvalkovskaya S. / Борисенко-Клепач Н., Глушакова А., Живалковская С., 2017: Степень готовности туристического рынка Беларуси к внедрению инклюзивных подходов : результаты исследования. Минск, БГУ.
4. Bowtell J., 2015: Assessing the value and market attractiveness of the accessible tourism industry in Europe: a focus on major travel and leisure companies. “Journal of Tourism Futures”, 1, 3, 203 – 222.
5. Global Network for Age-Friendly Cities and Communities, b.d. https://extranet.who.int/sree/Reports?op=vs&path=/WHO_HQ_Reports/G21/PROD/EXT/GNAFC_C%202
6. Mapping and Performance Check of the Supply of Accessible Tourism Services (220/PP/ENT/PPA/12/6491) Final Report, 2015. http://www.accessibletourism.org/resources/2015-04-02-eu-supply-study-final_report.pdf.
7. Office for the rights of people with disabilities / Офис по правам людей с инвалидностью, 2016: Отчет о проведении мониторинга туристических объектов г.Минска. <http://www.disright.org/ru/source?page=2>
8. UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities/ Конвенция ООН о правах инвалидов, 2006. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml
9. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015: World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables. Working Paper No. ESA/P/WP.241.
10. World Tourism Organization, 2013: Recommendations on Accessible Tourism, UNWTO, Madrid.
11. Zajtseva N., Shuravina D./ Зайцева Н.А., Шуравина Д.Б., 2016. Безбарьерный туризм: учебное пособие. Москва, КНОРУС.
12. Демографический ежегодник Республики Беларусь, 2017: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_8031/
13. Почти 300 инфраструктурных объектов в Воложинском районе проверили на доступность для людей с инвалидностью, b.d.: <http://eu-belarus.net/ru/news/169>
14. Численность инвалидов, получающих пенсию в органах по труду, занятости и социальной защите, 2018 : <http://www.mintrud.gov.by/ru/chislinv>

LJUBLJANA – THE GREEN CAPITAL OF EU IN 2016. STUDY CASE – WHAT HAS BEEN CHANGED IN ORDER TO AWARD THE TITTLE? 2005-2015 CASE STUDY (REGIONAL DEVELOPMENT)

Joan-Cătălin MAIOR

PhD Student, Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk

Abstract

This article wants to show up how a country that became independent recently; had the chance to give to Europe in 2016 a green capital ; and the progress they made in order to be considered a green tourism country.

“ Europe – the old continent with lot of traditions and plenty of cultures in such a small place; a continent that had to suffer a lot in last century due the First World War and also due the Second World War ; at the end of Second World War it was created the “European Union “ – in order to not happen again what it happened once .”

Keywords: Ljubljana ; Slovenia ; independence; Yugoslavia; Green ; Sustainable; European Union ; Balkan Peninsula;

Introduction

Slovenia is a small country located in Central Europe in Balkan Peninsula with the population of approximately 2 million people ; the country neighborhoods are Italy ; Croatia ; Austria and Hungary ; the country has access to the Adriatic Sea . The of the country capital is Ljubljana (Green Capital of EU in 2016) . Slovenia was once part of a federal republic- Yugoslavia but in June 1991 the dissolution of Yugoslavia starts by the Declaration of Independence of Slovenia – 25 June 1991 . The Declaration of Independence was recognized by EU members in 1991 ; one year later in 1992 in May it became part of United Nations and in 1993 the country was admitted to be part of European Council.

The country become later on part of North Atlantic Treaty Organization in 29 March 2004 being part of the 5th incoming process of the Treaty ; together with Bulgaria ; Slovakia ; Estonia ; Latvia ; Lithuania ; and Romania.

In the same year , 2004 ; the country has become part of European Union in the date of 1 May; and in 2007 Slovenia became part of Schengen area. From 1 of January 2007 the official currency of Slovenia is € before they used Tolar.

The economy of the country is very developed; it has the highest GDP per capita from all of the ex communist countries from Europe.

What has been changed?

The European Green Capital title is an award that is given to a city that is very eco friendly for one year ; this system of rotation was launched in 22 of May 2008 and the very first award was given to Stockholm, the capital of Sweden for the year of 2010 . The European Commission admitted for long time the importance of this title because it would make the local authorities to be more responsible for the sustainable development of the region and in the end of the Europe . The award was established as an initiative for promoting the great efforts that a region was doing in order to create green economy because most of the countries didn't care about this in last century due the wars we had and the lack of support for the green economy when half of Europe was under the communist rules and the communist economy is known for being less eco friendly or even at all in some cases comparing to the economy that we are trying so hard to have in 21st century . Apparently the initiative of European Commission had and it still had great impacts in development of a specific region in order to have green economy ; first Green Capital of European Union was Stockholm, Sweden in the year of 2010 ; followed by Hamburg , Germany in 2011 ; Vitoria-Gasteiz, Spain 2012; followed by

Nantes in France in 2013; later on by Copenhagen, Denmark in the sunny year of 2014 ; Bristol UK in 2015 and we end of in 2016 with the beautiful capital of Slovenia , Ljubljana .

The process of obtaining the Green Capital of European Union

The small capital of Slovenia, Ljubljana; has impressed the Jury within its significant transformation that was made in the city in order to have sustainable economy in last 10-15 years . This transformation had a great impact in areas which can include the local public transport and the pedestrianizing of the central area . The most significant transformation in order to obtain the pedestrian area in the city , was made on “ Slovenska Cesta “ (*Slovenska street*) . The transformation was made by excluding all the vehicles and to make a street only for the public transport purposes , for Slovenia only buses which are using methane and for bikes , due the fact that there are many restaurants on this street ; in the morning the cars that supply them , are allowed for very short time to use the street . From a city that was once predominated by car transport; nowadays the main focus stays on creating as much as possible pedestrian area street and cycling networks and streets . After removing the traffic from city center ; the pollution was reduced with 70% .

The progress that ended up in obtaining the award and its continue development in creating green economy was made also in preserving and protecting the green area of the city which are characteristic for the city and of course the revitalization of dead green areas that once were created but for many reasons people didn't care about them .

One of the commitments that the authorities that were responsible to make Ljubljana the Green Capital; was to create zero waste objective and their objective is considerably increasing because the locals understood the importance of green economy and the importance of eco friendly areas.

As a bonus that made the Jury to recognize Ljubljana as Green Capital of European Union in 2016 ; was the fact that the authorities showed by sharing their experience and their solution that used in recent time in work in Balkan Region during the recent flooding crisis .

The decision for naming Ljubljana the Green Capital of European Union in 2016 was mostly based on the real fact that they managed to achieve from all the nominees; the largest number of changes in green direction which included environmental friendly areas and industries; public transport as well , and sustainable development in creating new buildings and other spaces in the city/

Ljubljana managed to achieve all of those in the shortest period from 2007 when the European Commission had the view for the Vision 2025 for sustainable strategy was adopted to the year of 2014 . So in less than 10 years; Slovenia's Capital , Ljubljana managed to do more than other nominees in order to be green ; of course Ljubljana had to work hard to get where they were in 2016 when they won the title because when Slovenia was part of Yugoslavia, not much has been done in order to preserve the nature and to have the image and the idea of sustainable development.

Approximately three quarters of the entire surface of Ljubljana is covered by green area; those area of green spaces are covered by agriculture areas ; forest and contiguous aquatic . In order to achieve the award of Green Capital and to have sustainable development that would preserve and protect the new green areas that are about to be created or to protect the existing ones , the city council of Ljubljana had to implement lot of green measures in last decade ; one of the measures was planting approximately 2000 trees ; building five new parks and revitalization of the Sava River area and the Ljubljanica River that is crossing the city center and once was extremely polluted and extremely dirty; is true is still polluted and dirty but the city council is permanently trying to find new methods in order to have and keep it clean but due its geographical position that is not very easy .

The Path of Remembrance and Comradeship is a circular green space in Ljubljana and it symbolizes the dedication of the locals to a healthy lifestyle but in the same time it reminds about the history of the city .

The Path consists of 35 kilometer green path that has the purpose of being a recreational area ; located on the course of an military wire that was used in Second World War ; the Path purpose is mainly for pedestrian use and for runners but of course cyclists can use the path as well but they have to remember that they do not have priority here and they are allowed to use the path as long as pedestrians aren't disturbed . The riding of horses and riding bicycles is prohibited even tho horses could be «green» .

Attractions along the path

The Path of course wasn't built for a tourism purpose ; was mainly built in order to protect the city from pollution because near the Path we can find the highways so we can't find a lot of tourist attractions there but on our recreational walk we can find the Žale Cemetery that is known for its funeral home designed by Jože Plečnik and Fužine Castle that is the house of Museum of Architecture and Design.

In addition to this huge area of green space in 2010 the Slovenian city authorities declared 1400 ha of the territory as forest of the special purpose for being valuable as CO2 sink .

Radical changes in the city center

Perhaps the most significant change that was done in the capital of Slovenia , Ljubljana is the city center; of course this is a change that everyone can see but all of the changes that have been done are extremely significant .

The city center became pedestrian zone and is closed to the motorized traffic ; the area of pedestrians has been increased with 620% from 2007 to the year of nomination ; 2014 and it covers approximately 100.000 square meters . The pedestrian area is mostly located in the “ old town “ and it consists of plenty of quality public spaces for different kind of activities : cultural and social activities; business development; or just simple purpose for tourism and for locals to socialize and to spend good time on the areas with plenty of restaurants located near the picturesque area of the Ljubljana.

The reinvention of the city wasn't created only in the city center – most of the people are living in suburbs- so it was mandatory for the authorities to develop not only the city center to look good for the tourism purposes but to develop also the out central areas In order to make the city green both inside and outside of the tourist area so also locals can benefit about their beautiful city .

The reinvention of the city was expanded through outside areas where the authorities had to cover different fields such as degraded areas and creating green spaces especially in the “ sleeping “ neighborhood (residential areas) , also creating playgrounds for children and also for adults ; the eco renovation of the schools was mandatory in order to show to the children's that green and eco way in the place where they spend most of the time – is useful and somehow probably they will think for the future for making green space and sustainable development.

Each year from 2007 to 2014 many new things appeared in Ljubljana and all of them had to be eco friendly in order to achieve the title of Green Capital; including the new things that have been changed the Ljubljana's mentality are new electric buses ; the parking area for cars with SMS payments; bike sharing program ; and many cycling activities and routes ; new electric train for tourists ; multifunctional travel cards (bus and trains) ; more and more electric cars and charging stations and as a continue sustainable development the expanding of the presented “ new things “ is happening and it won't stop anytime soon.

In order to make all of this happen ; the locals had to suffer and wasn't easy for them to adapt to new changes even though now they like the idea of “ green ” ; the workers had 3 months project to make the Main Street of city center (Slovenska Cesta) ; totally car free but the mayor was afraid that the locals won't adapt very easy to this change and he asked the workers to slow down the work in order to need at least 9 months to finish so the locals would adapt easier to new change . This was an experiment that had good results in order to use green as much as possible . Because of the big pedestrian area ; was necessary to have a small vehicle so it could transport people in need from one part to another and the authorities got 4 “Kavalir “ – electric vehicles that are free of charge and everyone can use them.

More and more public buses from Ljubljana are using methane in order to reduce the CO2 emissions.

The tap water in Ljubljana is potable and it didn't had before any technological treatment and along the city there are plenty of public fountains where people can drink the tap water for free from April to October (when is not freezing) .

Green facts about Ljubljana

As mentioned above Ljubljana is in a continue sustainable development and the main plan is to reduce the co2 emissions by at least 30% . Also in the Ljubljana’s local authorities 2020 agenda comes with a plan that has the intention to achieve a modal split of a third from the public transport ; a third of walking and cycling and a last third to be a private motor vehicle transport . The city is home to 181 bird species due the large amount of green space that can be found among the city ; and 86 of them are endangered. The Capital is the first of the European Union capitals that announced a zero waste plan.

The city park “ Tivoli “ is the most beautiful Park from the city and of course the largest and it ends up in the city center . The park was designed in 19th century and it was created in order to have more green area along the city ; the park covers approximately 5square kilometers and we can find in the park an exhibition area where often we can find different kind of exhibitions . The area is crossing the “ Rožnik Hill “ – an area that is connected with many walking paths from where we can have a very nice and green view of the city .

The “Jakopič “ promenade is the place where we can have “ green exhibitions “ ; basically is a outdoor gallery which is open through all the year and is and very known green venue especially for large format photographs .

Ljubljana’s city marathon

The Ljubljana’s marathon is the largest running event from Slovenia ; it is a prove that the locals enjoy the green activities and of course not only the locals ; basically everyone can participate ; is always held in last Sunday of October and is a special marathon because people actually run along the Ljubljanica river and among the old town of Ljubljana but not only ; the running site is present also in outside of central area and also is covers part of the Path of Remembrance and Comradeship that surround the city as a green belt ; the great marathon of Slovenia is consist of 2 parts one is the real marathon where people can run 42 km and the other part is the half marathon where people can run 21 km . The great marathon of Slovenia from Ljubljana ; was founded in 1996 and the authorities decision was to have it always in last Sunday of October because the locals are already back from their holidays so they can participate to show up who’s the best his year and to show that green activities are an alternative way of spending the time in a capital . It was founded for locals because Slovenians are known as “ mountain people “ and they like to hike but in October aren’t that many places where they can hike and they needed another outdoor activity . The marathon became international somehow international die the big increase of number of tourists that visit Slovenia and because is a small country even tourists from the sea side can easily reach the marathon by driving one hour to the Capital . In 2017 the marathon managed to gather more than 26.000 runners from 45 different countries . Due the marathon site the authorities decided to have 8 aid stations as a safety measure just in case that someone needs special assistance even tho the organizers are encouraging “ healthy “ people to participate in order to avoid any problems .

Slovenia’s and Ljubljana’s green awards

The world sustainable country – National Geographic 2018

Ljubljana – the winner of the Sustainable Tourism Award 2018

Ljubljana – European Capital of Smart Tourism competition 2019

Ljubljana- WTM Responsible Tourism Award for its efforts in sustainable tourism and development 2017

Ljubljana – included in TOP 100 Sustainable Destinations list in 2014 , 2016 and 2017

Ljubljana – the Best Destination of Europe category 2018

Ljubljana – WTTC Tourism award 2015

Ljubljana – the Green Capital of Europe in 2016

Conclusions

Slovenia , a small country in the Central Europe ; located in the Balkan Peninsula ; former part of Yugoslavia – due its big efforts from both ; authorities and society , managed to change their life style in an European way ; everything started with dissolution of Yugoslavia and ending up with the great award of European Green Capital, due its transition time , Slovenia managed to be part of European Union in 2004 being the first one from the Yugoslavia that managed to be there and it was

followed later on by Croatia in 2013 ; they became part of NATO ; and they adopted € as official currency; they managed to enter in Schengen area as well ;

The society had to work a lot on this because they were a new country in Europe without many international relations for selling their products but they chose wisely and they vote for a good leader that took them where they are now ; and the results can be seen everywhere along the country ; the process of making Slovenia green wasn't easy because there was plenty of work to do but in the same time wasn't very difficult because it is a small country and to convince 2 million people to have one mentality direction was easier than convincing 20 million people country.

Ljubljana managed to be a Green Capital but not only for the tourism purposes ; most of the activities that locals are doing are green and they are trying to have as much as possible green economy.

References

1. <https://www.ljubljana.info> last visit 5 February 2019
2. <https://www.google.com/amp/s/amp.theguardian.com/travel/2016/apr/02/ljubljana-slovenia-guide-hotels-bars-restaurants-city-break> last visit 5 February 2019
3. https://www.tripadvisor.com/Attractions-g274873-Activities-Ljubljana_Upper_Carniola_Region.html last visit 6 February 2019
4. <https://www.ljubljana.si/en/ljubljana-for-you/european-green-capital-2016/> last visit 5 February 2019
5. <http://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/winning-cities/2016-ljubljana/> last visit 6 February 2019
6. <https://www.nato.int> last visit 5 February
7. <http://erticonetwork.com/slovenia-s-city-of-ljubljana-win-eu-awards-for-sustainable-urban-mobility/> last visit 6 February 2019
8. <http://www.eltis.org/resources/photos/ljubljana-and-after-sump-petkovskovo> last visit 6 February 2019

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA DİLLER COĞRAFYASININ YERİ VE ÖNEMİ

İsmail Orkun Atasoy¹, Emin Atasoy²

¹Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir, Türkiye

²Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bursa, Türkiye

Özet: Coğrafyacılar, dili temel etnik nitelik ve topluluklar arasında bağlayıcı “kültürel eleman” olarak ele almaktadırlar. Onlar, dilleri ve yerel lehçeleri hem sosyal, hem siyasal, hem de kültürel ölçekte fenomen olarak algırlarlar ve sonuçta dillerin sosyal, kültürel, siyasal ve mekânsal boyutlarını araştırırlar. Bu çalışmada hem diller coğrafyanın kuruluşu ve tarihsel gelişimi, hem de diller coğrafyanın önemi, işlevi ve amaçları irdelenmiştir. Çalışmada dil kavramının çok boyutluluğu, dil sınırlarını belirleyen etkenler, ayrıca dillerin üstlendiği işlevler ve başlıca özellikleri açıklanmıştır. Ayrıca bu çalışmada dil kavramının hem bireysel ve toplumsal hem de kültürel ve jeopolitik önemi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil kavramı, küreselleşme, dünya, diller coğrafyası

THE PLACE AND IMPORTANCE OF LANGUAGE GEOGRAPHY IN THE GLOBALIZING WORLD

Abstract: Geographers consider language as the binding “cultural element” between the basic ethnic qualities and communities. They perceive languages and local dialects as phenomena both at

social, political and cultural scales, and eventually investigate the social, cultural, political and spatial dimensions of languages. In the present study, both the establishment and historical development of languages, and the importance, function and objectives of the language geography have been addressed. In the study, the multidimensionality of the concept of language, the factors determining the language boundaries, the functions taken on by languages and their main features have been explicated. Furthermore, the individual and social as well as cultural and geopolitical importance of the concept of language have been discussed in this study.

Keywords: Concept of language, globalization, world, language geography

Diller Coğrafyasının Kavramsal Çerçevesi

Dil hem bir iletişim aracı, hem bir düşünce aracı, hem kültür ve sanat aracı, hem de uluslaşmanın ve devletleşmenin ön koşuludur. Her bilim uzmanı dil kavramına farklı pencereden baktığından dolayı, bilimsel yazında dil ile ilgili binlerce tanım vardır. “Dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç; kendi kanunları içerisinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; bin yıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurum; seslerden örülmüş bir ağ; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemidir.”. Doğan Aksan’a göre ise “dil, düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü çok gelişmiş bir dizgedir”. Ünalın’a göre ise “en genel anlamıyla dil, iletişim kuracak öznelere aktarmak istedikleri bilgileri kodlayarak, birbirlerine iletmekte kullandıkları şifreler bütünüdür”.

Etnik aidiyet, o topluluğun anadili ile çok yakından ilişkilidir. Çünkü anadili bir topluluğun en önemli kültürel özelliğidir. O topluluğu diğer topluluklardan ayıran en önemli beşeri sınırdır, gelenek-göreneklerin aktarıcısıdır. Anadilinin korunması ve yaşatılması, o topluluğun kültürel kodlarının korunması ve yaşatılması anlamına gelmektedir. Anadilinin yok olması ise o topluluğun etnos ve kültür olarak yok olması anlamına gelmektedir. Bir başka anlatımla, diller arasındaki farklılaşma genelde etnik ve kültürel farklılaşmayı da beraberinde getirir. Ayrıca, konuşulan diller arasındaki yakınlık, topluluklar arasında kültürel, ekonomik ve siyasal yaklaşmayı tetikler. Bu nedenle dil, hem ayrıştırıcı hem de birleştirici toplumsal özelliklere sahiptir. Dünyadaki dil çeşitliliği bir yandan küresel ölçekte kültürel çeşitliliğin ve etnik zenginliğin yansımasıdır, diğer yandan da aynı çeşitlilik, insanlar arasındaki kültürel, sosyal ve politik sorunların tetikleyicisidir. Ayrıca bireylerin etnik bilinci ve etnik milliyetçilikleri arttıkça, kaçınılmaz olarak aralarındaki çatışma olasılıkları da artmaktadır.

Anadiline saldırı veya bir etnosun dil özgürlüğünden yoksun bırakılması, o topluluğu kültürel haklarını korumaya, etnik direnişe, asimilasyona karşı tepkilere ve hatta bireyleri etnik milliyetçiliğe itmektir. Profesör Georgi Fotev “Öteki Etnos” adlı kitabında bu olayı “etnik mobilizasyon” olarak tanımlamıştır. Bu nedenle aynı coğrafi mekân sınırları içinde yaşayan topluluklar arasındaki siyasi ve etnik farklılaşmalar arttıkça, o topluluklar için anadilinin rol ve önemi de artmaktadır. Böylece dil aynı zamanda siyasal güç ve kültürel silahtır. Bir ülke sınırları içindeki resmi dil, o devletin asli kültürel kodları arasında en önemlisi ve en önceliklisidir. Resmi dil aynı zamanda çoğunluktaki topluluğun azınlık topluluğu üzerindeki kültürel baskı gücüdür. Bu dayatma gücünü kaybetmek istemeyen ulus devleti anadili özgürlüğünü azınlıklara vermeye pek taraftar değildir. Çünkü anadili ve kültürel özgürlük, yakında talep edilecek olan siyasi özgürlüklerin habercisidir.

Etnosları ve ulusları ayrıştırmanın temel kıstaslarından biri, insanların iletişim kurdukları ve konuştukları dildir. Dil hem kültürün ve medeniyetin ifadesi, hem kültürün ve medeniyetin aktarıcısı, hem de insan toplulukları arasındaki kültürel sınırları belirleyen en önemli etkidir. Böylece dil, aynı etnosa mensup insanlar arasında birleştirici-bütünleştirici, farklı etnoslar arasında ise ayrıştırıcı-bölücü özellikler göstermektedir. Ayrıca kimlik ifade etme aracı olan diller, kültürel ve tarihsel mirasın en önemli sembolü ve taşıyıcısıdır. Özetle, bireyin kimlik inşasında dil, din ve etnik aidiyet en köklü ve en güçlü üç unsurdur.

Her birey için anadili, bireyin kişiliği için temel yapı taşıdır çünkü anadiliyle topluluk ve aile kendi kültürel birikimlerini, kendi tarihsel geçmişini bireye aktarır. Dil, o etnosa ait geleneklerin, masalların, efsanelerin, türkülerin, hikâyelerin ve mitlerin kuşaktan kuşağa aktardığı önemli bir

kültürel araçtır. Bu nedenle dil, bir topluluğun sosyal, siyasal ve kültürel çimentosudur. Bireyin zihninde zamanla anadilinin yerini başka bir dil alabilir, fakat psikologlara göre, anadili artık bireyin düşünce, algı ve değer sistemi üzerinde sarsılmaz ve can alıcı bir etki bırakmıştır.

Kabile, topluluk, azınlık ve ulus birbirlerinden çok farklı kavramlar olup, belirli bir coğrafi mekan sınırları içinde aynı anadiline sahip ve aynı dili konuşanları tanımlamakta yetersiz kalan kavramlardır. Ortak dil, ortak kültür, ortak coğrafi alan, ortak topluluk bilinci etnosları çağrışırsa da etnik topluluklar ile etnolinguistik toplulukların örtüşmediği bilinmektedir. Irksal veya etnik kökenleri, ulusal ve vatandaşlık aidiyetleri, sosyal statü ve dinsel kimlikleri ya da yaşadıkları coğrafi mekân ve mensup oldukları devletler farklı olsa bile, aynı anadile sahip insanların birlikteliği ve dayanışması “dilsel topluluk” veya “etnolinguistik grup” olarak tanımlanabilir.

Her dilsel topluluk veya her etnolinguistik grup aşağıdaki özelliklere sahiptir:

- Coğrafi alan yayılışı ve kültürel sınırlar.
- Demografik yapı ve nüfus özellikleri.
- Sosyal ve kültürel özellikler.
- Tarihsel ve siyasi geçmiş özellikleri.
- Jeopolitik ve ekonomik özellikler.
- Topluluk kimliği ve topluluk bilinci.

Sonuç olarak, dil ve kültür özellikleri, tarihsel ve siyasi geçmişleri, nüfus ve ekonomik özellikleri ile coğrafi mekân özellikleri; dilsel toplulukların gelişimini ve değişimini en çok etkileyen unsurlardır. Geolinguistik bilimi veya diğer adıyla diller coğrafyası dilsel toplulukların neden ve nasıl bir coğrafi dağılım gösterdiklerini ve dilsel toplulukların coğrafi mekânla nasıl ilişkiler kurduklarını araştıran ve tartışan bir bilimdir.

XXI. yüzyılın başında diller coğrafyası araştırmacıları aşağıdaki sorulara yanıt aramaktadırlar:

- Tarihsel ve siyasi geçmiş, kültürel ve sosyal yapı, iktisadi gelişim ve ekonomik özellikler dilsel toplulukların alansal gelişimini ve coğrafi yayılışını nasıl etkilemişlerdir?
  - Etnolinguistik gruplar nerede-nasıl ortaya çıkmışlar ve neden-nasıl yok olmuşlardır?
  - Etnolinguistik grupların kıtalar, ülkeler, bölgeler, yöreler ve yerleşmeler bazındaki coğrafi dağılımını ve bunun sonuçları nelerdir?
  - Etnolinguistik grupların inançları, gelenek-görenekleri, kültürleri ve kimlikleri coğrafi mekândan nasıl etkilenmişlerdir?
  - Küresel diller coğrafyası haritası gezegenimizin tarihsel gelişiminden, siyasi olaylardan, sömürgecilik tarihinden ve dinlerin yayılmacılığında nasıl etkilenmiştir?
  - Etnolinguistik grupların oluşturdukları etnokültürel alan nasıl ortaya çıkmıştır, bu alan zamanla neden veya nasıl genişlemiş veya daralmıştır?
  - Belirli bir coğrafi mekân sınırları içinde zaman içinde etnolinguistik gruplar birbirlerini nasıl etkilemektedirler ve bu etkileşimlerin sonuçları ve yansımaları nelerdir?
  - Belirli bir coğrafi mekân sınırları içinde zaman içinde neden bazı dilsel toplulukların nüfusu hızla artarken, bazılarının nüfusu hızla azalmaktadır?
  - Belirli bir coğrafi mekân sınırları içinde dilsel topluluklar arasındaki ilişki, rekabet ve etkileşimler onların coğrafi yayılış alanlarını nasıl etkilemiştir?
- Bugün diller coğrafyasının en öncelikli işlevleri ve görevleri şunlardır:
- Etnolinguistik grupların demografik, sosyal ve folklorik özelliklerini irdelemek ve haritalamak. Bu grupların nitel ve nicel değişimleri ile nüfus yoğunluklarını ortaya koymak.
  - Etnolinguistik bölgelerin tanımlanması ve yaşam sınırlarının belirlenmesi, etnolinguistik topluluğun yer aldığı mekân sınırlarını tespit etmek ve bunu haritalamak.
  - Etnolinguistik bölgeler arasındaki ilişki ve etkileşimleri, benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak.
  - Belirli coğrafi mekânlar üzerinde etnolinguistik toplulukların farklı ölçütlere göre belirlenmesini, sınıflandırılmasını ve haritalandırılmasını gerçekleştirmek.

• Etnolinguistik bölgelerin oluşması ve gelişmesinde coğrafi ortamın (fiziki, beşeri ve ekonomik unsurların) rol ve önemini ortaya koymak.

• Etnolinguistik bölgelerin yer aldığı mekân sınırları içinde dil özellikleri bakımından yöresel ve bölgesel farklılıkların varlığını, bunların sebep ve sonuçlarını irdelemek ve haritalamak.

• Küresel ölçekte dil özellikleri bakımından kıta ve devletler bazında etnolinguistik farklılıkların varlığını, bunların sebep ve sonuçlarını irdelemek ve haritalamak.

• Küresel ölçekte kıtalar, ülkeler ve bölgeler bazında linguistik benzerliklerin ve farklılıkların varlığını, bunların sebep ve sonuçlarını irdelemek ve haritalamak.

• Küresel ölçekte kıtalar, ülkeler ve bölgeler bazında diller arasındaki etkileşimlerin varlığını, bunların sebep ve sonuçlarını irdelemek ve haritalamak.

Dünyadaki dil çeşitliliği ve dil farklılığı, aynı zamanda insanlar arasındaki kültürel, sosyal ve politik sorunların ortaya çıkmasını tetiklemektedir. İnsanların, kültürel ve etnik aidiyetinin farkındalık düzeylerinin artması ile birlikte, etnik topluluklar arasındaki ötekileştirmeler ve çatışma zeminleri de artmaktadır. Bu nedenle çok dilli, çok dinli, çok kimlikli toplumlarda kültürel, sosyal ve politik çatışmaların ortaya çıkma ihtimali homojen nüfus yapıları ülkelere göre çok daha fazladır.

Etnos ile dil arasındaki bağ, bir topluluğun gelişme eğilimlerinin çözümlenmesinde de gözlenmektedir. Bir etnosta iki veya daha çok dil konuşulması, o topluluğun yer aldığı coğrafi mekânın, genişleme veya daralma ipuçlarını gösterir. Belli bir etnosa ait olduklarını tanıyan, fakat farklı bir anadil kullanan üyelere “alofoni” denir. Bunlara örnek, üç dil topluluğuna (Alman, Fransız ve İtalyan) ayrılan İsviçreliiler gösterilebilir. Bir etnosun dilinde konuşan etnos üyelerine de “etnofoni” denir. Bir etnik toplulukta farklı lehçelerde konuşan üyelerin var olması, bu etnik toplulukta, etnografik grupların oluşumunun temelidir. Ayrıca bu da, etnos ile dil arasındaki yakın bağlantının kanıtıdır.

Belli bir zaman diliminde, belli bir coğrafi alanda dilsel toplulukların nüfus yapısını ve demografik değişimlerini demolinguistik bilimi inceler. Bu bilim dalı etnolinguistik grupların nüfus yapılarını, nüfus sorunlarını ve nüfus özelliklerini irdelediği gibi farklı dilsel toplulukları karşılaştırmalı irdeleyerek aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları da ortaya koymaya çalışır. Bir başka anlatımla demolinguistik bilimi, nüfus coğrafyası ve demografi bilimlerinin yardımıyla dilsel toplulukların kültürel ve coğrafi değişimini mekânla ilişkiler kurarak irdelemeye çalışır.

Belli bir zaman diliminde, belli bir coğrafi alanda dilsel toplulukların sosyal yapısını, sosyal değişimini ve toplumsal ilişkilerini sosyolinguistik bilimi inceler. Belirli bir coğrafi alanda yaşayan bir veya birden fazla dilsel topluluğun kültürel ve toplumsal özelliklerini, sosyal tabakalaşmalarını, sosyal statülerini ve sosyal değişimlerini hangi faktörler ve nasıl etkilemiştir ve bunların sonucunda neler ortaya çıkmış sorularına sosyolinguistik bilimi yanıt aramaktadır. Özetle; sosyolinguistik bilimi bir yandan dilsel toplulukların folklorunun, gelenek-göreneklerinin ve toplumsal ilişkilerinin coğrafi mekândan nasıl etkilendikleri sorularına cevaplar bulmaya çalışır, diğer yandan da aynı coğrafi mekân sınırları içinde yaşayan ama farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip olan dilsel gruplar arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaya çalışır.

Ulusal sınırlar ile etnik sınırlar örtüşmedikleri gibi siyasi sınırlar ile kültürel sınırlar da genelde örtüşmez. Bir etnik topluluk sadece bir ülkede yaşayabildiği gibi bazı etnik topluluklar çok sayıda ülkede yaşayabilirler. Bu nedenle dilsel topluluk sınırları ile siyasi ve coğrafi sınırlar genelde örtüşmez. Ama her bir dilsel topluluğun mutlaka daralan veya genişleyen bir mekânsal dağılımı olduğu gibi bir coğrafi görünümü de vardır. Örneğin; Berberiler, bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Moritanya, Senegal, Nijer ve Fas'ı içine alan Kuzey Afrika'nın bilinen en eski ve en büyük yerli halklarından biridirler. Bugün Kuzey Afrika'daki Berberi topluluklarının büyük bölümünün Müslüman olmasına rağmen, aralarında az sayıda Hristiyan ve Yahudi Berberi toplulukları da vardır. Özetle; farklı ülkelerde yaşasalar da, farklı gelenek-görenek ve inançlara sahip olsalar da, farklı vatandaşlık aidiyetleri ve toplumsal statüleri taşısalar da tüm Berberilerin ortak noktası aynı dile sahip olmalarıdır. Bu nedenle çok geniş bir coğrafi ortamda siyasal olarak bölünmüş ve en az 8-9 ülkede kültürel varlığını sürdüren tüm Berberi topluluklarını birleştiren ve bütünleştiren, kısaca onları büyük bir dilsel topluluk yapan asli unsur korudukları dil birliğidir.

Belli bir zaman diliminde, belli bir coğrafi alanda yaşayan aynı etnik toplulukların farklı dillere sahip olmaları her zaman bu etnik toplulukların dağılması ve zayıflaması anlamına gelmediği gibi, farklı etnik toplulukların aynı veya benzer dillere konuşması da her zaman yakınlaşmaları, birleşmeleri veya ortak hareket etmeleri anlamına gelmeyebilir. Örneğin Bulgaristan’da yaşayan Hristiyan Bulgarlar ile Müslüman Pomaklar aynı dilleri konuşmalarına rağmen, bu iki topluluğun sosyal ve kültürel birleşmesi imkânsız gibi görülmektedir. Bu iki topluluk arasındaki inanç farklılığı, birbirlerinden uzaklaşmalarına ve birbirlerini dışlamalarına neden olmuştur. Benzer bir örnek Bulgaristan Türkleri ve Gagavuzlar arasındaki durumdur. Bu iki Türk topluluğu aynı ülke topraklarında Türk azınlıkları olarak varlığını sürdürmekte ve her ikisi de Türkçe konuşmaktadırlar. Fakat aynı dil ve aynı etnik aidiyet bu iki toplumun birleşmesi ve bütünleşmesini sağlayamamıştır. Gagavuzların Hristiyan oysa Bulgaristan Türklerinin Müslüman olması bu birleşmeyi engelleyen en önemli etken olmuştur. Özetle; bazen inanç farklılığı, bazen etnik farklılık, bazen tarihsel-politik miras, bazen ise derin siyasi farklılaşmalar iki yakın toplumun birbirlerinden uzaklaşmasına neden olabilir.

Gezegimizde konuşulan her bir dil gelişim ve değişim içindedir. Ayrıca her bir dili sahiplenen, yaşatan ve kullanan bir nüfus kitlesi vardır. Bazen etki alanını genişletse veya daraltsa da; bazen kapsadığı nüfus kitlesini arttırsa veya azaltsa da; yöresel veya küresel etki alanına sahip olsa da; ilkel, yoksul ve küçük bir kabile veya çok gelişmiş ve kalabalık bir millet tarafından da konuşulsa; sonuçta bu dilin zenginliği, etki alanı ve önemi kaçınılmaz olarak değişmektedir. Komşu etnik topluluklar arasındaki siyasi ve sosyo-kültürel etkileşim nasıl kaçınılmaz ise komşu diller arasındaki etkileşim de kaçınılmazdır. Asimilasyon, siyasal yayılmacılık, göçebelik, sömürgecilik ve göçler bir yandan dillerin yayılmasını ve etki alanlarının genişlemesini (veya daralmasını), diğer yandan da büyük bir dil bölgesi içinde farklılık gösteren küçük dil adacıklarının oluşmasını belirleyen en önemli etkenlerdir. XV.-XIX. yüzyıllarda din adamları, gezginler, tüccarlar, misyonerler ve ordu mensupları inandıkları dinleri ve konuştukları dilleri gittikleri yeni topraklara taşıyan bireylerin başında yer almışlardır. Bugünkü dinler coğrafyası ve bugünkü diller coğrafyasının sınırlarını ve coğrafi yayılışını bu kişilerin faaliyetleri büyük ölçüde belirlemiştir. Ruslar Sibiryayı fethetmeselerdi, Fransızlar Yeni Kaledonya’yı ele geçirmeselerdi, Portekizliler Brezilya topraklarını İspanyollar da Meksika topraklarını işgal etmeselerdi bugün o topraklarda sömürgeci devletlerin dilleri ve inançları egemen olmazdı. Sömürgeci devletler sömürdükleri ülkelerden çekip gittiklerinde geriye dil, din, sanat, bilim ve eğitim alanında derin bir kültürel tortu bırakmışlardır. Bugün bu kültürel kalıntılardan kurtulan ülkeler olduğu gibi, kurtulamayanlar da vardır.

Bugünkü dünya siyasi haritası ve bugünkü kültür bölgelerinin coğrafi sınırları sömürgeciliğin sınırlarını, misyonerlik faaliyetlerinin sınırlarını, askeri fetihlerin ve kanla sulanmış siyasi işgallerin sınırlarını büyük ölçüde yansıtmaktadırlar. İspanyollar, Portekizliler, Fransızlar ve İngilizler; Amerika kıtasını sömürgeleştirmeye başladıklarında bir yandan yerli halkı aşağılamışlar, dışlamışlar ve öldürmüşler; diğer yandan da kendi dillerini, kendi inançlarını ve kendi geleneklerini onlara zorla dayatmışlardır. Beyaz Avrupalılar yerli Amerikalı topluluklara hem soykırım (“jenosit” veya “genocide”), hem etnik kırım (etnotsid) hem de dil kırımını (lingvotsid) uygulamışlardır. Beyaz Avrupalılar yerli Kızılderili halkları barbar ve vahşi olarak tanımlasalar da asıl barbarlığı ve vahşeti kendileri uygulamışlardır. Onların topraklarına el koyarak, onları kendi yurtlarından sürgün ederek, onların doğal kaynaklarını sınırsızca sömürerek, onların geleneklerini ve kültürlerini yok ederek, onları kimliksizleştirip başkalaştırarak dünya tarihinin yaşadığı en utanç verici asimilasyonu gerçekleştirmişlerdir. Okyanusya, Afrika ve Amerika gibi yeni kıtaların bugünkü siyasi ve kültürel sınırları, asırlar önce yaşanmış olan o utanç verici asimilasyon politikalarının sınırlarını yansıtmaktadır. Bir medeniyetin veya bir devletin atılımı, başka bir medeniyetin veya devletin ölümcül kalıntıları üzerinde; bir kültürün hızlı yükselişi başka bir kültürün omuzları üzerinde; bir dilin büyümesi ve yaygınlaşması başka bir dilin çökmesi ve ölüme terk edilmesiyle paralel gelişmiştir. Medeniyetler, uluslar ve devletler arasındaki siyasi rekabet ve etkileşimler, bugünün kültür coğrafyasını, bugünün diller coğrafyasını ve bugünün azınlıklar coğrafyasını belirlemiştir. Özetle, siyasi coğrafya ile diller coğrafyası, siyasi coğrafya ile dinler coğrafyası ve siyasi coğrafya

ile azınlıklar coğrafyası arasındaki etkileşim bir kaçınılmazlıktır. Aşağıdaki satırlarda somut örneklerle bu iddialar desteklenmeye çalışılmıştır.

Filipin adalarındaki İspanyol egemenliği İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştü olsaydı bugün Filipinlerin resmi dili İngilizce değil İspanyolca olurdu. Çarlık Rusya hükümeti 1867 yılında 7,2 milyon dolar, yani komik denilecek bir bedel, karşılığında 1,5 milyon km²'lik Alaska topraklarını ABD'ye satmamış olsaydı, bugün Alaska hem ABD'nin bir eyaleti olamazdı hem de Rusya'nın bir siyasi parçası olarak kalıp orada Rusça konuşan etnik Ruslar çoğunlukta olurdu. Sonuç olarak; küresel ve bölgesel siyasal gelişmeler, bugünkü ulus devletlerin siyasal sınırlarını büyük ölçüde belirledikleri gibi ulusal dillerin ve ulusal kültürlerin de sınırlarını belirlemektedirler.

Aslında gezegenimizde tam tersi örnekler de yaygın olarak görülmektedir. Bir etnos ve bir dil sadece bir ülkede değil, birkaç ülkede yaygınlık da gösterebilir. SSCB döneminde Rus etnosu göçler sonucu Tacikistan'dan Estonya'ya, Kırgızistan'dan Moldova'ya, Sibirya'dan Ermenistan'a kadar çok geniş bir coğrafi mekânda ve çok farklı cumhuriyetlerde yayılış gösterdiğinden dolayı bugün de bu cumhuriyetlerde Rus dili önemli bir kültürel unsur olarak varlığını sürdürmektedir. Fakat SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Rus dilinin ve Rus kültürel etki alanının da dağıldığı ve küçüldüğü iddia edilemez mi? Rusya'nın küresel jeopolitik gücünün ve jeoekonomik etkinliğinin azalmasıyla birlikte bugün 11 eski Sovyet cumhuriyetinde Rusçanın resmi dil olarak yer almaması söz konusu siyasal güç kaybının kültürel güç kaybını da tetiklediği anlamına gelmez mi?

Ortadoğu ve İslam coğrafyasına damga vurmuş en önemli etkenlerden biri Arap dilinin kültürel varlığı, coğrafi yaygınlığı ve yansıttığı siyasal güçtür. Moritanya'dan Suriye'ye, Ürdün'den Somali'ye, Irak'tan Fas Krallığı'na kadar çok sayıda ülkede Arapça resmi dil olarak kabul edildiğinden dolayı bu ülkeler Arap ülkeleri olarak adlandırılırlar. Küresel ölçekte Arap veya Slav kimliğini, Arap veya Slav dünyasını oluşturan sihirli kavram bu milletlerin bu devletlerin konuştukları ortak dildir. Slav dilleri, Germen dilleri, Latin dilleri gibi kavramlar bir yandan ortak kültürün ve ortak medeniyetin benzerliklerini ve gücünü yansıtmaktadırlar, diğer yandan da bu dilleri konuşan halklar arasında yakınlaştırıcı bir işleve ve birleştirici bir toplumsal fonksiyona işaret etmektedirler. Özetle; birleştirici-bütünleştirici diller olduğu gibi ayrıştırıcı-bölücü diller de vardır. Tek ülkede yaygın olan ulusal diller olduğu gibi çok sayıda ülkede de yaygınlık gösteren diller vardır. Sınırlarını genişleten diller olduğu gibi sınırlarını daraltan ve küçülten diller de vardır; Almanca, Rusça ve İtalyanca gibi küresel önemi azalan diller olduğu gibi, Arapça, İspanyolca ve İngilizce gibi küresel önemi giderek artan diller de vardır.

Bölgesel veya küresel jeopolitik gelişmeler bazen komşu ülkelerin, komşu halkların birbirlerini düşman olarak algılamasına yol açabilir ve sonuçta olumsuz politik ilişkiler her konuda olduğu gibi dil çatışmalarına da zemin hazırlayabilir. Örneğin; Belarus dili ile Lehçe, Ukraynaca ile Rusça, Hırvatça ile Sırpça birbirlerine çok yakın diller olup bu dilleri konuşan halkların da asırlar boyu aynı kültürel kimliği, aynı coğrafi mekânı paylaşmalarına ve benzer tarihsel-siyasal geçmişe sahip olmalarına rağmen bugün farklı politik anlayışlara sahip olmalarından dolayı, düşman topluluklara dönüşmüşlerdir. Kısaca, bazen ortak coğrafi alan, ortak geçmiş ve kültür, ortak dil ve gelenekler farklı toplulukların yaklaşmalarını veya birleşmelerini sağlayamayan unsurlar olabilmektedir. Siyasi anlaşmazlıklar tüm bu olumlu unsurları bir çırpıda yok edebilir ve kardeş iki dost toplum zaman içinde azılı düşmana dönüşebilir. Son dönemde giderek derinleşen Rusya ile Ukrayna arasındaki çekişmeli siyasi kriz bunu çok iyi açıklayan bir örnektir. Özetle; Breton'un da belirttiği gibi diller kuşkusuz önemli birer kültür aktarıcılarıdır ama akraba diller her zaman ortak kültürler ve ortak uluslar yaratmazlar.

Bazı durumlarda bir etnik topluluk birkaç ana dile sahiptir, bazı durumlarda ise birkaç etnik topluluk aynı dili konuşmaktadır. Örneğin Polonya'da, Arjantin'de, Rusya'da, Fransa'da, Bulgaristan'da, Almanya'da ve Kanada'da yaşayan Yahudiler farklı diller konuşurlar ama aynı topluluğun parçasıdırlar. Yahudi toplumunda dinsel ve etnik aidiyet, anadili özelliklerinden çok daha güçlüdür. Tam tersi bir örnek de verilebilir: Bulgaristan'da yaşayan Aleviler, Çerkezler, Tatarlar, Gagavuzlar, Türkler ve Müslüman Çingeneler farklı topluluklara mensupturlar ama tümü Türkçe konuşmaktadır ve Türk dilini anadili olarak benimsemişlerdir. Bulgaristan Çerkezlerinin ve Tatarlarının gönüllü olarak Türkleşmelerinde, bu küçük azınlıkların Türk diline sarılmaları ve ana dil

olarak Türkçeyi gönüllü olarak kabullenmeleri çok büyük rol oynamıştır. Bulgaristan sınırları içinde yaşayan bugünkü Çerkezlerin ve Tatarların kendi adadillerini konuşmayıp Türkçe konuşmaları bunu kanıtlamaktadır. Özetle; Türk dilinin kültürel sınırları bir ırk, bir ulus, bir devlet, bir etnos tarafından sınırlandırılmayacak kadar büyük ve geniştir. Bu nedenle Türk dili ailesi çok sayıda devleti, çok sayıda milleti, çok sayıda azınlığı birleştiren kocaman bir kültürel çatıdır ve bu çatının altındaki tüm bireyler kocaman Türk dilsel ailenin bir parçasıdır.

Yine Bulgaristan'dan örnek verecek olursak bu ülkede yaşayan Bulgar, Makedon, Ukraynalı ve Rus gibi Slav toplulukların Bulgarca'yı anadili olarak kabul ettikleri gibi Müslüman Pomaklar, Yahudiler ve Ermeniler gibi farklı kültürel özellikler gösteren azınlıkların da büyük ölçüde Bulgarca'yı anadili olarak kabul ettikleri görülmektedir. Bulgarların, Pomakların, Ermenilerin ve Yahudilerin ne gelenek-göreneklerinin, ne inançlarının, ne folklorunun ne de kimlik aidiyetlerinin benzer olmamasına rağmen, ortak ulusal aidiyet ve ortak vatandaşlık aidiyeti onların Bulgarcada birleşmesini sağlamıştır. Bu dilsel birleşmenin hiçbir zaman bir toplumsal bütünleşmeye dönüşmeyeceği bilinmesine rağmen, Kanada'da veya Norveç'te bir Müslüman Pomak ile bir Bulgaristan Ermeni'si karşılaştıklarında konuşacakları ortak Bulgar dili onları birbirlerine yakınlaştıran ve onların kucaklaşmalarını sağlayacak en önemli kültürel unsur olacaktır. Özetle, bazı durumlarda anadili yakınlaştırıcı ve birleştirici, bazı durumlarda ise ayırıştırıcı ve ötekileştirici bir unsura kolaylıkla dönüşebilmektedir. Ama tartışılmaz yalın bir gerçek varsa o da şudur ki bugünkü küresel diller coğrafyası haritasının ortaya çıkmasında en öncelikli faktörlerin başında politik yayılmacılık ve sömürgecilik faaliyetleri gelmektedir. Filipinlerde, Avustralya'da, Hindistan'da ve Kanada'da İngilizce konuşulması; Azor adalarında, Brezilya'da, Angola'da ve Mozambik'te Portekizce konuşulması; Belarus'ta, Kazakistan'da, Yakutistan'da, Tataristan'da ve Kırgızistan'da Rusça konuşulması; Arjantin, Peru, Şili, Kolombiya, Panama, Küba ve Meksika'da İspanyolca konuşulması hep siyasi geçmişin ve sömürgecilik mirasının kültürel yansımasıdır. Bu nedenle bugün hangi ülkede hangi dillerin resmi olarak kabul edilmiş olması o ülkenin yaşadığı siyasi geçmişin ve sömürgecilik tarihinin kültürel ve politik tortusunu yansıtmaktadır.

Diller Coğrafyasının Tarihsel Gelişimi

Çok yeni bir bilim dalı olan diller coğrafyası, XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında ortaya çıkmış (1870-1930 yılları) ve dilbilim araştırmalarıyla coğrafya araştırmaları arasında köprü oluşturmuştur. Alman dilbilimci Georg Wenker ve Fransız dilbilimci J. Jileron diller coğrafyasının kurucuları sayılırlar. Onların yapmış oldukları bilimsel araştırmaların diller coğrafyası alanındaki ilk çok boyutlu bilimsel araştırmalar olduğu kabul edilmektedir. Almanya'nın Düsseldorf kentinde okul öğretmeni olarak çalışan G. Wenker, Alman lehçelerinin sınırlarını belirlemek için derlediği bir anketi 1876 yılında bölgedeki öğretmenlere göndermiştir. Bu dilbilim anketi 339 kelimeden ve 40 cümleden oluşmaktaydı. Wenker, ankete katılan kişilere önemli ses ve biçim özelliklerini yansıtacak 40 kısa tümce gönderir ve bir tür anket yoluyla bu tümcelerin o bölgenin söyleyiş özelliklerine göre yazılmasını ister. G. Wenker, daha sonra eldeki verilere dayanarak ağızları belirleyen haritaları hazırlar. Ankete katılanların verdikleri yanıtlar çok ilginç sonuçlar vermiş ve sonuçta Wenker hem araştırma ölçeğini hem de gözlem alanını genişletme kararı almıştır. Almanya genelinde bulunan 40 736 yerleşim yerinden alınan cevaplara göre G. Wenker ve yardımcısı F. Wrede "Alman Dili Atlası"nı (*Deutscher Sprachatlas*) hazırlamışlar ve 1926 yılında yayımlamışlardır. Bu atlas hem Avrupa'nın hem de dünyanın ilk dil atlası olmuştur. "Deutscher Sprachatlas" sayesinde ilk kez dilbilim araştırmalarıyla coğrafya araştırmalarının yolları kesişmiş ve ilk kez diller coğrafyası bir bilimsel alan olarak ortaya çıkmıştır. Kendi alanında bir ilk olan bu atlas 557 harita içerir. Alman dilinde kullanılan sözcükler ön ek, son ek, kök ve telaffuza göre sınıflandırılmış, böylece aynı telaffuza sahip alanların sınırları belirlenerek ilk kez bilimsel yöntemlerle lehçe bölgeleri belirlenmiş ve 40 yıllık uzun bilimsel uğraşlar sonucunda ilk kez diller coğrafyası alanında bilimsel haritalar ortaya çıkmıştır.

Fransız dilbilim uzmanı Jules Gilliéron'un da diller coğrafyasının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde çok büyük katkıları olmuştur. J. Gilliéron bilimsel terminolojinin ve ulusal dilin yerel lehçeler üzerinde çok derin ve olumsuz etkileri olduğunu, tüm bunların sonucunda ise yöresel ve kırsal konuşmaların saflığının bozulduğunu iddia etmiştir. Gilliéron, Fransa'daki yöresel şive ve

lehçelerin büyük bir kültürel miras olduğunu ve bu mirasın endemik çiçeklerin korunduğu gibi korunması gerektiğini savunmuştur. J. Gilliéron ve yardımcısı E. Edmond, 1897-1901 yılları arasında Fransızca konuşulan 639 yerleşim yerinde 1920 Fransızca kelimeyi irdelemiş ve bu bilimsel araştırmaların sonucunda 1902’de Fransız Dil Atlası’nın ilk 50 haritasını yayımlamıştır. “Fransa’nın Dil Atlası” (“*Atlas linguistique de la France*”) adlı eser tamamlandığında bir milyondan fazla dil şekli ile 1920 haritayı kapsıyordu. Bir başka deyişle, her bir Fransızca kelime için ayrı bir harita hazırlandığından dolayı atlasla toplam 1920 harita yer almaktaydı. Özetle, kelime sayısına göre hazırlanan Fransız dilinin bu ilk atlası fonetik ve dilbilgisel gözlemleri içeren 1920 haritadan oluşmuş ve 1912 yılında yayımlanmıştır.

XX. yüzyılı başında ortaya çıkan Alman ve Fransız dil atlasları, kendi çaplarında bir bilimsel devrim yaratarak, hem diller coğrafyasının gelişimi üzerinde büyük etkiler ortaya koymuş hem de bundan sonra başka ülkelerde yapılacak dil veya lehçe atlaslarının oluşturulması için vazgeçilmez bir model ve bilimsel bir örnek oluşturmuşlardır. Aynı zamanda bu atlaslar; her dilin kendine özgü lehçelere bölündüğünü, lehçeler arasında etkileşim olduğunu ve her lehçenin kendi coğrafi sınırları olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu atlaslar sayesinde her dilbilimsel olayın kendine ait bir sınırının ve bir yayılış bölgesinin olduğu ve aynı harflerden ve seslerden oluşan kelimelerin bile farklı yöre ve yerleşmelerde farklı biçimlerde telaffuz edilebilir olduğu kabul edilmeye başlandı. Alman ve Fransız dil atlaslarının yayımlanmasından sonra ağız çalışmaları hız kazanmış ve İtalya, Macaristan, Avusturya ve Japonya gibi birçok ülkede ağız atlası hazırlama çalışmaları yürütülmüştür.

N. N. Durnovo ve N. N. Sokolov’un ve D. N. Ushakov’un hazırladıkları “*Avrupa’daki Rus Dili ve Rus Lehçeleri Haritası*” 1915 yılında yayımlanmış ve 1927 yılında Durnovo tarafından güncel olarak yenilenerek tekrar yayımlanmıştır. Bu detaylı dil haritasında ilk defa Rus, Belarus ve Ukrayna dillerinin coğrafi dağılım alanları ve dil sınırları belirlenmiş, dahası bu Slav dilleri lehçelere ve şivelere ayrılmış ve şivelere diller arasındaki geçiş lehçeleri tespit edilmiştir. “Avrupa’daki Rus Dili ve Rus Lehçeleri Haritası”, lehçe tespitleri ve haritalama ilkeleri bakımından Alman ve Fransız atlaslarından belirgin bazı farklılıklar da yansıtıyordu. Sonuç olarak, XX. yüzyılın başında Fransız, Alman ve Rus bilim uzmanlarının ortaya koydukları harita ve atlasların diller coğrafyası gibi yeni bir bilim dalının ortaya çıkışını sağladıkları yadsınamaz bir gerçektir.

Diller coğrafyasında devrim yaratan modern dil atlaslardan biri kuşkusuz Flaman Ağız Atlasları serisidir. Çok ciltli yayımlanan Flaman Ağız Atlasları dört gruba ayrılmaktadır. 1. Reeks Nederlands Dialectatlassen (Reeks Flaman Ağız Atlası, RND): Atlasın çalışmalarına Edgard Blancquert tarafından 1921 yılında başlanmış, 1964 yılında Blancquert’in ölmesi üzerine atlas çalışmaları Willem Pee tarafından yürütülmüştür. Eser 1925-1982 yılları arasında 16 cilt olarak basılmıştır. 2. Fonologische Atlas van De Nederlandse Dialecten (Flaman Ağızları Fonolojik Atlası, FAND), 3. Morfologische Atlas van De Nederlandse Dialecten (Flaman Ağızları Morfolojik Atlası, MAND): 176 haritadan oluşan atlas 2005 ve 2009’da iki cilt olarak basılmıştır. 4. Syntactische Atlas van De Nederlandse Dialecten (Flaman Ağızları Sözdizimsel Atlası, SAND): Flaman ağızlarını sözdizim açısından inceleme ve bir veri tabanı oluşturma amacına dayalı olan bu atlas, 1999 yılında yeterli kaynak ve ekip oluşturulduktan sonra 2000 yılında Hollandalı ve Belçikalı uzmanlar tarafından yürütülmeye başlanan bir projedir. Atlasın ilk cildi 2005, ikinci cildi ise 2008 yılında Amsterdam University Press tarafından yayımlanmıştır (Çalışkan, 2013: 75-82). Konuyu özetlersek, dilbilim araştırmaları ile coğrafya araştırmalarının kaynaşmasını sağlayan bilim dallarının başında kuşkusuz kartografya gelir. Bu nedenle XX. yüzyılın başında ortaya çıkan diller coğrafyasının, varlığını ve gelişimini büyük ölçüde harita bilimine borçlu olduğu söylenebilir.

XX. yüzyılın ortalarında diller coğrafyasının amacı, kapsamı, hedefleri ve çalışma yöntemleri yavaş yavaş belirginleşmeye başlamış, böylece 1. Coğrafi mekan, 2. İzoglos, ve 3. Dil bölgelerinin bu bilim dalının merkezinde yer aldığı anlaşılmıştır. Coğrafi mekân bir dilin, bir lehçenin konuşulduğu coğrafi alana atıfta bulunurken, farklı dil bölgeleri arasındaki sınırlar da izoglos denilen kavramla belirlenmiştir. Nasıl coğrafya biliminde eş sıcaklık eğrileri izoterm ve eş basınç eğrileri de izobar olarak tanımlanmaktaysa buna benzer olarak dilsel bölgeler arasındaki sınırlar da izoglos olarak tanımlanmaktadır. Türkçede “dil sınırı” anlamına gelen izoglos, belirli bir dilsel özelliğin coğrafi dağılımını belirleyen sınırları ifade etmektedir. Örneğin bir ünlü harfin telaffuzunun, bir

kelimenin anlamının veya bazı sözdizimsel özelliklerin kullanımının bölgeden bölgeye değişimini göstermektedir. Dil fenomeninin türüne göre şive ve aksan izogloslarından ve fonetik, leksikal, morfolojik ve sözdizimsel izogloslardan söz edilebilir.

Coğrafi faktörler, dil değişimlerinin doğasını, yönünü ve hızını açıklayabilir. Örneğin Letçenin Hint-Avrupa dil ailesindeki diğer akraba dillerle etkileşime girmemesi ve izole kalması, çoğu zaman yüzyıllarca Litvanyalıların coğrafi olarak yalıtılmış bir bölgede diğer topluluklardan izole yaşamalarıyla açıklanabilir. Letçe ve Litvanyalı toplum örneğinde olduğu gibi coğrafi kopukluk ve coğrafi izolasyonun kültürel ve dilsel izolasyonlar için zemin hazırladığı söylenebilir.

Diller coğrafyası çalışmalarının kavşağında nispeten yakın zamanda ortaya çıkan en önemli kavram (1980-1990'larda) dillerin mekânsal yoğunluğudur. Bu kavramın ortaya çıkışı ve gelişimi, Amerikalı dilbilimciler Robert Austerlitz ve Johanna Nichols'un araştırmaları ve bilimsel faaliyetleri ile bağlantılıdır. Sınırları belirlenmiş bir coğrafi alanın dil yoğunluğu o coğrafi alanda birim başına (örneğin 1000 km²'ye) düşen dil sayısı ile ölçülür. Coğrafi mekânlar kültürel, fiziki ve beşeri özellikler bakımından kendi aralarında önemli farklılıklar gösterdiğine göre, aralarında dil yoğunluğu bakımından da önemli farklılıkların olması beklenen bir sonuçtur. Örneğin Avrasya'dan daha küçük yüzölçümüne sahip olmasına ve daha az nüfus barındırmasına rağmen Amerika kıtasının bu kıtadan çok daha fazla sayıda dil ailesine sahip olduğunu Robert Austerlitz yaptığı araştırmalarla kanıtlamıştır. Dağların ve vadilerin uzanışı, coğrafi alanın toplu veya dağınık-parçalı olması, adaların sayısı ve birbirlerinden uzaklığı, yer şekillerinin düz veya engebeli ya da alçak veya yüksek olması gibi doğal etkenler coğrafi mekânlar arasındaki kültürel etkileşimin kolay ya da zor yapılmasını belirleyen en önemli faktörlerdir. Tüm bu coğrafi faktörler o coğrafi mekândaki dil yoğunluğunu doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Örneğin çok yüksek ve uzun sıradağlarla birbirlerinden ayrılmış olan izole bölgelerde yaşayan topluluklar arasındaki dil ve din etkileşimi daha zor olmaktadır. Bu nedenle coğrafi koşullardan dolayı izole olmuş küçük kapalı mekânların dil yoğunluğu düz ve çok geniş mekânlara göre genelde daha fazladır.

Amerikalı dilbilimci Johanna Nichols'un yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre Eski Dünya Kıtaları'nın, dil yoğunluğu 1,5 oysa Yeni Dünya Kıtaları'nın dil yoğunluğu 10,6 olarak tespit edilmiştir. Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Okyanusya gibi yeni kıtalardaki kültürel parçalanmışlık ve etnik çeşitlilik bu kıtalardaki dil çeşitliliğinin de yüksek olmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bir başka deyişle yeni kıtalardaki beşeri, siyasi ve kültürel özellikler bu kıtaların fiziki coğrafya özelliklerinden daha baskın olmuştur. Ayrıca Kuzey Avrasya 1,3 dil yoğunluğuna oysa daha kapalı bir alana sahip olan Kaliforniya 34,1 dil yoğunluğuna sahiptir. Dünyanın en yüksek dil yoğunluğu ise kuşkusuz etnik toplulukların çok büyük çeşitlilik gösterdiği Yeni Gine adasında bulunur: 88,8. Johanna Nichols'a göre alçak enlemler; göl, deniz ve nehir gibi su bariyerleri ve yüksek dağlar nüfusun küçük ve parçalı topluluklara bölünmesini tetiklemektedir, dolayısıyla da büyük etnik çeşitlilik büyük dilsel çeşitlilik için belirleyici bir faktör oluşturmaktadır. Sonuç olarak, bir coğrafi mekânın hem fiziki hem de beşeri özellikleri o mekândaki dil yoğunluğunu etkileyen faktörlerin başında gelmektedir.

Etnik Topluluklar İle Etnolinguistik Toplulukların Değişken Sınırları

Bir etnik topluluğun siyasi, kültürel, ulusal ve etnolinguistik sınırlarının belirlenmesini güçleştiren başlıca faktörler şunlardır:

- Aynı etnik topluluk içinde tek dilli bireyler olduğu gibi çift dilli veya çok dilli bireylerin de olması,
- Aynı etnik topluluk üyelerinin farklı devletlerde farklı biçimde tanımlanması ve adlandırılması,
- Aynı etnik topluluk üyelerinin farklı ana dillere ve farklı dinsel inançlara sahip olmaları,
- Aynı etnik topluluk üyelerinin farklı kıtalarda, farklı idari birimlerde ve farklı ülkelerde yaşamaları,
- Aynı etnik topluluk üyelerinin nüfus sayımlarında kendilerini farklı tanımlamaları,
- Aynı etnik topluluk üyelerinin farklı vatandaşlıklara ve farklı pasaportlara sahip olmaları,

• Farklı politik yaklaşımlar sonucunda farklı devletlerin, aynı etnik topluluk üyelerini farklı algılamaları ve farklı tanımlamaları.

Aşağıdaki satırlarda yukarıdaki tespitler bazı örneklerle desteklenmeye çalışılmıştır. Bugün Avrupa kıtasının en kalabalık nüfuslu ülkesi Almanya ve en büyük yüzölçümlü ülkesi de Ukrayna'dır. Ukraynacanın dil sınırlarını belirlemek neden güçtür? Öncelikle Ukraynalı kavramının çerçevesini belirlememiz gerekir. Fakat Ukraynalı kimdir sorusuna Donbas bölgesindeki ayrılıkçıların, Varşova'da Ukraynalı ucuz işçiler çalıştıran iş adamının, Moskova'da okuyan Ukrayna kökenli fakir öğrencinin, Harkov kentinde yaşayan milliyetçi Ukraynalının ve İspanya'ya yerleşmiş zengin Ukraynalı milyarderin verecekleri yanıtlar farklı olacaktır. Öncelikle hangi Ukraynalıyı tanımlamaya çalışıyoruz? Ukrayna Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayanları mı? Tüm dünyada yaşayan Ukraynalıları mı? Ukrayna pasaportu taşıyanları mı? Ukraynaca konuşan tüm bireyler veya kendisini Ukraynalı hisseden tüm insanları mı? Hangi Ukraynalı? Özetle herhangi bir dilin coğrafi yayılışı, etnik sınırlarla, ulusal sınırlarla ve inanç sınırları ile uyumsuzluk gösterdiğinden dolayı dil sınırlarını belirlemek güçleşmektedir.

SSCB nüfus sayımlarında bireyler kendi etnik aidiyetlerini, kendi dinsel aidiyetlerini ve anadillerini özgürce belirleyebilmekteydiler. Devlet organları da bu bireysel beyanları doğru kabul ederek demografik, kültürel, jeopolitik ve etnik istatistiksel değerlendirmelerde bulunmaktaydılar. Doğal olarak bu istatistiki sonuçlarda ulusal aidiyetlerin, dinsel aidiyetlerin, inanç aidiyetlerinin ve vatandaşlık aidiyetlerinin örtüşmedikleri görülmekteydi. Örneğin SSCB'nin 15 üyesinden biri olan Ukrayna Cumhuriyeti'nin 1970 nüfus sayımındaki toplam nüfusu 47,1 milyon olarak tespit edilmiştir. Aynı yıl aynı nüfus sayımında SSCB sınırları içinde kendini etnik Ukraynalı olarak tanımlayanların sayısının 40,7 milyon kişi olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat kendini Ukraynalı olarak tanımlayan 40,7 milyon insandan sadece 35,3 milyonunun Ukrayna Cumhuriyeti sınırları içinde, geriye kalan 5,4 milyon Ukraynalı ise Ukrayna Cumhuriyeti sınırları dışındaki diğer cumhuriyetlerde yaşadığı ortaya çıkmıştır. Doğal olarak 1970 nüfus sayımında Polonya, ABD, Almanya, Fransa, Romanya, Belarus, Kanada ve diğer ülkelerde kaç milyon Ukraynalının yaşadığı tespit edilememiştir. SSCB'de yapılan ve 15 cumhuriyeti kapsayan 1970 nüfus sayımında 35,4 milyon kişi anadilinin Ukraynaca olduğunu, ayrıca 5,6 milyon kişi de ikinci dil olarak Ukraynacayı benimsediğini beyan etmiştir. SSCB sınırları içinde kendini etnik Ukraynalı olarak tanımlayanların sayısı 40,7 milyon olup sadece 35,4 milyon kişi Ukraynacayı anadili olarak beyan ettiğine göre, aradaki 5,3 milyon kişinin etnik Ukraynalı olmasına rağmen Rusça veya başka dilde konuştuğu için Ukraynacayı anadili olarak benimsemeyen kişiler oldukları iddia edilebilir.

Özetle, 1970 yılında vatandaşlık aidiyetine göre Ukrayna'da 47,1 milyon kişi yaşamaktadır. Etnik aidiyete göre SSCB'de 40,7 milyon etnik Ukraynalı yaşamaktadır. Dinsel aidiyete göre ise SSCB'de 35,4 milyon Ukraynalı yaşamaktadır ve yurt dışında kaç milyon Ukraynalı yaşadığı ise bilinmemektedir. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Ukraynalı etnik kimliği ile Ukraynalı etnolinguistik kimlikler örtüşmemektedir; tıpkı Ukraynalı kültürel aidiyetiyle Ukraynalı vatandaşlık aidiyetlerinin örtüşmedikleri gibi. Ayrıca Ukraynalıların tümünün aynı dinsel kimliklere sahip olmayıp, karma evliliklerle başka etnoslarla melezleştikleri düşünülürse demografik hesapların daha da karmaşık olacağı ortadadır.

Son çeyrek yüzyılda hem Ukrayna devleti için hem Ukrayna halkı için çok sayıda olumsuz ekonomik, demografik ve siyasal gelişmeler yaşanmıştır. Lugansk Halk Cumhuriyeti ve Donetsk Halk Cumhuriyetinin bağımsızlık bayrağı açarak Ukrayna'dan ayrılma girişimleri, Kırım yarımadasının Ukrayna'dan koparılıp Rusya Federasyonu ile birleşmesi ve geçim sıkıntısı çeken 5 milyondan fazla Ukraynalının yurtlarını terk ederek başka ülkelere yerleşmeleri ilk akla gelen olumsuz örneklerdir. Bugün sadece Polonya'da 1,5 milyondan fazla ve Rusya'da 3 milyondan fazla Ukraynalı yaşamaktadır. Negatif nüfus artışı sonucunda bugün nüfusu en hızla azalan dünyanın ilk beş ülkesinden biri Ukrayna'dır. 1992 yılında yaklaşık 52 milyonluk toplam nüfusa sahip olan Ukrayna bugün sadece 42 milyonluk ulusal nüfusa sahiptir. Çeyrek yüzyıldan daha kısa bir zaman diliminde Ukrayna nüfusu yaklaşık 10 milyon azalmıştır. 2050 yılında Ukrayna nüfusunun 35-36 milyona kadar azalması beklenmektedir.

Sonuç olarak jeopolitik gelişmeler ve siyasal trajediler ilk önce demografik istatistikleri ve kimlik aidiyetlerini derinden etkilemektedirler. Avrupa'nın en büyük alanlı ülkesindeki derin ekonomik, sosyal ve siyasal sarsıntılar Ukrayna devletini Avrupa'nın sorunlu ve hasta adamına dönüştürmüştür. Ukrayna devletini derinden sarsan bu olumsuzluklar kaçınılmaz olarak hem evlilikler, boşanmalar, intiharlar ve ölüm oranları gibi demografik verileri, hem de ulusal aidiyet, etnik aidiyet ve anadili gibi etnolinguistik verileri derinden etkileyecektir. İspanya'nın Balear adalarında yaşayan milyarder Ukraynalı iş adamıyla, Polonya'nın Krakov kentinde tesisatçı olarak çalışan Ukraynalı işçi ve Donetsk bölgesinde savaşıyor Ukraynalı tabur komutanının moralleri, toplumsal statüleri ve duyguları aynı olmadıkları için kimlik aidiyetleri, vatanseverlikleri ve siyasi-kültürel konumları da aynı olamaz. Özetle; hızlı toplumsal, siyasal ve ekonomik değişim; bireylerde kimlik, dil, din, politik ve vatandaşlık aidiyetlerinin de sorgulanması ve değişimiyle sonuçlanabilir. Ukrayna örneğinde olduğu gibi düne kadar canınızı feda etmeye çalıştığınız kutsal vatan, yarın terk edilen ve hatırlamak dahi istemediğiniz sıradan bir toprak parçasına dönüşebilir. Düne kadar gururla taşıdığınız pasaport ve sıklıkla övündüğünüz kimliğinizi yarın gizlemek zorunda kalabilirsiniz. Aile mutluluğu ve huzuru, yaşam koşulları ve yüksek gelir, toplumsal güvenlik ve gelecek planları söz konusu olduğunda vatandaşlık aidiyeti ve etnik kimlikler ilk satışı çıkanlardır, ilk terk edilenlerdir. Florida'nın Miami kentinde Ukraynalı etnik kimliğini gizleyen ve gönüllü Amerikanlaşmış birey ile Kırımı kurtarmak için savaşa hazır olan milliyetçi Ukraynalının vatan ve ulus algıları farklı oldukları gibi Ukraynalı bilinci ve etnik aidiyetleri de derinden farklı değildir?

Sonuç ve Değerlendirme

Çok boyutlu fonksiyonları ve sonsuz bir derinliği olan dil her şeyden önce kültürel, sosyal, siyasal, sanatsal ve milli bir varlıktır. Ulusal kültürün, ulusal aidiyetin, milli kimliğin ve milli bilincin en önemli kaynakların başında milli dil gelir. Dilin genel işlev ve özellikleri şunlardır:

1. Dil, sistemli ve doğal bir iletişim aracıdır.
2. Dil, seslerden oluşmuş bir anlaşma sistemidir.
3. Dil, toplumsal, siyasal ve kültürel ortaklıktır.
4. Dil, duygu, istek ve düşünceleri ileten bir araçtır,
5. Dil, kültür, edebiyat ve sanatın taşıyıcısı ve aktarıcısıdır,
6. Dil, bir göstergeler dizgesidir ve hem sosyal hem de canlı bir varlıktır.
7. Dil, uluslaşmanın ve devletleşmenin ön koşuludur,
8. Dil, milli belleğin, milli tarihin ve milli kültürün hafızasıdır.
9. Dil, etnik aidiyetin ve toplumsal hafızanın aktarıcısıdır.
10. Dil, fakirleşen ve zenginleşen, yaşayan ve gelişen canlı bir varlık.
11. Dil, düşünce ve zekânın, kültür ve uygarlığın bir göstergesidir.
12. Dil, milli edebiyatın ve milli kültürün aynasıdır,
13. Dil, milli kimliğin, vatanseverliğin ve ulusal birliğin çimentosudur,
14. Dil, aynı zamanda etnik kimliği, etnik bilinci ve etnik milliyetçiliği derinden etkileyebilen siyasallaşmış bir kavramdır.

Ulusal karakter, ulusal bilinç ve ulusal kimlik gibi kavramların oluşumu, etkinliği ve sürekliliği “ulusal dil” denilen kavramın varlığına ve rolüne bağlıdır. Çünkü dil denilen sihirli kavram ulusal sınırlar içinde türdeşliğin, sınırlar dışında ise farklılaşmanın en önemli aracıdır. Dil hem “bizler” ile “ötekiler” arasında bir kültürel bariyerdir, hem de ulusu kenetleyen ve bütünleştiren bir toplumsal çimentodur. Ulusal dil, bir öz farkındalık olduğu gibi “ötekinin” de farkında olma bilincini yansıtır. Bu özellikleriyle ulusal dil hem birleştirici ve homojenleştirici, hem de dışlayıcı ve ötekileştirici özellikleri aynı anda taşır.

Bir devletin ve bir ulusun mevcudiyetinin en önemli ölçütlerinden birisi kuşkusuz ulusal dildir. Küresel ölçekte her etnik topluluğun kendine ait devleti ve kendine ait resmi dili yoktur, ama her ulusun en az bir resmi dili vardır. Aynı dili konuşan bir topluluk ulus olmak için ve devlet kurmak için aday olarak görülmektedir. Devletleşmiş uluslar ise kendi sınırları dışında kalmış ama aynı dili konuşan toplulukları bir miktatıs gibi kendilerine çekmektedirler. Bir başka anlatımla ulusal dil aynı zamanda bir jeopolitik silahtır, kültürel yayılcılığın en önemli unsurudur, ulusal kültürün küresel dünyada yankılanmasını sağlayan en önemli itici gücüdür.

Coğrafyacılar, dili temel etnik nitelik ve topluluklar arasında bağlayıcı “kültürel eleman” olarak ele almaktadırlar. Onlar, dilleri ve yerel lehçeleri hem sosyal, hem siyasal, hem de kültürel ölçekte fenomen olarak algırlar ve sonuçta dillerin sosyal, kültürel, siyasal ve mekânsal boyutlarını araştırırlar. Coğrafyacılar, dili bir küresel kültürel olgu ve insanların kültür niteliklerinden biri olarak görmektedirler. Bu nedenle coğrafya bilimi, nitel ve nicel veriler kullanarak dilin farklı mekânsal bileşenlerini araştırır ve tanımlar (dağılım, kesinti, devamlılık, nüfuz, dil adalarının parçalanması vb.), ayrıca bunların nedenlerini, gelişimini, etkilerini ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda diller coğrafyasının, kültür coğrafyasının bir uzantısı olduğu söylenebilir. Ayrıca dil, coğrafi ortamı etkilemez ama belli coğrafi ortamda oluşur ve o coğrafi mekânın sosyo-kültürel, tarihsel ve siyasal özelliklerinden derinden etkilenir. Ayrıca dil belli bir coğrafi mekânda görülür, dahası hem belli bir coğrafi mekânı hem de belli bir nüfus kitlesini etkisi altına alır. Siyasallaşmış bir kavram olarak dil aynı zamanda ülkeleri ve halkları ayırıştırma aracı olarak da kullanılır, çünkü dil, hem tarihsel ve kültürel deneyimleri taşır, hem de topluluk bilincini ve gelenekleri kuşaktan kuşağa aktarır. Böylece mit ve efsanelerle, gelenek-göreneklerle, tarihsel ve toplumsal hafızayla, siyasal geçmiş ve deneyimlerle o topluluğun dili bütünleşir, özgülleşir ve bazen de ölümsüzleşir.

KAYNAKLAR

1. Bız, E., (2017) “Türkiye’nin İlk Dil Atlası: Eskişehir İli Dil Atlası”, Türk Dili, Yıl: 67, Sayı: 789
2. Breton, R. (2003) *Geografiya na Ezitsite*, İzdatelska Kışta Odri, Biblioteka Kompas, Sofya
3. Buran A. ve Yüksel Çak B., (2012) *Türkiye’de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayınları, Ankara
4. Çalışkan, N., (2013) “Ağız Atlaslarının Hazırlanışında Süreç, Yöntem ve Teknikler: Flaman Ağız Atlasları Örneği”, Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2/3, s. 75-82
5. Demircan A., (2007) *Dillerin Sınıflandırılması Ve Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri*, Ankara
6. Fotev, G. (1994) *Drugiyat Etnos*, Akademično İzdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofya
7. Karakaş, M., (2015) *Modernlik Küreselleşme ve Türkiye’nin Kimlikler Evreni*, Küre Yayınları, İstanbul
8. Ünlan, Ş. (2014) *Dil ve Kültür*, Nobel Yayınları, Ankara
9. <https://bigenc.ru/linguistics/text/4040678>
10. <https://slovar.cc/rus/lingvist/1466008.html>

TÜRKİYE’DEKİ COĞRAFYA ÖĞRETİM PROGRAMININ 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ (UNESCO) AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hakan TÜRK¹, Emin ATASOY²

¹Doktora öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi
²Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı

Özet. Yüzyıl kalabalık nüfusu, kaynakların yoğun kullanımı sonucu ortaya çıkan çevresel sorunlar ve çeşitli sosyal problemler nedeniyle dünyanın devamlılığına dair kaygıların taşındığı bir yüzyıla dönüşmüştür. Çeşitli kurum ve kuruluşlar ile akademik çevrelerce bu duruma dair kaygılar ise sürdürülebilir kalkınmaya gereksinimi oluşturmaktadır. Dolayısıyla günümüzde sürdürülebilir kalkınma için eğitim hem küresel hem ulusal ölçekte önemli bir gereksinim olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda coğrafya eğitimi ile sürdürülebilir kalkınma eğitiminin bütünleşmeleri ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada 2018 coğrafya dersi öğretim programı, UNESCO tarafından ortaya koyulan ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin somut ve ölçülebilir amaçlar ortaya koyan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında değerlendirilmeye alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yapılmıştır. Verilerin analizinde ise betimsel

analiz kullanılmıştır. Sonuç itibarıyla Türkiye'deki coğrafya öğretim programında yer alan kazanımların önemli bir kısmının UNESCO tarafından ortaya koyulan hedefler kapsamında değerlendirilebileceği görülmüştür. Buna karşın ilgili kazanımların çoğunlukla sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilişkili olduğu, ekonomik ve toplumsal boyuta ilişkin kazanımların yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma eğitiminin birbirini tamamlayan çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutlara sahip olduğu düşünüldüğünde coğrafya dersi öğretim programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik ve toplumsal boyutlarına daha fazla yer verilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Ayrıca çevresel konuları içeren kazanımların diğer boyutlardan bağımsız olarak ele alınması yerine ekonomik ve toplumsal boyutları kapsayacak şekilde ele alınması gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir kalkınma eğitimi, coğrafya eğitimi, coğrafya öğretim programı

EVALUATION OF THE GEOGRAPHY CURRICULUM IN TURKEY IN TERMS OF 2030 SUSTAINABLE DEVELOPMENT TARGETS (UNESCO)

¹Hakan TÜRK, ²Emin ATASOY

¹PhD student, Bursa Uludağ University, Institute of Educational Sciences, Social Studies Education

²Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Education, Department of Social Studies Education

Abstract

The congested population of the 21st century has become a century in which there have been some concerns about the continuity of the world due to the environmental problems arising from the intensive use of resources and various social problems. The concerns about this situation by various institutions and organizations and academic circles, on the other hand, generate the requirement for sustainable development. Therefore, education for sustainable development today stands out as an important requirement both globally and nationally. In this context, the need for integration of geography education and sustainable development education has emerged. In the present study, the 2018 geography lesson curriculum was evaluated within the scope of the 2030 Sustainable Development Goals introduced by UNESCO and which introduced concrete and measurable objectives for sustainable development. Document analysis, one of the qualitative research methods was implemented. Descriptive analysis, on the other hand, was used in the analysis of the data. Consequently, it became clear that a significant portion of the gains obtained in the geography curriculum in Turkey could be evaluated within the scope of the targets introduced by UNESCO. Nevertheless, it was found that the relevant gains were mostly related to the environmental dimension of sustainable development and the gains related to the economic and social dimension were insufficient. Given the fact that sustainable development education has complementary environmental, economic and social dimensions, it was found that economic and social dimensions of sustainable development needed to be included more within the geography lesson curriculum. Furthermore, it is considered that instead of addressing the gains regarding the environmental issues independently of other dimensions, they should be addressed in such a way to cover economic and social dimensions.

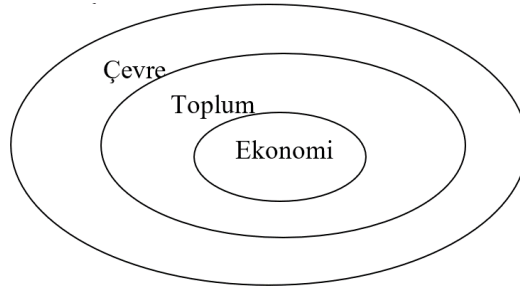
Keywords: Sustainable development, sustainable development education, geography education, geography education program

Giriş

Yüzyıl kalabalık nüfusu ve kaynakların yoğun kullanımı sonucu ortaya çıkan çevresel sorunlar neticesinde dünyanın çeşitli konularda devamlılığına dair kaygıların taşındığı bir yüzyıl haline gelmiştir. Çeşitli kurum ve kuruluşlar ile akademik çevrelerce bu duruma dair kaygılar sürdürülebilirlik veya sürdürülebilir kalkınma adıyla tanımlanmıştır. Bu kavramlar genelde mutlak yoksulluk ve çeşitli sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri içeren küresel düzeyli sosyal, ekonomik ve

çevresel zorlukları ele almak için geliştirilmiştir (Akt. Benavot, 2014: 3). Sürdürülebilir kalkınma: gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama olanağının ellerinden alınmadan günümüz ihtiyaçlarının giderilmesidir (WCED, 1987). Ayrıca sürdürülebilir kalkınma kısaca doğa, ekonomi ve toplumun sürdürülebilirliğini ifade eder (Luzern Bildirgesi 2007: 244). Özellikle sanayi devriminden sonra ortaya çıkan tüketim kalıpları yapay çevre ve doğal çevre arasındaki ilişkiyi insan doğa savaşına dönüştürmüştür (Atasoy, 2015: 32-33). Nihayetinde bu durum günümüzde sürdürülebilirliğe olan ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda günümüzde sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma eğitimi konuları sıkça tartışılır hale gelmiştir. Dolayısıyla son yıllarda sürdürülebilir kalkınmanın eğitim sistemlerine entegre edilmesine başlanmıştır. Coğrafya eğitiminin de sürdürülebilir kalkınma eğitiminde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Çünkü son yıllarda birçok ülkede sürdürülebilir kalkınma eğitimi coğrafya eğitiminin önemli bir parçası haline gelmiştir (Akt. Alkış, 2009: 49).

Coğrafya dünya çapında insanları, yerleri ve ortamları etkileyen sosyal ve çevresel konularla ilgili bir bilimdir (Lambert ve diğ., 2013: 217). Ayrıca coğrafyanın güçlü kavrayışıyla bireyler sadece yerel ve ulusal değil, küresel düzeyli sorunların çözümünde de daha iyi donatılırlar (Akt. Bednarz, 2010: 76). Bu bağlamda günümüzde sürdürülebilir kalkınma ve dolayısıyla sürdürülebilir bir dünya için coğrafya eğitimine önemli görevler düşmektedir. Geniş kitlelerce sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, toplumsal ve ekonomik olmak üzere üç bileşeni olduğu kabul edilmektedir (Alkış, 2010: 4). Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutu; kaynakların tüketiminin yeniden üretim hızını geçmemesi, ekonomik boyutu; yaşam koşullarının yükseltilmesi ve herkesin iş sahibi olmasını, toplumsal boyutu ise herkes için eşit yaşam hakkını ifade etmektedir (Luzern Bildirgesi, 2007: 244). Benzer şekilde sürdürülebilirliğin ekonomik açıdan ekonomik kaynak kullanımındaki duyarlılığı, sosyal açıdan bilinçli tüketim toplumlarına geçişi, çevresel açıdan ise çevreyi doğal halinde koruyacak davranışlar geliştirmek olarak tanımlanabilir (Akt. Kaya ve Tomal, 2011: 50). Hart (1999) sürdürülebilirliğe ulaşmanın yolunun çevre, toplum ve ekonominin bir bütün olarak ele alınmasıyla mümkün olduğunu ifade ederek sürdürülebilir kalkınmanın boyutlarını şu şekilde ifade eder. Şekil 1 (Akt. Özmehmet, 2008: 4).

Şekil 1: Sürdürülebilir kalkınmanın boyutları (Hart, 1999)

İlgili çalışmalarda sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutundan bahsedilmesine karşın çevresel temaların çalışmalarda ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda bakıldığında UNESCO tarafından ortaya koyulan 2030 hedefleri sürdürülebilir kalkınmanın tüm boyutlarıyla ilişkili somut ve ölçülebilir hedefler koymasından önemlidir. UNESCO'nun ortaya koyduğu hedefleri kolayca boyutlarına göre ayırt etmek mümkün değildir. Buna karşın belirtilen hedefler ve bunların alt amaçları sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarının ortaya konması açısından önemli bir içerik sunmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında sürdürülebilir kalkınma için 2030 hedefleri ders programlarının organize edilmesi açısından önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

Eldeki çalışmada 2018 coğrafya öğretim programında yer alan kazanımlar UNESCO tarafından ortaya koyulan 2030 hedefleri açısından değerlendirilmeye alınmıştır. Ülkeler ve hükümetler için oluşturulan bu hedefleri tüm boyutlarıyla eğitim programlarına yansıtmak mümkün değildir. Ayrıca bu hedeflerin önemli bir kısmı karar alıcıların ve politika belirleyicilerin sorumluluğundadır. Buna karşinsöz konusu hedefler öğretim programlarının düzenlenmesi adına eğitimcilere önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

UNESCO'nun 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi gereken ve içeriğinde; aşırı yoksulluk, eşitsizlik ve adaletsizlik ile mücadele ve iklim değişikliğini düzeltme gibi ana hedefler olan 17 küresel hedef belirlenmiş ve kabul edilmiştir (<http://www.unesco.org.tr>). Bu hedefler: “Yoksulluğa son”, “Açlığa son”, “Sağlıklı bireyler”, “Nitelikli eğitim”, “Toplumsal cinsiyet eşitliği”, “Temiz su ve sıhhi koşullar”, “Erişilebilir temiz enerji”, “İnsana yakışır iş ve ekonomik büyüme”, “Sanayi, yenilikçilik ve altyapı”, “Eşitsizliklerin azaltılması”, “Sürdürülebilir şehir ve yaşam alanları”, “Sorumlu tüketim ve üretim”, “İklim eylemi”, “Sudaki yaşam”, “Karasal yaşam”, “Barış, adalet ve güçlü kurumlar”, “Hedefler için ortaklıklar” olarak ifade edilmiştir (<http://www.unesco.org.tr>). Belirlenen bu hedefler sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutlarına ilişkin önemli bir bakış açısı sunmaktadır. 2018 coğrafya öğretim programının değerlendirilmesi amacıyla 2030 hedefleri ve alt amaçlarında ön plana çıkan içerikler şu şekilde tespit edilmiştir (Tablo-1). 2018 Coğrafya öğretim programında yer alan kazanımlar ön plana çıkan bu temalar üzerinden değerlendirilmeye alınmıştır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, 2018 coğrafya dersi öğretim programında yer alan kazanımların UNESCO tarafından ortaya koyulan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri açısından değerlendirilmesidir.

Tablo 1: 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde öne çıkan temalar

Toplumsal boyut	Ekonomik boyut	Çevresel boyut
Yoksulluğun ortadan kaldırılması	Enerji verimliliği	Su ekosisteminin korunması
Yoksulluğa dair politikalar	Kapsayıcı ekonomik kalkınma	Yenilenebilir enerji payının artırılması
Açlığı bitirmek	Daha yüksek üretkenlik	Temiz enerji
Gıda güvenliğini sağlamak	Tüketim ve üretimde kaynak verimliliği	Zararlı kimyasalların azaltılması
Engellenebilir ölümlerin bitirilmesi	Yerel sürdürülebilir turizm	Atıkların azaltılması
Salgın hastalıklarla mücadele	Sürdürülebilir ve kapsayıcı sanayileşme	Doğayla uyumlu yaşam hakkında bilgi
Temel sağlık hizmetlerine erişim	Afet kaynaklı kayıpların azaltılması	İklim değişikliği ile mücadele
Barışçıl kültür	Sürdürülebilir tüketim ve üretim	Doğal afetlere duyarlılık
Herkes için kapsayıcı eğitim	Yiyecek israfının düşürülmesi	Kara kaynaklı deniz kirliliğini engellemek
Yaşam boyu eğitim	Sürdürülebilir tarımı desteklemek	Kıyı ve denizlerin korunması
Toplumsal cinsiyet eşitliği		Karasal ekosistemi korumak
Herkes için su ve kanalizasyon hizmeti		Ormanların sürdürülebilirliği
Su kalitesinin artırılması		Çölleşmeyle mücadele
Çocuk işçiliğinin bitirilmesi		Toprak verimliliği
Fırsat eşitliği		Biyçeşitliliğin korunması
Planlı göç politikaları		Habitatların korunması
Barışçıl ve kapsayıcı toplum		Genetik çeşitliliğin korunması
Hukukun üstünlüğü		
İnsana yakışan iş		

Kaynak: (<http://www.unesco.org.tr>)

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yapılmıştır. “Doküman incelemesi araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 189). Elde edilen verilerin analizinde ise betimsel analiz kullanılmıştır. Betimsel analizde elde edilen verilerin daha önce belirlenen temalara

göre özetlenmesi ve yorumlanması söz konusudur (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 239). Bu bağlamda ilk olarak çeşitli çalışmalardan yararlanılarak sürdürülebilir kalkınmanın boyutlarına ilişkin ön plana çıkan temalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra UNESCO'nun ortaya koyduğu 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde ön plana çıkan temalar alan yazından elde edilerek oluşturulan boyutlara göre sınıflandırılmıştır. Son olarak 2018 coğrafya öğretim programında yer alan kazanımlar bu boyutlar ve temalar açısından değerlendirilmeye alınmıştır. Ele alınan programdaki kazanımlar 9. ve 10. sınıflar için haftada iki saatlik, 11. ve 12. sınıflar için haftada dört saatlik ders programı üzerinden değerlendirilmeye alınmıştır. Coğrafya dersi öğretim programında yer alan kazanımlar 2030 hedefleri kapsamında değerlendirilirken doğrudan kazanımlarda ifade edilen vurgular ve kazanımların açıklama kısmında ifade edilen alt amaçlar esas alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca CDÖP'de yer alan kazanımların hangi temalarla sürdürülebilir kalkınmanın hangi boyutunda yer aldığını belirtmek için iki örneğe yer verilmiştir.

Bulgular

Toplumsal Boyuta İlişkin Bulgular

CDÖP'de yer alan kazanımlar arasında 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin toplumsal boyutuna ilişkin dört kazanımın ön plana çıktığı görülmektedir (Tablo 2). Bu kazanımlarda ön plana çıkan temalar ise “Toplumsal cinsiyet eşitliği”, “Planlı göç politikaları” ve “Barışçıl ve kapsayıcı toplum” olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu temalar ise kazanımlarda doğrudan ifade edilmemiş, kazanımların açıklama bölümünde belirtilmiştir. Örneğin “Güncel verilerden yararlanarak Türkiye nüfusunun yapısal özelliklerini analiz eder” kazanımı kapsamında yer alan: “Türkiye nüfusunun cinsiyet yapısı verilirken toplumsal cinsiyet adaleti ve eşitliğine değinilir” açıklamasında cinsiyet eşitliğinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu kazanım 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan “Toplumsal cinsiyet eşitliği” teması kapsamında düşünülerek toplumsal boyutta ele alınmıştır. Benzer şekilde “Ortak doğal ve kültürel mirasa yönelik tehditleri açıklar” olarak ifade edilen kazanımda yer alan: “Doğal ve kültürel mirasa yönelik tehditlere karşı duyarlı olmanın önemine vurgu yapılır” açıklamasında 2030 hedefleri arasında yer alan “Barışçıl ve kapsayıcı toplum” teması yer aldığından bu kazanım toplumsal boyutta ele alınmıştır.

Tablo 2: Sürdürülebilir kalkınmanın toplumsal boyutuna ilişkin kazanımlar

Sınıf düzeyi	Öğrenme alanı	Kazanımlar
10	Beşeri sistemler	“Güncel verilerden yararlanarak Türkiye nüfusunun yapısal özelliklerini analiz eder” <ul style="list-style-type: none"> • <i>Türkiye nüfusunun cinsiyet yapısı verilirken toplumsal cinsiyet adaleti ve eşitliğine değinilir</i>
10	Beşeri sistemler	“Göçün mekânsal etkilerini Türkiye'den örneklerle açıklar”
10	Beşeri sistemler	“Türkiye'deki göçleri sebep ve sonuçları açısından değerlendirir” <ul style="list-style-type: none"> • <i>Cumhuriyet'ten günümüze gerçekleşen iç ve dış göçlerin ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerine yer verilir.</i> • <i>Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan topluluklara karşı saygılı ve paylaşımcı bir tutum sergilemenin gerekliliği vurgulanır.</i>
12	Çevre ve toplum	“Ortak doğal ve kültürel mirasa yönelik tehditleri açıklar.” <ul style="list-style-type: none"> • <i>Doğal ve kültürel mirasa yönelik tehditlere karşı duyarlı olmanın önemine vurgu yapılır.</i>

Ekonomik Boyuta İlişkin Bulgular

CDÖP’de yer alan kazanımlar arasında 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ekonomik boyutuna ilişkin altı kazanımın yer aldığı görülmektedir (Tablo 3). Bu kazanımlarda yer alan temalar ise “Tüketim ve üretimde kaynak verimliliği”, “Kapsayıcı ekonomik kalkınma”, “Enerji verimliliği” ve “Sürdürülebilir tüketim ve üretim” olarak ön plana çıkmıştır. Örneğin “Türkiye’nin maden ve enerji kaynaklarının etkin kullanımını ülke ekonomisine katkısı açısından değerlendirir” ve “Yenilenemeyen kaynakların kullanımını tükenebilirlik ve alternatif kaynaklar açısından analiz eder” kazanımlarında 2030 hedefleri arasında yer alan “Tüketim ve üretimde kaynak verimliliği” teması yer aldığı için bu kazanımlar sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda ele alınmıştır.

Tablo 3: Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna ilişkin kazanımlar

Sınıf düzeyi	Öğrenme alanı	Kazanımlar
11	Beşeri sistemler	“Türkiye’nin maden ve enerji kaynaklarının etkin kullanımını ülke ekonomisine katkısı açısından değerlendirir.”
11	Beşeri sistemler	“Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarını mekânsal etkileri açısından değerlendirir.”
11	Çevre ve toplum	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Cumhuriyet’ten günümüze izlenen ekonomik politikalar içinde mekânsal farklılıkları gidermeye yönelik projeler ve uygulamalar ele alınır.</i> “Yenilenemeyen kaynakların kullanımını tükenebilirlik ve alternatif kaynaklar açısından analiz eder. “
11	Çevre ve toplum	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımı konusunda bireylere düşen sorumluluklar üzerinde durulur.</i> “Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını geri dönüşüm stratejileri açısından değerlendirir”
12	Beşeri sistemler	“Türkiye’deki bölgesel kalkınma projelerini ekonomik, sosyal ve kültürel etkileri açısından değerlendirir. “
12	Çevre ve toplum	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Kalkınma projelerinin gerekçeleri üzerinde durulur.</i> Doğal çevrenin sınırlılığını açıklar. <ul style="list-style-type: none"> • <i>Beslenme halkası ve taşıma kapasitesi kavramları üzerinde durulur.</i> • <i>Sınırlı kaynak, tükenebilirlik, aşırı baskı, çevre sorunu ve doğayla uyumlu kalkınma (sürdürülebilir kalkınma) kavramlarının ilişkilendirilmesi sağlanır.</i>

Çevresel Boyuta İlişkin Bulgular

Öğretim programında yer alan kazanımlar arasında sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna ilişkin 17 kazanımın yer aldığı görülmektedir (Tablo 4). Bu kazanımlarda yer alan temalar ise “Doğayla uyumlu yaşam hakkında bilgi”, “Su ekosisteminin korunması”, “Toprak verimliliği”, “Biyçeşitliliğin korunması”, “Karasal ekosistemi korumak”, “İklim değişikliği ile mücadele”, “Çölleşmeyle mücadele” ve “Habitatların korunması” olarak gerçekleşmiştir. Örneğin “Doğal ortamda insan etkisiyle meydana gelen değişimleri sonuçları açısından değerlendirir” kazanımında 2030 hedefleri arasında yer alan “Doğayla uyumlu yaşam hakkında bilgi” teması yer aldığından bu kazanım sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutu kapsamında ele alınmıştır. Benzer şekilde “Doğal sistemlerdeki değişimlerle ilgili geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunur” kazanımında ve açıklama kısmında değinilen “Gelecekte, doğal sistemlerdeki değişimlerin canlı yaşamı üzerindeki olası sonuçlarına vurgu yapılır”, “Çölleşme ve çölleşmeye karşı alınması gereken önlemler üzerinde durulur” ve “Kyoto Protokolü’ne değinilir” ifadelerinde 2030 hedefleri arasında bulunan “İklim

değişikliği ile mücadele” teması yer aldığından bu kazanım da sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunda ele alınmıştır.

Tablo 4: Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna ilişkin kazanımlar

Sınıf düzeyi	Öğrenme alanı	Kazanımlar
9	Doğal sistemler	“Doğa ve insan etkileşimini örneklerle açıklar”
9	Çevre ve toplum	“İnsanların doğal çevreyi kullanma biçimlerini örneklendirir”
9	Çevre ve toplum	“Doğal ortamda insan etkisiyle meydana gelen değişimleri sonuçları açısından değerlendirir”
10	Doğal sistemler	“Türkiye’deki su varlığını verimli kullanmanın ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerini değerlendirir”
10	Doğal sistemler	“Türkiye topraklarının kullanımını verimlilik açısından değerlendirir” <ul style="list-style-type: none"> • Türkiye’de erozyonun etkisine vurgu yapılır. • Gelecek nesillere daha yaşanabilir bir ülke bırakabilmek için topraklarımızın korunmasının gerekliliğine değinilir.
10	Doğal sistemler	“Türkiye’deki doğal bitki topluluklarının dağılışını yetiştirme şartları açısından analiz eder” <ul style="list-style-type: none"> • Türkiye’deki endemik ve relict bitkilerin dağılışı, önemi ve korunması gerekliliği üzerinde durulur
11	Doğal sistemler	“Biyçeşitliliğin oluşumu ve azalmasında etkili olan faktörleri açıklar”
11	Doğal sistemler	“Madde döngüleri ve enerji akışını ekosistemin devamlılığı açısından analiz eder”
11	Doğal sistemler	“Su ekosisteminin unsurlarını ve işleyişini açıklar” <ul style="list-style-type: none"> • Ramsar Sözleşmesi’ne vurgu yapılır. • Türkiye’deki sulak alanların endemik zenginliğinin önemi ve korunmasının gerekliliği üzerinde durulur.
11	Çevre ve toplum	“Çevre sorunlarını oluşum sebeplerine göre sınıflandırır”
11	Çevre ve toplum	“Madenlerin ve enerji kaynaklarının çevre üzerindeki etkilerini örneklerle açıklar” <ul style="list-style-type: none"> • Madenlerin ve enerji kaynaklarının üretimi, dağıtımı ve tüketimindeki etkilerine yer verilir.
11	Çevre ve toplum	“Farklı gelişmişliğe sahip ülkelerdeki doğal kaynak kullanımını çevresel etkileri açısından değerlendirir” <ul style="list-style-type: none"> • Doğal kaynakların etkin kullanımında çevre planlamasının önemine değinilir. • Türkiye’den örneklere yer verilir.
11	Çevre ve toplum	“Çevre sorunlarının oluşum ve yayılma süreçlerini küresel etkileri açısından analiz eder” <ul style="list-style-type: none"> • Çevre ve insan sağlığı açısından atıklardan korunma yöntemlerine yer verilir. • Teknolojik değişimlerin çevresel sonuçları ve insana etkilerine örnekler üzerinden değinilir.
12	Doğal sistemler	“Doğal sistemlerdeki değişimlerle ilgili geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunur” <ul style="list-style-type: none"> • Gelecekte, doğal sistemlerdeki değişimlerin canlı yaşamı üzerindeki olası sonuçlarına vurgu yapılır.

12	Beşeri sistemler	<ul style="list-style-type: none"> • Çölleşme ve çölleşmeye karşı alınması gereken önlemler üzerinde durulur. • Kyoto Protokolü'ne değinilir.
12	Çevre ve toplum	“Türkiye'nin turizm politikalarını çevresel, kültürel ve ekonomik etkileri açısından değerlendirir” “Farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin çevre sorunlarının önlenmesine yönelik politika ve uygulamalarını karşılaştırır” <ul style="list-style-type: none"> • Çevre sorunlarının önlenmesinde insana düşen sorumluluğa yer verilir.
12	Çevre ve toplum	“Çevresel örgüt ve anlaşmaların çevre yönetimi ve korunmasına etkilerini açıklar”

Tartışma ve Sonuç

Sürdürülebilir kalkınma ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma için eğitim günümüz dünyasında önemli bir fenomen haline gelmiştir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın toplumsal, ekonomik ve çevresel olmak üzere üç temel boyuttan oluştuğu ifade edilmektedir. Sürdürülebilir kalkınma eğitiminde coğrafya eğitiminin önemli bir rol oynadığı ise geniş çevrelerce kabul edilmektedir. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma ile coğrafya eğitimi arasındaki ilişki genellikle çevre eğitimi bağlamında kurulmaktadır.

Bu çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın üç temel boyutuna ilişkin önemli bir çerçeve sunan ve UNESCO tarafından ortaya koyulan 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde yer alan temalar ortaya koyulmuş ve 2018 coğrafya dersi öğretim programı bu temalar kapsamında değerlendirilmeye alınmıştır. Sonuç itibarıyla toplamda 27 kazanımın doğrudan UNESCO tarafından ortaya koyulan hedefler kapsamında yer aldığı tespit edilmiştir. Coğrafya öğretim programında toplamda 130 kazanım olduğu düşünüldüğünde 27 kazanımın (% 21) sürdürülebilir kalkınma temalarıyla örtüşmesi önemli bir orandır. Bu açıdan bakıldığında CDÖP'de yer alan kazanımların sürdürülebilir kalkınma eğitimi açısından önemli bir içerik sunduğu söylenebilir. Buna karşın kazanımların sürdürülebilir kalkınma boyutlarına göre düzenli dağılmadığı görülmektedir. Nitekim söz konusu 27 kazanımdan 17'si (% 63) sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutu 6'sı (% 22) ekonomik boyutu 4'ü ise (% 15) toplumsal boyutu ile ilişkilidir. Dolayısıyla coğrafya öğretim programında sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin temalarda çevresel boyutun ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Şüphesiz bu durum genel literatürde ağırlıklı olarak sürdürülebilir kalkınmanın çevresel yönüne odaklanılmasından bağımsız değildir. Buna karşın sürdürülebilir kalkınma eğitiminde çevresel konular olduğu kadar ekonomik ve toplumsal konuların da önemli ve zorunlu olduğu kabul edilmektedir. Coğrafya öğretim programına bakıldığında çevresel boyutlu kazanımların: doğayla uyumlu yaşam, su ekosisteminin korunması, toprak verimliliği, biyoçeşitliliğin korunması, karasal ekosistemin korunması, iklim değişikliği ile mücadele, çölleşmeyle mücadele ve habitatların korunması gibi 2030 hedeflerinde bahsedilen birçok temayı kapsadığı görülmektedir. Ekonomik boyuta sahip olan kazanımlarda ise tüketim ve üretimde kaynak verimliliği, kapsayıcı ekonomik kalkınma, enerji verimliliği ve sürdürülebilir tüketim ve üretim temalarına vurgu yapılarak 2030 hedeflerinde yer alan temaların bir kısmına vurgu yapıldığı görülmektedir. Ancak öğretim programında yer alan kazanımların sürdürülebilir kalkınmanın toplumsal boyutunu yansıtmaya açısından zayıf olduğu görülmektedir. Nitekim daha önce belirtildiği gibi 2030 hedefleri arasında birçok toplumsal tema yer almasına karşın coğrafya öğretim programında yalnızca toplumsal cinsiyet eşitliği, planlı göç politikaları ve barışçıl ve kapsayıcı toplum temalarına dolaylı olarak vurgu yapıldığı görülmektedir. Buna karşın açlık, yoksulluk, gıda güvenliği ve fırsat eşitliği gibi temel konuların kazanımlarda yer almadığı görülmektedir.

Coğrafya biliminin çalışma alanları düşünüldüğünde coğrafya öğretim programlarında sürdürülebilir kalkınmanın toplumsal ve ekonomik boyutlarına ilişkin kazanımlar üretilmesinin kolay olmaması kabul edilebilir bir durumdur. Buna karşın disiplinler arası bir çalışma alanına sahip olan coğrafya disiplininin yapısı gereği iç içe geçmiş ve bütüncül bir bakış açısını gerektiren sürdürülebilir kalkınma eğitiminde göz ardı edilemez bir rolü vardır. Bu kapsamda coğrafya öğretim programlarında

sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutlarını içeren kazanımlar arasında bir denge kurulması önemlidir. Bu durum gerçekleştirilirse bile çevresel boyutlu kazanımların alt amaçlarında ve açıklama bölümlerinde ekonomik ve toplumsal boyutlara daha fazla yer verilmesi gerekmektedir. Nitekim toplumsal düzeyde bireylerin israf ve tasarrufa dair bakış açıları gelişmeden üretim ve tüketimin çevresel sonuçları üzerinde durmak ne kadar doğrudur? Ya da sosyal ve çevresel sorunlara yol açan açlık ve yoksulluk anlaşılmadan sürdürülebilir kalkınma anlaşılabilir mi? Bu yönüyle bakıldığında coğrafya öğretim programlarında çevresel boyuta olduğu kadar sürdürülebilir kalkınmanın tamamlayıcı boyutları olan ekonomik ve toplumsal boyutlarına da ağırlık verilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

1. Alkış, S. (2009). Sürdürülebilir bir dünya için coğrafya eğitimi. Aktif Yayıncılık, İstanbul.
2. Alkış ve diğ., (2010). Coğrafya eğitiminde kavram ve değişimler, Pegem Akademi, Ankara.
3. Aaron, B. (2014). Education for sustainable development in primary and secondary education. file:///C:/Users/Asus/Downloads/ESDinPrimarySecondaryEducation_Final.pdf adresinden 15.01.2019 tarihinde edinilmiştir.
4. Atasoy, E. (2015). İnsan-doğa etkileşimi ve çevre için eğitim. Sentez Yayıncılık, Bursa.
5. David Lambert, Michael Solem & Sirpa Tani (2015): Achieving Human Potential Through Geography Education: A Capabilities Approach to Curriculum Making in Schools, Annals of the Association of American Geographers, DOI:10.1080/00045608.2015.1022128
6. <http://www.unesco.org.tr/Pages/108/219/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirKalk%C4%B1nma-2030-Hedefleri-%C4%B0htisas-Komitesi> adresinden 15. 01. 2019 tarihinde edinilmiştir.
7. Kaya, M.F. ve Tomal, N.(2011). Sosyal bilgiler dersi öğretim programının sürdürülebilir kalkınma eğitimi açısından incelenmesi. [Elektronik Versiyonu]. Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 1(2), 49-65.
8. Luzern Bildirgesi (2007). Lucerne Declaration on Geographical Education for Sustainable Development, Switzerland, 243-250.
9. MEB., (2018). Coğrafya dersi öğretim programı. <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=336> adresinden 15. 01. 2019 tarihinde edinilmiştir.
10. Özmehmet, E . (2008). Dünyada ve Türkiye’de sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları. Journal of Yaşar University, 3 (12), 1853-1876. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/jyasar/issue/19124/202943>
11. Bednarz, S. W (2003) Citizenship in Post-9/11 United States: A Role for Geography Education?, International Research in Geographical and Environmental Education, 12:1, 72-80, DOI: 10.1080/10382040308667516
12. WCED. (1987). *World Commission on Environment and Development, Our Common Future*. Oxford: OUP.
13. Yıldırım, A., Şimşek, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

BALLIPINAR ÇAYI HAVZASININ (KAPIDAĞ YARIMADASI, BALIKESİR) JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİNİN MORFOMETRİK YÖNTEMLERLE ANALİZİ

Derya OK¹, Abdullah SOYKAN², İsa CÜREBAL²

¹Balıkesir University, Institute of Social Sciences, Division of Geography, Balıkesir - TURKEY

²Balıkesir University, Faculty of Art and Science, Department of Geography, Balıkesir - TURKEY

Özet. Bu çalışma, Türkiye'nin kuzeybatısındaki Kapıdağ Yarımadası'nda bulunan Ballıpınar Çayı Havzasının, jeomorfolojik özelliklerinin morfometrik yöntemlerle analiz edilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle sahanın jeolojik özellikleri, daha sonra da yükselti, eğim ve bakıparametreleri ele alınmış, sonrasında ise drenaj özellikleri değerlendirilmiştir. Havza gelişimini kontrol eden faktörlerin ortaya konması açısından jeolojik, topografik ve hidrografik özellikler 1/25.000 ölçekli topoğrafya ve jeoloji haritalarından oluşan altlıklar üzerinden aktarılmıştır. Bir CBS yazılımı olan ArcGIS programı vasıtasıyla işlenen sayısal verilerden havzaya ait sayısal veritabanı ve sayısal arazi modelleri elde edilmiştir. Sahanın gelişimini anlayabilme adına yapılan morfometrik analiz sonuçlarına göre, Ballıpınar havzasının jeomorfolojik gelişiminde anakaya özellikleri, flüvyal süreçler ve tektonik etkenlerin önemli rol oynadığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ballıpınar Çayı Havzası, Morfometri, Jeomorfoloji, Balıkesir, Türkiye

ANALYSIS OF GEOMORPHOLOGICAL PROPERTIES OF BALLIPINAR CREEK BASIN (KAPIDAĞ PENINSULA, BALIKESİR – NW TURKEY) BY MORFOMETRIC METHODS

Abstract

This study is prepared to analyse of geomorphological characteristics of Ballıpınar Creek Basin which is Kapıdağ Peninsula in the northwestern part of Turkey with through of morphometric methods. To be able to achieve this aim, the geological characteristics of the area has been identified firstly, then parameters of elevation and slope are considered, and lastly drainage characteristics is analyzed. In order to explain factors controlling development of the basin, geologic, topographic and hydrologic features were overlapped on 1/25000 scaled base maps. A quantitative data set and digital terrain models were produced from mathematically defined data processed on ArcGIS Desktop, a GIS software. According to the results of morphometric analysis conducted in order to understand the development of the field, rock characteristics, fluvial processes and tectonic factors play an important role in the geomorphological evolution of the Ballıpınar creek basin.

Keywords: Ballıpınar Creek Basin, Morphometry, Geomorphology, Balıkesir, Turkey

Giriş

Morfometrik analizlerin jeomorfoloji çalışmalarında önemli yeri vardır ve her geçen gün önemi artmaktadır. Bir bölgenin jeomorfolojisinde etkili olan süreçlerin aydınlatılmasında morfometrik yöntemler önemli ipuçları verir.

Morfometri olarak tanımlanan bu yöntemler sayesinde, jeomorfolojik elemanlara ait bilgiler, topografya haritaları, uydu görüntüleri üzerinden ele alınarak üretilen sayısal verilerden bir bölgenin veya alanın jeomorfolojik özellikleri rahat bir şekilde açıklanabilir. Morfometri yardımıyla elde edilen veriler inceleme alanının jeomorfolojik gelişimi, drenajın evrimi ve bu evrim üzerindeki yapısal/litolojik kontrolün derecesi, dağılımı ve karakteri üzerine tutarlı ve hızlı bilgi edinilmesini sağlayabilmektedir (Keller ve Pinter, 1996). Jeomorfolojik indis uygulaması çalışmalarında, incelenen sahanın morfolojik yapısına göre, basit matematiksel hesaplamalara dayalı olan indisler kullanılmaktadır. Örneğin drenaj havzalarının incelenmesinde Hipsografik Eğri, Drenaj Tipi, Drenaj Yoğunluğu, Çatallanma Evresi, Drenaj Havzası Asimetrisi, Akarsu Uzunluk-Gradyan

(SL) ve Vadi Tabanı Genişliği-Vadi Yüksekliği Oranı gibi indisler kullanılabilir (Keller and Pinter, 2002).

Günümüzde değişen bilgi teknolojileri ve ihtiyaçlar bilgiye ulaşımın hızlı ve güvenilir olmasını sağlamıştır. Değişik bilimlerden yararlanılarak kullanım alanına sahip olan Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), özellikle 1990'lardan itibaren etkili kullanılmaya başlanmış, ülkemizde önemi geç anlaşılır olmasına rağmen, günümüzde başta mühendislik bilimleri olmak üzere birçok bilim dalı bu sistemleri kullanmaktadır (Turoğlu, 2000). Morfometrik yöntemler uzaktan algılama teknikleri yardımıyla çok farklı çözünürlükte ve gün geçtikçe artan bant aralığında, çok amaçlı kullanılabilen veriler elde edilmektedir. Bu veriler ve CBS yardımıyla jeomorfolojide dar alanların çok detaylı çalışılması söz konusu olmuştur. Ayrıca uzaktan algılama ve CBS yardımıyla geniş alanların daha kısa zamanda çalışılabilir. Son zamanlarda jeomorfoloğlar ve jeologlar tarafından morfolojik morfolojik belirlemek için kullanılan Morfometri sadece yüzeyin interplasyonunda kullanılmakla kalmayıp, aynı zamanda büyük sahalarda yapılan çalışmalarda daha doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlar (Günek vd. 2013).

Jeomorfoloji çalışmalarında morfometrik yöntemlerin kullanılmaya başlanması 20 yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Konuyla ilgili ilk örnekler sırası ile Scheidegger (1961), Strahler (1964, 1973), Chorley (1971), Hack (1973), Bull and McFadden (1977), Bull (1977), Bull (1978), Hare and Gardner (1985) Cox (1994), Knighton (1996) Keller and Pinter'e (2002) aittir. Ülkemizde ise bu tür çalışmalar 1980'li yıllarda yapılmıştır. Atalay (1986), Türkçe literatürde ciddi anlamda bu konuya değinen ilk kişidir. Sonrasında Turoğlu (1997) bu yöntemleri örnek bir makalede kullanmıştır. Takip eden dönemde bu tür çalışmalarda sayısal bir artış gözlenmiştir. Cürebal (2002, 2004, 2006, 2007), Erginal (2002, 2007), Öztürk (2002), Tüysüz (2009), Akar (2006), Özşahin (2008, 2010, 2014, 2015), Şatir Erdağ, (2009), Akyüz (2009), Yıldırım (2009, 2011), Karadoğan (2009, 2011), Bahadır (2011), Özdemir, M. A., (2011) Özdemir, H., (2011, 2018), Poyraz (2011), Taşkın (2011), Keleş (2011), Tarı (2008), Özkaymak (2012), Tepe (2013), Karabulut (2016), Günek (2013, 2014, 2015), Kuşçu (2013), Akdemir (2013), Koç (2013), Eski (2014), Uzun (2014), Avcı (2014, 2015), Karataş (2015), Kütükcü (2016), Fural (2016), Utlu (2018), Durak vd. (2018) benzer konulu çalışmalar üretmiştir. Dünyada bu konuda yapılmış yayınlar 1970'li yıllarda, Türkiye'de ise bu gelişim 2000 yılından sonraki dönemde artış göstermeye başlamıştır.

Çalışmada tektonik açıdan aktif bir alan olan Kapıdağ Yarımadası üzerine yerleşmiş, 33 km² yüzölçümüne sahip Ballıpınar Çayı Havzası (Şekil 1)'nda havza gelişimi, jeomorfolojik analizler ve morfometrik indislerle ele alınmaktadır.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmanın ilk aşamasını konuyla ilgili literatür taraması oluşturmaktadır. Literatür taraması, inceleme alanında hangi jeomorfolojik analizlerin nasıl yapılacağı konusunda fikir vermiştir.

Çalışmada 1/25.000 ölçekli topografya (G19c13, H19b1, H19b2) ve jeoloji haritası paftaları altlık olarak kullanılmıştır. Topografya haritası paftaları ArcMap yazılımı içindeki Georeferencing uygulaması sayesinde koordinatlandırılmıştır. Koordinatlandırılan harita paftaları üzerinde öncelikle havza sınırı ve havza sınırı içindeki 10 metrelik izohipsler, mevsimlik ve sürekli akarsular ekran sayısallaştırması ile vektöre formatta üretilmiştir. Analizlerde kullanılmak üzere Sayısal Yükselti Modeli (Digital Elevation Model – DEM) verisi elde edebilmek amacıyla izohipsler 10 m x 10 m boyutlu, raster veri formatına dönüştürülmüştür. DEM verisi kullanılarak 50 metre aralık değeri kullanılarak yükselti basamakları haritası üretilmiştir. Yükselti basamaklarının alanları hesaplanmış, bu verilerle 50 m aralık değeri ile yükselti frekans histogramı oluşturulmuştur. Yine eğim ve bakı haritalarının oluşturulmasında DEM verisi altlık olarak kullanılmıştır. Eğim değerleri ve kapladıkları alanlar, ayrıca bakı grupları ve kapladıkları alanların hesabı yapılmıştır. Gruplar ve değerleri MS Excel yardımıyla tablo ve diyagramlara dönüştürülmüştür.

Şekil 1: Ballıpnar Havzasının Lokasyon Haritası

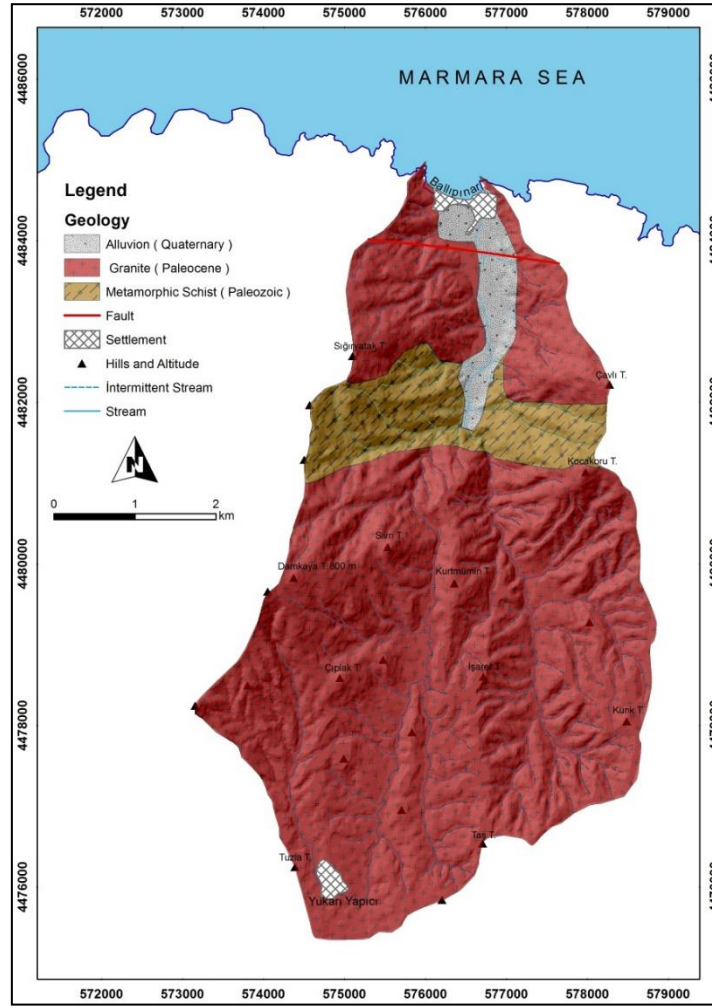
Hipsometrik eğri, Yükseklik (h), Maksimum Yükseklik (H), Havza Alanı (A) m², Alan (a) m² gibi verilerin yardımıyla Rölatif Yükseklik (h/H) ve Rölatif Alan (a/A) formülü yardımıyla hesaplanmış, tablo ve grafik üretilmiştir. Havza asimetrisi, $T=Da/Dd$ formülüyle hesaplanmıştır. Formüldeki Da hesaplanan noktadaki havza orta çizgisi ile aktif ana akarsu arasındaki mesafe, Dd havza orta çizgisinden su bölümü çizgisine kadarki mesafedir. Havza şekil katsayısı için L^2 / A formülü kullanılır. A Havza Alanını, L ise Havza Uzunluğu göstermektedir.

Drenaj yoğunluğunun hesaplanması için $L / S = D$ formülü kullanılmıştır. L akarsuyun uzunluğunu, S ise havza alanını ifade etmektedir. Bu formülü uyguluyorken havza içindeki akarsuyun toplam uzunluğuna erişmek için akarsuyun Attribute Table'ı içinde Add Field yaparak yeni bir sütun oluşturulur ve bu sütun üzerine tıklayarak Calculate Geometry kısmından km seçilerek akarsuların boyları km cinsinden hesaplatılır ve formül uygulanır. Drenaj sıklığı ise yoğunluk verisinin yardımıyla Drenaj yoğunluğunun karesi (D^2) x 0,694 (Sabit katsayı) = F formülü kullanılarak hesaplanmaktadır. Akarsu uzunluk gradyan indeksi ise $SL=(\Delta H/\Delta L)*L$ formülü kullanılarak

hesaplanmaktadır. Burada; ΔH : Akarsu segmentinin yükseklik değişimini (maksimum yükseklik-minimum yükseklik), ΔL : Akarsu segmentinin metre olarak uzunluğunu, L : İndeks hesaplama noktasından akarsuyun en yüksek noktasına kadar olan mesafenin metre olarak değerini ifade etmektedir. Bu formül, akarsuyun aşındırma gücünün belirlenmesinde kullanılmaktadır.

Jeolojik Yapı

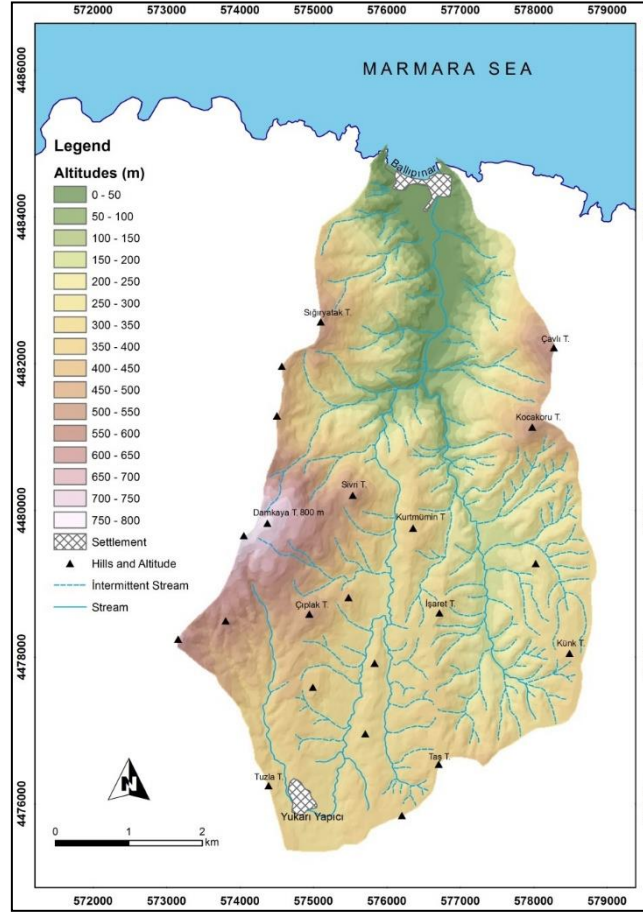
Ballıpmar havzasının jeolojik özellikleri incelendiğinde sahadaki en eskikayacın, Paleozoik dönemine ait metamorfik şistler olduğu görülmektedir (Ketin, 1946). İnceleme alanındaki bu metamorfik şist serileri havzanın orta kısmı boyunca, D-B doğrultusunda uzandığını söylemek mümkündür. Bu kayaç havza içerisinde toplamda 3,3 km² alana sahiptir. İnceleme alanında en geniş yayılış alanına sahip olan kayaç ise granittir (Şekil 2). Toplamda 28,6 km² alan kaplayan granit kütlesi birbirine dik, kırık ve eklem sistemleriyle kesilmiştir.

Şekil 2: Ballıpmar Havzasının Jeoloji Haritası

Bu sahadaki granit kütlesi Paleosen döneminde magmanın yükselimi sırasında sahaya sokulum yapmışlardır (Bürküt, 1966). Granit kütlesinin üzerinde bulunan metamorfik şistlerin aşınmasına bağlı olarak granit kayacı yüzeylenmiştir. İnrüsif kütle olan granit bilindiği gibi temelde çok geniş rezerve sahiptir. İnceleme alanındaki en genç oluşumu ise Kuaterner'e ait alüvyal dolgulardır. Sahanın kuzeyinde bulunan Ballıpmar yerleşmesi ve çevresinde, akarsuların taban seviyesine ulaşmaları ile gelişmiş olan oldukça geniş alüvyal dolgu sahası bulunmaktadır. Kuaterner'e ait bu alüvyonlar toplamda 1,4 km² alan oluşturmaktadır.

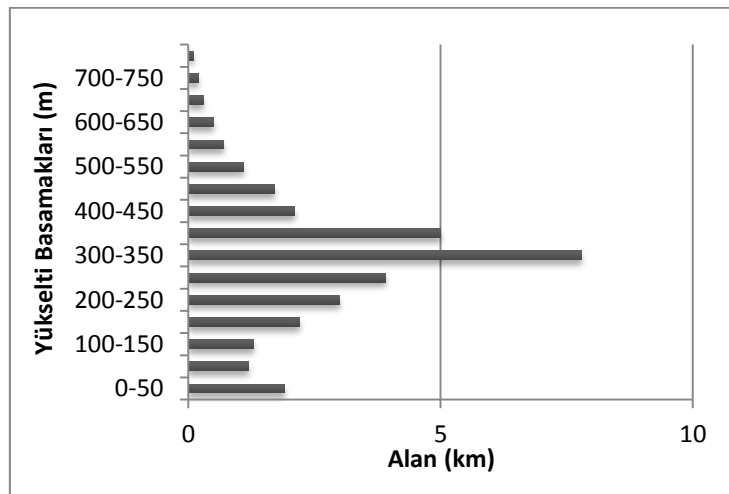

Şekil 3 : Ballıpnar Havzasının Yükselti Basamakları Haritası

Jeomorfolojik ve Hidrografik Analizlerle İlgili Bulgular Yükselti Frekans Histogramı ve Hipsometrik Eğri

Ballıpnar havzasının yükselti analizleri yükselti frekans histogramı ve hipsometrik eğri olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir. Bu analizlerden ilki olan yükselti frekans histogramını ele alındığında 200 ila 400 arasındaki yükselti basamağının geniş alan kapladığı görülmektedir. Bu yükselti aralığı sahanın %57,5'ini oluşturmakta ve plato yüzeylerine denk gelmektedir. Buda sonuç olarak havza genelinde dış kuvvetlerin aşınım döngüsünü anlatan plato yüzeylerinin çok geniş alan kapladığını göstermektedir.

Şekil 4 :Ballıpnar Havzasının Yükselti Frekans Histogramı

Hipsometrik eğri, farklı yükselti kademelerine göre havza alanlarının yükselti/alan dağılımını verir. Hipsometrik eğri grafiğini oluşturan değerler, bir havza içindeki herhangi bir yükselti kademesinin üzerinde kalan alanın tüm havzanın alanına oranı (a/A =rölatif alan) ve havza içerisindeki herhangi bir yükselti kademesi değeri ile havzanın en yüksek kotunun oranının (h/H =rölatif yükseklik) karşılaştırılması ile elde edilmektedir (Strahler, 1952).Hipsometrik eğri ve hipsometrik integral havzaların aşınım durumunu ve topografyanın gençlik, olgunluk, yaşlılık evrelerini belirlemede kullanılmaktadır (Ritter vd., 2002).

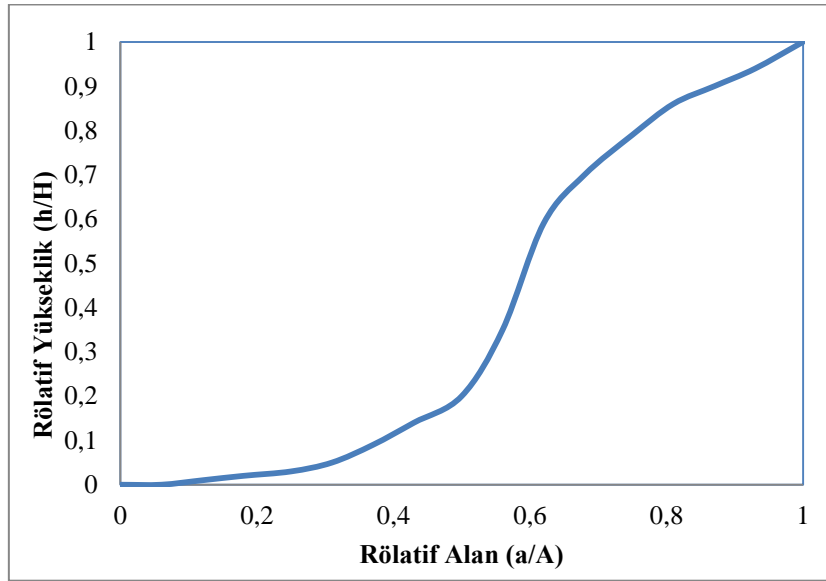
Tablo 1: Ballıpınar Havzasının hipsometrik eğrisi için veri değerleri.

Yükseklik (h)	km	M	Maksimum Yükseklik (H)	Havza alanı(A) m ²	Alan(a) m ²	Rölatif Yükseklik (h/H)	Rölatif Alan (a/A)
0		331477	800	331477	331477	1	0
50	1,9	19158	800	331477	312319	0,93	0
100	1,2	12292	800	331477	300027	0,87	0,01
150	1,3	12451	800	331477	287576	0,81	0,02
200	2,2	22755	800	331477	264821	0,75	0,03
250	3	29863	800	331477	234958	0,68	0,05
300	3,9	39062	800	331477	195896	0,62	0,09
350	7,8	77618	800	331477	118278	0,56	0,14
400	5	49487	800	331477	68791	0,5	0,2
450	2,1	21003	800	331477	47788	0,43	0,35
500	1,7	17144	800	331477	30644	0,37	0,59
550	1,1	11023	800	331477	19621	0,31	0,7
600	0,7	7710	800	331477	11911	0,25	0,79
650	0,5	5051	800	331477	6860	0,18	0,86
700	0,3	3429	800	331477	3431	0,12	0,9
750	0,2	2473	800	331477	958	0,06	0,94
800	0,1	958	800	331477	0	0	1

Dışbükey bir şekil gösteren hipsometrik eğriler 0.60'dan büyük hipsometrik integral değeri ile genç aşamanın durumunu gösterir. Dışbükeyliği kalmamış "S" şekilli hipsometrik eğriler, 0.35 ve 0.60 arasındaki hipsometrik integral değeri olgun aşamayı gösterirken, eğrinin içbükeyliği 0.35'ten küçük hipsometrik integral değeriyle topografyanın yaşlı aşamasını gösterir (Willgoose ve Hancock, 1998) (Tablo 1).

Hipsometrik eğri topografyanın gençliğiyle ilgili bir fikir vermekle birlikte bu gençliğin rakamsal olarak ne kadar olduğunu ortaya koymak için araştırma alanının hipsometrik integral değeri de hesaplanmıştır. Hipsometrik integrali hesaplamanın basit yolu Pike ve Wilson (1971) tarafından $H_i = H_{ort} - H_{min} / H_{max} - H_{min}$ formülü ile ifade edilmiştir. Formüldeki "H_i" hipsometrik integral, "H_{ort}" ortalama yükseklik, "H_{min}" havzadaki en düşük yükseklik değeri, "H_{max}" ise havzanın en yüksek yükseklik değeridir. Formüldeki parametreler araştırma alanının Sayısal Yükseklik Modeli'nden belirlenerek Ballıpınar Havzasının hipsometrik integral değeri hesaplanmıştır. Buna göre Ballıpınar Havzasının hipsometrik integral değeri $H_i = 310 - 0 / 800 - 0 = 0.38$ 'dir. Bu değere göre inceleme alanı olgunluk dönemini yaşamaktadır.

Ballıpınar havzasının morfolojik özellikleri ve gelişimini anlayabilmek için hazırlanmış olan hipsometrik eğri çıktıları sonucunda, 450 ile 800 metre aralığındaki dış bükeylik havzanın yükseldiğini, 0 ile 450 metre arasındaki iç bükeylik ise sahada aşınma sürecinin etkin olduğunu göstermektedir (Şekil 3).

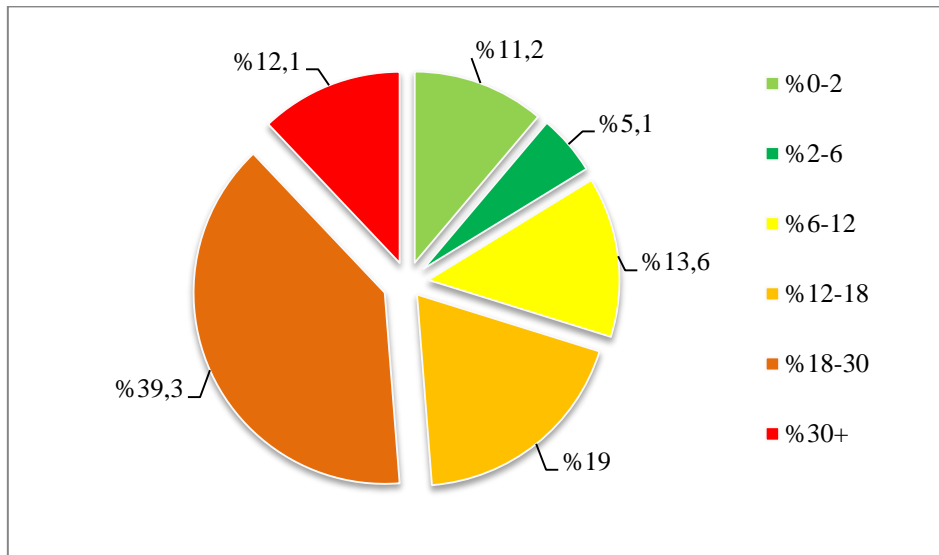

Şekil 5: Ballıpınar Havzasının Hipsometrik Eğrisi

Eğim Analizi

İnceleme alanında farklı eğim değerlerine sahip bir topografya gelişmiştir (Şekil 4). Dik eğimli (%18-30) alanlar havzanın %39,3'ünü oluşturmaktadır. %2-6 eğim grubu ise havzanın sadece %5,1'lik kesimini oluşturmaktadır, yani en az değere sahip grubu oluşturmaktadır.

Havzadaki %0 - 6 eğim aralığına sahip olan sahanın Ballıpınar kıyı ovasının ve Yukarıyapıcı yerleşmesinin bulunduğu saha ve çevresine denk geldiği görülmektedir. Eğim değerlerinin yüksek olduğu %12 – 18 arasındaki saha dik ve devamlı yamaçların olduğu sahaya tekâmül etmektedir. Dikve devamlı yamaçlar sahanın neotektonik hareketler ile yükselmesiyle birlikte akarsuların yatağını derine kazmak suretiyle eğim değerlerinin artmasına bağlanabilir.

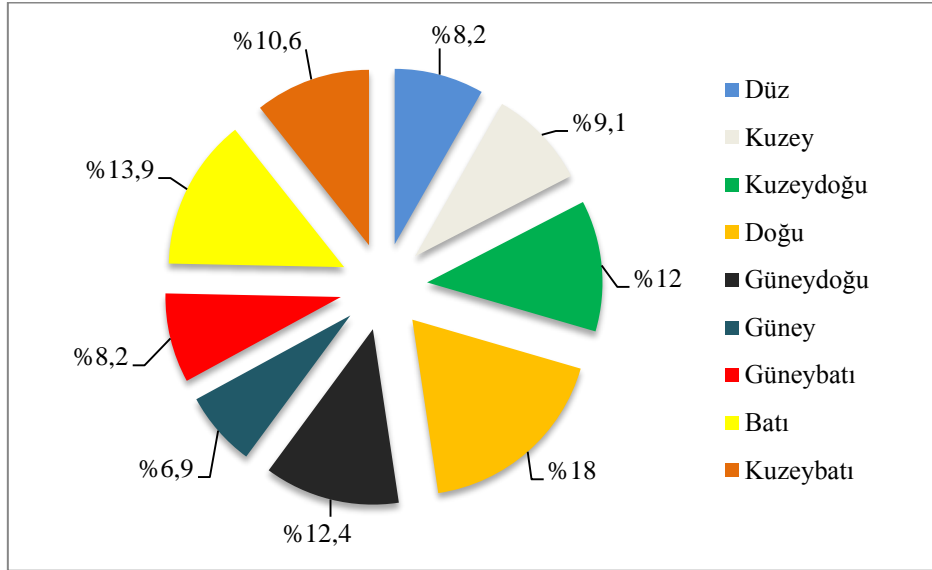
Şekil 6: Ballıpınar Havzasının Eğim Analizi

Bakı Analizi

Bakı, bir sahadaki nem, yağış, rüzgâr, güneşlenme süresi ve şiddeti gibi doğal ortam özellikleri üzerinde yönlendirici rol oynamaktadır (Wilson ve Gallant, 2000). Topoğrafyadaki bakı özellikleri kullanılarak, jeomorfolojik aşınım döngüsündeki aşama ve topoğrafyanın oluşumu hakkında da fikir sahibi olunabilmektedir (Ekinci, 2004).

İnceleme alanının bakı haritası oluşturulmuş, bu harita yardımıyla yönlerin alansal dağılışı ve bunların yüzdeleri hesaplanmıştır. Bu verilere göre kuzeydoğu, kuzeybatı, doğu ve batı yönlerinin

%10'un üzerinde olduğu görülmektedir. Bunun sebebi sahanın güney, güneybatı ve güneydoğu yönlerinden kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönüne doğru yükseltisinin azalmasıdır. Ayrıca güneyden bir vadi boyunca kuzey yönüne doğru akan akarsuyun varlığıdır. Bu vadinin yamaçlarının bakışı doğu ve batıdır (Şekil 5).

Şekil 7: Ballıpınar Havzasının Bakı Analizi

Havza Asimetrisi

Araştırma alanında drenaj havzası asimetrisi ortaya koyabilmek için transvers topografik simetri faktörü uygulanmıştır. Transvers topografik simetri faktörü drenaj havzalarının tektonik aktiviteye bağlı simetrik-asimetrik karakterlerini ve olası tiltlenme yönünü belirlemede kullanışlı bir parametredir (Cox, 1994). Havzanın belli bir noktası için transvers topografik simetri faktörünün hesaplanmasında $T=Da/Dd$ formülü kullanılır. Formüldeki Da hesaplanan noktadaki havza orta çizgisi ile aktif ana akarsu arasındaki mesafe, Dd havza orta çizgisinden su bölümü çizgisine kadarki mesafedir. Hesaplanan T değeri 0 ile 1 arasında değişir. Faktör değerinin 0 olduğu sahalarda tam bir simetrik yapı söz konusudur. Bu değerden uzaklaştıkça asimetrisinin varlığı yani bir çarpılmadan söz edilebilmektedir. Diğer bir deyişle transvers topografik simetri faktörü 1'e yaklaştıkça asimetri artmaktadır, 0'a yaklaştıkça simetri artmaktadır (Cox, 1994; Burbank ve Anderson, 2002; Keller ve Pinter, 2002).

Havzasın asimetrisi hesaplandığında $1,3/2,8=0,40$ olduğu görülmektedir. Çıkan bu sonuca göre havzanın simetrik bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Bunun sebeplerinden biri sahanın tektonik faaliyetlerin etkisiyle tilt olmaması ve diğer sebebi ise sahanın jeolojik olarak monoton bir yapıya sahip olmasıdır.

Havza Şekil Katsayısı

Her akarsu havzası kendine özgü bazı coğrafi özelliklere sahiptir. Bu özelliklerinden birisi de havza şeklidir. Havza şeklinin belirlenmesine yönelik bazı katsayı uygulamaları bulunmaktadır. Bunlardan birisi de şekil katsayısıdır. Buna göre bir akarsuyun talveg uzunluğunun karesi ile havza alanı arasındaki oran bu katsayı değerini verir. Elde edilen değer büyüklüğü arttıkça havza, dar ve uzun şekildedir (Hoşgören, 2001, Cürebal, 2004; Özşahin 2008).

Buna göre Ballıpınar Havzası;

Şekil katsayısı: L^2 / A

A: Havza Alanı

L: Havza Uzunluğu

$92,16/ 33 = 2,7$

değerinde bir şekil katsayısına sahiptir. Bu değer havzanın dar ve uzun bir şekle sahip olduğunu göstermektedir.

Drenaj Yoğunluğu

Drenaj yoğunluğunu belirlemek için ölçüm yapılırken sürekli-sürekli bütünü kollar dikkate alınmıştır. Buna göre Ballıpınar çayı ve yan kollarının uzunluğu (L) 112 km bulunmuştur. Ballıpınar çayı drenaj alanının hesaplanmasında, havzayı belirleyen su bölümü çizgisi dikkate alınmıştır. Ballıpınar'ın ağız kısmında ise, kıyı çizgisi havza sınırını tamamlamıştır. Su bölümü belirlenen sahanın yüzölçümü CBS yardımıyla hesaplanmıştır. Hesaplama sonucuna göre Ballıpınar'ın su toplama havzasının alanı, 33 km² olarak bulunmuştur.

Ballıpınar Çayı'nın hesaplanan toplam kanal boyu ve su toplama alanı dikkate alındığında;

$$L / S = D$$

112 / 33 = 3,39 sonucuna ulaşılmıştır. Bu da 1 km² de toplamda akarsu uzunluğunun 3,39 km olduğunu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Drenaj yoğunluğunun fazla olması zemin geçirimsizliğinin düşük, eğim değerlerinin yüksek ve vejetasyon örtüsünün yoğunluğunun az olduğunu göstermektedir

Drenaj Sıklığı

Ballıpınar ve kollarının havza içindeki birim alandaki yatak sayısı onun drenaj sıklığını ifade etmektedir. Bu değer harita üzerinden sayılarak bulunabileceği gibi, bir formüle bağlı olarak da belirlenebilmektedir (Scheidegger, 1961).

Formüle göre; $F = \text{Drenaj yoğunluğunun karesi} (D^2) \times 0,694$ (Sabit katsayı) $F = (3,39)^2 \times 0,694 = 7,9$ (km²de) olarak bulunmuştur.

Bulunan bu değer, Ballıpınar çayı kolları ile beraber, havzanın ne derece sık bir drenaj ağı ile drene ettiğini göstermektedir. Akarsu sıklığının yüksek olması çeşitli sebeplere bağlanabilir. Bunlar öncelikle akarsuyun oluşumundan itibaren geçenzamanın uzunluğu daha sonra yağış, sahanın eğimi ve geçirimsizlik özellikleridir (Cürebal, 2007).

Akarsu Uzunluk Gradyan İndeksi

SL indeksi, akarsu vadilerinde akış kanalı boyunca görülen tektonik, kayaç direnci ve topografya ilişkilerinin açıklanmasında kullanılmaktadır (Hack, 1973; Keller, 1984; Keller ve Pinter, 2002). Buna mukabil son zamanlarda SL değerinden Kuvaterner dönemindeki yüksek frekanslı deniz seviye değişimlerinin anlaşılmasında da yararlanılmaktadır (Font vd., 2010). Aslında bu indeks akarsuyun belli bir kolundaki toplam akarsu gücü, akarsu aşındırması ve akarsuyun aşındırdığı materyalleri taşıma kapasitesini belirleyen önemli bir değişkendir (Karabulut vd., 2013). Bu nedenle SL değerleri arttıkça akarsuyun yatak eğimi artmakta ve aşındırma hızlanmaktadır (Cürebal ve Erginal, 2007). SL değeri aşağıdaki formüle göre belirlenmiştir

Akarsu havzalarında nokta bazlı yapılar jeomorfometrik analiz indislerinden birisi de Akarsu Boy-Gradyan İndeksidir. Bu indis, aşağıda verilen formülyardımla hesap edilir (Cürebal ve Erginal, 2007; Keller, 1984; Hack, 1973; Leopold, ve diğ., 1963). Burada; ΔH : Akarsu segmentinin yükseklik değişimini (maksimum yükseklik-minimum yükseklik), ΔL : Akarsu segmentinin metre olarak uzunluğunu, L: İndeks hesaplama noktasından akarsuyun en yüksek noktasına kadar olan mesafenin metre olarak değerini ifade etmektedir (Cürebal ve Erginal, 2007; Knighton, 1984; Keller, 1984; Hack, 1973; Leopold, ve diğ., 1963). Yapılan işlemler sonrasında havzanın SL değerinin ana akarsu üzerinde 300 metreye kadar olan kısımda 174 olduğu tespit edilmiştir. Bu değer küçük olması akarsuyun bu kısmının aşındırma gücünün düşük olduğunu göstermektedir. 300 ile 600 metre arasındaki SL değeri ise 230 dur. Bu değer büyük olması akarsuyun bu kısımda aşındırma gücünün ve yatak eğiminin arttığını gösterir.

Sonuç

Kapıdağ Yarımadası üzerinde bulunan Ballıpınar havzasının jeomorfolojik özelliklerini morfolojik yöntemlerle belirlemeye çalışması amacıyla yapılan bu çalışmada, sahanın jeomorfolojik evriminde yani oluşum ve gelişiminde tektonik faaliyetlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Hipsografik eğrinin gidişatı, sahanın tektonik açıdan yükseldiğini, sonrasında ise şiddetli bir aşınım döngüsüne girdiğini göstermektedir. Öyle ki eğri üzerinde 0 ile 450 metre arasında belirgin bir içbükey, 450 ile 800 metre aralığındaki yine belirgin bir dışbükey görünüm mevcuttur. Sahadaki jeolojik yapı akarsu şebekesi üzerinde etkili olmuş ve ağaçsı dediğimiz dandritik akarsu şebekesinin oluşmasını sağlamıştır. Ballıpınar çayı Havzasında 1 km² lik alanın ortalama 3,39 km uzunlukta akarsu ağı ile drene edilmiş olması ve bu yoğunluğun km² de 7,9 yatak sıklığıyla gerçekleşmiş olması,

sahanın yoğun bir şekilde akarsularla yarıldığını göstermektedir. Ana akarsu üzerinde 0 ila 300 metre arasındaki SL 174'tür ve bu değer bu yükselti aralığındaki aşındırmanın düşük olduğunu gösterirken, 300 ila 600 metre arasındaki 230 SL değeri bu yükselti aralığında eğimin ve akarsu aşındırma gücünün arttığını gösterir. Havzanın böylesine akarsu yoğunluğu ve sıklığına sahip olması, flüvyal gelişiminin halen devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Ballıpınar Dere'nin bir kapma olayı ile havzasını yakın zamanda genişletmiş olduğu, kapma neticesinde ise yukarı havzada belirgin bir dirsek oluştuğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Akar, İ. (2006). Jeomorfoloji Analizlerinde Coğrafi Bilgi Sistemleri Tekniklerinin Kullanımı: Kasatura Körfezi Hidrolojik Havzası Örneği. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, İstanbul.
2. Atalay, İ. (1986). Uygulamalı Hidrografya, İzmir. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 38. Avcı, V.,
3. Avcı, V., Günek H. (2015). Uludere Havzası'nın (Bingöl) Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizlerin Kullanımı. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:21, Adıyaman.
4. Avcı, V., Günek, H. (2015).Karlıova Havzası'nın (Bingöl) Morfolojisi Üzerinde Kuzey Anadolu Fayı ve Doğu Anadolu Fayı'nın Etkisinin Morfometrik İndislerle Belirlenmesi. UJES Bildiriler Kitabı, Samsun.
5. Bahadır, M., Özdemir, M.A., (2011). Acıgöl Havzası'nın Sayısal Topografik Analiz Yöntemleri İle Morfometrik Jeomorfolojisi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:4, Sayı:18 Boston: Allen & Unwin, 75-104.
6. Bull, W. B. (1977). Tectonic geomorphology of the Mojave Desert. U.S. Geological Survey Contact Report 1408-001-G-394. Menlo Park, CA: Office of Earthquakes, Volcanoes, Engineering.
7. Bull, W.B. (1978). Geomorphic tectonic classes of the south front of the San Gabriel Mountains. California. U.S.
8. Bull, W.B., and McFadden, L.D. (1977). Tectonic geomorphology north and south of the Garlock fault, California. In D. O. Doehring (ed.), Geomorphology in Arid Regions. Proceedings of the Eight Annual Geomorphology Symposium. Binghamton, NY: State University of New York at Binghamton, 115-138.
9. Burbank, D.W.; Anderson, R.S. (2001) Tectonic Geomorphology, Blackwell Science, Malden.
10. Bürküt, Y. (1966), Kuzeybatıda Yer Alan Plütonların Mukayeseli Jenetik Etüdü. İstanbul: İTÜ Maden Fak.Yay. No:272.
11. Chorley, R.J. (1971). Introduction to Fluvial Processes. London. University Paperbacks are published by Methuen Co. Ltd.
12. Cox, R.T. (1994), Analysis of drainage basin symmetry as a rapid technique to identify areas of possible Quaternary tilt-block tectonics: an example from the Mississippi Embayment."Geological Society of America Bulletin, 106, 571-581.
13. Cürebal, İ. (2003). Madra Çayı Havzasının Uygulamalı Jeomorfolojik Etüdü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
14. Cürebal, İ. (2004), Madra Çayı Havzasının Hidrografik Özelliklerine Sayısal Yaklaşım, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11, 11-24.
15. Cürebal, İ. (2006), Strahler Yöntemiyle Komşu Akarsu Havzalarının Karşılaştırmalı Analizi: Mıhlı ve Şahin Dereleri. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, S. 2, s. 71-84.
16. Cürebal, İ., Erginal, A. E. (2007). Mıhlı Çayı Havzası'nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Jeomorfik İndislerle Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 19: 126-135.
17. DC. Keller, E. A., Pinter, N. (2002). Active Tectonics. Earthquakes, Uplift and Landscape, 2nd edition, USA: Upper Saddle River, Prentice Hall.

18. Durak, M., İnan, F., Cürebal, İ., (2018) “Üzümcü Çayı Havzasının Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik Yöntemler İle Analizi,” Global Science and Innovations IV, Proceedings book, Sofia, Bulgaria.
19. Ekinci, D. (2004). Gülüç Çayı Havzası'nın Uygulamalı Jeomorfolojisi. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
20. Erginal A. E., Öztürk B., Cürebal İ. (2002) Kepez Çayı Havzası'nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik Açısından İncelenmesi. Türk Coğrafya Der., 39, s.23-43.
21. Erginal, A.E. ve Cürebal, İ. (2007), Soldere Havzasının Jeomorfolojik Özelliklerine Morfometrik Yaklaşım: Jeomorfik İndisler ile Bir Uygulama. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 17, s. 203-210.
22. Eski, S., (2014). Marmara Havzası'nın (Gediz Grabeni Kuzey Kolu) Aktif Tektoniği. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
23. Font, M., Amorese, D., Lagarde, J. L. (2010). DEM and GIS analysis of the stream gradient index to evaluate effects of tectonics: The Normandy intraplate area (NW France). Geomorphology, V. 119: 172-180.
24. Fural, Ş., (2016). Köprü Çayı Havzası'nın (Antalya - Isparta) Jeomorfolojik Özelliklerinin Morfometrik Yöntemler İle Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
25. Günek, H., (2014). Bahçeköy Fayı'nın (Kaf) Uludere Havzası'na (Göynük Çayı-Bingöl) Etkisinin Morfometrik Yöntemlerle Araştırılması. VIII. Coğrafya Semp. Bildiriler Kitabı, 53- 61.
26. Günek, H., Akdemir, İ. O., Kuşçu, V., (2013). Harput ve Yakın Çevresinin CBS ve UA ile Morfometrik Özelliklerinin Analizi. Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ.
27. Hack, J. T. (1973). Stream-profiles analysis and stream-gradient index. Journal of Research of the U.S. Geological Survey, V. 1: 421-429.
28. Hare, P.W., and Gardner, T.W. (1985), Geomorphic indicators of vertical neotectonism along converging plate margins. Nicoya Peninsula, Costa Rica. In M. Morisawa and J.T. Hack (eds.), Tectonic Geomorphology: Proceedings of the 15 Annual Binghamton Geomorphology Symposium, September 1984.
29. Hoşgören, M.Y. (2001). Hidrografyanın Ana Çizgileri I, İstanbul, Çantay Kitabevi.
30. Karabulut, M. S., (2016). Drenaj Havzalarının Aster GDEM ve SRTM Verileri Temelinde Karşılaştırmalı Jeomorfometrik Analizi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
31. Karabulut, M., Küçükönder, M., Topuz, M. (2013). Alata (Erdemli) Deresi'nin Jeomorfometrik Analizi. Coğrafyacılar Derneği Yıllık Kongresi Bildiriler Kitabı, s.: 450- 459, 19-21 Haziran 2013, Fatih Üniversitesi, İstanbul.
32. Karadoğan, S. Yıldırım, A., (2009). Dicle Üniversitesi Kampüs Alanının Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizler. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı: 1, 48 - 69.
33. Karataş, A., (2015). Akarsu Havzalarında Asimetrik Yapı. III. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı. s, 264 - 273.
34. Keller, E. A. (1986). Investigation of active tectonics: use of surficial earth processes. In: Wallace, R.E. (Ed.), Active Tectonics, pp.: 136-147, Studies in Geophysics. Nat. Acad. Press, Washington.
35. Keller, E. A., and Pinter, N. (1996). Active Tectonics, Prentice Hall. New Jersey
36. Keller, E.A., and Pinter, N. (2002). Active Tectonics, 2nd edition, Upper Saddle River. New Jersey, Prentice Hall, 362 p.
37. Keller, E.A., Rockwell, T.K., (1984), Tectonic Geomorphology, Quaternary Chronology and Paleoseismicity, Developments and Applications Of Geomorphology.
38. Ketin, İ. (1946). Kapıdağ Yarımadası ve Marmara Adalarında Jeolojik Araştırmalar. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası. B. Cilt XI. Fasikül 2, 69-71, İstanbul.

39. Knighton, D. (1996). *Fluvial Forms and Processes*, London. Arnold, a Member of the Hodder Headline Group.
40. Knighton, D., (1984), *Fluviyal Forms and Processes*, British Library Cataloguing in Publication Data, U.K.
41. Koç, T., (2013). *Türkiye'nin Morfometrik Özellikleri*. Prof.Dr. İlhan Kayan'a Armağan. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
42. Kütükcü, A. (2016). *Komşu Havzaların Hidrolojik ve Morfolojik Olarak Karşılaştırılması*. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
43. Leopold, L., B., Gordon Wolman, M., Miller, J., P., (1963), *Flüvial Processes in Geomorphology*, Dover Publications, New York, U.S.A.
44. Özdemir, H. (2011), *Havza Morfometrisi ve Taşkınlar*. Fiziki Coğrafya Araştırmaları; Sistematik ve Bölgesel, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, No:5, 507-526, İstanbul.
45. Özdemir, H., Utlü, M. (2018), *Havza Morfometrik Özelliklerinin Taşkın Üretmedeki Rolü Biga Çayı Havzası Örneği.*, *Coğrafya Dergisi – Journal of Geography*, S.36, s. 49 – 62.
46. Özkaymak, Ç., (2012). *Manisa Havzası'nın Aktif Tektoniği ve Depremselliği*, Batı Anadolu, Türkiye. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
47. Özşahin, E., (2008). *Keçidere (Gönen Çayı'nın Bir Kolu) Havzası'nın Hidrografik Özelliklerine Sayısal Yaklaşım*. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10. 143
48. Özşahin, E., (2010). *Komşu Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi: Sarıköy ve Kocakıran Dereleri Üzerine Temel Bir Çalışma*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 139 - 154.
49. Özşahin, E., (2014). *Kuseyr Platosu'nun Jeomorfolojik Özellikleri*. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 1, Mart 2014, s. 83-109.
50. Özşahin, E., (2015). *Ganos Dağı ve Yakın Çevresinin Tektonik Jeomorfolojisi*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, Sayı:37
51. Pike, R.J.; Wilson, S.E. (1971) "Elevation relief ratio, hypsometric integral and geomorphic area-altitude analysis", *Geol. Soc. Am. Bull.*, 62, 1079-1084.
52. Poyraz, M. Taşkın, S. Keleş, K., (2011). *Morphometric Approach to Geomorphologic Characteristics of Zeytinli Stream Basin*. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 322 - 330.
53. Ritter DF, Kochel RC, Miller JR (2002) *Process geomorphology*. McGraw Hill, Boston.
54. Scheidegger, A.E. (1961). *Theoretical Geomorphology*, Berlin, Göttingen, Heidelberg. Springer-Verlag.
55. Strahler, A. N. (1952). *Hypsometric (area-altitude) analysis of erosional topography*. *Geological Society of America Bulletin*, 63(11), 1117-1142.
56. Strahler, A.N. (1964). *Quantitative Geomorphology of Drainage Basins and Channel Networks*, *Handbook of Applied Hydrology*, V.T. Chow (Ed), New York, McGraw-Hill.
57. Strahler, A.N. (1973). *Akaçlama Havzalarının Jeomorfoloji İncelemelerinde Nicel Çözümler* (Çevirenler: Arpat, E.-Güner, Y.), *Jeomorfoloji Dergisi*, 5, 103 - 118.
58. Şatir Erdağ, D., Tüysüz, O., Akyüz S., (2009). *Ecemiş fay Zonu'nun Morfotektonik Özellikleri ve Morfometrik Analizi*. *İTÜ Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 5, s.67 - 79
59. Tarı, U., Tüysüz, O., (2008). "İzmit Körfezi ve Çevresinin Morfotektoniği." *İTÜ Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, s. 17-28.

ETNİK VE DİNSEL ÇATIŞMALARIN SİYASİ COĞRAFYA YANSIMALARI

POLİTİKAL GEOGRAPHY REFLECTIONS OF ETHNIC AND RELIGIOUS CONFLICTS

Emin Atasoy¹, Abdullah Soykan², Elif Alkar³

¹Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

²Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

³Doktora Öğrencisi Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ÖZET

Farklı dönemlerde ve farklı coğrafi mekânlarda yaşanan etnik çatışmalar, hem nedenleri ve gelişimleri bakımından, hem sorumluları ve siyasal aktörleri bakımından, hem de ortaya çıkışı ve sonuçları bakımından kendi aralarında büyük farklılıklar göstermektedirler. Bu çalışmada siyasi, etnik ve dinsel çatışmaların nedenleri, etkileri ve sonuçları ile birlikte jeopolitik yansımaları da tartışılmıştır. Makalede siyasi, etnik ve dinsel çatışmaların hem küresel coğrafi dağılışı ve özellikleri hem de tarihsel ve politik kökenleri irdelenmiştir. Ayrıca çalışmada çıkış nedenlerine ve tarihsel kökenlerine göre küresel ölçekte XX. ve XXI. yüzyılda ortaya çıkmış başlıca siyasi, etnik ve dinsel çatışmaların özellikleri özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Çatışma, Etnik Çatışma, Dinsel Çatışma, Siyasi Coğrafya

Abstract. Ethnic conflicts in different periods and geographical places differ greatly among themselves in terms of their reasons and development, their responsables and political actors, and their emergence and results. In this study, the reasons, effects and consequences of political, ethnic, and religious conflicts and their geopolitical reflections are discussed. In this article, both global geographic distribution and characteristics, and historical and political origins of political, ethnic and religious conflicts are examined. In addition, according to their reasons of existence and their historical origins and characteristics of the global scale main political, ethnic and religious conflicts that emerged in the XX. and XXI. centuries are summarized.

Keywords: Political Conflict, Ethnic Conflict, Religious Conflict, Political Geography

Etnik Çatışmalarının Nedenleri ve Kökenleri

Siyasi, etnik ve dinsel çatışmalar ulus devletler açısından hem birleşmelere hem de bölünmelere yol açıp dünya siyasi haritasını hızla değiştirdiklerinden siyasi coğrafya, etnocoğrafya ve ülkeler coğrafyasının ilgilendikleri konuların başında gelirler. Dönmez'e göre dünya genelinde etno-milliyetçi ve etno-dinsel çatışmaların 3 temel nedeni vardır: A) Etnik topluluklar arasındaki bilgi eksikliği; B) Etnik topluluklar arasındaki güvenlik ikilemi ve C) Etnik toplulukların doğru veya güvenilir karar verememesi.

Siyasi, etnik ve dinsel çatışmalar Yemen ve Vietnam örneğinde olduğu gibi bazen ülke topraklarının birleşmesine bazen ise Eritre ve Doğu Timor örneğinde olduğu gibi ülke topraklarının bölünmesine ve yeni devletlerin ortaya çıkmasına neden olabilirler. Kuzey İrlanda krizinde veya Sırp-Hırvat çatışmalarında dinsel farklılaşma bu çatışmaları tetikleyen en önemli etken olabildiği gibi, Rus-Ukrayna çatışmasında da milliyetçilik akımları ve ulusal çıkarlar bu çatışmaları körükleyebilir. Siyasi, etnik ve dinsel çatışmalar Ruanda'da olduğu gibi farklı etnik toplulukların birbirleriyle savaşarak yüz binlerce masum insanın ölümüyle de sonuçlanabilir, 1975-1979 döneminde Kızıl Khmerler ve Pol Pot rejiminin diktatörlüğünde bir etnik topluluğun kendi bireylerini yok etmesiyle de sonuçlanabilir. Farklı bölgelerde farklı nedenli çatışmalar ortaya çıkmış olsa da XXI. yüzyıl için tüm dünyada hızla yaygınlaşan yalın bir gerçek vardır. O da şudur: Etnik ve dinsel aidiyet, ulusal aidiyetin önüne geçtiğinden etnik ve dinsel kimlikler giderek güçlenmekte, ulus devletler ise giderek zayıflamaktadırlar. Ayrıca 1990 sonrası dönemde sağ-sol ve sosyalizm-kapitalizm temelli

ideolojilerin çatışması çok zayıflamış ve bunun yerini güçlenen etnik kimlikler, azınlık talepleri ve yaygınlaşan milliyetçilik akımları almıştır. Bir başka anlatımla küresel ölçekte yeni bir etnik milliyetçilik ve yeni bir dinsel fundamentalizm dalgasının yükselişi ile birlikte siyasi, etnik ve dinsel çatışmaların yaygınlaşması kaçınılmaz olmuştur.

Aslında XX. ve XXI. yüzyılda ortaya çıkmış çatışmaların hangilerinin siyasi kökenli, hangilerinin milliyetçi kökenli, hangilerinin etno-milliyetçi ve hangilerinin etno-dinsel kökenli olduklarını belirlemek çok zordur. Örneğin; son çeyrek yüzyılda bazen alevlenen bazen ise sönmeye yüz tutan Kosova merkezli Sırp-Arnavut çatışmasının kökenleri ve nedenleri arasında hem siyasi aktörler arasında etnik ve dinsel farklılık hem tarihsel geçmiş ve toplumsal bellek hem güçlü milliyetçilik arzuları hem bölgesel ve ulusal siyasal dinamikler hem de küresel politik aktörlerin etkisi olduğu görülmektedir. Bir başka anlatımla Kosova'daki Sırp-Arnavut rekabeti basit bir etnik çatışmanın veya Balkanlardaki jeopolitik mücadelesinin çok ötesinde olup çok nedenli çok boyutlu çok katmanlı ve çok etkenli bir çatışma olduğundan tanımlanması da algılanması da çözüm bulunması da zordur.

Yüzyılda dünyada gelişen etnik çatışmaların başlıca nedenleri şöyle özetlenebilir:

- Dominant grup ile azınlık grup arasındaki siyasal, ekonomik, kültürel ve hukuksal rekabet.
- Dominant grup ile azınlık grup arasındaki iktidar ve politik güç mücadelesi.
- Dominant grup ile azınlık grup arasındaki sorunlara komşu ülkelerin, arabulucuların, akraba toplulukların veya dış desteklerin dâhil olması.
- Dominant grup ile azınlık grubun asırlar boyu kuşaktan kuşağa aktardıkları sosyo-kültürel hafıza, siyasal bellek ve tarihsel travmalar.
- Azınlık grubun kültürel haklarını koruma ve kendi siyasal gücüne sahip olma arzusu.
- Azınlık grubun bulunduğu ülkede derin ekonomik veya politik krizin yaşanması.
- Azınlık grubun elverişsiz sosyal ve ekonomik koşullardan kendini kurtarma arzusu.
- Azınlık grubun bulunduğu ülkede negatif önyargılarla, toplumsal baskılarla veya şiddetli aşağılamalarla yüzleşmiş olması.
- Azınlık grubun bulunduğu ülkede siyasal ve hukuksal baskılara maruz kalmış olması.
- Azınlık grubun bulunduğu ülkede asimilasyona maruz kalmış olması.
- Bir grup veya topluluğun etnik kimliğini koruma ve etnik kültürünü yaşatma arzusu.
- Bir grup veya topluluğun daha fazla ifade özgürlüğü, daha fazla basın ve ana dil özgürlüğü istemesi.
- Bir grup veya topluluğun kendi devletini kurma arzusu.
- Azınlık toplumlarında yaygınlaşan etnik bilinçlenme ve etnik hak arama arzusu.
- Azınlık toplumlarında yaygınlaşan yoksulluk ve elverişsiz ekonomik koşullar.
- Ana dil, topluluk hakları ve etnik kimliğin özgürce ifade edilmesine yönelik yasaklar ve sınırlamalar.
- Devlet yönetiminin o gruba veya o topluluğa uyguladığı hukuksal, politik, kültürel veya ekonomik ayrımcılık.
- Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması veya çökmesi.

XX. ve XXI. Yüzyılda Ortaya Çıkmış Başlıca Siyasi, Etnik ve Dinsel Çatışmalar

Siyasi, etnik ve dinsel çatışmaların hem bölgesel ve ulusal hem de küresel önemi ve jeopolitik sonuçları olduklarından bir yandan kültürel coğrafyayı ve siyasi coğrafyayı diğer yandan da etnocoğrafyayı ve ülkeler coğrafyasını yakından ilgilendirmektedir. Aşağıdaki satırlarda çıkış nedenlerine ve tarihsel kökenlerine göre küresel ölçekte XX. ve XXI. yüzyılda ortaya çıkmış başlıca siyasi, etnik ve dinsel çatışmalar özetlenmiştir:

Etnik farklılaşmadan veya etnik milliyetçilikten kaynaklanan çatışmalar:

- Etnik Katalanlar örneği:
- Son dönemde yeniden alevlenen İspanya'daki etnik Katalanlar ile etnik İspanyollar arasındaki çatışmalarda etnik farklılaşma yatmaktadır. Katalan Bağımsızlık Hareketi, Katalonya'nın bağımsızlığını destekleyen bir siyasi harekettir. Bu hareket özellikle Katalonya Cumhuriyetçi Solu,

Katalonya Demokratik Yakınsama ve Halk Birliği Adaylığı tarafından desteklenmektedir. Üç parti 2015 Katalonya seçimlerinde oyların yarısına yakını almışlardır. 15. Yüzyıldan itibaren yaşanan çatışmalar 17 Eylül 1714'de yapılan savaşta Katalanlar savaşı kaybedip Barcelona düşünce Katalonya Prensiği, İspanya Krallığı egemenliği altına girmişti. Katalanların bağımsızlık rüyası o gün bugündür sürmektedir. İspanya'nın doğusundaki Katalonya'nın bağımsızlık talebi Avrupa Birliği'nin (AB) başını ağrıtabilir. İspanya ekonomisinin lokomotifleri arasında bulunan Katalonya büyük bir ekonomik güçtür. Bölgenin bağımsızlığı İspanya'nın ekonomisi için darbe olmasının yanında Avrupa'nın genelinde siyasi olarak ciddi bir kriz doğurabilir ve domino etkisiyle birçok ülkedeki ayrılıkçı hareketi tetikleyebilir. Bu nedenle İngiltere'nin AB'den ayrılma sürecinden (Brexit) bile daha büyük bir tehdit olarak görülüyor.

• Etnik Korsikalılar örneği:

Korsika hem Fransa'nın en büyük adasıdır hem de bu ülkenin en büyük politik sorunudur. Akdeniz'in dördüncü büyük adası olan Korsika'da 350 000'den az insan yaşamakta ve ayrılıkçı terörizm bu seyrek nüfuslu dağlık adanın en öncelikli tartışma konusudur. Korsika'nın bağımsızlığı için mücadele eden ve orijinal adı "Front de Libération Nationale Corse" (FLNC) olan Korsika Ulusal Kurtuluş Cephesi, Avrupa'da faaliyet gösteren ayrılıkçı ve yasadışı bir terör örgütüdür. Korsika'nın tam bağımsızlığını kazanmasını hedefleyen FLNC, devlet dairelerine, "yabancı" dedikleri Fransızların oturduğu konutlara, bankalara ve turizm merkezlerine bombalı saldırılarda bulunmuştur. Örgüt, halen yasadışı faaliyetlerde bulunmakla birlikte siyasileşme çabası içindedir. Korsikalılar ile Fransızların dil, folklor, gelenek-görenek ve etnik kimlik bakımından farklılaşmaları, siyasal ayrışmalara da zemin hazırlamıştır. Aslında bugünkü Korsika halkı tam bağımsızlık taraftarı olmayıp kültürel özgürlükler, ana dil özgürlükleri ve otonom siyasi yönetim kazanımları peşindedir.

Özkan'a göre Korsika'nın kolay kolay Fransa'dan ayrılamaması ve bağımsızlığını kazanamamasının temel nedenleri şunlardır:

- Adada sürmekte olan kırılma ve bölünmüş siyasal ortam,
- Dönemsel olarak alevlenen terör ve şiddet eylemleri,
- Adanın siyasal yönetiminde sıklıkla görülen seçim hileleri ve yolsuzluk çalkantıları,
- Politik elitin ve ada yöneticilerin sorumsuz tutum ve davranışları,
- Korsika'nın arkasında bir "akraba devletin" olmayışı,
- Fransız hükümetlerinin azınlık haklarına karşı soğuk tutumu,
- Fransız hükümetlerinin Korsika dilini, bölgesel dil veya azınlık dili olarak kabul etmemesi
- Fransa gibi üniter ve merkezîyetçi bir devletin bölgesel çeşitlilik ve asimetrik düzenlemeler konusundaki isteksizliği.

• Korsika bağımsızlığının, Fransa'nın toprak bütünlüğünü tehdit ettiği gibi Bretonya, Alsace ve Bask gibi diğer bölgelere de kötü örnek olabilir endişesi.

Etnik farklılaşmanın ve etnik milliyetçiliğin terör eylemleri ve bağımsızlık mücadelesiyle birleşmesinden kaynaklanan çatışmalar:

• Sri Lanka örneği:

Sri Lanka'da yarım yüzyıldır süren iç savaş ve terör olayları Tamil azınlığı ile Sinhalalar arasındaki etnik ve kültürel farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. 1958 yılında Tamil azınlığı ile Sinhalalar arasındaki başlayan etnik gerginlikler XX. yüzyılın sonunda siyasal özerklik ve bağımsızlık taleplerine doğru evrimleşmiştir. Tamil kaplanlarının yarım asırlık özgürlük mücadelesinde Sri Lanka devlet olarak bölünmemiş ama binlerce kişi hayatını kaybetmiştir.

• Transdinyester Moldova Cumhuriyeti örneği:

Transdinyester (Transnistria) Cumhuriyeti, 1990'lı yıllarda Moldova içinde tek taraflı bağımsızlığını ilan eden de-facto bir cumhuriyettir. Kendi siyasi yapısı, meclisi, ordusu, polisi ve posta sistemi olan bölge, Birleşmiş Milletler üyesi hiçbir devlet tarafından tanınmamaktadır. Rusların ve Ukraynalıların Dinyester nehrinin doğusunda nüfusça daha kalabalık olmaları ve Rusya devletinden destek almaları bu küçük Slav cumhuriyetinin Moldova'dan ayrılmasında önemli rol oynamıştır. Latin kültürün temsilcileri olan Moldovalılar ile Slav kültürünün temsilcisi olan Ruslar arasındaki dil ve etnik farklılaşma, Moldova devletinin bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Aslında bir

türlü çözüme kavuşamayan Transdinyester (Transnistria) sorununun temelinde 4 önemli etken yatmaktadır:

A) İkinci Dünya savaşından sonra Stalin'in inisiyatifıyla Romanya'dan koparılan ve SSCB'nin sınırları içinde yapay bir devlet olarak ortaya çıkan Moldova'nın tesadüfi olarak ortaya çıkması,

B) Bu yapay devletin Doğu-Batı ve Slav-Latin kültürlerinin geçiş sahasında yer alması,

C) SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte Postsovyet cumhuriyetlerinde yaşayan Rus toplulukların sahipsiz ve vatansız kalmaları ile onları yeni vatan arayışlarına itmesi,

D) Sosyalist sistemin ve iki kutuplu dünyanın yıkılmasıyla birlikte Moldova gibi Postsosyalist cumhuriyetlerinde devlet ve siyasi otoritenin zayıflamasından güçlü etnik toplulukların faydalanması ve tüm bunların sonucunda etno-milliyetçilik dalgaların önlenemez yükselişi.

Aynı dinsel kimliklere sahip olmalarına rağmen derin mezhepsel farklılaşmadan kaynaklanan çatışmalar:

Bugünkü İran-Suudi Arabistan rekabetinin merkezinde Şii-Sünni ayrışması yattığı gibi, Kuzey İrlanda'daki Hristiyan Protestanlar ile Hristiyan Katolikler arasındaki ayrışmanın merkezinde de derin mezhepsel ayrışma yatmaktadır. Yakın tarihte cereyan eden Suriye ve Irak'taki iç savaşın merkezinde de benzer mezhepsel ayrışmalar yatmaktadır.

Hem etnik hem de dinsel ayrışmadan kaynaklanan çatışmalar:

Slav kökenli Katolik Hırvatlar ile Slav kökenli Ortodoks Sırların 1990'lı yıllardaki çatışmalarında hem etnik hem de inanç farklılığı belirgin rol oynamıştır. Aslında Katolik Hırvatlar ile Ortodoks Sırlar arasında kültürel özellikler bakımından farklılıklardan çok benzerlikler vardır: Slav kimliği benzerliği; ortak folklor ve ortak geleneklerin benzerliği; ortak tarih ve ortak kültür benzerliği, aynı dili konuşma benzerliği vs. bunların başında gelir. Fakat tüm bu ortak özelliklere rağmen iki toplum arasındaki etnik ve mezhepsel farklılaşma tüm benzerlikleri yok edecek kadar köklü ve güçlü olduğundan iki kardeş toplum bugün iki düşman millete dönüşmüşlerdir. Özetle, Katolik Hırvatlar ile Ortodoks Sırlar arasındaki ayrışma ve çatışmada hem etnik hem de dinsel farklılaşmanın birlikte etkili oldukları iddia edilebilir.

Derin dinsel farklılaşmadan kaynaklanan çatışmalar:

• **Filipin Müslümanları örneği:**

Asya kıtasında Hristiyan nüfusunun çoğunlukta olduğu tek büyük ülke Filipinler Cumhuriyeti olup aynı zamanda bu kıtanın en kalabalık Katolik nüfuslu ülkesidir. 2000 yılında yapılan ulusal nüfus sayımına göre Filipinler Cumhuriyeti (FC) nüfusunun yaklaşık %84'ü Katolik Hristiyanlardan, %4'ü Protestan Hristiyanlardan, %4'ü Filipin Bağımsız Kilisesi ve Filipin Kutsal İsa Kilisesi mensuplarından ve %5'i de Müslüman topluluklardan oluşmaktadır. Bir başka anlatımla ülke sınırları içinde 5 milyondan fazla Müslüman yaşamaktadır. Ülkedeki Müslüman topluluklar Mindanao adasının güney kesimlerinde, Palavan adasında ve Sulu takımadalarında yoğunluktadır.

Filipin Müslümanları ne konuştukları dil ve lehçeler bakımından ne ekonomik uğraş alanı ve yaşam kalitesi bakımından ne de dış görünüm ve fiziksel özellikleri bakımından birbirlerine benzer değildirler. İslam aidiyeti ve Müslümanlık bilinci ise tüm bu farklılıkları ortadan kaldıran ve onları birleştiren en gurur verici en güçlü kimlik unsurudur. Filipinlerde Manila hükümeti ile Moro Müslümanları arasındaki silahlı mücadele ve kanlı çatışmalar 1960'lı yıllarda başlamış ve aralıklarla hala devam etmektedir. Bir başka anlatımla bu adalar ülkesindeki Moro halkının bağımsızlık savaşı ve İslami devlet kurma girişimleri yaklaşık yarım asırdır sürmektedir. Sadece 1970-2000 döneminde bu çatışmalarda ülke genelinde 120 000'den fazla insan hayatını kaybetmiş, 200 000 ev tahrip edilmiş, 500'den fazla cami ve 200'den fazla okul yıkılmış, 35 yerleşim birimi yerle edilmiş ve 2 milyondan fazla insan evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Önce Mindanao Özerk Müslüman Bölgesi'nin ("Autonomous Region of Muslim Mindanao", ARMM) daha sonra ise Bangsamoro özerk yönetim bölgesinin kurulması Asya kıtasında yeni bir İslam devleti oluşumu beklentilerini arttırmıştır.

Hem etnik hem de dinsel uyumsuzluk sonucunda ulusal bölünmelerin ve yeni devletlerin ortaya çıkması:

• **Doğu Timor devleti örneği:**

Aynı topraklarda yaşayan halkların farklı dinsel kimliklere sahip olmaları bazen bölünmelere ve yeni devletlerin ortaya çıkmasına da neden olabilir. Katolik kökenli Timorluların Müslüman Endonezyalılardan ayrılıp bağımsız Doğu Timor devletinin kurması buna örnek gösterilebilir.

• **Güney Sudan örneği:**

Güney Sudan, Afrika kıtasında en son bağımsızlık kazanmış ülkelerden biridir. Güney Sudan 2011 Ocak ayında yapılan referandum çerçevesinde 9 Temmuz 2011 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş ve Birleşmiş Milletlerin 193. üye ülkesi olmuştur. Anayasaya göre yönetim şekli Cumhuriyet olup devlet yapılanması eyaletlerden müteşekkildir. Ülkenin bağımsızlığını kazandığı günlerden itibaren gelişen iç çekişmeler nedeniyle 2013 yılında ülke iç savaşa sürüklenmiş, uluslararası aktörlerin devreye girdiği uzun müzakerelerden sonra 2015 yılında iç savaşı durduran barış anlaşması imzalanmıştır. Afrika'nın en büyük yüzölçümüne sahip ülkesinin ikiye bölünmesinde Kuzey Sudan ile Güney Sudan arasında hem etnik farklılaşma, hem dinsel farklılaşma hem de iktidar mücadelesi yatmaktadır.

Tarihsel hafıza, siyasal intikam ve toplumsal öç alma kaynaklı çatışmalar:

• **Etnik Boşnaklar örneği:**

Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu Balkan ülkelerinde Osmanlı dönemi geniş halk kitleleri tarafından psikolojik travmalar, sosyal sarsıntılar ve siyasi başarısızlıklar dönemi olarak genelde hatırlanır. XV. yüzyılda Osmanlı devleti Sırbistan topraklarını fethederek bir yandan küçük Sırp çocuklarını zorla ailelerinden koparmış ve Müslümanlaştırarak devşirme sistemine katmış diğer yandan da Slav kökenli Boşnak halkının topluca Müslümanlaşmasını sağlamıştır. Ailelerinden zorla alınan ve yeni bir dinsel kimlikle köklü dönüşüme uğrayan Sırp çocukların yıllar sonra yeni İslam kimlikleri ile yeni vatanlarına hizmet etmeleri Ortodoks Sırplarda ezilmişlik, çaresizlik ve utanç duygularının yeşermesine ve zamanla kökleşmesine neden olmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyılda güçlenen Sırp milliyetçiliğinin temelinde siyasi ve askeri başarısızlıklarla birlikte bu travmatik ve kompleksli duygular yatmaktadır.

Osmanlı döneminde kültürel ve sosyal saldırıları çağrıştıran tarihsel bellek ve toplumsal hafıza, geçmişteki trajik olaylardan yararlanarak 1990'lı yıllarında Sırp milliyetçiliği olarak palazlanmış ve yeniden canlanmış. Ezilmişlik ve küçük devlet kompleksinden kurtulmak isteyen milliyetçi Sırplar tarihsel travmaları ve siyasi yaşantıları mit ve efsanelerle süsleyerek başka toplumlara karşı kullanılan güçlü bir silaha dönüştürmüşlerdir. Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra kardeş cumhuriyetler ve kardeş halklar arasında çıkan kanlı savaşlarda bu yeni silah, Müslüman Boşnaklara karşı acımasızca kullanılmıştır. Boşnaklara karşı yürütülen etnik soykırım, hem Osmanlı döneminde yaşanan olumsuzluklardan öç alma hem de yüzyıllar boyu Müslümanlara karşı birikmiş tarihsel kin ve nefretin dışa vurumu olarak açıklanabilir. Boşnaklara karşı yürütülen etnik soykırımında özellikle kadınlara ve kız çocuklarına cinsel saldırı ve tecavüzlerde bulunulması ise Osmanlı dönemine bir referans ve kanlı fatura olarak görülebilir. Bir başka deyişle, milliyetçi Sırpların Osmanlı döneminde uğradıklarını düşündükleri sosyal tecavüze karşı Türklerle özdeşleştirdikleri Boşnaklara karşı hayali bir öç alma eylemidir yapılanlar. Bu öç alma eylemi asırlar geçmiş olsa da travmatik tarihsel yaşantıların toplumların hafızalarından kolay kolay silinmediklerinin göstergesi olduğu gibi etnik topluluklar arasındaki rekabetin ve çatışmaların temelinde siyasal ve tarihsel geçmişin büyük rol oynadığına da işaret etmektedir.

• **Bulgaristan Türkleri örneği:**

Sosyalist dönemde kalabalık Türk azınlığının siyasal taleplerinden ve özerk cumhuriyet kurma girişimlerinden çekinen Bulgar yöneticiler, Pantürkizm ve Panislamizm bahanesi ile Bulgaristan Türklerini, Türkiye'de yaşayan Türklerden koparmak istemişlerdir. Türkiye ile Bulgaristan'ın farklı siyasal sistemlerde yer almasına ve SSCB'nin siyasal ve askeri desteğine güvenen Bulgaristan, Türkiye'den ciddi bir tepki ile karşılaşmayacağını zannederek Bulgaristan Türklerine karşı 1984-1985 döneminde kapsamlı bir asimilasyon girişiminde bulunmuştur. Bazılarına göre ise Bulgarlaştırma ile birlikte Bulgaristan Türkleri Osmanlı kültür izlerinden ve Türk kimliği utancından uzaklaştırılmış olacaktı. Örneğin "büyük önder" Todor Jivkov'a göre isimlerin değiştirilmesi olayını, Türk topluluğunun Osmanlı egemenliğinden kurtuluş bayramı olarak kutlaması gerekir." Organize

edilen yoğun dış göçlere rağmen, hızlı nüfus artışı sonucunda Türk azınlığının ülke bütünlüğünü “tehdit edecek beşeri boyutlara” ulaşması ve bunun sonucunda “Kıbrıs’ta olduğu gibi” Türkiye’nin Bulgaristan toprak bütünlüğünü zedeleyecek girişimlerde bulunma beklentisi, Türk topluluğun Bulgarlaştırılarak asimile edilmek istenmesinin görünürdeki öncelikli nedenleridir. Konuyu özetlersek, 1984-1989 döneminde Bulgaristan Türklerine karşı başlatılan yeniden doğuş sürecinin uygulanmasının başlıca gerekçeleri şöyle sıralanabilir:

1. Bulgaristan hükümetlerinin ve BKP yöneticilerinin, azınlıklardan arınmış birleşik homojen sosyalist Bulgar ulusu yaratma istekleri.

2. Türklerin yüksek nüfus artışı, yani yakın gelecekte gerçekleşmesi tahmin edilen demografik Türk tehdidi.

3. Sosyalist dönemde Bulgaristan Türkleri arasında sanatçı, yazar, müzisyen, bilim adamı gibi aydın ama milliyetçi bir elit Türk tabakasının yavaş yavaş oluşması.

4. Bulgaristan’daki Türk azınlığının tehlikeli ve bölücü bir unsur olarak gösterilmesi ile Bulgaristan sınırları içinde sayıları 850 000 civarında olan kalabalık Türkler “Özerk Türk Cumhuriyeti” oluşturabilirler ve küçük yüzölçümüne sahip Bulgaristan’ı bölebilirler korkusu.

5. “Osmanlı devleti Bulgarları asimile ederek Türkleştirdi, bu tarihi yanlışlığı bizim düzeltmemiz gerekir” düşüncesinin BKP ve hükümet üyeleri arasında yaygın olması.

6. Komünist ideolojinin, etnik özgürlüklerin ve sosyalist etnik politikaların yanlış yorumlanması.

7. 1980’li yıllarda başlayan ve gittikçe derinleşen ekonomik krizin kamufle edilmesi, buna “sosyalist hedef saptırması” da denilebilir.

8. 1974’teki Kıbrıs olaylarında olduğu gibi Bulgaristan’ın da Türkiye tarafından işgal edilebileceği korkusu.

9. Pomaklara ve Romanlara yapılan isim değiştirme kampanyalarının sorunsuz geçmesi ve Türkiye tarafından tepkisiz karşılanması, Bulgaristan hükümetlerin Türklere karşı da benzer politikaları uygulamak için cesaret vermiştir.

10. Pantürkizm ve Panislâmizm tehdidi. İslâm Fundametalizmi ve Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşması ve Müslüman topluluklar arasında kök salması korkusu.

11. Türkiye ile Bulgaristan’ın farklı siyasal ve savunma sistemlerinde yer almaları sonucunda Bulgaristan hükümetleri tarafından Türkiye’nin bir düşman devlet olarak algılanması.

12. 1980’li yıllarda bazı Bulgaristan Türklerinin etnik terör olaylarına ve sosyalist hükümetlere karşı itaatsizlik faaliyetlerine karıştıkları iddiaları.

13. Basın, medya, radyo ve istihbarat aracılığı ile Türkiye’nin Bulgaristan Türkleri üzerindeki kültürel ve siyasal etkisini arttırması endişeleri.

14. Bir bölüm Bulgaristan Türklerinin “soya dönmelerine”, yani Bulgarlaşmalarına kendilerinin hazır ve istekli olmaları iddiaları.

Aynı ülke sınırları içinde asimilasyon veya etnik temizlik girişimlerinden kaynaklanan çatışmalar:

• **Kamboçyalı diktatör Pol Pot örneği:**

1975-1979 döneminde Kızıl Khmerler ve Pol Pot rejiminin diktatörlüğünde Kamboçyalı sosyalistlerin Kamboçyalıları katletmeleri sonucunda bazı kaynaklara göre 1,7 bazı kaynaklara göre ise 3,1 milyon Kamboçyalı hayatını kaybetmiştir. 1925-1998 yılları arasında yaşamış olan Pol Pot Asya kıtasının en kanlı diktatörlerin başında gelir, çünkü onun rejiminde milyonlarca masum Kamboçyalı öldürülmüştür. Pol Pot döneminde hayali bir sosyalist Kamboçya toplumu yaratma uğruna, planlı ve bilinçli bir şekilde milyonlarca insanın öldürülmesi “siyasi etnosid” olarak tanımlanabilir.

• **Ruanda örneği:**

20. yüzyılın ilk soykırımı Namibya’da Almanlar tarafından gerçekleştirildi. 1904-1909 yılları arasında yaklaşık 100 000 Namibyalı, Alman askerlerince katledilirken öldürülen insanların kafatasları gemilerle Alman üniversitelerine taşındı. Aynı yüzyılın son soykırımı da yine Afrika’da, bu sefer Ruanda’da gerçekleşti. Eski bir Belçika sömürgesi olan Ruanda Doğu Afrika’da yer alan,

denize kıyısı olmayan küçük bir ülkedir. Uganda'nın güneyinde ve Tanzanya'nın batısında yer alan ülkenin başkenti Kigali kentidir. 1994 yılında bütün dünyanın gözü önünde Ruanda'da iç savaş nedeniyle yaklaşık 800 000 kişi öldürülmüş, 2 milyon kişi göç etmek zorunda bırakılmıştır. Dünyanın gözü önünde işlenen bu cinayetlere kimse zamanında müdahale etmemiş ve sorumluluğunu almamıştır. Hutu ve Tutsi toplumları arasındaki iç savaş, etnik temizleme girişimine dönüşerek dünyanın en büyük insan katliamlarından birine dönüşmüştür. 1994 Ruanda Soykırımı, Nazi Almanyası'nda gerçekleştirilen Yahudi Soykırımından sonra dünya tarihinde en büyük ikinci soykırımdır. 1994 yılında 100 gün gibi çok kısa bir süre içinde yaklaşık 800 000 Tutsi ile muhalif Hutu vahşice katledilmiştir. Tutsileri hedef alan Ruanda Soykırımı planlı ve sistematik bir soykırım olmakla beraber etnik ayrışma ve kine dayanmaktadır. Soykırımın ortaya çıkmasında etnik, siyasi, sosyolojik, ekonomik ve psikolojik nedenler yatmaktadır.

Aynı ülke sınırları içinde ve aynı millete mensup grupların siyasi veya ideolojik kamplaşmalar sonucu ortaya çıkan çatışmalar:

• SSCB örneği:

XX. yüzyılın başında Rusya topraklarında Sosyalizm yanlısı Bolşevikler (Kızıl Ordu) ile sosyalizm karşıtı Menşevikler (Beyaz Ordu) arasındaki acımasız savaşta Ruslar kendi kardeşleri Rusları öldürmüşlerdir. Dinsel veya etnik farklılaşma kökenli olmayan bu çatışmalar ve katliamlar “politik kökenli etnik iç savaş” olarak tanımlanabilir. 1878-1953 arasında yaşayan Stalin İkinci Dünya Savaşına yön veren siyasi kahraman ve SSCB'nin en çok sevilen siyasi lideri olarak bilinse de dünyanın en zalim diktatörlerden biridir. Stalin döneminde muhaliflere karşı yapılan temizlik girişimlerinde, siyasi kamplarda, büyük açlık döneminde, zorunlu sürgünlerde ve hapishanelerde ölen SSCB vatandaşlarının sayısı en az 40 milyon en fazla 60 milyon olduğu tahmin edilmektedir.

• İspanya iç savaşı örneği:

İspanya İç Savaşı, 17 Temmuz 1936–1 Nisan 1939 tarihleri arasında, demokratik seçimle İkinci İspanyol Cumhuriyeti'ne sadık "Cumhuriyetçiler" ile General Francisco Franco liderliğinde isyancı bir grup olan "Milliyetçiler" arasında yaşanmıştır. 16 Temmuz 1936 tarihinde General Mola, General Goded ve General Francisco Franco “Cumhuriyetçi Halk Cephesi” yönetimine karşı isyan başlatmasıyla başlayan iç savaş 3 yıl sürmüştür ve bilançosu çok ağır olup yaklaşık 600 000 insan hayatını kaybetmiştir.

Aynı ülke sınırları içinde ve aynı millete mensup grupların siyasi veya ideolojik kamplaşmalar sonucu ülke topraklarının yapay bölünmesi:

Çin ile Tayvan adasının veya Kuzey Kore ile Güney Kore'nin siyasi bölünmeleri veya Doğu ve Batı Almanya ile Kuzey ve Güney Vietnam'ın XX. yüzyılda siyasi bölünmeleri “kardeş halkların” ideolojik ve siyasi rekabetini yansıttığı gibi, vatan topraklarının da bölünerek yapay devletlerin ortaya çıkmasını da yansıtmaktadır. Kuzey ve Güney Vietnam birleşerek bugünkü Vietnam Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde XX. yüzyılın sonunda Doğu ve Batı Almanya birleşerek bugünkü Federal Almanya ortaya çıkmıştır. Fakat Çin ile Tayvan ve Kuzey Kore ile Güney Kore arasındaki siyasi bölünmüşlük devam etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Farklı dönemlerde ve farklı coğrafi mekânlarda yaşanan etnik çatışmalar, hem nedenleri ve gelişimi bakımından hem sorumlular ve siyasi aktörler bakımından hem de ortaya çıkışı ve sonuçları bakımından kendi aralarında büyük farklılıklar göstermektedirler. Etnik çatışmalar kısa veya uzun süreli oldukları gibi bölgesel, ulusal veya uluslararası etkilere sahip de olabilirler; barışçıl yolla çözüme kavuşan oldukları gibi kanlı savaşlarla sonuçlananlar da vardır; pasif çatışma da içerebilirler, şiddet ve ölüm de içerebilirler; ulusal siyasi aktörlerle veya uluslararası siyasi aktörlerle çözüme kavuşabilirler. Küresel ölçekte gelişen etnik çatışmalar zaman ve mekâna göre büyük farklılaşmalar gösterebilirler de dominant grubun dayatmaları ve azınlık grubun istek ve arzuları bu çatışmaların daima merkezinde yer almışlardır.

Ercan'ın da belirttiği gibi her ne kadar etnik çatışmalar genellikle ulus devlet sınırları içinde başlasalar da, nadiren bölgesel veya ulusal sınırlar içinde kalmaktadırlar. Küresel siyasi haritada meydana gelen etnik çatışmaların büyük bir bölümü sıçrama ve yayılma etkisi sonucunda komşu

devletlere de sıçramaktadırlar böylece hem küresel karakter kazanmaktadırlar hem de uluslararası politik soruna doğru evrimleşmektedirler. Böylece dünyanın farklı coğrafi mekânlarında meydana gelen etnik çatışmalar yerel ve bölgesel gibi görülseler de aslında çoğu uluslararası karakterlidirler. Bu nedenle bu çatışmaların önlenmesi veya kontrol altına alınması için de güçlü bir siyasi irade ve uluslararası politik işbirliği gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. Atasoy E. (2018) “Muslim Communities in the Philippines from the Perspective of Political Geography and Etnogeography”, Journal of History Culture and Art Research, Vol. 7, No. 2
2. Atasoy, E. (2018) “Asimilasyon Çemberindeki Bulgaristan Müslümanları”, BETA Yayınları, İstanbul
3. Dönmez, R. Ö., (2010) “Milliyetçi Çatışmalar”, İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010
4. Ercan M., (2007) “Soğuk Savaş Sonrasında Dönemde Etnik Çatışmalar. Etnik çatışmaların Nedenleri ve Etnik Barışın Tesisi”, Nobel Yayınları, Ankara
5. http://www.mfa.gov.tr/guney-sudan_in-siyasi-gorunumu.tr.mfa
6. İnat, K. (2010) “Sudan: Neo-Kolonializmin Kıskacında Bölünme Sancısı”, İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010
7. İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 1. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010
8. İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010
9. Kurt Topuz, S., (2010) “Sri Lanka: Etnik Şiddet ve İç Savaş”, İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 2. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010, s. 579-591
10. Kurubaş, E. (2017) “Asimilasyondan Tanınmaya. Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı”, Küre Yayınları, Ankara
11. Özkan, T. H., (2010) “Korsika: Üniter Fransa'nın Baş Ağrısı”, İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 1. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010
12. Telci, İ. N., (2010) “Moldova'da Devlet İçinde Devlet: Transnistria”, İnat, K., Duran, B., Ataman, M., Editörler: (2010) “Dünya Çatışmaları. Çatışma Bölgeleri ve Konuları 1. Cilt”, Nobel Yayınları, Ankara, 2010, s. 773-791

TEMEL COĞRAFİ KAVRAMLARIN ÖĞRETİMİNDE HAYAT BİLGİSİ (2. VE 3. SINIF) VE SOSYAL BİLGİLER (4. SINIF) DERS KİTAPLARINDAKİ DEĞİŞİM

Önal Hakan¹, Kaya Niyazi², Kılıç Busenur Cemre³

¹Balikesir University, Faculty of Necatibey Education, Department of Turkish and Social Science

²Ministry of National Education, Education Expert, Ankara

³Balikesir University, Institute of Social Science, Division of Turkish and Social Science

ÖZET

Temel eğitimde verilen bilgiler öğrenciyi hem bir sonraki eğitim kademesine hem de hayata hazırlayan ve öğrencinin tüm öğretim hayatının temelini oluşturan bilgilerdir. Diğer bütün dersler gibi coğrafya eğitiminin temelleri de temel eğitimde başlamakta, coğrafi olgu ve kavramlar bu dönemde kazandırılmaktadır. Bu yüzden temel eğitimde diğer tüm derslerde olduğu gibi coğrafi olgu ve kavramların aktarımında eksik ve hatalı bilgilerin yer almaması gerekmektedir. Aksi takdirde

öğrenciler bir sonraki eğitim kademesine zihinlerindeki bu eksik ve hatalı bilgiler ile başlamış olacaklar ve düzeltilmediği takdirde eğitim hayatlarının geri kalanını bu bilgiler ile devam ettireceklerdir. Bu bağlamda hazırlanan bu çalışmanın amacı temel coğrafi kavramların öğretiminde Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarındaki değişimleri tespit etmektir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve içerik analizinin kullanıldığı çalışmada 2017-2018 ve 2018-2019 eğitim-öğretim yıllarına ait 1,2 ve 3. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitapları ile 4. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitapları incelenmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre ilkökul ders kitaplarında doğal afetler konularında hem verilen bilgilerde hem de kullanılan görsellerde eksik ve/veya yanlışlıkların olduğu, ayrıca bu yanlışlıkların düzeltilmeyerek farklı eğitim-öğretim dönemlerine ait ders kitaplarında tekrar edildiği tespit edilmiştir. Bu durum öğrencilerin bu kavram yanlışlarını ve eksik/yanlış bilgileri diğer eğitim kademelerine taşımalarına ve sarmal yapı içerisinde bilgi yanlışlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sonuçlar çerçevesinde hazırlanan ders kitaplarının daha dikkatli incelenmesi, eksik ve hatalı bilgilerden arındırılarak kavram yanlışlarına yol açmayacak şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Temel eğitim, coğrafya öğretimi, doğal afetler, ders kitapları

DIFFERENCES IN THE TEACHING OF BASIC GEOGRAPHICAL CONCEPTS, LIFE SCIENCE (2nd and 3rd grade) AND SOCIAL STUDIES (4th grade) TEXTBOOKS

Abstract. The information given in the basic education is the information that prepares the student for both the next education level and the life and constitutes the basis of the whole educational life of the student. Like all other subjects, the basics of geography education begin in basic education, and geographical concepts and concepts are gained in this period. Therefore, as in all other courses in basic education, the missing and incorrect information should not be included in the transfer of geographic facts and concepts. Otherwise, the students will start the next education level with this incomplete and incorrect information in their minds and if they are not corrected, they will continue the rest of their educational life with this information. The aim of this study, which was prepared in this context, is to determine the differences and inaccuracies in the presentation of facts, concepts and figures related to natural disasters in the basic education in which the subjects and concepts are acquired before the high school and secondary education. In this study, document research and content analysis of the qualitative research methods were used. The textbooks of the 1st and 3rd grades and the 4th grade Social Studies textbooks of the academic years 2017-2018 and 2018-2019 were examined. According to the findings obtained in the study, it was determined that there were missing and / or inaccuracies in both the given information and the visuals used in primary school textbooks, and these inaccuracies were not corrected and it was repeated by the textbooks belonging to different educational periods. This situation causes the students to bring these misconceptions and missing / false information to other educational levels and to create information errors within the spiral structure. Textbooks prepared within the framework of these results need to be scrutinized more carefully and they should be prepared in such a way that they do not lead to misconceptions.

Keywords: Basic education, geography teaching, natural disasters, textbooks

GİRİŞ

Temel eğitim öğrencilerin tüm bilgilerinin temelini oluşturduğu, onları diğer eğitim kademelerine hazırlayan süreçtir. Bu yüzden diğer tüm eğitim süreçlerinden daha önemli konumdur. Çünkü bireylerin tüm hayatı boyunca öğrendiği bilgiler bu temeller üzerine inşa edilmektedir. Temel eğitimi bu derece önemli kılan unsurlardan bir tanesi temel olgu ve kavramların bu dönemde kazandırılmaya başlanmasıdır.

Eğitim sürecinin temel yapı taşlarından olan kavram Türk Dil Kurumu'nun tanımına göre bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı iken Ülgen (2004)'e göre ise insan zihninde anlaşılan, farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bir sözcükle ifade edilen bilgi yapısıdır. Kavram gelişimi çocukluktan itibaren başlayarak ömür boyu devam eden bir süreçtir. Kavram gelişimi durağan bir yapıda olmadığından ve üstüne koyarak ilerlediğinden

dolayı sağlam temeller üzerine oturtulmalıdır. Aksi takdirde kavram yanlışlarına, hatta eksik veya yanlış bilgilere sebebiyet verebilirler. Bunu önlemek için ise kavram öğretiminde titizlikle davranmak gerekmektedir.

Ülgen (2004), kavramların insanların edindikleri tecrübeler ile ortaya çıktıklarını, bu kavramların dünyayı anlamaya ve onunla bütünleşmeye yarayan, insanlar arası iletişimi sağlayan ve ilkeler geliştirmeye temel olan bir çeşit bilgi formu olduğunu söylemekte ve eğitimin çoğu zaman kavramlarla ilgili olduğunu belirterek kavram öğretiminin önemini vurgulamaktadır. Yani eğitim temelde kavram öğretimine dayanmaktadır.

Kavram öğretiminde en büyük sorumluluk ise öğretmenlere ve ders kitaplarına düşmektedir. Özellikle temel eğitimde öğretmenler kavramların öğrenciye aktarılmasında oldukça dikkatli davranmalıdır. Tabi ki yalnızca öğretmenler değil belirlenen hedefler ve kazanımlar doğrultusunda hazırlanan ders kitaplarının da kavram öğretimine önem vermesi gerekmektedir. Zira ders kitapları hem öğretmenler hem de öğrenciler için ilk başvuru kaynaklarıdır. Ders kitaplarının kavramlara ait eksik veya hatalı bilgiler içermesi öğrencilerde kavram yanlışlarının oluşmasına neden olacak ve bu kavram yanlışlarının sarmal yapı içerisinde diğer eğitim kademelerine aktarılmasında rol oynayacaktır.

Kavram yanlışlığı zihinde bir kavramın yerine oturan fakat bilimsel olarak o kavramın tanımından farklı olması demektir (Yenilmez ve Yaşa, 2008). Çıldır ve Şen, (2006)'ya göre ise hata veya bilgi eksikliği içeren düşünce değil, aksine öğrencilerin doğru olduğuna inanarak savdukları fikirlere dir. Kavram yanlışlığı zaman içerisinde düzeltilebilecek olsalar dahi, zihinde oluşmuş bir bilgiyi değiştirmek oldukça zordur. Ayrıca bu bilgiler zamanla tıpkı bir tabu gibi benimseneceğinden henüz oluşum aşamasında yok edilmesi gerekir. Ancak Eyidoğan ve Güneysu (2002)'ya göre öğrencilerin kavram yanlışlarını oluştuğu anda belirlemek güç olduğundan ileriki yaşamında değiştirilmesi olasılığı da azalmaktadır. Bu yüzden yanlışların değiştirilmesi ile uğraşmak yerine hiç oluşmamasını sağlamak gerekmektedir.

Tüm kavramların olduğu gibi coğrafi kavramlar da temel eğitimden itibaren öğrencilere aktarılmaktadır. Özellikle kavram öğretimine dayalı olan coğrafya eğitiminin yanlışlardan arınmış olması oldukça elzemdir. Çünkü coğrafya eğitimi yalnızca akademik bilgiler içermekten ziyade insan yaşamında sıkça karşılaşılan konulara değinmektedir. Örneğin doğal afetler coğrafya eğitiminde üzerinde sıkça durulan konulardandır. Birçok doğal afet bakımından risk bölgesinde olan Türkiye'de doğal afet kavramlarının ve doğal afetlerden korunma yollarının ders kitaplarında doğru ve yanlışlardan uzak şekilde aktarılmalıdır.

Aslında doğal afetler ders kitaplarında coğrafya konuları ile birlikte verilmekte olup, doğal afetler ve bunlardan korunma yolları ilköğretimden üniversiteye kadar tüm eğitim kademelerinde üzerinde durulan konulardandır. Ancak yapılan pek çok bilimsel araştırmaya göre, eğitimin her kademesinde öğrencilerin doğal afetler konusunda kavram yanlışlarına ve bilgi yanlışlarına sahip oldukları görülmüştür (Turan ve Kartal, 2012; Alım, Özdemir, ve Yılar, 2008; Solmaz ve Kaymak, 2012; Cin, 2010; Dikmenli ve Gafa, 2017). Ayrıca Çalışkan, Önal, Çolak ve Kızılcıoğlu (2018) da yapmış oldukları çalışmada temel eğitim ders kitaplarında doğal afetler konusuna ait olgu, kavram ve şekillerde eksik ve hatalı bilgilerin olduğunu tespit etmişlerdir.

Doğal afetler eğitim sistemi içerisinde her ne kadar yer alsada dahi ders kitaplarındaki sunumunda hataların olması konuya dair kavram yanlışlarının oluşmasına ve yanlışların farklı eğitim kademeleri boyunca sürdürülmesine olanak sağlayabilir. Bu açıklamalar çerçevesinde hazırlanan bu çalışmanın amacı temel coğrafi kavramların öğretiminde Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarındaki değişimleri tespit etmektir.

Araştırma soruları

- ✓ 2017-2018 temel eğitim 2.,3.,4. sınıf Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler ders kitapları ile 2018-2019 ders kitapları arasında doğal afet konularında değişiklikler var mıdır?
- ✓ 2017-2018 temel eğitim 2.,3.,4. sınıf Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler ders kitapları ile 2018-2019 ders kitapları arasında doğal afet konularında içerik açısidendeğişiklikler var mıdır?
- ✓ 2017-2018 temel eğitim 2.,3.,4. sınıf Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler ders kitapları ile 2018-2019 ders kitapları arasında doğal afet konularında görsel açıdandeğişiklikler var mıdır?

YÖNTEM

Temel eğitim ders kitaplarındaki doğal afetler konusuna ait kavramların içerik ve şekil açısından incelenmesine yönelik hazırlanan bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden döküman analizi kullanılmıştır.

Çalışmanın veri kaynağını 2017-2018 eğitim öğretim yılında okutulmak üzere hazırlanan Ali Aslan tarafından yazılan 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabı (Yıldırım Yayınları), Seyfinaz Kapulu ve Özen Bayram tarafından yazılan 3. Sınıf Hayat Bilgisi Ders kitabı (Sevgi Yayınları), Ömer Faruk Evirgen, Zühal Özduval, Jülide Özkan ve Suna Öztürk tarafından yazılan 4. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabı (M.E.B. Yayınları) ile 2018-2019 eğitim öğretim yılında okutulmak üzere hazırlanan Çiğdem Kuşkaya tarafından yazılan 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabı (SDR İpekyolu Yayınları), Esra Özcan tarafından yazılan 3. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabı (Evrensel İletişim Yayınları) ve Sami Tüysüz tarafından yazılan 4. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabı (M.E.B. Yayınları) oluşturmaktadır. Bu kitapların seçiminde ise kura yöntemi kullanılmış olup, herhangi bir yanlı değerlendirme veya seçim söz konusu olmamıştır.

Döküman incelemesi ile elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi insanların söyledikleri ve yazdıklarının açık talimatalara göre kodlanarak nicelleştirilmesi-sayılaştırılması sürecidir (Balcı, 2016, s. 220). Bu analiz türünde veriler sınıflara (kategorilere) ayrılmalı, alt ve üst sınıflandırlara yapılarak bunlar arasındaki ilişkiyi, bağlantıyı göstermek için matris hazırlanmalıdır (Sönmez ve Alacapınar, 2013, s. 162). İncelenen ders kitapları içerisindeki şekiller ve kavramlar Meteoroloji Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Meteoroloji Sözlüğü, Türkiye Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü gibi coğrafi sözlükler ve Hoşgöre (2014) tarafından yazılan Jeomorfoloji Terimleri Sözlüğü, Atalay (2013) tarafından yazılan Doğa Bilimleri Sözlüğü gibi kaynak kitaplardan yararlanılarak karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

BULGULAR ve YORUMLAR

Çalışmada incelenen kitaplarda doğal afetlerle ilgili olarak yer alan üniteler, konular ve bu konulara ait hazırlanan kazanımlar Tablo 1 ve Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 1. 2017-2018 eğitim öğretim yılına ait 2., 3. ve 4. sınıf ders kitaplarında yer alan doğal afet konuları ve konu kazanımları

	Ünite	Konu	Kazanım
2. Sınıf	Doğa ve Çevre	Doğal Afetleri Öğreniyoruz	Doğa olayları sonucu oluşan doğal afetlere örnekler verir. Sel, heyelan, çığ, fırtına, hortum ve deprem gibi doğal afetler üzerinde durulur. Doğal afetler sırasında yardım eden Kızılay ve AFAD gibi kuruluşlar tanıtılır.
3. Sınıf	Dün, Bugün, Yarın	Doğal Afetlere Hazırız	Doğal afetlerden korunabilmek için çözüm yolları üretir.
4. Sınıf	İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Afetlere Karşı Önlemlerim	Öğrencinin yaşadığı çevrede karşılaşma olasılığı olan doğal afetlere öncelik verilir. Deprem çantası hazırlığı konusuna değinilir.

Tablo 2. 2018-2019 eğitim öğretim yılına ait 2.,3. ve 4. sınıf ders kitaplarında yer alan doğal afet konuları ve konu kazanımları

	Ünite	Konu	Kazanım
2. Sınıf	Doğada Hayat	Doğal Afetler	Doğa olaylarından yağmur, dolu, kar, sis ve rüzgâr üzerinde durulur. Doğal olayların zarar verici olmaması için alınabilecek önlemler üzerinde durulur. Sel, heyelan, çığ, fırtına, hortum ve deprem gibi doğal afetler üzerinde durulur. Doğal afetler sırasında yardım eden Kızılay ve AFAD gibi kuruluşlar tanıtılır. Deprem öncesi, anında ve sonrasında nasıl davranılması gerektiği de açıklanır. Olağanüstü durumlardan; akran baskısı, suç kaynağı kişi ve gruplar, terör, savaş, deprem ve sel sırasında yapılması gerekenler üzerinde durulur.
3. Sınıf	Güvenli Hayat	Güvenlik Tedbirleri	Öğrencinin yaşadığı çevrede karşılaşma olasılığı olan doğal afetlere öncelik verilir. Deprem çantası hazırlığı konusuna değinilir.
4. Sınıf	İnsanlar, Yerler ve Çevreler	Doğal Afetlere Hazır Olalım	

2. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitaplarına Ait Bulgular

2017-2018 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında “yer kabuğunun çatlaması ya da kırılması sonucu deprem oluşur” şeklinde bir tanım verilmiştir (Şekil 1). Ancak depremler bu çatlama ya da kırılmalar değil, bu çatlak ve kırılmalar boyunca oluşan ani hareketlerdir. Kitapta verilen tanım ise fay hattı oluşumunun tanımıdır. Ayrıca depremi oluşturmak için yer göçmeleri, volkanik faaliyetler, nükleer denemeler gibi birçok doğal ve beşeri etmen bulunmaktadır. Kitapta ise deprem konusu öğrencilere verilirken tek bir etmenden söz edilmiştir.

Şekil 6. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan deprem görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 163'ten aynen alınmıştır

Şekil 7. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan deprem görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 205'ten aynen alınmıştır.

2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında da bir önceki eğitim öğretim yılında okutulan ders kitabındaki aynı tanım yer almaktadır. 2017-2018 ders kitabında olduğu gibi deprem oluşumuna ait farklı etmenlere değinilmemiştir. Görsel açıdan da bir değişikliğe gidilmemiş aynı fotoğraf ters çevrilerek kullanılmıştır. (Şekil 2)

Deprem: Yeraltında gerçekleşen fay kırılmaları veya volkanik faaliyetler sonucunda oluşan dalgalar nedeniyle, yer kabuğu üzerinde gerçekleşen ani, geçici sallanma, kırılma veya titreme. Depremin merkezi yer kabuğunun 20 ile 700 km. altında olabilir. Ana depremin yaşanmasından sonra bir dizi artçı deprem serisi devam eder (Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2018).

Deprem: Doğal etmen ve süreçlerin etkisi altında yer kabuğunda (daha az olarak da üst mantoda) meydana gelen kısa süreli, ani sarsıntı (Hoşgören, 2014,s. 80).

Deprem: Magmada biriken enerjinin katı kabuk tabakasının zayıf veya kırık yerlerinden yüzeye doğru çıkarken yaptığı titreşim ve bu titreşim sırasında kabuk tabakasında oluşan kırılma, alçalma ve yükselme gibi değişim (Atalay, 2013,s. 112)

Şekil 3. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan çığ görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 163'ten aynen alınmıştır.

2017-2018 2. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitabındaki görsel incelendiğinde (Şekil 3) çığın oluşmasının nedeni olarak şiddetli yağın kar gösterilmiştir. Aynı şekilde kitabın sözlüğüne baktığımızda da çığ “dağın bir noktasından kopup yuvarlanan kar kümesi” şeklinde tanımlanmıştır (Aslan, 2016).

Ancak bu konuda literatür incelendiğinde çığın bir yuvarlanma değil bir kütle hareketi olduğu, tıpkı heyelan ve sel gibi bir akma durumu olduğu ve tetikleyici bir dış etkinin olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Literatürden de anlaşılacağı üzere çığ şiddetli yağın kar sonucu değil, yamaçta

biriken karın tetikleyici bir etki sebebiyle yamaç aşağı akması durumudur. Dolayısıyla kitapta verilen tanımda eksik ve yanlış bilgiler bulunmaktadır.

Şekil 4. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan çığ görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 204'ten aynen alınmıştır.

2018-2019 eğitim öğretim yılına ait ders kitabında ise çığın tanımı değiştirilmiştir (Şekil 4). Ancak verilen tanım iyileştirilmekten ziyade daha sığ bir tanım kullanmıştır. Yine hiçbir tetikleyici dış etkiden bahsedilmediği gibi ders kitaplarının sözlüklerinde yer alan yuvarlanma durumundan bahsedilmiştir. Çığın bir yuvarlanma değil akma olduğu 2018-2019 ders kitaplarında da yer almamıştır. Böylece daha önceki eksik ve yanlış bilgiler düzeltilmemiş, aksine tanımlar daha da basitleştirilmiş ve eksik/yanlış bilgilerin önüne geçilmemiştir.

Çığ: Dağlık alanların eğimli yamaçlarında biriken kar kütlelerinin yerçekiminin ya da tetikleyici bir dış kuvvetin etkisiyle aniden ve büyük bir hızla akması, akarken de büyüyen, içinde buz ve taş bulunabilen büyük kar yığını; eşanlam: kar çığı (Türkiye Bilimler Akademesi, 2013).

Çığ: Dağ yamacı veya eğimli yüzeylerden kar ve buz kütlelerinin koparak aşağı doğru kayması (Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2018).

Çığ: Genellikle dağlık sahalardaki dik yamaçlarda biriken karların, titreşim gibi tetikleyici bir etmene bağlı olarak, yerçekiminin etkisiyle eteklere doğru olan kütle halindeki hızlı hareketi (Hoşgörün, 2014, s. 63)

Çığ: Buz, kar, toprak ve kayaların birdenbire ve hızlı olarak yamaç aşağı hareketi. Kar çığı, fazla yağışı alan dağların yamaçlarında biriken karların bir titreşim hareketi sonucu kütle halinde kayarak veya yuvarlanmasıyla oluşur (Atalay, 2013, s. 86).

Şekil 5. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan sel görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 164'ten aynen alınmıştır.

Şekil 5'te verilen görselde şiddetli yağın yağmurun sele neden olabileceği üzerinde durulmuştur. Ancak sele neden olabilecek diğer etmenlerden bahsedilmediği gibi beşeri faktörler de es geçilmiştir. Yanlış şehirleşme, yetersiz altyapı gibi birçok beşeri etmen konu içerisinde

verilmemiştir. Konu öğrenciye aktarılırken çevreci determinist bir yaklaşım izlendiğini söylemek mümkündür. Çevreci determinizm anlayışı fiziki çevrenin kültürü şekillendiren hakim güç ve insanoğlunun esas itibarıyla doğal ortamın pasif bir ürünü olduğu iddiasına sahiptir (Arı, 2017).

Şekil 6. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan sel görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 204'ten aynen alınmıştır.

Sel konusunda da 2018-2019 ders kitaplarında değişiklik görülmemiştir. Tanımda yağın yağmurla birlikte karların erimesi de etken olarak eklenmiş fakat yine hiçbir beşeri faktörden bahsedilmemiştir (Şekil 6). Benzer görseller ve benzer tanımlar olduğu gibi kullanılmıştır.

Ancak insanoğlunun çevre üzerinde çok fazla etkiye sahip olduğu günümüzde, öğrencilere bu etkiden bahsetmemek ne kadar doğrudur? Doğal afetlerin ve çevrenin eğitimin her kademesinde anlatıldığı ders kitaplarının çevreci determinizm etkisinden kurtularak beşeri faktörlerin hesaba katıldığı öğretiler vermesi günümüz ve geleceğimiz açısından daha yararlı olacaktır.

Sel: Aşırı yağış, hızlı kar erimesi, şiddetli fırtına ve fırtına kabarması, sed veya barajların tepe noktasının aşılması, heyelan ile akarsuyun yatak değiştirmesi, kanalizasyon taşması gibi nedenlerle yüzey akışıyla gelen suların, normalde su altında olmayan alanları geçici bir süre için kaplaması ve/veya o alanlarda birikmesi (Türkiye Bilimler Akademisi, 2013).

Sel: Sürekli yağmurlar, ani kar erimelerinden sonra kabarıp yatağından taşan ve büyük bir hızla akan, türlü zararlara yol açan su (Türkiye Bilimler Akademisi, 2013).

Sel: Volkanik hareket veya fırtına nedeniyle denizin normal gel-git seviyesinden daha yüksek bir seviyeye çıkması. Bahar aylarında gerçekleşen kar erimesi veya kuvvetli yağış nedeniyle ırmak ve nehirlerin yatağından taşması. Aşırı yağışlar nedeniyle su baskınları olması (Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2018).

Şekil 7. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan heyelan görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 164'ten aynen alınmıştır.

Şekil 8. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan heyelan görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y, MEB Yayınları, s. 204'ten aynen alınmıştır.

2017-2018 eğitim öğretim yılına ait Hayat Bilgisi ders kitabında heyelan toprak kayması olarak verilmiştir. Kitapta yer alan sözlükte de heyelanın tanımı olarak “toprak kayması” verilmiştir. Ancak literatür de incelendiğinde heyelanın toprak kaymasından ziyade bir kütle hareketi olduğunu görülmektedir. Aynı şekilde heyelan sadece tanım açısından değil kullanılan görsel açısından da sorun teşkil etmektedir. Çünkü görseldeki (Şekil 7) bir heyelan değil bir sevelan veya çamur akıntısı fotoğrafıdır. Çünkü bir heyelanın görseldeki gibi evlerin arasına yayılması mümkün değildir. Heyelan gerçekleştiğinde bir kütle hareketi olacağından dolayı fotoğraftaki evlerin çökmesi veya yıkılması gerekmektedir.

Benzer yanlışlar 2018-2019 eğitim öğretim yılı için hazırlanan ders kitaplarında da tekrar etmektedir. Heyelanın tanımı olarak “toprak ve kayaların büyük parçalar hâlinde yamaçlardan aşağı sürüklenmesi” kullanılmıştır. Görsel açıdan da bir iyileştirme yapılmamış bu kez de heyelan ile çokça karıştırılan toprak kayması görseli verilmiştir (Şekil 8).

Şekil 9. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan diğer heyelan görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. Ek 4-A'dan aynen alınmıştır.

Ayrıca 2017-2018 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında öğrenciler için hazırlanan bir etkinlikte heyelan fotoğrafı olarak Şekil 9'daki görsel kullanılmıştır. Buradaki fotoğraf Şekil 7'de yer alan fotoğraftan tamamen farklı olup heyelan için daha doğru bir fotoğraftır.

Bir önceki yıla benzer şekilde 2018-2019 ders kitabında hazırlanan bir etkinlikte farklı bir heyelan görseli kullanılmıştır (Şekil 10). Bu görsel de Şekil 8'da yer alan heyelan görselinden daha doğru bir heyelan görselidir. Ancak aynı kitaplarda iki farklı heyelan fotoğrafının yer alması ve bu fotoğrafların birbirinden farklı olması öğrencilerde geleceğe dönük kavram yanlışlarının ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Şekil 10. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan diğer heyelan görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 207'den aynen alınmıştır.

Heyelan: Bir yamacı oluşturan kaya veya zemin türü malzemenin yerçekiminin ve/veya dış kuvvetlerin etkisi altında yerini ve konumunu değiştirerek dengeye ulaşana değin yamaç aşağı yönde hareket etmesi (Türkiye Bilimler Akademisi, 2013).

Heyelan (arazi kayması): Toprak, kaya veya toprak-kaya karışımından meydana gelen arazi parçalarının, esas olarak yer çekiminin etkisi altında, buldukları yerden koparak, genellikle bir yüzey boyunca yamaçlardan aşağı doğru yer değiştirmesi veya hareket etmesi olayı ve bu olay sonucu meydana gelen yer şekli (Hoşgörün, 2014, s. 135).

Heyelan: Dağlık veya tepelik alanlarda yerçekiminin etkisi ile kütle hâlinde arazinin kayması. Heyelan birçok etkene bağlı olarak oluşur. Başlıca etken, çeşitli nedenlerden dolayı yamacın doğal denge açısının bozulmasıdır (Atalay, 2013, s. 187).

2017-2018 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında fırtına rüzgarın şiddetli esmesi olarak aktarılmış. Fakat zaten rüzgarın hızı 23-26 m/s arasında değiştiğinde buna fırtına denmektedir. Ayrıca bahsedilen şiddetin kesin bir tanımı da yapılmamıştır. Bu şiddet rüzgarın hızlı esmesi de olabilir, günler boyu süren rüzgar da olabilir. Aynı zamanda kum fırtınası, kar fırtınası, toz fırtınası gibi fırtına türlerine değinilmemiş, sadece rüzgar fırtınasının tanımı yapılmıştır.

Şekil 11. 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan fırtına görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 164'ten aynen alınmıştır.

Rüzgârın çok kuvvetli esmesi sonucu oluşan doğal afet fırtınadır. Fırtınalar; evlerin çatılarının yıkılması, ağaçların devrilmesi gibi zararlara sebep olabilir.

Şekil 12. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan fırtına görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 205'ten aynen alınmıştır.

2018-2019 ders kitabında da benzer bir tanım verilmiş ve benzer bir görsel kullanılmıştır (Şekil 12). Farklı olarak fırtınanın zararlı etkilerinden bahsedilmiş ancak yine asıl tanım es geçilmiş ve diğer fırtına türlerine değinilmemiştir.

Fırtına: Doğaya ve insanlara zarar veren, hızı 23 ve 26 m/s arasında değişen rüzgâr. Tek başına kullanıldığında, rüzgâr fırtınası anlamını taşır. Şiddetli rüzgârlar beraberlerinde yağmur, kar, dolu, kum vb. unsurları da getirdiklerinden ötürü kar fırtınası, kum fırtınası, toz fırtınası gibi isimler alırlar (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, 2014, s. 73).

Fırtına: 1. Yağmur fırtınası, rüzgar fırtınası, dolu fırtınası, kum fırtınası, toz fırtınası örneklerinde olduğu gibi yıkıcı ya da korkutucu yönleri baskın olan geçici hava durumlarının genel adı. 2. Yeryüzünü, 1 km çaplı hortumdan 2.000-3.000 km çaplı orta enlem siklonlarına kadar 48-55 knotluk rüzgârla birlikte veya rüzgârsız etkileyen şiddetli ve muhtemelen yıkıcı hava olaylarının genel adı (Türkiye Bilimler Akademisi, 2013).

Fırtına: Atmosferdeki şiddetli hava akımı. Bu hava akımı ile toz fırtınaları, gök gürültülü fırtınalar oluşur (Atalay, 2013, s. 157).

Şekil 13. 2017-2018 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan hortum görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 164'ten aynen alınmıştır.

Tıpkı fırtınanın tanımı gibi hortumların oluşma nedenleri de şiddetli esen rüzgarlara bağlanmıştır. Ancak literatürde yapılan tanımlar incelendiğinde hortumun oluşabilmesi için gerekli iklimik ortamın oluşması gerektiği üzerinde durulmuştur. Hortumlar aslında rüzgarın değil sıcaklığın değişmesi ile ortaya çıkan doğa olaylarıdır.

Sıcak ve nemli hava ile soğuk havanın şiddetle yer değiştirmesi sırasında dönen rüzgârlar oluşur. Bu rüzgârlara hortum adı verilir.

Şekil 14. 2018-2019 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan fırtına görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, E. Çelikbaş, F. Gürel ve N. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 205'ten aynen alınmıştır.

2018-2019 ders kitaplarında ise hortumun tanımı farklılık göstermektedir. Yenilenen kitapta hortumun sıcak ve nemli havanın yer değiştirmesi sonucu meydana geldiği vurgulanmaktadır (Şekil 14). Bu bakımdan hortumun oluşması için gerekli iklimik ortamın oluşması gerektiği öğrencilere yansıtılmıştır. 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabı ele alındığında, doğal afetler konusunda görsel ve tanımlarda yapılan bilgi yanlışlığının düzeltildiği tek konunun hortum tanımının olduğu tespit edilmiştir.

Hortum: Yelin, hava ya da suyu dar bir alanda, bir eksen çevresinde hızla döndürüp burgaç yapması, sütun biçiminde yükselmesiyle oluşturduğu güçlü fırtına (Türkiye Bilimler Akademesi, 2013).

Hortum: Hava veya suyun kendi etrafında hızla dönüp buluttan yeryüzüne uzanan sütun biçiminde oluşan, alanı dar bir fırtına türü (Türk Dil Kurumu, 2012).

2. sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında Doğa ve Çevre ünitesinde yer alan son doğal afet görseli orman yangını için hazırlanmıştır. Görsel incelendiğinde hem kullanılan fotoğraf hem de fotoğrafın altına yer alan tanım açısından bir sorun bulunmamaktadır (Şekil 15).

Şekil 15. 2017-20182. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan yangın görseli. Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı, A. Aslan, 2016, Yıldırım Yayınları, s. 165'ten aynen alınmıştır.

Orman yangını: Orman alanlarında yıldırım ve volkanik faaliyetler gibi doğal nedenlerden kaynaklanan veya insan kaynaklı çıkan yangın (Türkiye Bilimler Akademesi, 2013)

Fakat 3. sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında öğrenciler için hazırlanan bir etkinlikte “doğal afetlerden korunmak için çözüm önerileniriz nelerdir?” şeklinde bir soru yöneltilmiş ve Şekil 16’da yer alan görsel verilmiştir.

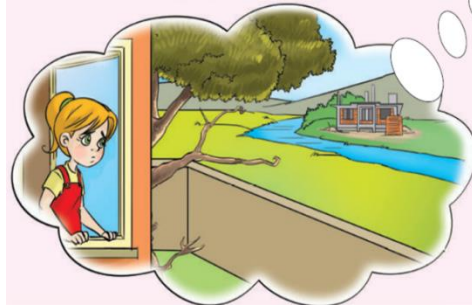

Şekil 16. 2017-20183. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan yangın görseli.

Kullanılan görsel açısından bir sorun olmasa da yıldırım ve volkanik faaliyetler gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkan orman yangınına engellemek için mantıklı bir çözüm önerisi sunmak oldukça zordur. Hâl böyle olunca burada hem öğrenci bir cevap vermekte zorlanacak hem de öğretmen zor durumda kalacaktır.

2018-2019 eğitim öğretim yılında okutulan 2. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında ise orman yangını doğal afetler konusunda yer almamaktadır.

3. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitaplarına Ait Bulgular

Şekil 17. 2017-20183. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitabında Doğal Afetlere Hazırız Konusuna Ait Görsel. Hayat Bilgisi 3. Sınıf Ders Kitabı, S. Kapulu ve Ö. Bayram, 2017, Sevgi Yayınları, s.126'dan aynen alınmıştır

Sel ile karşılaştığımızda bu bölgeyi hemen terk etmeliyiz. Yüksek ve güvenli bölgelere doğru gitmeliyiz. Sel sularının olduğu yerlerden karşıya geçmeye çalışmamalıyız.

Sel, sağanak yağış ve hızlı kar erimeleri sonucunda çok miktarda suyun akmasıdır. Bu akış sırasında sel, önüne gelen taşları, toprakları, bitkileri hatta araçları sürükleyerek taşır. Bu yüzden evlerimizi ve yerleşim yerlerini su kenarlarına yapmamalıyız.

Şekil 18. 2018-2019 3. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında yer alan sel görseli. Hayat Bilgisi 3. Sınıf Ders Kitabı, E. Özcan, t.y., MEB Yayınları, s. 138'ten aynen alınmıştır.

2017-2018 3. sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında Doğal Afetlere Hazırız konusunda hazırlanan ilk etkinlikte Şekil 17’de yer alan görsel kullanılmıştır. Konunun kazanımı “doğal afetlerden korunmak için çözüm yolları üretir” olarak belirlenmiştir. Bu kazanıma bağlı olarak verilen etkinlikte bir çocuğun doğal afetlerden korunma yollarına ilişkin düşüncelerine yer verilmiştir. Görsel incelendiğinde çocuğun üzgün bir şekilde derenin karşısında yer alan eve hüznle baktığı görülmektedir. Muhtemelen üzgün olmasının nedeni kendisi bahçe duvarı ile çevrili bir evde otururken komşularının evinin etrafında bahçe duvarının olmamasıdır.

Fakat dikkatle incelendiğinde iki evin de aynı yükseltide olduğu ve iki evin de dere yatağına kurulmuş olduğu göze çarpmaktadır. Bu her iki evin de eşit derecede selin zararlı etkilerine maruz kalacağı anlamına gelmektedir. Günümüzde yanlış yerleşmenin selleri, taşkınları ve onların zararlı etkilerini artırdığı hemen herkes tarafından bilinmektedir. Buna rağmen kitapta öğrencilere akarsu yatağına yerleşmeme değil “bahçe duvarı yapılırsa akarsu yatağına yerleşilebilir” öğretisi verilmiştir.

2018-20193. Sınıf ders kitaplarında ise yapılan bu yanlıştan vazgeçilmiştir. Aynı şekilde evlerin dere yataklarına yapılmaması gerektiği vurgulanmış fakat bu sefer farklı görseller kullanılmıştır (Şekil 18). Bu kez kullanılan görsellerde evlerin gerçekten dere kenarından uzak olduğu görülmektedir. Bu şekilde düzeltmelerin yapılması öğrenciler adına oldukça yararlıdır. Ders kitaplarında yapılan bu yanlışların farkedilmesi ve değiştirilmesi öğrencilerin bir sonraki eğitim kademelerine zihinlerinde yanlış bilgilerle başlamasının önüne geçecektir.

4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarına Ait Bulgular

2017-201 4. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında Afetlere Karşı Önlemlerim konusunda “Her Yer Su Altında!” başlığı ile sel konusuna yer verilmiştir. Fakat kullanılan fotoğrafa bakıldığında, burada bir sel fotoğrafı değil bir çamur akıntısı fotoğrafı kullanıldığı görülmektedir (Şekil 19). Konuda sadece görsel açıdan değil bilgi açısından da eksik ve yanlışların olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin yağmur suları toprak tarafından emilerek yavaşça nehirlerle karışır şeklinde bir bilgi verilmiştir. Ancak yağmur suları toprak tarafından emilerek nehirlerle değil yer altı sularına karışmaktadır. Bir kısmı buharlaşırken, bir kısmı da yüzey sularına karışmaktadır. Dolayısıyla burada bir bilgi yanlışlığı olduğu alenen ortadadır.

AFETLERE KARŞI ÖNLEMLERİM

Doğal afet denince aklınıza neler geliyor? Sizin yaşadığınız çevrede en fazla hangi doğal afetler meydana gelmektedir?

Bazılarının etkilerini azaltılsak de doğal afetler yaşanmaya devam ediyor. Muhtemelen gelecekte de devam edecek. Ancak bunların yaklaştığını bir ölçüde tahmin edebiliriz. Üzerimizdeki etkilerini azaltacak önlemler alabiliriz.

Her Yer Su Altında!

Yağmur suları toprak tarafından emilerek yavaşça nehirlerle karışır. Fakat yağmur aşırı yağarsa düşen yağmurun tamamı toprak tarafından emilemez. Toprak yağmur sularının ancak bir bölümünü emebilir, geri kalanı ise çevreye yayılır. Nehirler taşar.

Ne yapılabilir: Doğal bitki örtüsü korunmalıdır. Seli önlemek için barajlar su kanalları yapılmalıdır. Binalar akarsulardan uzak yerlere yapılmalıdır.

Şekil 19. 2017-20184. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında Afetlere Karşı Önlemlerim Konusuna sel görseli. Sosyal Bilgiler 4. Sınıf Ders Kitabı, Ö.F. Evirgen ve diğerleri, t.y., M.E.B. Yayınları, s.77’den aynen alınmıştır

Bir diğer önemli nokta ise selin zararlı etkilerini azaltmak için binalar akarsulardan yapılmalıdır önerisi sunulmasıdır. Burada herhangi bir sorun bulunmasa da dikkat çekilmesi gereken nokta 3. sınıf Hayat Bilgisi ders kitabında kullanılan görseldir (Şekil 17). 3. sınıf ders kitabında öğrencilere bahçe duvarı yapılırsa akarsu yatağına yerleşilebilir öğretisi verildikten sonra 4. sınıfta tam tersi olarak akarsu yatağına yerleşilmemesi öğütleniyor. Bu da öğrencilerde kavram kargaşalarına yol açabilecek bir durumdur. Böylelikle hem eğitimin ileriki kademelerinde hem de öğrencilerin özel yaşamlarında sorunlarla karşılaşması muhtemeldir.

Merhaba, ben Büşra. Ülkemizde görülen önemli doğal afetlerden biri sel baskınıdır. Yaşadığım yer olan Rize ve çevresi ülkemizin en fazla yağış alan yeridir. Yağışlar yıl boyunca devam ettiğinden bölgemiz her mevsimde sel tehlikesiyle karşı karşıyadır. Özellikle ilkbahar aylarında karların erimeye başlamasıyla birlikte sel baskınlarında artış görülür.

Sel baskınlarını önlemek için özellikle doğal çevreye duyarlı olunmalıdır. Bu amaçla doğal bitki örtüsü özellikle de ormanlar korunmalı, dik yamaçlar teraslanarak eğim azaltılmalı ve akarsu kenarlarına yerleşmeler kurulmamalıdır. Ayrıca, akarsu yataklarına setler ve barajlar yapılarak suyun akışı kontrol altına alınmalıdır.

Şekil 20. 2018-2019 4. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında yer alan sel görseli. Sosyal Bilgiler 4. Sınıf Ders Kitabı, S. Tüysüz, 2018, Tuna Yayınları, s.84'ten aynen alınmıştır

2018-2019 ders kitabında ise selin anlatımı konusunda doğrudan bir tanıma gidilmemiş örneklem üzerinden aktarılmıştır. Verilen örnek ile sel oluşumunun nedenlerinden ve selden korunma yollarından bahsedilmiştir. Kullanılan görselde de değişikliğe gidilmiş ve daha uygun bir görsel kullanılmıştır (Şekil 20)

Heyelan ise her iki kitapta da toprak kayması olarak tanımlanmaktadır. Özellikle 2017-2018 eğitim öğretim yılına ait ders kitabında konu verilirken “Toprak Kayar mı?” başlığı altında verilmesi birbirine çok karıştırılan kavramlara ait yanlışlara yol açacak niteliktedir (Şekil 21). Aynı şekilde 2018-2019 dönemine ait ders kitabında benzer tanımlar görülmektedir (Şekil 22). Halbuki heyelan toprağın kayması değil, bir kütle hareketidir ve sadece toprağın değil kütlenin yer değiştirmesi olayıdır (Atalay, 2013: 187).

Toprak Kayar mı?

Bazen aşırı yağışlar olduğunda eğimli yamaçlardaki toprak kayar. Bu duruma **heyelan** denir. Daha çok killi toprağın olduğu ve ağaçlandırılmamış yamaçlarda olur. Yolları kapatır, evleri sürükler.

Neler yapılabilir: Eğimli yamaçlar ağaçlandırılmalıdır. Destek duvarları yapılmalıdır. Binalar yamaçlara yapılmamalıdır.

Şekil 21. 2017-20184. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında Afetlere Karşı Önlemlerim Konusuna heyelangörseli. Sosyal Bilgiler 4. Sınıf Ders Kitabı, Ö.F. Evirgen ve diğerleri, t.y., M.E.B. Yayınları, s.77'den aynen alınmıştır

Benim adım Eda. Yaşadığım şehir olan Trabzon'da ve çevresinde en fazla meydana gelen doğal afet heyelandır.

Heyelan, bir toprak parçasının kayarak yer değiştirmesidir. Zemininde kaya veya kaygan kil tabakası bulunan toprak parçası yağmur sularını emerek ağırlaşır. Daha sonra da kayganlaşmanın ve eğimin etkisiyle bulunduğu yerde tutunamayıp aşağıya doğru kayar.

Heyelan genellikle yağışlı mevsimlerde görülür. Bu afet sırasında bazen can ve mal kayıpları yaşanır. Evler ve yollar kullanılamaz hâle gelebilir. Toprak kaymasını önlemek ve bunun zararlarından korunmak için ağaçlandırmaya önem verilmelidir. Ayrıca kayma tehlikesi olan yerlere evler yapılmamalıdır.

Şekil 22. 2018-2019 4. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında yer alan heyelan görseli. Sosyal Bilgiler 4. Sınıf Ders Kitabı, S. Tüysüz, 2018, Tuna Yayınları, s.83'ten aynen alınmıştır

Kullanılan görseller incelendiğinde ise 2017-2018 dönemine ait kitapta herhangi bir sorun bulunmazken, 2018-2019 ders kitabında heyelan başlığında kaya düşmesi görseli kullanılmıştır.

Heyelandan tamamen farklı bir olaya ait fotoğrafın kullanılması öğrencilerin heyelanı tasvir etmesini oldukça zorlaştıracaktır.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Temel eğitim ders kitaplarında yer alan doğal afet konularına bakıldığında eksik ve/veya yanlışlıkların olduğu açıkça ortadadır. Özellikle tanımlar bilimsel bilgidan uzak populist bilgiler içermektedir. Çalışmada yararlanılan sözlükler ve kitaplar da incelendiğinde bu durum bariz bir şekilde göze çarpmaktadır.

Bununla birlikte kitaplarda sadece bilgi açısından değil görseller açısından da önemli sorunlar yer almaktadır. Bazı görseller yanlışlık içerirken, kimi yerde de aynı kavramı anlatırken iki farklı görsel kullanılmış ve kavram yanlışları oluşmasının önü açılmıştır. Örneğin; heyelan konusunda seyelan görseli, sel konusunda çamur akıntısı görseli kullanılmıştır. Öğrenmede kalıcılık açısından oldukça önemli olan görsellerin yanlış kullanılması öğrencilerin belleklerinde yanlışlıklara sebebiyet verecektir.

Yapılan bu yanlışlar 2018-2019 eğitim öğretim yılına ait ders kitaplarında da giderilmemiştir. Görsel olarak farklılıklar bulunsa dahi içerik olarak aynı yanlışlıklar sürdürülmektedir. Örneğin; heyelan görselinde değişiklik yapılmış ancak kullanılan yeni görsel de heyelandan ziyade bir toprak kayması görselidir. Çığın tanımı da bir önceki eğitim öğretim yılına ait ders kitaplarında olduğu gibi yine yuvarlanma olarak tanımlanmıştır. Ayrıca doğal afetlerin oluşumuna dair hiçbir beşeri faktör de ders kitaplarında yer almamaktadır. Bunlar dışında hortumun oluşumundan başka tanımlarda herhangi bir değişiklik görülmemektedir. Buna göre 2017-2018 eğitim öğretim yılına ait ders kitaplarında olduğu gibi 2018-2019 ders kitapları da kavram yanlışlarına yol açabilecek yanlışlıklar barındırmaktadır.

Alım, Özdemir ve Yılar (2008) ilköğretim 5. sınıf öğrencileri yaptıkları çalışmada öğrencilerin doğal afetler konusunda kavram yanlışlarının olduğu, özellikle heyelan, erozyon ve toprak kayması kavramlarını birbirleri ile karıştırdıklarını saptamışlardır. Solmaz ve Kaymak (2012) de 6. sınıf öğrencilerinin sel kavramını anlama düzeyleri ve sel kavramıyla ilgili kavram yanlışlarının neler olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla hazırladıkları çalışmada öğrencilerin sel ile ilgili kavram yanlışlarının olduğu ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin selin tanımına ve oluşumuna dair kavram yanlışları ve bilgi yanlışlarının olduğu anlaşılmıştır.

Açıkgöz (2007) yapmış olduğu çalışmada öğrencilerin büyük bir bölümünün doğal afetlerin tanımı ve oluşumu ile ilgili araştırılan kavramları anlamada ve ifade etmede zorluk çektikleri, bir çoğunun da kavram yanlışlığına sahip oldukları sonucuna varmıştır. Öğrencilerin heyelan, erozyon ve toprak kayması konularında bilgi yanlışlıklarına ve kavram yanlışlarına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Cin(2010) hazırladığı çalışmada sınıf öğretmenleri adaylarının doğal afetler ile ilgili kavram yanlışlarını araştırmıştır. Araştırma sonucu öğrencilerin deprem, sel, çığ, yıldırım ve dolu gibi doğal afet türleri ile ilgili kavram yanlışlarının olduğu tespit edilmiştir. Bingül ve Çavaş (2016)da benzer bir şekilde Fen Bilgisi 4. sınıf öğretmen adaylarının deprem konusunda sahip oldukları kavram yanlışlarını araştırmışlardır. Sonuç olarak öğrencilerin 4. sınıf olmalarına rağmen kavram yanlışlarına sahip oldukları, bu kavram yanlışlarının genellikle depremin nedenleri ve sonuçları üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Literatürdeki kavram yanlışları ile ilgili yapılan çalışmalar da değerlendirildiğinde ilköğretimden üniversiteye tüm eğitim kademelerindeki öğrencilerde doğal afetler konusunda kavram yanlışlarının olduğu bir çok çalışmada ortaya çıkarılmıştır. Çalışmalardan da anlaşıldığı üzere öğrenciler hem doğal afetlerin tanımında hem de oluşum ve sonuçları aşamalarında yanlışlıklar yaşamaktadır.

Konunun temelinde, temel eğitimdeki eksik/yanlışların olduğu da açıkça ortadadır. Bu yüzden geri dönülmesi oldukça zor olan kavram yanlışlarının sonraki eğitim kademelerine taşınması oldukça doğaldır. Sonuç olarak temel eğitimden orta öğretime taşınan bu kavram yanlışları, eksik/yanlış bilgiler öğrencilerde sarmal yapı içerisinde bilgi karmaşasına da yol açmaktadır.

Bu konuda basın yayın organlarında verilen haberlerde de benzer yanlışlıkların olduğu tespit edilmiştir. Bu durum öğrencilerin zihninde yanlış bilgilerin oluşmasına yol açacağı gibi kavram yanlışlarının ortaya çıkmasına da neden olabilir. Öğrencilerin yaşadıkları bölgeye göre oluşan doğal afetler ve bu afetlere ait haberler de öğrencilerin doğal afetler konusuna ait algıları üzerinde etkili olabilir.

ÖNERİLER

Çalışmaya dahil olan kitapların yazımında bilimsel danışmanlar daha etkin rol almalıdır. Alan ve pedagojik bilgileri yeterli danışmanların sorumluluklarının artmaları kavram yanlışlarının oluşmasının önüne geçebilir.

Yazarların art niyetli olmayan eksik ve hatalı bilgileri grafikerler veya şekil/haritaları hazırlayanlar tarafından da desteklenmiştir. Bu durumda grafik, şekil, resim ve haritaların da bir akademik süzgeçten geçmesi gerektiği de ortadadır.

Öğrencilerin sınıf ve yaş grubuna göre konuların basitleştirilmeye çalışılmasının böyle bir sonuca yol açmış olabilir. Ancak bilgiler basitleştirilmeye çalışırken eksik veya yanlış verilmesi daha kötü sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla bu konuda biraz daha dikkatli olunmalıdır.

Kitaplardaki bu eksiklikleri/yanlışları hisseden ve fark eden öğretmenlerin tutumları ve yaklaşımları bu çalışmanın devamını oluşturacaktır.

Bibliography

1. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. (2014). *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara.
2. Alım, M., Özdemir, Ü., & Yılar, B. (2008). 5. Sınıf Öğrencilerinin Bazı Coğrafya Kavramlarını Anlama Düzeyleri ve Kavram Yanlışları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 151-162.
3. Arı, Y. (2017). Çevresel Determinizimden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya'da ve Türkiye'de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34.
4. Aslan, A. (2016). *İlkokul Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Yıldırım Yayınları.
5. Atalay, İ. (2013). *Doğa Bilimleri Sözlüğü*. İzmir: META Basım.
6. Balcı, A. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler* (12 b.). Ankara: Pegem Akademi.
7. Bingül, D., & Çavaş, B. (2016). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Deprem Konusundaki Kavram Yanlışları Üzerine Bir Araştırma. A. M. Ger içinde, *Uluslararası Yükseköğretimde Yeni Eğilimler Kongresi: Değişime Ayak Uydurmak* (s. 89-96). İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi.
8. Çalışkan, T., Önal, H., Çolak, İ., & Kızılcıoğlu, A. (2018). Temel Eğitimde Coğrafya Bilgisi ve Bilincinin Üst Kademelerde Verilen Eğitime Etkileri (Doğal Afetler Örneği). *I. Uluslararası Temel Eğitim Kongresi*. Bursa.
9. Çıldır, I., & Şen, A. İ. (2006). Lise Öğrencilerinin Elektrik Akımı Konusundaki Kavram Yanlışlarının Kavram Haritalarıyla Belirlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(30), 92-101.
10. Cin, M. (2010). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Doğal Afetler ile İlgili Yanlışları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(22), 70-81.
11. Dikmenli, Y., & Gafa, İ. (2017). Farklı Eğitim Kademelerine Göre Afet Kavramı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0(44), 21-36.
12. Evirgen, Ö. F., Özduval, Z., Özkan, J., & Öztürk, S. (tarih yok). *İlkokul 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı*. Ankara: M.E.B. Yayınları.
13. Eyidoğan, F., & Güneysu, S. (2002). İlköğretim 8. Sınıf Fen Bilgisi Kitaplarındaki Kavram Yanlışlarının İncelenmesi. *V. Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi*. Ankara.
14. Hoşgören, M. Y. (2014). *Jeomorfoloji Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Çantay Yayınları.
15. Kapulu, S., & Bayram, Ö. (2017). *İlkokul Hayat Bilgisi 3*. Ankara: Sevgi Yayınları.

16. Kuşkaya, Ç. (tarih yok). *İlkokul Hayat Bilgisi 2. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: SDR İpekyolu Yayıncılık.
17. Meteoroloji Genel Müdürlüğü. (2018). *Meteoroloji Genel Müdürlüğü Meteoroloji Sözlüğü*. 4 6, 2018 tarihinde Meteoroloji Genel Müdürlüğü: <https://www.mgm.gov.tr/genel/meteorolojisozlugu.aspx?> adresinden alındı
18. Özcan, E. (tarih yok). *İlkokul Hayat Bilgisi 3. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Evrensel İletişim Yayınları.
19. Solmaz, F., & Kaymak, F. (2012). İlköğretim Altıncı Sınıf Öğrencilerinin Sel Kavramıyla İlgili Kavram Yanılgıları. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 2(2), 137-147.
20. Sönmez, V., & Alacapınar, F. G. (2013). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
21. Turan, İ., & Kartal, A. (2012). İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Afetler Konusu İle İlgili Kavram Yanılgıları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(3), 67-81.
22. Türk Dil Kurumu. (2012). *Türk Dil Kurumu*. Nisan 15, 2018 tarihinde Türk Dil Kurumu: <http://www.tdk.gov.tr> adresinden alındı
23. Türkiye Bilimler Akademesi. (2013). *Tüba Terim*. Nisan 6, 2018 tarihinde Tüba Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: <http://www.tubaterim.gov.tr/> adresinden alındı
24. Tüysüz, S. (2018). *İlkokul Sosyal Bilgiler 4. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Tuna Yayınları.
25. Ülgen, G. (2004). *Kavram Geliştirme*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
26. Yenilmez, K., & Yaşa, E. (2008). İlköğretim Öğrencilerinin Geometrideki Kavram Yanılgıları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 461-483.

KARINCA ÇAYI HAVZASI'NIN (BURHANIYE-BALIKESİR) JEOMORFOLOJİK VE HİDROGRAFIK ÖZELLİKLERİNİN MORFOMETRİK YÖNTEMLERLE ANALİZİ

Hanife AYKURT¹, Ersin YILMAZ¹, Abdullah SOYKAN²

¹Balıkesir University, Institute of Social Science, Division of Geography, Balıkesir – Turkey

²Balıkesir University, Faculty of Art and Science, Department of Geography, Balıkesir - Turkey

Özet. Bu çalışmada, kaynaklarını güneyde Madra Dağı'nın uzantısı olan Yaylacıkdede, Karataş Tepe ve doğuda Şabla Dağı'ndan alan ve kollarıyla birlikte Burhaniye Ovası'na ulaşan Karınca Çayı'nın oluşturmuş olduğu havzanın jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri, sayısal tabanlı bazı morfometrik yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Havzadaki jeomorfolojik özelliklerin gelişimini kontrol eden faktörlerin ortaya konması açısından jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik özellikler, 1/25.000 ölçekli topografya haritaları referans alınarak bilgisayara aktarılmıştır. Daha sonraki işlemler için ArcGIS 10.5 programı yardımıyla öncelikle Sayısal Yükselti Modeli (SYM) ve havzaya ait sayısal veri tabanı üretilmiştir. Bu veritabanı temel alınarak yükselti, bakı, eğim ve profil analizleri yapılmıştır. Ayrıca akarsuların çatalanma miktarı, drenaj yoğunluğu, drenaj sıklığı, boyuna profil, hipsometrik eğri gibi özellikleri sorgulanmıştır. Sonuç olarak elde edilen morfometrik analiz verileri, havza gelişimi ve hidrografyası üzerinde akarsu aşındırma ve biriktirme faaliyetlerinin etkili olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Karınca Çayı, Jeomorfoloji, Hidrografya, Morfometrik Yöntemler, CBS

MORPHOMETRICAL ANALYSIS OF GEOMORPHOLOGICAL AND HYDROGRAPHICAL PROPERTIES OF KARINCA CREEK BASIN (BURHANIYE – BALIKESİR – TURKEY)

Abstract. In this study, the geomorphological and hydrographic features of the basin, which was obtained from Karataş Tepe and which reached the Burhaniye Plain together with its branches,

were investigated by using some numerical based morphometric methods. Geological, geomorphological and hydrographic features were taken as reference for the factors that control the development of geomorphological features in the basin and 1 / 25.000 scale topography maps were transferred to the computer. For the later operations, the Digital Elevation Model (SYM) and the digital database of the basin were produced with the help of ArcGIS 10.5 program. Elevation, view, slope and profile analyzes were performed based on this database. In addition, the bifurcations, drainage density, drainage frequency, longitudinal profile, hipsometric curve properties of the streams were questioned. Morphometric analysis data obtained as a result showed that stream erosion and deposition activities on basin development and hydrography were effective.

Keywords: Karınca Stream, Geomorphology, Hydrography, Morphometric Methods, CBS

1. Giriş

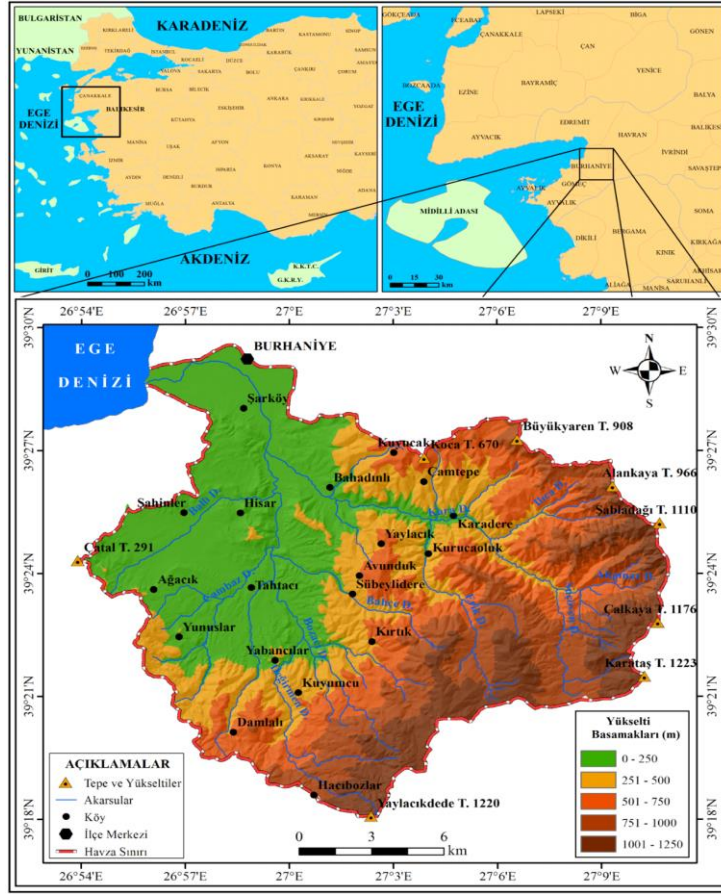
Akarsu havzaları, hidrografya ve jeomorfoloji araştırmaları için tercih edilen sahalardır. Akarsu havzalarının jeomorfolojik özelliklerinin belirlenmesine yönelik yapılan çalışmalar, arazi incelemeleri ve bu çalışmalar sonucunda üretilmiş özel jeomorfolojik haritaların oluşturulmasına dayanır. Ancak havzaların jeomorfolojik özelliklerinin ve havza içi morfolojik birimlerin nicel olarak tanımlanmasında elde edilen görsel verilerin sayısal verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Günümüze kadar akarsu havzalarının jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerinin sayısal ifadelerle açıklanmasına yönelik birçok çalışma yapılmış ve yapılan bu çalışmalar her seferinde daha da geliştirilerek çok kapsamlı bir hale gelmiştir. Akarsu sisteminin matematiksel değerlendirmesi ve analizini ilk olarak Horton tarafından yapılmıştır (Horton, 1945). Horton'dan sonraki araştırmacılar özellikle de Strahler bu metodu bazı sayısal morfolojik bilgiler ve örneklerle destekleyerek geliştirmiş ve kendi adıyla anılan Strahler metodunu ortaya koymuştur (Strahler, 1964). Sonraki yıllarda hidrografik ve jeomorfolojik özelliklerin analizi ile ilgili daha farklı yöntemler kullanılmıştır (Keller ve Pinter, 1996; Atalay, 1986; Wilson ve Gallant, 2000).

Türkiye’ de hem hidrografik hem de jeomorfolojik özelliklerin belirlenebilmesi amacıyla değişik havzalarda çalışmalar yapıldığı bilinmektedir (Turoğlu, 1997; Cürebal, 2003; 2004, 2006; Cürebal ve Erginal, 2007; Erginal ve Cürebal, 2007; Öztürk ve Erginal, 2008; Özşahin, 2008; 2010; 2015; Karadoğan ve Yıldırım, 2009; Bahadır ve Özdemir, 2011; Poyraz vd., 2011; Yıldırım ve Karadoğan, 2011; Topuz, 2014; Uzun, 2014; Fural ve Poyraz, 2015; Avcı ve Günek, 2015; Yılmaz, Soykan ve Cürebal, 2018). Bu tür çalışmalara olan ilginin son yıllarda giderek arttığı görülmektedir.

Drenaj havzalarının incelenmesinde; hipsometrik eğri, drenaj havzası simetri-asimetri, akarsu uzunluğu, akarsu çatallanma miktarı, drenaj sıklığı ve drenaj yoğunluğu gibi jeomorfolojik indisler kullanılabilir. 299 km² yüzölçümüne sahip Karınca Çayı Havzası’nda, havza gelişimi morfometrik analizlerle ele alınmaktadır. Bu amaç kapsamında, 1/25.000 ölçekli topoğrafya haritaları temel haritalar olarak kullanılmış, ArcGIS bilgisayar programında gerekli çizimler, analizler, hesaplama ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca havzanın şekillenmesinde akarsuların aşındırma ve biriktirme faaliyetlerinin günümüzdeki görünümüne etkileri sorgulanmıştır.

2. İnceleme Sahasının Konumu

Karınca Çayı Havzası, 1941 I. Coğrafya Kongresinde Coğrafi Bölge Sınıflandırmasına göre Marmara Bölgesi’nin Güney Marmara Bölümü ile Ege Bölgesi’nin Ege Bölümü’nün doğal sınırını oluşturan Kaz Dağları silsilesinin güneyinde yer alır. Türkiye’nin Avrupa Birliği uyum süreci kapsamında oluşturulan NUTS (The Nomenclature of Territorial Units for Statics) sistemine göre Türkiye İBBS göre 3 ayrı düzeyde sınıflandırılmıştır. İstatistiki Bölge Birim Sınıflandırma sistemine göre Karınca Çayı Havzası 1. Düzeyde TR2 Batı Marmara, 2. Düzeyde TR22 Balıkesir-Çanakkale, 3. Düzeyde Balıkesir ili Burhaniye ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Karınca Çayı Havzası koordinat sistemine göre 26° 53’ ile 27° 11’ doğu boylamları ve 39° 18’ ile 39° 29’ kuzey enlemleri arasına karşılık gelmektedir.

Şekil 1: İnceleme Sahasının Lokasyon Haritası

3. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın amacı, Karınca Çayı Havzası'nın jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerinin ortaya çıkmasında etkili olan faktörleri morfometrik analizler uygulanarak araştırmaktır. Bu yöntem ile akarsu havzaları hakkında yapılan araştırmalara bir yenisini eklemektir. Analiz sonuçlarının elde edilen bilgilerle ve arazi çalışmalarıyla desteklenerek mevcut literatürden farklı yeni bilgiler ortaya konmak hedeflenmiştir.

4. Veri ve Yöntem

Çalışmanın ilk aşamasında inceleme konusu ve alanı ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Konu ile ilgili olarak yapılan literatür taramasında ise hidrografik ve jeomorfolojik analiz konulu çalışmalarla ilgili yayınlar ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Literatür taramasından elde edilen veriler ve öğrenilen yöntemler çalışmanın içeriğinin şekillendirilmesinde önemli rol oynamıştır.

Çalışmanın ikinci aşamasında hazırlanacak haritalar ve yapılacak analizler için altlık niteliği taşıyan kartografik malzemenin toplanmış ve inceleme alanının çeşitli haritaları hazırlanmıştır.

Çalışma sahası sınırlarını kapsayan 1:25.000 ölçekli topografya haritalarına ait paftalar Arc-Map Desktop 10.3 yazılımı kullanılarak kordinatlandırılmış ve projeksiyonları tanımlanmıştır. Ekran sayısallaştırmasına hazır hale getirilen topografya haritası paftaları üzerinden inceleme alanına ait farklı özellikler sayısallaştırılmıştır.

Karınca Çayı Havzası'nın jeomorfolojik özelliklerine etki eden doğal faktörlerin incelenmesine başlanmıştır. Bu kapsamda inceleme alanının jeolojik özelliklerinin belirlenebilmesi amacıyla Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü'nden 1:25.000 ölçekli jeoloji haritası altlığı temin edilmiş, gerekli kordinatlandırma, projeksiyon tanımlama ve sayısallaştırma işlemleri yapılmıştır.

Çalışmanın üçüncü aşamasını ise morfometrik yöntemler kullanılarak yapılan analizler oluşturmuştur. Karınca Çayı Havzası'nın drenaj özelliklerinin tespiti için yapılacak olan hidrografik analizlere altlık veri oluşturmak için öncelikle akarsuyun ana kolu ile yan kollarından oluşan bir

drenaj ağı haritası hazırlanmış, ardından akarsuyun yan kollarının dizilimini temel olarak oluşturulan ve Strahler Metodu olarak bilinen yöntemle “Akarsu Çatallanma Evresi” haritası hazırlanmıştır. Analiz sonucunda akarsuyun yan kollarının sayısı ve uzunlukları tespit edilmiştir. Bu analizden elde edilen veriler neticesinde akarsuyun sürekli ve süreksiz kollarının toplam uzunlukları hesaplanarak elde edilen değer havzanın toplam yüzölçümüne bölünmesi ile havzanın drenaj yoğunluğu elde edilmiştir. Drenaj yoğunluğu analizinden elde edilen veriler ile havzanın 1 km²'lik kısmındaki akarsu kol sayısını gösteren drenaj sıklığı analizi yapılmıştır. Bu analiz yapılırken drenaj yoğunluğunun karesi sabit bir katsayı (0,64) ile çarpılarak havzanın drenaj sıklığı değeri hesaplanmıştır.

Karınca Çayı'nın yaptığı mendereslerin anakol ve yankol uzunluğunu ne şekilde etkilediğini tespit etmek amacıyla akarsu uzunluk analizi yapılmıştır. Bu analiz yapılırken akarsu yatağının uzunluğu ile karşılaştırmak için havzaya kuzeybatı - güneydoğu doğrultulu 5'er km'lik eşit uzunlukta bölümlerden oluşan bir direkt mesafe çizgisi çizilmiştir. Direkt mesafe çizgisi ve akarsuyun sürekli - süreksiz kollarının uzunluğu arasındaki mesafe farkının tespit edilebilmesi için Karınca Çayı'nın sürekli - süreksiz kolları 5 km'lik bölümlere ayrılmıştır. Havzayı kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda kesen direkt mesafe çizgisi ve akarsu kollarının uzunluğu karşılaştırılarak akarsu uzunluk analizi yapılmıştır.

Akarsu havzalarının şekli sahanın jeomorfolojik özelliklerini etkileyen önemli bir faktördür. Karınca Çayı Havzası'nın şeklinin tespit edilmesi için sahaya asimetri - simetri indeksi uygulanarak bir analiz yapılmıştır. Öncelikle bu analiz yapılırken havza alanı ikiye bölünmüş ve havza ortası eğrisi oluşturulmuştur. Bu işlemin akabinde simetri asimetri hesaplaması yapmak üzere havza ortası eğrisinin havza sınırına ve akarsuyun ana koluna en uzak olduğu nokta tespit edilerek aradaki mesafe ölçülmüştür. Mesafe ölçümü tamamlandıktan sonra simetri asimetri formülü olan $T = D_a / D_d$ kullanılarak hesaplama yapılmıştır.

Bu aşamaya kadar yapılan analizlerin büyük bölümünü havza şekli özellikleri ve akarsuyun drenaj özellikleri oluşturmuştur. Ancak bu aşamadan sonra akarsuyun drenaj özelliklerinin havzanın jeomorfolojik özelliklerine olan etkilerini ortaya koymaya yönelik analizler yapılmıştır. Karınca Çayı'nın boyuna profili çıkartılarak havzanın tektonik hareketlerden ne şekilde etkilendiğinin tespiti için akarsuyun boyuna profili üzerindeki eğim kırıklıkları incelenmiştir.

Karınca Çayı'nın hidrografik özelliklerini ve bu özelliklerin havzanın jeomorfolojik özelliklerine olan etkilerini inceleyen analizlerin elde edilmesinden sonra havzanın jeomorfometrik özelliklerini inceleyen analizler yapılmıştır. Bu amaçla ilk olarak daha önce sayısallaştırılmış olan izohipsler kullanılarak yükselti basamakları haritası oluşturulmuştur. Havzanın tektonik hareketlerden ne kadar etkilendiğinin anlaşılması ve sahanın ana yerçekillerinin tespit edilmesi için izohipsler kullanılarak 50 metre aralıklı eş yükselti eğrilerinin kapladığı alanlar hesaplanıp, sahanın yükselti frekans histogramı elde edilmiştir. Havzanın yükseltisinin birim alanda ne kadar arttığını gösteren yükselti - alan ilişkisine dayanan bir hipsografik eğri hazırlanmıştır.

Havza sınırlarını kapsayan sayısal yükselti modelinden Arc-Map Desktop 10.3 yazılımı 3D Analyst sekmesi altındaki slope aracı kullanılarak eğim haritası ve aspect sekmesi kullanılarak bakı haritası oluşturulmuştur.

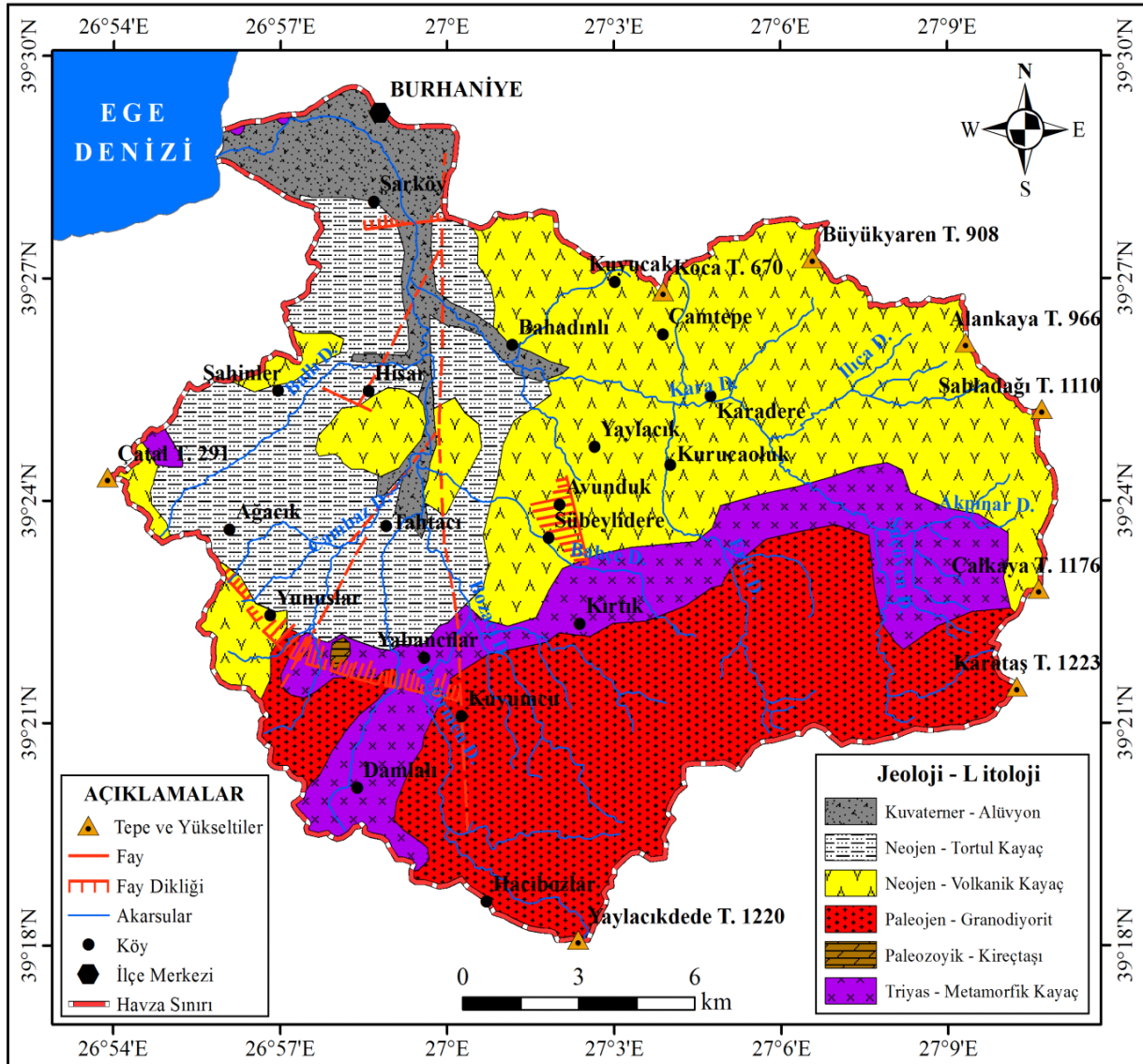
Yükseltiye dayalı analizlerin elde edilmesinden sonra havzanın profil analizi yapılmıştır. Havza sınırlarını kapsayan 1/25.000 ölçekli topografya haritaları üzerinde sahayı kuzeydoğu - güneybatı doğrultusunda kesen 15 adet profil hattı çizilmiştir. Çizilen hatların her birinin profilleri milimetrik kağıt ve aydınlatıcı kağıdı üzerine aktarılmıştır. Daha sonra bu profiller ayrı bir milimetrik kağıt yardımıyla üst üste çakıştırılarak havzanın süperimpoze, bileşik ve mürtesem profil hatları çıkartılmıştır. Profil analizlerinden elde edilen bulgular çalışmanın profil analizi bölümünde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde Karınca Çayı Havzası'nın jeomorfolojik özellikleri hakkında bilgiler verilmiş ve havzanın morfometrik özelliklerinin jeomorfolojik özelliklerine olan etkileri incelenmiştir. Karınca Çayı Havzası ile ilgili bu aşamaya kadar elde edilen bulguların tamamı ve mevcut literatürden elde edilen bulgular derlenerek inceleme alanının jeomorfolojik gelişimini anlatan bir blokdiyagram hazırlanmıştır. Bu sayede çalışmada anlatılan bilgiler görsel hale

dönüştürülerek daha anlaşılır bir şekilde sunulmuş, arazi çalışmaları ve analizlerden elde edilen tüm bulguların rapor haline getirilip sunulması ile çalışma sonlandırılmıştır.

5. Havzanın Genel Özellikleri

Karınca Çayı Havzası'nda farklı zaman ve türdeki kayalar bir arada bulunmaktadır. Havzanın en eski birimi Üst Permiyen'e ait kristalize kireçtaşlarıdır. Bu formasyonu Triyas yaşlı şist, metakumtaşı ve metagrovaklar takip eder. Çalışma sahasının büyük bir bölümünde Mesozoik'e ait birimler yer alır. Plaojen'de asidik karakterdeki magmatik kayalardan granodiyoritler Triyas yaşlı birimler arasından intrüsf olarak yükselmiştir. Neojen'e ait görsel tortul kayalar ve onların üzerinde volkanik araziler yer almaktadır. Sahada Kuvaterner'e ait araziler genellikle Karınca Çayı ve kollarının taşıdığı alloktan birimlerdir.

Şekil 2: İnceleme Sahasının Jeoloji Haritası

Karınca Çayı Havzası, Batı Anadolu Horst - Graben sisteminin kuzeyinde tektonik kökenli bir havza niteliğindedir. Kuzeyde Kazdağları Horstu güneyde ise Madra Dağı Horstu arasında Edremit Grabeni içerisinde yer almaktadır.

Karınca Çayı Havzası, yatak eğiminin fazla olduğu bir havzadır. Sahada farklı tür ve dirençteki litolojik birimlerin varlığı havzanın bugün ki jeomorfolojik görünümünü kazanmasında flüvyal aşındırma son derece önemlidir. Yüksek sahadan kaynaklarını alan akarsuyun flüvyal aşındırmasının şiddetli olması, sahadaki litolojik birimler dirençli olmaması ve tektonik aktivitenin etkili olduğunu

göstermektedir. Karınca Çayı ve kollarının havzayı işleme sonucu farklı kademelerde aşınım yüzeylerini meydana getirmiştir.

6. Bulgular

6.1. Yükselti Analizleri

6.1.1. Yükselti Frekans Histogramu

Karınca Çayı Havzası'nda 50 m'lik yükselti basamaklarının km² ve % olarak miktar ve yayılışları hesaplanmıştır. Bu tespitler havzanın morfolojik özellikleri ve gelişimi hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Analizler sonucunda ulaşılan sayısal değerler kullanılarak havzanın hipsometrik eğrisi çizilmiştir.

Sahada yükselti frekans histogramı incelendiğinde ovalık, platoluk ve dağlık alanları ayırımı görmek mümkündür. Havzada 0-100 m aralığını ovalık alanlar oluşturur. Ovalık alanlar ile platoları oluşturan aşınım yüzeylerine hafif eğimli yamaçlar ile geçilir.

100-200 m aralığını alçak kademe yüzeyleri, 200-300 m aralığını orta kademe yüzeyleri ve 300-600 m aralığını yüksek kademe yüzeyleri oluşturmaktadır. Sahada platoluk alanlar üç farklı yükseltideki aşınım yüzeyleri şeklinde ele alınmıştır. Sahada 600 ve üzeri alanlar ise dağlık bölgeler olarak tespit edilmiştir.

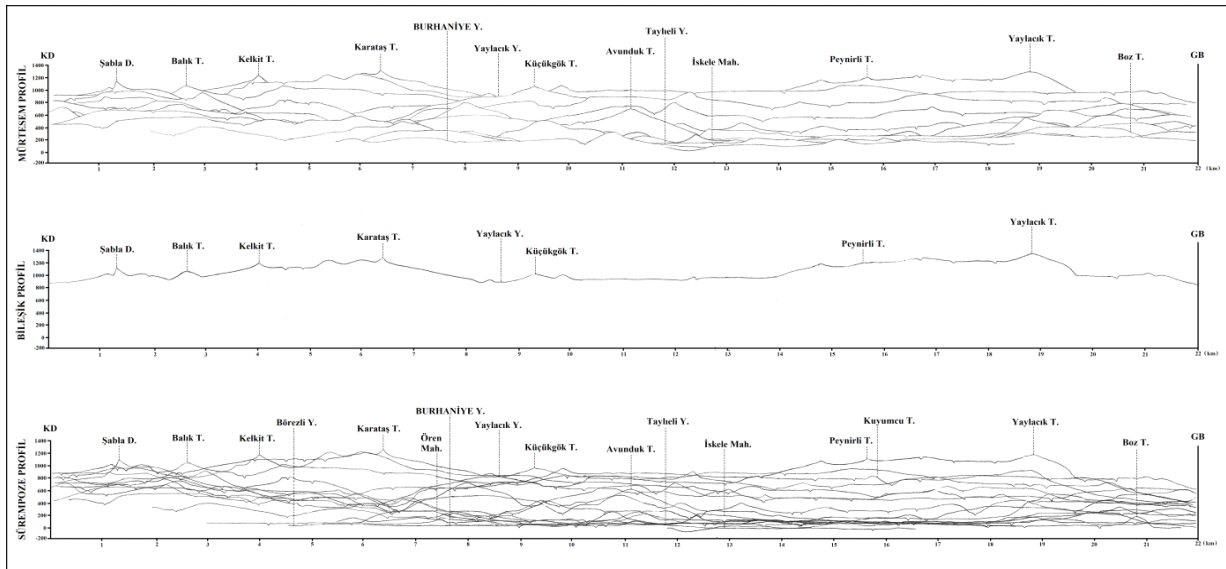
6.1.2. Hipsometrik Eğri

Hipsometrik eğriler, havzanın genel jeomorfolojik özelliklerinden yükselti katlarının alansal dağılımını, ana jeomorfolojik birimlerini ve aşınım yüzeylerinin genel karakteri tespit edilebilir.

Karınca Çayı Havzası hem içbükey hem de dışbükey özellik gösteren hipsometrik eğriye sahiptir. Havzanın yüksek sahalarının dağlık ve platoluk arazi olması aynı zamanda aşağı havzada Burhaniye Ovası'nın varlığı hipsografik egrideki içbükey ve dışbükey görüntüyü kanıtlar niteliktedir.

6.2. Profil Analizleri

Topoğrafyanın esas karakterini ortaya koymak için yapılacak ilk iş profil çıkarmaktır. Karınca Çayı Havzası için kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu profil serileri analiz edilmiştir. Akarsu vadileri boyunca vadinin uzanışına dik alınacak enine profiller, vadi yamaçlarındaki eğim şartları başta olmak üzere birçok topoğrafik özelliğin açıklanmasında yardımcı olmaktadır. Profillerden elde edilen verilere göre akarsu vadilerindeki gömülmenin 400 ile 800 m'ye ulaşması dikkat çekmektedir.

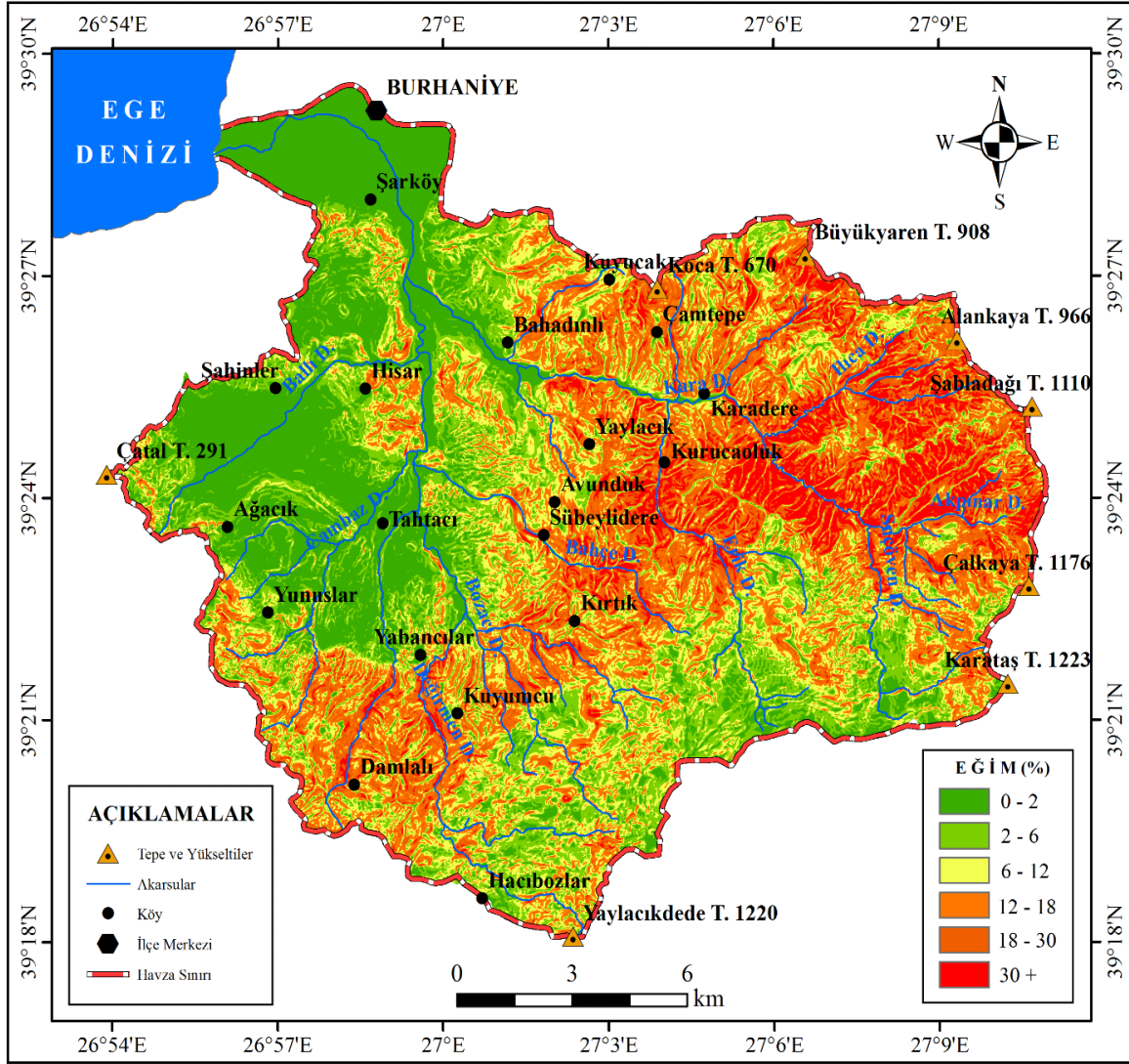
Şekil 3: Karınca Çayı Havzası Profil Serileri

6.3. Eğim Analizi

Eğim sonuçları topoğrafyanın genel karakterini, yerçekillerinin tespiti ve jeomorfolojik yapının çözümlenmesi açısından ele alınacak önemli bir parametredir. Havzada eğim değerleri üzerinde

Kozak intüsifinin dađlık yüksek sahayı oluřturması ve akarsuların derine ařındırmasının etkisi büyüktür.

Karınca ayı Havzası, tarafımızca belirlenen eğim gruplarınca sınıflandırılmıştır. Bu kapsamda sahadaki düz ve düze yakın alanlar % 0 - 6 arası değere sahiptir (%42). Bu değeri aralığı Burhaniye Ovası ve havzadaki vadi taban düzlüklerini kapsamaktadır. % 6 - 12 ve % 12 - 18 arası değerlere sahip alanlar az eğimli sahaları kapsar. Havzada, % 18 - 30 değeri aralığına sahip alanlar genellikle yüksek eğimli alanları oluřturmaktadır. Son olarak % 30 ve üzeri alanlar ise havzada çok az yer kaplamaktadır.

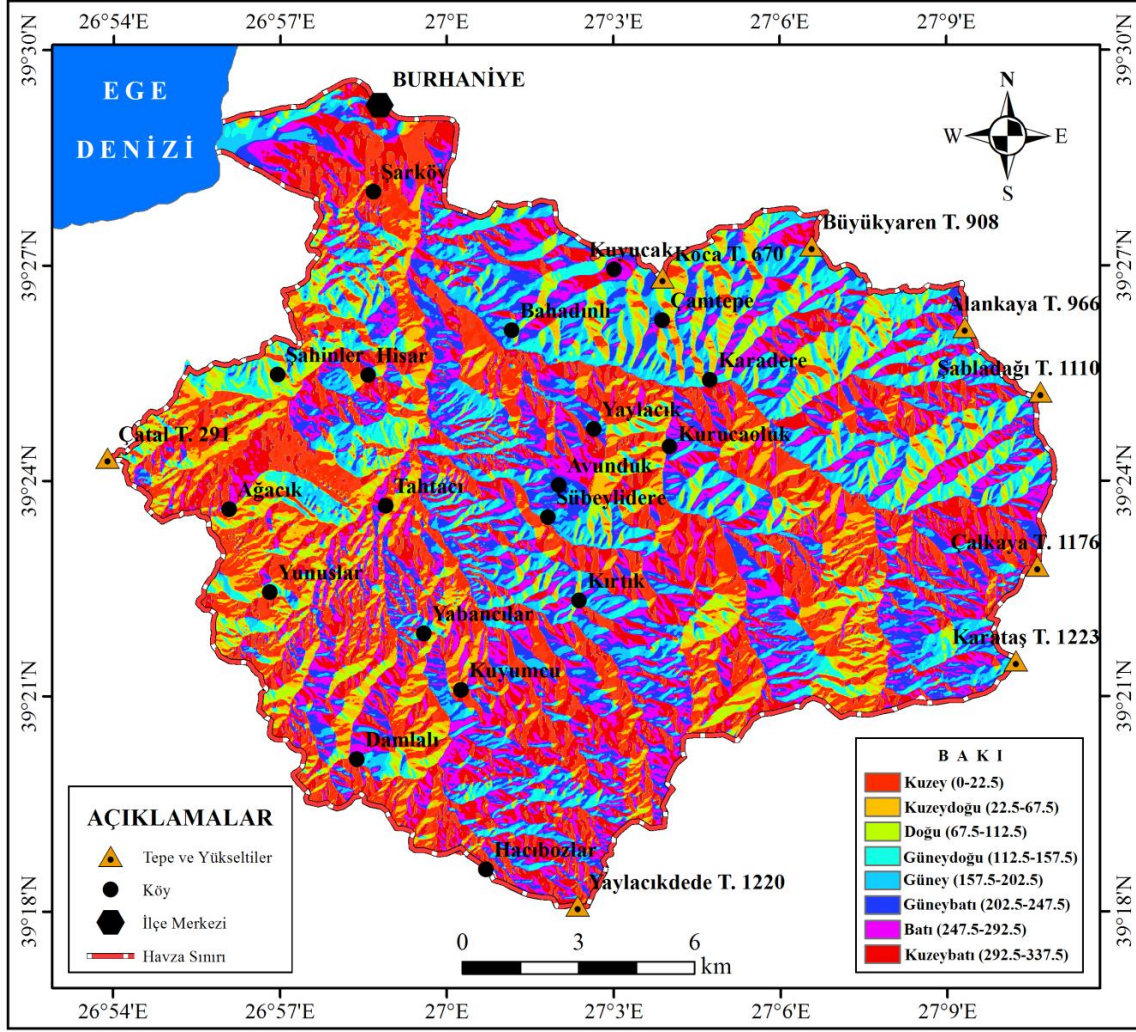
Şekil 4: Karınca ayı Havzası Eğim Haritası

6.4. Bakı Analizi

Bakı, bir sahadaki nem, yağış, rüzgâr, güneşlenme süresi ve şiddeti gibi doğal ortam özellikleri üzerinde yönlendirici bir etmendir. Karınca ayı Havzası'na ait bakı özellikleri 8 grupta sınıflandırılmıştır. Havzada güney, güneybatı ve güneydoğuya bakan yamaçların oranı ise % 35 iken; kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğuya bakan yönlerin oranı % 39'dur. Yamaçlar arasında bakı farklılığı aşınmaya ve vadi derinliğine neden olmuştur.

Tablo 1: Karınca ayı Havzası Bakının Oransal Dağılışı

Kuzey	Kuzeydoğı	Doğı	Güneydoğı	Güney	Güneybatı	Batı	Kuzeybatı
10%	11%	9%	10%	11%	14%	17%	18%

Şekil 5: Karınca Çayı Havzası Bakı Haritası

6.5. Hidrografik Analizler

6.5.1. Drenaj Tipi

Karınca Çayı Havzası'nda dantritik drenaj tipi hâkimdir. Akarsuyun sürekli olduğu kadar süreksiz olmasından dolayı eğimin azaldığı geçirimli yerlerde az da olsa bozuk drenaja rastlanmaktadır.

6.5.2. Drenaj Yoğunluğu

Akarsu drenaj yoğunluğu bulunmasındaki amaç, birim alandaki akarsu uzunluğunu belirlemektir. Karınca Çayı'nın, toplam kanal uzunluğunun drenaj alanına bölünmesiyle drenaj yoğunluğu bulunmuştur. Karınca Çayı'nın kanal uzunluğunun ölçümleri, 1/25.000 ölçekli topografya haritaları üzerinden eğrimetre kullanılarak yapılmıştır. Ölçüm yapılırken sürekli ve süreksiz bütün akarsu kolları dikkate alınmıştır. Havzadaki akarsuların büyük bir kısmında dantritik drenaj görülmektedir. Dantritik drenajın yanı sıra yer yer akarsuyu besleyen kolların ana akarsuyla birleştiği yerde kancalı drenajlarda görülmektedir.

Karınca Çayı ve yan kollarının uzunluğu (L) 298,1 km bulunmuştur. Su bölümüm çizgisi belirlenerek yüzölçümü hesaplanmış, Karınca Çayı havzasının toplam alanı 299 km² bulunmuştur. Karınca Çayı'nın drenaj yoğunluğu:

Akarsuların Toplam Uzunluğu/ Havza Alanı olduğuna göre;

Akarsu Toplam Uzunluğu: 817,5 km

Toplam Havza Alanı: 299 km²

$817,5 / 299 = 2,73\text{km}/\text{km}^2$ sonucuna ulařılmıştır. Bu sonuç bize havzada ortalama her km^2 'de 2,73 km akarsu ađı bulunmaktadır.

6.5.3. Drenaj Sıklığı

Karınca ayı ve kollarının birim alandaki yatak (kanal) sayıları drenaj sıklığını ifade etmektedir. Bu deđer Scheideeger (1961) formülüne bađlı olarak tespit edilmiştir. Formül: $F=D^2 \times 0,694$ (sabit katsayı). Sadece daimi kollar dikkate alındığında Karınca ayı'nın drenaj sıklığı $F=(2,73)^2 \times 0,694 = 5,172 \text{ km}^2$ bulunmuştur.

Bir akarsuyun sıklık derecesi, birinci dereceden oluşumundan itibaren geçen zamanın uzunluđuna, yađıř, sahanın eđim ve geçirimsizlik özelliklerine bađlıdır. Karınca ayı havzasında km^2 'de 5,172 drenaj sıklığı görülmektedir. Bu deđer havzadaki drenaj sıklığının oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

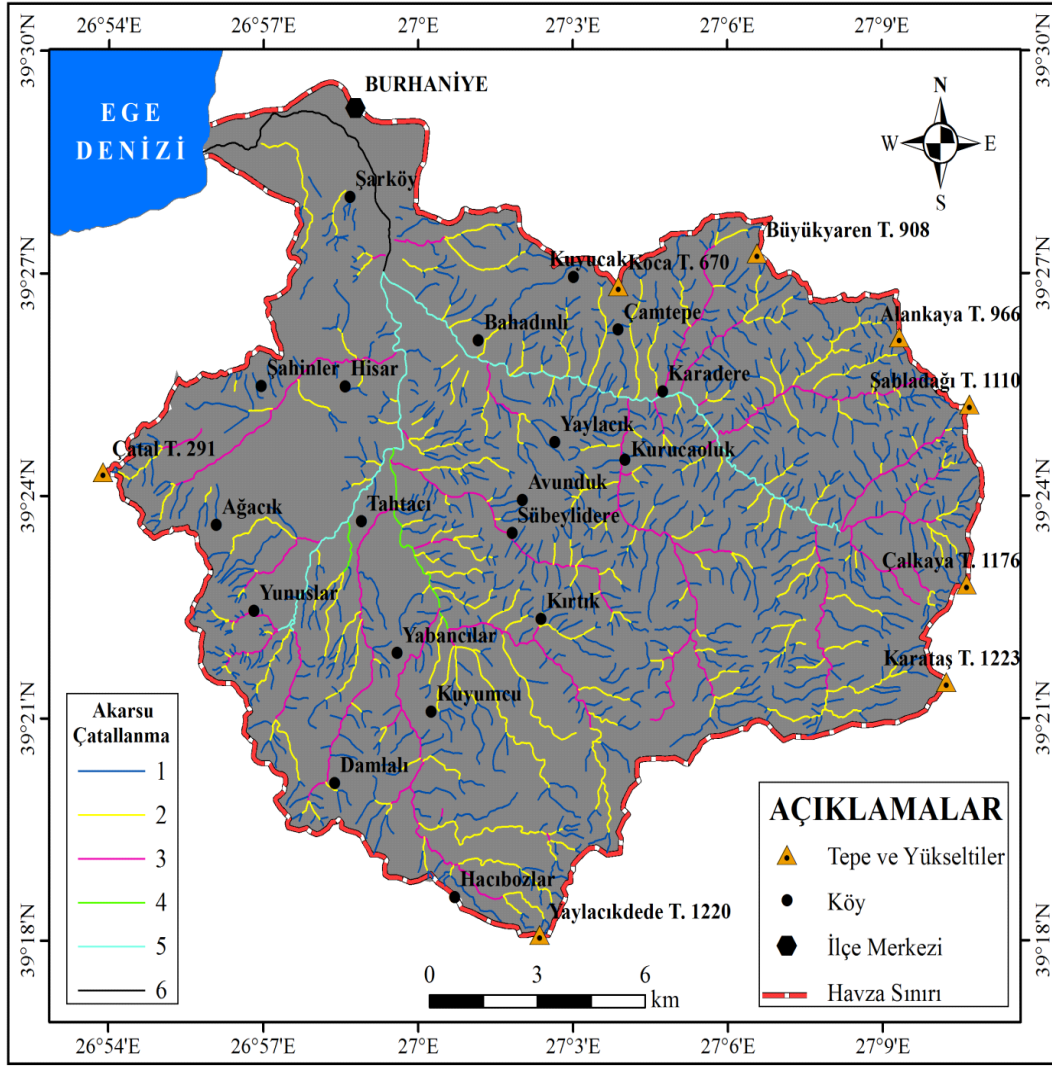
6.5.4. Çatallanma Miktarı

Karınca ayı'nın çatallanma miktarının hesaplanması için 1/25.000 ölçekli topođrafya haritaları üzerindeki akarsu kollarının tamamı ArcGIS 10.3 programının yardımıyla sayısallaştırılmıştır. Daha sonra Strahler yöntemi kullanılarak yapılan deđerlendirmeye göre 6 çatallanma evresi tespit edilmiştir (Tablo 2). 1. dizini oluřturan ilk kollar akarsu řebekesinin bařlangıç safhasında oluřmuř kollarıdır ve bu kollar havzada en fazla çatallanma sayısı gösteren akarsulardır.

Havzada atallanma miktarında 6 dizinin yer alması havzanın orta büyüklükte olduğunu göstermektedir. 1.dizini oluřturan ilk kolların sayısı 918 olup, 2.dizini oluřturan kollar 238'dir. 1.dizin kolların bu kadar yüksek deđerler vermesi (918), akarsuyun kaynak kesimlerindeki sel yarınlarının ne kadar etkili olduğunu delili olabilir. Bu durum sahada flüvyal aşındırmanın güçlü etkinliğini yansıtmaktadır.

Tablo 2: Karınca ayı'nın atallanma Miktarları

Çatallanma Sayısı	
1.Dizin	918
2.Dizin	238
3.Dizin	51
4.Dizin	4
5.Dizin	2
6.Dizin	1

Şekil 6: Karınca Çayı'nın Çatallanma Evresi

6.5.5. Akarsuyun Boyuna Profili

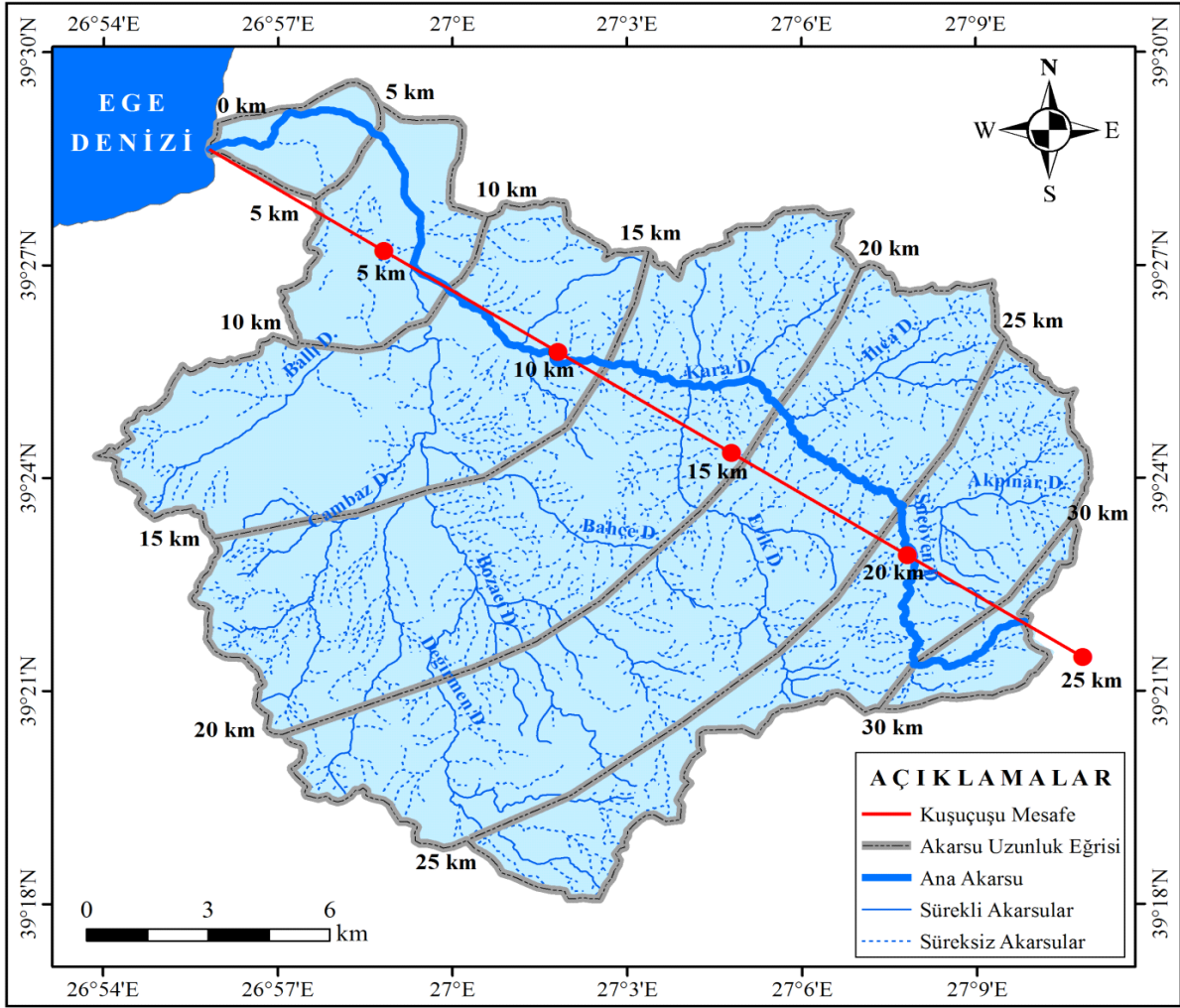
Bir akarsu mecrası boyunca kaynaktan ağıza kadar çıkarılan profile akarsu boyuna veya talveg profili denir. Morfolojik gelişimde farklı devrelerin araştırılması, yapı etkisinin ortaya konması ve bunların çevre ile karşılaştırılması amacıyla akarsu ve yan derelerinin boyuna profilleri çıkarılır (Bilgin, 1986).

Karınca Çayı'nın kaynak kısmından ağız kısmına kadar boyu 31 km'dir. Akarsu kısa, yüksek bir sahadan kısa mesafede denize dökülür. Özellikle Kara Dere'nin yatak eğimi oldukça fazladır. 1100 metre yükseklikten 400 metreye 2-3 km'lik kısa mesafede ulaşır.

Karınca Dere'nin yatak eğimi Kara Dere kadar olmamakla birlikte 900 metreden 400 metreye 9 km'lik bir mesafede iner. Sahadaki yatak eğiminin fazla olması ve havzadaki yağış rejimi taşkın ve erozyonun oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

6.5.6. Akarsu Uzunluk Analizi

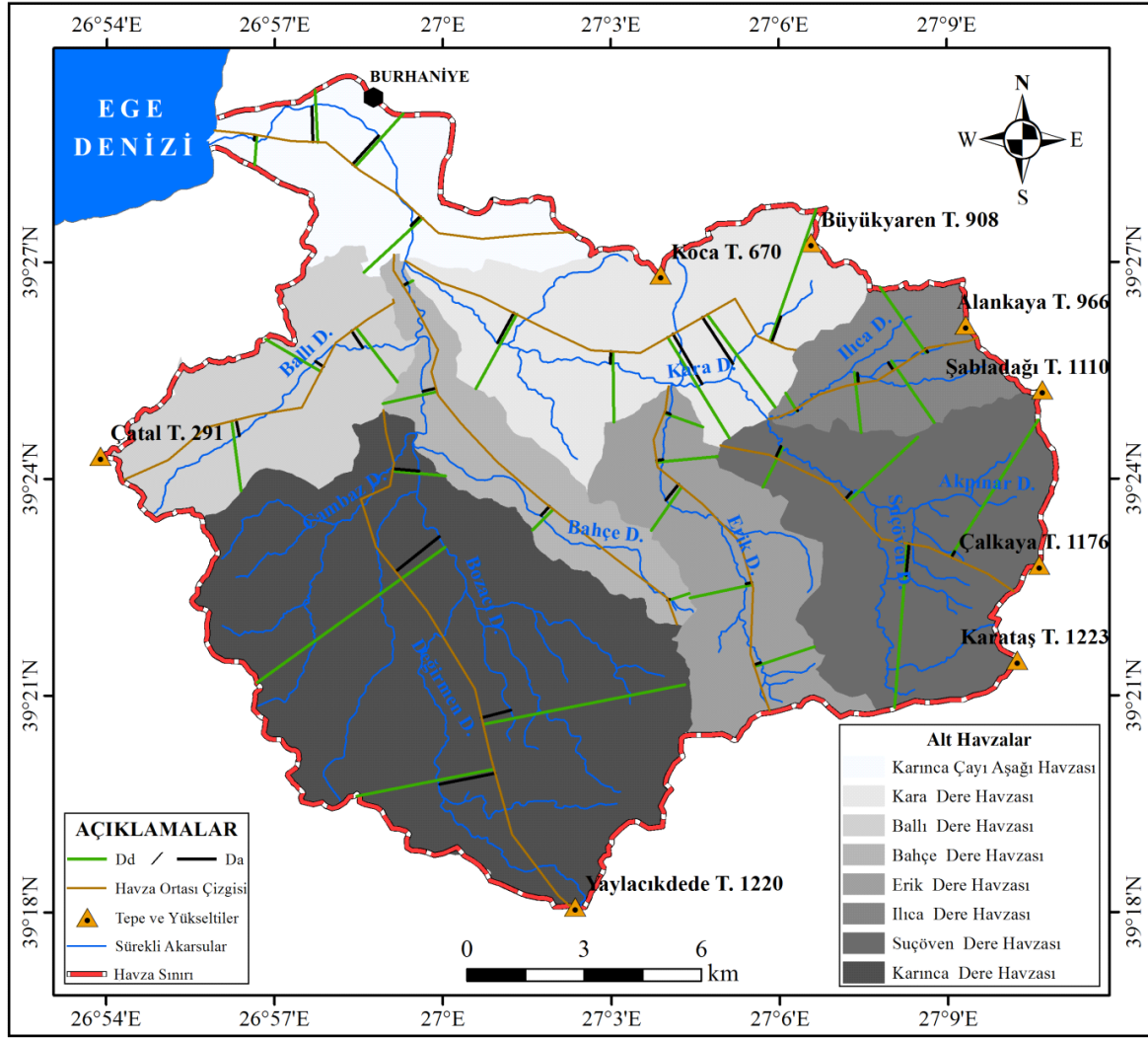
Karınca Çayı'nın ana akarsu kaynağını aldığı havzanın en yüksek kesimi olan Karataş Tepe yamacından Ege Denizi'ne katıldığı nokta arasındaki kuşuçuşu 23,3 km'dir. Fakat Karınca Çayı'nın ana akarsu gerçek uzunluğu 31 km'dir. Kuşuçuşu çizgisi ile akarsu ana akarsu uzunluğu arasında 1/3'lük bir fark oluşur. Aradaki farkın ortaya çıkmasının temel nedeni, Karınca Çayı'nın gerçek ve düz mesafe boyu arasındaki farkı onun kıvrımlı yatak özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Şekil 7: Karınca Çayı Uzunluk Analizi

6.5.7. Drenaj Havzası Simetri - Asimetri Analizi

$T = D_a / D_d$, bu formülde drenaj havzasının ortasından geçen eksen ile havzasındaki ana drenaj arasındaki mesafe D_a , eksen ile havza kenarı arasındaki mesafe ise D_d olarak tanımlanır. Tam simetrik bir havza için $T = 0$ olmalıdır. Asimetri arttıkça T değeri artar ve 1'e yaklaşır. Burada drenajın temelini oluşturan kayaç eğilimlerinin drenaj yönlenmesine etkisinin olmaması gerekir. Bu durumda T bir vektör olarak gözlenebilir ve hangi yöne doğru göç ettiği ve 0-1 aralığında değişen büyüklüğü vurgulanabilir. Bu yöntemde farklı kesit hatları boyunca T değeri hesaplanarak akarsuyun tercihli yönelimi hat boyunca bulunabilir. Ana vadi ve yan kolları daha geniş bir T aralığı sunarak yorumu kolaylaştırır. Karınca Çayı drenaj havzasının 299 km² olan toplam alanı içinde belli bir asimetri oranı hesaplanmıştır.

Şekil 8: Karınca Çayı Alt Havzalarının, Simetri - Asimetri İndeksi

Formülü alt havzalara uygulayıp bakıldığında genel olarak T değeri 0' yakın çıkmıştır. Karınca Dere Havzası'nda çok farklı jeolojik birimlerin olmaması, havzadaki akarsuların dantritik drenaj göstermesi ve havzanın şeklinin de daire şeklinde olmasından da anlaşılacağı üzere havza simetrik bir havzadır. Havzadaki vadilerin büyük bir kısmı 'V' profil gösterir.

7. Sonuç

Araştırmaya konu olan Karınca Çayı Havzası'nda jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerin gelişiminde rol oynayan faktörler ile etki dereceleri incelenmiştir. Karınca Çayı Havzası'nın jeomorfolojik özelliklerinin şekillenmesinde farklı aşınma ve birikme süreçlerinin etkisi dikkat çekmektedir.

Karınca Çayı Havzası'ndaki boyuna profildeki yüksek eğim değerleri ve hipsografik eğrisindeki hem içbükey hem de dışbükey özellik göstermesi, sahanın aşındırma gelişimini halen daha devam ettirdiğini göstermektedir.

İnceleme sahasında Strahler yöntemi kullanılarak yapılan değerlendirmeye göre 6 çatallanma evresi tespit edilmiştir. Havzada çatallanma evresinin 6 dizininin yer alması, havzanın orta büyüklükte olduğunu göstermektedir. Havzada dantritik drenaj tipinin yanı sıra yer yer kancalı drenajlarda görülmektedir. Karınca Çayı'nda orta derece sıklığa sahip bir drenaj şebekesi bulunmaktadır.

Drenaj yoğunluğu hesaplandığında 2,73 km/km² sonucu ortaya çıkıyor. Bu değer Karınca Çayı Havzası'nın her km²'sinde 2,73 km uzunluğunda bir akarsu ağı bulunduğunu gösterir. Havzada drenaj sıklığı 5,17 km² sonucu bulunmuştur. Karınca Çayı Havzaları'ndaki akarsu yoğunluğunun bu şekilde düşük değerler göstermesinde sahadaki yüksek eğim değerlerinin etkisi önemlidir.

Karınca Çayı drenaj havzasının toplam alanı içinde belli bir simetri-asimetri oranı hesaplanmıştır. Hesaplamalar sonucunda inceleme sahası simetrik bir havza görünümüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Karınca Çayı'nın ana akarsu kaynağını aldığı Karataş Tepe yamacından Ege Denizi'ne katıldığı nokta arasındaki direk mesafe 23,3 km'dir. Karınca Çayı'nın ana akarsu gerçek uzunluğu 31 km'dir. Direkt mesafe çizgisi ile akarsu ana akarsu uzunluğu arasında farkın ortaya çıkmasının temel nedeni, Karınca Çayı'nın gerçek ve düz mesafe boyu arasındaki kıvrımlı yatak özelliğinden kaynaklanmaktadır.

İncelemeye konu olan havzada, değerlendirmeye esas parametreler ışığında Karınca Çayı Havzası'nın jeomorfolojik gelişim açısından gençleşme özelliklerinin görüldüğü bir havza olduğu anlaşılmaktadır. Karınca Çayı Havzası, değişik yaş ve özelliğe sahip kayaç grupları, havzada etkili olan flüvyal süreçlerin etkilerinin farklı şekillerde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Havzada akarsu aşındırmasına bağlı olarak gelişim gösteren yükseltiler, basamaklar halinde artış göstermektedir.

Kaynakça

1. Atalay, İ. (1986). *Uygulamalı Hidrografiya*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
2. Avcı, V. ve Günek, H. (2015). Uludere Havzası'nın (Bingöl) jeomorfolojik özelliklerinin belirlenmesinde morfometrik analizlerin kullanımı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 745-770.
3. Bahadır, M., Özdemir, M.A. (2011). Acıgöl Havzası'nın Sayısal Topografik Analiz Yöntemleri İle Morfometrik Jeomorfolojisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 18, 324 - 344.
4. Bilgin, T. (1969). *Biga Yarımadası güneybatı kısmının jeomorfolojisi*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
5. Cürebal, İ. (2003). *Madra Çayı Havzasının uygulamalı jeomorfoloji etüdü*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
6. Cürebal, İ. (2004). Madra Çayı Havzasının hidrografik özelliklerine sayısal yaklaşım. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 11-24.
7. Cürebal, İ. (2006). Strahler yöntemi ile komşu akarsu havzalarının karşılaştırmalı analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 71-84.
8. Cürebal, İ. ve Erginal, A. E. (2007). Mıhlı Çayı Havzası'nın jeomorfolojik özelliklerinin jeomorfik indislerle analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19: 126-135.
9. Darkot, B. ve Tuncel, M. (1995). *Ege bölgesi coğrafyası (3.baskı)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
10. Erginal, A. E. ve Cürebal, İ. (2007). Soldere Havzasının jeomorfolojik özelliklerine morfometrik yaklaşım: jeomorfik indisler ile bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 203-210.
11. Fural, Ş. ve Poyraz, M. (2015). Değirmendere Havzası'nın (Edremit) jeomorfolojik ve hidrografik özelliklerine morfometrik yaklaşım. *Coğrafya'da Yeni Yaklaşımlar, Prof. h.c. Dr. İbrahim Atalay'ın 45. Meslek Yılına Armağan kitabının içinden* (ss. 495-508). İzmir.
12. Hocaoğlu, Ş. (1991). *Edremit ovası ve çevresinin jeomorfolojik ve uygulamalı jeomorfolojik etüdü*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
13. Horton, R. E. (1945). Erosional Development of Streams and Their Drainage Basins: Hydrophysical Approach to Quantitative Morphology. *Bulletin of the Geological Society of America*, 56, 275-370.
14. Karadoğan, S., Yıldırım, A. (2009). Dicle Üniversitesi Kampüs Alanının Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizler. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 1, 48 - 69.
15. Keller, E. A. ve Pinter, N. (2002). *Active tectonics: Earthquakes, uplift, and landscape*. New Jersey: Prentice Hall.
16. Özşahin, E. (2008). Keçi Dere (Gönen Çayı'nın bir kolu) havzasının hidrografik özelliklerine sayısal yaklaşım. *Mustafa Kemal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10, 301-317.

17. Özşahin, E. (2010). Komşu Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi: Sarıköy ve Kocakıran Dereleri Üzerine Temel Bir Çalışma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 139 - 154.
18. Özşahin, E. (2015). Hoşköy Deresi Havzası'nın (Tekirdağ) jeomorfometrik özellikleri. *International Journal of Social Science*, 33, 99-120.
19. Öztürk, B., Erginal, A.E. (2008). Bayramdere Havzasında (Biga Yarımadası, Çanakkale) Havza Gelişiminin Morfometrik Analizler ve Jeomorfolojik İndislerle İncelenmesi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 50, 61 - 68.
20. Strahler. (1964). Quantitative Geomorphology of Drainage Basins and Chanel Networks. *Handbook of Applied Hydrology*, V.T. Chow (Ed), Newyork.
21. Turoğlu, H. (1997). İyidere Havzasının hidrografik özelliklerine sayısal yaklaşım. *Türk Coğrafya Dergisi*. 32, 349-355.
22. Uzun, M. (2014). Lale Dere Havzası'nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Jeomorfometrik Analizlerle İncelenmesi. *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 1.
23. Yılmaz, Y. (2012). Biga Yarımadası'nın jeolojisi ve depremelliği. *I. Kazdağları Ulusal Çalıştayı bildiriler ve özetler kitabı içinde* (ss. 19-32). Balıkesir.
24. Yılmaz, E, Soykan, A. ve Cürebal, İ. (2018). Edremit Çayı Havzası'nın (Balıkesir) Jeomorfolojik ve Hidrografik Özelliklerinin Morfometrik Yöntemlerle Analizi. *Materials Of The Intenational Scientific Conference (Global Science And Innovations)*, (ss. 266-281). February 28, Eger, Hungary.
25. Yıldırım, A. ve Karadoğan, S. (2011). Raman Dağları Güneyinde Morfometrik ve Morfotektonik Analizler. *Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 154-166.
26. Wilson, J.P. ve Gallant, J.C. (2000). *Terrain analysis; principles and applications*. USA: John Wiley&Sons Inc.

DÜNYA'NIN İLK CİTTASLOW (YAVAŞ ŞEHİR) ADASI: GÖKÇEADA'NIN TURİZM POTANSİYELİ

Tolga Kara¹, Emin Atasoy²

¹Bursa Uludağ University, Education Science Institute, Social Studies Education, PHD

²Prof. Dr. Bursa Uludağ University, Education Faculty

Özet. Mitolojiyi, tarihi ve doğal güzellikleri içerisinde barındıran Gökçeada, Türkiye'nin en büyük adası olup, aynı zamanda Türkiye'nin en batı ilçesidir. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda yaklaşık 8500 yıllık bir yerleşim tarihine sahip olan ada, tarihte birçok devlet ve imparatorluk tarafından işgal edilerek farklı devletlerin egemenliği altında bulunmuştur. Gökçeada, tarihi Rum köyleri, biyolojik çeşitliliği, Sualtı Milli Parkı, doğal yollardan enerji üretimi, organik tarım faaliyetleri, renkli festivalleri, geleneksel yemekleri, su sporları ve kültürel değerleri ile Türkiye'de sürdürülebilir turizmin en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır. 1999 yılında Türkiye'nin ilk sualtı milli parkı seçilen Gökçeada, 2011 yılında "cittaslow" (yavaş şehir) unvanını da alarak Dünya'nın ilk "cittaslow" adası olmayı başarmıştır. Bu çalışmada Gökçeada'nın coğrafi konumu, tarihsel geçmişi ve genel coğrafi özellikleri özetlenerek irdelenmiştir. Ayrıca adanın turizm çekicilikleri, turizm sorunları ve turizm gelişimi de makalede tartışılmıştır. Deniz turizmi, doğa turizmi, tarihsel-kültürel turizm ve inanç turizmi başlıkları altında Gökçeada'nın turizm potansiyeli detaylı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gökçeada, Yavaş Şehir, Sürdürülebilir Turizm

THE FIRST SLOW CITY (CITTASLOW) ISLAND OF THE WORLD: TOURISM POTENTIAL OF THE GÖKÇEADA

Abstract. Gökçeada which has mythology, history, and natural beauties at the same time, is situated at the westernmost point and the largest island of Turkey. According to archeological researches the island has a history of at least 8500 years and was invaded and ruled by various empires and states throughout the history. With its historic greek village houses, biological diversity, underwater national park, naturally produced energy, organic farming, colorful festivals, traditional dishes, water sports and cultural values Gökçeada represents one of the best examples of sustainable tourism. Gökçeada, chosen as the first underwater national park, took the title of “cityslow” and became the first “cityslow” island of the world. In this paper Gökçeada’s geographical position, history and general geographical features have been studied and summarised. What is more, the island’s tourism attractions, problems related with tourism and its development have been discussed. Under the headings of sea tourism, nature tourism, historic-cultural tourism, faith tourism, Gökçeada’s tourism potential has been discussed in detail.

Keywords: Gökçeada, Slow City, Sustainable Tourism

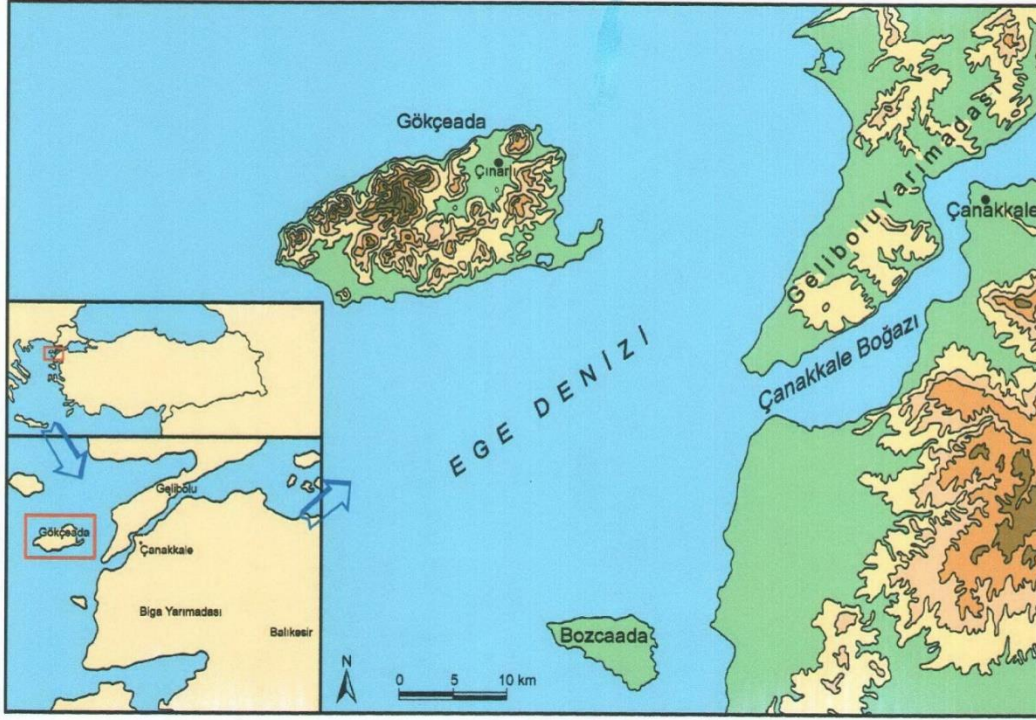
GİRİŞ

Cittaslow (Yavaş Şehir) hareketi 1999 yılında İtalya’nın dört küçük kentinin belediye başkanlarının (Greve in Chianti- Paolo Saturnini, Bra - Francesco Guida, Orvieto - Stefano Cimicchi ve Positano - Domenico Marrone) ve Slowfood (Yavaş Yemek) hareketinin kurucusu Carlo Petrini’nin bir araya gelerek kurmuş oldukları uluslararası belediyeler birliğidir (Radstrom, 2011: 91). Yavaş şehir hareketinin amacını oluşturan temel felsefe; çevre kirliliğinin önlenmesi, yerel kültür ve geleneklerin yaşatılması, yerel üretimin teşviki gibi çeşitli ilkeler üzerinde anlaşarak bunları bir metin şeklinde düzenleme ve bu ilkeleri benimseyen farklı ülkelerdeki kentlerin gönüllü olarak üye olabileceği bir yapının temeli olarak atılmıştır (Yavuzçehre ve Donat 2017: 301).

Doğallığı ve yerel kimliği korumayı amaçlayarak hızla büyüyen bu hareket, kendi kimliklerine sahip çıkarak küreselleşme sonucu ortaya çıkan kentlerin birbirine benzemesine karşı çıkmakta, kentlerin aynışmasının ve betonlaşmasının önüne geçilmesini amaçlamaktadır. İtalya sınırlarını çoktan aşarak Ocak 2019 itibariyle 30 ülke ve 252 kenti kapsayacak şekilde büyümüş olan bu hareket her geçen gün kriterlere uyan yeni şehirleri bünyesine katmaya devam etmektedir (<http://www.cittaslow.org/>). Türkiye bu birliğe ilk olarak 2009 yılında İzmir’in Seferihisar ilçesinin alınmasıyla ilk “cittaslow” kentini tescil ettirmiştir. Ocak 2019 itibariyle Türkiye sınırları içerisinde 15 kent “cittaslow” unvanını taşımaya hak kazanmışlardır. Araştırmamızın konusu olan Gökçeada ise 2011 yılında üyeliği alarak diğer kentlerden farklı olarak Dünya’nın ilk Cittaslow adası olmuştur.

Yavaş şehirler hareketinin ortaya çıkışı ve tüm dünyada yaygınlaşıp benimsenmesiyle birlikte “yavaş turizm” kavramı da tartışılmaya başlanmıştır (Ünal, 2016: 20). Cittaslow olarak belirlenen bu şehirler turizm açısından bir değer olarak görülüp insanlar tarafından merak duygusu uyandırmıştır. Özellikle doğal ve sakin ortamlarda dinlenmek isteyen turistler için cazip bir fırsat haline dönüşmüştür. Gökçeada son yıllarda ekolojik turizmin en iyi örneklerinden biri olarak ortaya çıkmış olup nostaljik evleri, doğal yaşamı, organik ürünleri ve alternatif spor olanakları ile önemli bir turizm merkezi haline gelmiştir. Adanın bozulmamış bir doğaya sahip olması, zengin tarihi özellikleri ve çok kültürlü nüfus yapısı turistler için önemli ve çekici bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Çalışmamızın konusu olan Gökçeada, 289 km² yüzölçümüne, 92 km. kıyı uzunluğuna sahip Çanakkale İli’ne bağlı bir ilçedir. Adanın kaba boyutları, doğu-batı yönünde 30 km, kuzey-güney yönünde ise 13 km. civarındadır (Yaşar, 2006: 2). Türkiye’nin batıda yer alan en uç noktası konumunda bulunan ada, Çanakkale ile 32 mil, Gelibolu Yarımadası Kabatepe limanına ve Semadirek adasına 14 mil, Limni adasına ise 16 mil uzaklığındadır (Bil ve Yılmaz 2017: 159). Yerleşme coğrafyası bakımından, Gökçeada beş mahalle ve dokuz köyden oluşmasının yanı sıra, ilçe toplam nüfusu 8769 kişiyi kapsamaktadır. Bunların %71,87’si ilçe merkezinde %28,13’ü ise köylerde yaşamaktadır (TÜİK, 2018). Su kaynakları açısından oldukça zengin olan Gökçeada’da bir baraj ve 4 gölet bulunmaktadır. İlçe ekonomisi turizm, bitkisel üretim, hayvancılık ve balıkçılığa dayanmaktadır (Çavuşoğlu, 2018: 348).

Şekil 1: Gökçeada Lokasyon Haritası
Kaynak: Kapsız, 2004: 2

Hellen mitolojisinde Akhilleus'un annesi Thetis'in sarayının Semadirek ve Gökçeada arasında, denizde olduğuna inanılırdı. Homeros'un İlyada Destanı'nda ise Poseidon'un kanatlı atlarının barındığı ahırların Bozcaada (Tenedos) ve Gökçeada (İmbros) arasında oldukları iddia edilmektedir (Özbek, 2008: 59). Gökçeada'nın bulunduğu coğrafi konum nedeniyle Doğu Ege Adaları'nın bilinen en erken Neolitik Çağ yerleşmesidir ve en erken kalıntılar Uğurlu-Zeytinlik yerleşmesi M.Ö. 6500 yıllarına kadar tarihlendirilmektedir (Erdoğan, 2012:2). Adanın diğer önemli yerleşimi olan Yeni Bademli Höyüğü'nde ise yerleşmelerin M.Ö. 3000-2000 arası tarihlere dayandığı yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır (Özözen Kahraman, 2005: 27).

Gökçeada'nın bilinen ilk sakinleri M.Ö. 2000 Pelasglar'dır. Eski adı olan "İmroz" bilinenin aksine Yunanca değil, Pelasg (Prohelen) dilinde "çorak topraklarda bereket tanrısı" anlamına gelmektedir. İmrozlu halk Pelasg özelliklerini koruyarak Atina (Yunan)-Truva savaşı sırasında Trualıların yanında yer almışlardır (Saygı, 1985:5-12). M.Ö. 500 yılında Miltiades tarafından Atina'ya bağlanan İmroz daha sonra sırasıyla Persler, tekrar Yunanlılar, Bizans İmparatorluğu, Latin İmparatorluğu, tekrar Bizans İmparatorluğu'na bağlanmıştır. 1455 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilen ada vakıf haline getirilmiştir. Ada, 1463 yılında cereyan eden Osmanlı-Venedik Savaşları sırasında bir yıl kadar Venediklerce işgal edilmiştir. İmroz adası 1463-1912 döneminde kesintisiz Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmıştır. Ada, Balkan Savaşları sırasında 18 Ekim 1912 tarihinde Bozcaada ile birlikte Yunanlıların işgaline uğramıştır. Çanakkale Savaşı sırasında İngilizler adayı bir üs olarak kullanmışlardır. 1-14 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması'yla İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada Osmanlı Devletine verilmesine rağmen araya giren I. Dünya Savaşı nedeniyle bu antlaşma hükümleri hayata geçirilememiştir. 1922-1923 yılları arasında Yunan işgalinde kalan ada, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması uyarınca Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır (Orhonlu, 1971: 18). 29 Ekim 1970 tarih ve 8479 sayılı TC bakanlar kurulu kararı ile "İmroz" ismi "Gökçeada" olarak değiştirilmiştir.

BULGULAR

Stratejik coğrafi konumu, yumuşak Akdeniz iklimi, zengin doğal güzellikleri ve hızla gelişen turizm yatırımları sonucunda Gökçeada gelecek vaat eden bir turizm potansiyeline sahiptir. Gökçeada'nın turizm potansiyelini dört ana başlık altında incelemek mümkündür (Atalay: 2008).

- 1- Deniz turizmi.
- 2- Doğa turizmi (Eko turizm).
- 3- Tarih ve kültür turizmi.
- 4- İnanç turizmi.

DENİZ TURİZMİ

Gökçeada'nın turizm destinasyonları içerisindeki en büyük payı deniz turizmi oluşturmaktadır. Deniz turizmini detaylandırmadan önce adanın iklim özelliklerini incelemeye fayda görülmektedir. Gökçeada Akdeniz iklim tipinde yer almakla birlikte, gösterdiği iklim özelliklerine göre "Marmara Geçiş İklimi" tipine dâhil edilebilir (Öztürk, 1989 akt. Yaşar 2006: 6). Gökçeada'da aylık ortalama deniz suyu sıcaklığı 17,5°C'dir. Bu sıcaklık haziran ayından itibaren 20°C'nin üzerine çıkar ve kasım ayından itibaren de tekrar 20°C'nin altına iner. Denize girmek için uygun sıcaklık 18°C olarak kabul edilirse, Gökçeada'da yılda 120-130 gün denize girmek mümkündür. Gökçeada coğrafi konumu nedeniyle rüzgârlara açıktır ve adada genellikle Poyraz ile Lodos rüzgârları çok etkilidirler. Gökçeada, Ege adalarının üzerinden geçen kuzey – güney yönünde esen rüzgâr koridorunun üzerindedir. Ada kıyılarında ve bakir koylarında güneşlenme ve denize girme fırsatı sunarken, diğer taraftan bu etkinliklerin dışında son yıllarda yerli ve yabancı turistler tarafından tercih edilen rüzgâr sörfü (windsurf), paraşüt sörfü (kitesurf), su altı dalış (squba diving) gibi su sporları etkinlikleri ile deniz turizmini çeşitlendirmektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Gökçeada Deniz Faaliyetleri Haritası

Son yıllarda "scuba diving" adı verilen dalış sporuna ve su altına duyulan ilginin artmasıyla birlikte Türkiye'nin dört bir yanındaki su altı meraklıları Gökçeada'daki dalış merkezlerini keşfetmeye başlamışlardır. Gökçeada temiz denizi, bakir koyları ve deniz canlılarıyla su altı dalış sporuyla ilgilenenlere elverişli bir ortam sağlamaktadır. Ada'nın 1999 yılında Türkiye'nin ilk su altı milli parkı ilan edilmesi, Akdeniz foku gibi memelilerin yanı sıra balık çeşitliliği, zengin denizel flora ve faunası, eşine az rastlanır kıyı özellikleri, çok sayıdaki sualtı mağaraları deniz turizmi ve su sporları için zengin imkân sağlamaktadır (Akkoç, 2013: 51-58). Ayrıca meraklı turistler için adanın 11 farklı noktasında dalış imkânı sunulmaktadır. Bunlar; Yıldız Taşları su altı deniz parkı, Yelken Kaya su altı deniz parkı, Peynir Kayalıkları, Kefaloz Batık, Kefaloz İngiliz Batıkları, Yüzen Kayalar, Akyarlar, Gizli Liman, İnce Burun, Şeytan Kayalar ve Pirinç Burnu'dur.

Resim 1: Gökçeada Su Altı Milli Parkı

Ege'deki rüzgâr koridorunun başlangıç noktası kabul edilen Gökçeada'nın güney sahilleri istikrarlı bir rüzgâr potansiyeline sahip bir konumda bulunmaktadır. Sörf ve yelken sporları için rüzgârın hızı kadar frekansının da önemli olduğu bilinmektedir. Çünkü hızı ve yönü çok sık değişen rüzgârlar bu sporun yapılmasını zorlaştırmaktadır (Güner ve Koca, 1999 akt. Yaşar, 2006: 7). Gökçeada'da Haziran-Eylül ayları arasında NNE yönlü rüzgârlar % 43-46 frekanslı hâkim rüzgâr yönünü teşkil etmektedir. Bu durum adayı hızla gelişen rüzgâr sörfü (windsurf), paraşüt sörfü (kitesurf) sporlarının önemli bir merkezi konumuna getirmektedir. Türk sporcuların yanı sıra özellikle Bulgaristan ve Romanya'dan bu su sporları için adaya çok sayıda yabancı turist gelmektedir. Adanın güney sahillerinde bulunan Aydıncık (Kefaloz) Koyu'nda iki adet sörf okulu bulunmakta, bu okul sporseverlere ve bu spora yeni başlayanlara eğitim vermektedir.

Resim 2: Windsurf (Rüzgar sörfü)

Resim 3: Kitesurf (Paraşüt sörfü)

DOĞA TURİZMİ (EKO TURİZM)

Kitle turizmine bir tepki ve alternatif olarak 1990'lı yıllarda gelişme göstermeye başlayan eko turizm (doğa turizmi), son yılların yükselen trendi haline dönüşmeye başlamıştır (Kuter ve Ünal, 2009: 146). Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO) göre eko turizm “doğayı ve kültürel kaynakları anlayarak korumayı destekleyen, düşük ziyaretçi etkisi olan ve yerel halka sosyo-ekonomik fayda sağlayan, bozulmamış doğal alanlara çevresel açıdan sorumlu seyahat ve ziyaret” olarak ifade edilmektedir (Ongun, Sop, Yeşiltaş, Akıncı Ekiztepe, 2017:51). Türkiye'nin son yıllarda öne çıkan eko turizm merkezlerinden Gökçeada, organik tarımıyla, bozulmamış dokusu ve ekolojik değerleriyle ekoturizmi içerisinde barındıran bir turizm merkezi haline gelmiştir. Kuş gözlemciliği, doğa yürüyüşleri (trekking&hiking), bisiklet sporları, kampçılık, mutfak ve şarap kültürü, organik tarım adada yapılan başlıca eko turizm faaliyetleridir.

KUŞ GÖZLEMCİLİĞİ

Kuş gözlemciliği, kuşların dünyasından doğayı tanımayı sağlamakta olan bir gözlem sporu ve etkinliğidir. Her türlü doğal yaşam koşullarında bulunan kuşları kendi ekosistemleri içerisinde gözlem yapmayı gerektirir. Gökçeada kuş gözlemciliği için eşine az rastlanır fırsatlar sunmaktadır.

Adada 16 takım ve 41 familyaya dâhil toplam 143 kuş türünün dağılışı gösterdiği belirlenmiştir. Gökçeada'da görülen kuş türleri, Türkiye kuş faunasının (473 tür) yaklaşık %30'luk kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca 63 tür kuş yıl boyunca adada gözlemlenebilir. Gökçeada'daki 55 tür yaz göçmeni, 15 tür kış göçmeni ve 10 tür transit göçmen kuş özelliği gösterir. IUCN kriterlerine göre adada 138'i düşük riskli, 2'si duyarlı, 3'ü de tehlide yakın kuş türü barınmaktadır (Tok, Özkan ve Gürkan, 2014: 130).

DOĞA YÜRÜYÜŞÜ (TREAKING&HIKING)

Treaking& hiking genelde gruplar halinde, bir noktadan diğer bir noktaya varmak amaçlı yapılan hafif tempolu sportif yürüyüşlerdir. Arazisinin %11'lik kısmı ovalardan, %12'lik kısmı engebeli alanlardan ve kalan %77'lik kısmı da dağlık alanlardan oluşan Gökçeada'nın %24'ü ormanlarla kaplıdır. Jeomorfolojik özellikleri ve çok kısa mesafeler içerisinde çok farklı arazi şekillerini barındırması nedeniyle Gökçeada, doğa yürüyüşü gerçekleştirmek isteyenlere farklı yürüyüş seçenekleri sunmaktadır. 11 farklı yürüyüş parkuru ile farklı eğim ve mesafelerde adanın doğal güzelliklerini keşfedebileceğiniz imkânlar sunmaktadır. Bu güzergâhlar 1. İsa tepesi parkuru, 2. Dereköy-Marmaros Şelalesi, 3. Marmaros Şelalesi, 4. Tepeköy-Marmaros Şelalesi, 5. Çınaraltı, 6. Tepeköy-Yeni Bademli, 7. Yıldızkoy, 8. Merkez-Kuzulimanı, 9. Baraj, 10. Araşa Tepesi, 11. Aydıncık Körfezi (<http://visitgokceada.com.tr>).

Resim 4: Gökçeada Doğa Yürüyüşü (Treaking&Hiking) Alanları

GASTRONOMİ TURİZMİ

Gökçeada'nın çok kültürlü yapısı sosyal ve kültürel yapının yanı sıra yeme-içme kültürünün kaynaşmasını ve çeşitlenmesini de sağlamıştır. Adanın kendine has lezzetlerinin oluşmasında Türk-Rum kültürünün geçmişten gelen tarihsel birlikteliğinin izlerini taşımaktadır. 2002 yılından itibaren "Gökçeada organik tarım projesi" ilan edilmiş olup, adaya özgü Ladolia cinsi zeytin ve zeytinyağı üretimi ile öne çıkmaktadır. Ada genelinde yerel ve Fransız üzüm çeşitlerinden (cabernet sauvignon, shiraz, merlot, masilaki, mavropali, kalabaki) şaraplar üretilmektedir. Bu şaraplar ada genelinde faaliyet gösteren restoranlarda ve marketlerde satılmaktadır. Bademli kurabiye (Efibadem ve Glikli markalarıyla satılmaktadır), keçi sütlü dondurma, keçi peyniri, cicirya, domates, incir reçeli, dibek kahvesi, ahtapot yahnisi, kılıç şiş, fırında oğlak dolması, bomba fasulye pilaki, süpye yahnisi, galaktobureko adanın öne çıkan lezzetlerini oluşturmaktadır (Çavuşoğlu, 2018:352-353).

TARİH ve KÜLTÜR TURİZMİ

Gökçeada; 1992 ve 2000 yıllarında Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından doğal sit, kentsel sit ve arkeolojik sit alanı olarak ilan edilmiştir. Gökçeada'nın tarihi değerleri, özellikle kültürel amaçlı turizm faaliyetlerine katılan ziyaretçiler için önemli çekicilikleridir. Gökçeada'nın eski Rum köyleri olan Kaleköy (Kastro), Eski Bademli (Glikli),

Tepeköy (Agrıdy), Dereköy (Shinudi) ve Zeytinli (Aya Teodorio) adanın köklü tarihsel yerleşmelerine örnektirler. Bunun yanında Uğurlu-Zeytinlik Höyük yerleşmesinde VI. ve V. evreler Neolitik Çağa aittir. V. evre M.Ö. 6500 – 6000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Gökçeada'nın diğer eski yerleşimi sayılan Yeni Bademli Höyüğüdür. Bunların dışında Rumlara ve Türklere ait tarihi yapılar içerisinde Kiliseler, şapeller, eski kaleler, 1813 yılında yapılan merkez camisi ve köy çamaşırhaneleri dikkat çeken tarihi çekiciliklerdir. Kokina mevkiinde yer alan hangi tarihi döneme ait olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Roma döneminden kalma olduğu bilinen Kaya Mezarları'da adanın dikkat çeken tarihi çekiciliklerden biridir (Doğan, 2010:92).

İNANÇ TURİZMİ

Gökçeada'nın özellikle Rum kökenli Hristiyan vatandaşları tarafından yapılan dini törenleri ve ayinleri başta Yunanistan olmak üzere çok sayıda Ortodoks misafirin adaya gelmesini sağlayarak inanç turizmine katkı sağlamaktadır. Gökçeada Metropolit düzeyinde temsil edilmekte olup, Hristiyan Ortodokslarının lideri konumunda olan Fener Rum Patriği Bartholomeos'un Gökçeadalı olması adanın inanç turizmindeki önemini bir kat daha arttırmaktadır. Her yıl 15 Ağustos tarihinde yapılan Panagia Panayırında (Meryem Ana şenlikleri) Meryem Ana'nın ölümsüzleşip tanrı katına yükselişi (ölüm yıldönümü) kutlanmaktadır. Bu kutlamalar çerçevesinde özellikle Tepeköy (Agrıdy)'de büyük bir dini tören yapılmaktadır (Duran, 2009:140). Bunların dışında Paskalya (Hz. İsa'nın çarmıha gerilişi) töreni ve Hz. İsa'nın doğum günü ve vaftiz edilişinin kutlandığı denizden Haç Çıkarma Töreni (Ta Fota) de yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu yapılan törenler Gökçeada dışında yaşayan Rum kökenli vatandaşların, adada kalan yakınlarını görmelerini ve onlarla kaynaşmalarını sağlamaktadır (<http://www.gokceada17.com>).

SONUÇ

İnsanların yeni yerleri görme isteği, değişik kültürleri tanıma arzusu ve güzel zaman geçirerek eğlenmek istemeleri turizm sektörünün doğmasına neden olmuştur. Ulaşım araçlarının gelişmesi, teknolojinin bilgi paylaşımlarını arttırması ve insanların farklı etkinlikler yapma talebi de turizm faaliyetlerini çeşitlendirmiştir. Gözde tatil mekânlarının gün geçtikçe kalabalıklaşması, trafiğinin yoğunlaşması ve turizme bağlı çevre kirliliğinin artması ile birlikte sakinlik ve doğallık arayan insanları sakin turizm ve ekolojik turizm olarak ortaya çıkan yeni tatil anlayışlarına yöneltmiştir. Cittaslow hareketinin turizme yansması olarak ifade edilen bu kavram gün geçtikçe değer kazanmaktadır. 2019 Ocak ayı itibariyle Dünyada 252 kent, Türkiye'de ise 15 kent bu kapsama alınmıştır.

2011 yılında bu harekete dâhil olan Gökçeada Dünya'nın ilk ve tek cittaslow adası olması nedeniyle diğer kentlerden ayrılmaktadır. Türkiye'nin birçok "EN" lerini içerisinde barındıran Gökçeada, son yılların en güzide turizm merkezlerinden biri olmaya başlamıştır. Türkiye'nin en batı ucunda yer alması ve ada olması nedeniyle ulaşımın sadece gemiyle yapılması, onu bir anlamda izole kılmış ve tarihi süreçte doğal yapısını daha iyi korumasını sağlamıştır. Su kaynakları bakımından zengin olan ada bir baraj ve dört gölete sahip olup organik tarımın başarıyla sürdürüldüğü alanlardan biridir. Bakir koylara, zengin sualtı flora ve faunasına sahip olan ada, 1999 yılında Türkiye'nin ilk Sualtı Milli Parkı ilan edilen bölgesi olmuştur.

Deniz turizmi açısından gelişen ada yat turizmi, tüplü dalış (scuba diving), rüzgâr sörfü (windsurf) ve paraşüt sörfü (kitesurf) gibi imkânlarıyla yerli ve yabancı turistleri adaya çekmektedir. Deniz turizminden sonra doğa (eko) turizminin gün geçtikte ön plana çıktığı adada kuş gözlemciliği, doğa yürüyüşleri (trekking&hiking), bisikletçilik, kampçılık, gastronomi gibi faaliyetler turizm çeşitliliğine katkı sağlamaktadır. M.Ö. 6500'lere dayanan yerleşim tarihi ile birçok medeniyete ev sahipliği yapan Gökçeada, Türkiye topraklarında Hristiyan ve Müslüman sentezini yansıtan çok sayıda tarihi esere ev sahipliği yapmaktadır. Çok kültürlülüğün Türkiye'deki en güzel örneklerinden biri olan Gökçeada, Türk ve Rum köylerinin geleneklerini devam ettirdiği, farklı topluluklar arasındaki sıcak komşuluk ilişkilerinin sürdürüldüğü nadir alanlardan biridir. Rum topluluğun dini törenlerini ve ayinlerini XXI. yüzyılda da çeşitli etkinliklerle özgürce sürdürmeleri adanın inanç turizmine büyük katkılar sağlamaktadır. İçerisinde barındırdığı doğal, tarihi ve kültürel özelliklerle

Türkiye'nin önemli turizm merkezlerinden biri olan Gökçeada, sürdürülebilir turizm ve eko turizm için önemli bir destinasyon oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Akkoç, T., (2013) *Bozcada, Eceabat ve Gökçeada İlçeleri (Çanakkale İli) Kıyılarında Su Altı Dalış Turizmi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
2. Atalay, A., (2008) *Gökçeada'nın Sürdürülebilir Kalkınmasında Sektörel Önceliklendirmenin Önemi*, Gökçeada Değerleri Sempozyumu, Bildiri Kitabı. S. 13-24, 26-27 Ağustos, Çanakkale
3. Bil, E., Yılmaz, F., (2017) *Sakin Ada Gökçeada Örneğinde Ekoturizm*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 157-172
4. Çavuşoğlu, M., Çavuşoğlu, O., (2018) *Gastronomi Turizmi ve Gökçeada Lezzet Rotası*, Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi Cilt: 2, Sayı: Ek.1, Bahar: s. 347-359.
5. Doğan, M., (2010) *Ekomüze Odaklı Sürdürülebilir Destinasyon ve Gökçeada Üzerine Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
6. Duran, E., (2009) *Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Toplumsal ve Kültürel Kimliğin Korunması: Gökçeada Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
7. Erdoğu, B., (2012) *Uğurlu-Zeytinlik: Gökçeada'da Tarih Öncesi Dönemlere Ait Yeni Bir Yerleşme*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, s.1-16
8. Kapsız, A., (2004) *Gökçeada'da Fiziki Coğrafya Araştırmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
9. Kuter, N., Ünal, H. E., (2009) *Sürdürülebilirlik Kapsamında Ekoturizmin Çevresel, Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Etkileri*, Kastamonu Üniversitesi, Orman Fakültesi Dergisi, 9 (2), s. 146-156
10. Ongun, U., Sop, S., Yeşiltaş, M, Akıncı Ekiztepe, B., (2017) *Alternatif Bir Ekoturizm Merkezinin İncelenmesi: Lisinia Doğa Örneği*. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 9 (16), 49-60.
11. Orhonlu, C., (1971) “*Gökçeada'nın Tarihi*”, Türk Kültürü Dergisi, Sayı:112, Ankara.
12. Özözen Kahraman S., (2005) *Geçmişten Günümüze Gökçeada'ya Yerleşmelerin Dağılımında Etkili Olan Faktörler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, Sayı 14, Sayfa 25-42, İstanbul
13. Öztürk, B., (1989) *Gökçeada'nın İklimi*”, İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. Bülten, Sayı: 6, No: 6, İstanbul.
14. Radstrom S., (2011) *Place-sustaining framework for local urban identity: An introduction and history of Cittaslow*. Italian Journal of Planning Practice, 1 (1) : 90–113.
15. Saygı, E., (1985) *Gökçeada*, Serhat Kitapçılık, İstanbul
16. Tok C., Özkan B., Gürkan M., (2014) *Gökçeada'nın Karasal Omurgalı Hayvanları*, Gökçeada Doğa ve Kültür Varlıkları, İstanbul.
17. Ünal, Ç., (2016) *Turizm Coğrafyasında Yeni Bir Kavram ‘‘Yavaş Şehirler’’*. Doğu Coğrafya Dergisi, 21 (36), Erzurum, s. 13-28
18. Yaşar, O., (2006) *Turizm Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Gökçeada (İmroz)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, sayı 1, s. 1-32.
19. Yavuzçehre, P., Donat, O., (2017) *Türkiye'de Sakin Kent (Cittaslow) Üyeliğinin Kamusal Mekânlara Etkisine Yönelik Bir İnceleme*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (27), s. 299-321.
20. <http://www.gokceada17.com> (Erişim tarihi : 10/01/2019)
21. <http://www.cittaslow.org> (Erişim tarihi: 05/01/2019)
22. <https://cittaslowturkiye.org/> (Erişim tarihi: 05/01/2019)
23. <http://visitgokceada.com.tr> (Erişim Tarihi: 04/01/2019)

EDUKACJA KULTUROWA W SZKOLNEJ GEOGRAFII – STAN OBECNY I PERSPEKTYWY NA PRZYSZŁOŚĆ

Bartosz Korinth

Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, Polska

Abstrakt. Artykuł przedstawia podejście szkolnej geografii do edukacji wielokulturowej w Polsce. Przeanalizowana ona zostaje z perspektywy obecnej podstawy programowej realizowanej w klasach gimnazjalnych oraz tej, która w wyniku trwających przekształceń systemu edukacji, realizowana będzie w klasach V -VIII szkoły podstawowej. W wyniku analizy zmian zachodzących obecnie w Polsce wskazać należy, iż problematyka wielokulturowości w szkolnej geografii straci w przyszłości na znaczeniu, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę analizę zjawisk kulturowych na poszczególnych kontynentach.

Słowa kluczowe: edukacja kulturowa, geografia, kultury świata

Wprowadzenie

W procesie nauczania geografii istotny zdaje się być charakter uczenia się opartego na rozumieniu złożoności świata, wzajemnych relacji jakie w nim występują oraz jakie mają one konsekwencję dla współczesnego społeczeństwa. Interdyscyplinarność geografii jako przedmiotu szkolnego pozwala na omawianie pewnych procesów dziejących się w przestrzeni również w kontekście edukacji wielokulturowej, tak ważnej we współczesnym dyskursie środowiska pedagogicznego. Zagadnienie te staje się mieć istotne znaczenie w obecnym czasie, kiedy wyniku przekształceń w systemie edukacji kształtowanie rozumienia pewnych odmienności kulturowych na świecie może zostać zdegradowane do poziomu niższego niż obserwowany jest on dzisiaj w klasach gimnazjalnych a który w przyszłości przeniesiony zostanie na edukację w klasach V-VIII.

Problemem badawczym w artykule jest analiza porównawcza obecnej podstawy programowej z geografii na poziomie kształcenia gimnazjalnego oraz przyszła, powstała w wyniku przekształceń edukacyjnych obserwowanych współcześnie w polskim systemie oświaty, która realizowana będzie w klasach V-VII szkoły podstawowej. Obie podstawy skorelowane ze sobą wskazać mają jak zmieni się rola edukacji wielokulturowej w Polsce i jakie może to ze sobą nieść konsekwencje, szczególnie jeśli bierze się pod uwagę kształcenie u dzieci i młodzieży poznawczego rozumowania świata oraz różnic kulturowych jakie w nim występują.

Edukacja wielokulturowa – definicje i kontekst edukacyjny

Aby mówić o aspekcie wielokulturowości w edukacji, należy wskazać na definicję jej podstawowego członu jakim jest słowo kultura. Już w tym miejscu spotkać się z wielowymiarowością tego pojęcia. W literaturze przedmiotu najogólniej jest ona określana jako specyficzny styl życia danej społeczności oraz jej sposób na życie [Taylor 1911]. Jest to pojęcie fundamentalne a jego uniwersalizm wykorzystywany jest przez badaczy to tworzenia przez nich odpowiedniego dla ich dziedziny tłumaczenia.

Kultura w ujęciu socjologicznym sprowadza się najczęściej do wskazania, iż dotyczy ona głównie społeczeństwa a nie konkretnej jednostki, zaś społeczeństwo te powiązane jest ze sobą więzami rodzinnymi. Potwierdzeniem takiego założenia są słowa socjologa Ralpa Lintona, który stwierdza, iż kultura jest „społecznym dziedzictwem członków społeczeństwa” [Linton 2000]. Na dziedzictwo jako istotny element kultury zwracali uwagę również Norman Goodman oraz Gary T. Marx którzy uważają, iż kultura jest „świadomym, społecznie przekazywanym dziedzictwem wytworów, wiedzy, wartości i oczekiwań normatywnych” [Goodman, Marx 1982]. W pojęciach tych zauważalne jest równocześnie traktowanie analizowanego zjawiska jako pewnych wytworów o charakterze zarówno niematerialnym jak i duchowym [Gruchoła 2010].

Analizując kulturę z perspektywy socjologicznej ważne jest jej uzupełnienie o aspekt geograficzny, który na potrzeby pracy jest szczególnie ważny. W literaturze przedmiotu dotyczącej

tej dziedziny wskazuje się na wzajemne powiązania kultury z przestrzenią w jakiej ma ona miejsce. Wyodrębnia się także subdyscyplinę określaną jako geografia kultury, będącą częścią geografii humanistycznej [Lisowski 2004]. W jej pryzmacie postrzega się kulturę w wymiarze przestrzennym, manifestującym zróżnicowanie relacji człowieka z jego najbliższym otoczeniem. Często wskazuje się także, iż przestrzeń jest zdeterminowana przez niematerialne i materialne wytwory człowieka [Rembowska 2002], które z nią korelują.

Przechodząc już do samego pojęcia wielokulturowości należy wskazać na mnogość jego percepcji w literaturze. Wskazuje się często na trzy różne płaszczyzny jej postrzegania, wśród których wymienia się między innymi stan faktyczny, polityczny i społeczny- w tym kulturowy [Krajewska-Kułak, Łukaszuk 2010]. Wielokulturowość w ostatnim z wymienionych aspektów rozumiana jest w kategoriach różnorodności etnicznej i kulturowej społeczeństwa [Ratajczak, 2014]. Te z kolei pozwalają patrzeć na te pojęcie jako zjawisko etniczne i kulturowe, które jest wspólne dla danego społeczeństwa. Rozpatrując je z natomiast z geograficznego punktu widzenia, najważniejszą definicją wielokulturowości jest ta wykazująca na współwystępowanie społeczeństwa na ograniczonej przestrzeni [Lewicki 2005], będącej wynikiem kontaktu kulturowego.

Wielokulturowość, jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, jest wartością ważną w procesie edukacji dzieci i młodzieży, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę jej nacisk na różnorodność i wielość kultur będących jednym z elementów idealnego ładu społecznego [Górak-Sosnowska 2012]. Wskazuje się stosunkowo często na związek edukacji wielokulturowej ze współczesnymi problemami społeczno- polityczno- gospodarczymi świata [Garbuzik 2013]. W dyskursie na temat wielokulturowości to właśnie edukacja wskazywana jest jako główny czynnik warunkujący te problemy a jednocześnie mogący być w przyszłości głównym narzędziem ich powstrzymania. W tym miejscu na ważne wskazuje się takie przedmioty szkolne jak geografia i historia, które w wyniku silnej symbiozy tworzą u uczniów określone mechanizmy poznawcze związane z percepcją wielokulturowości na świecie. W pracy poświęcono uwagę pierwszej z wymienionych dyscyplin, w szczególności zaś elementów geografii regionalnej świata, w której tematyka zróżnicowania kulturowego na poszczególnych kontynentach jest szczególnie bliska.

Wielokulturowość w edukacji geograficznej- podstawa programowa kształcenia ogólnego z geografii

Rola edukacji geograficznej w kształtowaniu odpowiedniego rozumowania przez uczniów specyfiki świata, jego złożoności, kontrastowości i przyczynowości, powinna być współcześnie szczególnie ważna, tym bardziej jeśli weźmie się pod uwagę trend odchodzenia od aktualizmu treści geografii [Zatorski 2016] a skupianiu się na subdyscyplinach analizowanego przedmiotu szkolnego. Pewna gloryfikacja wiedzy faktograficznej nie dającej uczniom odpowiednich narzędzi do poznawania właściwych kontekstów kulturowych, spowodować może, iż ich percepcja obcej kultury może zostać znacznie zaburzona.

W obecnej podstawie programowej realizowanej na III etapie edukacyjnym (gimnazjum) aspekty dotyczące geografii regionalnej świata realizowane są najczęściej w oparciu o pewną linearną charakterystykę kontynentów, począwszy od Afryki a skończywszy na Europie. Na potrzeby pracy przeprowadzona została analiza tych elementów podstawy, w których widoczne jest szczególnie znaczenie edukacji wielokulturowej.

Tabela 1. Wybrane elementy podstawy programowej kształcenia ogólnego z przedmiotu geografia na III etapie edukacyjnym z podziałem na jednostki tematyczne.

Jednostka tematyczna	Elementy podstawy programowej
	Uczeń:
Ameryka	- wyróżnia główne cechy i przyczyny zróżnicowania kulturowego i etnicznego Ameryki Północnej i Południowej,
Azja	- wykazuje, na podstawie map tematycznych, że kontynent Azji jest obszarem wielkich geograficznych kontrastów,

	<ul style="list-style-type: none"> - przedstawia, na podstawie map tematycznych, warunki przyrodnicze obszarów, na których kształtowały się najstarsze azjatyckie cywilizacje, - wykazuje znaczenie czynników społeczno-kulturowych w tworzeniu nowoczesnej gospodarki Japonii na tle niekorzystnych cech środowiska przyrodniczego, - opisuje kontrasty społeczne i gospodarcze w Indiach, - charakteryzuje region Bliskiego Wschodu pod kątem cech kulturowych,
Europa	<ul style="list-style-type: none"> - opisuje, na podstawie map tematycznych, zróżnicowanie regionalne, kulturowe, narodowościowe i etniczne współczesnej Europy oraz najważniejsze przyczyny i konsekwencje tego zróżnicowania, - wykazuje związki między rozwojem turystyki w Europie Południowej a warunkami przyrodniczymi oraz dziedzictwem kultury śródziemnomorskiej.

Zródło: Podstawa programowa kształcenia ogólnego w gimnazjum. Ministerstwo Edukacji Narodowej.

Zauważalne jest w obecnej podstawie programowej kształcenia ogólnego z geografii w gimnazjum traktowanie treści dotyczących kultury świata w sposób ogólny. Za przykład można wziąć tutaj elementy geografii Ameryki Północnej i Południowej, w której wskazuje się na realizację tematów związanych z głównymi cechami i przyczynami zróżnicowania kulturowego i etnicznego tego obszaru. Podobna sytuacja zauważalna jest również w przypadku realizacji treści z zakresu geografii regionalnej Azji, chociaż biorąc pod uwagę uogólnienie treści w pierwszym z wymienionych kontynentów, tutaj autorzy podstawy programowej wskazują już na konkretne obszary. Wyszczególnione zostają w ten sposób problemy Indii, Japonii oraz Bliskiego Wschodu.

Analizując przedstawioną tabelę należy także zwrócić uwagę na traktowanie edukacji wielokulturowej w geografii szkolnej z europocentrycznego punktu widzenia. W obowiązującym obecnie w systemie oświaty dokumencie elementy środowiska społecznego Europy przedstawiają nie tylko ogólne zróżnicowanie kulturowe czy etniczne tego obszaru ale także zróżnicowanie regionalne i narodowościowe, którego brak widoczny jest w przypadku kontynentów wspomnianych we wcześniejszej części pracy.

Podręczniki konstruowane na podstawie obowiązującego programu kształcenia z zakresu przedmiotu geografia (np.: Planeta Nowa 2, rok dopuszczenia 2015) wskazują na różnice kulturowe w przypadku charakteryzowania kontynentu afrykańskiego i amerykańskiego, co stanowi ich niewątpliwą atut w kontekście analizowanego zagadnienia. Uzupełniają one tym samym podstawę programową we własnym zakresie.

Tabela 2. Wybrane elementy podstawy programowej kształcenia ogólnego z przedmiotu geografia w klasach V-VIII szkoły podstawowej z podziałem na jednostki tematyczne.

Jednostka tematyczna	Wybrane wymagania edukacyjne
	Uczeń:
Afryka	- określa związki między walorami przyrodniczymi i kulturowymi Kenii a rozwojem turystyki,
Ameryka	- przedstawia sytuację rdzennej ludności Ameryki oraz wyjaśnia przyczyny zanikania kultur pierwotnych,
Azja	<ul style="list-style-type: none"> - wskazuje na podstawie map tematycznych, że kontynent Azji jest obszary wielkich geograficznych kontrastów, - ocenia znaczenie czynników społeczno-kulturowych w tworzeniu nowoczesnej gospodarki Japonii w niesprzyjających warunkach przyrodniczych, - przedstawia i wyjaśnia kontrasty społeczne i gospodarcze w Indiach,

	- charakteryzuje region Bliskiego Wschodu pod względem zasobów ropy naftowej, poziomu rozwoju gospodarczego i cech kulturowych,
Europa	- wskazuje zróżnicowanie narodowościowe i kulturowe Europy oraz wyjaśnia jego najważniejsze przyczyny i konsekwencje, - wykazuje związki między rozwojem turystyki w Europie Południowej a warunkami przyrodniczymi oraz dziedzictwem kultury śródziemnomorskiej,

Zródło: Podstawa programowa kształcenia ogólnego w klasach V-VIII szkoły podstawowej. Ministerstwo Edukacji Narodowej.

W przyszłej podstawie programowej kształcenia ogólnego z geografii w klasach V-VII szkoły podstawowej, która zastąpi tę realizowaną obecnie w gimnazjum, zauważalne są zmiany w podejściu do nauczania treści z zakresu geografii regionalnej świata. Jedną z najistotniejszych zauważalna jest w przypadku charakterystyki kontynentu afrykańskiego oraz obu Ameryk, w których to postanowiono ogólne założenia dotyczące zróżnicowania kulturowego zastąpić treściami bardziej skonkretyzowanymi. W przypadku Ameryki Północnej i Południowej wskazuje się w podstawie na współczesną sytuację kultur pierwotnych, omijając tym samym elementy zróżnicowania kulturowego całego analizowanego obszaru.

Kolejną istotną cechą nowej podstawy programowej z kształcenia ogólnego z geografii na analizowanym etapie edukacyjnym jest pominięcie treści dotyczących kontynentu azjatyckiego w kontekście kształtowania się na tym obszarze najstarszych cywilizacji. Uważa się, że usunięcie takiego elementu z podstawy jeszcze może oddalić od siebie geografię i historię, które według niektórych badaczy powinny korespondować ze sobą i wzajemnie się uzupełniać, co zauważalne jest w systemach edukacyjnych innych krajów europejskich [Głowacz 2014].

W przypadku innych aspektów związanych ze zróżnicowaniem kulturowym świata zauważalne jest stosunkowo duże podobieństwo obecnej podstawy programowej kształcenia ogólnego z geografii w gimnazjum oraz przyszłej podstawy dla klas V-VIII szkoły podstawowej. Zdaje się, iż najmniej zmienione zostały zagadnienia dotyczące geografii regionalnej Europy.

Tabela 3. Zmiany w doborze treści kształcenia ogólnego z geografii w zakresie treści wielokulturowych - analiza porównawcza obecnej podstawy programowej w gimnazjum i przyszłych klasach V-VIII szkoły podstawowej.

Edukacja geograficzna w gimnazjum	Edukacja geograficzna w klasach V-VIII szkoły podstawowej
Treści z zakresu geografii regionalnej świata realizowane holistycznie z uwzględnieniem wszystkich kontynentów traktowanych w podstawie programowej jako całość.	Podział treści z zakresu geografii regionalnej świata na klasę VI i VIII (uwzględniając w klasie VI szczególne miejsce Polski i Europy).
Więcej treści skoncentrowanych na geografii świata.	Więcej treści skoncentrowanych na geografii Polski.
Mniejsze znaczenie treści dotyczących zróżnicowania społecznego w Europie.	Większe znaczenie treści dotyczących zróżnicowania społecznego w Europie.
Mniejsze znaczenie treści związanych ze zróżnicowaniem kulturowym Polski.	Większe znaczenie treści związanych ze zróżnicowaniem kulturowym Polski.

Zródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów rozproszonych.

Wskazać należy, iż treści kształcenia z zakresu aspektów wielokulturowych będą w przyszłej podstawie programowej ponownie analizowane z europocentrycznego punktu widzenia w edukacji. Podczas analizy przyszłej podstawy programowej zauważono, iż Europa traktowana w gimnazjum podobnie jak inne kontynenty, zostanie w przyszłości wyodrębniona a treści wielokulturowe

analizowane będą przez uczniów w kontekście przemian w Polsce. Kształcenie oparte będzie także bardziej niż dotychczas na zróżnicowaniu kulturowym wewnątrz kraju a nie poza jego obrębem.

Z jednej strony wskazuje się w komentarzach do obowiązującego w przyszłości dokumentu, iż kształcenie oparte w głównej mierze na charakterystyce społeczno- gospodarczej i przyrodniczej Polski pomoże uczniom wskazać jej miejsce w świecie, z drugiej zaś strony takie podejście budzi obawy, iż edukacja z zakresu wielokulturowości zostanie przestrzennie ograniczona do naszego kraju oraz kontynentu, na którym on leży. Potwierdzeniem tychże obaw jest proponowana przez ministerstwo siatka godzin wynikająca z ramowych planów kształcenia, która przedstawiona została w tabeli numer 4.

Tabela 4. Godzinowy rozkład treści kształcenia ogólnego z geografii w klasach V-VIII szkoły podstawowej.

Numer działu	Tytuł działu	Godzinowy rozkład treści nauczania
Klasa V (łącznie 26 godz.)		
I.	Mapa Polski.	2 godz.
II.	Krajobrazy Polski.	13 godz.
III.	Lądy i oceany na Ziemi.	2 godz.
IV.	Krajobrazy świata.	9 godz.
Klasa VI (łącznie 26 godz.)		
V.	Ruchy Ziemi.	5 godz.
VI.	Współrzędne geograficzne.	4 godz.
VII.	Geografia Europy.	11 godz.
VIII.	Sąsiedzi Polski.	6 godz.
Klasa VII (łącznie 60 godz.)		
IX.	Środowisko przyrodnicze Polski na tle Europy.	13 godz.
X.	Społeczeństwo i gospodarka Polski na tle Europy.	22 godz.
XI.	Relacje między elementami środowiska geograficznego na wybranych obszarach Polski .	14 godz.
XII.	Własny region.	8 godz.
XIII.	„Mała ojczyzna”.	3 godz.
Klasa VIII (łącznie 26 godz.)		
XIV.	Geografia regionalna Azji.	8 godz.
XV.	Geografia regionalna Afryki.	7 godz.
XVI.	Geografia regionalna Ameryki Północnej i Południowej.	7 godz.
XVII.	Geografia regionalna Australii.	2 godz.
XVIII.	Geografia regionalna Antarktydy.	2 godz.

Źródło: Podstawa programowa kształcenia ogólnego – geografia – klasy V-VIII. Ministerstwo Edukacji Narodowej.

Podczas analizy zamieszczonej tabeli zwrócić należy szczególną uwagę na wspomniane wcześniej miejsce Polski w zaplanowanej edukacji geograficznej uczniów w klasach V-VIII, w przypadku której poświęconych zostało 25% wszystkich przewidzianych działów. Istota kraju zawarta została również w godzinowym rozkładzie treści nauczania. Analizowany będzie on bowiem przez uczniów na łącznie 62 godzinach lekcyjnych co stanowi niemalże połowę całego przewidzianego na edukację geograficzną czasu. Pozytywnym efektem takiego stanu rzeczy może być w przyszłości większe poczucie autentycznej więzi z „małą ojczyzną”, które obecnie traktowane jest w podręcznikach szkolnych a także w samej podstawie programowej w sposób marginalny [Sadoń-Osowiecka 2009], tym bardziej jeśli weźmie się pod uwagę duży nacisk na treści dotyczące samego kontynentu europejskiego, którego treści w nowej podstawie stanowią również znaczną jej część.

Naturalnym efektem narzuconego w analizowanym dokumencie uszczegółowienia zagadnień dotyczących Polski i Europy jest mniejsze znaczenie aspektów dotyczących geografii regionalnej świata. Zauważyć można bowiem, iż godziny lekcyjne, na których omawiane mogą być treści dotyczące zróżnicowania kulturowego na całym świecie, zawarte zostały w ostatniej klasie szkoły podstawowej a na ich realizację przeznaczono 26 jednostek lekcyjnych co stanowi niecałe 20% ogółu. Należy w tym miejscu zastanowić się czy taka liczba jest wystarczającą by proces poznawczy uczniów mógł być prawidłowo uzupełniony o edukację wielokulturową. Złożoność procesów społecznych zachodzących we współczesnym świecie nie da się bowiem przedstawić w sposób fragmentaryczny tak jak proponuje nauczycielom geografii nowa podstawa programowa.

Wnoski

Należy się spodziewać, iż w przyszłości zmaleje w polskiej edukacji geograficznej znaczenie edukacji wielokulturowej realizowanej w ramach geografii regionalnej świata, której przyczyną jest umiejscowienie w podstawie programowej Polski i Europy jako obszarów centralnych, których zagadnienia realizowane mają być przez większość przewidzianych w kształceniu ogólnym godzin lekcyjnych.

Kolejnym faktem świadczącym o zaniedbaniu poznawczego charakteru wielokulturowości w kontekście szkolnej geografii jest stosunkowo niewielka liczba godzin przeznaczona na charakterystykę poszczególnych kontynentów. Zadaniem trudnym stać się bowiem może przedstawienie złożoności zjawisk zachodzących w każdym z nich uwzględniając przy tym zróżnicowanie kulturowe, etniczne czy narodowościowe.

Uważa się, iż należy w przyszłości podjąć ogólnokrajowy dyskurs dotyczący miejsca edukacji wielokulturowej w geografii. Jeśli edukacja geograficzna z tego zakresu realizowana będzie zgodnie z zaleceniami, poznanie przez uczniów złożoności kultur może być zadaniem niemożliwym do wykonania, co z kolei ograniczy ich sposób myślenia o świecie oraz wszystkich kulturowych zjawiskach, o których mówi się w mediach zarówno polskich jak i zagranicznych.

Bibliografia

1. Garbuzik P. Wartość dialogu w edukacji międzykulturowej. Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW. 2013.
2. Głowacz A. Innowacje w założeniach programowych edukacji geograficznej na etapie ISCED 2 w wybranych krajach europejskich. Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis Studia Geographica VI. 2014.
3. Goodman N., Marx G. Society Today. Nowy Jork. 1982.
4. Górak – Sosnowska K. Edukacja międzykulturowa a postawy wobec innych // Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno – Społeczne Studia i Pracy. Szkoła Główna Handlowa. 2012.
5. Gruchoła M. 2010. Kultura w ujęciu socjologicznym // Roczniki Kulturoznawcze. 2010.
6. Krajewska – Kułak E., Łukaszczyk C. Wielokulturowość społeczeństwa polskiego // Problemy wielokulturowości w medycynie. 2010.
7. Lewicki C. Edukacja wielokulturowa w okresie globalizacji. Powinności szkoły a kształcenie nauczycieli // Kwartalnik Edukacyjny nr 3. 2005.

8. Linton R. Kulturowe podstawy osobowości. Warszawa. 2000.
9. Lisowski A. Refleksje nad rozwojem geografii: od problemu dezintegracji do problemu tożsamości dyscypliny // Geografia u progu XXI wieku. Kraków. 2004.
10. Ratajczak M. Podróż ku międzykulturowości // Kultura – Historia – Globalizacja nr 15. 2014.
11. Rembowska K. Podejście kulturowe – szansa na integrację geografii człowieka // Acta Universitatis Lodzianis. Folia geographica socio – oeconomica 4. 2002.
12. Sadoń – Osowiecka T. Konstruowanie wiedzy geograficznej w klasach gimnazjalnych. Możliwości i zaniedbania. Oficyna Wydawnicza Impuls. Kraków. 2009.
13. Tylor F. The principles of scientific management. Cosimo Classics. 1911.
14. Zatorski M. Antydyskryminacyjna rola edukacji geograficznej w kształtowaniu postaw tolerancji wobec mniejszości narodowych i etnicznych // Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska LXXI. 2016.

ANALIZA PRZESTRZENNA JEDNOSTEK URBANISTYCZNYCH STAROGARDU GDAŃSKIEGO W KOTEKŚCIE ICH SPOŁECZNEGO WYKORZYSTANIA

Bartosz Korinth¹

¹Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański, Polska

Abstrakt. Celem artykułu jest przedstawienie i umiejscowienie przestrzeni publicznych oraz nieużytków miejskich o potencjalnych walorach przestrzeni publicznej w poszczególnych jednostkach urbanistycznych w Starogardzie Gdańskim oraz przedstawienie ich w kontekście potencjalnego społecznego wykorzystania w kolejnych latach. Efektem przeprowadzonego badania stały się mapy uwzględniające wymienione wyżej aspekty, które skonfrontowane zostały na końcu z rozmieszczeniem nieużytków należących do miasta Starogard Gdański w 2016 roku. W wyniku analizy wskazać należy, iż największy potencjał na społeczne wykorzystanie nieużytków ma teren znajdujący się w jednostce administracyjnej nr II.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, nieużytki miejskie

Przestrzenie publiczne w ujęciu literatury przedmiotu

Pojęcie przestrzeni publicznej pojawia się bardzo często w pracach badaczy z różnych dziedzin. Dzięki interdyscyplinarnemu podejściu pojęcie to można zinterpretować na wiele sposobów. Procesami zachodzącymi na obszarze przestrzeni publicznych zajmują się głównie socjologowie i antropolodzy. Urbanisci zajmując się przestrzenią publiczną mają zadanie budowania i projektowania tych obszarów jako funkcjonalnych i bezpiecznych. Natomiast geografowie analizują przestrzeń w ujęciu morfologicznym, funkcjonalnym i społecznym.

Dla lepszego zrozumienia pojęcia przestrzeni publicznej należy odróżnić ją od przestrzeni prywatnej. Jako przestrzeń prywatną traktujemy na przykład dom czy mieszkanie. Jest to sfera gdzie człowiek oddziela się od sfery publicznej. Jednocześnie wyznaczenie granicy pomiędzy sferą prywatną a publiczną jest trudne, ponieważ przestrzenie publiczne mogą swym zasięgiem wkraczać w sferę przestrzeni prywatnej. Decydujący wpływ ma również „...przynależność jednostek i grup do wielu różnych światów społecznych, które przenikają się wzajemnie bądź wykluczają” [Dymnicka 2013]. Przenikanie się tych dwóch sfer wyróżniono jako przestrzeń semipubliczną [Maik 2011]. Przykładami takich przestrzeni są muzea, biblioteki, dworce, stadiony i hale sportowe [Parysek 2011]. „Miejskie przestrzenie publiczne cechuje otwartość, dostępność, jawność i masowość, co stanowi przeciwagę dla przestrzeni półpublicznych, półprywatnych, prywatnych i intymnych” [Konecka-Szydłowska 2016]. Natomiast tym co odróżnia przestrzeń publiczną od prywatnej jest: otwartość przestrzeni w obrębie miasta, możliwość społecznego użytkowania i dostępność dla ogółu mieszkańców [Maik 2011].

Pojęcie przestrzeni publicznej wprowadzone zostało do prawa polskiego w 2003 roku i oznacza „obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia

i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne, określony w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy” [Dz.U. 2016 poz. 778: 5]. Natomiast według Karty Przestrzeni Publicznej, która została sformułowana na III Kongresie Urbanistyki Polskiej w 2009, przestrzeń publiczna rozumiana jest jako „dobro wspólnie użytkowane, celowo kształtowane przez człowieka, zgodnie ze społecznymi zasadami i wartościami – służące zaspokojeniu potrzeb społeczności lokalnych i ponadlokalnych. O publicznym charakterze przestrzeni decyduje zbiorowy sposób jej użytkowania” [Karta Przestrzeni Publicznej 2009].

Przestrzeń publiczna kojarzona jest najczęściej z centrum lub umownym środkiem miasta czy wsi. „Do podstawowych przestrzeni publicznych w miastach należą: ulice, drogi, place oraz parki. Na przestrzeń publiczną składają się również stale dostępne budowle i budynki stanowiące własność publiczną (urzędy i instytucje publiczne, szkoły) oraz rozmaite formy krajobrazu przyrodniczego będące własnością państwową lub gminną [Konecka-Szydłowska za Mierzejewska 2016]. Według Małgorzaty Dymnickiej [2013] „Tradycyjna przestrzeń publiczna to centrum miasta z siecią ulic i placów, zbiorem ważnych budowli, pomników, obecnością zieleni. To przestrzeń otwarta dla najróżnorodniejszych form kontaktu i zachowań codziennych oraz odświętnych. W XIX i XX wieku przestrzeń publiczna definiowana była jako „przestrzeń wspólnoty”. Nie należała ona do żadnej określonej grupy czy klasy. Była to przestrzeń należąca do ogółu społeczeństwa [Ghirardo za Lorens 2010]. Przez lata pojęcie przestrzeni publicznej w świadomości społeczeństwa, jak i badaczy znacznie się zmieniało, tak samo jak zmieniało się społeczeństwo i styl życia przez nie reprezentowany od XIX wieku. Tym samym od końca XX wieku definicja przestrzeni publicznej również się zmieniła.

Przestrzenie publiczne w miastach stanowią bardzo istotny składnik jego struktury. Według Czesława Bieleckiego [Lorens 2010] miejskie przestrzenie publiczne stanowią „kod genetyczny miasta”. Są one ściśle związane ze sferą publiczną. Przestrzenie publiczne decydują o specyfice miasta, o jego charakterze i potencjale. Sprawiają, że mieszkańcy jak i odwiedzający tworzą oraz manifestują swój miejski styl życia. Jednak nadal brakuje tworzenia czy też podkreślenia autentycznych tożsamości lokalnych, gdyż często kopiuje i miesza się różnorodne style. Prawdopodobnie ma to związek ze znikomą integracją społeczności lokalnych. Jak zauważa Dorota Wantuch-Matla [2012] przestrzeń publiczna „odgrywa bardzo ważną rolę w procesie kształtowania nie tylko relacji między budynkami, ale także między ludźmi”. Inną definicję przestrzeni publicznej zaproponował urbanista Kazimierz Wejchert w 1984 roku twierdząc, że jest to „przestrzeń dostępna dla całej społeczności i przybyszy z zewnątrz, gdzie toczy się intensywne życie miasta, przy niej znajdują się najważniejsze obiekty o znaczeniu społecznym, usługowym, kulturalnym, obiekty – symbole” [Wejchert za Fogel, Pawlak 2011].

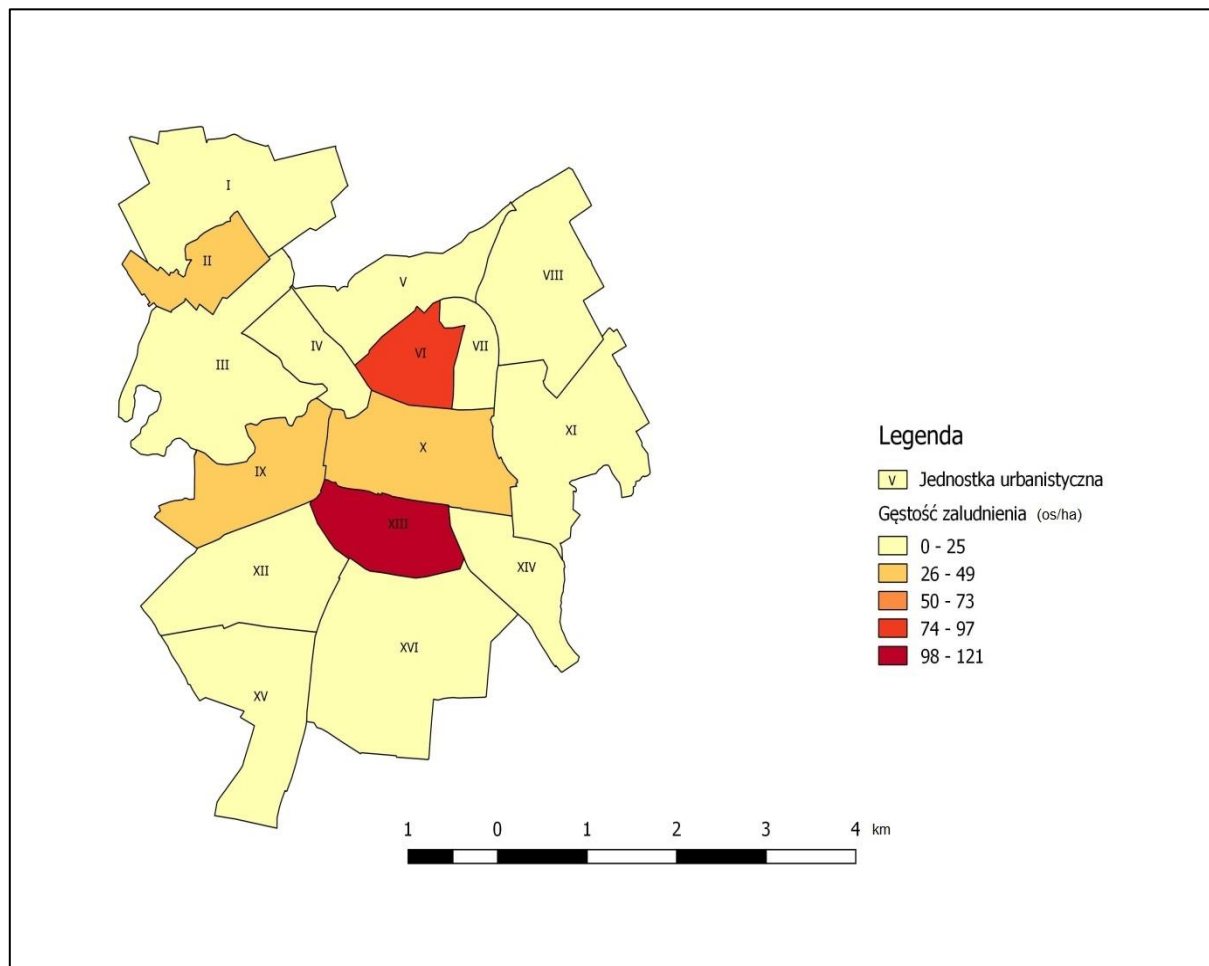
Wśród wielu definicji jakie powstały na przestrzeni wielu lat bardzo trafna jest ta zaproponowana przez Piotra Lorensa z 2010 roku, który podaje, że „przestrzenią publiczną nazywać więc będziemy ten fragment przestrzeni miejskiej, który – poprzez sposób swojego urządzenia oraz lokalizację w strukturze urbanistycznej – jest przeznaczony na potrzeby realizacji bezpośrednich kontaktów pomiędzy uczestnikami życia społecznego oraz inne potrzeby społeczne korzystających z niego zbiorowości, pozostając jednocześnie fizycznie dostępny dla wszystkich zainteresowanych osób. Fizyczna dostępność przestrzeni może być ograniczana czasowo z uwagi na kwestie bezpieczeństwa bądź sposób organizacji jej wykorzystania” [Lorens 2010].

Podsumowując wymienione powyżej definicje można wskazać kilka cech wspólnych, które łączą przestrzeń publiczną: jest to miejsce kontaktów międzyludzkich, znajduje się tam wiele budynków użyteczności publicznej i przestrzeń ta może być stworzona przez człowieka bądź też być wytworem natury [Fogel, Pawlak 2011].

Analiza przestrzenna wybranych jednostek urbanistycznych Starogardu Gdańskiego

Starogard Gdański jest średniej wielkości miastem w województwie pomorskim. W związku z tym, że miasto nie jest administracyjnie podzielone na dzielnice w rozdziale przyjęto podział na jednostki urbanistyczne, które zostały zaczerpnięte z „Lokalnego Programu Rewitalizacji Obszarów Miejskich miasta Starogard Gdański na lata 2008-2013”. Zaprezentowane zostaną także nieużytki o

potencjalnych możliwościach adaptacji na przestrzenie publiczne. Według LPR miasto zostało podzielone na szesnaście jednostek urbanizacyjnych i zostrzyły one wydzielone na podstawie podobnej struktury i charakterystyki. Ich przestrzenne rozmieszczenie zaprezentowane zostało na rysunku nr 1. Oprócz samego rozmieszczenia autor dokonał analizy gęstości zaludnienia w mieście mające istotne znaczenie w kontekście społecznych funkcji przestrzeni publicznych.

Rysunek 1. Podział na jednostki urbanistyczne Starogardu Gdańskiego i ich gęstość zaludnienia.

Z danych zawartych na rysunku nr 2 wynika, iż w przypadku Starogardu Gdańskiego mówić można o centralnym zagęszczeniu ludności lokalnej, której najwięcej zanotowano w jednostce urbanistycznej VI, X i XIII. Najmniejsza gęstość zaludnienia charakteryzuje obszary położone w mieście peryferyjnie, w wyniku czego nie są one brane w dalszej analizie przestrzennej.

W jednostce urbanistycznej nr I położonej na północy miasta nie odnotowano żadnej przestrzeni publicznej. Jednostka ta jest trzecia pod względem wielkości, zamieszkuje ją nieco ponad 1,5% mieszkańców miasta. Zabudowa mieszkaniowa ogranicza się jedynie do domów jednorodzinnych. Poza tym znajduje się tu Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa w Starogardzie Gdańskim, a także cmentarz komunalny. Teren ten w prawie 90% pokrywają grunty rolne.

Jednostka urbanistyczna nr II również znajduje się na północy miasta. Jest to jedna z mniejszych jednostek urbanistycznych. W jej granicach znajduje się głównie zabudowa mieszkaniowa domów jednorodzinnych (os. Łąpiszewo) oraz dawna wieś Żabno (w granicach miasta od 1984 roku). W obrębie tej jednostki położona jest szkoła podstawowa. Na tym terenie nie znajduje się żadna przestrzeń publiczna.

W północno-zachodniej części miasta znajduje się jednostka urbanistyczna nr III. Na tym obszarze przeważają grunty rolne. Niewielki fragment tego terenu zajmuje las. We wschodniej i południowej części jednostki znajduje się obszar Natura 2000 (Dolina Wierzycy). Teren ten jest w

fazie opracowywania zagospodarowania terenów zieleni doliny rzeki Wierzycy i terenów leśnych w Starogardzie Gdańskim. Szczegóły tej koncepcji omówione zostaną w kolejnym rozdziale pracy.

Obszar jednostki urbanistycznej nr IV niemal w całości obejmuje Szpital dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych. W skład zakładu wchodzi między innymi: budynek administracji, wieża ciśnień, dwadzieścia pawilonów szpitalnych, kaplica oraz liczne budynki gospodarcze. W granicy jednostki znajduje się także cmentarz. Wokół zabudowań szpitala jest ogólnodostępny park. Jest to teren zajmujący około 5 ha. Powstał w tym samym czasie co szpital (1895 rok). Na jego obszarze można spotkać „nietypowe odmiany buka, jodły białe, klony srebrzyste i tuje ozdobne” [Szwoch 2003]. Południowa część jednostki znajduje się w koncepcji zagospodarowania terenów zieleni doliny rzeki Wierzycy i terenów leśnych w Starogardzie Gdańskim.

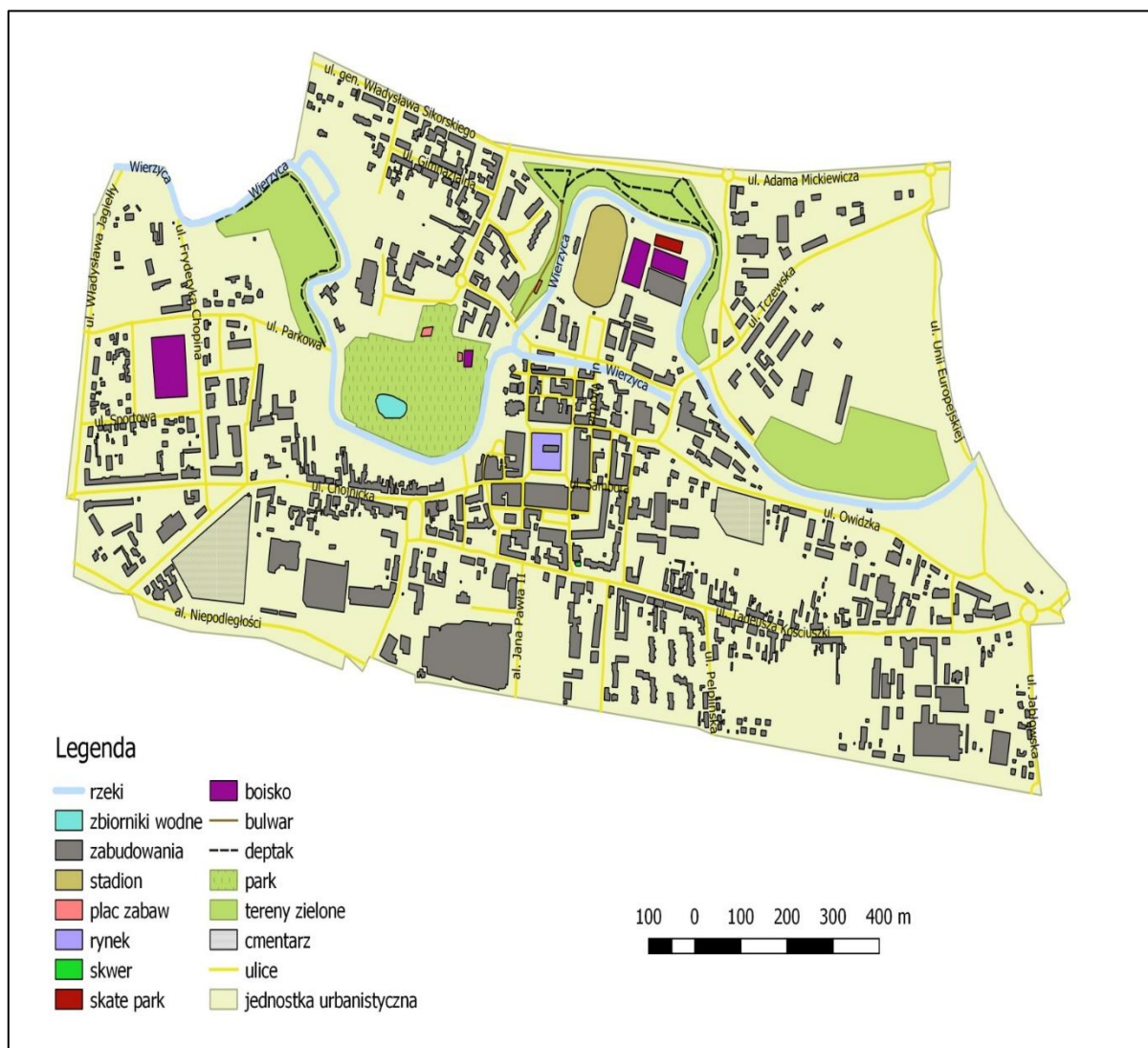
W jednostce urbanistycznej nr V dominuje głównie zabudowa mieszkaniowa domów jednorodzinnych. Część tego obszaru zajmuje także zabudowa produkcyjno – usługowa, w tym Fabryka Mebli Okrętowych „Famos” czy Producent Kontenerów Elastycznych „Paktainer”, oraz kilka mniejszych przedsiębiorstw. Przez tę jednostkę urbanistyczną przebiega rozwidlenie traktu kolejowego. W tym rejonie brak jest przestrzeni publicznych.

Jednostka urbanistyczna nr VI jest jedną z mniejszych, ale jedną z najbardziej zaludnionych. Zabudowa jest najbardziej zróżnicowana obejmuje zarówno zabudowę mieszkaniową jednorodziną jak i wielorodziną. W granicach jednostki znajduje się także zabudowa handlowo – usługowa, a także dworce: kolejowy i autobusowy, Urząd Miasta, siedziba Nadleśnictwa Starogard Gdański, przedszkole, szkoła podstawowa oraz gimnazjum. Na jej obszarze zlokalizowany jest zaniedbany skwerek przy ul. Kolejowej, skwerek przy al. Wojska Polskiego przy którym znajduje się pomnik Adama Mickiewicza, boisko o betonowej nawierzchni przy al. Wojska Polskiego oraz deptak na al. Wojska Polskiego, częściowo wyłączony z ruchu kołowego. Dworzec kolejowy oraz al. Wojska Polskiego są w trakcie przebudowy w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Pomorskiego.

Jednostka urbanistyczna nr VII jest najmniejszą w Starogardzie Gdańskim. Położona jest w północno-wschodniej części miasta. Północna część tego obszaru zajęta jest przez zabudowę produkcyjno – usługową. Natomiast południowy fragment tego terenu to zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna. Na tym terenie funkcjonuje od 2016 roku „Akademia Fiku – Miku” przy ulicy Jana Buchholza. W skład tego przedsięwzięcia wchodzi nowy plac zabaw oraz boisko wielofunkcyjne. Inwestycja została zrealizowana w ramach Budżetu Obywatelskiego (2016 rok).

Jednostka urbanistyczna nr VIII jest jedną z największych i najmniej zaludnionych. Większość tego terenu zajmuje kompleks leśny (ok. 130 ha). Na tym obszarze znajduje się także Jezioro Kochanka (ok. 18 ha). W zachodniej części jednostki usytuowana jest zabudowa mieszkaniowa domów jednorodzinnych. Teren ten także należy do koncepcji zagospodarowania terenów zieleni doliny rzeki Wierzycy i terenów leśnych w Starogardzie Gdańskim.

W zachodniej części miasta zlokalizowana jest jednostka urbanistyczna nr IX. Jest to średniej wielkości teren. W obrębie tej jednostki znajduje się zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna i wielorodzinna. W granicy jednostki znajduje się szkoła podstawowa, przedszkole oraz Specjalistyczny Szpital św. Jana. Północna część jednostki zajęta jest przez obszar Natura 2000 Dolina Wierzycy.

Rysunek 2. Użytkowanie jednostki urbanistycznej nr X w 2017 roku w Starogardzie Gdańskim

Jednostka urbanistyczna nr X (Rysunek 2) znajduje się w centrum miasta. Pod względem liczby ludności znajduje się na trzecim miejscu. Obszar ten stanowi historyczną część miasta o czym świadczy Rynek wraz z: zabytkowymi kamienicami oraz ratuszem staromiejskim z XVIII wieku, średniowieczną farą (obecnie Parafia św. Mateusza), fragmentami murów obronnych oraz basztami (Gdańska, Tczewska, Narożna). Tutaj także znajduje się większość instytucji publicznych. Na przykład Muzeum Ziemi Kociewskiej, Urząd Skarbowy, Starostwo Powiatowe, Prokuratura Rejonowa oraz Sąd Rejonowy. Zabudowa jednostki składa się z części handlowo-usługowej oraz zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej. Na tym terenie znajdują się także tereny poprzemysłowe (dawny młyn, mleczarnia czy huta szkła) oraz cmentarz ewangelicki i katolicki. Swoją siedzibę ma tu także Państwowa Straż Pożarna oraz Ośrodek Sportu i Rekreacji W skład tego obiektu wchodzi: hala sportowa, Stadion Miejski im. Kazimierza Deyny, boisko do piłki nożnej, dwa korty tenisowe, trzy boiska do koszykówki, jedno boisko do siatkówki i piłki ręcznej, skate park oraz ścianka wspinaczkowa. Własnością OSiR-u jest także kompleks boisk oraz Stadion Włókniarz im. Kazimierza Kropidłowskiego przy ul. Harcerskiej. W granicach tej jednostki położony jest także Park Miejski o powierzchni 5,7 ha wraz z małym stawem.

W parku znajdują się dwa place zabaw oraz betonowe boisko. Wraz z początkiem 2018 roku Park Miejski przejdzie przebudowę w ramach rewitalizacji. Proces rewitalizacji zostanie przedstawiony w kolejnym rozdziale. Nieopodal parku, w zakolu Wierzycy biegnie deptak „Ścieżka Zdrowia”. Natomiast na północ od parku usytuowany jest Bulwar Diepholz (Niemcy), utworzony z inicjatywy współpracy Starogardu Gdańskiego i miasta partnerskiego Diepholz. Przy jego trakcie

znajduje się „motylówka”, czyli sześć domków dla motyli wraz z odpowiednim kwiatostanem. Pomysł oraz wykonanie przygotowało Stowarzyszenie Starogard 2030. Bulwar Diepholz łączy się z pozostałymi alejkami w zakolu Wierzycy tworząc tereny zielone do ul. Tczewskiej. Do terenów zielonych w tej jednostce można zaliczyć także obszar przy ul. Owidzkiej.

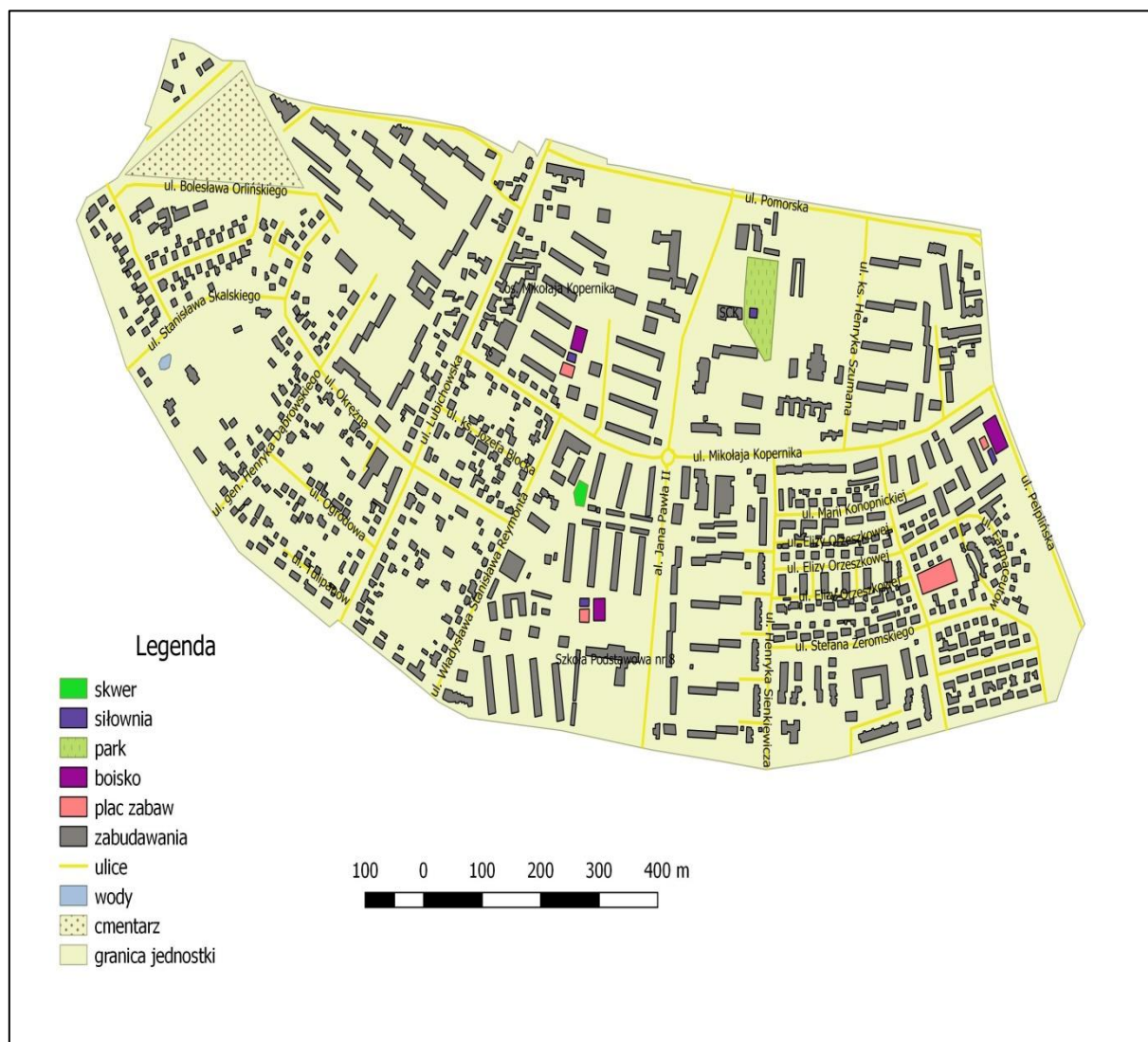
W centralnej części jednostki znajduje się Rynek, na którym odbywa się większość imprez plenerowych np. Dni Starogardu oraz Jarmark Kociewski. W latach 2015-2016 w sezonie letnim na Rynku organizowana była „plaża miejska” oraz kino letnie. Rynek jak i sąsiednie ulice będą przebudowane w latach 2017-2018 w projekcie „Rewitalizacja Śródmieścia Starogardu Gdańskiego”. Nieopodal Rynku przy ul. Tadeusza Kościuszki i ul. Ignacego Paderewskiego usytuowany jest mały skwerek.

Jednostka urbanistyczna nr XI położona jest na wschodzie miasta. Większość terenu zajmuje kompleks leśny. Południowa część jednostki stanowi zabudowę handlowo-produkcyjną (ryc. 10). Na północy znajduje się Stado Ogierów wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego w 1998 roku. Składa się z 27 obiektów: „budynek administracyjny, budynek mieszkalny-dyrekcyjny, kantyna, budynki mieszkalne pracownicze (9 obiektów), stajnie (4 obiekty), mała stajnia z powozownią, budynki gospodarcze w zespole domów pracowniczych (9 obiektów), stacja transformatorowa”. W lasach okalających stadninę znajdują się szlaki konne. W tej jednostce znajduje się deptak przy ul. Adama Mickiewicza oraz mały skwer, na którym usytuowana jest „Francuska Górka” (kurhan ze szczątkami żołnierzy napoleońskich).

W zachodniej części miasta zlokalizowana jest jednostka urbanistyczna nr XII. Obszar z zabudową jednorodzinną mieszkaniową. W północnej części teren wykorzystywany jest pod zabudowę usługową. Na południu jednostki znajdują się głównie tereny rolnicze. Swoją siedzibę ma tu Komenda Powiatowa Policji. Znajduje się tu także Parafia Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła.

W centralnej części miasta umiejscowiona jest jednostka urbanistyczna nr XIII zaprezentowana na rysunku nr 3. Jest to najbardziej zaludniony fragment miasta. W jednostce dominuje wielorodzinną zabudowa mieszkaniowa oraz zabudowa usługowa. Na tym terenie znajdują się trzy szkoły podstawowe, pięć przedszkoli oraz dwie parafie Miłosierdzia Bożego oraz Św. Wojciecha, jak również cmentarz katolicki. Tutaj jest także położony budynek Starogardzkiego Centrum Kultury (SCK). Na terenie SCK-u znajduje się otwarty w 2017 roku Park Nowe Oblicze. W skład którego wchodzi siłownia na otwartym powietrzu, dwie wiaty wraz z ławkami oraz fontanna. W 2018 roku na tym obszarze powstanie także skate park.

Oprócz tego na osiedlu Mikołaja Kopernika znajdują się: plac zabaw, otwarta siłownia, boisko o akrylowej nawierzchni oraz stół do tenisa stołowego. Przy ulicy Władysława Stanisława Reymonta zlokalizowany jest mały skwerek, na którym się znajdują się dwa stoły do tenisa stołowego oraz 3 stoły do grania w szachy. Przy Szkole Podstawowej nr 8 znajduje się plac zabaw, otwarta siłownia oraz boisko do piłki plażowej. Przy ul. Walerego Wróblewskiego w otoczeniu zabudowy mieszkaniowej domów jednorodzinnych znajduje się plac zabaw. Natomiast przy ul. Pelplińskiej wybudowano otwartą siłownię, plac zabaw oraz boisko o nawierzchni akrylowej.

Rysunek 3. Użytkowanie jednostki urbanistycznej nr XIII w 2017 roku w Starogardzie Gdańskim

Jednostka urbanistyczna nr XIV położona jest na wschodzie miasta. Jest najslabiej zaludniona. Na tym obszarze dominującą funkcję pełni zabudowa produkcyjna. Znajduje się tam największy zakład produkcyjny na terenie miasta (Zakłady Farmaceutyczne Polpharma). Ponadto mieści się tam także miejska elektrociepłownia oraz kilka hurtowni i zakładów produkcyjnych. Południowa część tej jednostki należy do powiatowego terenu inwestycyjnego.

Jednostka urbanistyczna nr XV jest jedną z większych w mieście. Znaczną część jednostki zajmują ujęcia wody pitnej dla miasta. Dominuje zabudowa mieszkaniowa domów jednorodzinnych. Na jej terenie znajduje się także zabudowa produkcyjno-handlowa. W części północnej dominują grunty rolne. W południowym fragmencie zlokalizowany jest park rekreacyjny, na który składają się plac zabaw oraz siłownia na otwartym powietrzu.

Jednostka urbanistyczna nr XVI położona na południu miasta i jest największa pod względem wielkości. Dominuje na niej zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna wraz z zabudową usługową. Pozostałą część terenu obejmują grunty rolne. Jest to teren dawnej wsi Hermanowo. Na tym znacznym obszarze nie odnotowano żadnej przestrzeni publicznej.

Podsumowując należy stwierdzić, że najwięcej przestrzeni publicznych znajduje się w jednostce urbanistycznej nr X, czyli w ścisłym centrum miasta. Na jej terenie zlokalizowanych jest najwięcej terenów zielonych w tym park miejski. W jednostce tej znajduje się także najwięcej obiektów sportowych. Jednostka ta wraz z jednostką nr XIII są najbardziej atrakcyjne dla mieszkańców. Najmniej przestrzeni publicznych znajduje się w jednostkach nr I, II, III, V, VIII, IX, XII, XIV oraz XVI. W wymienionych jednostkach nie odnotowano żadnej przestrzeni publicznej.

Nieuzytki miejskie o potencjalnych walorach przestrzeni publicznej

Zgodnie z Departamentem Gospodarki Ziemią i Urządzeniami Rolniczymi Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z 1992 roku jako nieużytki będą w tym podrozdziale rozumiane grunty, które są mało przydatne dla rolnictwa i powinny być przekwalifikowane w inną formę użytkowania [Sajnog, Wójcik 2013]. W analizowanym obszarze grunty takie stanowią niewielką powierzchnię, wybrane zostały tylko niektóre, które mogą być przekształcone oraz są niezagospodarowane (rysunek 4). Występują w kilku jednostkach urbanistycznych i przy odpowiednim zagospodarowaniu mogą tworzyć atrakcyjne przestrzenie publiczne.

Rysunek 4. Rozmieszczenie nieużytków należących do miasta Starogard Gdański w 2016 roku

W jednostce urbanistycznej nr I większość gruntów należących do miasta to grunty rolne. Na terenie jednostki nr II w posiadaniu miasta znajduje się nieużytek, częściowo zalesiony. Jednostka nr III w dużej części należy do Starogardu Gdańskiego. W skład tych ziem wchodzi: grunty rolne, niewielki fragment lasu oraz część obszaru Natura 2000 (Dolina Wierzycy). W południowej części jednostki nr IV znajduje się częściowo zalesiony grunt. Jest to pozostałość po dawnym parku. W jednostce nr V grunty stanowią niewielką część i są to same nieużytki. Jednostka nr VI posiada bardzo niewielki kawałek nieużytków. Na terenie jednostki urbanistycznej nr VII grunty należące do miasta to głównie ziemie uprawne. Podobna sytuacja jest także w jednostce nr VIII, gdzie większość gruntów jest uprawna z wyjątkiem niewielkiej części Jeziora Kochanka. W jednostce nr IX większość terenu stanowią grunty leżące przy Wierzycy oraz znajdujący się w granicy miasta teren częściowo zalesiony. Jednostka nr X jest jedną z lepiej zagospodarowanych, wyjątek stanowi południowa jej część. W jednostce nr XI nieużytki stanowią niewielką część, zlokalizowane są głównie przy obszarze zalesionym. Niewielki fragment gruntów rolnych jest w posiadaniu miasta w jednostce nr XII. Jednostka nr XIII jest najlepiej zagospodarowana w mieście. Ponadto udział gruntów należących do

miasta jest tam niewielki. W jednostce XIV miasto nie posiada żadnych gruntów, ze względu na swój przemysłowy charakter, część ziem należy do powiatowego terenu inwestycyjnego. W jednostce nr XV znajduje się tylko ułamek gruntów rolnych oraz terenu zalesionego. Natomiast w jednostce XVI miasto posiada znaczny teren rolniczy oraz częściowo zalesiony.

Podsumowanie

Jak wynika z powyższej analizy rozmieszczenia przestrzeni publicznych w Starogardzie Gdańskim nie jest ono równomierne. Najwięcej przestrzeni publicznych znajduje się w centrum miasta. Jednostki centralne zamieszkuje ponad połowa mieszkańców miasta (56%). Ma to związek z ilością przestrzeni publicznych. Na obszarach oddalonych od centrum liczba ludności jest znacząco mniejsza. Dominuje także zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna. Ma to również odzwierciedlenie w ilości nieużytków. Obszary położone w środkowej części miasta są lepiej zagospodarowane. Natomiast w jednostkach peryferyjnych nieużytków jest więcej, a tereny w tych jednostkach są zagospodarowane słabo lub w ogóle.

Potencjał na wykorzystanie nieużytków ma teren znajdujący się w jednostce urbanistycznej nr II. Jest on częściowo zalesiony i w przeważającej części płaski, co umożliwi przeznaczenie tego gruntu na przykład na park. Warte zagospodarowania są także tereny w jednostce nr VIII i XI ze względu na unikalne walory przyrodnicze. Również duży potencjał ma obszar w jednostce nr XVI, którą zamieszkuje ponad 5% ludności miasta.

Bibliografia

1. Dymnicka M. *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa. 2013.
2. Fogel P., Pawlak K. *Przestrzeń publiczna miast w dokumentach planistycznych // Przestrzeń publiczna miast. XXIV Konserwatorium Wiedzy o mieście*. 2011.
3. Konecka – Szydłowska B. *Ocena przestrzeni publicznej małych miast aglomeracji poznańskiej // Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast. Zeszyt III*. 2016.
4. Lorens P. *Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja*. Politechnika Gdańska. 2010.
5. Maik W. *Przestrzeń publiczna w mieście: pojęcie, ujęcia badawcze, funkcje i ewolucja zjawiska // Przestrzeń publiczna miast. XXIV Konserwatorium Wiedzy o mieście*. 2011.
6. Sajnog N., Wójcik J. *Możliwości zagospodarowania gruntów marginalnych i nieużytków gruntowych w scalaniu gruntów. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich PAN*. 2013.
7. Szwoch R. *Starogard Gdański – przewodnik po mieście i okolicy*. Studio Twórczego Działania Carpe Diem S.C., Tczew. 2003.
8. Wantuch – Matla D. *Stymulująca rola miejskich przestrzeni publicznych // Przestrzeń i Forma* 12. 2009.

ВОДНИТЕ РЕСУРСИ КАТО ФАКТОР ПРИ МЕЖДУОБЩНОСТНИТЕ И ТРАНСГРАНИЧНИ ПРОБЛЕМИ В СИРИЯ

Илиев Валентин Петков¹

¹Докторант Софийски университет "св. Климент Охридски", София, България
Научен ръководител – проф. д-р Русев, Марин

Абстракт:

В условията на възникнал остър въоръжен конфликт в Сирия, вниманието на световното обществено мнение е съсредоточено предимно върху текущата обстановка в съответната държава или региона (военна, хуманитарна, дипломатическа). Анализите са съсредоточени преимно върху историческия генезис на противоречия от миналото и текущата геополитическа конюнктура. Те следва да се допълват от анализа обективни фактори, които влияят върху провежданата политика на държавите в областите, обезпечавачи задоволяването на ежедневните нуждите на техните граждани. Политиката за обезпечаването и управлението на водните ресурси следва да се счита за ключов обект на анализ при справяне с неблагоприятни климатични промени, но в условията на наличие на трансгранични водни басейни и гранични спорове, тя има своето директно отражение върху вътрешната ситуацията и политиките спрямо съседните държави с потенциал за възникване на международни конфликти.

Ключови думи: Сирия, водни ресурси, териториални спорове

Територията на съвременна Сирия, като част от земите на Близкия Изток, се характеризират със влажен средиземноморски климат по нейното крайбрежие, който постепенно преминава през полуариден климат във вътрешните райони и пустинен климат в Сирийската пустиня. Освен крайбрежието, единствено западните планински райони на страната, формират зони с по-значителни валежи. Като част от Близкия Изток, страната попада сред едни от най-сухите региони в света, с оскъдни водни ресурси и по този начин е изложена на предизвикателствата от повишаващите се температури и ограничения в снабдяването с вода (СБ, 2013).

Климатични промени и водни ресурси като база за междуобщностни конфликта

Неблагоприятни климатични условия и недостиг на водни ресурси – предпоставка за изостряне на вътрешнополитическата обстановка в Сирия

Като фактор за влошаване на икономическото положение на населението в Сирия, довело до социално напрежение, кулминирало в искания за политическа промяна и в крайна сметка до вътрешен граждански конфликт от началото на 2011 г. насам, се посочва сушата в периода 2007-2009 г. Според оценката на МБВР, тази суша е засегнала 1.3 млн. сирийци, от които 800 хил. д. са загубили изцяло поминъка си (СБ, 2014).

Гражданската война в Сирия е резултат от сложни взаимносвързани фактори, където сушата от средата на първото десетилетие на XXI век, заедно с лошото управление на водния сектор в страната и отнемането на водни ресурси от съседните държави е допринесло за нарастване на вътрешната миграция от земеделските райони към големите градските центрове, продоволствена несигурност и ръст на безработицата (Gleick, 2014).

Опит за статистическа корелация между климатичния фактор и миграционните потоци към Европа прави Ташев (2018). Той определя неблагоприятните климатични събития като „изтласкващ фактор“, като се посочва, че тяхното въздействие е в посока на поддържане и задълбочаване на конфликтите, макар че пряка причинно-следствена връзка за първоначалното им възникване не може да бъде открита.

Подобни опити правят и Еклунд и Томпсън, сравнявайки различията при управлението на водните ресурси на Ирак, Сирия и Турция. Изследването им се базира на изменението на растителната покривка при нейното ежегодно възстановяване пре пролетта, придобита от

спътникова информация в граничните райони на трите страни (т.е. северна Сирия и Ирак и югоизточна Турция). Те правят заключението, че причина за различните резултати между Сирия и Ирак от една страна и Турция от друга се коренят в структурата на икономиката и разработените стратегии и политики в областта на водния сектор, обусловени от съответната тяхна обезпеченост с води. В случая на Сирия, свръхексплоатацията на земеделските земи и водни ресурси, с цел осигуряване на своята продоволствена независимост, е довело до изтощаване на почвите и спад на подпочвените води още преди настъпване на сушата от 2007-2009 г., а недостатъчните инвестиции в напоителната инфраструктура не са дали възможност за едно по-рационално използване на наличните водни ресурси. Обратно, при Турция се посочва, че именно осъществяването на мащабните хидроенергийни и напоителни проекти по линия на проекта Югоизточен Андол (GAP / Southeastern Anatolia Project) са допринесли за смегчаване на негативните последици от настъпилата суша в тази част на страната.

Следва да се отбележи, че гражданският конфликт от 2011 г. не започва от тези северни гранични райони. Първото място на протестите е в град Дера'а в южната част на страната до границата с Йордания. Липсват сведения, че именно северните, засегнати от сушата според Еклунд и Томпсън райони, са в епицентъра на етно-конфесионалните междуобщностни противоречия, с които се охарактеризира естеството на гражданският конфликт в Сирия. Тези гранични райони са с предлагащо населени от сунити кюрди - т.е. цялата област Хесекия, както и северните части на Иблид, Алепо и Ал-Ракка, в които те живеят съвместно с други народности - араби и тюркмени. При административното деление на речните басейни (виж Фиг. 1), прави впечатление, че река Кабур с нейните притоци, явяваща се ляв приток на Ефрат формира с р. Тигър отделна административна единица. В етнографски план нейните граници приблизително съвпадат с районите, където кюрдите са преобладаващо мнозинство. Според изчисления на Кут (2007), басейнът с Тигър и Кабур е с най-голям дефицит на водни ресурси. По аналогичен начин, т.нар „Крайбрежния басейн“, характеризиращ се с излишък на водни ресурси, като речен басейн в административно отношение обхваща териториите по Средиземноморието, където е съсредоточена алевитската религиозна общност.

Имиграция и недостиг на водни ресурси – предпоставка за изостряне на вътрешнополитическата обстановка в съседните на Сирия държави

Веднъж възникнал, насилственият конфликт довежда до една от най-големите хуманитарни кризи. Според ВКБООН в съседните на Сирия държави-Турция, Ливан и Йордания се намират към 6 млн. сирийски бежанци. Отношението към тяхното влияние върху местните е в зависимост от ресурсната обезпеченост на съответната страна.

Таблица 1: Обезпеченост на населението и ролята на водните възобновяеми сладководни ресурси в Сирия и нейните съседи. Данни: CIA Factbook, 2017

Държава\показател	Площ (хил. km ²)	Обезпеченост с възобновяеми сладководни ресурси - куб.м./ч/г. (2010 г.)	Агросектор – дял (%) от работната сила (2017 г.)	Агросектор-дял (%) от БВП (2017 г.)
Сирия	185.2 (180.6)	600	17	20
Турция	781	1527	20	6.7
Ирак	435	2035	21.6	4.8
Йордания	89.3	85	9.8	4.3
Ливан	10.4	600	40	3.9

Така например в случая на Йордания, страна изключително бедна на водни ресурси, натискът от подобен миграционен наплив е обект на съответни анализи. Според ВКБООН, в

през 2015 г., в Йордания са намерили убежище 1,216 хил. сирийски бежанци (или 13.3% от населението на Йордания) съсредоточени предимно в северната част на страната – областите Марфак, Ирбид и Зарка, които са сред най-обезпечените области на страната с водни ресурси. Техният натиск върху водните ресурси се изразява чрез нелегалното прокопаване на кладенци за изпомпване на вода от подпочвените водоносни слоеве. В Йордания именно това е основния източник за вода (60%), като останалите два източника - повърхностни води и пречистени отпадни води (използвани предимно за напояване) заемат съответно 26.6% и 12.8%. В своя принос към доклад за водите на ООН, йорданецът Зоуби потвърждава тази констатация, допълвайки, че водоносните пластове се експлоатират с двойно по-голям темп от темпа на възстановяването им и че в страната функционират стотици нелегални кладенци. По негови изчисления за 42% от извличаните водни ресурси липсва отчетност и по този начин те не участват във формирането на официалните статистически данни (ЮНЕСКО, 2012).

Водните ресурси в региона на Близкия Изток като фактор при международните отношения между Сирия и нейните съседи

При анализа на водните ресурси на Сирия за целите на настоящия анализ с акцент върху междуобщностните и трансгранични проблеми на Сирия могат да се отбележат два причини за възникване на потенциални конфликти или изостряне на вече съществуващите конфликти между Сирия и нейните съседи:

- територията, като естествен интегратор на всички природни условия, нужни за развитието (в т.ч. и като територия на водосборни басейни на реки) и
- самият достъп до достатъчен количество водните ресурси за общото и регионално развитие на страната.

Водните басейни, като обект за териториалните спорове

При следва да се отбележат разликите между декларираната територия от самата държава Сирия (185,180 хил. km²) и реално управляваната територия (180,958 хил. km²) – различие признато в документи за водния сектор на страната (Кут/Министерство на водите, 2007). Тази разлика от 4,222 km² се дължи на окупираните Голански възвишения (1300 km²) при река Йордан и долното течение на река Оронт (3000 km²), което съставлява по-голямата част от съвременната турска област Хатай.

Въпросът за Голанските възвишения е един от водещите за постигане на Близкоизточния мир. Със загубата на тези земи, Сирия е лишена от възможността да използва източните притоци на р. Йордан. За своите югозападни територии основен източник са реките, водещи началото си от граничната планина Антиливан (най-вече реките Аваш и Барада за водоснабдяване на столицата Дамаск) и граничната с кралство Йордания река Ярмук. В същото време, още преди окупацията на Голанските възвишения през 1967 г., Израел изгражда и пуска в експлоатация т.нар. Национален водопреносен канал, по който се транспортира вода от река Йордан и Тиберското (Кинерет) езеро до крайбрежните райони и пустинята Негев. При анализа на политически карти на този регион се вижда, че целият бряг на Тиберското езеро (т.е. с включен източния бряг на езероото) и двата бряга по средното течение на р. Йордан са територия на Израел. Евантуално връщане на Голанските възвишения от Израел на Сирия (на принципа земя срещу мир от Кемп - Дейвидското споразумение между Израел и Египет от 1978 г.), на база границите от резолюция на ООН от 29.11.1947 г., няма да даде ефективен и директен излаз на Сирия до Тиберското езеро и източната част от средното течение на река Йордан (Малый Атлас Мира, 1983). В същото време, споразумението за мир между Израел и Йордания от 1994 г. (глава 6 от договора и анекс II към него) са включени клаузи за трансфер на водни ресурси, което е показателен пример, че консенсус е възможен в опита за регулиране на този проблем.

Фигура 1: Административно деление на речните басейни в Сирия. Източник Кут (2007), Министерство на иригационните проекти, отдел: интегрирано управление на водите. Локализация на речни басейни, свързани с териториални претенции - автора

При втория пример касае пръсъединеното към Турция долно поречие на река Оронт, която територия днес формира по-голямата част от турската област Хатай. Тази територия е предадена на Турция от френските власти в края на 30-те години на ХХ век, под чиято власт са териториите на Сирия и Ливан като подмандатни територии след Първата световна война. Това са земи със смесено население от араби, турци, туркомански общности и арменци (Буркай, 1997). Тази промяна на границите от навечерието на Втората световна война и до днес не е призната от Сирия, доколкото няма документ или официални изявления за денонсиране на правата си върху нея. Сирийската политика по отношение на тази област, може да се разглежда в контекста на принципна и позиция за защитник на общоарабското единство и изразител на антиколониализма..

Липсват спорове относно водите в нейното горно течение нейното горно течение (на територия на Ливан). Доколкото не са изградени големи хидротехнически съоръжения, като допълнителен факт, който трябва да се посочи е, че именно тази ливанска територия се доминира от население, с преобладаващо шиитско вероизповедание. Между неговите политически представители и Сирия са налице традиционно дружески отношения, датиращи от времната на Ливанската гражданска война в периода 1975-1990 (Евстатиєв, 2012).

Водните ресурси, като фактор за трансгранични спорове

Неблагоприятните климатични условия и стремежът на младите държави от регион за продоволствена осигуреност и независимост е причина за мащабни пручвания проекти за усвояване на водните ресурси в региона на Близкия Изток. В специален доклад, посветен на агролиматологията, се прави опит за оценка на ефекта от планираното осъществяването на мащабните язовирни проекти от 60-те години на ХХ в. в Сирия с цел производство на електрическа енергия и увеличение на напояваните площи по поречието на р. Ефрат. Според изчисленията, именно площите в районите над гр. Дейр-Аз'Зор в Изтона Сирия имат нужда от най-голямо напояване (СМО, 1963).

Осъществяването на тези проекти през 70-те и 80-те години на ХХ век с построяването на язовира Асад (максимален обем от 14 млрд. km³, максимална площ от 600 хил. km²) и построени ВЕЦ Тишрин, Табха и Баат (общо инсталирани енерго-мощности за 1530 MW). Общо капацитет за обемът вода във сирийски водохранилища към 2007 г. се оценява на 19.65 млрд. km³ (ЮНЕСКО), 2012)

Така източната, сравнително по-слабо населената част на Сирия се явява основната енергобазана сирийската икономика, доколкото и собствените залежи от нефт и природен газ също са съсредоточени в източната част на страната.

През 80-те години на XX век започва гореспоменатия мащабен проект на Турция - GAP (включващ и р. Тигър на нейна територия), имащ за цел енергийни проекти за 7490 MW (или нарастване на електропроизводство с 1/3 спрямо 1985 г.), увеличение на площите за напояване с 1.8 млн. ha и фактическо постигане на водоснабдяване на почти 100% на градските центрове и селата в тези югоизточни области на страната.

Това поставя в страната в съревнование за водите на р. Ефрат с Турция и Ирак, което е повод и за напрежение и за търсене на компромисни прагматични решения. Въпреки, че не е официален договор по стандартите на международното право, през 1998 г., в град Адана (Турция) се постига разбирателство между Турция и Сирия, първата да предоставя на втората 17.768 млрд. km³ вода годишно, от които 9.145 млрд. km³ следва да са за Ирак. През 2008 г. Турция позволява на Сирия да отклонява още 1 млрд. km³ от водите на Тигър към административен воден басейн „Тигър и Кабур“, а оттам към р. Ефрат. Взимните обвинения за неизпълнение на тези договори се дължат на селективния избор на месеците за измерване на оттока на тези две големи реки, чиито оттоци имат непостоянен, сезонен характер (СМО, 2011).

Заклучение

Данните на общото икономическото състояние и политиката в областта на водните ресурси на Сирия преди началото на гражданския конфликт от 2011 г., показват придържане към тенденцията за пълно извоюване на своята независимост (вкл. продоволствена и енергийна) и упражняване на политическа тежест в региона на Близкия Изток. Принципите в политиката за запазване на териториалния си интергритет, преодоляване на последиците от колониалното минало, защита на панарабски каузи в случая на Сирия са преплетени с борбата за достъп до водните ресурсите в региона.

В условията на неблагоприятни климатични промени и миграционен натиск от съседни държави, наличието на недоволство не се насочва към съседните етно-религиозни общности, а към държавата, което се явява изпитание към нейната политика и институционални възможности за справяне с проблеми, причинени от природата.

Използвана литература

1. Боркай, К. 1997. От миналото до наши дни – Кюрдите и Кюрдистан, том I, с. 28.
2. Евстатиев, С. 2012- Религия и политика в арабския свят, Изд. „Изток-Запад“, стр. 290
3. Ташев, С. 2008. - Ролята на климатичния фактор за миграционния натиск върху България, сп. Геополитика, бр. 1/2008, стр.26
4. Eklund, L., Thompson, D. 2017- Difference in resource management affects drought vulnerability across the borders between Iraq, Syria and Turkey,
5. Keenan, J. Technological Aspects of Water Resources Management: Euphrates and Jordan
6. www.documents.worldbank.org/curated/en/874231468741336360/pdf/multi-page.pdf
7. Kout, W., 2007 – Integrated Water Resources Management In Syria
8. www.moef.nic.in/sites/default/files/nlcp/Overseas%20Case%20Studies/Q-85.pdf
9. WMO Statement on the State of Climate Change 2017;
10. https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=4453
11. WMO, 2013 “The Global Climate 2000-2010 A Decade of Climate Extremes”
12. http://library.wmo.int/pmb_ged/wmo_1119_en.pdf
13. WMO – A study of Agroclimatology In Semi-ard and Arid Zones of the Near East;
14. http://library.wmo.int/pmb_ged/wmo_141_en.pdf
15. Strategic Foresight Group (2011), The Blue Peace: rethinking Middle East Water, https://library.wmo.int/index.php?lvl=notice_display&id=12413#.XD3J8FUzbIUMw
16. UNESCO, 2012 The United Nations World Water Development Report 4
17. <https://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/WWDR4%20Volume%201-Managing%20Water%20under%20Uncertainty%20and%20Risk.pdf>

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – КАК ЕДНА СТРАНА СЕ ПРЕВЪРНА В ДЪРЖАВА С ДВЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ЕДИНИЦИ И ТРИ ЕТНОСА

Стефани Христова

¹Софийски университет "св. Климент Охридски", София, България

Балканите са пъстър мултиетнически и мултикултурен свят. Свят, изпълнен с много различни етноси, религии, обичаи, традиции, съдби. Това разнообразие върви неизменно ръка за ръка както с разбирателство, приятелство и добро отношение, така и с неприязън, спорове и борба за надмощие. Съчетанието от всички тези човешки взаимоотношения води и до конфликти – повечето, от които са с корени, залегнали дълбоко в миналото. Връщайки се назад в историята можем да намерим много доказателства подкрепящи това твърдение.

Територията на Балканите е съчетание от красива природа и минерални ресурси, която бива разположена на важен кръстопът и за това винаги е имало много претенции спрямо нея. Това стои в основата на множество конфликти, имащи за цел придобиването на повече територия. Доказателство за това са множеството битки на различни империи и държави, които намират своето отражение и в съвременната ситуация и междусъседски отношение.

В сърцето на Балканите, на кръстопът между Запада и Изтока, на територия от 51 125 км², се намира една страна, която съчетава всички отличителни черти на района – Босна и Херцеговина. На нейната територия се съчетават разнообразна и красива природа и разнообразно население – бошнаци мюсюлмани, хървати католици и източноправославни сърби. Въпреки наличието на три групи, изграждащи субстрата на населението на страната, те са славянски народи, влизайки в състава на славянската езикова група на Индоевропейското езиково семейство. Изхождайки от това, следва да се има предвид, че разликата между трите етно-религиозни групи е изразена единствено в религиозната им принадлежност. Формирането на отношенията между основните субекти в страната датира още от създаването на първите държавни формирования на територията. Именно тяхното развитие и кръстопътното географско положение са в основата на стремежа за притежаването ѝ, било то от страна на Отоманската империя, Австро-Унгарската, а в последствие и на Югославия (Сърбия).

От Босна и Херцеговина започва Първата световна война, а близо 50 години след опустошителната Втора световна война тя стана арена на нова такава. И макар тази война да бе с далеч по-малки мащаби, последиците са ужасяващи. Дори фактът, че само една искра може да разпали конфликти между хора, живели мирно и в добро години наред след присъединяването на Босна към Югославия е красноречив за динамиката и сложността на процесите, протичащи в страната. Периодът на отделянето на страната от федерацията и продължилата четири години братоубийствена война е показателен за това как може да се провали една държавна идея каквато е съставянето на СФРЮ. Подписването на Дейтънския мирен договор, регламентиращ статута на страната е компромис, заложен още в идеята на планът Z4, които преди края на войната е определен като недопустим.

Как обаче се стигна до войната?

Създаването на Кралство на Сърби, Хървати и Словенци (КСХС), включващо и Черна гора, под егидата на царстващата в Белград династия на Караджорджевичите, започва от лятото на 1917г. окончателното провъзгласяване на новата балканска държава става в Белград на 1 декември 1918г. от регента Александър Караджорджевич, след като е приел декларацията от делегатите на Народното вече в Загреб за изграждане на една държава под скиптъра на белградската монархия. С първо декемврийския акт и Босна става съучредителка на първата обща държава на сърби, хървати и словенци. Съдбата ѝ се поставя в зависимост от принципите, върху които ще се изгради обширното Кралство.

Рисунок 1.

От 1923 до 1929г. босненската територия е разделена на 6 административни жипании (околии), които почти възпроизвеждат старото административно деление. Централната власт в Белград, директно комуникира със Сараевската, Върбаската, Тузленската, Мостарската, Травнишката и Бихачката жупании по линията на съответните министерства. Още от 1918г. КСХС е в криза, поради централистичното изграждане на държавата, и донякъде поради монархическата форма на управление. Това е причината и за кръвопролитие на 20 юни 1928г. в Белградската скупщина, когато са избити опозиционни депутати. Това води до търсенето на нови форми за управление от Белград, които по същество да запазват централизма в управлението под облика на модернизиране. Измененията започват от 6 януари 1929г., когато крал Александър Караджорджевич провъзгласява открита кралска диктатура и отменя Видовденската конституция.

В политическия живот на новоназованото Кралство Югославия (КЮ) след въвеждането на октроираната конституция през 1931г. често се появяват личност, свързани с Босна. През юли 1932г. в Белград се съставя правителството на Милан Сръшкич – същият, който през 1920г. управлява Босна. Точно това правителство интернира лидера на Югославската мюсюлманска организация (ЮМО) Межмед Спахо, лидера на Хърватската селска партия – Владко Мачек, известния от края на 1918г. лидер на Клериканската партия – Антон Корошец.

С режима на открита кралска диктатура крал Александър се опитва да проведе своеобразна децентрализация, без да даде автономия на отделните нации в неговото кралство. Официално провъзгласява държавата за КЮ и създава 9 бановини. Територията на Босна и Херцеговина е разделена на 4 бановини. От тях само една – Върбаската (по река Върбас) с център Баня Лука изцяло обхваща босненски земи. Югозападните дѐлове на Босна и Херцеговина заедно с Далмация влизат в Приморската бановина с център град Сплит. В тази бановина влизат и четирите боснеско-херцеговински среза – Богойно, Прозо, Дувно и Ливно. Източна Босна и Сараево са съединени със Западна Сърбия в Дринската бановина с административен център Сараево, включваща и 16 босненско-херцеговински среза. Зетската бановина с център Цетине обхваща Херцеговина и Черна гора, както и срезове Фоча, Билеча, Гацко, Любине, Невестине и Требине.

Така административно поделена, Босна просъществува до 26 август 1939г., когато министър-председателят Драгиша Цветкович подписва споразумение с представителя на

Хърватската селска партия Владко Мачек, което става известно като Споразумението Цветкович-Мачек. Официалните преговори за това споразумение започват от началото на април и са продължителни и тежки, поради трудностите около подялбата на Босна.

Подписаното на 26 август 1939г. споразумение Цветкович-Мачек създава автономна Хърватска бановина в Кралство Югославия, при което Босна се поделва между Сърбия и Хърватия. Това решение е постигнато само 6 дена преди началото на ВСВ. Под управлението на хърватския бан в Загреб остават, освен досегашните Савска и Приморска бановини, в които има босненски земи, и срезове Градачац и Дервента от Врбаската бановина; Травник, Фойница и Бръчко от Дринската. Общо 13 среза от Босна и Херцеговина преминават към хърватската бановина. Не се изяснява точно какъв ще бъде статутът на останалите босненски територии – самостоятелни или поделени между сърби и хървати.

Независимо от това официалната хърватска позиция подкрепя искането за автономия на Босна и Херцеговина на ЮМО, но без да прекъсват публикациите в пресата за хърватския произход на босненско-херцеговинските мюсюлмани. По този начин хърватските политици се опитват да спечелят симпатиите на мюсюлманите, надяват се да запазят влиянието и правото върху тях и техните територии. Мюсюлманите като общност не са единни. ЮМО след смъртта на Спахо е под ръководството на Джафер Куленович и се обявява с искане за автономно обособяване на босненските територии.

През май 1941г. принц Емери Савойски, роднина на италианския крал Виктор Емануил, става крал на Хърватия под името Томислав II. Така ХНД приема статута на кралство с крал, който пребивава не само извън столицата Загреб, но и извън самата държава.

След капитулацията на кралство Югославия на 17 април 1941г. Анте Павелич с Виенските решения (24 април 1941г.) и Римския договор (18 май 1941г.) постига германското и италианското съгласие цяла Босна да бъде включена в НХД. Усилията за включване и на Ново-пазарския санджак в рамките на страната са безуспешни, поради отказа на Италия и Германия. Със закон от 7 юни 1941г. източната граница на Хърватското кралство се установява по река Дрина.

След 1941г. Босна става полигон на изявяване на всичките националистични сили. Усташкият режим третира хърватите и мюсюлманите като „държавотворен“ елемент. Но в отношението към мюсюлманите се наблюдава известна двойнственост. От една страна, те се толерират като „цвете на хърватското“. Баня Лука е обявена за втора столица след Загреб, където се премества резиденцията на правителственото под-председателство. Това се мотивира с това, че Босна не е включена в Хърватия, а „Босна е хърватска, средище и център на хърватския народ“ в независимата държава. През 1944г. дори е построена джамия в Загреб.

Мюсюлманите бързо се ориентират, след опита от живота в КЮ, че под тази цветуща фразеология се крие друг опит за асимилиране. Това е другото лице на усташката политика спрямо мюсюлманите. Усташкият режим не признава етническата самостоятелност на мюсюлманите, третирайки ги само като разновидност, своеобразен елемент на хърватския народ. По този начин предварително се парира възможността да се изяви мюсюлманското желание за обособяване или автономия в каквато и да било форма.

По отношение на сръбското население в Босна режимът на Анте Павелич осъществява политика на планомерно унищожаване и асимилиране. Още с първата си разпоредба за отбраната на държавата от 17 април 1941г. в петте точки се постановява министърът на правосъдието да назначи извънредни народни съдилища. Те съвместно с преките съдебни съдилища въвеждат съкратена процедура на наказание и позволяват за кратък период от време да се елиминира всичко, което е в разрез с усташкото движение и хърватския национализъм. Преследва се всичко сръбско. От 17 май 1941г. усташка разпоредба заменя употребата на термина „сръбско-православен“ и „руско-православен“ с „гръко-източници“. Забранява се кирилицата, православните църкви се затварят, а православните свещеници са арестувани или прогонени. Сърбите имат ограничени права за местопребиваване.

След капитулацията от 17 април в северна Босна в местността Равна гора група сръбски офицери под командването на полковника от Генералния щаб Дража Михайлович нелегално

поставят началото на четническата борба. Целта на тази борба е освобождение на сръбския народ, възстановяване на сръбската държава на Караджорджевичите в границите на „Велика Сърбия“, борба срещу хървати и мюсюлмани. Дражемихайловистите виждат следвоенното уреждане на югославската държава съобразно споразумението Цветкович-Мачек, но вече на три части, като декларират стремежите си за разширяване на сръбската област с територии от северна Далмация, областите Лика, Кордун и Баня, където сърбите според тях са мнозинство.

В Босна действат известните четнически водачи като Захарийе-Заре Остоич – бивш майор от авиацията. Началник на четническият оперативен отдел в Равна гора, той идва през 1944г. в Босненска Крайна. Славолуб Вранешевич, също бивш майор, преминава река Дрина и действа в Източна Босна от лятото на 1942г., а от 1943г. в Западна Босна. Четническите и прочетнически настроените групи извършват в Босненска Крайна масови злодейства. На четническите удари е изложено мюсюлманското население в Източна Босна, където по усташки данни през лятото на 1941г. са избити по най-жесток начин 1 000 души. След превземането на Фоча на 5 декември 1941г. само за няколко дена четниците убиват около 400 мюсюлмани от Фоча и около 700 бежанци от Рогатица, Вишеград и Горажде.

Рисунок 2.

Мюсюлманите, които са недоволни от усташкото движение, от насилия, които се вършат над мирните босненски жители, още през втората половина на 1941г, открито протестират с резолюции от Сараево, Мостар, Баня Лука, Тузла и други по-малки градове. От края на 1941г. започват да се присъединяват към партизански отряди. Този процес в по-слаба степен се осъществява и сред хърватите. Отворената комунистическа идеология позволява сближаване на сърби, хървати и мюсюлмани и осигурява значително разрастване на националноосвободителния фронт, начело с хърватина Йосип Броз Тито . Основната територия, върху която действат партизанските отряди и създават „свободни зони“ е Босна. Още от септември 1941г. се решава тук да се обособи самостоятелен щаб. На първото заседание на Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия (АВОНЮ) от ноември 1942г. в Бихач се решава да се създаде областно правителство на бъдещата федеративна република Босна и Херцеговина, но решението се прилага едва през септември 1943г. втората сесия на АВОНЮ се провежда в град Яйце. Там, между 208-те делегати 53 са от Босна и Херцеговина. В Яйце се решава да се премахне монархията в следвоенна Югославия, а държавата да се формира на федеративна „основа при пълно равноправие на сърби, хървати, словенци, македонци, черногорци, на народите на Сърбия, на Хърватия, на

Словения, на Македония, на Черна гора и на Босна и Херцеговина. Така през пролетта на 1945г. в Сараево се установява антифашистко правителство, а с първата конституция от 1 януари 1946г. социалистическа република Босна и Херцеговина се включва в границите Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ).

Следвоенна Югославия се формира на принципите, решени в Яйце, с шест съюзни републики, които, без да са национално определени, трябва да осигуряват национално равноправие за всички живеещи на тяхната територия. Върху площ от 51,1 хиляди км² и с население от 3 200 000 души, по данни от 1958г., се създава съюзна република Босна и Херцеговина. Тя териториално не включва Ново-пазарския санджак, които остава в Сърбия. Републиката получава три километра излаз на Адриатическото крайбрежие при Неум между Плоче и Дубровник. Като част от СФРЮ тя дава формално равноправие за всички нации, които я населяват, без самата тя да се счита като държава на някоя от тези националности.

За столица е определен Сараево и за това през следващите години населението му се увеличава неколkokратно – от 135 000 през 1958г. достига 350 000 през 1978г. Подобно е положението и в Баня Лука, където националната пъстрота е голяма. Официален език е сръбохърватският в неговата йекавска форма, а предпочитаната азбука – латиницата.

Военните действия по време на ВСВ и политиката на геноцид изменят етническият облик на областта като цяло и в отделни зони. Според някои данни в цяла Босна и Херцеговина по време на войната са унищожени 56% от селските и 46% от градските домакинства. След като в тази република се концентрира военно-промишленият потенциал на Югославия, тук идват специалисти от всички райони на федерацията. Заедно с босненско-херцеговинските мюсюлмани в Босна изповядват исляма и албанците, освен хърватите за католици се смятат и словенците. Православието остава общо за сърби, черногорци и македонци. Въпреки голямото изселване в Израел, юдаизмът продължава да населява тези земи. Още от началото на ХХ век тук се срещат протестанти и евангелисти.

По време на кризата от 22-28 ноември 1971г. в Хърватия, когато около 30 000 студенти излизат на улицата с искане за децентрализация на СФРЮ или излизане от федерацията, Босна приема позицията на Сърбия и подкрепя курса на централизъм. Тези политически виждания еволюират със съществените промени в съотношението между отделните националности, населяващи Босна и Херцеговина. Колкото повече мюсюлманско население постига количествена доминация в района, макар и относителна, толкова повече се увеличават административните постове, заемани от мюсюлмани. Самочувствието и възможностите им нарастват за сметка на сръбските. Въпреки процента си и количествената доминация мюсюлманите си остават малцинство в републиката, след като сърби и хървати взети заедно имат 50%.

Вътрешното държавно признаване на мюсюлманския народ през 60-те години налага ограничаването му от изповядващите мохамеданска религия в тогавашна Югославия. Регламентира се като правописна норма изписването с главна буква на термина „Мюсюлманин“, което означава националност, а когато е с малка буква – означава религиозна принадлежност. Към края на ХХ години влиза в употреба и понятието „бошняк“, което пък подчертава географската характеристика – човек от Босна, която е родина и на босненските сърби, а и на босненските хървати, те също са „бошняци“.

Още преди отделянето на бившата югославска съюзна република се полагат усилия езикът, който се говори в Босна, да се нарича босненски. Повечето специалисти езиковеди, при това национално неангажирани, го определят като сръбохърватски и поддържат правописа, определен от Вук Караджич.

На 4 май 1980г., три дни преди да навърши 88 години, след дълго боледуване умира Тито. В съзнанието на милиони югославяни кончината му събужда преди всичко тревога и безпокойство за съдбовните исторически последици, които може би очакват следвоенната социалистическа федерация. И наистина след кончината на маршала в югославското партийно и държавно ръководство се чувства дефицит на план за управление. С пълна сила се задейства ротационният принцип за промяна на управленския елит, но от инерцията на неговото

приложение не бликат идеи за стабилното поддържане на федеративния държавен организъм. Кончината на Тито не оправдава надеждите и на неговите противници, че най-сетне нещо радикално ще се промени и страната ще тръгне по нов път. Изключение прави само фактът, че и противници, и привърженици принудително се обединяват около признанието за историческата мащабност на покойния държавен глава. Все по-очевидна става стабилизиращата роля на неговата личност за цялостното битие на федерацията – и в държавнически, и в морално-политически, и в психологически план.

Пробив по върховете на властта напористо желаят млади функционери, заемащи до кончината на Тито второстепенни постове в държавата и партийната йерархия. Това ново „трето поколение“ на политическия елит има тежката задача да тушира националистическите тенденции и между републиканските противоречия, останали в наследство както от междувоенното Кралство, така и от Титова Югославия.

Диспропорцията се подсилва от дублирането на производствени мощности, от ценовите различия в отделните републики, от случаите на нелоялна икономическа конкуренция между тях и отделните производители. Производственият антагонизъм между богатия север (Словения и Хърватия) и бедния, недостатъчно развит в промишлено отношение юг (Босна и Херцеговина, Черна гора, Македония и Косово) кара изследователите да пишат за задълбочаващата се икономическа криза в Югославия през 80-те години, която е „непосредствено свързана със засилващия се етно-религиозен национализъм“. Кризата води до бавно, но сигурно затъване на федерацията в търговска немощ, допълнително отежнявана от дефицита в платежния баланс. В СФРЮ трудно се формира обща пазарна конюнктура, която да отговаря на стандартите на международния пазар.

Фактическото разпадане на СФРЮ започва от Съюза на югославските комунисти (СЮК). Техният XIV извънреден конгрес в началото на 1990г. става и последен. СЮК се разпада на републикански и областни организации, всяка защитаваща регионалните си интереси в конкурентната борба. Сега вече и в републиканските държавни ръководства могат да играят с „открити карти“ по пътя на разкола. Общо около 60 партии започват борба в годината на първите свободни избори.

В Босна и Херцеговина трите етнически групи участват в изборната борба със свои националистически партии. Тяхното присъствие в политическия живот и изборните им резултати отразяват републиканската демографска картина. От 4,36 милиона население 43,3% са мюсюлмани, 31,3% принадлежат към сръбската етническа група, 17,3% се регистрират като хървати и 5% - „югославяни“. В изборите от ноември 1990г. в Босна и Херцеговина печели мюсюлманската партия на Алия Изетбегович „СДА“, която в превод означава „Партия на демократическата акция“. „СДА“ получава 86 депутатски места, Сръбската демократична партия остава втора със 70 места, Хърватската демократична общност на Мате Бобан трябва да се задоволи с 45 парламентаристи, а комунистите остават само с 14 депутатски банки в 240-членния парламент.

Идеята за обща демократична държава на трите националности подкрепяна широко от западните политици, се предлага като алтернативна възможност на военния конфликт. Всъщност тя се лансира още преди военните действия. Но за голямата част от сръбското население на областта тя е синоним на „бошняшката националност“ от времето на Бениамин Калай. Апелите на Изетбегович Босна да бъде обща родина на всички живеещи в нея националности, независимо от вероизповеданието, предизвикват повече недоверие, отколкото сигурност. При доминиращо по брой мюсюлманско население в независимата държава Босна и Херцеговина значителна част от сръбското население предпочита да живее в рамките на остатъчна Югославия или в границите на сръбската държава.

След парламентарните избори от ноември 1990г. република Босна и Херцеговина тръгва по пътя на вътрешно политическата си дестабилизация. Всяка от трите етно-религиозни общности изпада под влияние на свое „национално“ партийно „командване“, което започва да работи за разбиване на установеното в миналото съвместно битуване между тях. Това намира пряко отражение най-напред в упражняването на властта – като „национални“, където са на

власт партиите „чистят“ държавния апарат на различни нива от кадри от „противниковите отбори“. Следва противопоставяне на хората едни на други по етно-религиозен признак, разваляне на добросъседските отношения, разтрогване на смесени бракове, пропагандна кампания срещу „противниците“ и в крайна сметка хомогенизация на враждебни една на друга етно-религиозни общности. И вместо една република Босна и Херцеговина на практика започват да функционират три такива – мюсюлманска, сръбска и хърватска.

След обявяването на независимостта на Словения и Хърватия пред Босна и Херцеговина стои важно решение да останат в пределите на Югославия или да намерят път към независимостта. Разбирайки опасността от започването на война, подобна на тази в Хърватия, лидерът на босненско-херцеговинските мюсюлмани, Алия Изетбегович, призовава съгражданите си да не се включват в нея. Той определя войната като чужда и се обявява за запазването на мира в Босна. Изетбегович категорично отхвърля обвиненията срещу босненските мюсюлмани в ислямски фундаментализъм и е противник и на идеята за дележа на страната. Насрочен е референдум на 29 февруари 1992г., в който с мнозинство (63,7%) се гласува независимостта на страната. Новата страна е призната от страните членки на Европейския съюз на 6 април 1992г., а ден по-късно и от САЩ.

Подвластни на лозунга на Слободан Милошевич „Сви срби у једној држави“ и водени от Радован Краджич, който смята хърватите за „фашисти“, а мюсюлманите за „ислямски фанатици“ те се обявяват против отделянето на Босна и Херцеговина от Югославия. Съществуването на другите етно-религиозни групи в състава на страната се смятат за заплаха за сръбския народ. През септември 1991г. започват учредяването на автономни райони, установяват свой режим независим от правителството в Сараево. На 15 октомври сръбските депутати напускат парламента и учредяват свой Парламент на сръбската нация в град Пале. Насрочват референдум, в който участват само сърбите и с 98% „за“ избират създаването на независима сръбска държава в рамките на Босна и Херцеговина. Така на 9 януари 1992г. е създадена Република Сръбска аналог на Република Сръбска Крайна в Хърватия.

Третата страна в конфликта са босненските хървати. Те са ръководени от Хърватската демократична общност (ХДО), действаща в страната, която е част от действащата партия на Франьо Туджман. Лидер на ХДО в Босна и Херцеговина е Степан Клуич, който е в коалиция с Изетбегович и иска „независима неделима Босна и Херцеговина“. Тази коалиция е доста нестабилна и след подаването на оставката на Клуич, в началото на 1992г. начело на общността застава Мате Бобан. С нареждане на Туджман той започва създаването на хърватски автономни единици. Целта е присъединяване на тези територии към Хърватия, обединени са общо 18 такива под името Херцег-Босна с център град Мостар.

Самият конфликт започва с разстрел на една сватба в столицата Сараево на 1 март 1992г. Само един изстрел дава повод да се разиграе кървава братоубийствена война, от която не печели никой. Реално военните действия започват в началото на месец април. Първо с нахлуванията и убийствата, извършени от паравоенните организации по левия бряг на река Дрина, в последствие и с обсадата на Сараево, продължила 1396 дена. За всички е ясно какво се случва след това и колко са жертвите, ранените и прогонените след това безумие.

Защо обаче се стигна до тази война?

Тази война е за надмощие, за невъзможността да се откажеш от нещо, което реално не е твое, за доказателство, че времето и мястото не могат да спрат безумието наречено война. Защо за надмощие? Защото Босна и Херцеговина винаги е била на кръстопът между големи имерии или държави с големи териториални претенции. Сърбия, както и останалите държави на Балканите, копнее за „величество“. Както тя, така и останалите все наричат себе си велики – Велика Сърбия, Велика Албания, Велика Хърватия... И не само те! Идеята за Велика Сърбия, обаче, включва и части от съседните държави каквито са Босна, Косово и Черна гора. Именно за това съществуването на Югославия е била нагледна осъществена идея за Велика Сърбия. В един момент като домино едно по едно, парченца от територията ѝ започват да се откъсват – Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина, Македония, Косово. Защо обаче е толкова трудно да пуснат Босна да стане независима? Защото през цялото време преди войната са владеели и

контролирали територията, а по време на войната правят множество опити заедно с Хърватия да си поделят тази държава. Защото голямата сръбска диаспора иска да се присъедини към Сърбия, дори към днешна дата. Защо от невъзможността да се откажеш от нещо, което реално не е твое? Защото Босна никога не е била изцяло сръбска или хърватска територия. Защото е съществувала паралелно с тези две държави, развивала се е сходно с тях в различни периоди от време и най-вече в рамките на Югославия и трите държави са били „съюзни“. Защо е доказателство, че времето и мястото не могат да спрат войната? Отговорът е много лесен, защото само 50 години след най-кръвата война в световната история се случва нова. Да, мащабите са по-малки, но загубата на човешки живот е същата.

Рисунок 3.

Никой не спечели от Босненската война. Хиляди изгубиха живота си, стотици хиляди бяха ранени и прогонени от домовете си, а част от тях бяха невинни деца. И днес, двадесет и три години по-късно, все още нищо не е забравено, макар обстановката да изглежда спокойна. Все още има желание Република Сърбка да се присъедини към Сърбия. Все още има желание част от страната да се присъедини към Хърватия. Дали това ще се случи само времето може да покаже. Дотогава остава само да се надяваме да не ставаме свидетели на нова война на Балканите.

Литература

1. Йовевска, М., Босна и Херцеговина през XIX-XX век. Страници от историята, УИ „Св. Св. Кирил и Методий, Велико Търново, 2006

2. Лалков, М., Югославия (1918-1992). Драматичният път на една държавна идея, изд. „Даниела Убенова“, София, 2000
3. Манчев, Кр., Кървавият край на Югославия, изд. „Парадигма“, София, 2009

СЕЛСКИЯТ ТУРИЗЪМ И СТРАТЕГИИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Пресияна Петрова¹

¹Докторант Софийски университет "св. Климент Охридски", София, България

Понятието *туризъм* произхожда от френски - "tour" = излет. В наши дни то се използва като международен синоним на пътуване. При дефинирането в един по-строг смисъл туризмът трябва да се разглежда като обобщаващ израз за съвкупността от явления, хора, отношения и взаимодействия в резултат от смяната на местоположението и престоя на пътуващите. Извън тази общоприета дефиниция с помощта на различни критерии могат да бъдат изведени и други, на чиято основа да бъдат назовани различни форми на проява на туризъм. На преден план стоят мотивите за престоя и неговото организиране от страна на пътуващите. Те могат да бъдат най-различни и като цяло характеризират туризма като дейност, ориентирана към свободното време (Mose&Schröder, 2012).

През последните десетилетия, освен вече утвърдените видове туризъм, на туристическия пазар се предлагат и някои сравнително нови видове. Относително нови видове туризъм са конгресният, селският, занаятчийският (при който туристите се запознават, а при желание и произвеждат изделия по традиционни начини), културният, религиозният и т. н (Грозева, 2017).

Понастоящем в центъра на внимание е селският туризъм, който е признат за важен инструмент за растеж на селската икономика. Той датира от края на XVIII в. Интелектуалното движение, наречено романтизъм, възниква като реакция на индустриалната революция. Първите обиколки в селските райони се основават на "holiday concept", но модерният селски туризъм започва след Втората Световна война. Освен това влиянието на това движение върху развитието на селския туризъм може да се разглежда двустранно – от гледна точка на туристите, т.е. търсенето, и на организаторите т.е. предлагането. Именно нуждите и на двете страни разкриват същността на селския туризъм (Lane, 2009).

Селският туризъм е типичен пример за алтернативен туризъм, който от своя страна е устойчив туризъм. Според дефиницията на Световната организация по туризъм устойчивият туризъм *"задоволява не само изискванията на туристите и местното население в целевите региони, но също така гарантира и подобряване възможностите за тяхното бъдещо развитие. Ресурсите трябва да бъдат използвани по такъв начин, че да бъдат задоволявани икономическите, социалните и естетическите потребности и едновременно с това да бъдат съхранени културният интегритет, значимите екологични процеси, биологичното разнообразие"*. Устойчивото развитие на туризма е обект на внимание веднага след срещата в Рио през 1992 г., но през последните години тази съвременна парадигма се операционализира чрез въвеждане на критерии и индикатори за устойчивост в трите ѝ аспекта (екологичен, икономически, социален). Системи за оценка на устойчивостта на отделни услуги, продукти, обекти за настаняване, турове, атракции, дестинации и страни се разработват в Европа и света, и това е крачка напред към управление на устойчивото туристическо развитие (Асенова, 2010). Системите за оценка се различават по цели, териториален обхват, обект на оценката, аспект на устойчивостта и степен на детайлизация.

В рамките на Европейския съюз няма цялостна туристическа политика, но в редица аспекти политиките на ЕС имат съществено и нарастващо влияние върху туризма. Макар че още в началото на 80-те години на миналия век Европейската комисия признава ролята на туризма за европейската икономика, едва през 1999 г. се създават 4 работни групи по свързани

с туризма проблеми, две от които са съответно за подобряване на качеството на туристическия продукт, включително на ниво дестинация, и за стимулиране на опазването на околната среда и устойчиво развитие на туризма (Асенова, 2010).

Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България (2014–2030), предвижда туризмът в България да се развива като проспериращ сектор, допринасящ за прилагането на принципите на устойчивото развитие във всичките му аспекти – опазване на околната среда, просперитет на местните общности и икономически растеж. Основната цел на стратегията е повишаване на конкурентоспособността и ефективността на туристическия сектор посредством оптимално използване на наличните природни и антропогенни ресурси в съответствие с пазарните изисквания и потребителските очаквания за устойчиво развитие на туризма (Стратегия за устойчиво..., 2014). Един от приоритетите, заложен в стратегията, се отнася до увеличаване дела на специализираните видове туризъм, водещи до целогодишна и по-интензивна натовареност – балнео (медикъл спа), спа и уелнес, културен (във всичките му форми - исторически, археологичен, етнографски и поклоннически), еко и селски туризъм, приключенски, конгресен, ловен, голф, винен и гурме туризъм и др. (пак там).

Все повече хора се стремят да прекарват свободното си време сред природата, далеч от напрегнатата градска атмосфера, сивите сгради и забързаното ежедневиe. Все по-важно при избора на дестинация при организиране на почивката става близостта до девствената природа. Със своя естествен природен ландшафт селските територии безсъмнено предлагат най-добри перспективи за развитие на устойчивия туризъм. Те гарантират на посетителите не само различно изживяване, но създават у тях и чувство за автентичност и принадлежност. Туризмът обаче трябва да бъде разглеждан като "деликатна" област и да бъде поставен под особено внимание, защото наред с положителния принос неговото развитие може да повлияе негативно в икономическо, екологично и социално-културно отношение.

За намаляване негативното влияние на туризма върху природната среда се използват различни техники. М. Воденска ги обособява в две основни групи: макротехники и микротехники. Макротехниките са свързани с управлението на различни туристически дестинации и връзката между тях, а микротехниките са свързани с управлението на туристическите потоци вътре в самата дестинация. Примери за макротехники са:

- целенасочено се създават популярни туристически места, наричани "медени гърнета", с цел да се намали въздействието върху други по-чувствителни места;
- прилага се политика за зонирание, като се ограничават определени дейности на определени територии или въобще се забранява осъществяването на туристическа дейност с цел да се избегне пренатоварване на дестинацията;
- туризмът се развива с наличните вече съоръжения;
- "зелена политика", която допълва "мекия" туризъм като включва и подпомагане възстановяването на природната среда; създаване на екологично възприемие и мислене у туристите, като се запознават с евентуалните щети, които могат да бъдат нанесени.

Най-често прилаганите микротехники са свързани с:

- ограничаване на достъпа, като се намалява броя на паркоместата или установяване на определен брой влизаци, или налагане на предвижване на групи с водач;
- чрез ценови механизъм, като се повиши чувствително цената на достъп и се създаде известна "изключителност" на дестинацията
- прилагането на указателни знаци и табели;
- промяна на начина на използване на територията чрез промяна в статута на дадена територия;
- поддържане и насърчаване на естествените процеси и др (Воденска, 2001).

Селският туризъм се определя като всяка форма на туризъм, която представя в най-добра светлина селския начин на живот, изкуство, култура и наследство, като по този начин местното население извлича икономическа и социална полза. Той също така прави възможно взаимодействието между туристите и местните жители, обогатявайки туристическото

преживяване. Селският туризъм обхваща широк спектър от дейности, но често се смята за синоним на "фермерски туризъм". По същество той представлява дейност, която се развива в неурбанизирани райони, които имат запазена околна среда и самобитен облик, както и в местата, предоставящи най-доброто съчетание на гостоприемство, добра кухня и специфична атмосфера. Най-често се намират в планинските и селските територии (Грозева, 2017).

Според определението, дадено от Българската асоциация за алтернативен туризъм – *"селският или агротуризмът е разновидност на алтернативния туризъм. Характеризира се с престой в селска среда (къщи, устроен в близост къмпинг или друга настанителна база), контакт с домакините, достъп до стопанството или престой във ферма. Той може да се яви като преминаващ, т.е. престой в рамките на обиколен тур или като уикенд, или дори една седмица престой. И в двата случая туристите очакват да се включат в ежедневието на домакинството: беритба на плодове и зеленчуци, билки, приготвяне на традиционни ястия, включване в обичаите и празниците на района, наблюдение или обучение в местните занаяти, фолклорни и земеделски традиции. Тези дейности обикновено се допълват с различни видове активен или културен туризъм (пешеходен, планинско колело, езда, посещение на манастири, музеи, археологически и други забележителности, училище по занаяти) и най-често е комбинация от всичко това"*.

Той е многостранен и може да включва селскостопански, културен, природен, приключенски туризъм и екотуризм. Стратегиите за използване на туризма като инструмент за растеж в селските райони се проявяват в различен контекст. Те дават възможност на производителите в селските райони да намалят зависимостта си от селското стопанство и да се ангажират с нови икономически възможности. Насърчаването на селския туризъм има за цел да генерира приходи за местните общности чрез туристически посещения, които могат да спрат изселването от селските райони в градските райони.

Развитието на туризма в селските райони може да бъде ефективен вариант за развитие на селската икономика в региона. Той може да създаде много възможности за заетост за селското население и да разнообрази селскостопанските дейности в региона. Селският туризъм демонстрира разнообразието и уникалността на селския живот, селското изкуство и занаятчийството, селското стопанство, като по този начин увеличава видимостта и привлекателността на местно отглежданите продукти. За да се гарантира устойчивото развитие на селските райони и развитието на селската икономика, е необходимо правителството да насърчава развитието на селския туризъм.

Туризмът е икономическа дейност, която осигурява на страната приходи, насърчава предприемачеството и стимулира производството на храни и местни занаяти. Той съдейства за постигане на устойчиво развитие в регионален аспект, а също за преодоляване на регионалните различия в икономическото развитие, заетостта, доходите и качеството на живот (Банабакова, Йонова, 2007). Селският туризъм или туризмът в селските райони е нова форма на туристическа дейност, която може да донесе икономически и социални ползи за обществото. За да бъде описан туризмът като селски, той трябва да отразява характеристиките, които окачествяват селския район, като малки селища, ниска гъстота на населението, икономика, основана върху развитието на селското стопанство, както и традициите на обществото. За развитието на селския туризъм е необходимо да разберем селската среда, демографията, социалната култура, произхода на това място и по какъв начин хората от селските райони могат да бъдат ангажирани с цел да подобрят социално-икономическото си състояние.

В световен мащаб туризмът се разглежда като ключов механизъм за съживяване на селските общности и развитието му се подкрепя от местните и националните правителства. Има примери за случаи, в които развитието на селския туризъм благоприятства пряко местните общности от икономическа и социална гледна точка, като например чрез подпомагане запазването на регионалната идентичност и местните традиции и задържането на младите хора в селските райони. Често обаче развитието на селския туризъм е ограничено от

лошо планиране, липса на инфраструктура и вътрешни инвестиции и корупция. От съществено значение е внимателното планиране, участието на общността и прозрачността.

Когато се говори за селски туризъм, е важно той да бъде определен като термин, но това съвсем не е лесно и дори малко проблематично, тъй като относно неговата природа съществуват различни възгледи. Съществува известен консенсус относно определението за селски туризъм, като изследователи от различни страни са разработили свои собствени дефиниции въз основа на контекста и уникалния си опит. По принцип, туризмът се определя като всички дейности на лица, които пътуват и пребивават на места извън работното си място за по-дълги срокове - но не повече от една последователна година - за развлекателни, бизнес и други цели, които не са свързани с упражняване на дейност, заплатена в посетеното място (OECD, 2002). Пътуванията, както отидихт по места, които не са свързани с поне една нощувка, не са част от туризма.

Природата на селския туризъм в много отношения се различава от туризма като цяло. Той се разглежда от една страна като всички туристически дейности, които се провеждат в селските райони, и от друга страна, се ограничава до много специфични категории или форми на туризъм. Селският туризъм е отговорно пътуване и отидих до територии със съхранена природа и автентична култура. Характерно за него е, че настаняването и храненето отразяват спецификата на района и местните традиции. туристите очакват да се включат в ежедневието на домакинството: беритба на плодове и зеленчуци, билки, приготвяне на традиционни ястия, включване в обичаите и празниците на района, наблюдение или обучение в местните занаяти, фолклорни и земеделски традиции. Упражняват се дейности на открито, като се утвърждава практиката самите туристи (посетители) да участват непосредствено в създаването на един или повече туристически продукти, което за тях носи определени положителни емоции (Грозева, 2017).

Селският туризъм трябва да се разглежда като продължение на различни форми на туризъм в зависимост от мястото, където се провежда, т.е. нуждите на селския туризъм са в пряка зависимост от особеностите на селските райони. По този начин селските райони в близост до градовете най-вероятно ще демонстрират някои градски тенденции, докато периферните селски райони, от своя страна, могат да предложат повече възможности за различни туристически дейности, специфични за селските райони (Фиг. 1). В тази връзка, например фермерският туризъм е типична форма на селски туризъм, културният туризъм е по-скоро форма на градски туризъм, а уелнес туризмът е по средата (Neumeier&Pollermann, 2014).

Фигура 1. Концептуален модел на селския туризъм

(Източник: Rural tourism as promoter of rural development – prospects and limitations: case study findings from a pilot project promoting village tourism, 2014)

Туризмът се смята за една от най-големите индустрии в света с непрекъснато нарастващ икономически растеж. Селският туризъм също има значителен принос за селската икономика и за по-широката туристическа индустрия, като например да създава работни места. Развитието на туризма има голям потенциал да допринесе за регионалния икономически растеж. Причина туризмът да се разглежда като обещаващ вариант за допринасяне за регионалния икономически растеж е, че понякога в региони, където условията са неблагоприятни за развитието на друга икономическа дейност, съществуват доста благоприятни предпоставки за развитие на туризма. По този начин, особено в селските райони, претърпели икономическо реструктуриране с намаляваща роля на селското стопанство, големи надежди се възлагат на развитието на туристическия сектор като основен фактор за икономическото развитие и възможности за доходи на селското население (Neumeier&Pollermann, 2014).

Освен това, разглеждайки туризма като фактор на развитие, трябва да сме наясно, че неговият успех силно зависи от регионалните условия, тъй като той е обект на сезонни промени и е податлив на риск и в някои случаи може значително да намали потенциала си.

Туризмът е икономическа дейност, която осигурява на страната приходи, насърчава предприемачеството, създава работни места, намалява безработицата и стимулира производството на храни и местни занаяти. Селският туризъм или туризмът в селските райони е нова форма на туристическа дейност, която може да донесе икономически и социални ползи за обществото. Селският туризъм се различава от градския по отношение на преживяването, използването на природни ресурси, участието на местното население както и инфраструктурното развитие. На база публикуваните определения за селски туризъм в литературата (Фиг. 2). може да се твърди, че селският туризъм представлява интерес за хората, които обичат да релаксират сред природата, както и че се включват специални услуги като настаняване, събития, тържества, гастрономия, отдих на открито, производство и продажба на занаятчийски стоки.

Фигура 2. Определения за селски туризъм
 (Съставена по: Rural Tourism: A Conceptual Approach, 2015)

Когато се разглеждат различните определения за селски туризъм, се разкриват три основни негови аспекта, които могат да се класифицират като културни, природни и исторически (Фиг. 3):

Фигура 3. Аспекти на селския туризъм
 (Съставена по: Rural Tourism: A Conceptual Approach, 2015)

В процеса на развитие на селския туризъм много по-голямо значение се придава на природните и културни аспекти отколкото на историческите. Nulty (2004) представя друга гледна точка за селския туризъм. Тази концепция възниква в редица елементи, като селските райони, селското наследство, селския живот и селските дейности. Селското общество е в основата на селския туризъм сред тези концепции

За да се опише туризмът като селски, той трябва да отразява характеристиките, които са типични за селските райони, включващи малки селища, ниска гъстота на населението, икономики на селското стопанство и традиционни общества (Ahamed, 2018). За развитието на селския туризъм е необходимо добре да се вникне в особеностите на селската среда и нейната демография, както и добре да бъде проучен социално-културния, икономическия и политически произход на това място. Необходимо е също така да бъдат разгледани и обсъдени всички възможни варианти за ангажиране на хората от селските райони да подобрят социално-икономическото си състояние.

Селският туризъм е туристически продукт, който е създаден за да представя селските райони, за използване на други атракции и да предоставя разнообразни услуги. Той осигурява специални емоции за туристите, свързани с автентичността на районите, представлява алтернативен начин за доходи за местните жители, както и опазване на местните природни ценности и култура. Селският туризъм свързва отделните туристически продукти и райони с развити развлекателни дейности. Следователно, за него може да се твърди, че е вид туризъм, който съчетава елементи на културния и активния туризъм. Фиг. 4 изобразява накратко същността на този вид туризъм

Фигура 4. Същност на селския туризъм

(Съставена по: Definition of rural tourism and its characteristics in the northern great plain region, 2008)

При организирането и развитието на селския туризъм е необходимо да се спазват няколко важни изисквания, а именно:

- Стимулиране на обществения транспорт;
- Опазан на специфичната за района архитектура и традиции;
- Възстановяване на деградирани пространства;
- Възстановяване и опазване на околната среда;
- Оползотворяване на малките пространства;
- Максимално използване на трудов потенциал на местното население и повишаване на неговата квалификацията и езикова култура.

При развитието му интересите на местното население трябва да имат приоритет пред тези на туристите и туристическата индустрия, като предлагането трябва да се основава предимно на местните ресурси (Списание Икономика, 1996).

В процеса на развитие на селския туризъм сериозно внимание трябва да бъде обърнато и на възможните негативни последици, до които то може да доведе, като например: разрушаване на природната среда, нарушаване на трудовия и жизнения ритъм на местното население в местата, в които се наблюдава масов туристопоток, нанасяне на щети на материалната база и инфраструктурата и т.н. Тези негативни последици подчертават необходимостта от координация на селския туризъм и всички актьори, участващи в неговото развитие, както и изготвяне на нормативна рамка.

За европейските страни, и по-специално за държавите членки на Европейския съюз, селският туризъм не е ново явление, тъй като през последните години в резултат от възможностите за пътуване и нарастващите финансови ресурси на населението той отбелязва голямо разширяване и развитие на потенциала си. Същевременно селският туризъм, предвид факта, че е част от големия икономически и туристически сектор и е част от икономическата

база на селските населени места, трябва да се разглежда като икономическа дейност, генерираща множество предимства (Nițescu, 2015).

Може да се твърди, че всяко по-нататъшно развитие, което селският туризъм регистрира на европейско равнище, може да бъде поставено върху наличието на две основни мотивации, а именно: развитие и възстановяване на селския сектор и развитие на този вид туризъм като алтернатива на традиционния масов туризъм.

Селският туризъм включва дейности и услуги, предлагани на населението в селските райони, чрез които то се стреми да привлича повече туристи и да увеличи приходите си. Развитието на селския туризъм води до редица последствия както на местно, така и на макро- и мезоикономическо ниво, а именно:

- селските райони, природните ресурси, културното наследство, селските сгради, традициите следва да бъдат използвани за успешна печалба от туристическа гледна точка;
- допринася значително за устойчивото местно развитие;
- следва да отговаря на изискванията и нуждите от релаксация на съвременното общество;
- насърчаване и прилагане на местни марки - като символ на регионалната идентичност и др.

Обхватът на селския туризъм е много голям. Така синтетичният селски туризъм включва всички дейности, които се извършват в селските райони. В по-широк смисъл обаче селският туризъм може да включва редица самостоятелни дейности или в много случаи взаимосвързани дейности: агротуризъм, почивка сред природата, тематични фестивали в селските райони, производство и маркетинг на традиционни продукти и др (Nițescu, 2015).

Селската територия в Европа има значителна тежест - тя е източникът на повечето сурови ресурси, необходими на хората, и именно поради тази причина е важно да се отдели необходимото внимание на развитието на селските райони, като по подразбиране трябва да се има предвид развитието на селския туризъм. В този случай туризмът може да бъде решение на редица икономически и трудови проблеми, пред които е изправено селското население.

Положителните последици от развитието на селския туризъм, могат да бъдат икономически, социални и културни. Тук заслужават да се споменат следните:

- създаване на нови работни места за всички категории население;
- развитие на много дейности, включително земеделие и занаятчийство, като основната цел е да се елиминира в максимална степен сезонния характер;
- допълнителни приходи за местните бюджети;
- максимално намаляване на вътрешната и външната миграция чрез стабилизиране на населението;
- подобряване на местните услуги, свързани с туризма (търговия, транспорт, телекомуникации и др.);
- възстановяване и опазване на недвижимите имоти по наследство;
- опазване и популяризиране на местните обичаи и традиции;
- привличане на нови местни или чуждестранни частни инвеститори и др.

Въпреки това процесът на развитие на селския туризъм трябва да вземе под внимание редица изисквания като: идентифициране на подходящи селски райони на база наличните ресурси, които притежават и туристическите дейности, които имат потенциал за развитие; развитие на транспортна и жилищна инфраструктура; възможности за осигуряване на повече туристи с допълнителни програми, свързани с основни туристически услуги; интензивно насърчаване на селския туризъм и привличане на различни сегменти от туристи и др.

Селският туризъм е комплексна и разнообразна дейност и често се свързва с някои термини като екотуризъм, фермерски туризъм, агротуризъм, приключенски туризъм, конен туризъм, хранителен и винен туризъм. Селският туризъм може да се приема като концепция тип "чадър". Екотуризмът се определя като екологично отговорно пътуване до девствени

природни територии, чийто основен замисъл е туристите да се насладят на природата и културните особености на дестинациите. Той се ограничава до природни зони, разположени в земеделски или горски територии, и често се свързва със защитени територии (Lane, 2009). Той се разделя на пасивен, т.е. туристът наблюдава природата, или активен, когато туристът участва в открита дейност. Фермерският туризъм от своя страна включва посещение и работа във ферма при пренощуване и се основава на местните традиции. Агротуризмът е акт, при който туристите имат възможност да посещават ферма с цел да се наслаждават, да получат опит и нови знания и умения или да участват във всички селскостопански дейности. В селските райони също така се развива и приключенският туризъм и включва разнообразни дейности. Конната езда, например, е вид туризъм, който е свързан с дейности като сафари на кон в селските райони. При винения и кулинарния туризъм основната мотиваця за посещение на определена дестинация са именно храната и виното.

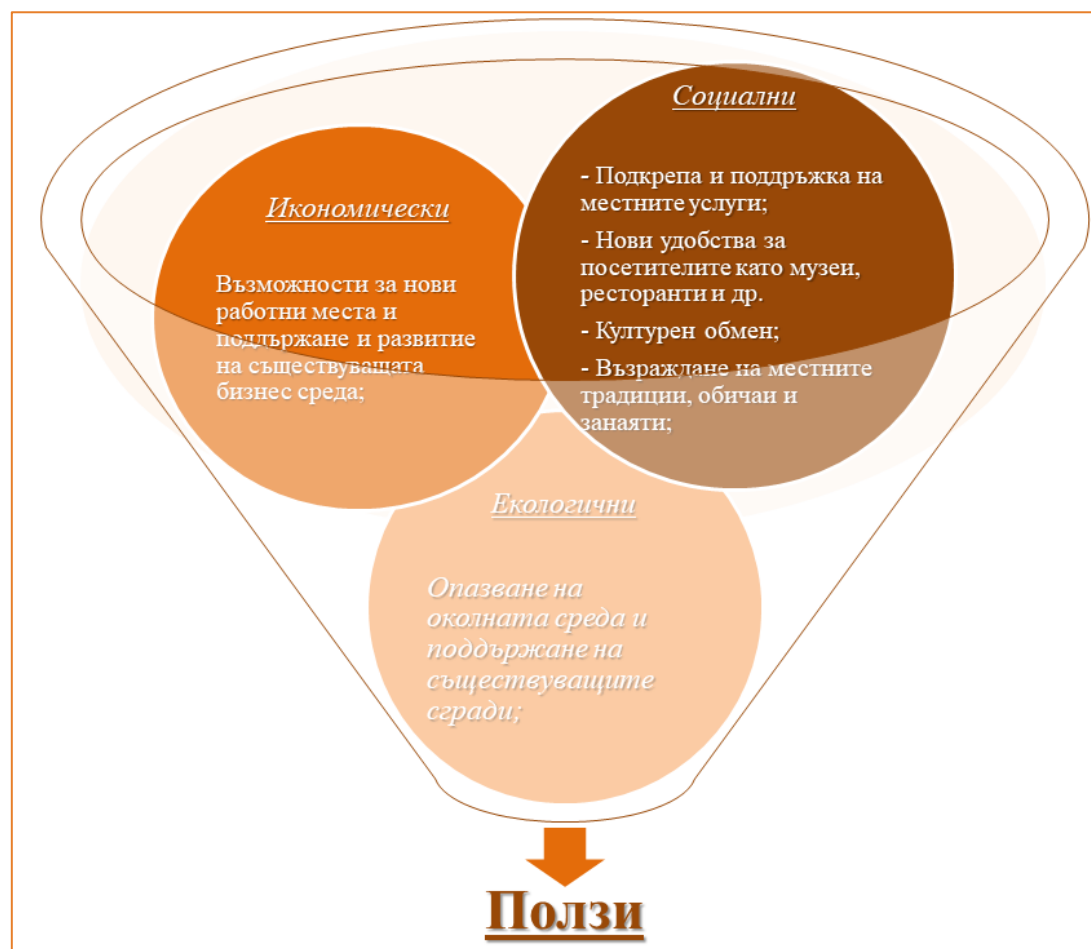
Хората все повече започват да се грижат за здравето и благосъстоянието си, като в свободното си време те се стремят да избягат от рутината на ежедневието си, предпочитайки по-лични и автентични преживявания вместо стандартните възможности за отдих, които масовият туризъм предоставя. В резултат се наблюдава движение на хората към природата. Индустриализацията, урбанизацията и мобилността подтикват хората, които търсят различен опит и преживявания, към селските райони.

Хората, живеещи в градовете, все по-често започват да търсят възможности за отдих и почивка в селските райони. В този контекст някои традиционни дейности като ходене, конна езда и наблюдение на птици, както и приключенски дейности като каране на каяк, сноуборд и уиндсърфинг стават все по-популярни. Селският туризъм започва да се разглежда от хората като приятен начин да участват в различни занимания, които да доведат до по-добър живот и по-добро здраве (Ayazlar & A. Ayazlar, 2015).

От гледна точка на организаторите се вижда, че влошаващата се ситуация в селските райони е всъщност стимул за развитието на селския туризъм. Успоредно с просперирането на градските райони, много селски райони започват да се борят за съществуването и развитието си поради намаляващата икономическа активност в тях. В този контекст именно тези проблемни области разглеждат туризма като алтернативно развитие и особено селския туризъм като стратегия за своите икономики и общество. Важна роля в развитието и подобряването на селския туризъм играят диверсификацията на земеделските стопанства и предприемачите в селските райони. Подобряването на инфраструктурата за селски туризъм, развитието и подобрието на транспорта, както и на технологиите и интернета в световен мащаб улесняват пътуванията до отдалечени и селски райони. Селският туризъм е един от ефективните съвременни начини за подпомагане на растежа и развитието на селските райони (Dashper, 2014).

Ползите за селските райони от развитието на селския туризъм в тях могат да се разделят в три групи: икономически, социални и екологични (Фиг. 5).

Може да се твърди, че като цяло ползи от развитието на селския туризъм има за икономиката и обществото, околната среда, местните хора и туристите. На него се гледа като на възможност за възстановяване на икономиките. Неговият ценен принос за селските икономики и обществото се изразява в запазване на работните места, създаването на нови такива и на нови бизнес възможности, задържане на младите хора, развитие на предлаганите услуги, опазване на селската култура и наследство, увеличаване на промотирането и продажбите на местните изкуства и занаяти, опазването на ландшафта и подобряването на околната среда. Развитието на туризма в селските райони трябва да се разглежда като устойчиво развитие за опазване на характеристиките им, опазването и подобряването както на природната, така и на изградената среда и инфраструктура. Поради тази причина селският туризъм може да се разглежда като синоним на устойчивост. Следва да се спомене също и, че селският туризъм оказва благоприятно въздействие върху посетителите, подобрявайки тяхното психическо и физическо благосъстояние чрез възстановителната и лечебна сила на природата.

Фигура 5. Ползи от развитието на селския туризъм
(Съставена по: Rural Tourism: A Conceptual Approach, 2015)

Литературни източници

1. Банабакова, В., Йонова, И. Устойчивото развитие и проблемите на българския туризъм. Национален Военен Университет "Васил Левски" - Велико Търново, 2007.
2. Воденска, М. Икономически, социални и природни влияния на туризма. Унив. Изд. "Св. Климент Охридски", 2001.
3. Асенова, М. Методика за мониторинг на устойчивото туристическо развитие на общинско ниво – В: Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Геолого-географски факултет, книга 2 – География, Том 102, 2010.
4. Грозева, М. Условия и възможности за развитие на туризъм в селските територии на северозападния район за планиране. – В: Проблеми на географията, БАН, 2017.
5. Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България (2014–2030)
6. Списание Икономика N3, 1996.
7. Ahamed, M. Rural Tourism As A Sustainable Development Alternative: An Analysis With Special Reference To Ballavpur Danga Near Santiniketan, West Bengal (India) - In: IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668 PP 84-90
8. Ayazlar, G., Ayazlar, R. Rural Tourism: A Conceptual Approach. – In: Tourism, Environment and Sustainability, 2015.
9. Dashper, K., Rural Tourism: Opportunities and Challenges, in Rural Tourism: An International Perspective, 2014.
10. Dashper, K. Rural Tourism: An International Perspective, 2014.

11. Lane, B. Rural Tourism: An Overview, in The SAGE Handbook of Tourism Studies, 2009.
12. Mose, I., Schröder, I. Tourismus in Europa, Vechta, 2012.
13. Neumeier, S., Pollermann, K. Rural tourism as promoter of rural development – Prospects and limitations: Case study findings from a pilot project promoting village tourism, Europ. Countrys. 4 p. 270-296, 2014
14. Nițescu, A. Development of rural tourism in the european context – In: Annals of the "Constantin Brâncuși University of Târgu Jiu, Economy Series, Issue 1, volume II, 2015
15. OECD. The New Rural Paradigm. Policies and Governance. OECD Rural Policy Reviews, 2006.
16. Pakurar, M., Olah, J., Definition of rural tourism and its characteristics in the Northern great plain region, vol. VII, Anul 7, 2008

УДК 519.288

ЭТАПЫ ЛАНДШАФТНОГО АНАЛИЗА И ГЕОИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЯ

Бекетова А.Т.¹, Джадаева С.К.², Джаналеева Г.М.³, Атаева Г.⁴

¹Докторант факультета естественных наук специальности 6D060900-География, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Студентка специальности 5B060900-география, кафедры физической и экономической географии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

³Доктор географических наук, профессор кафедры физической и экономической географии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

⁴Кандидат биологических наук, доцент Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Аннотация: В статье описаны принципы ландшафтного анализа. Приведены основные этапы ландшафтного анализа. В научно работе приведены последовательные этапы ландшафтных изысканий с применением геоинформационных систем. Обозначены приоритеты и особенности изучения данных объектов.

Ключевые слова: анализ, ландшафт, территория, проектирование, принципы.

За последние десятилетия теория ландшафтоведения шагнула вперед, существенно возросли масштабы ландшафтных исследований, значительное развитие получило прикладное ландшафтоведение. Особо важное значение приобрели вопросы ландшафтного картирования территорий. Это связано с необходимостью всестороннего и правильного использования природных ресурсов.

Разработка многих схем территориального планирования требует проведения работ на ландшафтной основе. Часто в силу отсутствия ландшафтных карт этот подход является просто декларативным. Дефицит такого рода материалов во многом объясняется сложностью и большой трудоемкостью работ по ландшафтному картографированию. Особенно это относится к картам регионального уровня генерализации.

О возрастающем интересе к проблемам ландшафтного картирования в нашей стране свидетельствует появление большого количества опубликованных работ [1]. По теоретическим вопросам фундаментальными стали труды Н.А. Гвоздецкого (1961), К.И. Геренчука (1957), М.А. Глазовской (1961), А.Г. Исаченко (1961), С.В. Калесника (1959), Ф.Н. Милькова (1959), Н.А. Солнцева (1962) [2,3,4,5,6,7].

Предпосылкой выделения того или иного ландшафта являются вполне определённые условия. Согласно Н.А. Солнцеву [8], для обособления ландшафта необходимы следующие условия:

– территория, на которой формируется ландшафт, должна иметь однородный геологический фундамент;

– после образования фундамента последующая история развития ландшафта на всём его пространстве должна была протекать одинаково. Например, нельзя объединять два участка, один из которых подвергался воздействию ледника, а другой нет, или один подвергался трансгрессии, а другой оставался вне воздействия трансгрессии.

– климат одинаков на всём протяжении пространства ландшафта и при любых сменах климатических условий он остаётся однообразным (внутри ландшафта наблюдается лишь изменение местных климатов – по урочищам и микроклиматов – по фациям).

При таких условиях на территории каждого ландшафта создаётся строго ограниченный набор скульптурных форм рельефа, водоёмов, почв, биоценозов и, в конечном счёте, простых природных территориальных комплексов – урочищ и фаций, рассматриваемых как морфологические (составные) части ландшафта [9].

В вертикальном срезе любого ландшафта прослеживаются части всех сфер географической оболочки: литосферы, атмосферы, гидросферы, биосферы и педосферы. Фрагменты этих сфер называют природными географическими компонентами или компонентами геосистем. При анализе ландшафтной структуры ПТК учитываются характеристики всех природно-географических компонентов.

Согласно Н.А. Солнцеву (1963), компонентом литосферы является земная кора, атмосферы – воздух, гидросферы – вода, биосферы – растительность и животный мир, педосферы – почва. Каждый компонент представляет собой особый уровень организации вещества в эпигеосфере [10].

Так, по мнению А.Г. Солнцева (1960), компоненты ПТК по мере снижения их значимости для геосистем можно выстроить в следующий ряд: геологическое строение – литология – рельеф – климат – воды – почвы – растительность – животный мир. Эта точка зрения не бесспорна. В.Б. Сочава считал, что тепло, влага и биота – «критические компоненты» геосистемы, т.к. они определяют энергетику и динамику [11]. А.А. Крауклис (1979) выделяет три группы компонентов по их специфическим функциям в геосистеме: 1) инертные (минеральный субстрат и рельеф); 2) лабильные (воздушные и водные массы), выполняющие обменные и транзитные функции; 3) активные (биота) как фактор саморегуляции, восстановления, стабилизации геосистемы [12].

Ландшафты разделяются естественными границами. Они представляют собой переходные полосы различной ширины и имеют различное происхождение. Не существует «ведущего» фактора их формирования. Так как дифференциация ландшафтов определяется зональными и азональными факторами, то они же определяют и границы ландшафтов.

Зональные и секторные различия проявляются в климате, а азональные в твёрдом фундаменте ландшафта. Границы ландшафтов комплексные, складываются из границ отдельных компонентов. Границы климата – расплывчатые, почвенные и геоботанические могут быть относительно чёткими и расплывчатыми. Наиболее чётко границы связаны с азональными геолого-геоморфологическими факторами. Большинство границ имеет азональное происхождение.

Ландшафт как трёхмерное тело имеет и вертикальные границы в литосфере и атмосфере. Поиски верхних границ не являются актуальной задачей. По В.Б. Сочаве, вертикальная мощность фации – 0,02-0,05 км, ландшафта – 1,5-2,0, а широтного пояса достигает 8-17 км [13]. Нижняя граница ландшафтных зон по А.А. Григорьеву – не глубже 15-20 м и определяется глубиной, до которой прослеживается взаимодействие компонентов ландшафта, активная деятельность микроорганизмов, сезонная ритмичность процессов. Зона окисления в особо трещиноватых породах достигает 300 м, мощность коры выветривания составляет от нескольких до десятков метров (реже до 100 м и более). Неизменённые процессами выветривания и почвообразования горные породы служат фундаментом ландшафта. Верхняя граница ландшафта проходит в приземном слое тропосферы на высоте до 30-50 м, иногда и более, а выше – переходный, верхний ярус ландшафта.

Это предпроектное исследование, является определяющим для начала работ. Проводится на основе результатов материалов геосъемки территории М 1:500, 1:1000 или аэрофотосъемки (в зависимости от величины объекта); данных о природно-климатических условиях, инженерно-геологических условиях и гидрологических условиях. В результате ландшафтного анализа складывается принципиальная схема будущего проекта, оценивается пригодность объекта для целей проектирования, эстетическая и санитарно-гигиеническая ценность, функциональные возможности территории.

Основные этапы ландшафтного анализа включают:

Оценка рельефа. Должны быть проанализированы и учтены типы (равнинный, всхолмленный, пересеченный, гористый) рельефа и его особенности (наличие водоразделов и тальвегов, водоемов, склонов, обрывов, извилистых берегов водоемов, особенности речных долин, характер речных берегов, экспозиция склонов). Должны быть отмечены и подробно описаны районы, удобные для того или иного вида строительства, отмечены все положительные и отрицательные особенности территории.

Обследование растительности. Проводится геоботаническое и дендрологическое обследование. Геоботаническое обследование выявляет существующие фитоценозы и дает им оценку. На основании этого можно подбирать устойчивые фитоценозы при последующем проектировании. Дендрологическое обследование – инвентаризация насаждений (видовой состав насаждений, состояние, декоративность) – это качественная оценка насаждений, на основе которой они будут формироваться (сохранение, удаление, уход), а также будет подобран будущий ассортимент. Оценивается частота травостоя и засоренность кустарниками, его цветистость и свежесть, отношение к лесному массиву (вклинивающийся, резко очерченный, незаметно сливающийся).

Почвенные условия. Степень разрушения почвенного покрова и наличие мусора, определение благоприятных участков для произрастания растительности.

Гидрологическое обследование. Фиксируется наличие водоемов и водных стоков (ключей, родников), болот, производится оценка потенциальных возможностей территории для устройства водных объектов и устройств, определяется необходимость осушения/обводнения, полива на территории объекта.

Определение типа пространственной структуры. Визуально выделяются территориальные единицы объекта (ландшафтно-планировочные районы, характеризующиеся общностью наиболее типичных признаков и подчиненные им участки) и определяется тип их пространственной структуры (закрытый с вертикальной или горизонтальной сомкнутостью крон – одноярусные и многоярусные насаждения с полнотой 0,7 и больше; полукрытый – участки с равномерным или групповым расположением деревьев с полнотой 0,3-0,6; открытый – открытые пространства, включая водоемы.). Выделение территориальных единиц зависит от размера объекта и масштаба проектирования.

При ландшафтно-экологическом анализе, также оценивается качество воздушной, водной и почвенной среды. Критерий оценки воздушной среды – уровень концентрации газов и аэрозольных компонентов. Информацию по ПДК по официальному запросу выдает местная СЭС. Водные ресурсы оцениваются при предшествующих гидрологических изысканиях (анализ на химический и бактериальный состав воды), а также визуально: оценка заболоченности и качества водоемов на местности. Почвенные условия оцениваются визуально по степени разрушения почвенного покрова и наличию мусора [14].

Важным этапом ландшафтных исследований служит – *эстетический анализ*. Оценивается выразительность пейзажей, пластика форм рельефа, степень экзотичности, характер эмоционального воздействия (привлекательный, яркий, запоминающийся, безликий), возможность обзора панорам. Данный анализ проводится при экспедиционных полевых выездах, устанавливается по визуально-сравнительным заключениям. Определяется следующими показателями:

А) Состояние насаждений, соотношение плоскостных и объёмных элементов, водные поверхности, архитектура (наиболее важные факторы). Наиболее ценные участки подвергаются

детальному обследованию – подеревной съемке и оценке насаждений. Кроме того, существующие насаждения оцениваются по породе, которая создает основное зрительное впечатление цветом своих стволов и листьев;

- Б) Видовые точки (насыщенность, уникальность, глубина перспектив);
- В) Рельеф и его пластика (экспозиция склонов);
- Г) Почвенно-растительный покров.

Также во время полевого обследования территории объекта производится обязательная фотофиксация территории: подробная фотосъемка и/или зарисовка наиболее характерных ландшафтных ситуаций, форм рельефа, панорамы существующей окружающей застройки и т.д.

Также при ландшафто-экологическом анализе проводится дополнительная оценка территории: шумовой и инсоляционный режим, лесопатологическое обследование. Составляются данные о видовом составе, наличии энтомовредителей и грибных заболеваний механических повреждений насаждений, очагах, степени распространения и зараженности, причинах повреждений. Пригодность территории для освоения определяется двумя аспектами:

- технико-экономический: учитывает инженерно-геологические и гидрологические условия, наличие подземных коммуникаций, и разного рода сооружений, доступность, возможность строительства учреждений отдыха;
- природоохранный: предусматривает сохранение природного равновесия, допустимых пределов сосредоточения отдыхающих, возможности реконструкции природного ландшафта.

Если же говорить об изученности морфологической структуры ландшафтов в их классическом понимании (фаций, урочищ, типов местностей, - элементах, в первую очередь необходимых для проведения экологического мониторинга, территориальных оценок и управления природопользованием), то на территории Казахстана до настоящего времени подобное картографирование практически не проводилось. В настоящее время известны работы Г.В. Гельдыевой, Л.К. Веселовой (1992) Ландшафты Казахстана [15]. Также имеется ландшафтная карта, составленная в начале 2000-х гг. прошлого века Институтом географии главным образом на основе почвенной карты (Национальный Атлас РК) [16]. Подробные ландшафтные карты на уровне сложных фаций и урочищ составлялись только отдельными исследователями на малые территории.

Для целей ландшафтного анализа территории нами была сформирована специализированная ландшафтная геоинформационная система регионального уровня генерализации ГИС, на основе программного обеспечения ArcGis10.1. Под такой системой ГИС мы понимаем интерактивную систему, способную реализовать сбор, систематизацию, хранение, обработку, оценку, отображение и распространение данных и выступающую как средство получения на ее основе новой информации и знаний о пространственно-временных явлениях [17].

Объектом ландшафтного картографирования является морфологическая структура ландшафтов. В зависимости от цели исследования выбирается масштаб и ранг ПТК.

В настоящий момент ландшафтное картографирование довольно широко распространено. Примеры можно найти как в отечественной, так и западной науке [18,19,20,21]. Хотя, нужно отметить значительное отличие целей ландшафтного картографирования, и как следствие самих ландшафтных карт.

Ландшафтные карты представляют собой сложные «многослойные» картографические модели, отражающие разнообразные особенности природной среды, характеризующие природно-территориальные комплексы. Ранги геокомплексов определяются масштабами исследований. В ходе создания ландшафтных карт приходится совмещать информацию, представленную на разных картографических источниках. Традиционно при этом используется метод наложения. Современные электронные картографические технологии позволяют упростить и существенно улучшить процесс наложения информации. Ввод

каждого слоя сопровождается координатной привязкой, и объединение происходит по координатам.

Совместно с вводом пространственной информации в компьютер можно осуществить ввод атрибутивной информации. Таким образом, создаются базы данных, которые получили название «геоинформационные базы данных».

Реализация ландшафтного картографирования с использованием геоинформационных технологий включает сбор первичной информации, ввод ее в компьютер, поиск в других базах уже имеющейся информации по изучаемой территории, совмещение информации на едином масштабном уровне путем генерализации или заполнения «белых пятен». Компьютерные геоинформационные методы при этом во многом повторяют традиционные методы аналитической картографии [22].

Современные геоинформационные технологии при ландшафтном картографировании должны состоять из следующего:

- Средств ввода и преобразование данных. Сюда обычно включают средства цифрования карт и данных дистанционного зондирования (сканеры, дигитайзеры), ввод полевой координатной информации, в том числе геодезической и от системы GPS (спутниковой навигации), конверторы информации из существующих баз, данных и ГИС, координатную геометрию (геодезические расчеты, преобразования проекций), фотограмметрические методы, системы дешифровки данных дистанционного зондирования, использование специфичных для предметных областей источников информации.

- Средств хранения данных. Подсистема хранения данных обычно включает одну из традиционных СУБД для хранения пространственной информации. В настоящее время практически все ГИС, хранящие атрибутивную информацию, используют промышленные СУБД. В простейшем случае, когда фактически в электронном виде хранится только карта и легенда к ней, СУБД не используется (особенно часто это наблюдается в системах с растровым представлением информации).

Таким образом этапы создания ландшафтной карты с применением ГИС должны включать в себя как традиционные этапы создания ландшафтной карты (полевые исследования, дешифровка данных дистанционного зондирования, камеральная обработка данных) так и новые этапы (оцифровывание бумажных карт, трассировка и создание баз данных). Контроль картографирования должен осуществляться на полевых экспедиционных исследованиях [23].

В качестве операционно-территориальных единиц (ОТЕ) для создания геопространственной базы данных на исследуемую территорию в основном необходимо использовать регулярные растровые сетки с шагом 1 мм на карте (200 м на местности), элементарные речные бассейны 2-3-го порядка и их межбассейновые пространства. Главной ОТЕ анализа с использованием ГИС-технологий являлся геокомплекс в ранге типа местности. Каждый тип местности имеет ряд характерных признаков: код территории, номер, географическую привязку, координаты центроидов, уникальный идентификатор. Все показатели, характеризующие тип местности, привязаны также к ним. Содержание этих показателей и методика сбора рассматривается ниже. Общегеографические электронные слои переведены также в геопространственную базу данных и привязаны к типам местности. Многие показатели были переведены в базу данных с векторной карты с использованием процедуры «оверлея».

В качестве средств ввода информации использовалось несколько программных продуктов: EasyTrace, ArcCatalog и его утилиты — при вводе пространственных объектов; Excel - цифровых данных. Процесс визуализации обеспечивался пакетом ArcGis, а пространственное моделирование и прогноз — программами ArcMap.

Следующий этап - это объединение всех данных в «ArcGis10.1». Все информационные слои были объединены в пределах одной БД.

На этапе создания ландшафтной карты использовался принцип катенарности ландшафтной структуры (Джеррард А. Дж., 1984). В ходе работы была проведена чистка

исходной информации на предмет удаления мелких контуров, образованных в результате неточного совпадения границ, перенесенных с карт, созданных разными авторами [24].

Выводы. Выделенные морфологические ландшафтные единицы наполнялись покомпонентной информацией о почвенном и растительном покровах, генетическом типе четвертичных отложений, морфоструктуре, функциональном использовании земель, а также о принадлежности к той или иной ландшафтной подзоне.

Таким образом, при помощи, построенной ГИС можно не только визуально оценить некоторые особенности ландшафтной структуры региона, но и количественно оценить различия одних ландшафтов от других. При помощи традиционных ландшафтных карт можно лишь визуально оценить соотношения различных компонентов ландшафтов, применение количественных приемов затруднено по причине больших объемов вычислительных работ.

При помощи инструментов, встроенных в пакет «ArcGis10.1», и электронной карты стало возможным использовать любые методы количественной оценки.

Созданная таким образом электронная карта позволят исследователю сосредоточиться на анализе материала, а не долгому и кропотливому труду по наложению границ традиционным способом. Все это стало возможным только при современном развитии электронных средств обработки информации.

Список использованной литературы

1. Муратова Н.Р., Северская С.М., Бекмухамедов Н.Э. Исследование естественной растительности Шетского района Карагандинской области, методами дистанционного зондирования земли // Сельское, лесное и водное хозяйство. 2013. № 2
2. Гвоздецкий Н.А. Физико-географическое районирование Европейской части СССР и Кавказа/ Н.А. Гвоздецкий // Известия ВГО. - Л., 1960. - №5.
3. Геренчук К.И. Некоторые итоги и задачи географических исследований для оценки земель /К.И. Геренчук // Вопросы географии. - М., 1965. - Сб. 67. - С. 24-31.
4. Глазовская М.А. Опыт сельскохозяйственной характеристики земель на основе крупномасштабных комплексных физико-географических исследований / М.А. Глазовская //Вопросы географии. - М., 1958. - Сб. 43. -С. 145-153.
5. Исаченко Л.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: Учеб. - М.: Высш. шк., 1991. - 366 с.
6. Мильков Ф.Н. Физическая география. Учение о ландшафтах и географическая зональность /Ф.Н. Мильков. - Воронеж, 1986. - 327 с.
7. Саушкин Ю.Г. К изучению ландшафтов СССР, измененных в процессе производства /Ю.Г. Саушкин //Вопросы географии. -1951. - Сб. 24. - С. 276-299.
8. Солнцев Н. А. Природный ландшафт и некоторые его общие закономерности. - Труды II Всесоюзного географического съезда. Т. 1. М.: Географгиз, 1948. С. 258-269
9. Тябасв Л.Е. Пример геоинформационного описания ландшафтной карты // "Проблемы геологии и освоения недр": Тез. докл. VI Международного научного симпозиума студентов, аспирантов и молодых учёных им. академика М.Л. Усова 1-5 апреля 2002. - Томск, 2002. С. 468-469.
10. Солнцев Н. А. Некоторые теоретические вопросы динамики ландшафта // Вестник Моск. ун-та, серия географ. 1963. № 2. С. 50-55
11. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах /В.Б. Сочава. - Новосибирск, 1978.-319 с.
12. Крауклис А.А. Проблемы экспериментального ландшафтоведения. Новосибирск: Наука, 1979. 232 с.
13. Солнцев Н. А. Учение о ландшафте: Избранные труды. — М.: Изд-во МГУ, 2001. – С. 258-265.
14. Шальнев В.А. Ландшафтно-экологический подход и ландшафтно-адаптивные системы сельхозугодий /В.А. Шальнев, П.А. Диденко //Горные и склоновые земли России. Пути предотвращения деградации и восстановления их плодородия. - Владикавказ, 1998. - С. 29-31.

15. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1992. – С. 45-58.
16. Национальный атлас Республики Казахстан. Том 1: Природные условия и ресурсы. – Алматы, 2010. –150 с.
17. Тикунов, В.С. Современные средства исследования системы «общество-природная среда» / В.С. Тикунов // Известия ВГО. 1989. -Т. 121, вып. 4.-С. 299-306.
18. Квасникова З. Н. /Ландшафты: дифференциация и картографирование / Учебное пособие. - Томск, 2007. - с.73
19. Прокаев, В. И. Физико-географическое районирование и ландшафтное картографирование Урала [Текст] / В. И. Прокаев – М. : Темплан 1983. – 296.
20. Bin Zhenga, Yaoqi Zhanga, Jiquan Chen. Preference to home landscape: wildness or neatness? // Landscape and Urban Planning 99 (2011) 1–8.
21. Brown G., Raymond C. The relationship between place attachment and landscape values: Toward mapping place attachment // Applied Geography 27 (2007) 89–111.
22. Коновалова Н.В. Введение в ГИС /Н.В. Коновалова, Е.Г. Капралов. - М., 1997.-148 с.
23. Бондаренко М.А., Михайлов В.А. Ландшафтно-морфометрический анализ территории с помощью ГИС (на примере северного макросклона Главной гряды Крымских гор) // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 8. Ч. 2
24. Джеррард А.Дж. Почвы и формы рельефа: комплексное геоморфолого-почвенное исследование / А. Дж. Джеррард; пер. с англ. Р. В. Фурсенко, Е. М. Видре; под ред. Ю. П. Селиверстова. - Ленинград: Недра, Ленинградское отделение, 1984. - 208 с.

УДК 910.3

АНАЛИЗ СТАТИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КЛИМАТИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ АТБАСАРСКОГО РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Джадаева С.¹, Берденов Ж.Г.², Галымжан С.Б.³, Жакупов А.А.³

¹Студентка 4 курса специальности 5В060900-география ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²PhD, доцент кафедры физической и экономической географии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Магистрант специальности 6М060900-география ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

⁴PhD, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент и туризм», Казахского университета технологии и бизнеса, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье описывается физико-географическое положение Атбасарского района, отображена на картах современная гидрография и рельеф местности. В работе отображены особенности природных ресурсов – почвы, растительность и биоразнообразие. В статье проанализированы статистические характеристики климатических параметров исследуемого региона. Проведена аппроксимация временных ходов среднемесячных температур и месячных сумм осадков с помощью линейных трендов.

Ключевые слова: климатические параметры, природные условия, район, Акмолинская область.

Введение. Атмосферные осадки и температура воздуха являются одними из главных климатических характеристик. На территории Казахстана неравномерное распределение осадков и изменчивость температуры обусловлены большой широтной протяженностью и физико-географической неоднородностью республики. Местные резко континентальные условия определяют неустойчивость метеорологических величин, что влияет на многие

отрасли экономики, особенно на сельское хозяйство, строительство, промышленность. Знания тенденций их изменений позволяют выбрать оптимальную стратегию оперативной работы и уменьшить убытки, связанные с опасными перепадами температур и с дефицитом или переизбытком осадков, а в некоторых случаях иметь ощутимую прибыль.

Средние месячные температуры воздуха являются одной из основных характеристик термического режима.

Территория и методы исследования. Исследуемая территория Атбасарского района расположена в юго-западной части Акмолинской области и граничит: на севере с Сандыктауским районом, на востоке – с Астраханским и Егиндыкольским районом, с западной стороны с Жаксынским и на юге с Карагандинской областью (рисунок 1). Площадь района вытянута с юга на север на расстоянии 180 км. и составляет 10562,5 кв. км, из них земли сельскохозяйственного назначения — 1018 тыс. га, в том числе пашни — 419 тыс.га, пастбищ — 531 тыс.га, сенокосных угодий — 38 тыс.га, залежи — 29 тыс.га [1].

Сама Акмолинская область располагается в западной окраине Казахской складчатой страны между горами Улытау на юго-западе и Кокшетаускими высотами на севере. Уклон местности с востока на запад. В этом же направлении посередине Акмолинскую область пересекает долина реки Ишим (также протекает по территории Атбасарского района), круто свернув на север недалеко от западной границы области. Акмолинскую область по характеру рельефа можно разделить на 3 части: северо-западную – равнинную; юго-западную – равнинную с отдельными холмами, в которую непосредственно входит Атбасарский район; и восточную – возвышенную часть Казахской складчатой страны. По территории Атбасарского района Акмолинской области (южнее реки Ишима) простирается повышенная равнина. На ней разбросаны многочисленные холмы с плоскими вершинами, а в понижениях между холмами – мелководные солёные и пресные озёра различной величины [2].

В работе были исследованы средние месячные температуры по двум станциям Акмолинской области: Атбасар и Есиль. В работе были рассчитаны средние многолетние значения, характеристики вариации и характеристики отклонений распределений от нормального, т.е. коэффициенты асимметрии (A_s) и эксцесса (E_x) средних месячных температур для рядов разной длины. Среднее квадратическое отклонение и коэффициент вариации рассчитывались по известным формулам [3].

Показатели вариации играют важную роль в статистическом анализе метеорологических элементов. Среднее квадратическое отклонение, называемое также основным, или стандартным, отклонением, вместе со средним значением дают полную количественную характеристику и характеризуют изменчивость. Среднее квадратическое отклонение показывает варьирование значений, в данном случае температур, вокруг центра распределений, т.е. средней арифметической. В отдельные годы месячные температуры воздуха могут резко отличаться от средней многолетней. Варьирование значений признака небольшое. В холодный период отмечаются большие значения стандартного отклонения, а в тёплый - они варьируют меньше. Годовой ход средних квадратических отклонений обратен годовому ходу средних месячных температур. Коэффициент вариации выражает изменчивость признаков в процентах или долях единицы. Его величина определяется отношением абсолютных значений двух основных характеристик вариационного ряда - средней арифметической и среднего квадратического отклонения. Он показывает, насколько рассеяние велико по сравнению с нормой (средним многолетним значением). При нормальном распределении коэффициент вариации обычно не превышает 45-50% и часто бывает гораздо ниже этого уровня. Рассеяние считается слабым, если C_v менее 20%. Следует заметить, что пики коэффициента вариации приходятся на срединные месяцы весны и осени - переходные месяцы, т.е. изменчивость температуры в эти месяцы наибольшая [3].

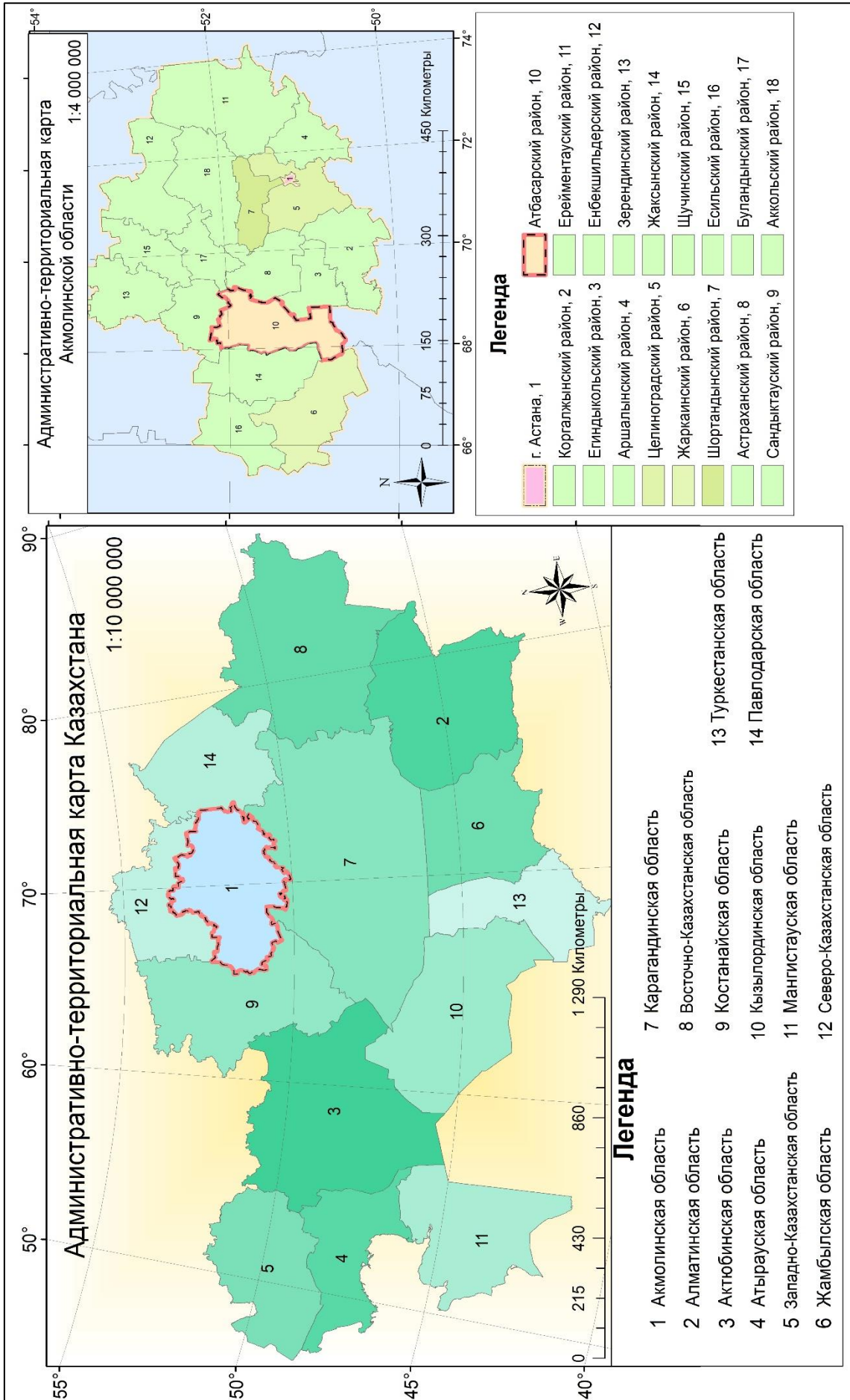

Рисунок 1 – Физико-географическое расположение Атбасарского района

Анализ исследования. Территорию района занимают южная часть Кокшетауской возвышенности (300-400 м над уровнем моря), Атбасарская равнина и северная часть Тенизской равнины. Геологическое строение территории района сложно и разнообразно. Впадина р.Ишим (Есиль) четвертичной системы, остальная территория — нижний, верхние отделы пермской и каменноугольной системы [4].

Характерный для территории района рельеф — низкогорье и мелкосопочник, наряду с которым распространены холмисто — увалистые и плоско — равнинные пространства. Географически г.Атбасар расположен на пересечении линии 51 градуса 49 минут северной широты и 68 градусов 23 минут восточной долготы, на высоте 283 м. над уровнем моря [5].

Средняя высота сопков от 270 м до 300 м и реже до 350-370 м (рисунок 2). Форма и размеры холмов изменяются в основном от состава слагающих пород. Самые высокие с округлыми вершинами сопки сложены гранитами, сопки с ещё более пологими склонами и мягкоконтурными вершинами — порфирами. Замкнутые котловины между сопками, размерами от нескольких десятков метров до нескольких десятков километров в диаметре, часто заняты озёрами (Шункырколь, Узынколь, Жарколь) [6].

Районный центр город Атбасар находится в северной части района. Расстояние от города Атбасар до областного центра города Кокшетау – 200 км, до столицы г.Астана – 260 км.

Водные ресурсы территории района слагаются из грунтовых и поверхностных вод. Основным источником питания для них являются атмосферные осадки. На Атбасарской наклонной равнине находится система мелких правых притоков р.Ишим: Жабай, Колутон, Жыланды, Кайракты. (Длина р.Ишим 196 км. Площадь водосбора-8800 кв. км. Берет начало на южных склонах Зерендинских гор Кокшетауской области. Протекает по территории Сандыктаусского и Атбасарского районов. Имеет 14 притоков). Ихтиофауна: карась, линь, окунь, плотва, щука, язь и другие [7].

На территории района имеется более 30 мелководных, нередко соленых озер (Жарколь, Сарыколь, Узынколь, Барлыккол), 12 пресноводных озер, река Ишим с притоками: Террисакан, Шортанбай, Жыланды, Жабай, Ащилы, Кайракты, Колутон (рисунок 2).

Почвы в районе, в основном темно-каштановые и солончаковые, местами встречаются черноземы эжные. Растительность: ковыль, типчак, тонконог, овсец, полынь австрийская. На солонцах – редкие кустарники, полынь, черная грудница, кермек, лишайник. На лугах – пырей, лисохвост, полынь, костер, житняк, подорожник, на заболоченных местах — камыш, тростник [8].

По природным условиям территория района находится в пределах степной зоны и по агроклиматическим показателям в очень засушливом теплом (южная часть) и засушливом умеренно теплом (северная часть), которые характеризуются всеми чертами континентальности: суровой продолжительной зимой, коротким умеренным жарким летом.

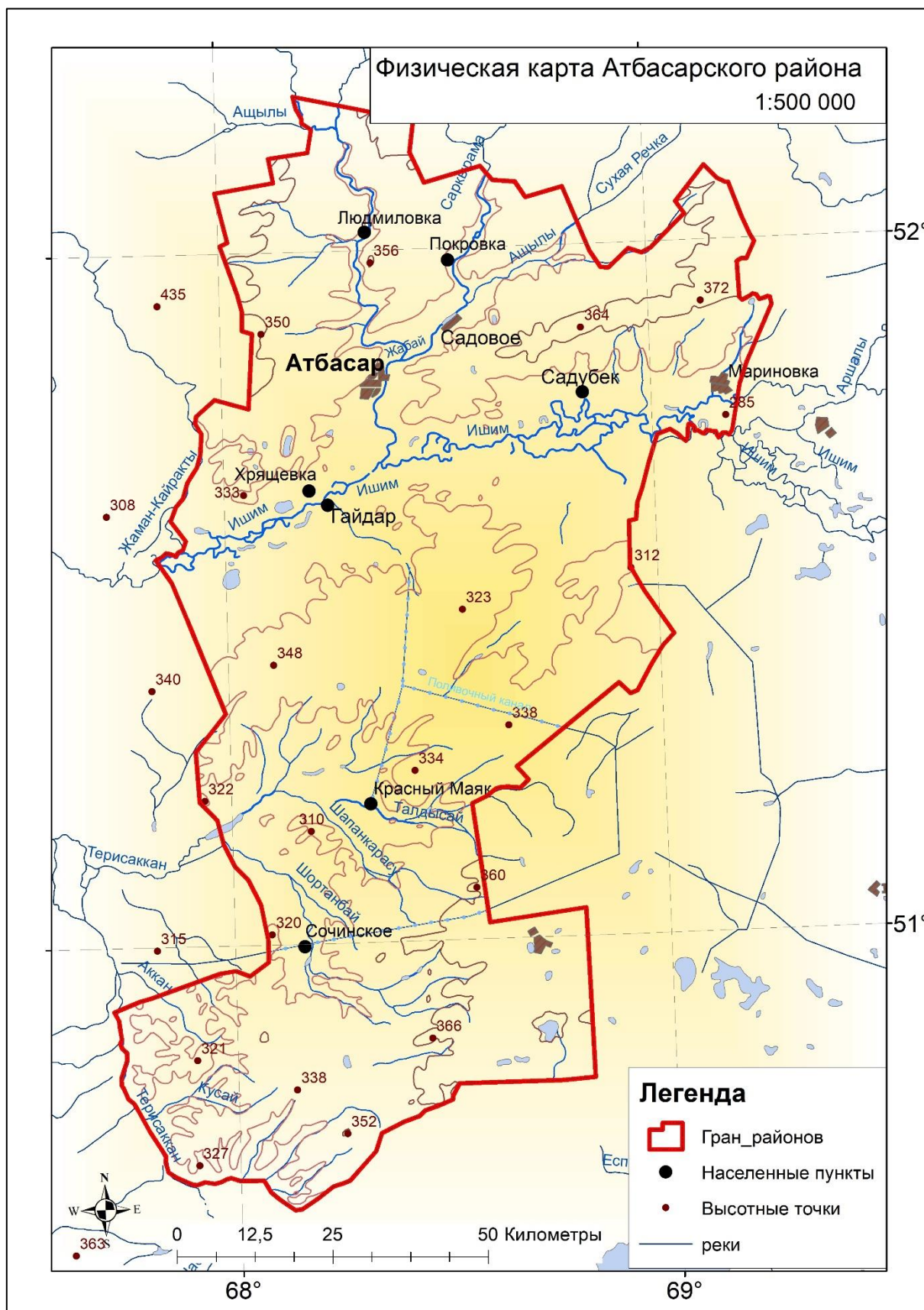

Рисунок 2 – Физическая карта Атбасарского района Акмолинской области

Климат Атбасарского района Акмолинской области — резкоконтинентальный, средняя годовая температура воздуха -17°C . Внутригодовой ход температуры воздуха характеризуется устойчивыми сильными морозами в зимний период, интенсивным нарастанием тепла в

короткий весенний сезон и жарой в течении лета. Средняя температура воздуха в январе составляет 18-19 °С, отдельные годы достигает до -51 °С, в летнее время температура колеблется от 19 до 21 °С, максимально до + 41,6 °С. (таблица 1).

Таблица 1 – Климатические параметры Атбасарского района (по данным метеостанции «Атбасар», на 2017 год) [9]

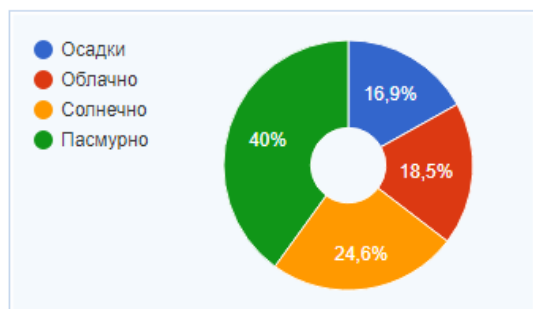
Месяц	Янв	Фев	Мар	Апр	Май	Июнь	Июль	Авг	Сен	Окт	Ноя	Дек	Год
Абсолютный максимум, °С	2,4	3,0	17,4	30,5	35,8	39,6	41,6	40,0	34,5	27,2	15,9	3,7	41,6
Средний максимум, °С	-10,9	-9,5	-2,5	10,9	20,2	25,8	28,7	25,2	18,8	10,0	-1,4	-8,2	8,8
Средняя температура, °С	-17,9	-17	-11	3,1	12,5	18,2	20,2	17,5	11,4	2,3	-7,6	-14	1,3
Средний минимум, °С	-20,5	-18	-14	0,2	7,9	13,2	14,6	12,8	6,6	0,2	-8,9	-16	-1,8
Абсолютный минимум, °С	-57,2	-43	-39	-27	-11	-4,1	3,0	-5,4	-7,9	-23	-36	-43	-57,2
Норма осадков, мм	19	14	16	20	30	38	48	35	22	25	23	20	310

Обсуждение и результаты исследования. Таким образом, амплитуда колебаний воздуха составляет около 40°С, абсолютная амплитуда колебаний воздуха превышает 90°С. Продолжительность теплого периода составляет в среднем 190-200 дней. Преобладающее направление ветра юго-западное и западное (рисунок 3), особенно в зимний период, летом возрастает повторяемость ветров с северной составляющей, средняя скорость ветра 4,5-5,5 м/с, годовая сумма осадков составляет 300-350 мм, основная масса осадков обычно выпадает в виде мало интенсивных по величине дождей или снегопадов. Снежный покров устанавливается обычно в ноябре месяце, средняя высота достигает 25-35 см., в многоснежные годы до 50-60 см. Резко недостаточная увлажненность проявляется не только в малом количестве, но и в низкой влажности воздуха. Наименьшая влажность наблюдается в летние месяцы (40-45 %), наибольшая в зимние месяцы (60-55 %). Зима холодная и продолжительная с устойчивыми снежными покровами. Лето короткое, но жаркое. Неблагоприятной особенностью климата является наличие поздне-весенних и ране-осенних заморозков.

С ▼ Северный	С-В ▲ Северо-Восто...	В ◀ Восточный	Ю-В ▶ Юго-Восточный	Ю ▲ Южный	Ю-З ◀ Южный-Запад...	З ▶ Западный	С-З ▲ Северо-Запад...
8.6%	11.9%	6.6%	6.7%	19%	20.4%	19.3%	7.6%

Характеристика погоды

Вероятность осадков в течение года:

Атмосферное давление

Среднее атмосферное давление по годам:

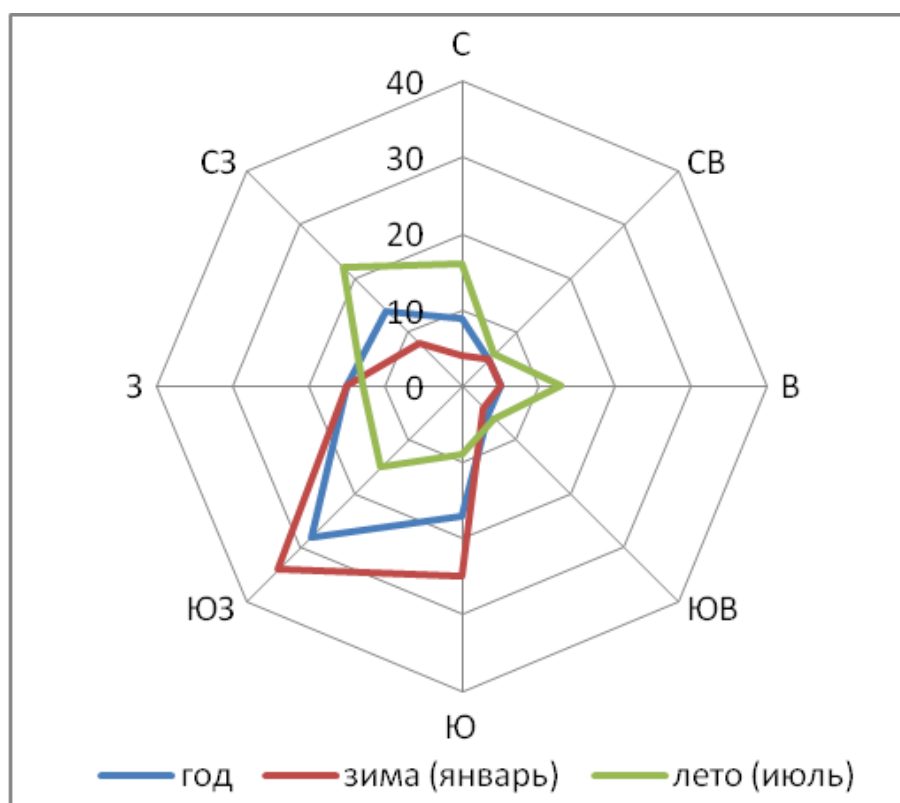
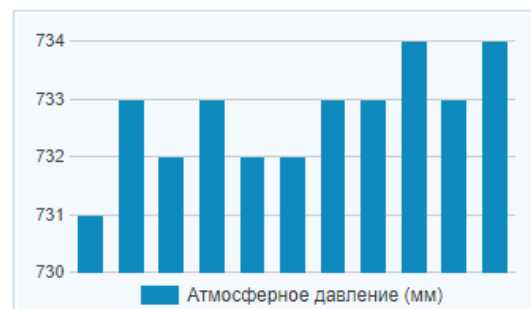

Рисунок 3 – Микроклиматические наблюдения в Атбасарском районе

В зимнее время преобладают антициклональные типы погоды с господством ясного неба и устойчивыми отрицательными температурами. Ветры имеют отчетливо выраженную юго-западную направленность со средними скоростями около 5.5 м/с.

Весна короткая (20-30 дней), сухая и прохладная начинается со второй половины апреля. Средние многолетние даты весеннего перехода температур через 5°C приходятся на 20-22 апреля, через 10°C – на 8-10 мая. Осенью переход через 10°C приходится в среднем на 18-20 сентября, а через 5°C – 5-7 октября. Продолжительность периода со средней суточной температурой воздуха выше 10°C около 130-140 дней, а суммы средних суточных температур воздуха выше 10°C составляют 2000-2200°C. Средняя дата последнего весеннего заморозка

около 20 мая (от 16 апреля до 22 июня), первого осеннего – около 20 сентября (19 августа-12 октября). Продолжительность безморозного периода около 100-120 дней в году, а периода со среднесуточными температурами выше 0°С в среднем около 180 дней.

В летнее время преобладают циклональные типы погоды, с северными и северо-западными ветрами, имеющими средние скорости около 4 м/с. Осень прохладная, пасмурная, нередко дождливая.

Выводы. Обобщение данных за время инструментальных наблюдений по гидрометеорологической станции города Атбасар и Есиль показывает, что за последние 20 лет происходит некоторое потепление климата с одновременным повышением годовых сумм осадков. В отдельные годы возможны также летние бездождные периоды, особенно неблагоприятно сказывающиеся в растениеводстве. Продолжительность наибольшего без дождевого периода в году, повторяющегося примерно один раз в 10 лет, колеблется от 20 до 30 дней. Среднее количество дней в году с атмосферной засухой за период с апреля по октябрь на территории района составляет 20-30 дней.

В соответствии с агроклиматическим районированием регион относится к засушливой умеренно-теплой агроклиматической области, к которой относится большая часть территории Акмолинской области, занятая ландшафтами степи, с ГТК от 1.0 до 0.8 и с суммами устойчивых температур выше 10°С около 2100-2200°С.

При исследовании были подсчитаны коэффициенты асимметрии и эксцесса. Как известно, в первом приближении при значениях коэффициента асимметрии $As < 0,2$ она считается незначительной, при $0,2 < As < 0,5$ - умеренной, при $As > 0,5$ - сильной.

Коэффициенты асимметрии распределения средних месячных температур чаще незначительнее, т.е. $< 0,2$, реже умереннее, станции Есиль асимметрия сильная наблюдается в марте, августе. $As = 0$ на станции Атбасар в мае, в Есилье - в июне.

Коэффициент эксцесса при распределении средних температур в Атбасарского района не превышает крайнего отрицательного значения -2, а положительные изменяются в пределах 0,1-1,7. Таким образом, в большинстве случаев распределение средних месячных температур близко к нормальному.

При распределении месячных сумм осадков асимметрия сильная, реже встречается умеренная. Совершенно симметричных распределений нет. Отрицательный эксцесс не превышает предельной границы, положительные эксцессы варьируют от 0,1 до 14.

Список использованных источников

1. <http://atbasar.akmo.gov.kz>. 2019. Официальный интернет-ресурс Атбасарского района
2. АКМОЛА. Энциклопедия- Алматы: Атамұра, 1995.- 400 стр.
3. Садоков В.П., Дмитриева Л.Р., Кузнецова Н. Н., Акимов И.В. Анализ временной и пространственной структуры среднего квадратического отклонения количества осадков в Республике Казахстан и прилегающих районах // Труды Гидрометцентра России. - 2001. - № 336.- С. 94-106.
4. Геология СССР. Том XX. Центральный Казахстан. Геологическое описание. Книга 1 - М., «Недра», 1972. 532 с.
5. Егорина А. В. Физическая география Восточного Казахстана. Центральный и Восточный субрегионы: Учебн. пособие/ А. В. Егорина; А. В.Егозина, Ю. К.Зинченко, Е. С.Зинченко. -2-е изд., перераб. и доп. -У-Ка: Альфа-ПРЕСС, 2002. -182 с.
6. Никонова М. А. Землеведение и краеведение: Учебн. пособие для пед. вузов/ М. А.Никонова, П. А.Данилов. -2-е изд., стереотипн. -М.: Академия, 2002. -240 с.
7. http://atbasar.akmo.gov.kz/page/read/Prirodnoklimaticheskie_usloviya_Atbasarskogo_rajona.html, 2016
8. Дурасов А.М., Тазабеков Т.Т. Почвы Казахстана. - Алма-Ата, Кайнар, 1981 г. - 152 с.
9. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан за 2017 год. Департамент экологического мониторинга РГП «Казгидромет». – Астана, 2017. – 353 с.

УДК 911.2

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЕДУЩИХ КОМПОНЕНТОВ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ БАССЕЙНА РЕКИ ШАРЫН

Керімбай Баян Сүлейменқызы

Докторант кафедры физической и экономической географии, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан

Абстракт. Краткий обзор истории исследования бассейна реки Шарын, с целью изучения природно – ресурсного потенциала территории. Рассматривается история исследования ведущих компонентов природной среды по основным этапам.

Ключевые слова: река Шарын, бассейн реки, геосистемы, геосистемно-бассейновый подход, исторический метод, этапы исследования, географические исследования, комплексные физико-географические исследования.

Целью данной статьи является краткий обзор истории географических исследований и этапов изучения природно – ресурсного потенциала бассейна реки Шарын. Исторический метод – изучение сущности и содержания природных и социальных объектов, когда основное внимание уделяется формированию, развитию и динамике изучаемых объектов. Принцип историзма включает в себя изучение настоящего, современного состояния предмета научного исследования; реконструкцию прошлого – рассмотрение генезиса, возникновения последнего и основных этапов его исторического движения /1/.

Исследования территории бассейна реки Шарын различными учеными были связаны в подавляющем большинстве случаев с многообразными практическими задачами. Они провели многие годы в полевых экспедициях этой территории Казахстана, составили первые описания и карты.

Река Шарын, в среднем течении — Кеген, в верховьях — Шалкудысу — река в Алматинской области Казахстана. Располагается в Шарынском ущелье, в котором находится Шарынский каньон. Длина реки — 427 километров, площадь бассейна — 7720 км². На реке построена Мойнакская ГЭС, образующая Бестюбинское водохранилище.

Шарын — крупный левый приток реки Или — начинается на южном склоне восточной части хребта Кетмень под наименованиями Шалкудысу и Кеген. Пройдя обширную долину, разделяющую Кетмень и плато Ушхасан, Кеген выходит на обширную высоко поднятую межгорную равнину и образует здесь обширные болота — «разливы». Ниже впадения крупного левого притока Каркара, Кеген вступает в узкую долину — каньон Актогай и течёт дальше под названием Чарын. Последний, пройдя два каньона Куртогай и Сарытогай, выходит в Илийскую долину, образуя дельту. Здесь река называется Таскарасу. Главные притоки — Каркара (правый) и Темирлик (левый).

Природные комплексы бассейна реки Шарын успешно изучались рядом исследователей разных специальностей. До недавнего времени в официальных источниках река называлась Чарын, Потом река была переименована и стала называться Шарыном. По свидетельству тюркского филолога Махмуда Кашгари (XI в.), название реки — Чарын — восходит к слову «чарун» (чинара, платан) /2/. Интересно, что именно в ее долине до сих пор произрастает необычный для здешних мест реликтовый ясень, внешний облик и тип кроны которого действительно напоминают чинару.

Есть и другие толкования топонима Чарын. Например, по-казахски «шар» — река с быстрым течением, не встречающая преграды. Другое значение слово, «чар», означает разнороссы по берегу реки. Но и быстрые реки, и разнообразная древесная растительность по

их берегам широко распространены в горах Тянь-Шаня, а вот произрастание ясеня в здешних местах — уникальный случай. Поэтому первое объяснение кажется наиболее вероятным. В 1963 г. основоположник топонимии Казахстана Г.К.Конкашпаев отметил, что название Чарын восходит к древнему уйгурскому наименованию ясеня /3/.

Первые географические исследования территории относятся ко второй половине XIX века. По исторической хронологии изучение данного района можно разделить на два этапа: первый - охватывает дореволюционное время с момента присоединения Семиречья к России в 1854 году; второй – относится к советскому периоду. Первые исследования хотя и имели эпизодический характер, но в то же время отличались разносторонностью.

Начало исследований было положено известным географом П.П.Семенов - Тянь-Шаньским, который, путешествуя по Тянь-Шаню, дал орографическую характеристику его северных отрогов, где значительное место было уделено вопросу генезиса Жаланашской долины /4/. Начал свое легендарное путешествие П.П. Семенов в 1856 году из Семипалатинска, добрался до поселка Верный (нынешняя Алма-Ата) и оттуда через горные проходы Заилийского Алатау прошел на восточную оконечность озера Иссык-Куль. Отсюда он увидел впервые Тянь-Шаньский хребет. Это было первое посещение Иссык-Куля с его восточной стороны. Он первый из европейцев проник в глубь горной страны Тянь-Шань («Небесные горы» по-китайски), начертил схему ее хребтов, исследовал озеро Иссык-Куль, открыл верховья Сырдарьи, идентифицировал десятки новых видов растений, установил отсутствие на Тянь-Шане современного вулканизма (и этим опровергнул устоявшееся мнение выдающегося естествоиспытателя Александра фон Гумбольдта, который полагал, что на Тянь-Шане существовали действующие вулканы).

Он дал первые научные сведения о структуре природной среды долины р.Шарын «Три речки Мерке, текущие через плоскогорье, а также Каркара и Кеген при своем слиянии в Чарын, образующийся из этого слияния, прорыли себе столь глубокие русла, что долины этих речек врезались в главные плоскогорья на глубину до 200 м. Соединенные речки прорвали также и скрытый под наносами на дне долины Чарына каменный кряж, который образует в глубоком ущелье, при впадении речек Мерке в Чарын, прекрасные и живописные пороги и шумное течение, известное под именем Актогой, т.е. Белого потока, от того, что вся вода Чарына превращается здесь в серебристую пену и водяную пыль» /4/.

Почти одновременно с П.П.Семеновым-Тянь-Шаньским в 1886 г., долину р.Шарын исследовал ботаник и географ А.Н.Краснов. Он писал: «Выезжая в каньон Чарына, Вы выходите на обширную, ровную, как стол, поросшую полыньями степь, далеко кругом синеют горы... Почва обрывается под Вашими ногами отвесною стеною и образует многосаженную кручу. Над ней открывается горная страна пиков, долин, ущелий, страна суровая и мрачная, круто падающая в глубочайшую долину, где ревет Чарын, с этой высоты кажущийся узенькой ленточкой, обрамленной деревьями, кроны которых не более горошины» /5/.

Достойное место в истории изучения природы Тянь-Шаня занимает Чокан Чингизович Валиханов. В 1855 г. он участвовал в поездке генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорта по Сарыарке и Семиречью, а в 1856 г. - в военно-научной экспедиции полковника М. М. Хоментовского для изучения Тянь-Шаня. В 1857 г. он снова совершает поездку к алатауским киргизам, которая послужила «пробным камнем» перед его экспедицией в Кашгар. Результаты путешествий Валиханова отражены в его работах «Географический очерк Заилийского края», «Очерки Джунгарии» и др. Избрание Чокана действительным членом ИРГО (Императорское Русское географическое общество) в 1857 г. означало признание его заслуг перед русской географической наукой /6/.

Значительный вклад в изучение Тянь-Шаня внес И.В.Мушкетов, работы которого, посвященные геологии, положили начало современным представлениям о стратиграфии и тектонике. Он побывал в долине р.Шарын, где отметил наличие известковистых конгломератов, залегающих горизонтально на дислоцированных сланцах, туфах, порфирах и известняках с ископаемой фауной нижнего карбона /7/.

В 1915 году северный Тянь-Шань изучал Н.Г.Кассин, работы его являются наиболее полным описанием геологического строения территории /8/. В своих трудах он подробно охарактеризовал орографию, гидрографию, климат региона. В годы советской власти исследования описываемого района все более и более расширяются. Растет число работ, посвященных изучению геологии, подземных вод, почв, растительности и т.д. Д.В.Наливкин публикует ряд сводных работ по геологии Тянь-Шаня /9/. В 1938г Г.Ц.Медоев обследовал район Сюгатинских гор и в своем отчете дал исчерпывающую стратиграфическую характеристику пород, детальное описание геоморфологии и подземных вод с приложением схематической и гидрогеологической карт /10/. В 1948 году С.С.Шульц в работе "Анализ новейшей тектоники и рельеф Тянь-Шаня" обосновал теорию сводовых поднятий горной системы Тянь-Шаня, в котором осветил стратиграфию и тектонику Кетменского хребта /11/.

Более поздние, современные представления о геоморфологическом строении бассейна реки Шарын отражены в материалах Талгарской геоморфологической экспедиции Института географии и Казахского филиала АН СССР 1939-1944 годах и работах М.Ж.Жандаева в книге «Рельеф Казахстана», Веселовой Л.К. в ее работах: «Внутригорные впадины в структуре гор эпиплатформенного орогенеза», «Структура геоморфологических процессов Северного Тянь-Шаня».

В 1954г начинается планомерная геологическая съемка бассейна р.Шарын для составления геологических карт с целью поиска полезных ископаемых. Институтом зоологии АН Казахской ССР была организована экспедиция с целью изучения орнитофауны хр.Кетмень, которой руководил М.Н.Корелов /12/.

Если геологические и географические исследования начали проводиться со второй половины прошлого века, то изучение режима рек было начато в 1903г, когда на р.Шарын в урочище Сарытогай был открыт первый гидрометрический пост. Исследования были организованы гидрометрической частью отдела земельных улучшений и Переселенческим управлением Министерства земледелия и землеустройства в связи с намечавшимися ирригационными работами на отдельных участках бассейна. Позднее в 1906-1910 годах были открыты посты: Нижне-Кегенский в низовьях р.Шарын у с.Шарын; на притоках Шарына - Темирлик, Кенсу, Орта-Мерке, Шет-Мерке, которые существовали до 1914-1916гг. Работа этих постов носила временный характер, створы часто переносились, в большинстве случаев наблюдения ограничивались летним периодом. Измерения были недостаточно качественными, а полученные данные своевременно не обрабатывались и не систематизировались.

Систематическое стационарное изучение рек бассейна началось с 1927г Управлением водного хозяйства Казахской ССР, когда были возобновлены наблюдения на р.Шарын в урочище Сарытогай. Начиная с 1930г гидрологические наблюдения, производятся систематически и круглый год Казахским управлением по гидрометеорологической службе.

Кроме опорной сети гидропостов Казахского УГКС, в бассейне р.Шарын действуют посты Главного управления водного хозяйства Республики Казахстан, Министерства мелиорации и водного хозяйства Республики Казахстан, Алматинского областного управления оросительных систем, посты которых содержатся с целью учета водных ресурсов, забираемых на орошение и работающих, как правило, только в вегетационный период. В те времена в бассейне р.Шарын работали 5 гидропостов Казахского УГКС: три - на р.Шарын; два - на притоках Каркара и Темирлик.

С 1960 г. Сектором гидрофизики Института гидрогеологии и гидрофизики АН Казахской ССР стали выполняться научные работы по изучению лавин в Иле Алатау. В марте 1966 г. Управлением гидрометслужбы Казахской ССР, совместно со специалистами САРНИГМИ, учреждениями АН КазССР и республиканским клубом альпинистов произведено экспедиционное обследование массового схода лавин в Иле Алатау. Весной 1967 г. подобные экспедиционные обследования сошедших лавин выполнены снегомерно-лавиной партией Управления гидрометслужбы Казахской ССР в Жетысуском Алатау и в хребте Узынкара

(Кетмень), где под названием Шалкудысу берет свое начало река Шарын, на южном склоне восточной части хребта Кетмень/13/.

В середине 1980-х гг. в КазНУ им.аль-Фараби под руководством К.М. Джаналеевой проведены полевые научные изыскания по изучению современного состояния дельтовых ландшафтов р. Или. По итогам этих работ ею опубликованы 3 монографии: «Ландшафты дельты р. Или», «Ландшафтная карта Или-Балхашского региона» (1992 г.), «Дифференциация и структурная организация геосистем Или-Балхашского региона» (1993 г.). В 1990-х годах при кафедре физической географии под руководством К.М. Джаналеевой создана мобильная научно-производственная группа по изучению динамики ландшафтно-экологических условий дельты р. Или.

В 1993 г. издана монография «Дифференциация и структурная организация геосистем Или-Балхашского региона» (1993 г.), которая явилась итогом десятилетних исследований К.М. Джаналеевой, где обоснована геосистемно-бассейновый подход при изучении природной среды Республики, в том числе, Шарынской субгеосистемы при Балхаш-Илийской мегагеосистеме.

В 2001 году в КазНУ им.аль-Фараби под научным руководством д.г.н., профессора Джаналеевой Г.М., Керимбай Н.Н. обосновал теорию «Закономерности структурной организации геосистем бассейна р.Шарын». Актуальностью данной работы является определение ландшафтных закономерностей дифференциации природных комплексов бассейна р.Шарын и их структурной организации на основе геосистемно-бассейнового подхода для решения комплексных многоотраслевых проблем освоения и рационального использования природных ресурсов. Так же в этой работе отображены основные принципы выявления категорий природоохранных мероприятий.

В бассейне реки Шарын расположены Шарыньские каньоны, по своему лику напоминающий знаменитый Гранд-Каньон в Колорадо, которая является одной из главных природных достопримечательностей юго-востока Казахстана, в предгорьях северного Тянь-Шаня. Значительным вкладом в изучении Шарыньского каньона является работа А.П.Горбунова, доктора географических наук, Института мерзлотоведения имени академика П.И.Мельникова СО РАН, Якутия и И.А.Горбуновой, кандидата географических наук, Московского государственного университета им.М.В.Ломоносова. Под каньоном обычно понимают несколько наиболее примечательных участков Шарыньской долины — урочища Сарытугай, Мойнтугай, Куртугай и Актугай, а также крупный овраг, именуемый Долиной Замков. В статье «Шарыньские каньоны» в журнале «Природа», №9, 2013 году А.П.Горбунов и И.А.Горбунова подробно охарактеризовали физико-географическое положение, геологию, орографию, гидрографию, подстилающую поверхность региона. Дали детальное описание природно-ресурсного потенциала геосистем Жылысайского, Актугай, Куртугай, Мойнтугай и Сарытугайских каньонов /14/.

В Шарыньском каньоне благодаря редкому сочетанию ряда геологических факторов сохранились интересные местонахождения древнейших, ныне вымерших представителей флоры и фауны. В обрывах Шарынь найдены богатые скопления окаменелых костей (мастодонты, слоны, носорога, лошадь Стенона, гиена и многие другие), а так же оригинальные флористические пыльцевые комплексы /15/.

«Казахстанский геолог Б.Ж.Аубекеров несколько лет назад нашел здесь примитивные каменные орудия, изготовленные человеком каменного века 500—700 тыс. лет назад. Это одна из самых древних находок такого рода на территории Казахстана. Кроме того, здесь обнаружены многочисленные артефакты бронзового и железного веков. Кайнозойские отложения Жаланашской впадины содержат многочисленные останки древних животных: мастодонтов, южного и трогонтериевого слонов, мамонтов, двурогих носорогов, большерогого бизона, древних лошадей, ископаемых верблюдов, маралов и архаров, страусов и многочисленных грызунов. Особенно следует отметить трогонтериевого слона — он жил здесь примерно 200 тыс. лет назад. Это самый крупный из всех слонов (и даже

значительно крупнее мамонта)» /14/.

В 2010 году в КазНУ им. Аль-Фараби докторантом А. Ыдырыс проведена исследовательская работа по геоботанике, по комплексной оценке состояния популяций четырех редких и эндемичных видов растений Алматинской области, территории Чарынского национального природного парка и охотничьего хозяйства, занесенных в Красную книгу РК. Исследования проводились с учетом ценопопуляционных характеристик, таких как показатели численности, плотности и возрастной спектр растений *Ikonnikovia kaufmanniana* (Regel) Lincz., *Limonium michelsonii* Lincz., *Ferula iliensis* Krasn. ex Korov., *Taraxacum kok-saghyz* L.E. Rodin.

Разработаны рекомендации по сохранению изученных ценопопуляций четырех редких и эндемичных видов растений. Геоботаническое описание проводилось по общепринятым методикам полевой геоботаники с использованием GPS навигации.

Водобалансовые исследования в данном регионе проведены: И.С.Соседовым, З.Т.Беркалиевым, А.А.Турсуновым, Л.Ф.Домрачевым, Р.М.Хайдаровым, Е.В.Коченовым. Подземный сток изучен У.М.Ахмедсафиним, В.Ф.Шлыгиной, М.Х.Джабасовым, У.М.Ахмедсафиним. В работе также учтены результаты исследований, проведенного Институтами "Географии АН Каз ССР и КазНИИ Госкомгидромета".

Геологические и палеогеографические особенности территории изучали А.А.Абдуллин, И.Н.Радченко, В.Г.Новиков и др. Геоморфологические особенности бассейна освещены в трудах А.В.Попова, М.Ж.Жандаева, Б.Л.Федоровича, М.С.Калецкой, Г.А.Авсюка, С.Н.Матвеева, Л.К.Веселовой. Процессы современного оледенения в высокогорных ландшафтах освещены в трудах Е.Н.Вилесова.

Комплексные физико-географические исследования отображены в трудах Н.А.Гвоздецкого, В.М.Чупахина, Г.В.Гельдыевой, Л.К.Веселовой, А.В.Чигаркина, А.В.Попова, Н.Молдагулова, Г.Г.Яковлевой, З.М.Абишевой, Б.М.Мукашева, Г.М.Джаналиевой, Н.П.Огарь, Б.В.Гельдыева, Н.Н.Керимбай /16/.

В 2011 году на реке Шарын в Райымбекском районе Алматинской области запущена в эксплуатацию Мойнакская ГЭС. История строительства ГЭС было начато в 1985 году. В 1992 году, в связи с ухудшением экономического положения в стране, строительство было прекращено при готовности сооружений гидроузла около 70 %, сооружение деривационного тоннеля и здания ГЭС начато не было (общая готовность сооружений ГЭС на момент завершения строительства - около 10 %). В 2005 году было принято решение о возобновлении строительства ГЭС, в этом же году начались работы по расконсервации строительной площадки /17/.

2006 - 2008 годы - работы по завершению строительства Бестюбинского гидроузла (плотина, водосбросные сооружения) конец 2009 года - завершена отсыпка плотины Бестюбинского гидроузла.

Мойнакская ГЭС мощностью 300 МВт построена в рамках Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития и в соответствии с Программой развития электроэнергетики РК до 2030 года. Это один из прорывных проектов, который сегодня успешно решает задачи, связанные с сокращением дефицита электроэнергии в Южной зоне ЕЭС Казахстана (Алматинская, Жамбылская, Кызылординская и Туркестанская области), покрытием пиковых нагрузок и регулированием мощности в энергосистеме. Проектная среднегодовая выработка электрической энергии предприятия - 1,027 млрд. кВтч /17/.

Плотина ГЭС образует Бестюбинское водохранилище на реке Шарын, площадь затопления составит около 10 кв.км, длина водохранилища - около 16 км, ширина - до 0,5 км, полная ёмкость водохранилища - 238 млн.м.куб., полезная - 198 млн.м.куб.,. В состав гидроузла Мойнакской ГЭС на реке Шарын входят кроме Бестюбинского водохранилища, деривационный туннель и контррегулятор.

В данное время всеми вопросами истории строительства гидросооружения, исследования, изучения и др. а также вопросами влияния работы Мойнакской ГЭС на природную среду занимается компания АО «Мойнакская ГЭС им. У.Д. Кантаева» /18/.

В 2014 году под руководством д.б.н., профессора Мамутова Ж. У. и к.г.н., доцента Керимбай Н.Н. проведена научно-исследовательская работа по теме: «Составление атласа агроландшафтов северного склона Илийского Алатау» выполненный в рамках НТП О.0605 «Прикладные научные исследования в области агропромышленного комплекса». Целью этого проекта было – составление комплекта атласных карт агроландшафтов северного склона Илийского Алатау как агроэкологических, картографических и методических основ для разработки и проектирования в дальнейшем высокопродуктивных адаптивно-ландшафтных систем земледелия в регионе юго-востока Казахстана. В результате составлены карты поверхностных вод и ирригационных систем, почвенно-геоморфологические карты, агроландшафтные карты северного склона Илийского Алатау в масштабах 1:200000 и 1:25000.

Таким образом, обзор истории исследования бассейна реки Шарын показывает, что географические исследования территории начались со второй половины XIX века и продолжаются в современный период. Комплексные физико-географические исследования проводились систематически, начиная со второй половины XX века.

Литература

1. Некрасов С. И. Философия науки и техники : тематический словарь-справочник : учеб. пособие / С. И. Некрасов, Н. А. Некрасова. – Орел : Изд-во Орлов. гос. ун-та, 2010. – 289 с.
2. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк / Перевод с арабского и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Алматы, 2005.
3. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963.
4. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Мемуары. Т.2. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857гг. Первое изд. М.: Географгиз, Государственное издательство географической литературы, 1946. -256с.
5. Науменко А.А., Попов А.В. Бассейн реки Чарын: словарь справочник по физической географии. Алматы: Мектеп, 1996. – 106 с.
6. Е. Н. Вилесов, А. А. Науменко, Л. К. Веселова, Б. Ж. Аубекеров Физическая география казахстана, Учебное пособие. –Алматы, «Казак университеті» 2009. – 15с.
7. Мушкетов И.В. Краткий отчет о геологическом путешествии по Туркестану в 1875г. СПб. 1876. -124с.
8. Кассин Н.Г. Материалы по палеографии Казахстана.Алма-Ата, 1947.-215с.
9. Наливкин Д.В. “Вопросы палеонтологии, стратиграфии и палеографии”: Избр. Тр. / АН СССР, Отд-ние геологии, геофизики, геохимии и горн.наук. -Л.: Наука, 1987. -278с.
10. Медоев Г.Ц.,Общая геологическая карта Казахстана. Ленинград-Москва-Новосибирск.1938.
11. Шульц С.С. Анализ новейшей тектоники и рельеф Тянь- Шаня.М.: Географгиз, 1948.-223с.
12. Корелов М.Н. Птицы Казахстана.Алма-Ата,Наука,1974.-480с.
13. Жданов Виталий. Школа лавинной безопасности. Институт географии РК., <http://burevestnik.org>
14. Горбунов А.П., Горбунова И.А. «Чарынские каньоны», изд. М.: Академиздатцентр «Наука» РАН, «Природа», №9,2013г.
15. Джаналеева К.М. и др. Физическая география Республики Казахстан. Астана: ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, «Аркас», 2010. -592с.
16. Керимбай Н.Н. Закономерности структурной организации геосистем бассейна р.Шарын и вопросы рационального природопользования. - Алматы: Таугуль-Принт, 2008, 108 с.
17. <http://silkadv.com/ru> Сайт туристической компании «Silk Road Adventures».
18. <https://moynak.kz/ru> Сайт компании АО «Мойнакская ГЭС им. У.Д. Кантаева».

УДК 325.1

ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДИАСПОРЫ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Исмагулова С.М., Ауезова З.Т.

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

Абстракт. Статья посвящена истории формирования польской диаспоры в Казахстане под влиянием принудительной миграции в 1936-1940 гг., ее географии расселения и современном состоянии.

Ключевые слова: миграция, диаспора, перепись, репатриация, депортация.

Одной из главнейших проблем Республики Казахстан остается миграционные процессы. Миграция – это естественный социальный и демографический процесс, «горизонтальная мобильность» в терминах социологии. В Казахстане он принял форму «исхода» населения, причина которого в сложном переплетении факторов. Миграция – естественное проявления мобильности человека, мотивированное его стремлением к улучшению условий своего существования, к более полному и надежному удовлетворению своих потребностей. Миграция играет важную роль в формировании этнического состава той или иной общности и даже может определять судьбу целых государств.

Многочисленные польские диаспоры хорошо известны не только в сопредельных с Польшей странах - Беларуси, Украине, Литве, России, Германии, но и в ряде других стран Европы (Франции, Великобритании) и Нового света (США, Канаде, Австралии, Бразилии, Аргентине). Одна из крупных польских диаспор известна в Казахстане более полутора столетий. Ее формирование связано в первую очередь со ссылкой поляков после подавления национально-освободительных восстаний XIX в. и масштабной депортацией поляков 1936 - 1940 гг.

По данным Агентства РК по статистике численность польской диаспоры на начало января 2018 г. составляет 31106 человек, среди которых более 12 тыс. проживает в Северо-Казахстанской области [1]. Это вполне объяснимо, поскольку именно в эту область была выселена большая часть польских граждан в 1930-е-1940-е гг., вошедшие в историю как годы политических репрессий и депортаций.

Этнически выраженная «миграция» – депортация поляков в Северный Казахстан проходила дважды: в 1936-1937 и 1940 гг. На протяжении длительного времени белым пятном в истории оставалась массовая высылка поляков из Житомирской, Киевской, Каменец-Подольской (Хмельницкой), Винницкой, Кировоградской областей бывшей Украинской ССР. Тогда прибывших поляков «скромно» называли переселенцами с Украины, опасаясь за обострение ситуации по пограничной территории с Польшей и обеспечивая безопасность в центральных и южных районах их направили в Казахстан. При этом руководством страны того периода было принято решение о переселении в спешном порядке, чтобы убрать этот народ подальше от западных рубежей [2].

Людей депортировали в новые для них климатические, природные условия, более суровые, чем на родине. Большую часть депортированных поляков направляли в отдаленные и необжитые степные районы, где не было поблизости населенных пунктов. Основной сферой их деятельности в данный период стало земледелие.

В то время только на территории Красноармейского (ныне Тайыншинского) района для прибывающих было выделено для проживания 27 пунктов (точек) организовано 27 точек (поселков). Точка – это кол, вбитый в землю, с номером который обозначал будущий поселок. Доказательством размещения в 1936-1937 гг. депортированных в Северный Казахстан поляков

является современная политико-административная карта поселений. В настоящее время их потомки компактно проживают в таких населенных пунктах, как Ясная Поляна, Вишневка, Дашко-Николаевка, Подольское и др.

В Северо-Казахстанской области было расселено 12 008 хозяйств, в том числе 9 150 хозяйств в новых поселках и 2 858 хозяйств – в существующие колхозы. В Карагандинской области расселено 2 040 хозяйств, в том числе 1 769 в новых поселках и 271 хозяйство – в ранее организованные колхозы. Из 12 008 семей польских переселенческих хозяйств, завезенных в Северо-Казахстанскую область, самое большое количество разместилось в Келлеровском районе 4 538, Красноармейском 4 449, Сталинском районе 1 261 семей. Итого 10 248 семей. Остальные 1 765 семей были расселены по 10 районам области [3].

По Постановлению СНК СССР от 10 апреля 1940 г. за №497-178 сс в Казахстан было выселено из западных областей Украины и Белоруссии 60667 (по другим данным - 61092) поляков. Они были расселены в Актюбинской, Акмолинской, Костанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и Семипалатинской областях: 36729 человек – в колхозах, 17923 – в совхозах и 8000 – в рабочих поселках различных промышленных предприятий. Так, поляки-спецпереселенцы числом 2036 человек, определенные для жительства в Акмолинской области, были размещены в 4-х спецпоселках Сталинском, Шортандинском и Степняковском районах. Использовались они в основном на работах на предприятиях золотой промышленности в системе «Каззолото» [4]. Нет нужды говорить о том, что это была одна из самых тяжелых и трудоемких работ.

30 июня 1941 года был обнаружен протокол следующего содержания: «Советское правительство представляет амнистию всем польским гражданам, содержащимся ныне в заключении на советской территории в качестве военнопленных или на других достаточных основаниях со времени восстановления дипломатических отношений»[5]. Спустя месяц, все польские «спецпереселенцы» стали просто «переселенцы», хотя в их жизни мало что изменилось. Однако, прекратились преследования за общение с местным населением, более оперативно решались вопросы с трудоустройством, свободнее стало передвижение.

Сразу же после окончания Великой Отечественной войны Временное правительство национального единства Польской республики обратилось с просьбой к правительству Советского Союза о репатриации польских граждан, находившихся в СССР, и, в частности, в Северном Казахстане. Каждый из репатриантов должен был в срок до 1 января 1946 г. подать заявления, приложив к нему документы, подтверждающие факт его проживания на территории Польши до 17 сентября 1939 г. К 15 июля 1946 г. все мероприятия по репатриации польских граждан необходимо было завершить. В областную комиссию обратилось около 5 тыс. граждан с просьбой о предоставлении права на выезд в Польшу. В результате кропотливой работы по изучению всех представленных документов был составлен список на 4 213 репатриантам.

В отношении оставшихся спецпереселенцев, как поляков, так и других национальностей, были приняты все меры, призванные на не допущение их возвращения в места прежнего проживания, поэтому в период 40-х и начала 50-х гг. все попытки спецпереселенцев, направленные на получение освобождения легальным способом, были тщетными. Спецпереселенцы продолжали оставаться «на казарменно-режимном» положении [6].

К этому времени многие из польских спецпереселенцев заняли определенное место в сложившейся хозяйственно-производственной системе Казахстана в местах компактного расселения. Будучи носителями традиционной польской культуры, именно они составили основу современной польской диаспоры Республики Казахстан.

В Казахстане рождается уже четвертое поколение потомков депортированных поляков. Согласно переписи населения 2009г. в Казахстане проживало 34057 представителей польской диаспоры, что составляло 0,2 % от удельного веса населения республики [7]. В десятилетие между переписями населения Республики Казахстан 1999- 2009 гг. численность поляков снизилась на 13 тыс. человек (таблица 1). Подобное значительное снижение отмечалось за 10

лет в 1990-е гг. Рост диаспоры характерен для 1960-х гг., стабилизация в 1970-е гг. и незначительное снижение на 1,1 тыс. в 1980-е гг. (таблица 2).

Таблица 1 – Динамика численности поляков по данным переписей населения РК

Численность, человек		2009г. в % к 1999г.	Удельный вес в % от общей численности населения	
1999г.	2009г.		1999г.	2009г.
47302	34057	72	0,3	0,2

Источник: Переписи населения РК 1999г., 2009г.

Таблица 2 – Динамика численности и удельный вес поляков по данным Всесоюзных переписей населения (1939-1959гг.)

Годы	1939г.	1959г.	1970г.	1979г.	1989г.
Численность (чел.)	54809	53102	61335	61136	59956
Удельный вес, %	0,89 %	0,57 %	0,48 %	0,42 %	0,36 %

Посол Польши в Казахстане в 1990-х гг. М. Гавенцки в своей статье предполагал, что численность польской диаспоры в переписях населения, текущей статистике значительно занижена и не соответствует реалиям по ряду причин, в числе которых:

- учет части поляков как русских, украинцев, белорусов, фиксировавшийся органами внутренних дел и переписчиками с подачи самих поляков, в связи с необходимостью скрыть свою действительную этническую принадлежность как представителя депортированного народа, политически «неблагонадежного элемента»;

- преобладание иной, непольской этнической принадлежности у детей смешанных браков с целью исключить дискриминацию, расширить перспективы социальной мобильности;

- недоучет переписью заключенных, искажения со стороны переписчиков;

- переэтнизация в немцев в 1990-е гг. части казахстанских этнических поляков, имевших какие-либо немецкие корни, с целью выезда на постоянное место жительства в страну с высоким уровнем жизни, новую родину Германию.

В итоге М. Гавенцки приходит к выводу, что «согласно существующей в польской науке со времен 1920-х гг. традиции, предоставляемые статистические данные, касающиеся численности поляков в СССР, следует корректировать путем умножения на коэффициент 2–2,5» [8].

Поляки более компактно проживают в трех областях Северо-Казахстанской, Акмолинской и Карагандинской и столице Астане, географически расположенной на территории одной из этих же областей, сконцентрировано более 80% численности от всей диаспоры (таблица 3).

Таблица 3 – Численность поляков в регионах РК (на 01.01.2016г.)

Регион	Всего, чел.	% от всей численности диаспоры
Акмолинская	8014	1,08
Актюбинская	231	0,03
Алматинская	1108	0,06
Атырауская	29	0,00
Восточно-Казахстанская	198	0,01
Жамбыльская	115	0,01
Западно-Казахстанская	113	0,02
Карагандинская	3683	0,27
Костанайская	1462	0,17
Кызылординская	12	0,00

Мангыстауская	60	0,01
Павлодарская	940	0,02
Северо-Казахстанская	12293	2,16
Южно-Казахстанская	129	0,00
г.Астана	2613	0,30
г.Алматы	938	0,06

Источник: Данные Агентства РК по статистике

Две области – Северо-Казахстанская и Акмолинская с городом Астана являются единым регионом компактного проживания поляков Казахстана. Причем из 30 районов двух областей Северо-Казахстанской (включает 13 районов) и Акмолинской (17 районов), подавляющая часть поляков по данным Агентства по статистике РК на 01.01.2018г. сконцентрирована лишь в трех районах – в Тайыншинском районе Северо-Казахстанской области (9272 чел. или 21,13% от удельного веса населения района) и граничащих с ним с юга Астраханском (1346 чел. или 5,69%) и Шортандинском (1407 чел. или 4,78%) районах Акмолинской области, а также в областном центре Акмолинской области г.Кокшетау (2333 чел. или 1,46 %), географически расположенном на территории Зерендинского района [9].

Таблица 4 – Регионы компактного проживания поляков Казахстана (на 01.01.2018г.)

Область, город	Численность, чел.
Астана	2687
Акмолинская	7785
Карагандинская	3569
Северо-Казахстанская	11793
Итого	25834

Источник: Данные Агентства РК по статистике

Таким образом, Тайыншинский район Северо-Казахстанской области, граничащий с юга с Астраханским, Шортандинским и Зерендинским районами Акмолинской области, с городом Кокшетау являются наиболее ярко выраженным локальным регионом компактного проживания поляков Казахстана, польской диаспоры.

Карагандинская область расположена в Центральном Казахстане, южнее Акмолинской области. В отличие от Северо-Казахстанской и Акмолинской областей, где население преимущественно заняты в сельском хозяйстве, подавляющее большинство поляков в Карагандинской области сконцентрировано в промышленных центрах – городах Караганде (1925 чел.), Темиртау (441 чел.), Шахтинске (221 чел.), Сарани (218 чел.). Формирование данной географически относительно обособленной от северного «анклава» «центрально-казахстанской» группы связано в основном с возникновением в 1930-х гг. в этом регионе системы лагерей политических заключенных, ссыльных КарЛАГа [10].

Анализ данных внешней миграции РК показывает рост эмиграции поляков из Казахстана в 1992-1994 гг. с 1875 до 2750 человек. Затем следует медленное незначительное снижение в 1995-1996 гг. с 1912 до 1216 человек. Очередной всплеск эмиграции наблюдался в 1997 г. до 2071 человека. Последующее постепенное снижение эмиграции поляков происходило в 1998-2017 гг. с 1 816 до 396 человек (рисунок 1, 2)[11].

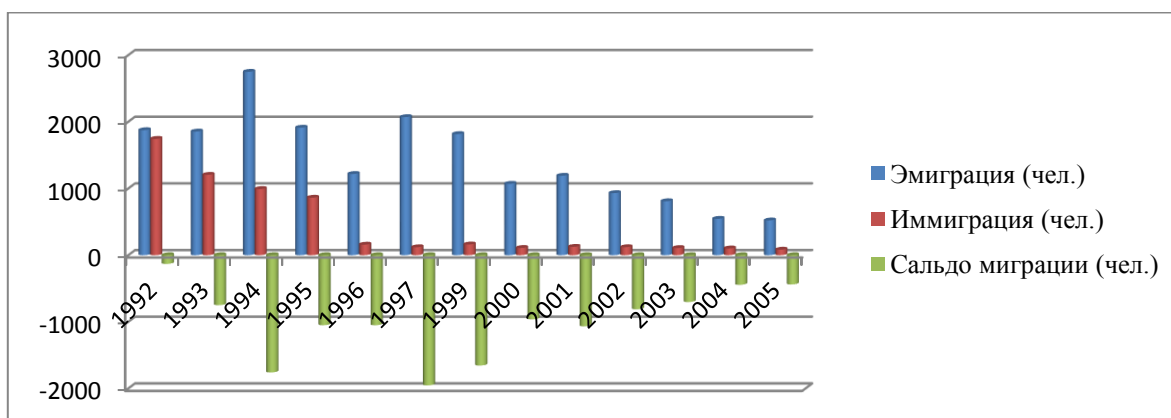

Рисунок 1. Внешняя миграция поляков Республики Казахстан (1992 – 2005гг.)

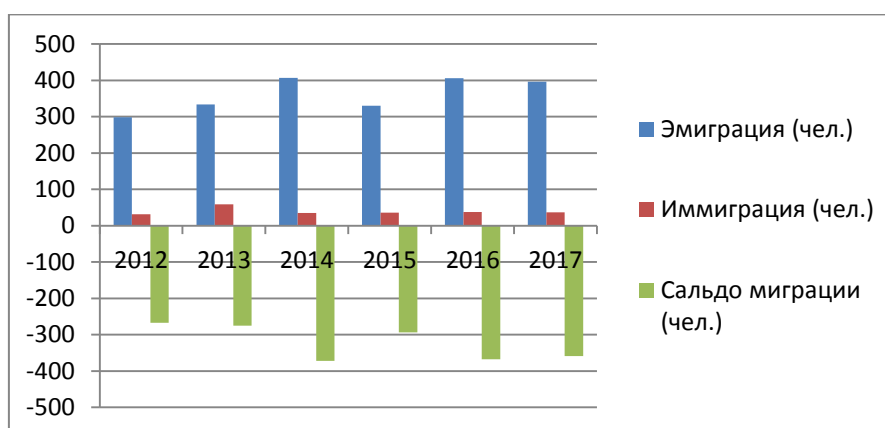

Рисунок 2. Внешняя миграция поляков Республики Казахстан (2012 – 2017гг.)

Динамика эмиграции поляков в постсоветский период в целом совпадала с общими показателями для европейских этнических групп Казахстана. Наибольший пик эмиграции приходится на 1994 г., основное направление – страны СНГ.

В Польше в январе 2001г. вступил в силу «Закон о репатриации», в связи с чем прогнозировался определенный рост эмиграции поляков. За пять лет, с 2001 по 2005 гг., из Казахстана эмигрировали 3323 поляка, половина из них (1645 чел.) выехали в страны СНГ. Непосредственно же в Польшу за пять лет репатриировались порядка 1,5 тыс. поляков Казахстана. В последнее время наблюдается повышенный интерес к репатриационной программе среди представителей польской диаспоры, в связи со вступлением в 2017 г. в действие изменения к Закону о репатриации, существенно увеличившие помощь и расширившие права переселенцев [12]. Сегодня польская диаспора стала неотъемлемой частью многонационального Казахстана. Несмотря на миграцию некоторых народов республики в постсоветское время, диаспора осталась в Казахстане, который стал для нее новым домом, новой Родиной.

Последние годы миграционные потоки в Казахстане приобрели новые этнодемографические и социально-профессиональные характеристики. Как показали исследования, на этапе самостоятельного политического развития и национально - государственного строительства в Казахстане политические факторы оказывают значительное влияние на миграционные настроения, а последствия внешних миграций негативно сказываются на социально-политических и экономических процессах, демографической и социальной структуре, в целом на стабильности в обществе.

Список использованных источников

1. Об изменении численности населения Республики Казахстан. Комитет по статистике. <http://stat.gov.kz/> (дата обращения: 05.02.2019)

2. Машибаев С.М., Исова Л.Т. Проблема истории польских переселенцев в Казахстане (1936-1946гг.). Алматы, 2000. С.6.
3. Абуов Н.А. Депортация народов в Казахстан в 1936-1957гг.: (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей). Караганда, 2008. 24 с.
4. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956гг.). Сборник документов: АПРК// Отв.редактор Л.Д.Дегитаева. «Казахстан», 2000. 344 с.
5. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях реабилитации жертв политических репрессий. М. 1993. С.126- 127.
6. Гурьянов А.Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940-1941 гг. С. 114-137.// Репрессии против поляков и польских граждан/ Сост. А.Э. Гурьянов// Исторический сборник «Мемориала». Вып. 1. М.: Звенья, 1997. 256 с.
7. Аналитический отчет. «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2011 - 65 с.
8. Гавенчки М. Поляки в этнической структуре Казахстана. Прошлое, настоящее и будущее // Вестник Омского университета. 1998. Вып. 2. С. 53-59.
9. Ауезова З.Т. Экономическая, социальная и политическая география Казахстана. Учебное пособие, 2013. С. 40-47.
10. Польская диаспора Казахстана: локализация и миграционный потенциал/ Мустафаев Н. // Аналитическое обозрение. 2007. № 2. С. 103-110.
11. Итоги миграции населения Республики Казахстан. <http://stat.gov.kz/> (дата обращения: 05.02.2019)
12. Репатриация в Польшу. <http://wiza.polsha.ru/emigracja/repatr.html> (дата обращения: 05.02.2019)

УДК 91:81'373.21

ҚАЗАҚСТАНДА ТОПОНИМИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Нурпейсова А.М.

Ғылыми жетекші-ғ.ғ.д., профессор Сапаров Қ.Т.
Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Абстракт. Мақалада Қазақстан аумағында топонимика ғылымының қалыптасуы мен дамуының географиялық мәселелері қарастырылған. Топонимика ғылымының дамуына үлес қосқан ғалымдар мен олардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалынды. Қазақстанда топонимиканың географиялық бағытын дамыту қажеттілігі жөнінде сөз болады.

Кілтті сөздер: топонимика, номинация, географиялық атау, сөздік, каталог.

Адамзат дамуының қазіргі кезеңі мен тарихы номинация принциптерімен тығыз байланыста болады. Кез келген аймақтың топонимикалық жүйесін жинақтайтын географиялық нысандардың атауларын адамзат қоғамы анықтайды. Халықтың дамуының тарихи үрдісі, мемлекеттің қалыптасуы аумақтық кеңістікте қоныстану мен шаруашылығын игеру, ру мен тайпалардың бөлінуі мен бірігуі сияқты күрделі үдерістермен жалғасты. Белгілі бір жердің табиғаты, шаруашылығы туралы ақпарат адамның күнделікті өмірі мен іс-әрекетінің кеңістіктік бағдарлаушысы ретінде қызмет ететін географиялық нысандардың атаулары түрінде кездеседі. Нәтижесінде атауларда халықтық географиялық терминдерді кең тұрғыда қолдана отырып, ландшафт белгілері, географиялық нысандардың сипаты, табиғи орта ерекшеліктері көрсетіледі. Географиялық атауларды номинациялауда олармен байланысты ұлттық-мәдени дәстүрлер мен әлеуметтік-тарихи факторлар есепке алынады.

Қазіргі өркениетті географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Топонимдер – қоғам мен адамның дамуының міндетті элементі болып табылады. Топонимдердің пайда болуын, дамуын, өзгеруін, оған не себеп болғанын және олардың қандай мағына білдіретіндігін анықтап білу қажет. Осы сұрақтардың барлығы арнайы ғылым жүйесі – топонимикамен байланысты. Топонимика – географиялық атауларды, олардың қалыптасуын, дамуын, қазіргі жағдайын, мағыналық маңызын, жазылуын және айтылуын зерттейтін ғылым саласы. Топонимика интегральды ғылымдардың қатарына жатады. Ол бірнеше -лингвистика, тарих және география ғылымдарының түйісуінен пайда болған.

Топонимика жеке ғылым ретінде Кеңес үкіметі тұсында дами бастады. Аймақтық топонимика зерттеулермен қатар топонимиканың теориясы мен практикасының негізгі сұрақтарын анықтайтын әдістемелік сипаттағы жұмыстар пайда бола бастады. Осындай жұмыстың бірі атақты ғалым В.А.Жучкевичтің «Общая топонимика» (1969) атты кітабында кеңестік республикалар мен Қазақстанның топонимикасының жалпы сипаттамасы берілген. В.А.Никоновтың «Введение в топонимику» (1965) атты кітабы географиялық атауларға талдау, оның маңызы, түрлері, даму эволюциясы сипатталған. Е.М.Поспеловтың «Применение картографического метода исследования в топонимике», «Принципы топонимики» (1964), және «Топонимика и картография» атты еңбектерінде географиялық атаулардың транскрипциясының теориясы мен практикасы бойынша зерттелген, топонимика мен картографияның арасындағы байланыс көрсетілген.

Қазақстанда топонимика ғылымы ХХ ғасырдың 40 жылдарының аяғында белсенді түрде дами бастады. Қазақстанда топонимика ғылымының негізін қалаған Ғ.Қ. Қоңқашбаевтың еңбектерін ерекше айтуға болады. Ғалым өзінің еңбектерінде қазақтың халықтық географиялық терминологиясының күрделілігі мен құндылығын атап көрсетті, Қазақстан аймағында сақталып қалған монғол (қалмақ) топонимикалық элементтерін, сонымен қатар түркітілдік терминологияның заңдылықтарын анықтады, оларды сөздік түрінде құрастырып, этимологиясын көрсетті. Ғ.Қ.Қоңқашбаевтың диссертациялық жұмысы (1948) қазақтың халықтық географиялық терминдеріне арналып жазылған зерттеу жұмысы болды. Ғалымның ғылыми жұмыстары топонимика мен терминология мәселелерін қамтиды. Қазақстанда топонимика ғылымының құрылуы мен дамуына зор үлес қосты. Ғ.Қ.Қоңқашбаев қазақтың халықтық географиялық терминдерін алғаш рет жинақтап, жарыққа шығарды. Ғ.Қ.Қоңқашбаевтың «Словарь казахских географических названий» атты сөздігінде (1963) 2000 астам географиялық атаулар мен терминдер жинақталған, орыс әдебиетіне енгізілген жергілікті географиялық терминдер, географиялық атаулардың қазақша атауы және орысша баламасы (эквиваленті), семантикасы жазылған[1]. Э.М.Мурзаев жазады: «Бәрінен бұрын Ғ.Қоңқашбаевтың «Словарь казахских географических названий» атты бағалы сөздігін атап өтуіміз қажет. Бұл еңбек Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы бірқатар монғол, араб, иран тілдік сөздері де енген түрік географиялық лексикасының үлкен жинағы. Автор мүмкіндік болған жерінде осы сөздермен, терминдермен бірігіп жасалған географиялық атауларды талқылап, зерттеген» деп, Ғ.Қоңқашбаевтың зерттеулерін жоғары ғылыми деңгейде екенін атап өтті[2].

Топонимика ғылымының дамуына ғалым, географ Э.В.Мурзаевтың еңбектері өз үлесін қосты. Ғалымның «К вопросу о транскрипции географических названий с турецких языков» (1934), «К географической терминологии и номенклатуре туркмен» (1939), «К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня» (1940), «Тянь-Шань и Хан-Тенгри» (1940), «Этюды по топонимике Средней и Центральной Азии» (1948) еңбектерінде түркі тілдес халықтардың географиялық атауларына талдау жасалынды. Белгілі топонимист Е.М.Поспелов Э.М. Мурзаевтың топонимикалық еңбектеріне талдау жасау барысында оларды негізгі үш бағытқа топтастырған: топонимиканың негізгі теориялық мәселелері, Орта, Орталық және Оңтүстік-шығыс Азия топонимикасын зерттеу, үшінші бағыты топонимикадағы жергілікті географиялық терминдер ролі. Э.В.Мурзаевтың еңбектерінде топонимика лингвистикалық, тарихи, географиялық әдіс-тәсілдерді қолданған жағдайда ғана нақты нәтижелер беретін дербес ғылым саласы ретінде анықталды[3].

Э.М. Мурзаев ғылыми айналымға *топонимикалық жүйе* ұғымын енгізген. Ғалым топонимикалық жүйе ретінде «географиялық атаулардың қалыптасу үрдісінде және олардың қазіргі салыстырмалы тұрақтылығында заңды түрде қайталанып отыратын өзіндік ерекшеліктері немесе белгілерінің жиынтығын» анықтайды. Бұл ұғымның топонимика ғылымына енгізілуі географиялық атаулардың кеңістіктік шоғырлануы, яғни белгілі бір аумақтағы географиялық орта ерекшеліктері мен әлеуметтік жағдайға қатысты қалыптасатындығы туралы тұжырымдаманы дамытты. Мұның өзі қоршаған орта нысандары мен құбылыстарының кеңістіктік заңдылықтарын зерттейтін география ғылымының топонимикадағы маңызы мен зерттеу бағыттарын анықтап беруге көмектесті[4].

Қазақстан топонимикасын зерттеуде лингвист ғалым А.А.Әбдірахманов зор үлес қосты. «Қазақстан жер-су аттары» (1959) ғылыми жұмысында Қазақстан ірі қалалары, елді - мекендері, аудандары, аудан орталықтары мен темір жол стансалары - 800-ден астам ойконимдерге топонимикалық талдау жүргізген. «Қазақстан этнотопонимикасы» (1979) ғылыми зерттеуінде арғын, дулат, алшын, керей және т.б. этнонимдерді енгізіп, ондаған топонимдерге тарихи ақпарат негізінде тарихи-этимологиялық талдау жасады. А.А.Әбдірахмановтың «Топонимика және этимология» (1975) атты еңбегінде этимологиялық зерттеулер әдістері қарастырылған, республиканың 140-тан астам топонимдердің этимологиясы талданып анықталған.

Топонимика ғылымының дамуына үлес қосқан ғалымдардың бірі Е.Қойшыбаев Жетісу топонимикасының негізгі типтерін сипаттап жазды. Е.Қойшыбаев топонимика этимологиясын зерттеумен айналысып, Қазақстан топонимикасының қысқаша этимологиялық сөздігін қазақша және орысша тілде құрастырған. Сөздікте екі мыңнан астам географиялық атаулардың қалыптасуына түсініктемелер берілген. «Краткий толковый словарь топонимов Казахстана» (1974) деген еңбегінде географиялық атауларды тілдік тұрғыда жүйелеген және оларға этимологиялық сипаттамасы берілген. Зерттелген материалдың негізінде Е.Қойшыбаев сөзжасам және сөз тіркестерінің, олардың құрамдас элементтерінің үлгілерін анықтап, олардың негізінде өзара ерекшеленетін бес қабатты бөлді: 1) ежелгі тілдер элементтерін сипаттайтын көне қабаттар (тал, ар, бал, сар, ғар, кан); 2) түркі-монғол, түркі-иран тіл бірлестігі элементтерін сипаттайтын көне қабаттар (ал, ала, бала, қар, шар, чар, көк, бай, тоғай); 3) түркі тіл қабаттары немесе түркі тілдер семьясы құрамының ерекшеліктерін көрсететін қабаттар; 4) қазіргі түркі тілдері ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (қазақ, қырғыз, алтай, қарақалпақ, башқұрт, ұйғыр, түрікмен, әзірбайжан, өзбек және т.б.); 5) орыс топонимикалық қабат көрсетілген қабаттар, яғни Э.М.Мурзаевтың айтуы бойынша “ең үстіңгі қабат”[5].

Ономастиканың бір саласы ретінде дамытылған топонимикалық бағытты тіл мамандары осы кезге дейін жемісті дамытуда. Дегенмен географиялық атауларды тек тілдік және тарихи тұрғыдан қарастыру атаудың географиялық негіздеріне терең талдау жасауға мүмкіндік бермейді. Мұның өзінен Қазақстанда Ғ.Қоңқашбаев негізін салған топонимиканың географиялық бағытын дамыту қажеттілігі туындайды. Елімізде географтар тарапынан соңғы жылдары жүргізілген топонимикалық зерттеулер географияның әртүрлі саласына негізделіп келді. Әсіресе, осы салада ҚР БҒМ География институтының қызметкерлері Қазақстандағы топонимдерді жинақтап, бірізділікке келтіруде зерттеулер жүргізіп келеді. Қазақстан топонимдерінің қалыптасуының тарихи-географиялық, физикалық-географиялық негіздеріне қатысты зерттеулердің нәтижелері академик Ә.С.Бейсенованың, профессор А.П.Горбуновтың, профессор Ж.Д.Достайдың, географиялық атауларды стандарттау және унификациялау мәселелері А.Р.Медеудің, ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссия мүшесі С.Әбдірахмановтың, Қ.Базарбаевтың еңбектерінде талданған.

Географиялық бағыттағы топонимиканың зерттеу аясының кеңейе түсуіне бірқатар кандидаттық диссертациялардың орындалуы ықпал етті. Географиялық ғылымдар тұрғысында тұңғыш рет қазақ топонимдерінің ақпараттық жүктемесінің этноэкологиялық және физикалық географиялық негіздері К.Д.Каймулдинованың (1998,2010) зерттеулерінде талқыланды. К.Д.Каймулдинованың «Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы»

(2010) монографиясында қазақ халқының жер-су атауларының қалыптасуының географиялық негіздері, аридті аумақтардағы топонимдердің ерекшеліктері, табиғи орта мен географиялық атаулар арасындағы күрделі байланыстарды ашу бағытындағы жүргізілген зерттеулері қорытындыланып, берілген[6]. Ғалымның «Топонимика» (2011) атты еңбегінде топонимиканың негізгі терминдері мен олардың мағынасы; топонимиканың негізін салушы ғалымдар мен олардың басты еңбектері; топонимиканың негізгі зерттеу әдістері; топонимдерді қалыптастырушы негізгі факторлар; географиялық терминдердің атаулар қалыптастырудағы маңызы; географиялық атауларды топтастыру; топонимдердің шығу тегі, мағынасын, өзгеру сипатын талдау; топонимдердің аймақтық ерекшеліктері мен олардың негізгі қалыптасу кезеңдері; географиялық атауларды стандарттау мен унификациялаудағы ұстанымдар туралы мәліметтер берілген[4].

Қазақстанда топонимияның ландшафттар динамикасы және табиғатты қорғау мәселелеріне қатысты қырларын қазақ топонимдері негізінде, географиялық ғылымдар тұрғысында зерттеу С.Омарбекова (1999), Ә.Е.Аяпбекова (2002), А.У.Мақанова (2004), Қ.Т.Сапаров (2004,2010), З.Қ.Мырзалиева (2007), К.Т.Мәмбеталиев (2010), Ө.Ж.Сағымбай (2010), А.Е. Егинбаева (2017) т.б. ғылыми туындыларында жүзеге асырылды. Бұл еңбектердің барлығы топонимика ғылымындағы табиғатты пайдалану және қорғау, экономикалық және әлеуметтік, физикалық география, геоэкология бағыттарын дамытуға негіз болды.

Қазіргі кезде Қазақстанда топонимикалық зерттеулердің жалпы мәселелермен бірге, арнайы зерттеулерде аймақтық топонимикалық зерттеулер қолға алына бастады. Аймақтық топонимиканы дамытуда қомақты үлес қосқан ғалымдардың бірі А.У. Мақанова. Оның Ақмола облысының географиялық объектілерін зерттеуге бағытталған ғылыми мақалалары мен зерттеу жұмысы алғашқы рет физикалық-географиялық тұрғыдан топонимдердің қалыптасуын айқындауға ғылыми әдістемелік тұрғыдан маңызды рөл атқаруда[7]. Қазақстанда топонимиканың геоэкологиялық астарларын зерттеуде тұңғыш еңбектердің бірі «Павлодар облысы топонимдерінің қалыптасуының геоэкологиялық астарлары» (2004) тақырыбында қорғалған Қ.Т.Сапаровтың кандидаттық диссертациясы болды. Ғалым 2010 жылы «Қазақстан топонимдерінің қалыптасуы мен дамуының географиялық негіздері» (шығыс, солтүстік-шығыс өңірлері мысалында) тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Диссертацияның негізінде жазылған «Екібастұз өңірінің жер-су аттары» (2008), «Павлодар облысының ономастикалық атауларының көрсеткіш анықтамалығы» (2009), «Топонимиканың геоэкологиялық негіздері» (2015), «Павлодар облысының топонимикасы» (2015), «Баянаула топонимикасы» (2017), «Шығыс Қазақстан облысының топонимикасы» (2019) атты еңбектерінде топонимдердің қалыптасуы мен ақпараттық мазмұны, табиғат қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану дәстүрлерінің табиғат жағдайларында бейнелену дәрежесі географиялық, геоэкологиялық, этноэкологиялық тұрғысынан жан-жақты байланыстырыла қарастырылды[8].

Кейінгі жылдарда әлем бойынша басқару органдары, ғылыми мекемелер, картографиялық қызметтер топонимдердің ұлттық жүйесін құру, географиялық атауларды жазудағы ұлттық стандартизацияға және топонимиканың ғылыми мәселелерін шешуге көп көңіл бөле бастады. Топонимикалық жүйенің қалыптасуы қандай да бір аумақтың әлеуметтік дамуы мен физикалық-географиялық, экономикалық, тарихи факторларға байланысты.

2000 жылдан бастап ҚР БҒМ География институты «Ұлттық картографиялық-геодезиялық қор» РМҚК бірігіп, жаңа «ҚР географиялық атауларын орысшадан қазақшаға аудару және қазақшадан орысшаға аудару бойынша нұсқаулыққа» жетекшілік ете отырып, Қазақстан Республикасының барлық аумағын қамтитын, 1:100 000 масштабтағы мемлекеттік топографиялық карталардың 2300 парағы негізінде құрастырылған, География институтының географиялық атаулар каталогының базасында 14 томдық «Қазақстан Республикасы географиялық атауларының мемлекеттік каталогтары» (2004-2010жж) жарыққа шықты.

Осы кезеңге дейін жүргізілген зерттеулерге шолу жасау негізінде Қазақстан топонимикасында әлі жеткілікті зерттелмеген ғылыми мәселелер туындап отыр. Олардың арасында география ғылымдарының жеке салалары мен топонимиканың бағытын дамыту,

аймақтық топонимика, топонимиканың географиялық астарларын негіздеу бағытында зерттеу жүргізу және ғылыми еңбектерді жарыққа шығару қазіргі кезде маңызды болып табылады. Оның айғағы Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында төл мәдениетімізді және тарихи құндылықтарды зерделеу, географиялық атауларды қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Конкашбаев Г.К. Словарь казаских географических названий. Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1963. 185 с.
2. Мурзаев Э.М. Местные географические термины и их роль в топонимике. // В. кн. Местные географические термины. Тезисы докладов и совещаний. М., 1996, С. 3-6.
3. Поспелов Е.М. Топонимика и историческая география //Топонимика и историческая география. – М.: МФГО, 1976. – С. 4-9.
4. Каймулдинова. К. Д. Топонимика. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 267 бет.
5. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1974. 284 с.
6. Каймулдинова. К. Д. Қазақстанның аридті аумақтарының топонимиясы. Алматы: ЖШС РПБК «Те Color», 2010.- 280 бет.
7. Маканова А.У. Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области: автореф. дис. ... канд. географ. наук. Алматы, 2004. 26 с.
8. Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикасы. Алматы: Эверо,2015-352б.

УДК 502.05

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА И ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ АККУЛИНСКОГО РАЙОНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Табылдинов А.К.¹, Галымжан С.Б.²

¹Студентка 4 курса специальности 5В060900-география ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

³Магистрант специальности 6М060900-география ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Научный руководитель – PhD, и.о. доцента Берденов Ж.Г.

Абстракт. В данной научной работе дана характеристика земельным ресурсам и почвенному покрову исследуемой территории Аккулинского района Павлодарской области. В работе описаны основные методы обработки и анализа космических снимков среднего диапазона, на основе изучения различных методологий дешифрирования. В работе дается полная характеристика почвенного покрова на основе дешифрирования и изучения фондового материала. Итогом нашего исследования стала современная карт почвенного покрова Аккулинского района Павлодарской области..

Ключевые слова: почва, Аккулинский район, космический снимок, дешифрирование, земельные ресурсы.

Введение.

В последнее время проблема взаимодействия человеческого общества с природой приобрела особую важность и остроту. Решение проблемы сохранения качества жизни человека немислимо без определенного осмысления современных экологических проблем компонентов природной среды: сохранение эволюции живого, генофонда флоры и фауны,

сохранение чистоты и продуктивности природных сред (атмосферы, гидросферы, почв, лесов и т. д.) [1].

Почвенный покров Земли представляет собой важнейший компонент биосферы Земли. Именно почвенная оболочка определяет многие процессы, происходящие в биосфере. Изучение почвенного покрова имеет большое значение для всего населения в целом. Почве принадлежит особая роль в решении задач по обеспечению основных потребностей человека. Изучение почвы имеет большое значение не только для государства, но и для населения в целом, поскольку использование почвенных ресурсов возрастает с каждым годом.

Целью данной работы является изучение особенности почвенного покрова, а также выявить наиболее благоприятные почвы территории Аккулинского района.

Почвы представляют собой самостоятельную сложную особую биогенную оболочку земного шара, покрывающую сушу материков. Поверхностные горизонты горных пород, подвергаясь воздействию многих поколений живых организмов, испытывая длительное влияние атмосферы и гидросферы, преобразуются в почвенный покров [2].

Почва – особое органо-минеральное естественноисторическое природное образование, возникшее в результате воздействия живых организмов на минеральный субстрат и разложения мёртвых организмов, влияния природных вод и атмосферного воздуха на поверхностные горизонты горных пород в различных условиях климата и рельефа в гравитационном поле Земли. Почва – «зеркало» ландшафта, синтезирующее в себе все основные особенности его компонентов. Она как пространственно, так и генетически и эволюционно является компонентом других, более сложных систем – от природно-территориальных комплексов (ПТК) ранга фаций до биосферы в целом.

На почве развивается основная часть зелёных растений Земли, являющихся главным первичным источником пищевого и биоэнергетического материала для остальных жителей нашей планеты. В почве трансформируется и окисляется до газообразных продуктов большое количество отмирающей биомассы и, таким образом, поддерживается естественный состав атмосферы, плодородие и естественная эволюция самой почвы. Процессы, связанные с образованием и функционированием почвы, включаются в сложные круговороты (геологический, биологический, биогеохимический) вещества и энергии на Земле, которые осуществляют связь между компонентами ПТК [3].

Некоторые признаки почвы, такие как гранулометрический состав, структура, содержание гумуса и др., являются факторами, контролирующими, к примеру, состав и интенсивность экзогенных геоморфологических процессов (эрозия, эоловые процессы), преобразующих рельеф территорий, режим питания подземных вод и т.д.

Всё перечисленное выше и не только это говорит о важности изучения отдельных разностей почв и почвенного покрова в целом. Это не в меньшей степени относится и к изучению почвенного покрова как неотъемлемой составной части геосистем при комплексном физико-географическом (ландшафтном) изучении природной среды. Успешное картографирование ландшафтов (геосистем) дальнейший анализ их пространственной и генетической соподчинённости, взаимодействия будет стоять в прямой связи и с тем, насколько тщательно будет изучен и нанесён на карту почвенный покров территории исследования [4].

Земельные ресурсы – это земная поверхность, которая пригодна для проживания человека, строительства и иных видов хозяйственной деятельности. Земельные ресурсы характеризуются рельефом, почвенным покровом и комплексом иных природных условий. Структура земельного фонда является характеристикой земельных ресурсов. Земельный фонд – это соотношение площадей, которые заняты под посевы сельскохозяйственных культур, леса, пастбища, промышленные предприятия и т. д.

Территория и методы исследования.

Территория Аккулинского (Лебяжинского) района занимает 6,5% от всей площади Павлодарской области, или 8,1 тысяч кв.км, в том числе сельскохозяйственных угодий 606,9

тысяч га, из них пашни – 30,5 тысяч га, площадь лесного фонда района 177,3 тыс.га, в том числе покрытая лесом 142,9 тыс.га [5].

Лебяжинский район на севере граничит с Щербактинским и Павлодарским районами, на западе с Майским районом граница проходит в основном по реке Иртыш, юге и юго-востоке с Бескарагайским районом Восточно-Казахстанской области, на востоке и северо-востоке с Алтайским краем РФ. Расстояние до областного центра г. Павлодар - 105 км. (рисунок 1).

В связи с дороговизной данных ДЗЗ получаемых от Казахских спутников в нашей научной работе были использованы снимки с космического аппарата (КА) Landsat-7 выполненные прибором ETM+ и KAAqua, сканер MODIS, доступные на сайте корпорации ESRI при регистрации. Для уточнения дешифрирования и интерпретации объектов на снимках использовалась информация детального разрешения, полученная из системы Google Maps/Google Earth/SasPlanet.

Для исследования (дешифрирования) параметра распаханности территории, расположения селитебной и прочей застройки, территорий активной эксплуатации природных ресурсов были использованы снимки с космического аппарата (КА) Landsat-8, выполненные прибором ETM+ (Enhanced Thematic Mapper Plus), за май-сентябрь 2017-2018 гг., получены в лаборатории «Космической техники и технологии» (ЕНУ им. Л.Н.Гумилёва). Материалы космической съемки данного КА имеют приемлемое пространственное разрешение для работ на уровне ландшафтов [6].

Снимки Landsat 8 ETM+ выполнены в восьми спектральных диапазонах с пространственным разрешением 15м (панхроматический) и 30 м все остальные 7 каналов (табл. 1), размер одной сцены 170x183км. Уровень обработки (коррекции) - 1G, включающий радиометрическую и геометрическую коррекцию.

Таблица 1 – Характеристики каналов снимка Landsat 7 ETM+ [7]

Спектральный канал	Спектральный диапазон, мкм	Пространственное разрешение, м
1	0,45-0,515	30
2	0,525-0,605	30
3	0,63-0,69	30
4	0,75-0,90	30
5	1,55-1,75	30
6	10,40-12,50	30
7	2,09 - 2,35	30

Для дешифрирования и интерпретации информации космоснимков, наряду с литературными данными, использованы фондовые материалы, различных региональных департаментов и служб местного областного управления 2017-2018 года (РГП Казгидромет, Земельный комитет по г.Павлодар, Комитет природных ресурсов Павлодарского областного акимата и др.) [8, 9, 10].

При дешифрировании космических снимков необходимо учитывать и устранять ряд факторов, препятствующих нормальному ходу проведения качественной классификации снимков. К таким факторам, прежде всего, относятся тени и облачность. Обработка снимка проводилась с помощью программного обеспечения ArcGIS 10.1.

Методики дешифрирования почв, не покрытых растительностью, и полностью покрытых растительностью, принципиально различаются тем, что осуществляются они соответственно по прямым и косвенным признакам, которые в свою очередь подразделяются на оптические, геометрические, структурные и текстурные.

В зависимости от способа съемки данные дистанционного зондирования Земли, наиболее часто применяемые для дешифрирования почв можно разделить на фотографические и сканерные снимки.

Фотографические снимки - это результат покадровой регистрации на фотопленку солнечного излучения, отраженного земными объектами. Аэрофотоснимки получают с самолетов и вертолетов, космические снимки – со спутников, космических кораблей и орбитальных станций [11]. Фотографический снимок воспроизводит изображение объектов при помощи различных тонов, которые в большей степени зависят от цветочувствительности использованных негативных материалов. К прямым дешифровочным признакам почвенного покрова относятся тон, цвет, рисунок (текстура фотоизображения), размер и форма почвенных ареалов, к косвенным - характер рельефа и гидрографии, растительность, сельскохозяйственная деятельность человека.

Ссылаясь на работы посвященные изучению степных, и сухостепных районов постсоветского пространства [12, 13, 14, 15] нами установлено, что тональность снимков позволяет четко и ясно отличать черноземы от темно-каштановых почв, а темно-каштановые - от светлых. Подтиповые различия устанавливаются значительно труднее, в особенности для черноземов, что связано с интенсивной сельскохозяйственной освоенностью этих почв.

Анализ и обсуждение.

В Аккулинском районе не осуществляется хозяйственная деятельность таких крупных отраслей экономики, как энергетика черная и цветная металлургия, горнодобывающая, нефтеперерабатывающая и химическая промышленность. Соответственно, заметное влияние на окружающую среду не наблюдается.

По Аккулинскому (Лебяжинскому) району имеется 24 свалки, которые не соответствуют требованиям действующего законодательства, а процедура строительства полигонов ТБО требует наличия определенного времени и значительных финансовых затрат.

По данным земельного баланса общая площадь земель области составляет 806,5 тыс. га, в том числе 606,9 тыс. га сельскохозяйственных угодий (75,3%).

В категории земель сельскохозяйственного назначения, за сельхозтоваропроизводителями закреплено 349,8 тыс.га (57,6%) сельскохозяйственных угодий, в том числе 10,9 тыс.га пахотнопригодных земель. Обследовано 285,6 тыс. га земель, выявлено 9,7 тыс. га неиспользуемых сельскохозяйственных угодий.

Доминирующей отраслью экономики Аккулинского (Лебяжинского) района является сельское хозяйство. Основное направление производственной деятельности – животноводство. Поэтому 50% территории заняты под пастбищами.

Земли сельскохозяйственного использования. Агроценозы занимают большую часть описываемой территории и условно могут быть разделены на пашни, улучшенные сеяные пастбища и сенокосы, залежные пастбища, огороды и лесные культуры [16].

Пашни. Используются имеющимися крестьянскими хозяйствами для возделывания яровых зерновых культур (пшеница, просо, кукуруза) на каштановых супесчаных и песчаных почвах слабоволнистой равнины с глубиной залегания пресных и слабоминерализованных грунтовых вод 6 м и более.

Улучшенные сеяные пастбища и сенокосы. Создаются путем поверхностной и коренной мелиорации с посевом многолетних кормовых культур.

На каштановых песчаных и супесчаных почвах слабоволнистой равнины создаются житняковые пастбища с доминированием в травостое с проективным покрытием 60% и высотой 30-35 см житняка. С общим покрытием 5% в составе травостоя присутствуют люцерна серповидная, лапчатка вильчатая, полынь холодная, полынь австрийская, рогач песчаный, бурачок пустынный и вьюнок полевой.

Всего в районе насчитывается 27 сельских населенных пунктов (далее – СНП), которые занимают 94% территории района. Наибольший удельный вес в районном объеме промышленного производства занимает обрабатывающая промышленность – 95,3% (Основными направлениями производства сельскохозяйственной продукции района являются мясо, молоко, яйца, картофель, овощи и бахчевые культуры). В районе переработку сельхозпродукции осуществляют 6 пекарен, 1 цех по переработке кумыса, 1 кондитерский цех и 1 цех по переработке молочной продукции.

Орошаемое земледелие является неотъемлемой частью развития сельского хозяйства района. На данное время в районе из 2320 га используются 1530 га орошаемых земель (65,9 %).

Специфика дешифрирования почв по аэро- и космическим снимкам обусловлена их своеобразием как природных объектов, имеющих определённое строение генетического профиля и почвенных горизонтов, не отражаемых на снимках. На аэро- и космических снимках находит отражение, если территория не покрыта растительностью, лишь верхний горизонт почвы, генетически связанный со всем профилем [17].

На территории Аккулинского района Павлодарской области по космическим снимкам среднего разрешения удалось различить сверхмощные темно-каштановые почвы водораздельных пространств (среди них типичные, выщелоченные и карбонатные), тёмно-каштановые, каштановые почвы, почвы лиманных депрессий (луговые солончаки), речных долин (аллювиальные и лугово-черноземные), пески, массивы солончаков и солонцов. Основными дешифровочными признаками являлись тон и текстура изображения [18]. Итогом на данном этапе работы, стала почвенная карта Аккулинского района масштаба 1:150 000. (рисунок 1).

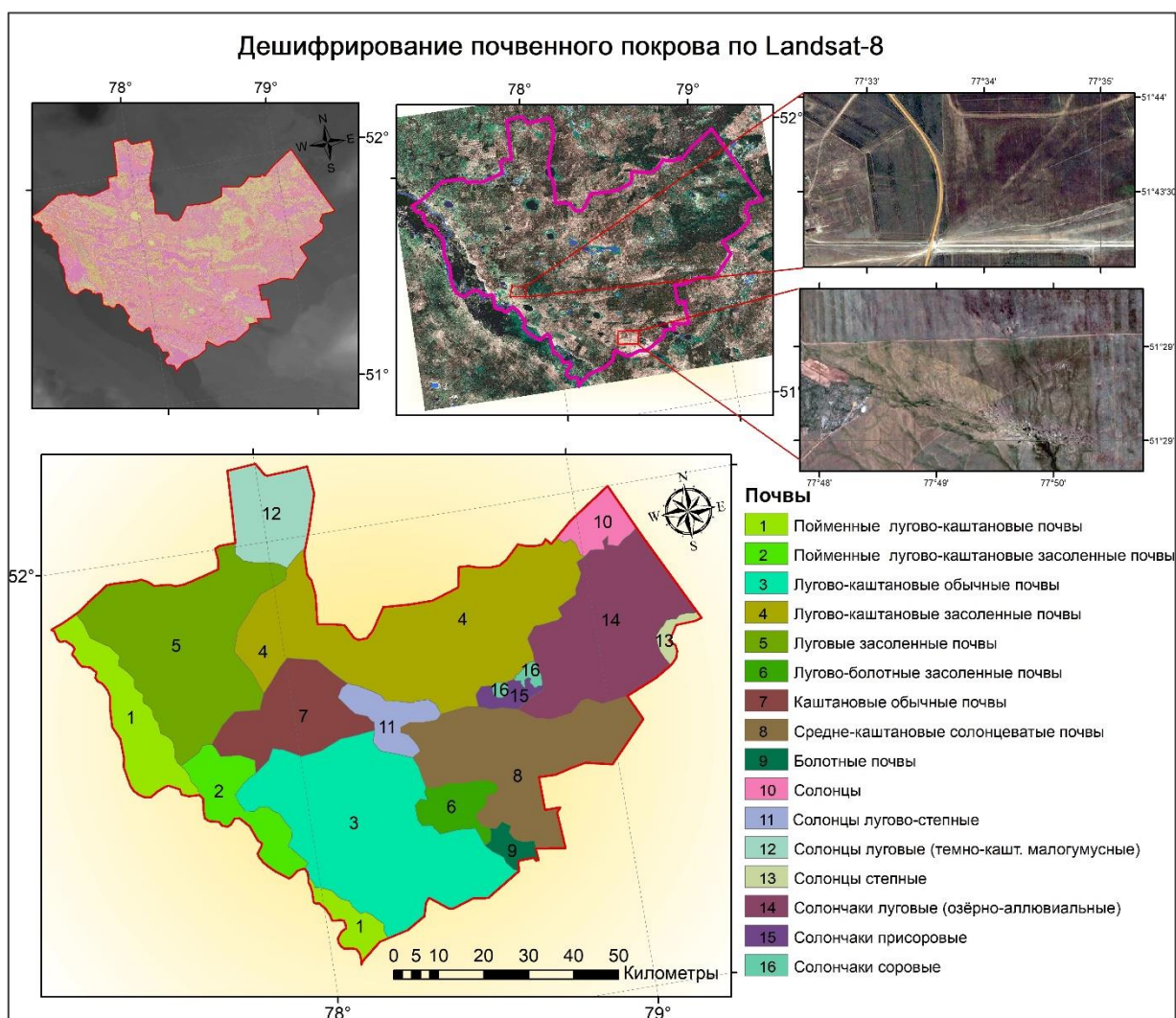

Рисунок 1 – Почвенная карта Аккулинского района Павлодарской области (на основе дешифрирования КС Landsat-8)

Почвообразующие породы на обследованной территории представлены древнеаллювиальными и озерно-аллювиальными отложениями. Древнеаллювиальные отложения имеют сложное строение и легкий мехсостав. Из-за этого данные почвы имеют повышенную фильтрацию, малую влагоемкость и незначительную степень капиллярного

поднятия. Обычно на них формируются каштановые почвы легкого механического состава. Почвообразующие породы замкнутых понижений представлены озерно-аллювиальными отложениями. Характеризуются слоистым сложением, но оглеение у них из-за высокого залегания грунтовых вод не реликтовое, а современное. Мехсостав часто утяжеляется до среднего суглинка, а иногда даже до легкой глины. Наличие в этих породах хорошо растворимых солей является источником засоления сформировав-

Исследуемый район характеризуется каштановыми почвами в зоне равнин в подзоне сухих степей. Наличие в почвенных породах хорошо растворимых солей является источником засоления сформировавшихся солончаков (14, 15, 16), солонцов (10, 11, 12, 13) и луговых засоленных почв (2, 4, 5, 6).

На распаханых полях или на полях с невысокими (до 10-20 см) всходами зерновых и пропашных культур, а также на территориях со слабым естественным покрытием растительностью (до 12-15 %) отражательные особенности почв и их дешифровочные признаки определяются свойствами самих почв, и прежде всего, их верхнего горизонта: содержанием гумуса, карбонатов, гранулометрическим составом, влажностью, оподзоленностью, засолением, содержанием железа и др. (Исследованиями Холчельникова Ю.С. [19] было показано, что коэффициент яркости распаханной почвы зависит от многих её свойств: минералогического и механического состава, содержания гумуса и растворимых солей, влажности, фактуры поверхности. При этом все перечисленные параметры влияют в основном лишь на величину коэффициента яркости почвы и почти не изменяют характера её кривой. Но при детальном анализе Толчельников Ю.С. [19, с. 42] выяснил, что многие выше описанные параметры, воздействующие на яркость почв, при одинаковых условиях одинаковы).

Каштановые обычные почвы (7, 8). Каштановые почвы получили широкое распространение в пределах землепользования. Сформировались они в основном на супесчаных породах древнеаллювиального происхождения, не содержащих водорастворимых солей. Грунтовые воды залегают на глубине 6-9 м и не оказывают влияния на процессы почвообразования. Общая мощность гумусового горизонта (A+B) у среднеспособных видов достигает 30-40 см, у маломощных - 25-28 см. Такое уменьшение гумусового горизонта у маломощных видов чаще всего объясняется пагубными последствиями процессов ветровой эрозии. Количество гумуса в поверхностном горизонте 0-20 см достигает 1,28-1,49% и постепенно падает с глубиной. Данные механического анализа показывают, что в этих почвах преобладают фракции среднего и мелкого песка. Содержание частиц физической глины (0,01 мм) достигает 15-20%. Обеспеченность подвижными формами фосфора высокая, калия низкая (для злаковых сообществ) и составляет фосфора 5,6-11,2 мг на 100 г почвы, калия 8,1-16,6 мг. Реакция почвенного раствора верхних горизонтов нейтральная (рН 6,7), нижних - щелочная. Растительный покров представлен ковыльскими группировками.

Лугово-каштановые обычные почвы (3). На обследованной территории данные почвы встречаются как однородными участками, так и в комплексе с солонцами лугово-степными. Сформировались они в условиях дополнительного грунтового и поверхностного увлажнения, в депрессиях рельефа. Глубина залегания грунтовых вод 2-3 м. По мощности гумусового горизонта (A+B) выделяются среднеспособные (33-35 см) и маломощные (28 см). Содержание гумуса в верхнем горизонте колеблется от 1,23 до 1,43%. С глубиной содержание его уменьшается. Валовые запасы азота и фосфора соответственно составляют 0,067-0,082% и 0,056-0,074%. Подвижными формами фосфора почвы обеспечены низко (3,2-7,0 мг на 100 Г почвы), калия высоко (28,0-38,0 мг на 100 г почвы) для злаковых группировок. Реакция почвенного раствора в верхних горизонтах нейтральная или близкая к ней (рН 6,85-7,0), с глубиной переходит в щелочную (рН 8,8-8,95). Растительный покров представлен злаковой и злаково-разнотравной растительностью.

Лугово-каштановые засоленные почвы (2, 4). Сформировались на песчаных, супесчаных слабозасоленных (содержание водорастворимых солей 0,132-0,210%)

почвообразующих породах с близким залеганием периодически действующих на процесс почвообразования грунтовых вод (плотный остаток 218-954 мг на литр).

Основной морфологический признак лугово-каштановых засоленных почв - наличие в профиле водорастворимых солей. По мощности гумусового горизонта почвы относятся к среднемошным (до 35 см). Содержание гумуса составляет в верхнем горизонте 1,64-3,76%, с глубиной уменьшается до 0,22-0,74%. Валовых форм азота и фосфора соответственно содержится 0,059-0,253% и 0,047-0,124%. Подвижным фосфором почвы обеспечены низко и средне (4,6-7,3 мг на 100 г почвы). Реакция почвенного раствора в верхних горизонтах от близкой к нейтральной до щелочной (рН 6,65-8,5), в нижних от щелочной до сильнощелочной (рН 8,15-10,0). По степени засоления данные почвы относятся к слабозасоленным. Засоление отмечается как правило на глубине 30-80 см. Растительный покров представлен злаково-разнотравными растительными группировками.

Солонцы (10). Отличаются от остальных почв тем, что в иллювиальном горизонте В, содержат большое количество обменного натрия.

Солонцы стенные (13). Развиваются в условиях глубокого (9-10 м) залегания грунтовых вод, характеризуются значительной мощностью горизонта А. Цвет горизонта от серого до буровато-серого, структура пылеватая. Глубже залегает солонцовый горизонт В., столбчато-ореховатой или глыбисто-призмовидной структуры с глянцем на гранях структурных отдельностей, цвет горизонта темно-бурый. Ещё глубже залегает горизонт гумусовых затеков В., более светло окрашенный глыбистой или глыбисто-призмовидной структуры. За ним следует переходный горизонт ВС. слабо затронутый процессами почвообразования. Он переходит в почвообразующую породу желто-бурого или бурого цвета.

На обследованной территории солонцы степные имеют легкосуглинистый мехсостав. Содержание гумуса незначительное (0,98-1,31%). Валовое содержание фосфора (0,063-0,070%; и азота (0,056-0,071%) также незначительное. Обеспеченность доступными для растений формами фосфора для злаков от низкой до средней, калием обеспеченность высокая. Реакция почвенного раствора в верхних горизонтах близкая к нейтральной (рН 6,8-7,35), в карбонатных горизонтах переходит в щелочную (рН 8,1-9,2). По глубине залегания скоплений водорастворимых солей солонцы степные относятся к солончаковатым видам (если залегают в слое 30-80 см). По данным анализа водной вытяжки содержание солей составляет 0,4-1,3%. Тип засоления хлоридно-сульфатный или сульфатный. Растительный покров представлен полынно-типчковой растительностью.

Солонцы лугово-степные (1, 11). Развиваются в условиях близкого залегания минерализованных грунтовых вод (3-6 м), которые оказывают влияние на формирование засоленных горизонтов, способствуя накоплению в них водорастворимых солей. Почвообразующими породами для них служат озерно-аллювиальные суглинки и глины. По мощности надсолонцового горизонта среди лугово-степных солонцов выделены мелкие, средние и глубокие, а по солевому профилю солончаковые и солончаковатые. Механический состав преобладает среднесуглинистый. Иллювиальный солонцовый горизонт в этих почвах проявляется достаточно четко по значительной обогащенности илистыми частицами и по значительному содержанию в поглощающем комплексе почвы поглощенного натрия (до 25%). Содержание солей с слое 27-70 см составляет 1,0-1,8%. Надсолонцовый горизонт содержит 0,55-0,84% гумуса. Удержание валовых форм азота в горизонте А от 0,08 до 0,25%. Реакция почвенного раствора нейтральная с поверхности (рН 6,9), с глубиной изменяется до слабощелочной (рН 7,3).

Солонцы луговые (12). В основном приурочены к склонам приозерных понижения, а также к понижениям рельефа на плакоре и формируются на суглинках в условиях неглубокого залегания минерализованных грунтовых вод (1,5-3 м), которые своими пленочно-капиллярными токами воздействуют на почвообразование, пополняя запасы водорастворимых солей в почвах. Содержание солей в слое 14-25 см составляет 1,1%. Механический состав легкосуглинистый. Мощность надсолонцового горизонта колеблется от 5 до 10 см. Реакция почвенного раствора нейтральная, в надсолонцовом горизонте рН 7,0-7,4,

с глубиной переходит в щелочную и сильнощелочную. Количество содержащегося гумуса в верхнем надсолонцовом горизонте колеблется от 1-2,9%. Растительный покров представлен волоснецовой, бескильницево-разнотравной и камфоросмо-бескильницевой ассоциациями.

Луговые засоленные почвы (5). Приурочены к замкнутым понижениям. Грунтовые воды залегают на глубине 1,5-2 м. Почвообразующая порода - тяжелый суглинок. В луговых засоленных почвах наблюдается более равномерное распределение физической глины по профилю. Содержание гумуса в верхнем горизонте варьируется от 1,64 до 2,44%, в нижележащих горизонтах количество гумуса резко падает. Подвижными формами фосфора они очень мало обеспечены (1,6 мг на 100 г почвы). Подвижным калием обеспечены хорошо (30,5 мг на 100 г почвы) для злаков. Валовые запасы азота высокие и составляют в верхней части профиля 0,42%. Профиль описываемых почв засолен (содержание водорастворимых солей составляет 0,5-1,6%). Тип засоления сульфатный. Растительный покров представлен злаково-разнотравной, злаково-солодково-разнотравной и злаково-разнотравно-солодковой ассоциациями.

Лугово-болотные засоленные почвы (6). Сформировались в отрицательных элементах рельефа в местах с близким залеганием (0,8-1,4 м) минерализованных грунтовых вод. По механическому составу почвы варьируют от песчаных до тяжелосуглинистых. Содержание гумуса в горизонте A_0 составляет 11,75-12,34%, в горизонте A_1 – 2,16-2,82%. Валовые запасы фосфора в горизонте A_0 – 0,201-0,279, в A_1 – 0,095-0,105%, азота соответственно 0,831-0,876 и 0,145-0,182%. Обеспеченность подвижными формами фосфора (3,26-4,24 мг на 100 г почвы) от низкой до средней для гигрофитных трав. Соли залегают с поверхности и в слое 0-36 см, их содержание составляет 0,5-1,2%. Растительный покров представлен тростниковой и осоковой ассоциациями.

Болотные почвы (9). Эти почвы получили небольшое распространение, сформировались в приозерных понижениях при постоянном переувлажнении грунтовыми водами, которые залегают на глубине 0,5-0,6 м, а в весенний период смыкаются с поверхностными водами. Растительность представлена тростниковой ассоциацией.

Солончаки луговые (14). Приурочены к низким озерным террасам ПО микро-рельефным повышениям. Почвообразующими породами служат глины озерно-аллювиального происхождения. Грунтовые воды залегают на глубине 1 -2 м. Солончаки луговые встречаются суглинистых и глинистых разновидностей. Содержание гумуса достигает 0,6%, валового азота 0,164%, валового фосфора 0,056%. Обеспеченность подвижными формами фосфора для лебедово-разнотравных ассоциаций средняя (8,5 мг на 100 г почвы). Обменным калием обеспеченность высокая (50,25 мг на 100 г почвы). Реакция почвенного раствора близкая к нейтральной в верхних горизонтах ($pH=7,5-8$). Солончаки луговые засолены с поверхности. Тип засоления хлоридно-сульфатный. Растительный покров представлен лебедово-разнотравной ассоциацией.

Солончаки присоровые (15). Формируются в приозерных понижениях. На поверхности образуется солевая корка мощностью 0,5-1 см. Механический состав с поверхности тяжелосуглинистый (физической глины содержится 44,05%). Присоровые солончаки содержат очень незначительное количество гумуса в верхней части профиля. В поглощающем комплексе этих почв очень много натрия, который очень ухудшает их физические свойства. Присоровые солончаки имеют очень сильное засоление с поверхности. На них распространен изреженный травостой, представленный сочно-солянковой растительностью с проективным покрытием 20%.

Солончаки соровые (16). Встречаются большей частью по днищам высохших озер и залегают пятнами с солончаками луговыми. Для соровых солончаков характерно полное отсутствие растительности. Грунтовые воды залегают неглубоко (0,5-1 м) и сильно минерализованы. В верхней части выделяется солевая корка мощностью 2-4 см.

Выводы.

Анализ данных дистанционного зондирования, сопровождающийся изучением фондового материала позволил создать карту современного состояния почвенного покрова исследуемой территории.

Подводя итог об отражательной способности почв, следует отметить, что увеличение содержания влаги вызывает уменьшение отражательной способности в отражающем диапазоне спектра; текстура почвы вызывает увеличение отражательной способности при уменьшении размера частиц; чем меньше шероховатость почвы, тем выше отражательная способность. Почвообразующие породы на обследованной территории представлены древнеаллювиальными и озерноаллювиальными отложениями. Почвы Аккулинского района – каштановые и темно-каштановые, по механическому составу от песчаных до тяжелого суглинка.

Список использованной литературы:

1. В.А. Ковда. Почвенный покров. Его улучшение, использование и охрана. Издательство «Наука», Москва, 1981г. –462 с.
2. Бильдебаета Р., Джаманкузов Т. Изменение плодородия почв Северного Казахстана в результате их освоения // Почвенно-агрохим. и эколог, проблемы формир. высокопродукт. агроценозов: Тезисы докладов Всесоюз. конф. - Пушкино, 1988.- 112 с.
3. Евстифеев Ю.Г. Почвы Казахской ССР. Вып.9. Павлодарская область. -Алма Ата: АН КазССР, 1966 - 416 с.
4. Ахтырцев А. Б. Локальное переувлажнение как фактор деградации земель в Черноземном центре / А. Б. Ахтырцев, Б. П. Ахтырцев // Природные ресурсы Воронежской области, их воспроизводство, мониторинг и охрана. - Воронеж : Петровский сквер, 1995. - С. 39-42.
5. <http://www.stat.kz/publishing/20111/SelXozEnd.pdf> (дата обращения: 22.01.2019)
6. Книжников Ю. Ф. Аэрокосмические методы географических исследований: учеб. для студентов вузов / Ю. Ф. Книжников, В. И. Кравцова, О. В. Тутубалина. – М.: Академия, 2004. – 336 с.
7. Лабутина И.А. Дешифрирование аэрокосмических снимков. - М.: Аспект Пресс, 2004. -184 с.
8. Интернет ресурс. <https://kazhydromet.kz/ru/bulleten/okrsreda?year=2018>. (дата обращения: 10.01.2019).
9. Национальный Атлас Республики Казахстан / под ред. А.Р. Медеу и др. – Алматы, 2010. – Т. 1. – 158 с.
10. Метеорологические таблицы ТМ-1 за 2017-2018 гг. по станциям Павлодарской области. – Павлодар, 2018. – 125 с.
11. Берлянт А.М., Востокова А.В., Кравцова В.И., Лурье И.К., Сваткова Т.Г., Серапинас Б.Б. Картоведение. — М.: Аспект Пресс, 2003. - 477 с.
12. Андроников В.Л., Королюк Т.В. Изучение мелиоративного состояния орошаемых земель по материалам аэрокосмической съемки // В сб.: Докучаевское почвоведение 100 лет на службе сельского хозяйства. - Л., 1983. - С. 94-95.
13. Анисимов А.Г. Опыт применения космических снимков при составлении среднemasштабных почвенных карт // В сб.: Тез. докл. 6 Делегатского съезда Всесоюзного общества почвоведов. - Тбилиси, 1981. - Т. 4. - С. 142.
14. Хаджиев У. А., Мазко В.М. Использование космической информации для оценки состояния почвенного покрова горных территорий Средней Азии // В сб.: Современные методы исследования почв. -М.: МГУ, 2003. - С. 123-124.
15. Залетов А.А., Михайлов И.С., Новожилова В.В. и др. Использование мелкомасштабных космических снимков при использовании почв и земельных ресурсов аридной зоны Монголии // Тез. докл. 6 Делегат, съезда Всес. о-ва почвоведов. - Тбилиси, 2010. - Кн. 4. - С. 144.

16. Сайт акимата Павлодарской области: Сельское хозяйство (дата обращения: 26.12.2018).

17. Андроников В.Л., Семина Е.В., Шершукова Г.А. Аэрокосмические методы исследования и картографирования почвенного покрова лесных территорий // В сб.: Аэрокосмические методы исследования лесов. - Красноярск, 1984. - С. 45 - 47.

18. Smith S.M., Cutler E.Y.B. A comparative analysis of true colour and colour infrared aerial photography as aids in the mapping of soils. New Zealand // J. Sci. - 2012. -№25.-P. 325-334.

19. Холчельников Ю.С. Факторы изображения на аэроснимках почв распаханых массивов (на примере Северного Казахстана) // Тр. Лабор. Аэрометодов АН СССР. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. - Т. 4.

ECOLOGY

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN EKONOMİK, ÇEVRESEL VE SOSYAL BOYUTLARI ÇERÇEVESİNDE 2018 SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF THE CURRICULUM OF SOCIAL STUDIES IN 2018 WITHIN THE SCOPE OF ECONOMIC, ENVIROMENTAL AND SOCIAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Yılmaz Demir¹, Emin Atasoy²

¹PhD student, Bursa Uludağ University, Institute of Educational Sciences, Social Studies Education,
²Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Education, Department of Social Studies Education

Özet

Literatürde uluslararası düzeyde sürdürülebilir kalkınma için eğitim ile ilgili bireylerin bilgi, ilgi, tutum ve davranışlarını inceleyen uygulamalı çalışmaların yanı sıra sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlarını da ele alan geniş kapsamlı teorik çalışmaların olduğu görülmektedir. Ancak ulusal anlamda öğretim programlarının sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları açısından değerlendirildiği çalışmalar eksiktir. Türkiye’de ilköğretim düzeyinde sürdürülebilir kalkınma konusunda eğitime katkıda bulunan derslerin Sosyal Bilgiler ve Fen Bilimleri olması sebebiyle bu araştırmada sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları çerçevesinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programındaki ilgili kazanımlar değerlendirilmektedir. Buna göre 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik 25, çevresel boyutuna yönelik 7, sosyal boyutuna yönelik ise 51 kazanım olmak üzere toplam 83 kazanım bulunmaktadır. Bu oran Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan toplam kazanımların % 63,36’sını oluşturmaktadır. Sınıf düzeyine göre bakıldığında ise 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik 4. sınıfta 21, 5. sınıfta 24, 6. sınıfta 20 ve 7. sınıfta 18 kazanım bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma için eğitim, Sosyal bilgiler dersi öğretim programı

Abstract. It is seen that there are practical studies examining the knowledge, interest, manner, and behavior of individuals relevant to education for sustainable development at an international level in literature, besides there are also well-rounded theoretical studies discussing economic, environmental, and social aspects of sustainable development. However, the studies evaluated in terms of economic, environmental and social aspects of sustainable development of curriculum nationally are deficient. On the grounds of the lessons making contribution to education on sustainable development at elementary education level in Turkey are Social Studies and Science and Technology, the gains related to the curriculum of Social studies are turned to account within the scope of economic, environmental and social aspects of sustainable development in this research. Accordingly, there are 83 gains in total on the brink of 25 gains towards economic aspect of sustainable development, 7 gains towards environmental aspect of sustainable development, and 51 gains towards social aspect of sustainable development in Social Studies Curriculum in 2018. This proportion composes 63,36 % of total gains taking part in Social Studies Curriculum. When examining according to class levels, there are 21 gains at 4th grade, 24 gains at 5th grade, 20 gains at 6th grade, and 18 gains at 7th grade towards economic, environmental and social aspects of sustainable development in Social Studies Curriculum in 2018.

Keywords: Education for Sustainable Development, Social Studies Curriculum.

Giriş

21. yüzyıl, insanoğlunun sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak için Dünya'nın sınırlı kapasitesini fazlasıyla zorladığı bir dönemdir. Hızlı nüfus artışıyla birlikte su, toprak ve havada yaşanan kirlilik, küresel ısınma, bazı canlı türlerinin yok olması ve birçoğunun yok olma tehlikesi altında olması çevresel sorunların sadece birkaçıdır. Kaynakların hızla tükenmesi, borçlanma, dışa bağımlılık, zengin ve fakir insanlar arasındaki uçurumun artması, aşırı tüketim, sınırsız büyüme hırsı ve üretme arzusu, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik krizler günümüz dünyasının ekonomik sorunlarından bazılarıdır. Açlık, yoksulluk, çarpık kentleşme, göç, etnik ve dini çatışmalar, ırkçılık gibi konular ise küresel çapta hissedilen sosyal sorunlardır. Bu bağlamda günümüzde ekonomik, çevresel ve sosyal problemlerin artışıyla birlikte “sürdürülebilirlik”, “sürdürülebilir kalkınma” ve “sürdürülebilir kalkınma için eğitim” kavramları eğitim ve politik çevrede, medya ve bilim dünyasında sıklıkla gündemde olan konular haline gelmiştir. Dolayısıyla son yıllarda popülerlik kazanan “sürdürülebilirlik”, “sürdürülebilir kalkınma” ve “sürdürülebilir kalkınma için eğitim” kavramları mühendislik, mimarlık, turizm, ekonomi, idari ve eğitim gibi birçok disiplinin konusunu oluşturmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramı, küresel boyutta ilk kez 1972'de Roma Kulübü tarafından yayımlanan “Büyümenin Sınırları” adlı raporda gündeme gelmiştir (Meadows ve diğ., 1972). Ancak bu kavramın tüm dünyada yaygın olarak kullanılmaya başlanması, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (World Commission on Environment and Development-WCED) tarafından hazırlanan ve Brundtland Raporu olarak bilinen 1987 yılında yayınlanan “Ortak Geleceğimiz” raporuyla gerçekleşmiştir. “Daima var olma” anlamına gelen sürdürülebilirlik kavramı, sosyal ve ekonomik gelişmelerle çevresel kaygıların bir birleşimi olarak tanımlanabilir (De Pauw ve diğ., 2015).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı ise genel olarak “gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama fırsatlarını ellerinden almadan, şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanabildiği gelişme süreci” (WCED, 1987) olarak tanımlanmaktadır. Çevre, toplum ve ekonomi olmak üzere üç bileşeni olduğu düşünülen (McKeown ve diğ., 2002) sürdürülebilir kalkınmayı Ruckelshaus (1989), “ekolojinin en geniş sınırları içinde ekonomik büyümenin ve kalkınmanın karşılıklı etkileşim ile sağlanacağı ve zaman içinde korunacağı doktrin” şeklinde tanımlamaktadır. 1992 Rio Dünya Zirvesi Genel Sekreteri Maurice Strong, sürdürülebilir kalkınmayı kısaca “yıkım yapılmaksızın gerçekleştirilen kalkınma” (Evren, 2016) olarak tanımlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma için “Stockholm Konferansı” (1972), “Ortak Geleceğimiz Raporu” (1987), “Rio Zirvesi” (1992), “Habitat II Zirvesi” (1996), “Rio+5 Zirvesi” (1997), Binyıl Kalkınma Hedefleri (2000), “Johannesburg Zirvesi” (2002) ve “Rio+20 Zirvesi” (2012) gibi uluslararası platformlarda birçok adım atılmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma için eğitim kavramı ise eğitim sistemine sürdürülebilirlikle ilgili bütüncül bir bakış açısı yerleştirmek ve böylelikle yerel ve küresel ölçekte çevresel, sosyal ve ekonomik dengeye ulaşmak için gerekli bilinç ve davranışı kazandırmak şeklinde tanımlanabilir (Hotinli ve diğ., 2013). Dünya çapında sürdürülebilir kalkınma için eğitimin öneminin daha geniş kitlelerde farkındalık yaratması amacıyla Ocak 2005'te Birleşmiş Milletler tarafından 2005-2014 yılları arasındaki süre ‘Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitimin On Yılı’ olarak ilan edilmiştir (Calder ve Clugston, 2005). Sürdürülebilir kalkınma için eğitim, küresel sistemin nasıl çalıştığına ve tüm parçaların nasıl birbirine bağlı olduğuna dair bir farkındalığa sahip olmayı gerektirdiği gibi gezegenin refahı, ekosistemleri, kültürü ve halkı hakkında derin bir endişeye sahip olmayı gerektirmektedir. İnsanların, doğanın yani daha büyük bir sistemin parçası olduğunu anlamaları ve sorunları bütünsel olarak incelemeleri açısından bu eğitim elzemdir (Qablan, 2005). Hiç kuşkusuz bu eğitim anlayışı, insanları sürdürülebilir geçim arayışlarına yönlendirmek, demokratik bir toplumda katılımı sağlamak ve sürdürülebilir bir şekilde yaşamak için hem rehberlik hem de motive etmektedir (McKeown ve diğ., 2002). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma felsefesinden hareketle sürdürülebilir bir dünya için diğer bir ifade ile ekonomik, çevresel ve sosyal sorunların çözümü için en önemli araç sürdürülebilir kalkınma için eğitimidir (Hotinli ve diğ., 2013).

Özellikle uluslararası alanda sürdürülebilir kalkınma için eğitim adına yürütülen “Tiflis Konferansı” (14-26 Ekim 1977), “Tiflis+35 Konferansı” (6-7 Eylül 2012), “UNESCO: Sürdürülebilir

Kalkınma İçin Eğitim Konferansı” (Bonn, 31 Mart – 2 Nisan 2009), “Uluslararası Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim Konferansı Çalıştayı: Horizon 2015” (Bonn, 27 – 28 Şubat 2012) ve “Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim Konferansı On Yılı Kapanış Toplantısı (Japonya, 13 Kasım 2014)” (Hotinli ve diğ., 2013) gibi etkinlikler oldukça önemlidir. Türkiye’de ise sürdürülebilir kalkınmayla ilgili son yıllarda mühendislik, mimarlık, turizm, ekonomi ve idari bilimler gibi birçok disiplin alanında artan bir bilgi birikimi ve çalışma olmasına rağmen sürdürülebilir kalkınma için eğitim konusunda nispeten daha az çalışma olduğu görülmektedir (Alkış, 2008). Ancak Türkiye’de, “Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitimin On Yılı” programı kapsamında sürdürülebilir kalkınma için eğitim konusunda oluşturulan komite, konunun teknik ve politik boyutlarının incelenmesi yönünde faaliyet göstermektedir. Sürdürülebilir kalkınma için eğitim ile ilgili henüz bir strateji ve eylem planı oluşturulmamış olmasına rağmen eğitim mevzuatında ve yönetmelik ilkelerinde altyapı oluşturacak sürdürülebilir kalkınma eğitimi içerikleri mevcuttur. Dahası “Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitimin On Yılı” hedefleriyle uyumlu birçok çalışma ve proje yürütülmektedir. Kalkınma planları içerisinde özellikle Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (2007-2013) “Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitimin On Yılı” programına uygun amaçlar ve araçlar belirtilmiştir. 2012 yılında hazırlanan Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Raporu’nda da konuyla ilgili birçok öneri bulunmaktadır (Hotinli ve diğ., 2013).

Sürdürülebilir kalkınma için eğitim kapsamında hem ulusal hem de uluslararası yapılan çalışmalara kısaca değinmekte fayda vardır. Uluslararası literatürde farklı yaş ve sınıf düzeylerinde çocukların sürdürülebilirlik kavramını nasıl ve ne şekilde algıladıkları (Walshe, 2008), çevresel sürdürülebilirliği nasıl ve ne şekilde algıladıkları (Spiteri, 2018), sürdürülebilir kalkınma ile ilgili bilgi, tutum ve davranışlarının araştırıldığı (Olsson ve diğ., 2016; Michalos ve diğ., 2012; Petersen ve Alkış, 2009) çalışmaların yanı sıra sürdürülebilirlik bilincinin geliştirilmesi için sürdürülebilir kalkınma eğitimi uygulamanın etkilerinin incelendiği (Berglund ve diğ., 2014) çalışmalar mevcuttur. Laurie ve diğerleri (2016), 18 ülkedeki sürdürülebilir kalkınmaya yönelik eğitimin kaliteli eğitime katkılarını belirlemek için yapılan çalışmaların bir sentezini oluştururken; Hume ve Barry (2015), çevre eğitiminin ve sürdürülebilir kalkınma için eğitimin geniş bir tanımının yaparak bu alanın tarihine, temel tartışmalarına, ana yaklaşımlarına ve geleceğine yönelik kısa bir bakış açısı sunmaktadır. Sürdürülebilirliğin pozitif ve geniş kapsamlı olarak eğitime etkilerinin olabileceğini ve genel olarak sürdürülebilir kalkınmanın tartışıldığı, hedeflerini gerçekleştirmek için eğitimin önemli bir rolünün olduğunun kabul görüldüğü (UNESCO, 2005; Foster, 2001; Bonnett, 1999; Jickling, 1992) çalışmalar sürdürülebilir kalkınma için eğitimin önemini ortaya koyan önemli çalışmalardandır.

Türkiye’de ise sürdürülebilir kalkınma için eğitim ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında; sürdürülebilir kalkınma kavramının öneminin vurgulandığı ve sürdürülebilir kalkınma için eğitime olan ihtiyacın ortaya konduğu çalışmaya (Teksöz, 2014); sürdürülebilirlik sorununun ortaya çıkış nedenlerinin doğru saptanmasına ve sürdürülebilirlik için eğitim çalışmalarının içeriği, kapsamı ve etkililiğinin sorgulanmasına duyulan gereksinime dikkat çeken çalışmaya (Elgin, 2012); coğrafya eğitiminin sürdürülebilir kalkınma eğitimi açısından önemini ortaya konduğu çalışmalara (Kaya, 2012; Alkış, 2009; Alkış, 2007); sosyal bilgiler eğitiminin sürdürülebilir kalkınma eğitimi açısından önemini ortaya konduğu çalışmaya (Kaya ve Tomal, 2011); Türkiye’de sürdürülebilirlikle ilgili nelerin yapıldığı ve başarıldığına ilişkin çalışmaya (Alkış, 2008); ilköğretim programlarında yer alan öğrenci kazanımlarının sürdürülebilir çevre eğitiminin gerekleriyle hangi oranda örtüştüğünün ortaya konduğu çalışmaya (Tanrıverdi, 2009) rastlanmaktadır. Ayrıca ulusal alanda akademisyenlerin, yöneticilerin, öğretmenlerin, öğretmen adaylarının sürdürülebilirlik ile ilgili algılarına ilişkin çok sayıda çalışma (Gökmen ve diğerleri, 2017; Er Nas ve Şenel Çoruhlu, 2017; Sağdıç ve Şahin, 2015; Kılınç ve Aydın, 2011; Türer, 2010; Erdoğan ve Tuncer, 2009; Tamkan, 2008; Tuncer, 2008; Keleş, 2007; Tuncer, Tekkaya ve Sungur, 2006) mevcuttur. Dolayısıyla Türkiye’de yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak sürdürülebilir kalkınmanın kuramsal boyutuna ve yetişkinlere yönelik yapıldığı görülmektedir.

Türkiye’de 2005 yılında bireyin ve toplumun değişen ihtiyaçları doğrultusunda hazırlanan ilköğretim programı; çevre ve sosyal değerlere saygılı, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı

benimseme, bölgesel ekonomik farklılıkları dikkate alarak üretime odaklanma gibi konularda çocukların eğitiminin desteklenmesini amaçlayan özel bir çaba içermektedir (Petersen ve Alkış, 2009). 2018 yılında ise Sosyal Bilgiler, Fen Bilimleri ve Coğrafya dersleri başta olmak üzere yenilenen birçok öğretim programında “sürdürülebilirlik” ile ilgili kazanım, değer ve kavramlara yer verilmiştir. Bu bağlamda yeni öğretim programlarında hem “sürdürülebilirlik” ve “sürdürülebilir kalkınma” kavramlarına yer verilmiş hem de öğretim programlarının felsefesini oluşturan özelliklerinden birisini “doğa bilinciyle desteklenen bir çevre anlayışına sahip öğrencilerin yetiştirilmesi” oluşturmaktadır. Ayrıca Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında öğrencilerden “doğal çevrenin ve kaynakların sınırlılığının farkına varıp çevre duyarlılığı içerisinde doğal kaynakları korumaya çalışmaları ve sürdürülebilir bir çevre anlayışına sahip olmaları” beklenmektedir (MEB, 2018).

Ekonomik, çevresel ve sosyal sorunların artmaya başlamasıyla bu sorunların üstesinden gelebilmek adına yerel, bölgesel, ulusal ve küresel ölçekte çok sayıda çalışma yürütülmektedir. Özellikle yapılan çalışmalarda sürdürülebilir kalkınma felsefesinden hareketle sürdürülebilir bir dünya için en önemli araç olarak sürdürülebilir kalkınma için eğitim görülmekte ve bu süreçte öğretim programları önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda ülkenin eğitim felsefesini oluşturması, eğitimde verimliliği artırması, öğretim ve eğitim faaliyetlerine yön vermesi açısından oldukça önemli olan öğretim programlarının genellikle değişim ve süreklilik açısından kazanımlar, değerler ve becerilerinin değerlendirildiği görülmektedir.

Türkiye’de ilköğretim düzeyinde ağırlıkta Sosyal Bilgiler ve Fen Bilimleri derslerinin sürdürülebilir kalkınma konusunda eğitime katkıda bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle bu araştırmanın amacını, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları çerçevesinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının kazanımlarının değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu çalışmada Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programındaki kazanımların, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları doğrultusunda hazırlanıp hazırlanmadığı irdelenmektedir. Bir doküman analizi olan bu çalışmada yanıtı aranacak sorular aşağıda sıralanmıştır:

- 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan kazanımlardan hangileri sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuyla ilgilidir?
- 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan kazanımlardan hangileri sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilgilidir?
- 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan kazanımlardan hangileri sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuyla ilgilidir?

Yöntem

Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları bütüncül bir yaklaşımla incelenerek başlanan bu çalışmada, 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı doküman olarak seçilmiştir. Araştırma ortamını zenginleştirmesi, araştırmanın farklı boyutlarına odaklanmaya fırsat tanınması, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaması ve araştırmanın amacına uygunluğu nedeniyle nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ile içerik analizi kullanılmıştır. Dokümanlar, nitel çalışmalarda araştırmacıya, ihtiyacı olan veriyi, gözlem veya görüşme yapmaya gerek kalmadan sağlayan bilgi kaynaklarıdır. Bu anlamda doküman incelemesi, araştırmacıya zaman ve para tasarrufu sağlayan bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). İçerik analizi ise “sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı anlam ve/veya dil bilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunma yoluyla sosyal gerçeği araştıran bilimsel bir yaklaşımdır” (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Ayrıca Merriam (2013), bütün nitel veri analizlerinin aslında içerik analizi olduğunu, çünkü belli bir aşamada görüşmelerin, alan notlarının, belgelerin içeriklerinin analiz edildiğini belirtmektedir.

Bulgular

Kavram olarak sürdürülebilir kalkınmanın tartışılmaya ve kullanılmaya başlandığı ilk günden günümüze sürdürülebilir kalkınmanın çoğunlukla üç boyutu olduğu kabul edilmektedir (Holmberg

ve Sandbrook, 1992). Diğer bir ifade ile sürdürülebilir kalkınma ile ilgili yapılan literatür taramasında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutu olmak üzere üç boyutundan söz edilmektedir. Bu bağlamda Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında da sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik kazanımlar incelenmektedir. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı “Birey ve Toplum”, “Kültür ve Miras”, “İnsanlar, Yerler ve Çevreler”, “Bilim, Teknoloji ve Toplum”, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim”, “Etkin Vatandaşlık” ve “Küresel Bağlantılar”, olmak üzere toplam 7 öğrenme alanından oluşmaktadır. Toplam 131 kazanımın bulunduğu Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan tüm kazanımların sınıf düzeyi ve öğrenme alanlarına göre dağılımı tablo 1’de verilmiştir (MEB, 2018).

Tablo 1. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında kazanımların sınıf düzeyi ve öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme Alanı	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf
Birey ve Toplum	5	4	5	4
Kültür ve Miras	4	5	5	5
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	6	5	4	4
Bilim, Teknoloji ve Toplum	5	5	4	4
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	5	6	6	6
Etkin Vatandaşlık	4	4	6	4
Küresel Bağlantılar	4	4	4	4
Toplam	33	33	34	31

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik 25, çevresel boyutuna yönelik 7, sosyal boyutuna yönelik ise 51 kazanım olmak üzere toplam 83 kazanıma yer verilmiştir. Bu oran, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan toplamda 131 kazanımın % 63,36’sına denk gelmektedir. Sınıf düzeyine göre sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik kazanımlara bakıldığında 4. sınıfta 21, 5. sınıfta 24, 6. sınıfta 20 ve 7. sınıfta 18 kazanım bulunmaktadır. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik “Birey ve Toplum” öğrenme alanında 14, “Kültür ve Miras” öğrenme alanında 1, “İnsanlar, Yerler ve Çevreler” öğrenme alanında 6, “Bilim, Teknoloji ve Toplum” öğrenme alanında 12, “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” öğrenme alanında 22, “Etkin Vatandaşlık” öğrenme alanında 13 ve “Küresel Bağlantılar” öğrenme alanında 15 kazanıma yer verilmiştir. Bu verilere göre en fazla kazanımın “Üretim, Dağıtım ve Tüketim” (f=22) öğrenme alanında bulunurken en az kazanımın “Kültür ve Miras” (f=1) öğrenme alanında bulunduğu görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik kazanımların sınıf düzeyi ve öğrenme alanlarına göre dağılımı

Öğrenme Alanı	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	Toplam
Birey ve Toplum	3	3	4	4	14
Kültür ve Miras	-	1	-	-	1
İnsanlar, Yerler ve Çevreler	1	3	-	2	6
Bilim, Teknoloji ve Toplum	4	5	2	1	12
Üretim, Dağıtım ve Tüketim	5	6	6	5	22
Etkin Vatandaşlık	4	2	5	2	13
Küresel Bağlantılar	4	4	3	4	15
Toplam	21	24	20	18	83

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomik Boyutuna Yönelik Kazanımlar

Ekonomi, insanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerinin ve bu faaliyetlerden doğan ilişkilerin bütünü olarak tanımlanırken (TDK, 2018); sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu ise mal ve hizmetleri, doğal kaynakların aşırı tüketimini engelleyerek üreten sürdürülebilir bir sistemi ele alır (Evren, 2016). Bu anlayışa göre sürdürülebilir bir ekonomik sistem, hükümet ve dış borçların yönetilebilirliğini sürdürmesinin yanı sıra hem mal ve hizmetleri süregelen esaslara dayanarak üretebilmeli hem de tarıma ve sanayiye dayalı üretime zarar veren sektörel dengesizliklerden sakınmalıdır (Harris, 2011).

Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda kaynakların tükenebilme potansiyeline sahip olmaları önemlidir. Kaynakların tükenebilme potansiyeline sahip olmalarından dolayı sürdürülebilir kalkınma her zaman yenilenebilir doğal kaynakları ekonomisinin merkezine almaktadır. Özellikle yenilenebilir ve geri dönüşüme odaklanan bir ekonomik anlayışa sahip olan sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunda mal ve hizmet sunumunda daha az materyal kullanılması, enerji ve maddelerin tekrar hammaddeye dönüştürülmesi, üretim süreçleri sonucunda ortaya çıkan atıkların tüketiciler veya üreticiler tarafından geri dönüştürülmesi gibi birçok uygulamayı bünyesinde barındırır (Vivien, 2008). Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutunun, çevresel ve sosyal boyutuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olması kalkınmanın/büyümenin sınırlarını belirlemesi açısından da oldukça önemlidir (Reddy ve Thomson, 2015).

Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna odaklanmış bir eğitim anlayışı imalat ve kaynak temini, kambiyo ve para nakli, muhasebe ve yönetmelik, tüketim ve kullanım, emek ve refah, teknoloji ve altyapı, servet ve paylaşımın (Evren, 2016) yanı sıra insana yakışır iş ve büyüme, sorumlu üretim ve tüketim, azaltılmış eşitsizlik, malların yeniden kullanımı, geri dönüşüm, israf, tasarruf, kaynakların sınırlılığı, taşımacılık ve ulaşım gibi birçok değer, kavram, hedef ve kazanımı içerisinde barındırır. Özellikle bu değer, kavram, hedef ve kazanımların öğretim programlarındaki kazanımlarla uyumlu olması gelecek kuşakların sürdürülebilir bir dünya anlayışına sahip olmaları açısından da önemlidir.

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı incelendiğinde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuyla ilgili aşağıdaki kazanımlara ulaşılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuyla ilgili kazanımların sınıf düzeylerine göre dağılımı

Sınıf Düzeyi ve Kazanımlar	
4. Sınıf	<ol style="list-style-type: none"> 1. İstek ve ihtiyaçlarını ayırt ederek ikisi arasında bilinçli seçimler yapar. 2. Ailesi ve yakın çevresindeki başlıca ekonomik faaliyetleri tanıır. 3. Sorumluluk sahibi bir birey olarak bilinçli tüketici davranışları sergiler. 4. Kendine ait örnek bir bütçe oluşturur. 5. Çevresindeki kaynakları israf etmeden kullanır.
5. Sınıf	<ol style="list-style-type: none"> 1. Yaşadığı yerin ve çevresinin ekonomik faaliyetlerini analiz eder. 2. Yaşadığı yer ve çevresindeki ekonomik faaliyetlere bağlı olarak gelişen meslekleri tanıır. 3. Çevresindeki ekonomik faaliyetlerin, insanların sosyal hayatlarına etkisini analiz eder. 4. Temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik ürünlerin üretim, dağıtım ve tüketim ağını analiz eder. 5. İş birliği yaparak üretim, dağıtım ve tüketime dayalı yeni fikirler geliştirir. 6. Bilinçli bir tüketici olarak haklarını kullanır. 7. Yaşadığı yer ve çevresinin ülkemiz ile diğer ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerdeki rolünü araştırır. 8. Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerde iletişim ve ulaşım teknolojisinin etkisini tartışır.

---

6. Sınıf	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ülkemizin kaynaklarıyla ekonomik faaliyetlerini ilişkilendirir. 2. Türkiye'nin coğrafi özelliklerini dikkate alarak yatırım ve pazarlama proje önerileri hazırlar. 3. Vatandaşlık sorumluluğu ve ülke ekonomisine katkısı açısından vergi vermenin gereğini ve önemini savunur. 4. Nitelikli insan gücünün Türkiye ekonomisinin gelişimindeki yerini ve önemini analiz eder. 5. İlgi duyduğu mesleklerin gerektirdiği kişilik özelliklerini, becerileri ve eğitim sürecini araştırır. 6. Ülkemizin Türk Cumhuriyetleri ve komşu devletlerle olan kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkilerini analiz eder. 7. Ülkemizin diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini analiz eder.
7. Sınıf	<ol style="list-style-type: none"> 1. Üretimde ve yönetimde toprağın önemini geçmişten ve günümüzden örneklerle açıklar. 2. Üretim teknolojisindeki gelişmelerin sosyal ve ekonomik hayata etkilerini değerlendirir. 3. Dünyadaki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni meslekleri dikkate alarak mesleki tercihlerine yönelik planlama yapar. 4. Dijital teknolojilerin üretim, dağıtım ve tüketim alanında meydana getirdiği değişimleri analiz eder. 5. Türkiye'nin ilişkide olduğu ekonomik bölge ve kuruluşları tanıır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik 4. 5. 6. ve 7. sınıf düzeylerinde toplam 25 kazanım bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik 4. ve 7. sınıfta 5'er kazanıma, 5. sınıfta 7 kazanıma ve 6. sınıfta 8 kazanıma yer verilmiştir. 4. sınıfta öğrenciler özellikle aile gibi çok yakın çevresindeki ekonomik faaliyetlerle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları edinmektedir. Ayrıca bu sınıf düzeyinde genel olarak öğrenciler istekleri doğrultusunda değil, ihtiyaçları doğrultusunda alışveriş yapmayı, bilinçli birer tüketici olmayı, israf etmemeyi, kendi bütçelerini yapmayı öğrenmektedir. 5. sınıfta öğrenciler genel anlamda yaşadığı yörenin, bölgenin ekonomik faaliyetleriyle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları edinmektedir. Diğer bir ifadeyle 5. sınıfta öğrenciler yaşadığı yerin ekonomik faaliyetlerini ve bu ekonomik faaliyetlere bağlı olarak gelişen meslekleri, yakın çevresindeki ekonomik faaliyetlerin insanların sosyal hayatları üzerindeki etkisini, ülkeler arası ekonomik ilişkilerde bölgesinin, yöresinin ve ulaşım ile iletişimin etkisini öğrenmektedir. 6. sınıfta ise öğrenciler Türkiye'nin ekonomik faaliyetleriyle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları edinirken 7. sınıfta geçmişten günümüze ekonomik hayat ve mesleklerle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları edinmektedir. Bu bağlamda 4. sınıftan 7. sınıfa kadar uzanan süreçte öğrenciler yakından uzağa ilkesi ve genişleyen çevre anlayışıyla paralel olarak ekonomik faaliyetlerle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları edinmektedir.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Sürdürülebilir Kalkınmanın Çevresel Boyutuna Yönelik Kazanımlar

Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutu, çevreye ekonomik kaygılarla yaklaşılmadığı (Bilgili, 2017) gibi kendi kaynaklarını yönetebilen ve çevreye zarar vermeden bunu yapan bir sistemi öngörür (Evren, 2016). Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel anlayışı; sürdürülebilirlik, nüfus ve tüketim düzeylerindeki sınırları da içermektedir (Harris, 2011). Fiziksel çevrede değer verilen şeyleri veya nitelikleri korumak şeklinde tanımlanan çevresel sürdürülebilirlik (Sutton, 2004), mevcut ve gelecek nesillerin kaynak ve hizmet ihtiyaçlarını karşılarken bunları sağlayan ekosistemlerin sürdürülebilirliğinden ödün vermemeye özen göstermektir. En geniş tanımıyla sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutu, insanların ihtiyaçlarını tatmin etmesini sağlayan ekosistemlerin dayanıklılık, esneklik ve bağlantılı olma ilkelerini göz önünde bulundurarak, ekosistemlerin

kendilerini yeniden yaratma özelliklerine dikkat eden ve biyoçeşitliliği azaltmayan eylemleri içermektedir (Morelli, 2011).

İklim eğilimi, karada yaşam, suda yaşam gibi sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerinin yanı sıra ekosistemlerin dayanıklılık, esneklik, kendini yeniden üretme, taşıma gücü ve çeşitlilik gibi temel ilkelerine önem veren sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna (Bilgili, 2017) yönelik verilecek eğitim sürdürülebilir bir dünya için elzemdir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilgili ham madde ve enerji, su ve hava, flora ve fauna, habitat ve insan yerleşimleri, sağlık, hijyen ve besin, emisyon ve atıklar (Evren, 2016) gibi birçok değer, kavram, hedef ve kazanımların öğretim programlarındaki kazanımlarla uyumlu olması gelecek kuşakların sürdürülebilir bir dünya anlayışına sahip olmaları açısından önemlidir.

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı incelendiğinde sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilgili aşağıdaki kazanımlara ulaşılmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilgili kazanımların sınıf düzeylerine göre dağılımı

Sınıf Düzeyi ve Kazanımlar	
4. Sınıf	1. Doğal afetlere yönelik gerekli hazırlıkları yapar. 2. Teknolojik ürünleri kendisine, başkalarına ve doğaya zarar vermeden kullanır.
5. Sınıf	1. Yaşadığı çevrede görülen iklimin, insan faaliyetlerine etkisini, günlük yaşantısından örnekler vererek açıklar. 2. Yaşadığı çevredeki afetlerin ve çevre sorunlarının oluşum nedenlerini sorgular. 3. Doğal afetlerin toplum hayatı üzerine etkilerini örneklerle açıklar.
6. Sınıf	1. Kaynakların bilinçsizce tüketilmesinin canlı yaşamına etkilerini analiz eder.
7. Sınıf	1. Arkadaşlarıyla birlikte küresel sorunların çözümüne yönelik fikir önerileri geliştirir.

Tablo 4’te görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınma çevresel boyutuna yönelik 4. 5. 6. ve 7. sınıf düzeylerinde toplam 7 kazanıma yer verilmiştir. Bu verilere göre Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmaya yönelik en az kazanımın, sürdürülebilirliğin çevresel boyutuna yönelik kazanımlar olduğu görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna yönelik 4. sınıfta 2; 5. sınıfta 3; 6. ve 7. sınıflarda ise 1’er kazanıma yer verilmiştir. Ayrıca 4. ve 5. sınıflarda doğal afetler ve çevre sorunlarına odaklanan kazanımlar da bulunmaktadır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal Boyutuna Yönelik Kazanımlar

Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutu, topluma ve toplumsal sorunlara karşı duyarlılığı, toplumsal refahı destekleyen fiziksel, kültürel ve sosyal alanların yaratılması ve bu alanlarda yaşayan insanlarla etkileşimde bulunma sürecini kapsamaktadır (Palich ve Edmonds, 2013: 1). Sosyal sürdürülebilirlik insanın yaşadığı, çalıştığı yerlerde insanların neye ihtiyacı olduğunun anlaşılması ve refahı sağlayan sürdürülebilir yerler yaratma süreci olarak düşünülebilir. Bu bağlamda sosyal sürdürülebilirlik, fiziksel alan tasarımının (altyapılar, sosyal olanaklar, insanların katılımı ve gelişimini sağlayacak alanlar gibi), toplumsal alan tasarımıyla birleştirilmesi olarak görülebilir (Woodcraft ve diğerleri, 2011: 16). Sosyal olarak sürdürülebilir bir sistem, eşitlik dağılımını; sağlık ve eğitim, cinsiyet eşitliği, politik sorumluluk ile katılımı içeren sosyal hizmetlerin yeterli düzeyde gerçekleştirilmesini sağlamalıdır (Harris, 2011).

Sosyal sermaye, adalet, eşitlik gibi temel ihtiyaçların sağlanması aşaması olan “sürdürülebilirliğin geliştirilmesi”, çevresel hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için davranış değişiklikleri aşaması olan “sürdürülebilirliğe bağlanma” ve değişim karşısında sosyo-kültürel özelliklerin korunması aşaması olan “sürdürülebilirliğin korunması” olmak üzere sürdürülebilirliğin sosyal boyutunun üç aşamasından söz edilebilir (Vallance ve diğerleri, 2011). Ayrıca eşitlik, çeşitlilik, bağlılık, yaşam kalitesi, demokrasi ve yönetim olmak üzere beş temel ilkenin (McKenzie, 2004) oluşmasına yönelik verilecek eğitim, sosyal açıdan sürdürülebilir bir toplum oluşturulabilmesi

adına oldukça önemlidir. Örgütlenme ve yönetim, kanun ve adalet, iletişim ve eleştiri, temsiliyet ve müzakere, emniyet ve uyum, diyalog ve uzlaşma, etik ve hesap verebilirlik (Bilgili, 2017) gibi kavram ve/veya değerlerin yanı sıra yoksullağa son, açlığa son, sağlıklı bireyler, nitelikli eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, barış, adalet ve güçlü kurumlar ve hedefler için ortaklık gibi hedefler ve kazanımların öğretim programlarındaki kazanımlarla uyumlu olması gelecek kuşakların sürdürülebilir bir dünya anlayışına sahip olmaları açısından oldukça önemlidir.

Sosyal Bilgiler Öğretim Programı incelendiğinde sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuyla ilgili aşağıdaki kazanımlara ulaşılmıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuyla ilgili kazanımların sınıf düzeylerine göre dağılımı

Sınıf Düzeyi ve Kazanımlar	
4. Sınıf	1. Bireysel ilgi, ihtiyaç ve yeteneklerini tanır.
	2. Kendisini farklı özelliklere sahip diğer bireylerin yerine koyar.
	3. Diğer bireylerin farklı özelliklerini saygı ile karşılar.
	4. Çevresindeki teknolojik ürünleri, kullanım alanlarına göre sınıflandırır.
	5. Teknolojik ürünlerin geçmişteki ve bugünkü kullanımını karşılaştırır.
	6. Çevresindeki ihtiyaçlardan yola çıkarak kendine özgü ürünler tasarlamaya yönelik fikirler geliştirir.
	7. Çocuk olarak sahip olduğu haklara örnekler verir.
	8. Aile ve okul yaşamındaki söz ve eylemlerinin sorumluluğunu alır.
	9. Okul yaşamında gerekli gördüğü eğitsel sosyal etkinlikleri önerir.
	10. Ülkesinin bağımsızlığı ile bireysel özgürlüğü arasındaki ilişkiyi açıklar.
	11. Dünya üzerindeki çeşitli ülkeleri tanıtır.
	12. Türkiye'nin komşuları ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini kavrar.
	13. Farklı ülkelere ait kültürel unsurlarla ülkemizin sahip olduğu kültürel unsurları karşılaştırır.
	14. Farklı kültürlerle saygı gösterir.
5. Sınıf	1. Sosyal Bilgiler dersinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin etkin bir vatandaşı olarak kendi gelişimine katkısını fark eder.
	2. Sahip olduğu haklarının farkında olan bir birey olarak katıldığı gruplarda aldığı rollerin gerektirdiği görev ve sorumluluklara uygun davranır.
	3. Çocuk olarak haklarından yararlanmaya ve bu hakların ihlal edildiği durumlara örnekler verir.
	4. Kültürel öğelerin, insanların bir arada yaşamasındaki rolünü analiz eder.
	5. Teknoloji kullanımının sosyalleşme ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini tartışır.
	6. Sanal ortamda ulaştığı bilgilerin doğruluk ve güvenilirliğini sorgular.
	7. Sanal ortamı kullanırken güvenlik kurallarına uyar.
	8. Buluş yapanların ve bilim insanlarının ortak özelliklerini belirler.
	9. Yaptığı çalışmalarda bilimsel etiğe uygun davranır.
	10. Bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar ile bu ihtiyaçların karşılanması için hizmet veren kurumları ilişkilendirir.
	11. Temel hakları ve bu hakları kullanmanın önemini açıklar.
	12. Turizmin uluslararası ilişkilerdeki önemini açıklar.
	13. Çeşitli ülkelerde bulunan ortak miras öğelerine örnekler verir.
6. Sınıf	1. Sosyal, kültürel ve tarihî bağların toplumsal birlikteliğin oluşmasındaki yerini ve rolünü analiz eder.
	2. Toplumda uyum içerisinde yaşayabilmek için farklılıklara yönelik ön yargıları sorgular.

3. Toplumsal birlikteliğin oluşmasında sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı destekleyici faaliyetlere katılır.
4. Bir soruna getirilen çözümlerin hak, sorumluluk ve özgürlükler temelinde olması gerektiğini savunur.
5. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin gelecekteki yaşam üzerine etkilerine ilişkin fikirler ileri sürer.
6. Bilimsel araştırma basamaklarını kullanarak araştırma yapar.
7. Demokrasinin temel ilkeleri açısından farklı yönetim biçimlerini karşılaştırır.
8. Yönetimin karar alma sürecini etkileyen unsurları analiz eder.
9. Toplumsal hayatımızda demokrasinin önemini açıklar.
10. Türkiye Cumhuriyeti'nin etkin bir vatandaşı olarak hak ve sorumluluklarının anayasal güvence altında olduğunu açıklar.
11. Türk tarihinden ve güncel örneklerden yola çıkarak toplumsal hayatta kadına verilen değeri fark eder.
12. Ülkemizin sahip olduğu siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel özelliklere bağlı olarak uluslararası alanda üstlendiği rolleri analiz eder.

7. Sınıf

1. İletişimi etkileyen tutum ve davranışları analiz ederek kendi tutum ve davranışlarını sorgular.
2. Bireysel ve toplumsal ilişkilerde olumlu iletişim yollarını kullanır.
3. Medyanın sosyal değişim ve etkileşimdeki rolünü tartışır.
4. İletişim araçlarından yararlanırken haklarını kullanır ve sorumluluklarını yerine getirir.
5. Örnek incelemeler yoluyla göçün neden ve sonuçlarını tartışır.
6. Temel haklardan yerleşme ve seyahat özgürlüğünün kısıtlanması halinde ortaya çıkacak olumsuz durumlara örnekler gösterir.
7. Özgür düşüncenin bilimsel gelişmelere katkısını değerlendirir.
8. Kurumların ve sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına ve sosyal yaşamdaki rollerine örnekler verir.
9. Demokrasinin ortaya çıkışını, gelişim evrelerini ve günümüzde ifade ettiği anlamları açıklar.
10. Demokrasinin uygulanma süreçlerinde karşılaşılan sorunları analiz eder.
11. Türkiye'nin üyesi olduğu uluslararası kuruluşlara örnekler verir.
12. Çeşitli kültürlere yönelik kalıp yargıları sorgular

Tablo 5'te görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuna yönelik 4. 5. 6. ve 7. sınıf düzeylerinde toplam 51 kazanıma yer verilmiştir. Bu verilere göre Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmayla ilgili en fazla kazanımın sürdürülebilirliğin sosyal boyutuna yönelik kazanımlar olduğu görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuna yönelik 4. sınıfta 14; 5. sınıfta 13; 6. ve 7. sınıflarda ise 12'şer kazanım bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuna yönelik kazanımlar incelendiğinde tüm sınıf düzeylerinde öğrencilerin bireysel gelişimi, temel hak ve özgürlükler, demokratik ve toplumsal değerler, bilimsel ve teknolojik gelişmeler en fazla üzerinde durulan konuları oluşturmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Sosyal bilimlere ait birçok konuyu bünyesinde barındıran Sosyal Bilgiler dersi özelde sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik eğitiminin verilmesi; genelde ise sürdürülebilir kalkınma eğitimi için oldukça önemlidir. 2005 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programındaki sürdürülebilir kalkınma eğitimine yönelik kazanımlar incelendiğinde; kültürel sürdürülebilirlik, sürdürülebilir ekonomi (sürdürülebilir kalkınma), doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, sürdürülebilir barış, yaşam alanlarının sürdürülebilirliği, sürdürülebilir toprak kullanımının ön plana çıktığını görülmektedir. Öte yandan programa, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma için

öncelikli alanlara (iklim değişikliği, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği, biyolojik çeşitlilik, arazi bozulması, su yönetimi, sürdürülebilir kalkınma, kimyasallar, toprak yönetimi) yönelik kazanımların da eklenmesi Sosyal Bilgiler eğitiminin sürdürülebilir kalkınma eğitimine olan katkısını artırabilir (Kaya ve Tomal, 2011).

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında ise sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik 25, çevresel boyutuna yönelik 7, sosyal boyutuna yönelik ise 51 kazanım olmak üzere toplam 83 kazanım bulunmaktadır ki bu oran, öğretim programındaki toplam kazanım sayısının % 63,36'sını oluşturmaktadır. Bu verilere göre sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna yönelik kazanımlar diğer boyutlarına göre eksiktir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna yönelik kazanım sayısının artırılması gerekmektedir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın tüm boyutlarına yönelik kazanımların sadece teorikte kalmayıp davranışa dönüştürülebilecek eğitim uygulamalarıyla da desteklenmesi gerekmektedir.

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programındaki kazanımlar sınıf düzeyine göre incelendiğinde; sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal boyutuna yönelik 4. sınıfta 21, 5. sınıfta 24, 6. sınıfta 20 ve 7. sınıfta 18 kazanım bulunmaktadır ki bu oranlar ilgili kazanımların sınıf düzeylerine göre dengeli dağıtıldığını göstermektedir.

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutuna yönelik kazanımlar genel olarak ihtiyaçlar doğrultusunda alışveriş yapılması, bilinçli bir tüketici olunması, israf edilmemesi, öğrencilerin kendi bütçelerini yapmayı öğrenmesinin yanı sıra yakın çevresinin, yaşadığı yörenin, bölgenin, ülkenin ve dünyanın ekonomik faaliyetleri ile geçmişten günümüze ekonomik hayat ve mesleklerle ilgili temel kavram, bilgi, beceri, değer ve kazanımları içermektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuna yönelik kazanımlar genel olarak doğal afetler ve çevre sorunlarına odaklanmışken sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutuna yönelik kazanımlar ise öğrencilerin bireysel gelişimi, temel hak ve özgürlükler, demokratik ve toplumsal değerler, belimsel ve teknolojik gelişmelere odaklanmıştır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın tüm boyutlarına odaklanan bir eğitim anlayışına ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutuyla ilgili kazanımlara yeterli düzeyde yer verilmemiştir. Bu bağlamda bu araştırmadan elde edilen bulgular Atasoy'un (2015: 341) şu tespit ve değerlendirmeleriyle de desteklenebilir: "Çevre ahlakı ve çevre hakkı eğitiminin sağlıklı verilmediği ilköğretim okullarında, çevre sorunlarının felsefi ve etik kökenlerine de hiç değinilmemektedir. İnsan-doğa çatışması sadece tahribat ve kirlenme boyutunda ele alınmakta böylece çevre sorunlarının çok boyutluluğu ve karmaşık kökenliliği gözden kaçmaktadır. Tüm bunların sonucunda çevre sorunları, çocuklar tarafından sağlıklı algılanmadığı gibi küresel ekolojik tehdit de istendiği gibi idrak edilememektedir."

Kaynakça

1. Alkış, S. (2007). "Coğrafya Eğitiminde Yükselen Paradigma: Sürdürülebilir Bir Dünya", *Marmara Coğrafya Dergisi*, (15), 55-64.
2. Alkış, S. (2008). "Education for Sustainable Development in Turkey", *Internationale Schulbuch for schung/International Textbook Research*, 30 (2), 597-608.
3. Alkış, S. (2008). "Education for Sustainable Development in Turkey", *Internationale Schulbuch for schung/International Textbook Research*, 30 (2), 597-608.
4. Alkış, S. (2009). *Sürdürülebilir Bir Dünya İçin Coğrafya Eğitimi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
5. Atasoy, E. (2015). *İnsan-Doğa Etkileşimi ve Çevre İçin Eğitim*, İstanbul: Sentez Yayıncılık.
6. Berglund, T. Gericke, N. Chang Rundgren, S. N. (2014). "The implementation of education for sustainable development in Sweden: Investigating the sustainability consciousness among upper secondary students", *Journal Research in Science & Technological Education*, 32 (3), 318-339.
7. Bilgili, M. Y. (2017). Ekonomik, Ekolojik Ve Sosyal Boyutlarıyla Sürdürülebilir Kalkınma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (49), 559-569.
8. Bonnett, M. (1999). "Education for Sustainable Development: A Coherent Philosophy for Environmental Education?", *Cambridge Journal of Education*, 29 (3), 313-324.

9. Calder, W. Clugston, R. (2005). “Education for a Sustainable Future”, *Journal of Geography in Higher Education*, 29 (1), 7–12.
10. De Pauw, J. B. Gericke, N. Olsson D. Berglund, T. (2015). “The Effectiveness of Education for Sustainable Development”, *Sustainability Open Access Journal*, 7 (11), 15693-15717.
11. Elgin, İ. (2012). “Sürdürülebilirlik İçin Eğitim; Alternatif Eğitim Yöntemleri, Sorunları ve Uygulamaya İlişkin Değerlendirmeler”, Doktora Tezi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı.
12. Er Nas, S. Şenel Çoruhlu, T. (2017). “Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Perspektifinden Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı”, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, XIV (I), 562-580.
13. Erdoğan, M. Tuncer, G. (2009). “Evaluation of a Course: Education and a Wareness for Sustainability”, *International Journal of Environmental & Science Education*, 4 (2), 133-146.
14. Evren, M. (2016). “Sürdürülebilir Kalkınma: Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma ve Ülkemizdeki Mevcut Durum”, Ankara: *T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, Sayı. 335.
15. Foster, J. (2001). “Education as Sustainability”, *Environmental Education Research*, 7 (2), 153-165.
16. Gökmen, A. Solak, K. Ekinci, G. (2017). “Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim: Öğretmen Adaylarının Tutumları ile İlişkili Olan Faktörler”, *Kesit Akademi Dergisi*, (12), 462-480.
17. Harris, J. M. (2011). “Sürdürülebilir Kalkınmanın Temel Prensipleri (Çev: Emine Özmete)”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, 1-24.
18. Holmberg, J. Sandbrook, R. (1992). “*Sustainable Development: What Is to Be Done? Making Development Sustainable: Redefining Institutions, Policy, and Economics*”, (Ed. J. Holmberg). International Institute for Environment and Development, p. 19-38, Island Press, Washington, D. C.
19. Hotinli, G. Eralp, S. S. Akpınar, P. Öztürk, E. A. (2013). “*Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim Mevcut Durum Raporu 2012*”, (Edt. Güder, N. Çağlayan, A. Y.). Ankara: Bölgesel Çevre Merkezi (REC) Türkiye’ye.
20. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b3cf2e34effb6.28448605 (Erişim: 15.01.2019)
21. Hume, T. Barry, J. (2014). “Environmental Education and Education for Sustainable Development”, *International Encyclopaedia of the Social and Behavioural Science*, ISB2 91081, 1-7.
22. Jickling, B. (1992). “Why I don’t want my children to be educated for sustainable development”, *The Journal of Environmental Education*, 23 (4), 5–8.
23. Kaya, F. M. (2012). “Coğrafya Eğitiminin Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi Açısından Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (2), 183-200.
24. Kaya, F. M. Tomal, N. (2011). “Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi Açısından İncelenmesi”, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 49-65.
25. Keleş, Ö. (2007). *Sürdürülebilir Yaşama Yönelik Çevre Eğitimi Aracı Olarak Ekolojik Ayak İzinin Uygulanması ve Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
26. Kılınç, A. Aydın, A. (2013). “Turkish Student Science Teachers’ Conceptions of Sustainable Development: A Phenomenography”, *International Journal of Science Education*, 35 (5), 731-752.
27. Laurie, R. Nonoyama Tarumi, Y. Mckeown, R. Hopkins, C. (2016). “Contributions of Education for Sustainable Development (ESD) to Quality Education: A Synthesis of Research”, *Centre for Environment Education*, 10 (2), 226–242.
28. Mckenzie, S. (2004). *Social Sustainability: Towards Some Definitions*, Hawke Research Institute Working Paper Series No 27, Hawke Research Institute University Of South Australia Magill, South Australia 2004.

29. McKeown, R. Hopkins, C. Rizzi, R. Chrystalbride, M. (2002). *Education for Sustainable Development Toolkit*, Energy, Environment and Resources Center University of Tennessee 311 Conference Center Bldg. Knoxville: Waste Management Research and Education Institution.
30. Meadows, D. H. Meadows, D. L. Randers, J. Behrens, III, W.W. (1972). “*Limits to Growth: A Report ForThe Club Of Rome’s Project On The Predicament Of Mankind*”, New York: Universe Books.
31. Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (Çev. Selahattin Turan). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
32. Michalos, A.C. Creech, H. Swayze, N. Kahlke, M. Buckler, C. Rempel, K. (2012). “Measuring Knowledge, Attitudes and Behaviours Concerning Sustainable Development among Tenth Grade Students in Manitoba”, *Social Indicators Research*, 106 (2), 213–238.
33. Milli Eğitim Bakanlığı (2018). *Fen bilimleri dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. Ankara.
34. Milli Eğitim Bakanlığı (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar)*. Ankara.
35. Morelli, J. (2011). “Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals”, *Journal of Environmental Sustainability*, 1(1), 1-9.
36. Olsson, D. Gericke, N. Chang Rundgren, S. (2016). “The effect of implemetation of Education for Sustainable Development in Swedish compulsory schools - Assessing pupils’ sustainability Consciousness”, *Journal Environmental Education Research*, 22 (2), 176-202.
37. Palıç, N. Edmonds, A. (2013). “Social Sustainability: Creating Places and Participatory Processes That Perform Well for People”, *Environment Design Guide*, 78, 1-13.
38. Petersen F. J. Alkış, S. (2009). “How Do Turkish Eighth Grade Students Conceptualise Sustainability?”, *European Journal of Educational Studies*, 1 (1), 67-74.
39. Qablan, A. (2005). *Education for Sustainable Development at the University Level: Interactions of the Need for Community. Fear of Indoctrination and the Demands of Work*, Florida: The Florida State University College of Education.
40. Reddy, T. Thomson, R. (2015). *Environmental, Social and Economic Sustainability: Implications for Actuarial Science*, Actuaries Institute 2015 ASTIN, AFIR/ERM and IACA Colloquia, 23-27 August Sydney: Australia.
41. Ruckelshaus, W. D. (1989). “Toward A Sustainable World”, *Scientific American*, 261 (3), 166-175.
42. Sağdıç, A. Şahin, E. (2015). “Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimine Yönelik İnançlar: Ölçek Geliştirme Çalışması”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 16 (3), 161-180.
43. Spiteri, J. (2018). “Young Children’s Perceptions of Environmental Sustainability: a Malteseperspective”, *Environmental Education Research*, 24 (6), 924.
44. Sutton, P. (2004). *A Perspective on Environmental Sustainability? A Paper for the Victorian Commissioner for Environmental Sustainability*, <http://www.green-innovations.asn.au/A-Perspective-on-Environmental-Sustainability.pdf>
45. Tamkan, R. (2008). *Türkiye’nin Doğal Zenginliklerinin Sürdürülebilirliği ve Ortaöğretim Biyoloji Öğretmenlerinde Farkındalık*, Yüksekisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
46. Tanrıverdi, B. (2009). “Sürdürülebilir Çevre Eğitimi Açısından İlköğretim Programlarının Değerlendirilmesi”, *Eğitim ve Bilim*, 34 (151), 89-103.
47. Tavşancıl, E. Aslan, E. A. (2002). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık Hizmetleri.
48. Teksöz, G. (2014). “Geçmişten Ders Almak: Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 31 (2), 73-97.

49. Tuncer, G. (2008). “University Students' Perception on Sustainable Development: a Case Study from Turkey”, *International Research in Geographical and Environmental Education*, 17 (3), 212-226.
50. Tuncer, G. Tekkaya, C. Sungur, S. (2006). Pre-service Teachers’ Beliefs about Sustainable Development: Effect of Gender and Enrollment to an Environmental Course”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (31), 179-187.
51. Türer, B. (2010). *Fen Bilgisi Ve Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalıklarının Belirlenmesi*, Yüksek İslan Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı.
52. UNESCO. (2005). *Guidelines and recommendations for Reorienting Teacher Education to Address Sustainability*, York University, Toronto and the International Network of Teacher-Education Institutions.
53. Vallance, S. (2011). “What Is Social Sustainability? A Clarification of Concepts”, *Geoforum*, 42, 342-348.
54. Vivien, F. D. (2008). “Sustainable Development: An Overview of Economic Proposals”, *SAPIENS*, 1(2), 1-8.
55. Walshe, N. (2008). “Understanding Students' Conceptions of Sustainability”, *Environmental Education Research*, 14 (5), 537-558.
56. WCED (1987). *World Commission on Environment and Development, Our Common Future*, 15.06.2017 tarihinde <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> adresinden erişilmiştir.
57. Woodcraft, S. Hackett, T. Caistor – Arendar L. (2011). *Design For Social Sustainability A Framework For Creating Thriving New Communities*. https://www.futurecommunities.net/files/images/Design_for_Social_Sustainability_0.pdf
58. Yıldırım, A. Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

УДК 504

ECOLOGICAL ZONING OF THE AKMOLA REGION (NORTH KAZAKHSTAN) WITH THE USE OF GIS TECHNOLOGIES

Alkhanova Yerkenaz Zhanatovna, Beisenova Raykhan Rymbaevna

L.N.Gumilyov Eurasian National University., Astana, Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to the study of the ecological state of the territory and the definition of the most significant environmental problems of the Akmola region. The adverse ecological condition of the territory represents a real threat to public health and the environment. In connection with the growth of industry, a large number of mineral resources are involved, natural ecosystems are disturbed, and the maximum loads on the aquatic environment, air, and soil increase. Features of environmental pollution depend on the location, the conditions of occurrence of rocks, the climate of the area [1]. The need for ecological zoning of the territory is brewing due to the deterioration of the ecological situation both on the planet as a whole and within individual regions [2].

Keywords: ecological disaster, coevolution, landscape, gene pool, geosystem.

Introduction. Ecological zoning is a cartographic assessment of the state of the environment in order to identify ways and methods to stabilize and improve the environmental situation in a given territory by identifying areas with varying degrees of environmental change caused by natural and man-made factors [3]. It is a new type of allocation of areas that has arisen at the junction of natural and socio-economic types of zoning. More precisely, it is even not so much an established type of

zoning with its own principles, methods and areas of application, as a collection of ecologically oriented zoning varieties that are in the process of formation [4].

Ecological zoning is likely to be used to study the transformation of the rational ecological structure of a city and region during their co-evolution, to identify areas of "ecological disaster" (Kotliakov, 1988), to ensure the ecological safety of the population (Blanuts, 1990), to identify spatial regularities global and regional circulation of matter, the establishment of territorial features of the formation of regional ecological self-consciousness of the population, export-geographical definition I districts (Kosmachev, 1987). The latter direction is of particular importance when using zoning to conduct an environmental impact assessment of projects [5].

Akmola region is an agricultural and industrial region of Northern Kazakhstan, where environmental problems are caused by the presence of large industrial enterprises, such as the fuel and energy complex, agricultural production, mining, metallurgical and chemical industries. In addition, this region is one of the most important grain areas of the country, resulting from the development of virgin and fallow lands, so agricultural production is no less important factor in the impact on the natural complexes of the region [6]. In this regard, it is an important step to conduct ecological zoning of the region according to the degree of well-being for classification by the features that may have the greatest impact on the suitability of the natural environment for the population.

The aim of the study is the ecological zoning of the territory of the Akmola region according to the levels of ecological well-being.

Research method. Determining the degree of well-being of the ecological situation depends on the regional characteristics and specifics of the leading problems and can be considered separately in terms of living conditions of the population and its health or in terms of the state of natural resources, geographical components, preservation of natural geosystems, unique landscapes and the gene pool of living organisms. According to the degree of ecological well-being, the following categories of environmental situations are distinguished [7]: I) favorable or normal and II) stressful of varying degrees of severity: 1 - satisfactory; 2 - conflict; 3 - tense; 4 - critical (acute); 5 - crisis; 6 - catastrophic. However, a unified methodological basis for a phased assessment of the environmental situation has not yet been completely formed.

The results obtained in the study can be widely applied for practical purposes, as in the design of any construction, planning of living and recreation areas of the population, environmental protection measures, etc. [8].

References

1. Gabibova Patimat Iman-Vazalievna, Daniyalova Patimat Mithatovna. Ecological and epidemiological aspects of the state of health of the population of the Republic of Dagestan // Polytematic network electronic scientific journal of the Kuban State Agrarian University. No. 83. 2012. P.35-55.
2. Abisheva Galiya Serikovna, Fakhrudanova Idia Bulatovna, Theoretical aspects of the impact of open-pit mining of mineral resources on the environment in the Akmola region // Journal: A new word in science: development prospects. №2 (8) .2016. C.208-209.
3. G.V. Drovin. Ecological zoning of the territory of the Ulyanovsk region according to the degree of anthropogenic load // Ecological collection 5: works of young scientists of the Volga region. 2015. P.116-125.
4. Integral ecologic zoning: concept and methods / V.I. Blanuts. - Novosibirsk: In About "Science". Siberian Publishing Company, 1993. - 1 5 9 s.
5. Petukhov B.E. On the ecological zoning of the territory of the Tambov region // Bulletin of the Tambov University. series: natural and technical sciences. Volume: 7 №1. 2002. P.172.
6. Tyulebekova Ruslana Ruslanovna, Kvasnikova Zoya Nikolaevna. Ecosystems of Central Asia: research, conservation, rational use of materials of the XIII Ubsunur International Symposium. 2016. P.229-232.
7. Kochurov, B.I. Geography of environmental situations (environmental diagnostics of the territory). - M., 1997. 132 p.

8. Petukhov B.E. On the ecological zoning of the territory of the Tambov region // Bulletin of the Tambov University. series: natural and technical sciences. Volume: 7 №1. 2002. P.172.
UDC 595.34

SPECIAL ASPECTS OF BIOLOGY AND REPRODUCTIVE POTENTIAL OF ARTEMIA SP.

K. Akhmetov¹, M.Khanturin²

¹PhD student, Faculty of Natural Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

²Dr.Sci.Biol., Professor, the Faculty of Natural Sciences, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Abstract. This paper presents topical theoretical aspects of the study of hydrobiont *Artemia* sp. The uniqueness of this brine shrimp are its high adaptation to adverse factors, in an environment where other animals can no longer develop.

Keywords: artemia sp, nauplii, mineralization, metanauplii, diapause, cultivation, aquaculture.

Artemia is a primitive crustacean class representative adapted to extreme environmental conditions (high salinity, low oxygen content, significant temperature fluctuations). In some years, reservoirs inhabited by crustaceans may dry up or freeze, in such conditions, *Artemia* populations may exist due to their high fertility and ability to maintain vitality in the form of winter eggs (cysts) that are in diapause and able to maintain their vitality for several years with full drying of the reservoir[1].

At present, the salinity range of the *Artemia* habitat is wide and ranges from 10 to 340 g / l. At the same time, the tonicity of the internal environment of the crustaceans remains constant and corresponds in size to the tonicity of Anostraca of the freshwater bodies, which proves the origin of the *Artemia*. When the salinity is below 10%, the crustacean performs hyperosmotic osmoregulation, and hypoosmotic if it is above 10% respectively[1,2].

The high degree of euryhaline of *Artemia* is caused by adaptation to the existence in an osmotically unstable environment inherent in shallow continental waters.

Table 1 – The chemical composition of the crustacean *Artemia* sp. (according to Ivleva, 1969)

Stages of development	Mass, mg	Content, % of dry matter			
		proteins	fats	carbohydrates	ash
Resting egg	0,0040	47,9	10,4	12,5	3,5
Nauplii	0,0029	50,6	23,2	6,0	14,7
Metanauplii	0,0137-0,075	49,4	16,5	-	20,0
Brine shrimps from the natural environment	3,0	38,9	24,5	18,0	18,6
Brine shrimps of mixed composition grown artificially	-	57,6	18,1	5,2	19,1

Environmental salinity affects the internal osmotic pressure in developing cysts.

Salinity, being the main limiting factor, has the most significant effect on morphometric characteristics. The environment plays an important role in determining the so-called "forms" of *Artemia*. The main morpho-forming factor of *Artemia* is the concentration of salts.

The independence of the salinity of the blood of *Artemia* from the salinity of the external environment is associated with the ability of the brine shrimp to remove salts from the body. Active ion transport takes place in specialized cells located in the gills and intestinal epithelium. In addition, *artemia*, while in a hyperosmotic environment, is subjected to osmotic dehydration.

Artemias are filter feeders, but selective ability is not characteristic of them; therefore, they capture both living organisms and particles of organic and inorganic origin. Fasting for even a short time causes mortality. The chemical composition of food of *Artemia* determines their color, which can vary from green to red. However, the red color may be due to a decrease in the oxygen level of more than 2 mg / dm³ due to enhanced synthesis of hemoglobin, and, consequently, of hematin. In general, adults of *Artemia* can withstand a significant decrease in the oxygen content in water - to 0.17 mgO₂ / dm³, however, the optimal values are 6-8 mgO₂ / dm³. The need in oxygen is influenced by both abiotic and biotic factors[3].

Artemia are highly resistant to pollution, in particular to high concentrations of hydrogen sulfide. It is known that hydrogen sulfide is fatal even in small quantities for the vast majority of hydrobionts. For the nauplii, juvenile and adult stages of *Artemia*, the lethal concentrations of hydrogen sulfide are 76, 88 and 109 mg / l, respectively [4].

The structure of the body of brine shrimps, reproduction and ontogenesis. The body of *Artemia* has an oblong shape and consists of three sections: the head, chest and abdomen. Depending on the salinity, *artemia* forms different morphological races that differ in body size, the ratio of the length and width of the abdomen, and the structure of the furca. As a rule, reduction of furca and decrease in the number of bristles on it occur with increasing salinity [3,4].

Table 2 – Borderline of *Artemia* sp. in the main habitat factors

Environmental factor	UM	Survival, L100		Reproduction		
		min	max	min	opt	max
Temperature:	°C					
adults		-3;+6	35-37	20	25	30
nauplii		5-6	33	-	-	-
cysts		-196	+60	-	-	-
Mineralization:	g / l					
adults		>20	340	20(10)	100-180	280(300)
nauplii		5	80	-	-	-
Oxygen:	mg / l					
adults		0,17	-	-	6-8	
nauplii		1,00	-	-	-	
pH:	pH	6	9	-	7-8	-

Artemia are dioecious, they can reproduce sexually and parthenogenetically. Males have a pair of hook-shaped antennae located near the head. Females are distinguished by the presence of a round egg sac. One female can give up to 170 eggs or nauplii in one laying, which during the life cycle (about four months). Depending on the shell thickness, nauplii hatching occurs immediately after the eggs are released from the egg sac (with a thin shell) or after leaving the state of diapause (with a thick shell). Nauplii have an undifferentiated torso of orange color, the intensity of which is determined by the presence of carotenoids in the hypodermis. The size and weight of the nauplius depends on the size of the eggs and varies between 0.3-0.6 mm and 0.01-0.06 mg. In the initial stages of development, nauplii grow rapidly due to the use of yolk nutrients and are characterized by positive phototaxis, which disappears as they grow older[5].

In the development of nauplii there are the following periods:

- naupliar - lasts 8-12 hours, ending after the first molt, and is characterized by an underdeveloped digestive system - the oral and anal openings are closed;
- metanaupliar - lasts 8-10 days and is differentiated into 4 stages of development. The first stage is characterized by the beginning of the full functioning of the digestive tract, the larvae begin to consume particles of 1-140 microns in size;
- the last three stages vary in degrees of differentiation of the body. Postembryonic development is completed with the appearance of secondary sexual characteristics, usually at the age of 20-35 days

and with a body length of 8.5-9.0 mm, after which the growth rate slows down.

Depending on the salinity, *Artemia* is able to form different races, which differ in body size, the ratio of the length and width of the abdomen, the structure of furca[6].

Artemia eggs develop in two tubular ovaries and while they grow, they become spherical, and move into an unpaired sac (womb), into which the ducts of the shell glands open, responsive to all deviations of habitat conditions. Under extreme conditions of habitat, their shell glands increase to 0.1 mm, are filled with dark brown secretion, and become active, accumulating hematin, and envelop eggs with a thick brown shell. Females, under such habitat conditions, hatch thick-shell or diapausing eggs. In the case of live birth, the shell glands are small, transparent and stretched along the body, their ducts are poorly visible. The cysts shell consists of three well-distinguishable layers (structures): two layers of chitinous chorion and the inner embryonic cuticle. The total weight of the shell of diapausing eggs is about 30% of the total weight of the egg. According to the literature data, the diameter of the diapausing cysts varies from 200 to 300 microns. Typically, the sizes of diapause cysts of *Artemia* in western Siberia are: the diameter is 0.22-0.29 mm; the mass of raw native cysts is 0.006-0.015 mg, the dry weight is 0.0028-0.0077 mg. The mass of the shell is approximately 30% of the total mass of the egg. Dry cysts are very hygroscopic, in the first hours of hydration their volume increases; when humidity is below 10%, the metabolism of cysts completely stops, they become inert, and fall into diapause. Only after immersing such cysts in water does the dehydrated eggs become spherical[5,6].

It is important to note that the onset of active metabolism and rupture of the shell of cysts are possible only with their complete hydration and with sufficient light, the intensity of which is an individual feature of cysts, and ranges from 20 to 2000 lux. Probably, the ability of the membranes to absorb light is determined by their color and the amount of hematin in them, which depend on the iron content in the food of mature crustaceans.

Sexually mature female brine shrimp reproduce in a bisexual and parthenogenetic way, giving birth to living nauplii or laying off cysts.

It has been established that in natural conditions the processes of live birth or egg production depend on various combinations of environmental factors, the main of which are salinity, temperature, oxygen content and feeding conditions..

In the sexual composition of the brine shrimp population in the lakes of Western Siberia, there is a clear predominance of females, although the sex ratio can change significantly even in one population. As a rule, the vitality of males increases in spring, and reaches a maximum in lakes with a salinity of up to 80-100 g/l. By autumn, the sexual composition changes in favor of parthenogenetic females, which produce winter diapausing eggs. From both species of offspring (eggs and nauplii), a new female generation of crustaceans grows, and the live birth and laying of cysts, as was shown above, can alternate during the life cycle of one individual. In autumn, when the temperature of the water decreases, only cysts, which are very different from summer eggs, are laid, they are covered with thick shells, most often they immediately fell to the bottom.

Under the protection of such a shell, *Artemia* embryos can tolerate adverse living conditions, complete drying of water bodies, significant heating and cooling to almost absolute zero, the action of many chemical agents, lethal for all age groups of the brine shrimp.

In the form of such resting eggs, which are at the stage of the gastrula, the *Artemia* population persists for a number of years, is easily transferred by the wind, waterfowl, and suddenly occurs in new lakes under favorable conditions.

Three types of diapause can be distinguished in *Artemia* cysts:

- annual and long-term diapause, which occurs in the spring-summer months and lasts a year or a few years; it is typical for parthenogenetic populations with a short period of life activity, giving only one generation in lakes rapidly drying in summer.

The biological orientation of the diapause of this species is the preservation of the species under adverse living conditions;

- winter diapause occurs in August-September and lasts until the onset of the spring period of the following year; typical for bisexual and parthenogenetic races of thick-shell eggs, when they are

in brine or on the banks of reservoirs. The biological focus of this type of diapause is the preservation of the number of brine shrimps in the reservoirs of its permanent habitat;

- summer diapause, the shortest (2-5 weeks), is observed when females lay their thin-shelled eggs. Biological orientation - the preservation of the number of brine shrimps in permanent reservoirs with rapidly changing for a short period of habitat conditions (temperature, oxygen content, food supply), under which the preservation of the population in the form of nauplii is temporarily impossible[7].

The earlier reproduction ceases, the lower the survival rate of the young, the germination of eggs and the hatching of nauplii of the offspring produced by young individuals. As it is known from reproduction biology - for the first time mature females give less qualitative posterity.

The maturation of eggs requires significant energy costs from the parent body. A large amount of spare nutrients accumulates in brine shrimp eggs[6].

Use of artemia in aquaculture. The use of Artemia in aquaculture began in the 40s of the last century after reports of high nutritional value of nauplii. Currently, freshly hatched nauplii are considered one of the best live starter feed for juvenile fish and crustaceans.

This is due to: ease of use due to the presence of cysts (one day from the start of incubation, you can get live food from them); unpretentiousness to storage conditions of dried cysts (they are stored at room temperature for up to a year or more); high in protein, fats (including polyunsaturated), essential amino acids, certain vitamins (A, B, C, thiamine, niacin, riboflavin, etc.), hormones; with a small size nauplii and the presence of a soft thin outer skeleton.

In addition to nauplii in aquaculture, decapsulated cysts are used to feed the young. For feeding more adult stages of fish, adult Artemia are used.

In the past decade, the method of improving the nutritional qualities of nauplii and brine shrimps has become widespread throughout the world by enriching them with various food supplements: essential nutrients, pigments, prophylactic and therapeutic agents [6,7].

Great damage to artemia as a species is caused by the spontaneous introduction of brine shrimp eggs from one lake to another. The maximum hatching of cysts nauplii was observed in a medium with a salinity of crustacean content of 90 g / l. The technology of their preparation has a great influence on the number of hatched cysts. The most qualitative are cysts, timely harvested from the surface of the water.

By arranging the laundering complexes directly on the shore of natural reservoirs, nature users take eggs from various isolated lakes, without worrying about mixing different races and even species in the lake. With the connivance of regulatory bodies, in Northern Kazakhstan there are practically no reservoirs left in which populations live “in their pure form”, untouched by poaching. At the same time, the need for uterine reservoirs, suppliers of planting material for planned introduction into free salt lakes of the region, is critical. The industrial withdrawal of minerals and therapeutic sludge from reservoirs also contributes to negative factors..

Procurement volumes are not linked to issues of biodiversity, protection of waterfowl feeding places and functioning of aquatic organisms.

Currently, there is an urgent need to monitor the water bodies of salt lakes, including standardized collections of hydrobiological material and habitat parameters of organisms, recording characteristics of both the ecosystem as a whole and its most important components.

A clear and practical bioeconomic monitoring methodology needs to be developed. Significant aggregation of plankton artemia individuals of different ages due to a number of abiotic factors does not allow to obtain reliable results on the distribution and dynamics of the number of brine shrimps in medium and large lakes without systematic stationary observations. It is also necessary to introduce more sophisticated collection tools that are different from standard plankton nets[5,6,7].

References

1. Sorgeloos P. Manual for the culture and use of brine shrimp in aquaculture / P. Sorgeloos, P. Lavens, Ph. Leger, W. Tackaert, D. Versichele - Belgium, Ghent, 1986.-319pp.

2. Litvinenko L. I. Branchiopods of the genus *Artemia* Leach, 1819 in the hypergalin reservoirs of Western Siberia (geography, biodiversity, ecology, biology, and practical use) // PhD thesis / L. I. Litvinenko. – Perm. 2009. – p. 48.
3. Solovov V. P. Brineshrimp *Artemia* / V. P. Solovov, V. A. Novosyolov // Fishfarming and fishing. – 2000. – №1. – p. 30.
4. Novosyolov V. A. Bioresource potential of mineralized lakes of the Altai Territory: problems of rational use and protection / V. A. Novosyolov // Tasks and problems of development of fishery in inland waters of Siberia. - Tomsk, 1996. - p. 31.
5. Litvinenko L. I. Biogeography and characteristics of natural habitats of Siberian *Artemia* / L. I. Litvinenko, A. I. Litvinenko, V. P. Solovov, L. S. Viser, L. V. Vesnina, T. L. Yasyuchenya // Int. conf. "Biodiversity of *Artemia* in the CIS countries: current state of resources and their use". - Tyumen, 2002. - 21-25 pp.
6. Ubaskin A. V. Dynamics of quantitative indicators of *Artemia* in salt lakes of Pavlodar region // Natural sciences and ecology. Issue 8. Collection of scientific papers. Omsk. OmGPU. 2004. 57–65 pp.
7. Ronzhina T. O. The dynamics of the population of halophilic brine shrimp *Artemia* sp. In the hyper galin lakes of the south of Western Siberia: PhD thesis. Novosibirsk. 2009. – p.19.

УДК 662.8.055

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ – ОСНОВА ЧИСТОТЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Муканова Куралай Айтжановна

Научный руководитель – д.б.н., профессор Нурушев М.Ж.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

Абстракт. В статье рассматриваются эффективные методы организации раздельного сбора мусора среди населения, так как большинство людей не осознают сущность раздельного сбора отходов. Переработка раздельно собранных отходов значительно эффективнее, смешанного. Этот процесс приносит реальный доход не только компаниям, но и в целом стране и проживающему населению. Поэтому разумно разработанная система мотивации, стимулирования и компенсации за труд (потраченное время) по раздельному сбору мусора является основой стратегии данного процесса. Чем адекватнее компенсация, тем эффективнее будет технология и информационная работа.

Ключевые слова: утилизация, твердо-бытовые отходы, сортировка, экобоксы, пульпа, ресурс, энергия.

Гражданское общество — это неполитические отношения в обществе, проявляющиеся через ассоциации и организации граждан, законодательно огражденные от прямого вмешательства государства. Показателем зрелости гражданского общества является не только наличие собственной структуры, но и обретение массового характера, а стержнем гражданских отношений выступают персонифицированные отношения собственности («частная собственность»). Чем большее число людей втянуто в эти отношения и являются собственниками, тем крепче и стабильнее гражданское общество.

Нынешнему гражданскому обществу определены следующие приоритеты новой политики:

- содействовать просветительской работе институтов и пропаганде акций гражданского общества в средствах массовой информации;

- привлекать институты гражданского общества к подготовке важнейших государственных решений и программ, развивать практику внедрения разработок экологизации мегаполисов и регионов.

В настоящее время решение проблемы переработки отходов в Казахстане приобретает существенное значение в плане охраны окружающей среды и развития экономики регионов. В условиях постоянно ухудшающейся экологической обстановки появляется необходимость обеспечить максимально возможную безвредность технологических процессов и безопасную утилизацию отходов. Под бытовыми отходами понимаются остатки сырья, материалов, полуфабрикатов, иных изделий или продуктов, образованных в процессе потребления, а также товары (продукция), которые утратили свои потребительские свойства.

Большие проблемы переработки и утилизации отходов остро стоит и в Казахстане. По данным статистической отчетности, ежегодно в стране образуется 5-6 млн. тонн твердо-бытовых отходов. За восемь месяцев 2018 — порядка 3,2 млн. тонн твердо-бытовых отходов, из них переработано и утилизировано около 330 тыс. тонн, что составляет 10,5%. Если сравнить с прошлыми годами то, в 2017г. показатель составлял 9%, а в 2016 — 2,6% [1].

Исследования проводимые Гринпис («Гринпис» в переводе с английского *green peace* — «зелёный мир» т.е. "отсутствие войны" — международная независимая неправительственная экологическая организация, созданная в 1971 году в Канаде) показали, что последовательная схема переработки смешанного мусора позволяет сократить объемы отходов в 8 раз при затратах около \$7,5 на 1 кубометр поступивших отходов. А переработка уже рассортированного мусора сокращает его объем в 25 раз при минимальных вложениях около \$2 на 1 кубометр отходов в год.

Таким образом, исследователи представляющие авторитетную международную экологическую организацию пришли к выводу, что перерабатывать отдельно собранные отходы, даже с учетом затрат на организацию отдельного сбора, примерно в 3 раза эффективнее и в 4 раза дешевле, чем смешанный мусор. Зарубежные страны уже давно перешли на отдельный сбор мусора и его дальнейшую переработку во вторичное сырье, который приносит реальный доход.

Во многих из них отдельный сбор мусора закреплен на уровне законодательства и является обязательным. Например, в Швейцарии каждый житель обязан сортировать мусор – это закон. Нарушителям выписываются крупный штраф. За соблюдением закона следит мусорная полиция, которая способна найти и привлечь к суду даже человека.

В США также развит отдельный сбор мусора – он должен выбрасываться в строго определенные контейнеры. Действует система штрафов.

В Германии также действует система отдельного сбора мусора. Для каждого вида ТБО имеется своя бочка. Бочки должны стоять недалеко от домов, но не далее 15 м от проезжей части, чтобы облегчить работу мусорщикам.

Система отдельного сбора мусора действует и в Швеции. Семья, живущая в отдельном доме, платит половину стоимости вывоза отходов, если подписывает обязательство сортировать пластик, жести, стекло и бумагу, а также компостировать органические остатки.

В Финляндии мусор сортируют по категориям уже около 20 лет. Там отдельный сбор — система, обязательная для всех: от жителей домов до предприятий и компаний. По закону каждый дом, где больше десяти квартир, обязан установить отдельные контейнеры для бумаги, стекла, пластика, пищевых и смешанных отходов. К этому обязательному набору в зависимости от количества квартир могут добавиться бачки для картона, различных упаковок и опасных отходов. Некоторые отходы принимают в профильных магазинах, чтобы отдельно утилизировать мусор, содержащий вредные вещества.

В нашей стране для увеличения доли переработки ТБО начались работы по внедрению отдельного сбора отходов, развитию сектора переработки отходов с получением продукции из вторсырья с привлечением инвестиций, в том числе через государственно-частное партнерство.

Создана и совершенствуется нормативно-правовая база, внесены поправки в Экологический кодекс по обращению с отходами, получили развитие обязательства производителей, введен запрет на захоронение на полигонах некоторых видов отходов. В частности, с 2016 г. запрещено хоронить на полигонах ртутьсодержащие лампы и приборы, лом металлов, отработанные масла и жидкости, батареи, электронные отходы. С 01.01.2019 г. вступает в силу запрет на захоронение пластмассы, макулатуры, картона и отходов бумаги, стекла. С 01.01.2021 г. вступает в силу запрет на захоронение строительных и пищевых отходов.

В Казахстане функционируют более 130 предприятий, сортирующих и перерабатывающих отходы, они выпускают более 20 видов продукции. Но для эффективной работы этих компании нужна помощь населения по раздельному сбору отходов, так как на сортировку уходит больше времени и средств [1,2].

В нашей стране раздельный сбор мусора и его дальнейшая переработка практически не распространена. Недавно в Астане стартовал пилотный проект по раздельному сбору твердых бытовых отходов (ТБО) в жилом фонде. Столичные жители 36 домов при выносе мусора должны отдельно складировать бумагу, пластик и смешанные отходы. Более 50 контейнерных площадок уже оснастили разноцветными ящиками. Помимо этого, с начала марта совместно с Программой развития ООН реализуется пилотный проект по раздельному сбору электронных отходов. В рамках проекта на территории кондоминиумов (КСК) установлены специальные экокоты. Установленные урны для раздельного сбора отходов, это еще не является гарантом того, что организуемый сбор отходов увенчается успехом [3,4,5].

Департаментом управления отходами Министерства энергетики РК с целью приобщения казахстанцев к практике раздельного сбора отходов, а также определения наиболее приемлемых механизмов сбора электронных и электрических приборов в государственные органы и организации направлены памятки по утилизации электронного и электрического оборудования в министерства, акиматы и департаменты экологии. Памятка размещена на официальных ресурсах министерств, на информационных стендах, а так же в социальных сетях и были опубликованы в печатных изданиях [6].

Организации раздельного сбора мусора не должна ограничиваться только этими мероприятиями, нужно проводить больше работы среди населения, так как большинство людей не осознают эффективность раздельного сбора отходов. Поэтому необходимо разработать систему мотивации (стимулирования) и компенсации за труд и потраченное время на раздельный сбор мусора. Чем больше будет адекватна компенсация, тем эффективнее будет информационная работа. Такое поведение связано с особенностями восприятия – люди нацелены на основную программу, они не готовы анализировать дополнительную информацию. Поэтому желательно привлекать внимание людей к факту организации раздельного сбора отходов и выстраивать полноценную просветительскую работу, с помощью волонтеров среди студентов и учеников, так же работников КСК.

Просветительские работы не должны быть навязчивыми и отнимать много времени у слушателя. Для этого их нужно обеспечить информационными средствами. Хорошо сделанные стенды, плакаты, раздаточные материалы, повествующие о проблеме отходов и необходимости ее решать, будут выполнять сразу две функции - привлекать внимание к точкам раздельного сбора отходов и информировать без живого общения (многие люди предпочитают воспринимать информацию визуально).

Кроме того надо использовать раздаточные брошюры где должны быть следующая информация:

- необходимость раздельного сбора для окружающей среды;
- понятное расписание правил сортировки отходов;
- достоверные информации (адрес, телефон, сайт, расценки) по пунктам приема вторичного сырья в данном городе и др.

Необходимо воспитывать растущее поколение к культуре обращения бытовыми отходами, для этого в школах нужно проводить соответствующие информативные

мероприятия (показ документальных фильмов, видео роликов). Все проводимые разъяснительные мероприятия населению об актуальности метода раздельного сбора ТБО должны быть показаны в вечерних новостях местных телеканалов.

Раздельный сбор мусора приводит к оздоровлению экологии, сокращению вредного влияния на окружающую среду, сбережению энергии и ресурсов. В этом плане весьма существенным является внедрение наукоемких технологии, разработанных учеными и специалистами данной отрасли. Следует отметить и современные достижения отечественных ученых из АО «Казахский университет технологии и бизнеса» профессоров Ермекова Т.Е., Нурушева М.Ж. совместно с докторантом кафедры экологии ЕНУ им Л.Н. Гумилева Муқановой К.А. разработавшие теоретическую основу инновационного проекта: «Изготовление и внедрение пилотного образца зеленой технологии утилизации отходов потребления с получением связывающего материала – «пульпа» на автомобиле взамен мусоровозов». Данная новейшая разработка позволит на основе мини-цеха достичь больших успехов. Параметры способа утилизации отходов управляются и регулируются при помощи общего гидронасоса от двигателя внутреннего сгорания автомобиля. Угол наклона общего основания дробления и измельчения шарнирно соединена с основанием миксера, она закреплена на горизонтально расположенном борту автомобиля, регулируемая с помощью гидроцилиндра.

Химическое соединение органического и неорганического состава твердо-бытовых и жидких отходов с катализаторами в герметизированном миксере дает возможность получать связующий материал в виде пульпы и газов.

Лабораторно - экспериментальные исследования показали, что полученный связывающий материал «Пульпа» позволяет получать простое химическое соединение с другими отходами производства и промышленности.

Технология переработки отходов на мини-комплексе производится из серийно выпускаемых оборудовании. Сущность самой технологии переработки отходов заключается в том, что выброшенные отходы смешиваются в миксере с «пульпой» и перемещается в стадию формообразования и прессования для получения материалов, в зависимости от состава отходов, либо заданного режима прессования. До смешивания отходов в миксере производится дробление до размеров 3-5 мм и измельчение отходов до размеров 1,0 мм.

Для смешивания отходов необходимо произвести по процентным содержаниям: 30% - отхода производства и потребления, 30% «пульпы» и 10% воды с красителями. Далее осуществляется процесс формообразования, прессования или экструдирования для получения конечного результата в виде материалов или изделия.

В процессе переработки отходов и формообразования происходит изменение уровня температуры и давление в зависимости от свойств отходов и планируемого вида выпускаемого материала, либо изделия. Указанный технический результат получается в результате заданной программы, что позволяет поэтапное выполнение процессов технологии переработки отходов и получение готовой продукции.

По результатам испытания и внедрение «зеленой» технологии «Карагандинский машиностроительный завод №1» готов на основе опытного образца серийно выпускать мини-комплекс по переработке отходов на шасси грузового автомобиля.

В начале года по заявкам авторы получили положительное решение на инновационный патент: «Способ зеленой технологии утилизации отходов потребления при гравитационном спуске и при управлении всеми процессами на грузовом автомобиле» (от 08.01.2019 г.) и второе изобретение: «Способ переработки отходов производства и промышленности при технологии непрерывного действия операциями, выполняемые последовательно по принципу требования логистики» (от 26.12.2018г.) были получены положительные результаты формальной экспертизы от РГП «Национальный институт интеллектуальной собственности» МЮ РК.

1. <https://primeminister.kz>
2. Ермеков Т., Мукашев Ж.Г. Научно-техническое и экономическое обоснование строительства завода сортировки и переработки ТБО в городах с населением свыше 500 тыс. жителей. Караганда, 2005 - 95 с.
3. Ермеков Т.Е. Инновационная технология утилизации жидких промышленных и хозяйственно-бытовых отходов химическим способом. Материалы межд. научно-практ. конф. Павлодар: – ПГУ, 2007, с.118 – 121.
4. Ермеков Т.Е., Байсалова Г.Ж., Идрисов Б.Р. Переработка бытовых отходов с целью получения новых полимерных материалов. Материалы научно-техн. сб., выпуск 67, серия: технические науки и архитектура, Киев, «Техника», 2006, С.64-69.
5. Нурушев М.Ж. и др. Низкоуглеродное развитие и Киотский протокол: Казахстан, Россия и ЕС и позиция США (1992-2013гг.): монография – М.Ж. Нурушев, А.К. Байгенжин, А. Нурушева – Астана: Издательство ТОО «Жаркын- Ко», 2013 – 460с.
6. energo.gov.kz

УДК 502.56 (574)

О ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕРАБОТКИ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Оспанова Г.К., Ауезхан С.А., Махмут А.О.

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Аннотация: Развитие технического прогресса и увеличение численности населения привело к лавинообразному увеличению отходов. Статистика показывает, что ежегодно в мире образуется несколько миллиардов тонн только бытовых отходов. На каждого городского жителя нашей планеты, приходится от 500 до 800 кг отходов в год, а в Казахстане от 280 до 330 кг. Около 95% продукции, которую мы покупаем оказывается на свалке в течение шести месяцев.

Ключевые слова: бытовые отходы, полиэтилен, свалки, пластиковый мусор.

Сегодня пластиковый мусор - это не только мусорные свалки, но и целые мусорные города (искусственный остров Тилафуши на Мальдивах, город-свалка Агбоглоши в Аккре) и даже «острова» в океане (пять гигантских скоплений мусора в Тихом, Атлантическом и Индийском океанах). Если продолжать такими темпами, то наша планета покроется пластиком до того, как он начнет разлагаться. Возможно, сама планета Земля и не погибнет. Но останутся ли на ней люди?

В 2015 году всеобщее внимание привлекли расчеты профессора инженерного факультета Университета Джорджии Дженны Джембек, согласно которым только из прибрежных регионов в океан попадает от 5,3 до 14 млн тонн пластика. Дженна Джембек и ее коллеги утверждали, что большую часть выбрасывают не пассажиры морских судов - пластик просто сваливают на землю или в реку, - главным образом в Азии. Затем мусор сдувает ветром или смыкает вместе с водой в моря и океаны. По скромной оценке Джембек, именно столько пластмассы ежегодно сбрасывается в океан. Не установлено, сколько времени длится распад пластика на молекулы. Оценки колеблются от 450 лет до бесконечности[1].

К сожалению, существующая в Казахстане потребительская модель общества создает все условия, что практически каждый человек принимает участие в уничтожении окружающей среды. Например, полиэтиленовый пакет стал частью сервиса всех торговых точек. И каждый из нас, пользуясь бесплатным пакетом, вносит свой «вклад» в загрязнение эко среды. Подсчитано, что срок жизни такого пакета в среднем не более 20 минут, а разлагается он в течение более чем 100 лет. В окружающей среде выброшенные пакеты сохраняются

длительное время и не подвергаются биологическому разложению. Таким образом, они образуют устойчивое загрязнение.

Основополагающее значение окружающей среды и необходимость ее защиты нашли свое отражение в Конституции Республики Казахстан. Согласно нашему Основному Закону одной из важнейших целей нашего государства является охрана окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека (п. 1 ст. 31 Конституции) [2].

Не так давно в Астане стартовал пилотный проект по отдельному сбору твердых бытовых отходов (ТБО) в жилом фонде. Столичные жители 36 домов при выносе мусора должны отдельно складировать бумагу, пластик и смешанные отходы. Более 50 контейнерных площадок уже оснастили разноцветными ящиками. Помимо этого, с начала марта совместно с Программой развития ООН реализуется пилотный проект по отдельному сбору электронных отходов. В рамках проекта на территории кондоминиумов (КСК) установлены специальные экобоксы.

Говорить о каких-либо результатах пока рано, но то, что от слов, наконец, перешли к реальным делам, безусловно, радует. Только бы эти благие начинания и инициативы не почтили в бозе. В истории казахстанской мусоропереработки уже есть такой печальный факт. Алматинский мусороперерабатывающий завод, считавшийся одним из крупнейших в СНГ, просуществовал всего два года. Оказалось, что без финансовых вливаний предприятие существовать не может. Владельцы предлагали два выхода: возобновить дотации или повысить тарифы на вывоз и переработку бытовых отходов. Ни один вариант не претворился в жизнь. Завод встал. А между тем проблем в этой сфере предостаточно. Мусороперерабатывающих предприятий в стране катастрофически не хватает.

По данным комитета по статистике, в Казахстане зарегистрировано около 500 специализированных компаний в области обращения с отходами. Точное число предприятий, занимающихся переработкой, неизвестно - примерно около половины из общего числа компаний. Крупных заводов в Казахстане очень мало. Самый большой из них - комплекс «Алтын - ТЕТ», который функционирует в Астане и занимается сортировкой и переработкой совместно собранных твердых бытовых отходов. Также можно назвать «KazakhstanWasteRecycling» (бумага и картон), «SAF» (стекло), «КазКаучук» (шины и резиновые отходы), WestDala (нефтедержавные отходы, комплексное управление отходами), «ПромТехноРесурс KZ» и «Промотход» (электронные отходы) [3].

На сегодняшний день данные предприятия существуют без поддержки со стороны государства и производителей продукции. Практически все компании работают с привлечением только собственных средств без всякой инвестиционной поддержки. Это ограничивает возможности привлечения новых и инновационных технологий в отрасль, обуславливает низкую мощность предприятий, снижает эффективность производства. В этой связи компании по утилизации и переработке отходов испытывают большие трудности.

В связи с отсутствием отдельного сбора отходов качество поступающего сырья низкое из-за загрязнения пищевыми отходами, количества его недостаточно для полной загрузки предприятий, они работают не в полную мощность. При этом международный опыт и казахстанская практика показывают, что отходы должны быть сортированы в момент образования, «у источника». Это позволяет увеличить объем отходов, направляемых на переработку, а также улучшить качество сырья, получаемого из них.

Для того чтобы наладить систему сбора и переработки отходов в Казахстане, прежде всего, необходимо относиться к отходам, как к ценному вторичному сырью. В таком случае рентабельность переработки ТБО может превышать 50 процентов.

Деятельность по сбору, транспортировке является высоко затратной, и поэтому рентабельность данной отрасли на сегодняшний день очень низкая. На данном этапе развития системы управления в Казахстане необходимо оказать поддержку специализированным предприятиям по утилизации и переработке отходов. В связи с отсутствием преференций и субсидий для специализированных учреждений зачастую предприниматели выбирают дешевые и низкоэффективные технологии. Без экономического стимулирования деятельности

данных предприятий будет трудно изменить сложившуюся ситуацию и выйти на новый уровень управления отходами.

Мировой опыт показывает, что без применения определённых принципов и механизмов достичь успехов в области рационального управления отходами практически невозможно. К ним относятся: отдельный сбор отходов, помогающий получать ценное вторичное сырьё и снизить затраты на транспортировку и переработку отходов, расширенные обязательства производителя, которые предполагают ответственность производителей за продукцию, выпущенную ими в обращение на рынок, «зелёные» закупки, которые позволяют стимулировать спрос на продукцию, полученную с использованием отходов, эффективная система учёта и отчётности о деятельности по обращению с отходами.

И сегодня в Казахстане при существующем уровне отдельного сбора потенциал организации переработки компонентов ТБО значительно ниже 46 процентов.

Но экологической культуры нет не только у простых граждан, у чиновников - тоже. Да, есть законодательство, позволяющее развивать сферу переработки ТБО и концепция, где обозначены цели, однако, учитывая сложную экономическую ситуацию в стране, наивно полагать, что государство будет финансировать переработку мусора [4].

К тому же гораздо проще складировать отходы на полигонах - тем более что территория страны большая - пять Франций, и место для этого найдется, а населения не так много. Это в европейских странах, где нет просторных степей, надо думать, как собрать и переработать. У нас пока эта проблема не стоит остро, поэтому все находится в зачаточном состоянии.

Список использованных источников

1. Гринин А.С., Новиков В.Н. Промышленные и бытовые отходы: хранение, утилизация, переработка. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2012. - 336 с.
2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.03.2017 г.)
3. Упушев Е.М. Экология, природопользование, экономика: учебное пособие. Алматы.: НИЦ «Ғылым», 2012. - 328 с.
4. Нуркеев С.С., Арганчеева А.Г., Утегулов Н.И., Кембаев Б.А., Ергужиева Г.Б., Карабаев Ж.А. Проблемы обезвреживания и утилизации твердых бытовых отходов. - Алматы: КазГос ИНТИ, 2015. 125 с.

УДК 615.322.582.323

ШАТЫРГҮЛДІЛЕР (APIALES) ТҰҚЫМДАСТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ КЕҢ ТАРАЛҒАН ТҮРЛЕРІ

Аширова Жадыра Бердимуратовна¹, Аймагамбетова Казна Аймагамбетова²,
Кужантаева Женис Жунисбековна³

¹PhD 2 курс Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті, Алматы, Қазақстан

²п.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті, Алматы, Қазақстан

³б.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті, Алматы, Қазақстан

Абстракт. Мақалада шатыргүлділер тұқымдастарының қолданыстағы кең таралған түрлері және сұрыптары берілген. Орта мектепте биологиядан берілетін білім мазмұнында «шатыргүлділер» тұқымдастары туралы берілетін материалдардың да алатын орны ерекше. Бұл тақырыпты ЖОО-да оқып танысқанда негізінен Қазақстан жерінде өсетіндеріне баса көңіл аударылуға тиісті. Себебі, бұл болашақ мұғалімдерді білімді өмірмен байланыстыра білуге дайындаудың бір жолы деп білеміз. Сондықтан да, ЖОО-да шатыргүлділер туралы меңгеретін білім барысында олардың Қазақстандық түрлеріне баса көңіл бөлу мақсатымен төмендегі материалдарды ұсынамыз. Бұл мәліметтерді ақпарат көздерін пайдаланумен қатар, өзіміз жүргізген зерттеулер нәтижесіне сүйеніп береміз.

Кілтті сөздер: шатыргүлділер тұқымдасы, флора, тропика, актиноморфты, зигоморфты.

Кіріспе

Шатыргүлділер тұқымдастарының халық шаруашылығында маңызы жоғары. Сонымен қатар, олардың көптеген түрлері өз жерімізде өсетін болғандықтан, мұны бақылауға, тәжірибе жасауға мол мүмкіндік бар. Мектеп бағдарламасында бұл тұқымдастарды оқуға 1 сағат бөлінген. Оларды оқушыларға өз дәрежесінде меңгерту үшін студенттер университет қабырғасында бұл жайында толық ғылыми ұғымдарды меңгеруге тиіс. Шатыргүлділер (Ariales) қатарына біріктірілген 7 тұқымдасқа 300 туыс және 3 мыңнан аса түр жатады. Осылардың Қазақстанда флорасында 230 түрі кездеседі. Олар жер шарының барлық жерінде, негізінен солтүстік қоңыржай және құрғақ ауа райы алқаптарында, сонымен бірге тропикалық елдердің тауларында кеңінен таралған. Көптеген алқаптарда, әсіресе, ауа райы құрғақ аудандарда өсімдіктер қауымдастығының негізгі компоненттері болып табылады. Тіршілік формалары: негізінен көпжылдық, біржылдық шөптесін өсімдіктер, сиректеу бұталар немесе жартылай бұталар. Сабағының іші қуыс, биіктігі 4 м, ал диаметрі 6 см дейін болады. Жапырақтары көп жағдайда кезектесіп орналасады, жапырақ қынапшасы және тілімделген жапырақ тақтасы болады. Гүлшоғыры күрделі шатыр, сиректеу қарапайым жай шатыр, немесе шоқпарбас болып келеді. Гүлдері актиноморфты немесе бір гүлшоғырының деңгейінде аздап зигоморфты, 5 мүшелі. Тостағанша жапырақшалары редуцияға ұшыраған және 5 тіс немесе көмкерме түрінде болады. Күлтесі үстіңгі жағында аздаған ойығы бар 5 жеке жапырақшалардан тұрады. Аталығының саны 5, олардың жіпшелері аталықтың ішкі шеңберінен түзілетін нектарниктің дискісіне бекінген. Гинецейі ценокарпты, 2 жеміс жапырақшасынан тұрады, гүлтүйіні төменгі 2 ұялы. Осы кең таралған тұқымдастың туыстарының барлығы бір-біріне өте жақын. Ол бұлардың сыртқы ұқсастығынан, әсіресе вегетативтік мүшелерінің құрылысынан айқын байқалады. Тұқымдастың таксономиясын жасағанда және анықтағанда, жемісінің құрылысы ең маңызды рөл атқарады. Жемісі пісіп жетілген кезде, екіге жарылатын (қақырайтын), бір тұқымды жартылай жеміске бөлінеді. Мұндай жемісті тұқымша деп атайды. Жеміс сағағы да екіге бөлініп карпофора түзеді.

Тұқымшаның сыртында 5 тік орналасқан шығыңқы қабырғалары болады. Жемісқапта оларға, бес өткізгіш шоғы сәйкес келеді. Бұл алғашқы қабырғалар. Олар барлық түрлерде айқын байқалмайды. Қабырғаларының арасында орналасқан сайлардың ішінде май жолдары болады. Кейде сайлардың орнына, екінші реттік қабырғалары пайда болады. Олар алғашқы қабырғалардан, жеміс қаптарында өткізгіш шоқтарының болмаумен оңай ажыратылады. Май жолдары тұқымша жағында да болады. Бірақ, ол әдетте, жемістің қақырайтын жағынан басталады. Жемістің қақырайтын жағындағы бөлігіндегі, тұқымның эндоспермінің үсті жалпақ немесе дөңес, орақ тәрізді немесе ойыс болуы мүмкін. Бұл жемістің көлденен кесіндісінен жақсы байқалады.

Көптеген түрлері ертеден көкөністік, жемшөптік және хош иісті өсімдіктер ретінде өсіріледі. Олардың кейбіреулерінде, организмге қатты әсер ететін, улы алколоидтар болады. Олар мал шаруашылығына үнемі қауып туғызады. [1, 377б.]

Сәбіз туысы. (Daucus carota L.-морковь) – шатыргүлділер тұқымдасына жататын екі, бір не көп жылдық шөптесін өсімдіктер түрі (1-сурет). Барлық жерлерде өседі. Азықтық және асханалық сұрыптары бар. Асханалық сұрпы ірі емес, тамыржемісі жұмсақ, қантты. Асханалық сұрыптарының ең таңдаулысы Нантская 4, Витаминная 6, Лосиноостровская 13. Сәбіз республиканың көпшілік облыстарында өсіріледі. Оның егіс көлемі 5 мың гектарға жуық. Гектарынан 120 центнерден өнім алынады. Қазақстанда аудандастырылған негізгі сұрыптары: Бирючукская 414, Витаминная 6, Консервная, Мирзои сарысы 304, Мирзои кызылы 228, Нантская 4, Шантанэ 2461.

Жаңа жиналған сәбіз — құнарлы тағам. Адам организмінде тез арада А витаминіне айналатын каротин құрамы (6-9мг%), басқа көкөністердегіден көп. Әсіресе, балаларға өте пайдалы. Сәбізді 0°C температурада сақтаған жөн. Сәбіз сабағының бойы 1 метрге дейін жететейін, екі жылдық шөптектес өсімдік. Бірінші жылы жуан тамырынан бірнеше жапырақ шығады, ал екінші жылы сабағы өсіп шығып, гүлдеп, жеміс береді. Сәбізді ботаникалық тұрғыдан аса сипаттаудың қажеті жоқ, себебі ол көпшілік қауымға белгілі мәдени өсімдік.

Қазақстанның оңтүстігінде көп өсіріледі. Дәрілік шикізат ретінде және дәрумендік дәрі ретінде өсімдіктің тамыржемісі мен жемісі күз кезінде жинап алынады. Оның тамыржемісінің құрамында каротин, В тобындағы витаминдер, крахмал, қант, А витамині, азотты заттар, минералды тұздар, флавоноидтар, органикалық қышқылдар бар. Жемісінің құрамында эфир майлары және каротин бар. Сәбіз тамыржемісі құрамында қант, ақуыз, пектин заттары, минерал тұздары (калий, натрий, фосфор) және организмге қажетті басқа да заттар бар [2,3].

Әдістер мен материалдар

Сәбізді жаңа жиналған күйінде де, кептіріп те, өндеп те пайдаланады. Сәбіз шырынының езбесінің т. б. диеталық және емдік қасиеті бар. Кептірілген сәбізді сорпаға, борщқа, т.б. көкөніс тағамдарына қосады (пайдаланар алдында 30 минуттей салқын суға салып жібітеді). Сәбізді тураған, тұтастай және үгітілген күйінде тамаққа қосады. Сәл қуырылған не қақталған (қабыршақтанғанша) сәбізді ыстық сорпаға қосса дәмі мен иісі жақсарады. Майға қуырылған сәбізді сорпаға не соусқа әзір болардан 15-20 минут бұрын салып дәмін кіргізеді, витаминдерін байытады.

Сурет-1. Сәбіз (*Daucus carota* L. – Морковь)

Петрушка туысы (*Petroselinum* Hoffm.- Петрушка). Оның 6-түрі бар. БОР-ның флорасында, оның ішінде Қазақстандағы Кәдімгі петрушка, ақжелкен (*Petroselinum crispum* (Mill) Nym.) (1-сурет). Кәдімгі петрушка (Петрушка обыкновенная) деген жалғыз түр бар. Бұрынғы Одақ Республикалар (БОР) территориясының арктикалық және субарктикалық аудандарынан басқа региондардың барлығында өседі. Тамырсабақтары мен жапырақтары үшін отырғызады [4].

Сурет-2. Кәдімгі петрушка, ақжелкен (*Petroselinum crispum* (Mill) Nym.- Петрушка обыкновенная)

Анис туысы (Анис - *Anisum* Gaertn.). Бір түрі бар: (*Anisum vulgare* Gaertn.)-біржылдық шөптесін өсімдіктің піскен жемістері (3-сурет). Анис жемістері жұмыртқа тәрізді, дөңгелек пішінді және сарғыш сұр түсті. Жемістерінің өткір жағымды ароматы эфир майларына (1,5-60%) негізделген, оның құрамында анетол (80-90%) бар. Анисті аспаздықта, нан пісіруде, ашытуда, кондитер және ликер-арак өнімдерін алуда қолданады [5,6].

Сурет-3. Кәдімгі анис (*Anisum vulgare* Gaertn. - анис обыкновенный)

Тмин туысы (*Carum* L.- Тмин.). Екі түрі бар: Кәдімгі тмин (*Carum carvi* L.- Тмин обыкновенный) (4-сурет) және Күңгірт тмин (*Carum atosanguineum* Kar. Et Kir.) -Қазақстанда өзендердің жағалауларында, шалғынды жерлерде, тау етегінен субальпі белдеуіне дейін бұталар арасында өседі. Дәрілік мақсатта жемісін пайдаланады. Жемісінің ұзындығы 3мм жұмыртқаға ұқсас, ішінде екі тұқымы бар тұқымша. Тминнің өткір ароматы мен күйдіргіш ащы дәмі эфир майларына (3-7%), шыны майы (12-22%), белоктар (12-30%), флавоноидтар (кверцитин), илік заттар, негізінен жапырағында эфир майы оның құрамында D-лимонен, линалоол, камфара, С дәрумені, флавоноидтар болады [7].

Сурет-4. Кәдімгі тмин (*Carum carvi* L. -Тмин обыкновенный)

Кориандр (кинза) (*Coriandrum* L.- кишнец, кориандр) - туысының бір ғана түрі бар: мәдени кориандр (*Coriandrum* L.– кориандр посевной) - шатыргүлділер тұқымдасына жататын бір жылдық өсімдік. Гүлдері майда, ақ немесе ашық қызыл түсті, гүл жапырақшалары бесеу, гүлі шатыр тәрізденіп шоғырланып тұрады(5-сурет). Жемісі піспей тұрғанда өсімдіктен қандаланың иісіне ұқсас қолайсыз иіс шығады. Жемісі піскеннен кейін хош иісі аңқып тұрады. Дәрілік мақсатта жемісін жинап алады. Құрамында эфир майлары, оның ішінде линелол, терпендер және майлар, белоктар, алкалоидтар бар. Өсімдіктің жемісінен жасалған дәрілердің өт адайтын, қақырық түсіретін, микробтарды жоятын, денедегі ауырған жерлерді тыныштандыратын, тамақ- қа тәбетті арттыратын және геморрой ауруы үшін шипалық қасиеттері бар. Асқазан бездерінің жұмысын күшейтеді. Осы қасиеттеріне байланысты өт қалтасы қабынғанда, іш желденгенде, асқазанға, ұлтабарға жара түскенде және өкпе, бауыр ауруларын емдеу үшін, ішек құрттарын түсіру үшін пайдаланады [8].

Сурет-5. Мәдени кориандр (*Coriandrum L.* – кориандр посевной)

Аскөк туысы (*Anethum L.*- укроп.) – шатыргүлділер тұқымдасына жататын бір жылдық және көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Отаны – Сирия, Түркия, Үндістан. Қазақстанның барлық жерлерінде, тұрғын үйдің маңайында, бау бақшаларда және жолдардың жиегінде өседі. Мәденилендірілген және арамшөп ретінде барлық континенттерде кездеседі. Көбінесе мәдени өсімдік ретінде қолдан егіп өсіреді. Дәрі үшін өсімдіктік жемісі мен жерге түскен бөлігін жинап алады.

Қазақстанда иісті аскөк (*Anethum graveolens L.*- укроп пахучий) өседі. Оның сабағының биіктігі 40 – 120 см болады, тік болып өседі (6-сурет). Өткір хош иісті. Жасыл жапырақтары жіңішке, үшкір, көп тілімді. Гүлдері майда, ашық сары, қос жынысты. Жемістері ұсақ сопақша, түсі сұрғылт қоңыр, тұқымының айналасы жұқа қатпарлы қабатпен көмкерілген. Аскөк құнарлы топырақта 2-3жыл бойы өседі. Медицинада жемістері, тұқымдары қолданылады [9]

Аскөк тұқымын күзде немесе ерте көктемде 10-12 күн аралығында, бірнеше қайталап себеді. Жапырақтарын биіктігі 15 см-ге жеткенде 25-30 күннен кейін, ал тұқымдарын 80-120 күннен кейін жинап алады. Аскөкті тағамға көктей немесе өңделген түрде қосады, көкөністерді тұздауға дәмдеуіш ретінде пайдаланады.

Сурет-6. Иісті аскөк (*Anethum graveolens L.* - укроп пахучий)

Сельдерей (Балдыркөк) туысы (*Apium L.*- сельдерей.) – шатыршагүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық өсімдіктер. Теңіздер мен өзендердің жағалауларындағы ылғалды топырақта өседі. Бір түрі бар: иісті сельдерей (*Apium graveolens L.*-сельдерей пахучий) – қолдан егілетін, суыққа төзімді, екі жылдық, көкөністі, хош иісті өсімдік (7-сурет). Вегетациясының бірінші жылында тамыры немесе тамыржемісі және жертаған жапырағы түзіледі. Екінші жылында – сабақтары және ұсақ ақ гүл шоғыры (күрделі шатыргүлі) түзіледі. 3 түр тармағы белгілі: жапырақты балдыркөк, сабақты балдыркөк және тамыр жемісті

балдыркөк көшет түрінде егіледі. Қарашірігі мол ылғалды саз топырақта жақсы өседі. Орташа өнімдігі 200-250 ц/га [10, 468б.].

Сурет-7. Иісті сельдерей (*Apium graveolens* L. - сельдерей пахучий)

Нәтижелері және оларды талдау. Халық медицинасында сәбіздің тамыржемісінен күйікті, үсігенді және іріңді жараларды емдеу үшін пайдаланады. Рак ауруы кезінде сәбіздің сөлін ішеді. Ғылыми медицинада сәбіздің тұқымынан алынған «даукарин» деген дәріні қолданады. Бұл жүректің қан тамырларын кеңейтіп, ондағы қан айналымын жақсартады. Сәбіздің сөлін қан азайғанда, науқас адамның күш-қуаты кемігенде және жұқпалы аурулардан кейін әлсіреген организмді әлдендіру үшін қолданады. Тіс түбінің еттері және тамақ бездері қабынғанда, ауыз уылғанда да сәбіздің сөлін пайдаланады.

Ақжелкен яғни петрушка құрамында түрлі дәрумендермен қатар, калий, кальций, натрий кездеседі. Бүйрек, бауыр, өт жолдары ауруларына шалдыққан жандарға таптырмас тегін дәрі десе де болады. Ақжелкен суы іш құрылысын тазартып қана қоймай, түрлі аурулардың алдын алуға сеп болады. Яғни, ауруға қарсы тұратын баррикада десе де болады. Ал аскөк яғни укроп минералды заттар мен дәрумендерге толы. Іш кебуден сақтап, асқазан жұмысын жақсартады. Өт жолдары мен тамақ ауруларынан арылуға болады.

Тминнің жемістері көптеген дәрілік жинақтардың құрамына кіреді. Соның ішінде ас қорыту бездерінің жұмысын жақсартатын, жел айдайтын, тер шығаратын, несеп айдайтын, микробтарды жоятын, тәбет ашатын, седативтік және т.б. Оның қақырық түсіретін, балалы әйелдердің сүтін көбейтетін қасиеттері бар екендігі де анықталды. Тминді консервілеуде, көкөністерді ашытуда, тұздауда, нан пісіруде, сыр, кондитерлік өндірісінде және кулинарлық тағамдар жасауда қолданады.

Иісті аскөктің жасыл жапырақтарында аскорбин қышқылы, каротин, тиамин, рибофлавин, флаваноидтар-кверцетин, изорамнетин және кетаферол, көмірсулар, пектин заттары, минералды тұздар (темір, калий, фосфор және т.б.) хош иісті дәм беретін эфир майлары бар. Эфир майы әсіресе жемістерінде (2,5-4 есе) молырақ болады. Бұл өсімдіктен жасалынған дәрілердің қан қысымын төмендететін, қан тамырларын кеңейтетін, ішектің жұмысын реттейтін, несеп айдайтын, қақырық түсіретін, өт айдайтын, жел шығаратын, іш жүргізетін қасиеттері бар. Аскөкті гипертонияны, жүректің қыспа ауруын (стенокардия), тыныс жолдарының қабынуын емдеу үшін пайдаланады. Сонымен қатар бүйрекке, қуыққа тас байланғанда және бауыр ауруларын, атеросклерозды, шемен ауруын емдеу үшін қолданады. Аскөктен жасалған дәрілер бала емізетін әйелдердің сүтін көбейтеді.

Балдыркөк жапырақтары аскорбин қышқылына және каротинге бай. Тамыржемісінде 4,3% қант, сондай-ақ калий, кальций және фосфор тұздары, ал басқа бөліктерінде дәрумендер: тиамин, рибофлавин, никотин қышқылы және эфир майы бар. Жапырақты балдыркөк, тамыржемісті балдыркөктің жапырақтары, сабақтары және тамыр жемістері тамақ және

сүрлеу (консервілеу) өнеркәсіптерінде, эфир майы – дәрі-дәрмек өнеркәсіптерінде пайдаланылады.

Қорытынды. Шатыргүлділер тұқымдасының кең таралған Ссбіз (*Daucus corota* L. – морковь), кәдімгі петрушка, ақжелкен (*Petroselinum crispum* (Mill) Нум.-петрушка обыкновенная), кәдімгі анис (*Anisum vulgare* Gaertn. - анис обыкновенный), кәдімгі тмин (*Carum carvi* L.-тмин обыкновенный), мәдени кориандр (*Coriandrum* L. – кориандр посевной), иісті аскөк (*Anethum graveolens* L. - укроп пахучий), иісті сельдерей (*Apium graveolens* L. - сельдерей пахучий) түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері талқыланды.

Студенттер ең алдымен шатыргүлділердің бәріне ортақ сипаттарын талдай білуі тиіс. Мәселен, олардың бәріне ортақ қасиет: жапырақтары көп жағдайда кезектесіп орналасады, жапырақ қынапшасы және тілімделген жапырақ тактасы болады. Олардың Қазақстанда флорасында 230 түрі кездеседі Сонымен қатар, студенттер бұл тұқымдастардың неліктен шатыргүлділер деп аталатынын, аталықтары мен аналықтарының орналасу ерекшелігін, жемістерінің құрылысын, бұл өсімдіктердің халық шаруашылығындағы пайдасын жете білуіге тиісті. Олардың неліктен парфюмерияға, медицина саласында пайдаланатынын дәлелдеуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әметов Ә.Ә. Ботаника. Алматы: Дәуір, 2017. 377б.
2. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
3. Diederichsen A. Promoting the conservation and use of underutilized and neglected crops// Coriander *Coriandrum sativum* L. 1996. P. 83
4. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
5. Кукенов М.К. Ресурсы лекарственных растений Казахского Тянь-Шаня. Алма-Ата: Наука, 1989. 88 с.
6. Мазнев Н. И. Анис обыкновенный // Энциклопедия лекарственных растений // 3-е изд., испр. и доп. — М.: Мартин, 2004. С. 75—76.
7. Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 122б.
8. Мазнев Н. И. Травник для всей семьи. М.: Лада, РИПОЛ классик, Дом. XXI век, 2006.
9. Искендіров Ә. Қазақстанның дәрілік өсімдіктері. Алматы : Қазақстан баспасы, 1982. 17 б.
10. Комарницкий Н.А., Кудряшов Л.В., Уранов А.А. Ботаника. Москва : Просвещение, 1975. 468 с.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ЖЫЛЫЖАЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

Ергешев Ермат Толқынбайұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті Жалпы Биология және геномика
кафедрасының магистранты

Аннотация. Аталған мақалада ауыл шаруашылығы саласындағы атап айтқанда жылыжай кешендерінде қолданылып келе жатқан және жаңадан қолданысқа енгізілген технологиялардың артықшылықтары мен маңыздылығы талданып көрсетілген. Ақмола облысында жылыжай шаруашылығын ұйымдастыру экономикалық жағынан өте тиімді болып табылады. Сондықтан жылыжай кешендерінің құрылысын салуда, жұмысын жүргізуде соңғы

деңгейдегі заманауи технологияларды пайдалану алынатын өнімнің тауарлық сапасын көтеру мен өнімділігін жоғарылатуда маңызды орынды алатындығы жекелеп көрсетілген. Алдағы уақытта жылыжай шаруашылықтарында аталған технологиялардың еліміздің солтүстік аймақтарында кең қолданысқа енгізілуі осы мақалада ұсыныс ретінде беріліп отыр.

Солтүстік Қазақстан жағдайында ауыл шаруашылығын дамытудағы инвестиция салуға ең тиімді жылыжай шаруашылығы таңдалып алынды. Кенже қалған шаруашылықтың орнына заман талабына сай автоматтандырылған технологияларды енгізудің қаншалықты тиімді екендігі қысқаша қамтылған.

Түйін сөздер: субстрат, микроклимат, гидропоника, ULTRA CLIMA, KUBO, Priva Connext.

Аннотация. В данной статье анализируются преимущества и важность технологий, используемых и внедряемых в тепличной промышленности, особенно в области сельского хозяйства. Организация теплиц в Акмолинской области экономически выгодна. Поэтому использование новейших современных технологий в строительстве и эксплуатации теплиц является ключевым фактором повышения качества продукции и ее производительности. В этой статье мы предлагаем внедрить эти технологии в теплицах северных регионов страны в будущем.

В Северном Казахстане были выбраны наиболее выгодные теплицы для инвестиций в развитие сельского хозяйства. Краткий обзор эффективности современных технологий в тепличной промышленности. Ключевые слова: субстрат, микроклимат, гидропоника, ULTRA CLIMA, KUBO, Priva Connext.

Қазіргі жахандану заманында әлемнің алдында тұрған күрделі мәселе азық-түлік тапшылығы болып табылады. Ауыл шаруашылығына арналған жер аумақтарының артуы аталған мәселенің біршама жеңілдеткенімен толықтай шешімін табуға мүмкіндік бере алмайды. Азық-түлік мәселесінің күрделілігі Қазақстан жерінде де бар, оны шет елдерден келетін ауыл шаруашылығы өнімдерінің көптігінен байқауға болады. Атап айтқанда бақша дақылдары, жеміс-жидектер мен көкөністер Қытай, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан және Әзірбайжан елдерінен импортталады.

Біз ірі аграрлық держава бола тұра халықтың азық-түлікке деген сұранысын қамтамасыз ете алмай жатқандығымыз ауыл шаруашылығында қолданылып келе жатқан технологиялардың кенже қалғандығынан.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдауында “Аграрлық сектор экономиканың жаңа драйверіне айналуы керек” – деп айтып, елдегі аграрлық секторға үлкен сенім артылып отырғанын көрсетті.

Ауыл шаруашылығында жаңа технологиялардың қолданысқа енгізілуі соңғы он жылдықта іске аса бастады. Жылыжай бизнесінің қарқынды дамуын ҚазАгромеркетинг АҚ сайтында көрсетілген деректерден анық байқауға болады. ҚазАгромеркетинг АҚ деректері бойынша 2008 жылы Республика бойынша 108 жылыжай кешені тіркелген, ал жалпы ауданы 58,6 га құраған. Аталған көрсеткіштер 2016 жылға қарай аса үлкен өзгерістерге ұшыраған, жылыжай кешендерінің жалпы ауданы 2043 га болды. 2008 жылғы дерек бойынша жылыжай кешендерінде 3,5 мың тонна өнім алынған болса, 2016 жылы 1594,8 мың тонна өнім алынған. Бұл көрсеткіштер жылыжай шаруашылығында жаңа технологиялардың белсенді түрде енгізілуіне байланысты. Әсіресе гидропоника әдісінің кең қолданысы осы салаға жаңа серпін берді. Гидропоника дегеніміз ауыл шаруашылығы саласында қолданылып келе жатқан дәстүрлі технологияның толықтай дерлік жаңа негізде жұмыс істеуі, мысалы, топырақтың орнына арнайы субстраттардың қолданылуы немесе толықтай топырақ пен субстраттан бас тарту. Яғни біз білетін ауыл шаруашылығының қазіргі және болашақтағы көрінісі мүлдем өзгеше болмақ.

Оларға мысал ретінде голландиялық технологиялардың жылыжай кешендерінде кеңінен қолданылуын келтіруге болады. Атап айтқанда Ақмола обылысы, Степногорск

қаласында орналасқан "Қазақстан Жылыжай Технолологиялары" жылыжай кешені жұмысын 2008 жылы бастады. Жылдық өнім алу қуаты 900 тонна қызанақ, 600 тонна қияр сонымен қатар 50 тонна зелен. Жылыжайда 4-деңгейдегі голландиялық KUBO компаниясының технологиясы жұмыс жасайды. Аталған технологияның ерекшелігі ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруде топырақ пайдаланылмауы, оның орнын арнайы дайындалған жасанды субстрат минералдық мақта басады. Жылыжайдың жалпы ауданы 3,65 га, ал өндірісте қолданылатын жердің ауданы 3,0 га. Осындай аз ауданнан көп мөлшерде өнім алу жаңа технологияның дұрыс жүргізілуінің арқасында болып отыр.

KUBO компаниясының 4-деңгейдегі технологиясы толықтай дерлік автоматтандырылған жағдайда жұмыс жасайды. Яғни, суландыру жүйесі мен климат-бақылау жүйелері орталықтандырылған компьютермен реттеліп, қажетті көрсеткіштер енгізілгеннен соң автоматты түрде жұмыс жасайды. Нақтылап айтқанда орталық компьютерге қажетті көрсеткіштер сонда өсіріліп жатқан дақылдың қоршаған ортаға қоятын талаптарымен қатар биологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес жасалады. Ал орталық компьютерге қажетті мәліметтер жылыжай периметрінде орналасқан сенсорлардың көмегімен жеткізіледі. Жылыжай кешенінде арнайы желдеткіштердің (форточка) көмегімен ауа температурасымен жылыжай атмосферасы құрамындағы CO₂ деңгейін реттеп отырады. Желдеткіштердің ашылып жабылуы, қанша уақытқа ашық тұруы мен қай уақытта ашылатыны және жабылатыны орталықтандырылған компьютерден басқарылады. Жоғарыда аталған іс-әрекеттің барлығын Priva Connexxt бағдарламасы реттеп отырады.

KUBO компаниясының 5-ші деңгейдегі ULTRA CLIMA жылыжай технологиясы микроклиматты реттеудің жаңа жолын көрсетті. Аталған технология бойынша жылыжай еденінде әр қатар бойымен ауа жүретін пленкалы каналдар жасалады, сол каналдар арқылы жылыжай микроклиматын жыл бойына бірқалыпты сақтауға болады. Жылыжай сыртында

арнайы қойылған ауа өткізгіз қоршаудан әр қатардың басында орналасқан желдеткіш ішке қарай ауа сорып қажетті мөлшерде көмір қышқыл газымен қанықтырып канал бойымен айдайды.

Жалпы жылыжайдың қалыпты жұмысын бақылаушы немесе агроном жұмыс орнынан тыс жерде жүрген кезде жылыжайдың жағдайы туралы ақпараттарды кәдімгі смартфонның көмегімен бақылай алады. Ол үшін бар болғаны SIM карта нөмірін Priva Connex бағдарламасының базасына тіркеу қажет. Осыдан кейін жылыжай жұмысындағы орын алған әрбір өзгеріске қатысты SMS ескертулер келіп тұрады.

Жылыжайдың еденінде арнайы рельс ретінде орнатылған сумен жылытуға негізделген трубалар болады. Трубаларды рельс ретінде орналастырудағы мақсат жылыжайға арналып жасалған арбалардың қозғалысын жеңілдету. Жеміс теру, көшет отырғызу және т.б. жұмыстар барысында әртүрлі мақсатта қолданылатын арбалар екі түрлі донғалақпен жасақталады. Бұл олардың дәліз бойыменде, рельс бойыменде еркін қозғалуы үшін жасалады. Бұл жағдай өнім

жинау процесін жеңілдетіп, басқа операциялардың орындалу жылдамдығын арттырады. Кезегінде бұл жеңілдіктер жұмыс күшіне деген талаптың азаюына әсер ете отырып экономикалық жағынан тиімді болады. Себебі осындай жағдайлардың арқасында бір жұмысшының өзі бірнеше операцияны қатар орындай алады.

Жаңартылған технологиялардың арқасында жасалынып отырған жұмыстың жылдамдығы артып, өнімнің сапасы жоғарылап, халықаралық талаптарға сай болуы шығарылған шығынның зая кетпегендігіне куә болудамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әметов Ә.Ә. Ботаника. Алматы: Дәуір, 2017. 377б.
2. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
3. Diederichsen A. Promoting the conservation and use of underutilized and neglected crops// Coriander *Coriandrum sativum* L. 1996. P. 83
4. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
5. Кукунов М.К. Ресурсы лекарственных растений Казахского Тянь-Шаня. Алма-Ата: Наука, 1989. 88 с.

ӘОЖ 611.341-076.4

БАЛЫҚТАР ПАРАЗИТОФАУНАСЫ

Ибжанова А.С., Шабдарбаева Г.С., Тлесова Г.С., Турганбаева Г.Е., Кенжебекова Ж.Ж.

Қазақ Ұлттық аграрлық университеті

Аңдатпа. Берілген мақалада, Алматы облысына қарасты су қоймаларынан алынған балықтардың паразитологиялық зерттеу нәтижесі берілді. Зерттеуге 7 түрлі балық алынып, паразитологиялық зерттеу барысында оның 4 түрінен 5 паразит анықталды, яғни: *Caryophyllae laticeps*; *Diplostomum spathaceum*; *Digamma interrupta*; *Ligula intestinalis*; *Posthodiplostomum cuticola*. Зерттеу нәтижелері балықтардың саны мен түрлік құрамына, сондай-ақ балықтардың паразиттік ауруларына тұрақты мониторинг жүргізу қажеттілігін көрсетеді.

Кілттік сөздер: Паразитофауна, балық, паразит, гельминт, паразитологиялық зерттеу.

Аннотация. В данной статье даны результаты паразитологического исследования рыб, взятых из водоемов Алматинской области. В ходе паразитологического исследования было выявлено 5 паразитов из 4 видов: *Caryophyllae laticeps*; *Diplostomum spathaceum*; *Digamma interrupta*; *Ligula intestinalis*; *Posthodiplostomum cuticola*. Результаты исследований отражают необходимость постоянного мониторинга численности и видового состава рыб, а также паразитарных заболеваний рыб.

Ключевые слова: Паразитофауна, рыбы, паразитов, гельминтов, паразитологические исследований.

Annotation. This article presents the results of parasitological study of fish taken from the reservoirs of Almaty region. The parasitological study revealed 5 parasites from 4 species: *Caryophyllae laticeps*; *Diplostomum spathaceum*; *Digamma interrupta*; *Ligula intestinalis*; *Posthodiplostomum cuticola*. The research results reflect the need for continuous monitoring of the number and species composition of fish, as well as parasitic diseases of fish.

Keywords: Parasitic fauna, fish, parasites, helminths, Parasitology research.

Кіріспе. Балықты табиғи су көзі көл, теңіз, өзен, сулардан қоса қолдан жасалған балық өсірген су көзінен де ұстайды. Аквакультурамен алғашында кішігірім шаруалар айналысатын ал қазір ірі кәсіпорындарда айналысуда. 2007 жылғы есеп бойынша балық шаруашылықтары өндірген және бұл көрсеткіш жыл сайын өсе түсуде бұл балық өнімдерімен айналысады. Балық шаруашылығын өсіруде мүмкіндігі жоғары [1,2].

Қазақстанда бірнеше балық шаруашылығы бассейні бар. Каспий, Арал теңізі, Зайсан, Балқаш, Алакөл, Қапшағай, Бұқтырма, су қоймалары Ертіс, Сырдария сияқты су көзінің маңызы зор. Ауыл шаруашылығына жаңа технологияларды қарқынды түрде енгізу жұмыстары балық шаруашылығында кең түрде жүргізілуде.

Соңғы жылдардағы зерттеулер нәтижесінде ауыл шаруашылығында және халық шаруашылығында балықтар арасында тауарлық балықтар үлкен сұранысқа ие. Балықтардан мол өнім алу мақсатында ауыл шаруашылық өндірісін интенсификациялау нәтижесінде олардың қалыпты физиологиялық күйін тұрақты сақтап қалу қиынға соғады. Нәтижесінде клиникалық белгілері анық көрінетін аурулар туындайды [3].

Бұл аурулар тек экономикалық шығындардың себебі ғана болып қоймай, сонымен қатар, балықтардың өніміне, көбеюіне, өнімдердің биологиялық бағасына әсерін тигізеді. Организмнің инфекциялық ауруларға резистенттілігін төмендетеді [4].

Балықтарда паразиттік аурулар кең таралған және көптеген елдердің шаруашылықтарына үлкен экономикалық шығын әкелуде. Бұл аурулардың жаппай таралуы табиғи және антропогенді биоценоздың қолайсыз болуымен байланысты, осы тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері өзекті мәселелердің бірі деп есептейміз.

Зерттеу материалдар мен әдістері. Зерттеу материалдары ретінде Алматы облысындағы барлық балық шаруашылығындарынан алынған балықтар және шаруашылықтарда тіркелген журналдардағы деректер қолданылды.

Зерттеу жұмысы ҚазҰАУ-нің «Биологиялық қауіпсіздік» кафедрасында жүргізілді. Инвазиялық аурумен ауырған балықтарды лабораторияға әкелу үшін, шаруашылықтардан тірілей әкелдік. Кейде балықтарды тұтастай немесе олардың мүшелерін, пергамент қағазына немесе целлофанға орап, ішінде мұзы бар термоспен тасымалдадық. Ірі балықтардан паразитпен зақымдалған мүшелерін алып, зерттеуге банкаларға консервілеп алдық.

Балықтарды тұтастай немесе паразитпен зақымдалған мүшелер мен ұлпаларды 70% этил спиртінде немесе 4% формалин ерітіндісінде консервіледік.

Клиникалық тексеру кезінде немесе балықтарды паразитологиялық сойып зерттеу барысында анықталған паразиттелген мүшелерді, сонымен қатар паразиті бар мүшелер мен ұлпаларды ішінде консервілеуші ерітіндісі бар пробиркаларға немесе флакондарға салдық.

Паразитологиялық және ихтиопатологиялық зерттеулерге қажетті патологиялық материалды этикеткалап, мәліметтерін толық жаздық, онда балықтардың түрі, жасы, материал алынған мүшесінің аты, алынған уақыты және балықтың ауланған немесе материал алынған жер көрсетілді.

Егер де бір ыдыста бірнеше зерттеу объектісі болған жағдайда онда этикетканы әр балыққа немесе мүшелерге, олардың кесекшелеріне жақсылап дәкеге бірге байлап бекемдедік. Этикетканы тушыпен немесе қарапайым карандашпен толтырып, ішінде материалы бар ыдыстың ішіне ондағы жазу көрінетіндей етіп салдық.

Зерттеулер үшін: «ERM 3100» микротомы, Австрия елінде шыққан «LeicaST 4040» процессоры, Германия және Австрия елдерінде бірігіп құрастырылған микроскопы және «Лейка ДМЛС» микрофотосуреттер «KARL ZEISS» микроскопында цифрлы фотоаппаратқа түсірілді.

Зерттеу нәтижелері. Алматы облысы аймағында орналасқан су тоғандары мен қоймаларынан балықтардың 8 түрі паразитологиялық зерттелді. Зерттелген балықтардың түрлік және сандық құрамы 1-кестеде келтірілген.

Кесте – 1. Зерттелген балықтардың түрлік және сандық құрамы

№	Балық түрі	Зерттелген саны
1	Сазан	15
2	Табан	18
3	Айнакөз	10
4	Жайын	8
5	Қаракөз	17
6	Шұбар балық	14
7	Тұқы	16
Барлығы		98

Кестеде көрсетілгендей, 7 балық түрінен жалпы 98 дана балық зерттелінді. Зерттелген балықтардың 4 түрінен, яғни айнакөз, табан, қаракөз, шұбар балықтарынан: *Caryophyllaes laticeps*; *Diplostomum spathaceum*; *Digramma interrupta*; *Ligula intestinalis*; *Posthodiplostomum cuticola* түрлері анықталды (кесте – 2).

№	Балық түрі	Паразиттердің түрлері және инвазияның экстенсивтілігі (ЭИ), %				
		<i>Caryophyllaes laticeps</i>	<i>Diplostomum spathaceum</i>	<i>Digramma interrupta</i>	<i>Ligula intestinalis</i>	<i>Posthodiplostomum cuticola</i>
1	Сазан	-	-	13,3	-	-
2	Табан	16,0	11,1	5,5	-	-
3	Айнакөз	-	-	-	-	2,0
4	Жайын	-	-	-	-	-
5	Қаракөз	-	17,6	17,6	11,7	11,7
6	Шұбар балық	-	14,2	21,4	-	7,14
7	Тұқы	-	-	12,5	-	-

2-ші кестені қорытындылай келсек, зерттелген 18 табан балығының 3-нен *Caryophyllaes laticeps* анықталды, яғни 16,0%, *Diplostomum spathaceum* – табан балығының 2-нен – 11,1% , 3 қаракөз балығы – 17,6% , 2 шұбар балық– 14,2%, *Digramma interrupta* – сазан – 13,3%, табан – 11,1%, қаракөз – 17,6%, шұбар балық – 21,4%, тұқы – 12,5%; *Ligula intestinalis* – қаракөз – 11,7%; *Posthodiplostomum cuticola* – айнакөз – 2,0%, қаракөз – 11,7%, шұбар балық – 7,14%-ды көрсетті.

Ихтиопаразитологиялық зерттеу барысында *Caryophyllaes laticeps* қоздырғышымен зақымдалған балықтардың барлығы жүдеген, негізгі өзгеріс ішекте анықталды. Паразиттің орналасқан жерлері қанталаған, кілегей қабығы гиперемия сипатында, зерттелген балықтардың 2-де ішектердің бастапқы бөлігі домбығып, ісінген.

Diplostomum spathaceum қоздырғышымен зақымдалған балықтарда клиникалық белгілері: балықтардың қозғалысы баяу, жабындылары қанталаған. Көзбұршағында (хрусталик) паразиттердің метацеркарилері орналасқандықтан көз айналасы, қарашықтары және көздің кілегейлі қабықтары қатты зақымдалған.

Digramma interrupta қоздырғышы анықталған балықтарда – ауру балықтардың жүдеуімен, азыққа тәбеттің болмауымен көрінді. Аурудың ерекше белгісі ішектің кебуімен сипатталды. Ауырған балықтар таяз суларда жүзіп жүр. Сойып зерттегенде қоздырғышымен

зақымдалған балықтарда бұлшықеттері бозғылт, барлық мүшелерде анемиялық өзгерістер басым.

Ligula intestinalis қоздырғышымен зарарланған балықтардың барлығы өлі болғандықтан, ихтиопатологиялық сойып зерттедік, зерттеу барысында барлық паренхималық мүшелердің атрофиясы, әсіресе бауырда атрофиялық процесс айқын байқалды, сонымен қатар ішектердің кейбір жерлері жіңішкерген.

Теріде, бұлшық етте диаметрі әртүрлі 0,5-1,5 см қара дақтармен көрінді, бұлшық етте *Posthodiplostomum cuticola* метацеркарийлері орналасқан жерлер ісініп, домбығу күйінде, омыртқалары қисайған.

Қорытындылай келе, анықталған балықтардың барлығы толығымен ихтиопатологиялық, ихтиопаразитологиялық зерттелініп, толығымен балау қойылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ысқақов М.М., Бөлекбаева Л.Т. Балық аурулары - Оқу құралы. Алматы: 200.
2. Абдыбекова А.М., Шабдарбаева Г.С., Шапиева Ж.Ж., Зулкарнаева Э.К. Атлас зоонозных инвазий, официально регистрируемых в Республике Казахстан//Учебное пособие. Алматы, изд. «S-Принт», 2012. 12 с.
3. Шабдарбаева Г.С., Исбеков Қ.Б., Асылбекова С.Ж., Ибажанова А.С., Қойшыбаева С.К., Кенжебекова Ж.Ж., Тұрғанбаева Г.Е. – Ихтиопатологиялық зерттеу әдістерінің атласы// Оқу құралы. «PRINT-MASTER» баспасы, Алматы, 2016. 82 бет.
4. Ибажанова А.С., Шабдарбаева Г.С., Кенжебекова Ж.Ж. «Қазақстанда жиі кездесетін балық аурулары және оларды балау тәсілдері»//Оқу құралы. Алматы, ««Print master». Б. 192.

ӘОЖ 546.87

ҚОРҒАСЫН ӨНДІРІСІ ӨНІМДЕРІНДЕГІ ВИСМУТТЫ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Бақтыбаева А.Д., Шаихова Б.К.

С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан

Абстракт. Бұл мақалада түсті металлургия саласында жұмыс істейтін өндірісте дайын өнімдеріндегі қосалқы металл висмутты анықтау әдістемесін жетілдіру мақсатында атқарылған жұмыстардың нәтижесі көрсетілген.

Кілттік сөздер: түсті металлургия, сирек металдар, висмут, әдістемелер, қорғасын өндірісі.

Қазақстан Республикасындағы «Қазцинк» компаниясы түсті металлургия саласы тұрақты даму үстінде және әлем нарығында металлургия саласы бойынша ірі қатысушылардың бірі. Сала дамуының негізгі ерекшеліктеріне жатқызуға болады:

- металл өндірісінің барлық этаптары: кен өндіру, өңдеу, жанармай алу, балқыту;
- шикізат материалын арнайы өңдеу этапы;
- жоғары өндіріс концентрациясы.

Қазцинк – мыс, бағалы металдар және қорғасын сияқты ілеспе металл түрлерін көптеп қоса өндіретін интеграцияланған ірі мырыш өндіруші. Компанияның негізгі кәсіпорындары Қазақстан Республикасының аумағында, негізінен Шығыс Қазақстан облысында орналасқан.

Компания 1997 жылы Шығыс Қазақстанның Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты, Лениногор полиметалл комбинаты және Зырян қорғасын комбинаты сияқты ірі-ірі үш түсті металлургия алыбының активтерін біріктіру арқылы құрылды. Барлық үш компанияның негізгі меншік иесі Қазақстан Республикасының үкіметі болды. Қазцинк акцияларының бақылау пакеті жеке секторға сатылды да Glencore International AG компанияның бас инвесторы болды.

Қазцинк өзі құрылғаннан бергі жылдар ішінде өндірістік қуаттар мен өнім өндіруді барлық бағыттар бойынша едәуір арттырды. Компания өндіріс шығындарын мейлінше азайта отырып, әлемдік мырыш саласындағы озат кәсіпорындар бестігіне кіруді мақсат тұта даму үстінде.

Компания кен өндіруден бастап оларды тазартылған металдар ала отыра өңдеуге дейінгі түсті металдар өндірудің толық циклын қамтитын интеграцияланған сапа, қоршаған орта, денсаулық сақтау, еңбек қауіпсіздігі менеджменті және энергия менеджменті жүйесін; өндірісті инфрақұрылыммен, көлікпен, ресурстармен қолдайтын және қамтамасыз ететін қосалқы бөлімшелер, сонымен бірге қалдықтарын жою үдерістерін құрды және сертификаттады.

Түсті металлургия кендерінің ерекшелігі – шикізат құрамының күрделі болуы. Мысты, никельді, полиметалды кендер құрамында мырыш пен қорғасыннан басқа алтын, күміс, кадмий, селен, висмут және т.б. металдар болады. Бұл металдардың мөлшері айтарлықтай көп емес, сондықтан өндіріс ары қарай жұмыс жасау үшін осы қосалқы сирек металдардан тазартып, бөліп алу үшін мөлшерін нақты білуіміз керек [1].

Металдардың мөлшерін анықтауда өндірісте әртүрлі химиялық әдістемелер қолданылады. Шикізат өнімдерінде, дайын өнімдер құрамында қоспа металдар мөлшерін тез және дұрыс анықтау – химия, металлургия саласы мамандарының өзекті мәселесі.

Біздің жұмысымыздың мақсаты: қорғасын өндірісі өнімдеріндегі висмутты анықтау әдістемесін жетілдіру.

Висмуттың массалық үлесін өлшеу әдістемесі висмуттың ксиленол сары индикаторымен таңқурай түске боялған комплексті қосылыстың түзілуіне негізделген. Өлшеу титрленген Трилон Б ерітіндісімен тура титрлеу арқылы жүргізіледі. Трилон Б ерітіндісін қосқанда, висмуттың ксиленол сары индикаторымен түзген комплексі ыдырап, этилендиаминтетрасірке қышқылы иондармен берік комплекс түзеді. Титрлеудің соңғы нүктесінде, висмут толық титрленгенде, ерітіндінің таңқурай түсі сары түске ауысады. Реакция қышқыл ортада рН (1,0-1,5) жүргізіледі. Висмутты трилонометриялық әдіспен титрлеу кезінде темір (III), сынап, сурьма және аниондар (хлоридтер, фторидтер, фосфаттар, нитраттар, оксалаттар және т.б.) кедергі қоспалар жасайды.

Темір мен сынаптың әсерін аскорбин қышқылымен төменгі валенттілікке дейін тотықсыздандыру арқылы, ал сурьманы қымыздық қышқылымен байланыстырып жояды [2].

Сынама өлшемесін колбаға салып, азот қышқылында HNO_3 (1:3) ерітеді. Еріту процесі 40 минут жүргізіледі. Ерітінді 250 см³ көлемдік колбаға ауыстырылып, өлшемесіне дейін дистильденген сумен жеткізеді. 10 мл алектота алынып, 250 см³ енгізіледі де, ары қарай 0,1-0,2 г аскорбин қышқылын, 0,1 г қымыздық қышқылын қосады, 100 см³-ге дейін дистильденген сумен сұйылтады. 1-2 тамшы ксиленол сары қосып, трилон Б ерітіндісімен таңқурай түстен сары түске ауысқанша титрлейді [3].

Ал біз осы әдістемені жетілдіру мақсатында сынаманы еріту үшін азот қышқылының HNO_3 (1:3) орнына HNO_3 (1:1) осы қатынаста алдық. Еріту процесі 30 минут аралығында жүрді. Алынған нәтижелер кесте 1-де көрсетілген.

Кесте 1 – Әртүрлі концентрлі азот қышқылында ерітілген сынама құрамындағы висмут үлесі

Сынама атауы	HNO_3 (1:3), 40мин	HNO_3 (1:1), 30 мин
Висмутты сілтілік балқымалар ОП-1	14,38 ± 0,01	14,40 ± 0,02
Висмутты сілтілік балқымалар ОП-2	16,59 ± 0,02	16,38 ± 0,01
Висмутты сілтілік балқымалар ОП-3	29,23 ± 0,05	29,36 ± 0,02
Висмутты сілтілік балқымалар ОП-4	27,41 ± 0,01	27,82 ± 0,03
Висмутты қорғасын	5,8 ± 0,02	5,4 ± 0,01
Висмутты қорғасын	8,9 ± 0,01	9,1 ± 0,01

Нәтижелерден көргеніміздей азот қышқылын (1:1) қатынаста алып, висмуттың мөлшерін анықтағанда бір нәтиже алдық. Жетістігі уақыт 10 минутқа үнемделді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бигимбаев М. Ж. Перспективы развития цветной металлургии Казахстана в свете выполнения государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития. Горный журнал Казахстана. 2010. №7. С. 12-15.
2. Файнберг С.Ю., Филиппова Н.А. Анализ руд цветных металлов. М.: ГНТИ литературы по черной и цветной металлургии, 1963. С. 227-315.
3. МВИ – 30884350 – 01 -68X – 10 «Методика выполнения измерений массовых долей висмута и свинца в технологических металлизированных продуктах свинцового производства титриметрическим трилонометрическим методом» 2010.

УДК 004.83

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Абсалыкова Г. С., Искакова М.С., Әжима Ш.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Исабаева С. Н.
ҚазМемҚызПУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Жасанды интеллект (Artificial intelligence) «ақылды» технологиялар заманын тудырды және ол тоқтаусыз әрі қарай дамып барады. Қазірдің өзінде жасанды интеллект қолданатын бағдарламалар неше түрлі нәрсені жасайды: дауысты тану арқылы сөздің аудармасын, мағынасын тауып береді, сурет салады, хат алмасу барысында сізге көмекші болады, адамды суреті арқылы анықтайды, оған қоса медициналық жасанды интеллектілер де бар.

Кілттік сөздер: жасанды интеллект, цифрлық технология, технологиялық революция, КИВИТ, жүйе.

Технологиялық өркениет дамыған тұста адамдардың механикалық тетіктер тәрізді жұмыс жасауы еш қисынға келмейді. Техниканы өндіру мен қолданудың басты мақсаты – бұл адамның жұмысын жеңілдету, оған қолдау көрсету. Алайда техника адамның жұмысын тартып алуға құқылы емес. Дегенмен, қазіргі технологияның өндірісі жасанды интеллектіге құрылғандықтан, адамдардан артық жұмыс жасайтын болды. Мұндайда адамның басты басымдығы бұл оның білімі мен зияткерлігінде қалмақ. Сондықтан жаңа ғасырдың адамы үнемі дамып отыруға дағдылануы қажет. Алған, жинаған біліміне масаттану кеңе түсінік болмақ. Үнемі ілім-білім деген қанағатсыздық қажет. Қазіргі кезде зерттеушілер мен өнертапқыштардың алдында тұрған бірден-бір мақсат – адам интеллектісі деңгейіндегі жасанды интеллектіні ойлап табу[1].

"Жасанды интеллект" сөзін алғаш рет 1956 жылы Дартмут университетінде өткен конференциясының преамбуласында Джон Маккарти қолданған. Жасанды интеллект бұл модель мен тиісті бағдарламалық құралдар жасайтын ЭВМ көмегімен семантикаға жүгінуді талап етілетін үдерісте есептеу сипатындағы шығармашылық міндеттерлі шешуге мүмкіндік беретін ғылыми зерттеу бағыты. ЖИ саласындағы зерттеу 30 жыл бойы жүргізуде. ЖИ саласында жұмыстың басталуын электронды есептеуіш машинаның жасалуынан деп есептейді, ол адамзаттың ойлау қабілетінің үдерісінің қайталауы тиіс болды[2].

Мұндайда адамның басты басымдығы бұл оның білімі мен зияткерлігінде қалмақ. Сондықтан жаңа ғасырдың адамы үнемі дамып отыруға дағдылануы қажет. Алған, жинаған біліміне масаттану кеңе түсінік болмақ. Үнемі ілім-білім деген қанағатсыздық қажет. Facebook, Google, Microsoft, Samsung сынды әлемдік гиганттар қазіргі уақытта жасанды интеллект жасауға бар күшін салып жатыр. Оның орындалуына да аз уақыт қалды. Илан Маск бастаған SpaceX компаниясы Марсқа ұшудың жолы мен жоспарын сынақтан өткізуде. Техника мен цифрлық технологияның тағы бір төңкерісі тууы мүмкін. Яғни, Елбасы сөзімен жеткізгенде, «экономиканың кәсіптік сипаты бұрын-соңды ешбір дәуірде мұншама жедел өзгермеген». Жасанды сана жұмылдырылған технология адамның зияткерлігіне жұмыс жасайтындығы айтпаса да түсінікті. Сондықтан жаңа дәуір адамы үнемі жетілумен, зияткерлік санасын арттырумен, бәсекелік қабілетін дамытумен «әуре» болуы қажет. Бұл жайында Елбасының рухани жаңғыруға арналған мақаласында былай делінеді: «Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді». Ал бәсекеге қабілетті болудың ең іргелі белгісі – білімді болу. Қазіргі таңда жетілу мен білім жиюдың теңдесіз мүмкіндіктері бар. Мемлекеттік бағдарламалар, жоғары оқу орындарында оқу сынды білім алудың жолдарынан өзге адамның

өзін-өзі жетілуіне мүмкіндік беретін жолдар да бар. Білім іздеу мен кәсіп игеруде қазіргі ғаламтордың берері көп. Қажетті ақпаратты іздеп, оқу, көру, тыңдау арқылы да білімді жетілуге болады. Үндістан мен Ұлыбритания ғалымдары жасанды интеллектіге орамал, қалпақ, фуражка немесе өзге де бас киім түрлерімен жабылған адам келбетін анықтау алгоритмін енгізген. Алгоритм барлық жағдайдың 67 пайызында жүзеге асырылады. Жүйе адамның бет-бейнесінің 14 бөлігін зерделеу арқылы анықтайды. Бұл принцип бойынша нысанның көздері, мұрны, қасы мен ернінің формасын сызып, бет пішінін автоматты түрде енгізеді. Бұл алгоритм, ең алдымен, аса қауіпті қылмыскерлерді анықтау мақсатында жасалған. Бірақ, жүйе өзге де мақсаттарда қолданылуы мүмкін деген қауіп бар[3].

«The Qazaq Times» журналында жарияланған мақала бойынша: 2021 жылы жапондықтар диагностика мен қатерлі ісікті (немесе жалпы, онкологиялық ауруларды) емдеу жасанды интеллектке тапсырылмақ. Бұл туралы Жапония фондына қарасты Онкология институты хабарлайды. Институт «Қатерлі ісікті нақты емдейтін», KIBIT деген атау қойылған жасанды интеллектті FRONTENDO Healthcare компаниясымен бірігіп жасап шығармақ. Бұл жүйе дәрігерлерге әрбір пациенттің генетикалық анализы негізінде емделу курсы анықтауға үлкен мүмкіндік береді. Себебі, жасанды интеллект аурудың барлық белгілері мен ерекшеліктерін көрсетеді. Аталмыш институт геномдар анализдерін жасау технологиясымен, қатерлі ісік клеткаларындағы генетикалық анализдерді анықтау жүйесімен ерекшеленеді. FRONTENDO Healthcare өткен жылдың қазан айында «Қатерлі ісіктен айықтыратын жасанды интеллект жүйесін жасауды бастап та кеткен. Жасанды интеллекттің жадына кезеңдік зерттеу мен онкологиялық ғылыми жұмыстың нәтижелерін енгізіледі. Содан кейін, пациент туралы жеке ақпараттар, ауруының кезеңін, т.б. маңызды пункттерді көрсеткеннен кейін, сырқаттан айығудың тиімді әрі жылдам жолдарын көрсетеді деп күтілуде. Яғни, Институт зерттеушілері, 2021 жылға қарай жасанды интеллекттің диагностика жасап қана қоймай, өкпенің және сүт бездері қатерлі ісігін емдейтіндігін жеткізіп отыр[4].

Әдебиеттер тізімі

- 1.URL:[https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82Pison G., D'Addato A.V. Frequency of twin births in developed countries // Twin Research and Human Genetics. 2006. Vol. 9\(2\). P. 250–259. \[1\]](https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%8B_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82Pison G., D'Addato A.V. Frequency of twin births in developed countries // Twin Research and Human Genetics. 2006. Vol. 9(2). P. 250–259. [1)
2. URL : http://www.psyobsor.or_https://ikaz.info/zhasandy-intellekt-zh-jesin-rastyru-a-atysty-m-seleler/ [2].
3. URL : <https://massaget.kz/layfstayl/tehno/48120/> [3]
4. Qazaq Times - ақпараттық, қоғамдық-саяси порталы. | Материалды көшіріп басаңыз <https://qazaqtimes.com/article/3805> сайтының гиперсілтемесін міндетті түрде қойыңыз. Авторлық құқықты сақтаңыз.URL : <https://qazaqtimes.com/article/3805> Book_6.htm [4].

УДК 608.2

ГЕНЕРИРОВАНИЕ СЛУЧАЙНЫХ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЕЙ ДЛЯ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ В КОРПОРАТИВНОЙ СЕТИ

Айп Ерасыл Ардақұлы, Хисамутдинов Рафаэль Мерғалиевич

Научный руководитель – к. ф-м.н., и.о. доцент Баегизова А.С., к.п.н., профессор м.а.
Мухамедрахимова Г.И

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. В статье сформирован комплекс исследовательского материала полученного при изучении темы диссертационной работы, в статье представлены теоретические обоснования использования генераторов случайных чисел (ГСЧ) для защиты информации в корпоративных сетях. Статья сформирована из кратких выводов диссертационной работы выполняемый полтора года. Выявленный свод правил и концепция позволил сформировать и подтвердить значимость использования ГСЧ в корпоративных сетях.

Ключевые слова: IT, корпоративная сеть, ГСЧ, защита данных, информационный поток данных.

Введение. Разработка эффективных и автоматических методов ГСЧ является одной из основных задач, стоящей перед сообществом проверки программного обеспечения. В этой статье мы покажем, как равномерный процесс случайной генерации, разработанный в недавней работе, актуален для многих корпоративных данных. Основной вклад заключается в том, чтобы показать, как объединить два основных подхода к ГСЧ на основе моделей рассмотренных в диссертационной работе. Это приводит к тому, что новая методика успешно экспериментируется на реалистичном примере. В работе также проиллюстрировано, как сила случайного генерирования, примененная к реализации задачи, указывает на ошибку в известном алгоритме.

Методики и материалы. Генераторы случайных чисел были изобретены задолго до появления символов для записи чисел механических и электронных компьютеров. Все основные цивилизации на протяжении веков находили в себе стремление сделать случайный выбор, по разным причинам.

Все процессы в нашем мире происходят либо по воле случая, либо же по заранее предусмотренному плану или закономерности. Совершенно в любой сфере нашей жизни мы используем случайные числа.

Самым элементарным примером является подкидывание монетки или игры в лотерею, придумывая числовой пароль на свой смартфон, мы вынуждены использовать случайные числа или специально придуманный генератор случайных чисел. Генератор случайных чисел (ГСЧ) – это алгоритм, который генерирует практически независимые друг от друга числа в последовательность. Работа ГСЧ зависит от заранее написанного алгоритма. Исходя из этого, можно говорить о псевдослучайности этих чисел. Поэтому бытует выражение, что в нашем мире ничто не случайно, каким бы случайным оно не казалось [1].

Проведя аналитический анализ статей, было выявлено, что генератор случайных чисел имеет более правильное название – генератор псевдослучайных чисел. Просто для удобства использование слова «псевдо» опускается.

Фактически все алгоритмы ГСЧ сильно зависят от языка программирования и вычислительной платформы. Принцип работы всех видов генераторов достаточно простой – применяется внутренняя функция, которая выбирает случайные значения в пределах установленного диапазона [2].

Зачастую сейчас генераторы случайных чисел используются в онлайн-покеррумах. При этом большинство владельцев таких сайтов стараются предоставить алгоритм и сертификат ГСЧ (дабы удостоверить участников, что подставы нет). Но есть ещё одна сфера деятельности, где используются такие алгоритмы – криптография.

Для создания абсолютно новых и недоступных паролей и ещё целого множества функций генераторы случайных чисел предназначены как нельзя кстати. Конечно, существуют риски понять алгоритм и вычислить комбинацию, но это практически невозможно даже для самого опытного хакера. Но это ни к чему простому, среднестатистическому жителю нашей планеты. Чаще генератором пользуются для ставок в лотереях, вдруг там такой же алгоритм, вдруг совпадёт, в диссертационной работе были рассмотрены все технологические особенности ГСЧ, а также доказана возможность использования ГСЧ для защиты информации в корпоративных сетях.

Результаты и их обсуждение. С точки зрения информационной безопасности «слабое звено» и наиболее вероятная внутренняя угроза – пользователь, который регулярно обращается к ресурсам и данным в корпоративной сети. Согласно результатам исследования IBM и Ponemon Institute², в 74% инцидентов роковую роль сыграла именно ошибка пользователя. Поэтому оставим за рамками обзора отказы и поломки оборудования, вирусные эпидемии, защиту от хакерских атак, инспекцию трафика, парсинг логов и другие методы противодействия технологическим угрозам. И рассмотрим возможность ГСЧ для защиты данных в корпоративных сетях [3].

Существует три типа случайных чисел, квази-, псевдо- и истинно – случайных чисел. Эти различные типы случайных чисел имеют разные приложения. (Это философский вопрос, что мы можем назвать случайным или нет, но здесь мы используем следующие описания, его проще ...) Истинное случайное число наиболее часто используемым примером «истинно» случайных чисел является распад радиоактивного материала.

Если счетчик Гейгера поставить перед таким радиоактивным источником, то интервалы между событиями распада будут действительно случайными. Истинные случайные числа получаются в результате физических процессов, таких как радиоактивный распад или бросание кости.

Но бросать кости сложно, возможно, кто-то может так хорошо контролировать кости, чтобы определить результат.

Псевдослучайные числа, эти числа генерируются компьютером или, скажем так, алгоритмом и из-за этого не являются действительно случайными. Каждое новое число генерируется из предыдущих алгоритмом. Это означает, что новое значение полностью определяется предыдущими.

Но, в зависимости от алгоритма, они часто имеют свойства, делающие их очень подходящими для имитационных расчетов.

Квази случайные числа не предназначены для того, чтобы казаться случайными, они должны быть равномерно распределены. Одной из целей таких чисел является уменьшение и контроль ошибок в моделировании Монте-Карло.

Растущая уязвимость информационной безопасности стала основным предметом внимания в большинстве глобальных конгрегаций информационной безопасности. В результате его важности и последствий информационная безопасность претерпела впечатляющее развитие в последние десятилетия.

В настоящее время, безопасность и конфиденциальность являются одними из основных информационных систем как дисциплины. Информационная безопасность выходит за рамки безопасности компьютерной системы и касается как технической, так и нетехнической деятельности по обработке информации. Управление информацией – это связующее звено, которое повышает ценность и снижает риски. В этом сценарии система управления информационной безопасностью должна быть частью современных организаций, которыми необходимо управлять с финансово-управленческой точки зрения.

Есть несколько ключевых областей, где управление информацией для больших данных имеет решающее значение, таких как управление метаданными, безопасность и конфиденциальность, интеграция данных и качество данных, а также управление основными данными. Интересно отметить, что инноваторы в области больших данных признают важность управления для успеха своих проектов. Согласно исследованиям, 58% организаций, которые сообщают об активных усилиях в области больших данных, включили в свои усилия процессы безопасности и управления [6].

Во все большей степени ощущается необходимость во всеобъемлющей системе информационной безопасности, которая могла бы обеспечить контекст и согласованность деятельности по обеспечению соблюдения во всем мире.

По мере увеличения стоимости интеллектуального капитала организаций «информационной экономики» их коммерческая жизнеспособность и прибыльность, а также стоимость их акций все больше зависят от безопасности, конфиденциальности и целостности их информационных активов.

Существует недостаток исследований, связанных с управлением информационной безопасностью в условиях больших данных, и растущая потребность в дополнительных исследованиях и новых предложениях, связанных с этим вопросом. Поэтому в диссертации разрабатывается исследование с использованием метода систематического картирования по управлению информационной безопасностью в средах больших данных для преодоления этого разрыва. Данная статья посвящена изложению результатов исследования.

Заключение. При написании диссертационной работы были использованы материалы и документы конференций и главы книг, которые являются рецензируемыми и нацелены, по крайней мере, на один аспект управления информационной безопасностью в качестве решения для классифицированных рисков информационной безопасности.

Многие ресурсы были опущены из-за двусмысленности упоминания аспектов управления информационной безопасностью в настройках больших данных или исключительно предлагаемого решения в более концептуальных и технических аспектах информационной безопасности.

Кроме того, из-за наличия нескольких таксономий в обществе безопасности больших данных и отсутствия прочной универсальной основы и руководящих принципов в аспектах безопасности больших данных, некоторые аспекты информационной безопасности в больших данных, возможно, не были глубоко изучены. В статье представлен обзор управления информационной безопасностью в средах корпоративных данных с помощью системного подхода.

Управление информационной безопасностью требует постоянного контроля, связанного с использованием методов управления, таких как управление рисками, управление бизнес-процессами и управление процессами безопасности для обеспечения ценности бизнеса.

Анализ разработанных графиков, а также ответов на вопросы исследования свидетельствует об отсутствии исследований и работы в области регулирования и комплаенс-аспектов управления информационной безопасностью в условиях больших данных корпоративных сетей. В работе также подчеркивается отсутствие всеобъемлющих и конкретных моделей и структур в этой области. Будущие работы будут посвящены разработке конкретной структуры управления информационной безопасностью в среде больших данных корпоративных сетей.

В качестве заключительного слова, стоит отметить, что ни одна организация не будет застрахована от мошенничества, если не будет использовать перспективные методы или алгоритмы защиты информации в своих сетях.

Следовательно, все компоненты сдерживания, предотвращения, обнаружения, смягчения последствий, анализа, политики, расследования и судебного преследования должны быть одновременно реализованы в соответствии с теорией жизненного цикла управления мошенничеством в целях эффективного предотвращения и обнаружения мошенничества в корпоративных сетях.

В качестве меры по защите данных, все те эффективные методы, которые обсуждаются в этом исследовании, настоятельно предлагается внедрить в корпоративные сети. Таким образом, корпорация не должна зависеть исключительно от одной техники, чтобы победить проблему мошенничества; вместо этого необходимо создать систему проверки и баланса для выявления любых недостатков в системе внутреннего контроля, а также для модернизации любой устаревшей техники до более современной и изолированной.

Исследование в основном будет рекомендовать использование высокоэффективного программного обеспечения защиты, такого как защита паролем, брандмауэр и программное обеспечение для фильтрации, ГСЧ, которые будут установлены в компьютерной системе на основе результатов, обсужденных ранее. Это абсолютно верно для предотвращения киберпреступлений, таких как фишинг и другие интернет-мошенничества. Однако для различных видов мошенничества, таких, как незаконное присвоение активов, используемые методы также могут быть различными.

Список использованных источников

1. Акимов Г.П., Пашкина Е.В., Соловьев А.В. Методологический подход к оценке качества случайных чисел и последовательностей. 2008. – С. 38-45.
2. Биячуев Т.А. Безопасность корпоративных сетей. 2004. – С. 12-24.
3. Беляев А., Конев И. Информационная безопасность предприятий. 2003. – С. 26-28.
4. Никонов В.И. Методы защиты информации в распределенных компьютерных сетях с помощью алгоритмов маршрутизации. 2010. – С. 1-10.
5. **Автореферат диссертации:** Айп Е.А. Исследование методов генерирования случайных последовательностей для защиты информации в корпоративных сетях: автореф. дис. Казахстан, Астана, 2019. – С. 35-49.

УДК 004.78

СОЗДАНИЕ ПЕРВОГО КОММЕРЧЕСКОГО КВАНТОВОГО КОМПЬЮТЕРА

Даукенова Саяжан Ерболқызы, Дәнен Аяулым Маратқызы

Научный руководитель – к.п.н., ассоциированный профессор Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Исабаева Сулу Нагашыбаевна
Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Абстракт. Квантовый компьютер — это вычислительное устройство, которое использует явления квантовой механики для передачи и обработки данных. Идея квантовых вычислений была независимо предложена Юрием Маниным и Ричардом Фейнманом в начале 80-х годов прошлого века. С тех пор была проделана колоссальная работа по созданию квантового компьютера. Однако полноценный универсальный квантовый компьютер все еще является гипотетическим устройством, возможность разработки которого связана с серьезным развитием квантовой теории.

Ключевые слова: квантовый компьютер, бит, механика, информация, суперпозиция.

Используя законы квантовой механики, можно создать принципиально новый тип вычислительных машин, которые позволят решать некоторые задачи, недоступные даже самым мощным современным суперкомпьютерам. Резко возрастет скорость многих сложных вычислений; сообщения, посланные по линиям квантовой связи, невозможно будет ни перехватить, ни скопировать. Сегодня уже созданы прототипы этих квантовых компьютеров будущего[1].

Квантовый компьютер — вычислительное устройство, которое использует явления квантовой механики (квантовая суперпозиция, квантовая запутанность) для передачи и обработки данных. Квантовый компьютер (в отличие от обычного) оперирует не битами (способными принимать значение либо 0, либо 1), а кубитами, имеющими значения одновременно и 0, и 1. Теоретически, это позволяет обрабатывать все возможные состояния одновременно, достигая существенного превосходства над обычными компьютерами в ряде алгоритмов[2].

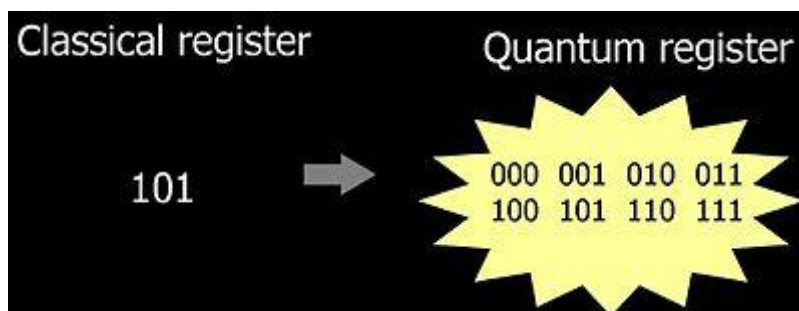

Рис.1 – 3 кубита квантового регистра против 3 битов обычного.

Основное отличие квантового компьютера от классического заключается в представлении информации. В обычных компьютерах, работающих на основе транзисторов и кремниевых чипов, для обработки информации используется бинарный код. Бит, как известно, имеет два базовых состояния — ноль и единицу, и может находиться только в одном из них. Что же касается квантового компьютера, то его работа основывается на принципе суперпозиции, а вместо битов используются квантовые биты, именуемые кубитами. У кубита также имеется два основных состояния: ноль и единица. Однако благодаря суперпозиции кубит может принимать значения, полученные путем их комбинирования, и находиться во всех этих состояниях одновременно. В этом заключается параллельность квантовых вычислений, то есть отсутствие необходимости перебирать все возможные варианты состояний системы. Кроме того, для описания точного состояния системы квантовому компьютеру не нужны огромные вычислительные мощности и объемы оперативной памяти, так как для расчета системы из 100 частиц достаточно лишь 100 кубитов, а не триллион триллионов бит.

Полноценный универсальный квантовый компьютер является пока гипотетическим устройством, сама возможность построения которого связана с серьёзным развитием квантовой теории в области многих частиц и сложных экспериментов; разработки в данной области связаны с новейшими открытиями и достижениями современной физики. На конец 2010-х годов практически были реализованы лишь единичные экспериментальные системы, исполняющие фиксированные алгоритмы небольшой сложности. Первым практически высокоуровневым языком программирования для такого вида компьютеров считается язык Quipper[en], основанный на Haskell[3].

Только к середине 1990-х годов теория квантовых компьютеров и квантовых вычислений утвердилась в качестве новой области науки. Как это часто бывает с великими идеями, сложно выделить первооткрывателя. По-видимому, первым обратил внимание на возможность разработки квантовой логики венгерский математик И. фон Нейман. Однако в то время еще не были созданы не то что квантовые, но и обычные, классические, компьютеры. А с появлением последних основные усилия ученых оказались направлены в первую очередь на поиск и разработку для них новых элементов (транзисторов, а затем и интегральных схем), а не на создание принципиально других вычислительных устройств.

В 1960-е годы американский физик Р. Ландауэр, работавший в корпорации IBM, пытался привлечь внимание научного мира на то, что вычисления - это всегда некоторый физический процесс, а значит, невозможно понять пределы наших вычислительных возможностей, не

уточнив, какой физической реализации они соответствуют. К сожалению, в то время среди ученых господствовал взгляд на вычисление как на некую абстрактную логическую процедуру, изучать которую следует математикам, а не физикам. Прежде чем рассказать, как же устроен квантовый компьютер, вспомним основные особенности квантовых систем[4].

Для понимания законов квантового мира не следует прямо опираться на повседневный опыт. Обычным образом (в житейском понимании) квантовые частицы ведут себя лишь в том случае, если мы постоянно "подглядываем" за ними, или, говоря более строго, постоянно измеряем, в каком состоянии они находятся. Но стоит нам "отвернуться" (прекратить наблюдение), как квантовые частицы тут же переходят из вполне определенного состояния сразу в несколько различных ипостасей. То есть электрон (или любой другой квантовый объект) частично будет находиться в одной точке, частично в другой, частично в третьей и т. д. Это не означает, что он делится на дольки, как апельсин. Тогда можно было бы надежно изолировать какую-нибудь часть электрона и измерить ее заряд или массу. Но опыт показывает, что после измерения электрон всегда оказывается "целым и невредимым" в одной единственной точке, несмотря на то, что до этого он успел побывать одновременно почти везде. Такое состояние электрона, когда он находится сразу в нескольких точках пространства, называют суперпозицией квантовых состояний и описывают обычно волновой функцией, введенной в 1926 году немецким физиком Э. Шредингером. Модуль значения волновой функции в любой точке, возведенный в квадрат, определяет вероятность найти частицу в этой точке в данный момент. После измерения положения частицы ее волновая функция как бы стягивается (коллапсирует) в ту точку, где частица была обнаружена, а затем опять начинает расплываться. Свойство квантовых частиц быть одновременно во многих состояниях, называемое квантовым параллелизмом, успешно используется в квантовых вычислениях[1].

8 января 2019 года стало известно, что корпорация IBM представила Q System One – компактный модульный квантовый компьютер, который сами представители компании окрестили «интегрированной универсальной квантовой вычислительной системой, разработанной для научного и коммерческого применения». Система представляет собой 20-кубитное вычислительное устройство четвертого поколения, заключенное в герметичный корпус в форме куба с гранью длиной 2,75 м, который выполнен из боросиликатного стекла толщиной 1,27 см. Помимо квантового процессора в корпусе Q System One располагаются различные управляющие модули, а также система охлаждения.

Выбор материала корпуса, по данным ресурса Engadget, обоснован простотой поддержания необходимой для функционирования устройства температуры – порядка 10 милликельвинов, то есть достаточно близко к абсолютному нулю. Конструкция корпуса позволяет предохранять компоненты квантового компьютера от нежелательных вибраций, способных привести к возникновению вычислительных ошибок в процессе его работы.

Несмотря на относительную компактность модели, продемонстрировать полноразмерный работающий прототип в IBM не отважились – вместо него была представлена уменьшенная до 2,25 м версия Q System One с отсутствующей задней панелью, за которой скрываются модули охлаждения, питания и управления, а также без защитного «колпака», под которым прячется собственно квантовый компьютер. Тем не менее, по словам Боба Сатора (Bob Sutor), вице-президента IBM Research, у IBM есть «полностью работоспособный» прототип Q System One в Йорктаун Хайтс (Нью-Йорк, США), который на январь 2019 года уже применяется при проведении экспериментов.

Компания также планирует открыть центр квантовых вычислений в Покипси (Нью-Йорк, США) для работы над усовершенствованной версией Q System One. Создатели еще не решили, подвергнется ли переработке йорктаунский прототип или изделие будет собираться «с нуля»[5].

14 декабря 2017 года стало известно о том, что корпорация IBM выбрала 12 компаний для апробации своей квантовой компьютерной технологии. В рамках программы под

названием Q Network компания IBM через облако предоставит партнерам доступ к своей вычислительной машине мощностью 20 кубитов (квантовых битов).

По данным Bloomberg, опробовать возможности квантового компьютера IBM смогут банки JPMorgan Chase & Co. и Barclays, автопроизводители Daimler и Honda Motor, южнокорейский технологический гигант Samsung Electronics, химические компании JSR и Nagase, производитель специализированных сплавов Hitachi Metals и другие. В числе задач, для которых может использоваться квантовый компьютер — создание новых химических катализаторов и разработка новых материалов с необычными свойствами.

Квантовый компьютер IBM теоретически способен выполнять более 1 млн вычислительных операций одновременно. Пока эта и другие подобные системы уступают традиционным суперкомпьютерам, которые могут выполнять десятки тысяч триллионов операций в секунду. Кроме того, квантовые компьютеры во время вычислений допускают ошибки, что может сделать результаты непригодными для практического применения.

Впрочем, в перспективе квантовые вычислительные системы должны будут превзойти суперкомпьютеры. Позволяя партнерам оценить возможности новой технологии, IBM рассчитывает, что в будущем, когда появятся более мощные устройства, компании будут готовы перейти на нее.

В JPMorgan заявили, что планируют воспользоваться предложением IBM и изучить, возможно ли использовать квантовые компьютеры для оценки трейдинговых стратегий, стоимости активов и анализа рисков.

В Daimler отметили, что хотят исследовать, как квантовые компьютеры могут помочь в усовершенствовании производственных процессов, построении маршрутов для беспилотных автомобилей и разработке новых материалов для автомобильной промышленности.

В Samsung обещали рассмотреть применение квантовых компьютеров в полупроводниковом производстве, а JSR — в химическом[6].

Внедрение квантовых компьютеров не приведет к решению принципиально нерешаемых классических задач, а лишь ускорит некоторые вычисления. Кроме того, станет возможна квантовая связь - передача кубитов на расстояние, что приведет к возникновению своего рода квантового Интернета. Квантовая связь позволит обеспечить защищенное (законами квантовой механики) от подслушивания соединение всех желающих друг с другом. Ваша информация, хранимая в квантовых базах данных, будет надежнее защищена от копирования, чем сейчас. Фирмы, производящие программы для квантовых компьютеров, смогут уберечь их от любого, в том числе и незаконного, копирования[7].

Команда IBM фантастична, и ясно, что они серьезно относятся к этому, но не видя деталей, трудно комментировать, — сказал Чайлдс, добавив, что больше кубитов не обязательно переводится в прыжок в вычислительной способности, поскольку эти кубиты могут быть шумными, и могут быть проблемы с тем, насколько хорошо они связаны[8].

Список использованных источников

1. Наука и жизнь, Квантовые компьютеры URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/5309/> (дата обращения: 21.01.2019)
2. Александр Ершов. Квантовое превосходство // Популярная механика - 2018 - № 5 – С.54-59.
3. New language helps quantum coders build killer apps. New Scientist (5 июля 2014).
4. "Наука и жизнь" № 8, 1998 г.; № 12, 2000 г.
5. IBM создала первый «персональный» квантовый компьютер URL: http://www.cnews.ru/news/top/2019-0108_ibm_predstavila_samyj_kompaktnyj_kvantovyj
6. IBM Taps Samsung, JPMorgan, Daimler in Quantum Computing Push
7. Кандидат физико-математических наук Л. ФЕДИЧКИН (Физико-технологический институт Российской академии наук, URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/5309/> (дата обращения: 21.01.2019)

УДК 608.2

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВВЕДЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РИСКОВЫХ СИТУАЦИЯХ

Есқара Гүлназ Танжарыққызы, Хисамутдинов Рафаэль Мерғалиевич

Научный руководитель – доцент м.а.. Казанбасов Е.К. к.п.н., профессор м.а.
Мухамедрахимова Г.И

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. В статье проводится детализированное структурирование проанализированного и изученного материала магистерской диссертации, в статье сформированы конкретные технические характеристики введения инвестиционных проектов. В статье представлены теоретические и практические обоснования рискованных ситуаций в сфере ИТ, кроме того в статье выделена разработанная методология, позволяющая детализированно оценить особенности инвестиционных проектов, при возникновении рискованных ситуаций.

Ключевые слова: ИТ, инвестиционный проект, рискованные ситуации, технические параметры, методика оценки рисков.

Введение. В современном мире, когда информационные технологии захватывают все сферы деятельности человека, весьма актуальным становится вопрос правильности введения ИТ проектов, ведь зачастую ошибочное введение проекта приводит к разрушению всего проекта, что отрицательно сказывается на той сфере куда изначально предполагалось внедрение проекта.

Внедрение ИТ-технологий является насущной необходимостью для любого предприятия, так как это позволяет удешевить процесс производства и повысить доход за счет увеличения продаж, а также оптимизировать процессы управления, повысить эффективность работы и производительность труда.

Сегодня ИТ – это высокоинтеллектуальные информационные продукты, используемые для оптимизации бизнес-процессов. Вместе с тем, использование ИТ при создании новых проектов, связанных с интернетом, сопряжено со значительными предпринимательскими рисками [1].

Методики и материалы. Для привлечения инвестиций и их окупаемости необходимо просчитать все риски, затраты на ИТ-продукты с учетом внедрения и обучения персонала, и оценить ожидаемую результативность. Как правило, улучшение финансовых показателей и управляемости компании является стимулом для внедрения новейших информационных технологий [1].

В статье проводится краткий экскурс инвестиционных проектов с ИТ-технологиями, которые используются в различных сферах бизнеса.

Поскольку инвестиционный проект, в первую очередь, проект, поэтому он имеет все признаки этого документа. А признаки проекта в дальнейшем могут интерпретироваться в применении к инвестиционной деятельности. Любой проект характеризуют: временные ограничения; стоимость проекта; уникальный результат; алгоритм реализации по этапам и во времени. Эти характеристики в полной мере присущи инвестиционному проекту [2].

Но инновационный проект не набор документов, как пытаются достаточно часто его представить некоторые авторы. Сущность инвестиционного проекта заключается в реализации некой инновационной идеи, уже воплощенной в разработанных технологиях или оборудовании, на конкретном объекте инвестиций [3]. Проект выполняется исполнителями по плану в условиях ограниченности ресурсов в определенной природной и социальной среде, которые также накладывают определенные ограничения на его реализацию. Поэтому важно определить понятие и виды инвестиционных проектов [3].

Инвестиционный проект это реклама и описание идеи проекта, коммерческое предложение инвесторам и оценка его эффективности, руководство к реализации проекта и бизнес-план функционирования инвестиционного объекта. Это комплекс мероприятий участников проекта по достижению, поставленной в проекте, цели. Все это объединяет понятие инвестиционного проекта. Основная цель инвестиционного проекта, для любого инвестора, заключается в максимизации прибыли от вложений в инвестируемый объект. Даже инвестируя в социальные объекты, инвестор предполагает увеличение прибыли в будущем на производственных объектах, из-за улучшения социальных условий работающих, куда он вложился [4].

Инвестиционные проекты разнообразны, как разнообразна классификация инвестиционных проектов.

К основным их классификационным признакам относят: цели проекта; масштабность проектов; жизненный цикл проекта; сфера реализации проекта.

1. Помимо общей цели любого инвестиционного проекта, максимизации прибыли от вложений в инвестируемый объект, существуют подцели, придающие ему особые характеристики. Такими подцелями могут быть: решение экономической, социальной или экологической задачи; расширение объема производства продукции или увеличение количества услуг; производство новой продукции [5].

2. Масштабность проектов оценивают как по размеру вкладываемых в проект средств, так и по воздействию его результатов на окружающую среду. По размеру вкладываемых средств их делят на: мега проекты; крупные; средние; мелкие [5].

Мега проекты по размеру инвестиций превышают несколько сот миллиардов долларов, к ним относятся большие инвестиционные программы по строительству крупных промышленных объектов, например, строительство завода сжижения природного газа. Крупные проекты по объему инвестиций составляют десятки миллиардов долларов (тенге), например, реконструкция предприятия по переработке пластмасс на химическом комбинате.

Средние проекты имеют инвестиции около или несколько выше миллиарда долларов (тенге), и обычно направляются на создание небольших новых объектов или модернизацию или реконструкцию существующего производства.

Мелкие инвестиционные проекты имеют небольшой объем инвестиций от десятка миллионов до 1 миллиарда долларов (тенге) [5].

В работе проводится комплекс исследований направленных на выявление и раскрытие возможности определения рисков в инвестиционных проектах, которые рассматриваются в сфере ИТ.

Результаты и их обсуждение. Для раскрытия темы, диссертационной работы, была взята за основу система видеофиксации Сергек, которая уже активно используется и приносит свои доходы в столице Казахстана.

В качестве практической составляющей в проекте была рассмотрена возможность возникновения рисков при внедрении видеофиксации Сергек в город Кокшетау.

В связи с тем, что методики по оценки рисков в компании «Сергек» уже утверждены, в проекте предложено выстроить не моделируемую схему, а спецкомплекс вспомогательных критериев оценивания рисков в сфере ИТ.

Камеры Сергек начали устанавливать в столице летом 2017 года. И уже в сентябре того же года была запущена процедура возбуждения административных дел по фактам нарушений ПДД, зафиксированных камерами.

Стандартный модуль видеофиксации Сергек представляет собой камеру, устанавливаемую на опорах уличного освещения, коммутационный блок, источник бесперебойного питания и модуль беспроводной связи. Камера может оснащаться высокоэффективным доплеровским радаром собственной разработки, а также набором разнообразных датчиков.

Модуль видеофиксации в режиме реального времени фиксирует и распознает номера попадающих в зону обзора автомобилей, а также параметров их движения и экологические показатели [6].

Сергек располагает вычислительными мощностями и специальным программным обеспечением, позволяющими в режиме реального времени обрабатывать значительные объемы информации.

Функционал системы Сергек, в частности, включает:

- фиксацию и прогнозирование автомобильного потока;
- выявление и отслеживание перемещения автомобилей с заданными параметрами движения, в том числе нарушителей правил дорожного движения (скорость, разметка);
- оперативное информирование о важных событиях;
- сохранение и протоколирование объективной информации о важных событиях;
- трансляцию в режиме реального времени изображения с камер на мобильные устройства;
- сбор и анализ информации о параметрах автомобильных потоков и движении отдельных автомобилей.

Камеры «Сергек» на сегодняшний день фиксируют три вида нарушений, но сразу нужно заметить, что мы выбирали типы нарушений, которые самые распространенные у нас в Казахстане. При надобности мы будем добавлять. То есть мы сами обучаем нейронную сеть, сами разрабатываем весь функционал, как программный, так и аппаратный. Если аналитика выявит потребность в каких-то определенных новых нарушениях, выявления новых нарушений, то наша компания здесь, в Казахстане, будет дорабатывать систему и внедрять ее, устанавливая в городах Казахстана [6].

Внедрение системы Сергек в новый город является сложным процессом, требующим от участников внедрения (заказчика и исполнителя) максимальных усилий для достижения положительного результата. Успешное внедрение напрямую зависит от того, насколько своевременно и эффективно будут сняты основные риски проекта.

Ниже будут рассмотрены риски, возникающие в большинстве случаев при внедрении систем управления и способы их устранения, это и есть вспомогательные критерии оценивания рисков.

К основным рискам можно отнести:

- автоматизация не регламентированных бизнес-процессов;
- необходимость в частичной или полной реорганизации структуры предприятия;
- необходимость изменения технологии бизнеса в различных аспектах;
- сопротивление сотрудников предприятия;
- временное увеличение нагрузки на сотрудников во время внедрения системы;
- необходимость в формировании квалифицированной группы внедрения, выбор влиятельного руководителя группы.

Автоматизация не регламентированных бизнес-процессов.

Грамотная постановка задач менеджмента является важнейшим фактором, влияющим на успех проекта.

Для того, чтобы проект внедрения автоматизированной системы управления оказался успешным необходимо максимально формализовать все процессы и функции управления, подлежащие автоматизации. Зачастую это приводит к необходимости в частичной реорганизации структуры и деятельности предприятия.

Заключение или Выводы. При внедрении информационных систем в большинстве случаев возникает активное сопротивление сотрудников на местах, которое является серьезным препятствием для процесса внедрения. Это вызвано несколькими человеческими факторами: обыкновенным страхом перед нововведениями, консерватизмом (например, оператору, проработавшему 30 лет с бумажной картотекой, обычно психологически тяжело пересаживаться за компьютер), опасением потерять работу или утратить свою незаменимость, боязнью существенно увеличивающейся ответственности за свои действия [6].

Руководители предприятия, принявшие решение автоматизировать процесс видеофиксации, в таких случаях должны всячески содействовать рабочей группе специалистов, проводящей внедрение информационной системы, вести разъяснительную работу с персоналом, и, кроме того:

Создать у сотрудников всех уровней твердое ощущение неизбежности внедрения;

Наделить руководителя проекта внедрения достаточными полномочиями, поскольку сопротивление иногда возникает даже на уровне топ-менеджеров;

Всегда подкреплять все организационные решения по вопросам внедрения изданием соответствующих приказов и письменных распоряжений.

Разработанный спец комплекс методик, может быть использован в аналогичных научных исследованиях и разработках проводимых в научно-исследовательских учреждениях, кроме того, полученные результаты позволят сформировать основные критерии оценки рисков во всех

Список использованных источников

1. Балдин, К. В. Управление рисками: учеб. пособ. для студентов вузов, обучающихся по специальности экономики и управления/К. В. Балдин, С. Н. Воробьев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. 2012. – 511 с.
2. Волков И.М., Грачева М. В. Проектный анализ: продвинутый курс: учеб. пособие. 2004. – С. 265-290.
3. Инвестиционный проект. Режим доступа к журн. URL: <https://kudainvestiruem.ru> (дата обращения: 01.03.2015).
4. Девятков И.В., Тамбиев О.Х. Риски в промышленности и в ИТ-сфере. 2008. – С. 1-6.
5. Николаенко В.С. Внедрение риск-менеджмента в ИТ-проекты. 2016. – С. 1-3.
6. Есқара Г.Т. Разработка метода оценки технологических рисков инвестиционных проектов в сфере ИТ : автореф. дис. Казахстан, Астана, 2019. – С. 85-89.

УДК 004.83

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В АВТОМОБИЛЯХ

Иминжан Гузель Әділжанқызы, Тасполат Сабина Сағидуллақызы, Рысбекқызы Жания

Научный руководитель – к.п.н., ассоциированный профессор Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак Исабаева С.Н.

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Абстракт. Искусственный интеллект это не только современная технология. Это еще и люди. Умные, любознательные люди в погоне за инновационными достижениями, которые смогут решить самые сложные задачи. Исследователь, без устали работающий над ускорением поиска новых лекарств. Основатель стартапа, ищущий новые способы борьбы с вредоносным ПО. Команда ученых, использующих алгоритмы глубокого обучения, чтобы спрогнозировать ураганы и помочь людям быстро выбраться из зоны бедствия. Это настоящие новаторы четвертой индустриальной революции.

Ключевые слова: автопилот, зондирования, искусственный интеллект, машина, компания.

В наше время автомобили являются мощными вычислительными платформами. Эта тенденция возрастает с введением автоматических функций безопасности и беспилотных вариантов машин. Графические процессоры, камеры, датчики, и сетевое оборудование, чем

только не напичканы сегодня наши автомобили. Все более широкое использование имеют камеры, и программное обеспечение с использованием искусственного интеллекта, которое помогает анализировать состояние машины в режиме реального времени.

В будущем камеры могут занять даже несколько другие роли. Например, Tesla и другие автопроизводители предложили, вместо боковых зеркал использовать низкопрофильные камеры. В сочетании с внутренним монитором, результат был бы более аэродинамическим для автомобилей, особенно полезно для электромобилей. Также для предотвращения столкновений в машины устанавливаются системы зондирования от Mobileye. Многие беспилотные машины, включая компании Google, полагаются на радары. Исключение типичного использования радара для автономных транспортных средств является NVIDIA DAVE2, который по сути обучил себя правилам дорожного движения с помощью нейронной сети, используя только данные камер с реальных машин. Это впечатляет, что он может ездить правильно по самым разным дорогам после нескольких месяцев обучения, и, использует только камеры.

Toyota разработала автомобиль с искусственным интеллектом[1].

Их появление приведет к ряду положительных изменений:

1. К уменьшению или полному исчезновению дорожных инцидентов, причиной которых зачастую огромную роль играет человеческий фактор.
2. К увеличению комфортности во время передвижения.

Самым авторитетным является корпорация Google. Она в 2010 году представила автомобиль, который может двигаться по обычным дорожным трассам без вмешательства человека. Отличительной особенностью этих средств передвижения является наличие на крыше двух камер. С помощью них автопилот ориентируется на проезжей части, определяет знаки, реагирует на другие автомобили и пешеходов. Изначально компания использовала для проб модели автотранспорта других производителей, недавно она представила собственный вариант, который планируется запустить в массовое производство: двухместное электроавто. Его компьютерные системы не могут уставать, игнорировать правила движения. Благодаря отсутствию субъективного фактора тестирование беспилотных заездов показало значительное снижение ДТП.

Компания AUDI летом 2012 года начала внедрять в массовое производство модель автомобильного беспилотника AUDI TTS. На тестовых показах машина отлично справилась с управлением движения, ускорением, торможением и поворотами. Американские трассы первыми станут плацдармом для серийного использования технологий будущего AUDI TTS.

Уже сотню автомобилей без управления человека выпустила на дороги Швеции Volvo. Началом их выхода стал 2014 год. Целью эксперимента является выяснить, какие проблемы вызовет массовая эксплуатация беспилотных автокаров на оживленных трассах. Все эти данные компания учтет при запуске обновленной системы DriveMe, планируя выход авто в 2017 году.

Частью системы автотранспорта уже давно стали улицы Сингапура. По территории Наньянского Технологического Университета передвигаются микроавтобусы французского производителя Induct. Один такой микроавтобус Navia может успешно доставлять к месту назначения до десяти человек.

Первым беспилотным авто который создал Nissan стала машина NissanLeaf. Она работает на электричестве. Проведенные испытания в 2012 году доказали успешность вложения средств в разработку данного проекта. Регулирующие органы Японии оценив нововведение, впервые выдали госномер автомобилю с автопилотом. Модель именуется AutonomousDrive 2020, прямо намекая на год своего массового выхода.

Американский автопром не собирается давать фору своим конкурентам. GeneralMotors в 2013 году выпустил на улицы Мичигана авто с камерами, всевозможными датчиками – чертами, присущими беспилотному авто. Был это Cadillac SRX. Авто явно еще сырое, и массовое заполнение дорог США машин с искусственным интеллектом пока не грозит.

Однако время летит... открывая широкие перспективы для использования беспилотных авто ближайшего будущего во всем мире[2].

Компания Toyota представила новый концепт под названием Concept-i. Премьера автомобиля состоялась на выставке потребительской электроники, традиционно проходящей в Лас-Вегасе. Машина получила необычный дизайн, разработкой которого занималась студия Caltz Design Research Toyota. Новинка оснащается системой искусственного интеллекта Yui. Технология взаимодействует с водителем, при этом постоянно совершенствуется и подстраивается под автовладельца. Например, машина способна запоминать маршруты, заранее оплачивать место на парковке или выбирать более удобный вариант подъезда. Кроме этого система может следить за состоянием здоровья владельца и его настроением. У прототипа отсутствует приборная панель, вся необходимая информация проецируется на лобовом стекле концепта. Concept-i может самостоятельно менять подсветку салона, в зависимости от настроения и предпочтений автовладельца. С помощью специальных панелей машина способна передавать короткие сообщения другим участникам движения. Так автомобиль может предупредить других автомобилистов о состоянии дорог, опасных участках трасс или авариях. Система автономного вождения может быть активирована в любой момент. В случае если управление Concept-i берет на себя водитель, Yui включит функцию подсказок. Технические характеристики концепта пока не известны. Скорее всего, машина получит электрическую силовую установку. Ранее стало известно, что компания Toyota планирует вложить порядка одного миллиарда долларов в разработку искусственного интеллекта. Для разработки искусственного интеллекта будет создана отдельная компания в Силиконовой долине в США. Она получит название Toyota Research Institute и будет сотрудничать со Стэнфордским университетом и Массачусетским технологическим институтом[3].

Благодаря искусственному интеллекту и машинному обучению, автомобили будут адаптироваться под стиль вождения, реакции владельца, методы использования функционала транспортного средства. Автопроизводителю важно сохранить клиента, поэтому он будет чаще обращаться к анализу, в том числе в реальном времени. Важно понимать, какими функциями чаще пользуются клиенты, ведь каждая, даже недорогая деталь в автомобиле, умноженная на десятки тысяч выпущенных машин, может повлиять на финансовый результат производителя. Зарабатывая на дополнительных опциях, необходимо понимать, какие из имеющихся функций в текущих вариантах автомобиля наиболее востребованы. Если мы знаем, что клиенты Kia Rio не могут жить без голосового помощника, то можем вставить данную опцию и в другой автомобиль, сделав это его конкурентным преимуществом. Некоторые локальные автопроизводители, используя анализ данных, уже сегодня продают очень «начиненные» автомобили, потому что знают, что от автомобиля ожидает потенциальный владелец. Например, один из ближневосточных автопроизводителей перед запуском новой серии автомобилей на рынке запросил спецификацию по региону на предмет использования водителями в предыдущей серии подрулевых переключателей скорости. Они по умолчанию были вставлены во все предыдущие модели, и эта опция стоила весьма заметную сумму. Согласно полученной информации, функцию подрулевых переключателей использовали в этом регионе менее 1% автовладельцев. В итоге было принято решение исключить ее без опасений снижения лояльности потребителей[4].

Список использованных источников

1. <https://www.nvidia.com/ru-ru/deep-learning-ai/industries/ai-innovators/>
2. <https://www.autonews.ru/news/586dee6c9a79470badb833c8>
3. <http://protivkart.org/main/10086-bespilotnye-avtomobili-iskusstvennyy-intellekt.html>
4. <http://www.forbes.ru/tehnologii/360953-umnye-mashiny-kak-iskusstvennyy-intellekt-menyaet-avtorynok>

УДК 004

ВОПРОСЫ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ И ИНФОРМАТИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Малайсарова Кайырбуби Нурсыпатовна¹, Нурмуханбетова Алия Жумабековна²

¹Ст. преподаватель Евразийского технологического университета, г. Алматы, Казахстан

² Магистр Евразийского технологического университета, г. Алматы, Казахстан

Абстракт. Статья посвящена вопросам использования информационно-коммуникационных технологий при обучении студентов.

Ключевые слова: информационные технологии, индивидуализация, образовательный процесс, история культуры казахского народа, пользование компьютерной технологией в обучении.

Введение. Глобальная цель системы высшего образования любого государства — это воспитание поколения, способного принимать решения, приносить максимальную пользу государству и обществу. Для реализации этой цели необходимо постоянно совершенствовать систему образования, обеспечивать повышение качества высшего профессионального образования

Информатизация образования является ключевым условием успешного развития процессов информатизации общества и требует приоритетного обеспечения ресурсами. Информатизация образования - процесс подготовки человека к полноценной жизни в условиях информационного общества. Информатизация образования является не только следствием, но и стимулом развития НИТ, способствует ускоренному социально –экономическому развитию общества в целом. Новые информационные технологии в образовании способствуют:

- Раскрытию, сохранению и развитию индивидуальных способностей обучаемых, присущего каждому человеку уникального сочетания личностных качеств;
- Формированию у учащихся познавательных способностей, стремления к самосовершенствованию;
- Обеспечению комплексности изучения явлений действительности, неразрывности взаимосвязи между естествознанием, техникой, гуманитарными науками и искусством;
- Постоянному динамическому обновлению содержания форм, методов обучения и воспитания.

Изменением целей содержания обучения является ведущим звеном процесса информатизации общества. Обновление содержания обучения связано, прежде всего, с повышением роли гуманитарной подготовки, формированием у учащихся последовательного естественнонаучного представления об окружающем мире. Изменение содержания обучения идет по нескольким направлениям, значимость которых меняется по мере развития процесса информатизации общества. Применение новых информационных технологий возможно только при наличии в колледжах компьютерной техники нового поколения.

В нашей специальности при изучении информатики приходится осваивать разные программы. Например: ведется обучение по специальностям: технология деревообработки, технология и художественная обработка изделий мебельного производства, которое проходит по дисциплинам инженерно- компьютерной графики. При прохождении уроков они обучают программу «Adobe Photoshop», Adobe Illustrator, CorelDraw и др. программы по специальностям . Появляется возможность использовать эти знания на занятиях обслуживающего труда. Например, Моделирование по теме «Казахское народное - прикладное искусство». Учащиеся создают на компьютере разнообразные красочные модели

этого изделия. Содержание материала знакомит учащихся с одним из видов изобразительного искусства- народным творчеством.

Рассматриваются основные виды прикладного искусства казахского народа, его применение в быту, с основным изобразительным средством-орнаментом. Подобные уроки проходят на кафедре ИВТ. Занятие начинается с сообщения учителя об особенностях моделирования прикладного искусства с помощью графического редактора. Для того, чтобы материал был ясен учащимся, чтобы они могли наглядно увидеть все виды прикладного искусства, более шире познакомиться с народным творчеством, они должны узнать историю культуры казахского народа с глубины веков и до наших дней. В казахском прикладном народном искусстве ярко отразились самобытные черты национальной культуры. Его истоки уходят далеко в прошлое, в глубь веков. Искусство казахского народа в прошлом складывалось в условиях кочевого образа жизни и во многом определялось характером быта кочевников. Оно в основном было связано украшением юрты, ее мебелировкой. Предметами украшения были ковры, одежда, чехлы, посуда. Тот же метод украшения, те же узоры наблюдаются в монументальных сооружениях: мавзолеях (мазарах), мечетях, надгробных камнях. Через прикладное искусство казахский народ выражает свое отношение к миру, свое эстетическое чувство, свое понимание прекрасного.

Художественный труд на территории Казахстана был связан с кочевым образом жизни и носил массовый характер, т.е. труд разделялся на мужской и женский. Мужчины занимались резьбой по дереву, камню, металлу, кости; женщины- изготовлением и применением узоров на кошмах, коврах, ткачеством, вышивкой. Выдумка и художественная фантазия народных умельцев особенно полно отражено в богатейшем казахском орнаменте. В украшении жилищ, предметов домашнего обихода, одежды, оружия, конского убранства основным и выразительным средством является орнамент.

Таким образом, с древнейших времен на территории Казахстана сложились следующие мотивы архитектурной и бытовой орнаментики:

- геометрический;
- зооморфный (в виде изображения фантастических и домашних животных);
- растительный;

Ниже приведены несколько рисунков пользования элемента истории культуры казахского народа в технологии по дисциплине Компьютерная графика. Рисунки сделаны программы «Графический редактор Paint, Corel Draw, Adobe Photoshop» где элементами графического орнамента являются: квадрат, треугольник, окружность.

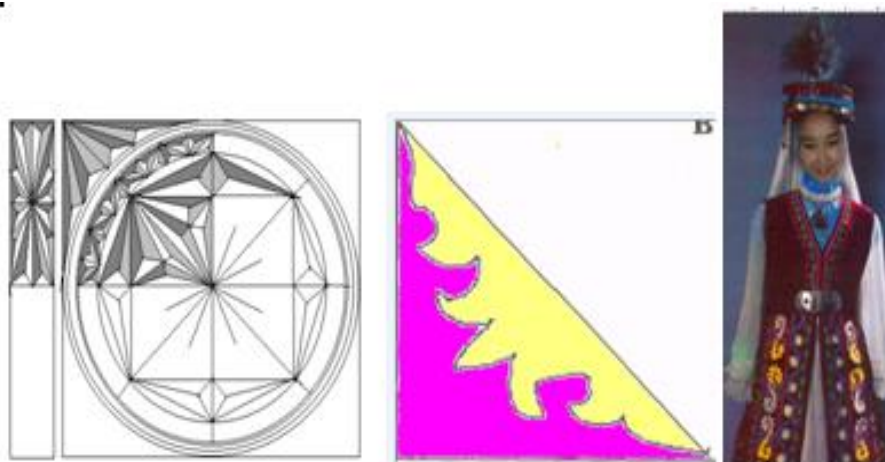

Рисунок 1. Казахский фольклор с использованием геометрических фигур

Хорошо выполнили эти виды работ студенты ЕТУ по специальности 5В06200-«Информатика» По дисциплинам «Инженерная и компьютерная графика». Хорошие работы у студентов, где используется история культуры казахского народа при технологии обработки дерева.

Рисунок 2. Кухня казахского народа и его блюда

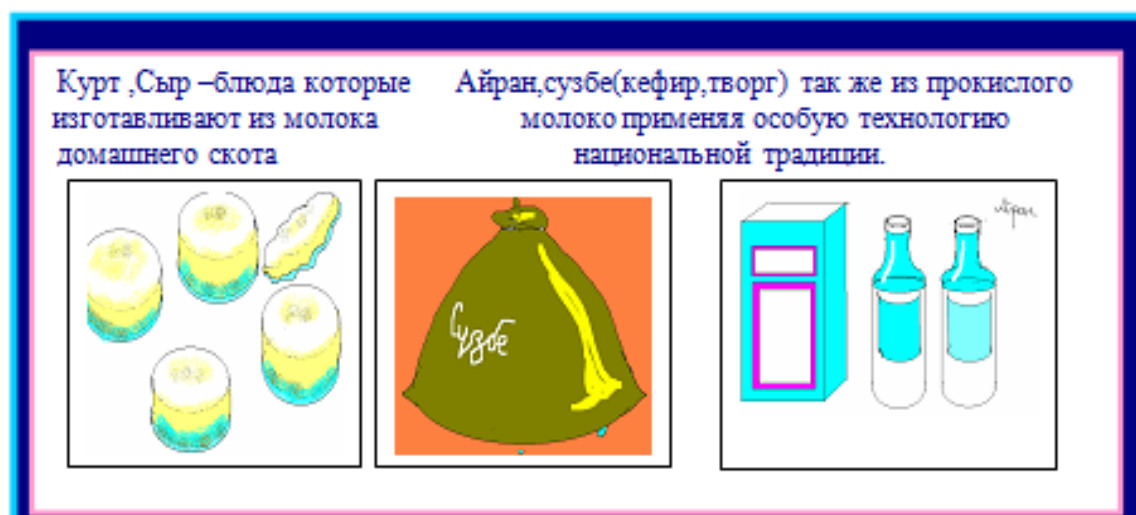

Рисунок 3. Молочные блюда

Рисунок

4. Популярная столовая закуска для казахского народа

Заключение

В настоящее время это одна из самых актуальных проблем для людей, использующих промышленные информационные технологии в своей работе.

Информационный рынок требует разнообразных цифровых изображений, изображений, фотомонтажа, коллажей.

Студентам предоставляются графические программы для просмотра рабочего листа на разных листах и способов оформления текста с использованием шрифта.

Во время работы студента я узнала очень много направлений в искусстве. Появление компьютерной графики очень сильно повлияло на изменение архитектуры программ и позволило создавать графический, более удобный для пользователя интерфейс.

Компьютерная графика бывает растровая, векторная и фрактальная. Используется для демонстрации результатов работы (как график или схема), для иллюстраций, в фильмах и мультфильмах. Цифровое искусство – новая ветвь в истории изобразительных искусств.

Средства цифрового художника крайне многообразны. Существует действительно много программ, которые помогут создать что-то новое, найти свой стиль и манеру рисования.

Работа с компьютерной графикой легла в основу многих профессий. На данный момент работники этой сферы являются весьма востребованными и высокооплачиваемыми специалистами.

Удобная и многофункциональная программа для редактирования фото, создания рисунков и коллажей. Он доступен для любого человека, т.к. политика его разработчиков состоит в бесплатности и доступности ПО.

Список использованных источников

1. Захарова И.Г. Информатизационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.— М.: Издат. центр «Академия», 2003. — 58 с.
2. Алпысбаева С.Н., Акыбаева Г.С. Реализация инновационных технологий в образовании: опыт КарГУ. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2008. — 4 с.
3. Кубеев Е.К., Каргин С.Т. Учебный процесс в КарГУ. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2003. — 9 с.

УДК 37.0:796

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «ВОЛЕЙБОЛ» НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРЕДМЕТУ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА» В ВУЗЕ

Сайтбеков Нурбол Доктарбаевич¹
Ботагариев Тулеген Амиржанович²

¹Казахская Академия Спорта и Туризма, Республика Казахстан

²Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Абстракт. В статье представлена структура разработанного авторами электронного учебного пособия, а именно: «Введение», «Теория», «Тестирование». Во «введении» представлены название учебного пособия, авторы, описание электронного учебного пособия, организация, подразделение, город, год издания. В пункте «теория» имеются лекционные и практические занятия. Они состоят из 5 модулей. Модуль № 1 «история волейбола»; Модуль № 2 «техника нападения в волейболе»; Модуль № 3 «техника защиты в волейболе»; Модуль № 4 «тактическая подготовка в волейболе»; Модуль № 5 «организация и проведение соревнований по волейболу». В пункте «тестирование» представлены тесты для оценки знаний студентов по каждому модулю.

Разработаны критерии эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе: позитивные сдвиги в уровне физической, теоретической, технической подготовленности, мотивационной деятельности студентов. Выявлен недостаточный уровень этих критериев. Представлен алгоритм использования электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе, построенный на изучении содержания его модулей с последующей реализацией усвоенного на практических занятиях до формирования у студентов умений по обозначению собственных суждений об изучаемом двигательном действии.

Экспериментально обоснована эффективность внедрения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе, заключающаяся в позитивных сдвигах в уровне физической, технической, теоретической подготовленности студентов и их интереса к занятиям физической культурой.

Ключевые слова: электронное учебное пособие, студенты, волейбол, физическая, теоретическая, техническая подготовленность, мотивация к занятиям.

Введение. *Актуальность темы* характеризуется следующим. Во-первых, в государственной программе развития образования на 2011-2020 годы указана необходимость перехода на электронное обучение. Во-вторых, на занятиях по физической культуре преподаватель должен реализовать цели теоретических и практических разделов данного предмета, т. е. излагать теоретические основы и научить практическим навыкам изучаемой двигательной деятельности. В-третьих, параллельно реализовать эти два направления своей деятельности преподаватель не может.

Данной проблеме уделили внимание следующие специалисты. А.И.Федоров [10], Л.В.Митенкова [8], И.А.Воронов [4], О.Б.Тыщенко [9], А.И.Башмаков [2], М.И.Беляев, В.В.Гриншкун, Т.А.Краснова [3], А.И.Яцынин [11].

Проблема исследования заключается в противоречии между необходимостью внедрения электронных учебных пособий в учебный процесс по физическому воспитанию студентов для активизации их познавательной деятельности, и недостаточным научно-методическим обоснованием механизма реализации этого процесса в условиях вузовского физического воспитания.

Цель работы – теоретическое и экспериментальное обоснование эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура».

Задачи работы.

1. Разработать электронное учебное пособие «Волейбол».
2. Определить критерии эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе.
3. Выявить исходный уровень критериев эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе.
4. Разработать алгоритм использования электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе.
5. Экспериментально обосновать эффективность внедрения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе.

Методики и материалы. Для решения поставленных задач исследования использовались следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы; контрольные испытания [6]; тестирование теоретических знаний [1]; анкетный опрос [5]; педагогические наблюдения за техникой двигательных действий [1]; педагогический эксперимент [6]; методы математической статистики [7].

Для отбора исследуемых в экспериментальную группу использовался метод случайных чисел [6].

Исследование проводилось в течение 2016-2018 годов на базе Актюбинского университета им.С.Баишева. В исследовании приняло участие 25 студентов 1 курса. Эксперимент носил последовательный характер.

Результаты и их обсуждение. Нами разработано электронное учебное пособие «волейбол» (Рисунок 1). Последовательность функционирования программы характеризуется следующими составляющими.

Рисунок 1 – Структура электронного учебного пособия «Волейбол»

Вначале на экране выходит главное меню. В нем имеются три пункта: «Введение», «Теория», «Тестирование». Во «введении» представлены название учебного пособия, авторы, описание электронного учебного пособия, организация, подразделение, город, год издания.

В пункте «теория» имеются лекционные и практические занятия. Они состоят из 5 модулей. Модуль № 1 «история волейбола»; Модуль № 2 «техника нападения в волейболе»; Модуль № 3 «техника защиты в волейболе»; Модуль № 4 «тактическая подготовка в волейболе»; Модуль № 5 «организация и проведение соревнований по волейболу».

В пункте «тестирование» представлены тесты для оценки знаний студентов по каждому модулю.

Критериями эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе являются позитивные сдвиги в уровне физической, теоретической, технической подготовленности, мотивационной деятельности студентов.

Уровень физической подготовленности определялся на основании контрольных испытаний по тесту «Бег на 100 м». Уровень технической подготовленности оценивался на

основе техники выполнения студентами передачи мяча двумя руками сверху. Уровень теоретической подготовленности оценивался на основе теоретических знаний по модулю «техника нападения в волейболе». Уровень мотивационной деятельности определялся на основе их анкетного опроса.

В таблице 1 представлены данные студентов 1 курса по исходному уровню критериев эффективности внедрения электронного учебного пособия. Как видно из таблицы 1, в беге на 100 м студенты показали результат 14,1 сек. Техника выполнения ими подачи мяча была оценена на 3,9 балла. Уровень теоретических знаний был оценен на 79.1 % (в соответствии с критериями оценки по кредитной технологии обучения).

Интерес к занятиям составил 46,7 %.

Таблица 1 - Динамика критериев эффективности внедрения электронного учебного пособия в ходе педагогического эксперимента

Показатели	До эксперимента			После эксперимента			При-рост	t	P
	X	S	m	X	S	m			
Бег 100м, сек	14,1	0,32	0,09	13,4	0,20	0,06	5,2	6,48	<0,01
Оценка за технику, балл	3,9	0,12	0,03	4,9	0,08	0,02	25,6	25	<0,01
Оценка за теорию, %	79,1	1,52	0,42	89,9	1,49	0,41	13,6	18,3	<0,01
Интерес к занятиям, %	46,7	2,07	0,58	84,2	1,18	0,33	80,2	55,9	<0,01

Алгоритм использования электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе заключался в следующем.

На одном из занятий, предшествующих изучению программного материала по волейболу, студенты работают с электронным учебником на персональных ноутбуках. Преподаватель акцентирует внимание на следующем: «Уважаемые студенты! Сегодня мы начинаем изучать программный материал по волейболу. Посредством электронного учебного пособия вы сможете сформировать свои теоретические знания и практические навыки по реализации данного элемента программного материала. Вам каждому будет предоставлена электронная версия учебника. Сейчас акцентируйте внимание на алгоритме работы с элементами данного двигательного действия». После изучения материала по электронному учебному пособию студенты в спортивном зале отрабатывают изученное.

Студент отыскивает модуль «техника нападения в волейболе» и находит «передачу двумя руками сверху». Здесь описана техника выполнения этого приема. Передача двумя руками сверху выполняется из исходного положения (стойки), в котором ноги согнуты в коленях (одна нога немного впереди), нога, разноименная направлению передачи, выставлена вперед, при передаче вправо вперед выставляется левая нога и наоборот, туловище в вертикальном положении. Руки согнуты в локтях, кисти, слегка отведенные назад, находятся перед верхней частью лица, ладони развернуты внутрь. Передача мяча производится встречным движением туловища и рук. Движение начинается одновременным выпрямлением ног, туловища и рук в локтевых суставах, а заканчивается активным разгибанием кистей в лучезапястных суставах. Во время передачи мяч ложится на подушечки первых фаланг большого, указательного и среднего пальцев, на которые приходится вся тяжесть мяча. Безымянный палец и мизинец как бы поддерживают мяч с обеих сторон. Пальцы напоминают

«пружинки», которые при соприкосновении с мячом гасят его скорость. Обратным движением пальцев мяч выталкивается вверх.

Положение кистей рук у верхней части лица дает возможность выполнять передачи вперед, над собой и назад.

Учащийся, изучив теорию, отыскивает в электронном учебнике пункт «практические занятия» из волейбола. Здесь представлены рисунки по выполнению данного приема.

При изучении этих рисунков у учащихся складываются зрительные ощущения по формированию «образа, проекта» выполнения этого приема.

В разделе «практические занятия» электронного учебника даны упражнения, которые способствуют овладению данного приема. После выполнения этих упражнений у студентов начинают формироваться двигательные ощущения по выполнению техники данного приема. В результате этого он может сформулировать «его» (собственную) проблему, которая является противоречием для правильного освоения им этого приема. Например :«при выполнении передачи пальцы недостаточно выполняют амортизационное движение, которое гасит скорость мяча, и является предпосылкой для правильного отталкивания мяча. Какие упражнения и методы по их реализации надо применять, чтобы развить эти составляющие техники передачи мяча сверху?».

Результаты педагогического эксперимента представлены в таблице 1. Как видно из таблицы 1 по всем показателям произошли позитивные изменения в исследованных показателях после педагогического эксперимента. Так, в беге на 100 м прирост составил 5,2 %, в технике низкого старта – 25,6 %, теоретических знаниях – 13,6 %, интересе к занятиям физической культурой – 80,2 %.

Использование электронного учебного пособия по предмету «Физическая культура» в вузе позволило добиться следующих позитивных результатов:

- повышение уровня теоретической, физической и технической подготовленности студентов;

- изменение мнения о позитивном влиянии внедрения электронного учебного пособия в учебный процесс по предмету «физическая культура» на уровень их физической, теоретической и технической подготовленности.

Заключение

1. Разработано электронное учебное пособие «Волейбол», предоставляющее студентам теоретический и практический материал и дающий возможность протестировать их знания.

2. Определены такие критерии эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе как уровень теоретической, физической, технической подготовленности студентов и их мотивационной деятельности.

3. Выявлен недостаточный уровень критериев эффективности применения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе.

4. Алгоритм использования электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе построен на изучении содержания его модулей с последующей реализацией усвоенного на практических занятиях до формирования у студентов умений по обозначению собственных суждений об изучаемом двигательном действии.

5. Эффективность внедрения электронного учебного пособия «Волейбол» по предмету «физическая культура» в вузе обоснована позитивными сдвигами в уровне физической, технической, теоретической подготовленности студентов и их интереса к занятиям физической культурой.

Список использованных источников

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании /Учебное пособие для преподавателей, аспирантов. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – 223 с.

2. Башмаков А.И. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем / А.И.Башмаков, И.В.Башмаков. – М.Информационно-издательский дом «Филинь», 2003. – 616 с.
3. Технология создания электронных средств обучения [электронный ресурс] /Беляев М.И., Гриншкун В.В., Краснова Т.А.. – Режим доступа: <http://www.ido.rudn.ru/npfk/tech/tl.html>.
4. Воронов И.А. Информационные технологии в физической культуре и спорте: Учебное пособие. - СПб: Изд-во СПб НГУФКиСиЗ им.П.Ф.Лесгафта, 2011. - 140 с.
5. Как провести социологическое исследование /под ред. М.К. Горшкова, Ф.Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1985. – 223 с.
6. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте /Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 264 с.
7. Основы математической статистики /учеб. пособие для ин-тов физ. культуры /под ред. В.С. Иванова. – М.: Физкультура и спорт, 1990. – 176 с.
8. Митенкова Л.В. Использование компьютерного комплекса в образовательном процессе по дисциплине «физическая культура»: автореф... канд.. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург.– 2004. – 23 с.
9. Тыщенко О.Б. Новое средство компьютерного обучения - электронный учебник // Компьютеры в учебном процессе, 2008. - № 10. - С. 89-92.
10. Федоров А.И. Современные информационные технологии в системе высшего физкультурного образования//Теория и практика физической культуры. – 2000. - № 12. - С. 56-59.
11. Яцынин А.И. Электронный учебник по гимнастике для высших физкультурных учебных заведений // Теория и практика физической культуры. – 2007. - № 6. – С.46-51.

УДК 608.2

РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ШИРОКОПОЛОСНОГО ДОСТУПА В СЕЛЬСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Туяков Дарын Шылбынович¹

Научный руководитель – к.т.н., д.э.н., профессор Сеилов Ш.Ж.

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. В статье рассматривается проблема преодоления цифрового неравенства в сельской местности – доступность к инфокоммуникационным технологиям (ИТ). На основе сравнительного анализа мер государственного стимулирования и приоритетов инфокоммуникационной политики ряда развитых и развивающихся стран в качестве объекта стимуляции и субсидирования предлагается сетевая инфраструктура. Описана модель обеспечения широкополосного доступа в сельских населенных пунктах Республики Казахстан.

Ключевые слова: ИКТ, «Цифровой Казахстан», модель ГЧП, конвергентные услуги связи.

Введение. За последние 150 лет телекоммуникационные технологии прошли путь от телеграфа до беспроводного широкополосного доступа в глобальную сеть Интернет. Причина такого бурного роста заключается в растущем спросе на доступ к информации. Именно доступ к информации, в настоящее время, является фактором развития промышленности, социальной сферы, сфер образования и здравоохранения, сельского хозяйства.

Телекоммуникации, будучи средством доставки информации, являются ключевым элементом любой национальной стратегии экономического развития, обеспечивают связи между густозаселенными и малозаселенными территориями и способны остановить поляризацию уровня социально-экономического развития между ними.

Преодоление цифрового неравенства, т.е. отсутствия доступа отдельных социальных групп к инфокоммуникационным технологиям [1], представляет собой особо важную задачу в малых населенных пунктах по сравнению с крупными городами. Все три основных элемента цифрового неравенства – доступность телекоммуникационной инфраструктуры (в том числе ценовая), наличие знаний и навыков по применению информационных технологий (ИТ), а также мотивации по использованию ИТ значительно больше проявлены в малых населенных пунктах и оказывают непосредственное влияние на уровень социально-экономического развития территории. Создание ИКТ инфраструктуры и обучение ее использованию, способны решить целый ряд социально-экономических проблем – занятость населения за счет возможности удаленной работы, доступность медицинских услуг за счет телемедицины, доступность образовательных услуг за счет дистанционного образования.

Таким образом, цифровое неравенство – это не только угрозы социальной дезинтеграции сельских населенных пунктов, но и возможность одновременно с созданием доступа к ИКТ, решить фундаментальные социально-экономические проблемы сельских населенных пунктов, сохранить, а может и увеличить заселенность территорий.

Методики и материалы. В мировой науке не существует общепризнанного определения сельской местности, само понятие «rural» значительно отличается в разных странах и имеет лишь один общий признак – противопоставление понятию «urban», то есть урбанизированной местности. «В широком смысле, сельские и удаленные населенные пункты не обрели конкретного определения и описываются в сравнительном контексте по отношению к урбанизированной территории, при этом сельское население определено расстоянием до городов» [2].

Характеристики сельских населенных пунктов охватывают экологические аспекты, типы населения, экономические показатели, долгосрочно сложившиеся тренды и будущий потенциал [3]. Экстремальные климатические условия, сложные географические условия, в том числе рельеф и естественные препятствия для развития инфраструктуры (географический фактор), неразвитая инфраструктура дорожной и электрической сетей, ограниченная доступность питьевой воды (физический фактор), мотивируют сельское население эмигрировать в урбанизированные территории.

Другими факторами, способствующими к миграции населения, являются также - низкопроизводительный и низкооплачиваемый труд в сельскохозяйственном секторе, слабое развитие сферы услуг и промышленности (экономико-демографический фактор), относительно низкие уровни образования и дохода. Меры государственного стимулирования развития сельских сетей связи и предоставление универсальных услуг связи являются одним из путей решения этой проблемы.

Существенная роль телекоммуникаций в социально-экономическом развитии неурбанизированных территорий признается многими авторами и специализированными учреждениями в области ИКТ.

На государственном уровне как развитых, так и развивающихся стран принимаются программы по стимулированию развития ИКТ инфраструктуры на неурбанизированных территориях. В зависимости от приоритетов национальной политики, такие программы предусматривают как использование прямых государственных инвестиций, так и другие меры по стимулированию инвестиций коммерческих операторов связи, в том числе снижение регулятивных барьеров – предоставление лицензий и частотного ресурса, так и компенсационные меры по предоставлению универсальных услуг связи [4,5].

Для определения конечной услуги, которую необходимо оказывать на территориях с неразвитой телекоммуникационной инфраструктурой, законодательно закреплено с 2003 года определение универсальной услуги связи. Принцип универсального обслуживания или

универсального доступа является одним из центральных направлений государственной телекоммуникационной политики во многих странах мира.

В Казахстане развитие села является одной из важнейших задач Стратегической программы развития Казахстана до 2020 года.

Скоростной Интернет решает на селе комплекс вопросов, среди которых цифровизация сельского хозяйства, повышение качества образования и медицины, а также развитие сферы государственных услуг.

Дальнейшей задачей является проникновение широкополосного Интернета в сельские населенные пункты, для чего по схеме ГЧП (модель государственно-частного партнерства) реализуется соответствующий проект. Реализация проекта запланирована по схеме государственно-частного партнерства с обеспечением гарантированного потребления госорганами услуг связи в течение 13 лет (2018-2030 гг.).

Реализация ГЧП-проекта подразумевает предоставление услуг связи для госорганов и бюджетных учреждений в сельских населенных пунктах с общей пропускной способностью канала связи не менее 50 Мбит/с. По итогам реализации проекта ожидается, что доля пользователей Интернета к 2022 году достигнет 82% населения страны. Сейчас, по данным МИК, 72,9% населения Казахстана используют Интернет [6].

В результате планируется обеспечить скорость доступа в Интернет до 20 мегабит в секунду, а также подключить почти 2000 школ и порядка 1 200 точек в учреждениях здравоохранения и местных госорганах.

Для реализации проекта МИК разработана и утверждена дорожная карта с указанием мероприятий и сроков исполнения. Со стороны операторов связи начаты работы по разработке документации для проведения конкурса по определению частных партнеров.

В результате до 2021 года скоростным Интернетом будет охвачено 1 249 сельских населенных пунктов с населением более 2 миллионов жителей.

Модель обеспечения широкополосного доступа в сельских населенных пунктах состоит из нескольких шагов: утверждение проекта, привлечение инвестиций, реализация и последующее сопровождение.

1. Одним из условий нормального функционирования рыночной экономики является конструктивное взаимодействие государства и бизнеса. На современном этапе, приступая к реализации такой институциональной формы экономических отношений, каковой является государственно-частное партнерство, Казахстан делает шаг к цивилизованным социально-рыночным отношениям. В контексте государственного строительства отношения с бизнесом приобретают стратегическое значение. Именно государство должно определить, какими станут эти взаимоотношения и, вообще, станут ли они партнерскими.

2. Масштабность проектов оценивают, как по размеру вкладываемых в проект средств, так и по результатам. Так крупнейший проект в рамках государственно-частного партнерства позволил обеспечить широкополосным доступом к интернету села Казахстана.

Во исполнение Послания Президента Республики Казахстан касательно ускорения технологической модернизации экономики и повсеместного доступа к оптоволоконной инфраструктуре, Министерством информации и коммуникаций реализуется проект «Обеспечение широкополосным доступом (далее – ШПД) сельских населенных пунктов Республики Казахстан по технологии волоконно-оптических линий связи» по механизму государственно-частного партнерства.

Результаты и их обсуждение. Для раскрытия темы, диссертационной работы, была взята за основу государственно-частное партнерство между Министерством информации и коммуникации РК, АО «Казахтелеком» и Консорциумом в составе ТОО «SilkNetCom» и АО «Транстелеком».

В качестве практической составляющей в проекте была рассмотрена возможность предоставления конвергентных услуг в сельских населенных пунктах РК (АО «Казахтелеком» и ТОО «Мобайл Телеком – Сервис»).

Для реализации проекта Министерством информации и коммуникации был проведен Конкурс по определению Частного партнера. По результатам Конкурса ГЧП победителями были определены по Лоту 1 – АО «Казахтелеком» и по Лоту 2 – Консорциум в составе ТОО «SilkNetCom» и АО «Транстелеком».

Помимо этого, одним из эффектов от реализации проекта станет развитие инновационных услуг, а также повышение уровня их проникновения в сельской местности, создание доступа к таким услугам как телемедицина, доступа к онлайн-образованию, услугам сферы электронной коммерции.

Необходимо отметить, что модель реализации данного проекта также положительно повлияет на уровень занятости как во время строительных работ по развертыванию сети, так и после их окончания.

Общая протяженность волоконно-оптических линий связи составит более 20 тыс. км, из них АО «Казахтелеком» будет проложено свыше 14,2 тыс. км ВОЛС.

Реализация проекта «Обеспечение широкополосным доступом сельских населенных пунктов Республики Казахстан по технологии волоконно-оптических линий связи по механизму государственно-частного партнерства позволит устранить цифровое неравенство, и жители сел получают техническую возможность подключения широкополосного доступа к интернету; реализация данного проекта является фундаментом для претворения в жизнь программы по цифровизации экономики страны.

Заключение. По данным Всемирного банка, более 50% проектов ГЧП при своем осуществлении сталкиваются с системными проблемами. Естественно, для каждой страны набор таких проблем специфичен. В нашей стране они связаны, во-первых, с отсутствием определения в законодательстве ГЧП как объекта государственного регулирования. Во-вторых, с неэффективным использованием государственной собственности частными операторами и нерациональным расходованием бюджетных средств. В-третьих, со сложностью урегулирования прав на объекты интеллектуальной собственности, созданные с использованием бюджетных средств, прежде всего при владении, использовании и распоряжении результатами НИОКР. Имеет место и «барьер некомпетентности», слабой информированности участников о возможных моделях партнерских отношений и способах их оптимизации [7].

В настоящее время в Казахстане сложилась благоприятная обстановка для реализации на практике принципа государственно-частного партнерства, для чего государству нужно определить приоритетные направления для возможного совместного инвестирования и механизмы его осуществления.

Следует при этом подчеркнуть, что главные инструменты государственно-частного партнерства в стране в целом определены и сформированы. Основными организационными инструментами такого рода партнерства в настоящее время являются: институты развития, созданные при фонде «Самрук-Казына», социально-предпринимательские корпорации, специальные экономические зоны, технопарки и др. И это далеко не полный перечень организационных инструментов партнерства государства и бизнеса.

В основе функционирования институтов государственно-частного партнерства должны лежать следующие подходы:

государственные инвестиции должны направляться не туда, где существует возможность получения моментальной прибыли, а в сферу «проблемных зон». Отсюда следует задача государства - не искать доходные сферы, а исправлять негативные ситуации;

государственная поддержка должна быть ориентированной, прозрачной и, как правило, временной. Государство должно покидать занимаемый сегмент рынка, как только проблема будет решена. Пример – ипотека в США, где государственные жилищные агентства выступили инициаторами создания отрасли, которая в дальнейшем была передана частным компаниям [2].

Список использованных источников

1. Van Dijk J. The Evolution of the Digital Divide The Digital Divide turns to Inequality of Skills and Usage. 2012. – P. 14-18.
2. Ramirez R., Richardson D. Measuring the impact of telecommunication services on rural and remote communities. 2005. – P. 297-319.
3. Hayman D.G., Briggs W.E. Upper Thames River Rural Beaches Strategy Program – Summary of 1987 Activities - Upper Thames River Conservation Authority. 1987. – P. 4-9.
4. Ghobadi S. Digital Divide and Interrelated Access Gaps. 2014. – P. 7-12.
5. Howard P.N., Busch L. Comparing Digital Divides: Internet Access and Social Inequality in Canada and the United States. 2010. – P. 35-41.
6. Варнавский В.Г. Государственно-частное партнерство в России: проблемы становления. 2004. – С. 33-42.

КОМПЬЮТЕРНАЯ МОДЕЛЬ РАЗОМКНУТОЙ СИСТЕМЫ АСИНХРОННЫЙ ДВИГАТЕЛЬ – ПРЕОБРАЗОВАТЕЛЬ ЧАСТОТЫ

Дараев А.М.¹, Куттыбаева А.Е.², Касымова А.Е.³, Байкенова Г.М.⁴

¹К.т.н., доцент, Казахский Национальный исследовательский технический университет;

²К.э.н. лектор; Казахский Национальный исследовательский технический Университет;

³Магистр лектор; Казахская Академия Транспорта и Коммуникации

⁴Магистр лектор; Казахский Национальный исследовательский технический университет;

Аннотация: Рассматриваются структурные схемы асинхронного двигателя с коротко-замкнутым ротором, дающая возможность создать систему регулирования напряжением на статоре двигателя. В системе регулирования используются нелинейные звенья для обеспечения соответствующего качества переходных процессов скорости и момента двигателя. Дается программа расчета переходных процессов скорости и момента двигателя на алгоритмическом языке MATLAB, и приведены графики переходных процессов скорости и электромагнитного момента двигателя.

Ключевые слова: Компьютерная модель, система автоматического управления, асинхронный двигатель, энергосберегающий электропривод, переходные процессы, электромагнитный момент.

A COMPUTER MODEL IN OPEN-LOOP MODE INDUCTION MOTOR – FREQUENCY CONVERTER

Daraev A. M.¹ Kuttybaeva A.E.² Kasymova A.E.³ Baikenova G.M.⁴

¹candidate of technical Sciences, associate Professor, Kazakh National Research Technical University;

²master lecturer; Kazakh National Research Technical University

³master lecturer; Kazakh Academy of Transport and Communications

⁴master lecturer; Kazakh National Research Technical University

Summary: Structural schemes of the asynchronous motor with a short-circuited rotor, giving the chance to create system of regulation of tension on a stator of the engine are considered. The control system uses non-linear links to ensure the appropriate quality of the transients of the speed and torque of the engine. The program of calculation of transient processes of speed and torque of the engine on algorithmic language MATLAB is given, and graphs of transient processes of speed and electromagnetic torque of the engine are given.

Keywords: Computer model, automatic control system, asynchronous motor, energy-saving electric drive, transients, electromagnetic moment.

Предисловие

Одним из главных ресурсов, используемых человеком для жизнеобеспечения и производственной деятельности, является вода и другие жидкости. Традиционно для их транспортирования воды по трубопроводам применяются насосные агрегаты и установки, приводимые в движение трехфазными асинхронными электрическими двигателями.

Одной из причин невысокой энергоэффективности транспортирования воды является использование в электроприводах насосных агрегатов дроселирующих вентилей. С традиционным асинхронным двигателем, потребляющих из электросети ток и реактивную

мощность индуктивного характера, снижающие коэффициент мощности ($\cos\varphi$), электрический КПД, и, следовательно, энергетический КПД, равный их произведению.

В этой связи существует проблема повышения энергоэффективности транспортирования жидкостей насосными агрегатами, и для повышения энергоэффективности насосных агрегатов, на базе асинхронных двигателей преобразователь частоты – асинхронный двигатель, необходимо провести исследования в области энергосбережения.

Целью работы является разработка компьютерной модели разомкнутой системы ПЧ – АД, исследование математической модели, и разработка методики расчета электропотребления и показателей энергоэффективности насосных агрегатов.

Методы. Для решения поставленных задач были использованы методы математического анализа, теории автоматического управления, математического и компьютерного моделирования.

Основная часть

В процессе создания компьютерной модели разомкнутой системы преобразователь частоты – асинхронный двигатель с системой автоматического управления (САУ), короткозамкнутым ротором, по напряжению статора двигателя открываются широкие возможности анализа и синтеза САУ с системы ПЧ – АД[1]. Асинхронный двигатель выбран с короткозамкнутым ротором. Структурная схема модели асинхронного двигателя с короткозамкнутым ротором (АКЗ) в неподвижной системе координат с параметрами в MATLAB представлена на рисунке 1[2,3].

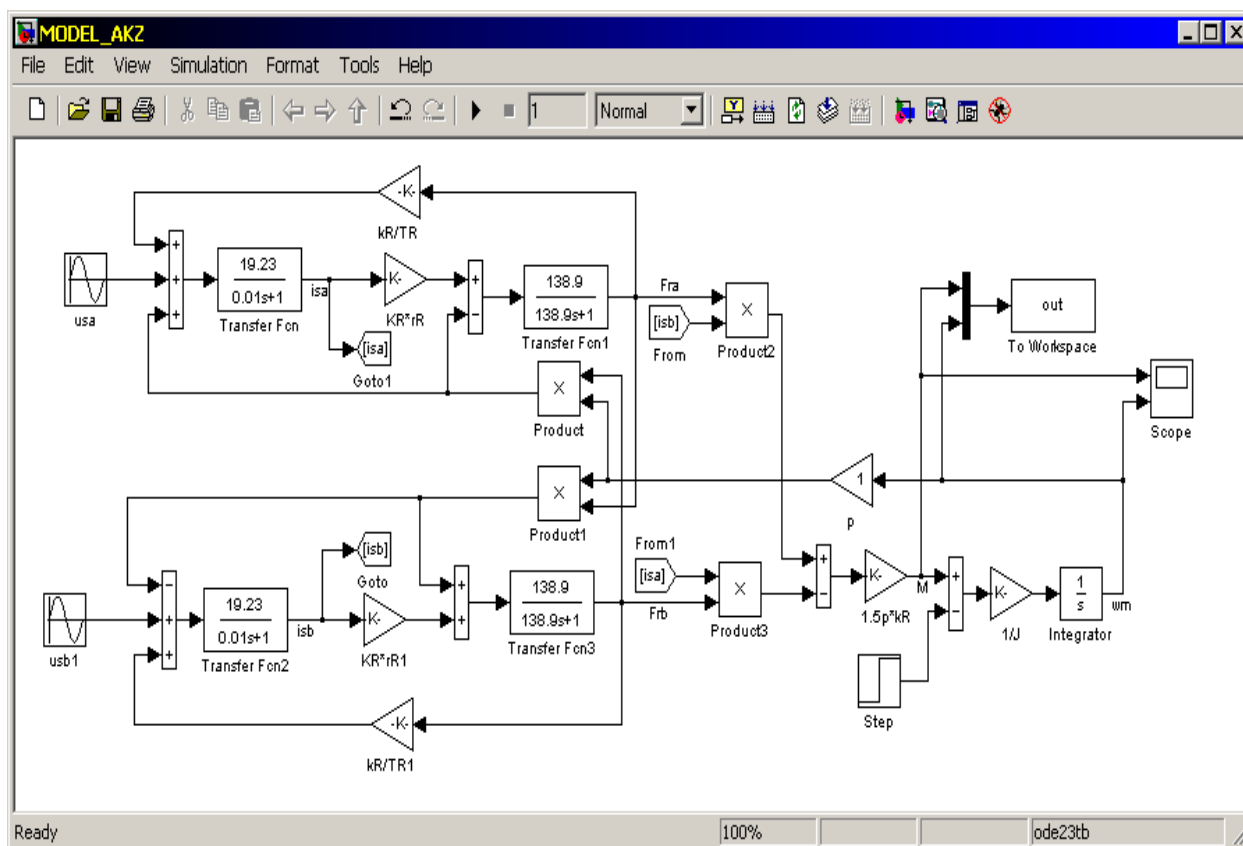

Рисунок 1 - Модель асинхронного двигателя с короткозамкнутым ротором

Как видно из рисунка 1, на вход модели подаются напряжения $U_{sa} = \cos t$, $U_{sb} = \sin t$, реализуя прямой пуск двигателя. Токи статора и потокосцепления ротора, на рисунке 1, обозначены через isa , isb , Fra , Frb . Кроме этого отметим, что в структуре модели имеются множительные нелинейные звенья. Численные значения коэффициентов в модели АКЗ

(рисунок 1) в безразмерных единицах. Переходные процессы скорости и момента асинхронного двигателя, полученные на прикладном пакете MATLAB представлены на рисунке 2.

По полученным графикам можно оценить качество переходного процесса по скорости и момента для конкретного асинхронного двигателя с короткозамкнутым ротором с конкретными параметрами.

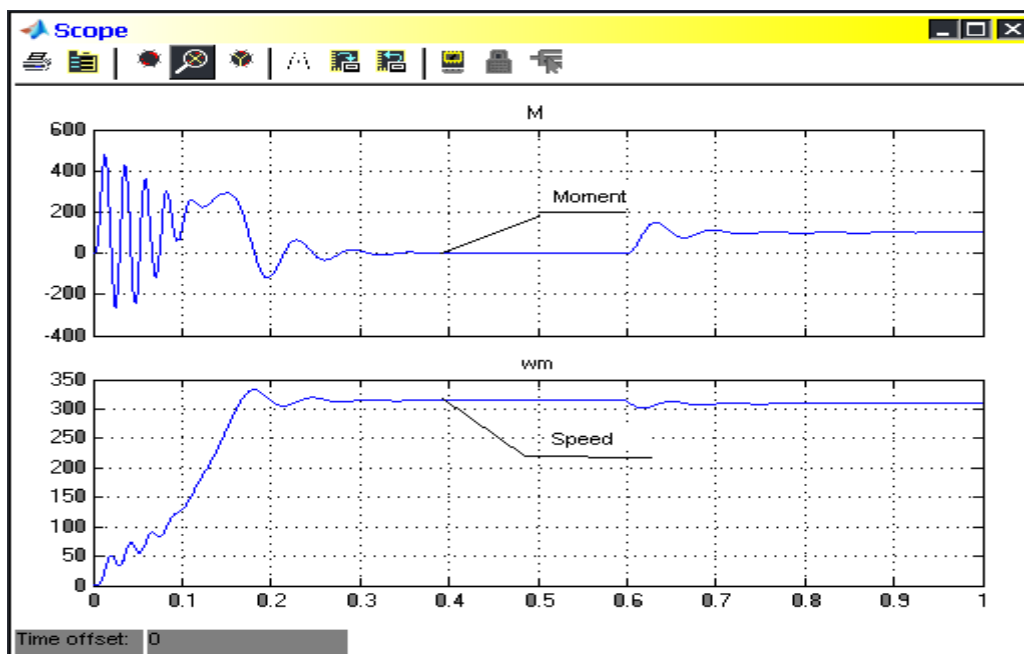

Рисунок 2 - Переходные процессы скорости и момента АКЗ

Модель АКЗ с входом по напряжению представлена на рисунок 3.

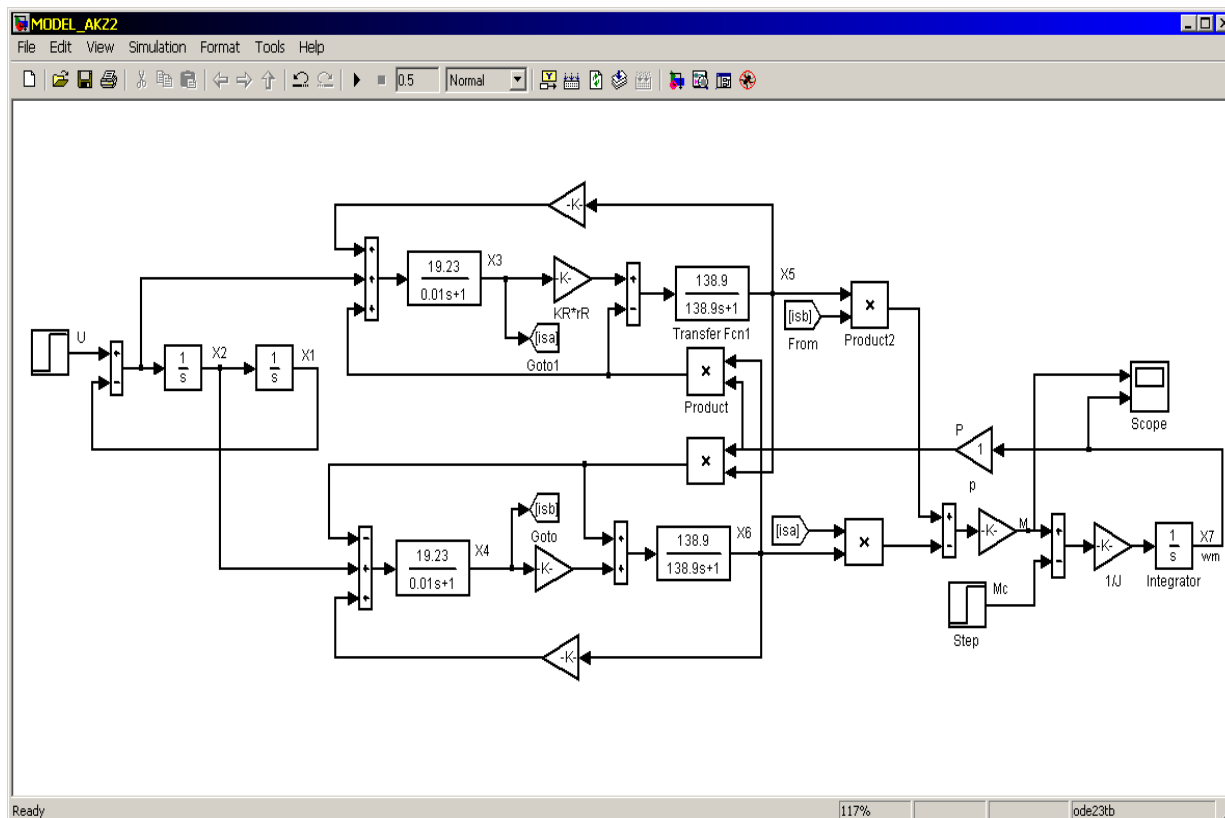

Рисунок 3 - Модель АКЗ с источником питания по напряжению U .

Полученная модель АКЗ (рисунок 3) дает возможность ввести в структуру модели АКЗ систему автоматического управления (САУ) по напряжению статора двигателя, и ее структурная схема модели приведена на рисунке 4.

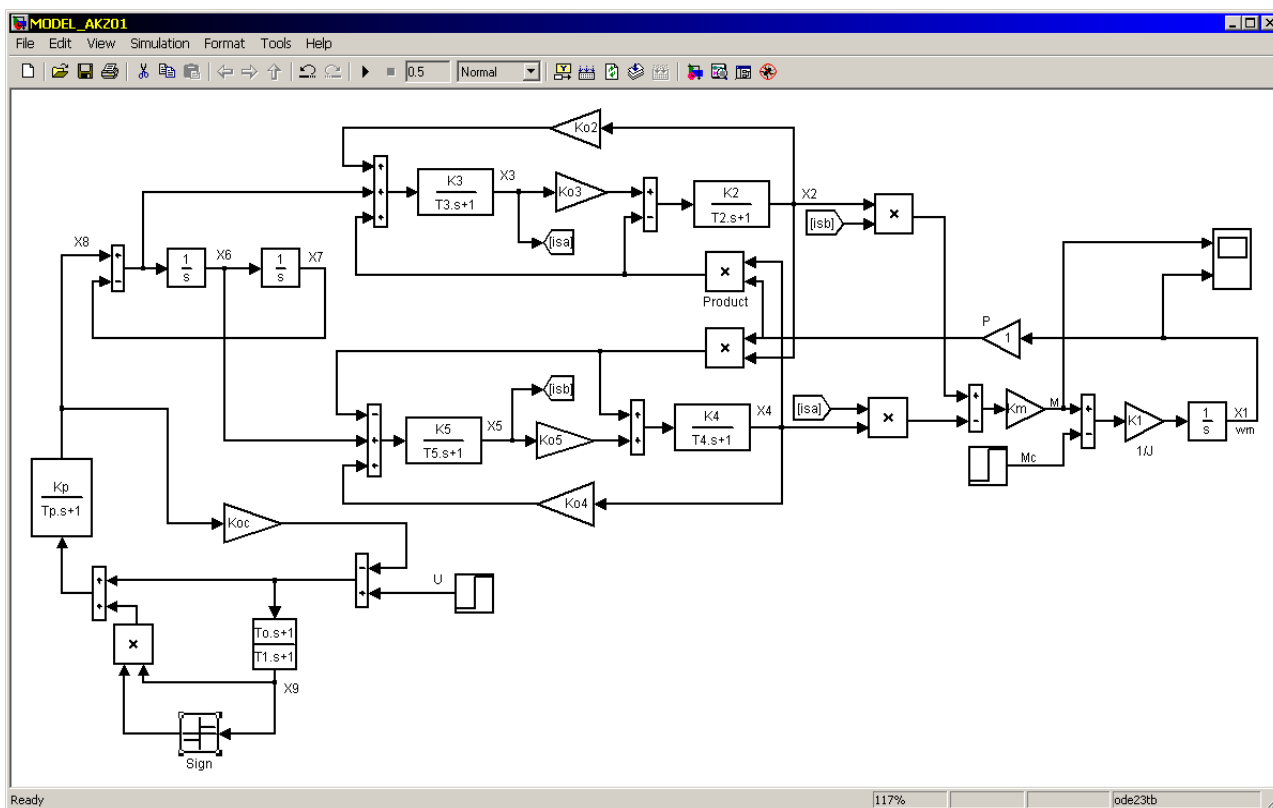

Рисунок 4 - Модель АКЗ с системой автоматического управления

Полученные переходные процессы скорости и момента асинхронного двигателя по рисунку 4 представлены на рисунке 5.

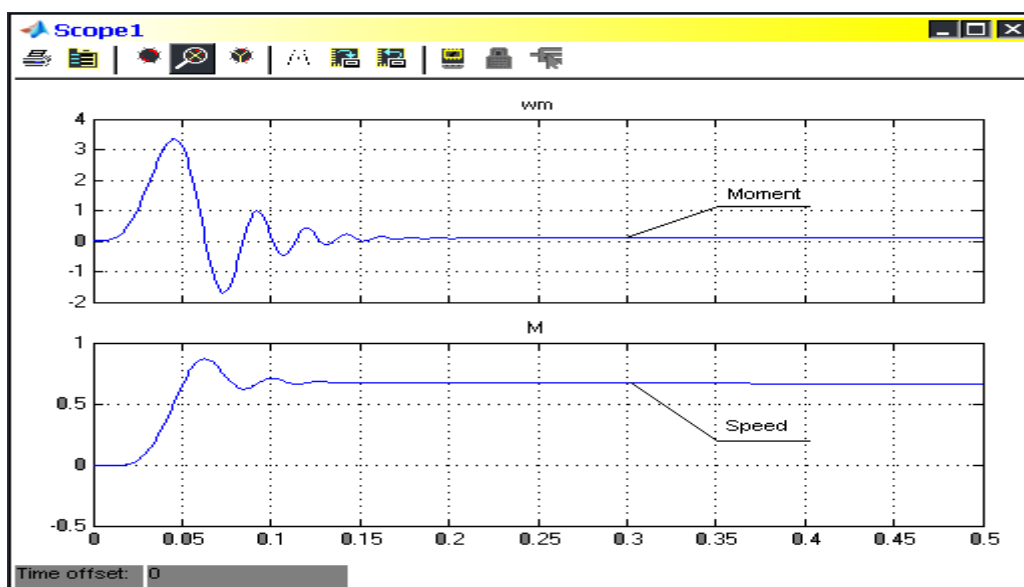

Рисунок 5- Переходные процессы скорости и момента АКЗ при питании от источника напряжения

Сравнивая переходные процессы скорости и момента асинхронного двигателя рисунка 2 (прямой пуск двигателя) с переходными процессами двигателя рисунка 5, следует отметить,

что на рисунке 5 колебания момента и скорости незначительны, т.е. регулируемый электропривод обладает более качественными характеристиками переходных процессов[4,5].

Математическое описание модели АКЗ с системой управления представлено следующей системой дифференциальных уравнений[6-8]:

$$\begin{aligned}
 \frac{dx_1}{dt} &= \frac{1.5pkR}{j}(x_2x_5 - x_3x_4) - \frac{1}{j}M_c; \\
 \frac{dx_2}{dt} &= \frac{K_2kRrR}{T_2}x_3 - \frac{K_2}{T_2}x_1x_4 - \frac{1}{T_2}x_2; \\
 \frac{dx_3}{dt} &= \frac{K_3}{T_3}(x_8 - x_7) + \frac{K_3kR}{T_3T_R}x_2 + \frac{K_3}{T_3}x_1x_4 - \frac{1}{T_3}x_3; \\
 \frac{dx_4}{dt} &= \frac{K_4kRrR}{T_4}x_5 - \frac{K_4}{T_4}x_1x_2 - \frac{1}{T_4}x_4; \\
 \frac{dx_5}{dt} &= \frac{K_5}{T_5}x_6 + \frac{K_5kR}{T_5T_R}x_4 + \frac{K_5}{T_5}x_1x_2 - \frac{1}{T_5}x_5; \\
 \frac{dx_6}{dt} &= x_8 - x_7; \quad \frac{dx_7}{dt} = x_6; \\
 \frac{dx_8}{dt} &= \frac{K_P}{T_P}(u - k_{oc}x_8 + x_9 \text{sign}(x_9)) - \frac{1}{T_P}x_8; \\
 \frac{dx_9}{dt} &= \frac{1}{T}u - \frac{T_0k_o}{T_k} \frac{dx_8}{dt} - \frac{k_o}{T_k}x_8 - \frac{1}{T_k}x_9; \\
 \frac{dx_9}{dt} &= 1.5pkR(x_5 * \frac{dx_2}{dt} + x_2 * \frac{dx_5}{dt} - \\
 &\quad x_4 * \frac{dx_3}{dt} - x_3 * \frac{dx_4}{dt}),
 \end{aligned} \tag{1}$$

где $x_1 = \omega$ – угловая скорость АД;

$x_2 = F_{Ra}$, $x_4 = F_{Rb}$ – потокосцепления ротора;

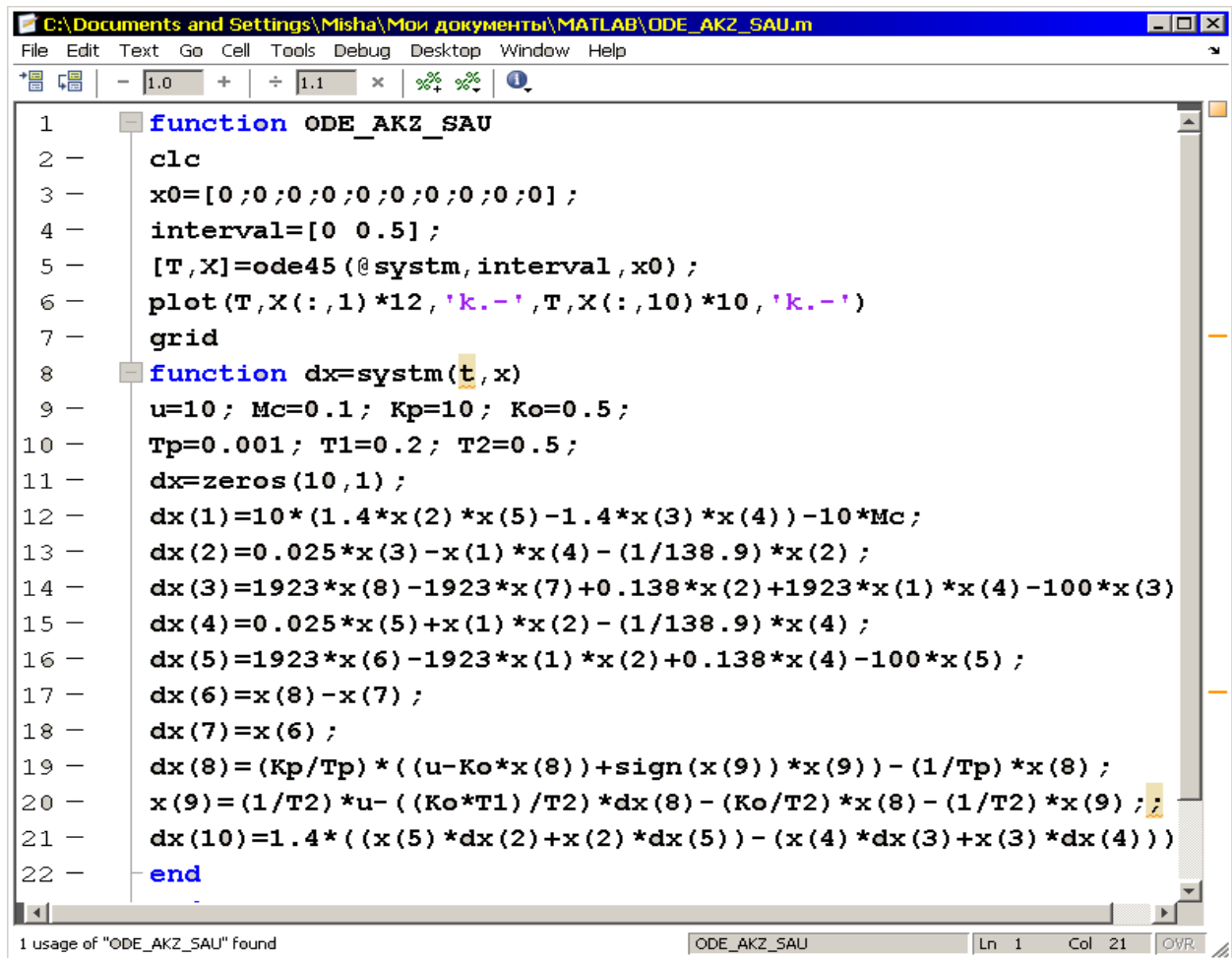
$x_3 = F_{sa}$, $x_5 = F_{sb}$ – токи статора;

x_6, x_7 – переменные источника питания двигателя;

$x_8 = u_p$ – напряжение на выходе преобразователя частоты;

$x_9 = u_k$ – напряжение на выходе корректирующего звена системы управления АД.

Программа решения системы уравнений (1) в MATLAB, общеизвестным численным методом Рунге и- Кутта [7,8], представлена на рисунке 6.


```

1  function ODE_AKZ_SAU
2  -   clc
3  -   x0=[0;0;0;0;0;0;0;0;0;0];
4  -   interval=[0 0.5];
5  -   [T,X]=ode45(@system,interval,x0);
6  -   plot(T,X(:,1)*12,'k.-',T,X(:,10)*10,'k.-')
7  -   grid
8  -   function dx=system(t,x)
9  -   u=10; Mc=0.1; Kp=10; Ko=0.5;
10 -   Tp=0.001; T1=0.2; T2=0.5;
11 -   dx=zeros(10,1);
12 -   dx(1)=10*(1.4*x(2)*x(5)-1.4*x(3)*x(4))-10*Mc;
13 -   dx(2)=0.025*x(3)-x(1)*x(4)-(1/138.9)*x(2);
14 -   dx(3)=1923*x(8)-1923*x(7)+0.138*x(2)+1923*x(1)*x(4)-100*x(3);
15 -   dx(4)=0.025*x(5)+x(1)*x(2)-(1/138.9)*x(4);
16 -   dx(5)=1923*x(6)-1923*x(1)*x(2)+0.138*x(4)-100*x(5);
17 -   dx(6)=x(8)-x(7);
18 -   dx(7)=x(6);
19 -   dx(8)=(Kp/Tp)*((u-Ko*x(8))+sign(x(9))*x(9))-(1/Tp)*x(8);
20 -   x(9)=(1/T2)*u-((Ko*T1)/T2)*dx(8)-(Ko/T2)*x(8)-(1/T2)*x(9);
21 -   dx(10)=1.4*(x(5)*dx(2)+x(2)*dx(5))-(x(4)*dx(3)+x(3)*dx(4));
22 -   end
  
```

Рисунок 6 - Программа расчета переходных процессов системы ПЧ – АД

Результаты моделирования представлены на рисунке 7.

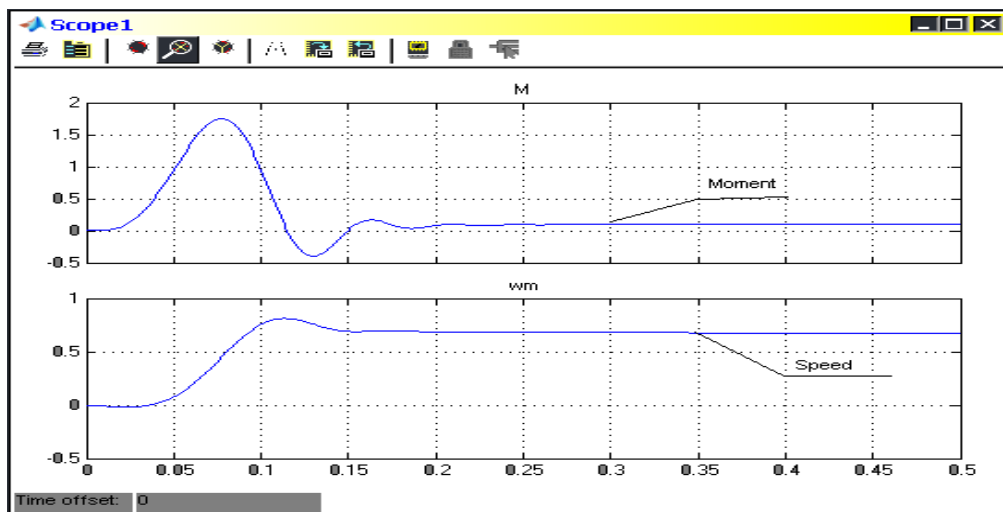

Рисунок 7- Переходные процессы скорости и момента АД \\\

Переходные процессы скорости и момента двигателя рисунка 6 и рисунка 7 идентичны.

Результаты исследования

1. При прямом пуске двигателя наблюдаются значительные колебания скорости и момента двигателя.

2. Разработанная система регулирования напряжением на статоре двигателя существенно снижает амплитуду и частоту колебаний скорости и момента двигателя.

3. Разработанные математическая модель, методика расчета электропотребления и показателей энергоэффективности насосных агрегатов позволяют исследовать и организовать оперативное управление электропотреблением с учетом реальных параметров насосов, трубопроводов, электроприводов, системы электроснабжения, подачи и напора жидкости, а также способов их регулирования.

Список литературы

1. Браславский И.Я., Ишматов З.Ш., Поляков В.И. Энергосберегающий асинхронный электропривод. – М.: Издательский центр « Академия», 2004. -256
2. Герман – Галкин С.Г. Компьютерное моделирование полупроводниковых систем в MATLAB 6.0. – СПб.: КОРОНА принт, 2007. 320 с.
3. Алексеев Е.Р., Чеснокова О.В. MATLAB 7. –М.: ИТ Пресс, 2006. – 464с.
4. Шрейнер Р.Г. Математическое моделирование электроприводов переменного тока с полупроводниковыми преобразователями частоты.- Екатеринбург.: УРО РАН, 2000,-654с.
5. Клевцов А.В. Преобразователи частоты для электропривода переменного тока.-М.: Гриф и Ко,2008,-224с.
6. Лихачев В.А. Электродвигатели асинхронные.-М: СОЛОН-Р,2002.-М.:
7. Алиев И.И. Асинхронные двигатели в трехфазном и однофазном режимах.-М.: Радософт,2004,126с.
8. Новиков Г.В. Частотное управление асинхронными электродвигателями.-М.: Изд. МГТУ им. Н.Э. Баумана,20016,-498с.
9. Сирота А.А.Методы и алгоритмы анализа данных и их моделирования в MATLAB.- СПб.: БХВ – Петербург,2016,-384с.
10. Черных И.В. Моделирование электротехнических устройств в MATLAB.-М.; ДМК Пресс, 2014,-288с.

УДК 004

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Даулетканова Сая Ораловна, Муса Жанар

Евразийский технологический университет, Алматы қаласы, Қазақстан

Абстракт: Ақпараттық сала қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады. Қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани дамуы үшін оның маңыздылығын жоғары бағалаған жөн. Бұл ақпараттық салада ұлттық мүдделердің адамның әлеуметтік мүдделерінің, қоғамның және мемлекеттің мүдделерінің балансталған жиынтығы ретінде анықтайды. Бұл мүдделердің қауіпсіздігі ақпараттық қауіпсіздікті сипаттайды, оны қамтамасыз ету құқықтық, ұйымдастырушылық, технологиялық және кадрлық шаралар кешенін жүзеге асыруды көздейді.

Кілттік сөздер: Ақпаратты қорғау, қауіпсіздік көзі, ақпараттық қару, жаһандағы ақпарат, ақпараттық инфрақұрылым

Кіріспе. Қазіргі әлемнің тән үрдістерінің бірі - жаһандық ақпараттық қоғамды қалыптастыруда халықаралық қоғамдастықтың көптеген елдерінің қызметін үйлестіру.

Ақпараттық қоғамды ақпарат пен білім көптеген адамдар үшін басты тақырыптардың бірі болып табылатын және ақпараттық технологиялар жұмыс құралы болып табылатын

әлеуметтік қоғамдастық ретінде анықталуы мүмкін. Ақпараттық қоғамдағы әлеуметтік қатынастар көбінесе осы жағдайлармен анықталады. Тиісінше, қоғамның экономикасы жаңа ақпарат пен жаңа білімге байланысты ақпараттық және зияткерлік өнімдерді өндіруге көп көңіл бөледі.

Мұндай қоғам бірінші кезеңде белгілі бір экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерге жеткен елдердің белгілі бір ассоциациясын құрайды. Ең алдымен, бұл азаматтар мен қоғам өмірін, үкіметті, ғылымды, білім мен мәдениетті дамытуды, әлемдік экономикаға интеграцияланудың маңызды деңгейін ақпараттандырудың жоғары деңгейі.

Бұл параметрлерге қол жеткізу - халықаралық қоғамдастықтың мүшелері болып табылатын мемлекеттердің экономикалық өркендеуі мен рухани дамуы үшін маңызды шарттарының бірі, және ақыр соңында - әлемдегі стратегиялық тұрақтылықты сақтау.

Бір немесе басқа мемлекеттің ақпараттық қоғамға кіруі өздерінің ұлттық мүдделерінің болуын және бұл мүдделердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігін жоюды жокқа шығарады.

Сондықтан, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ұлттық және халықаралық аспектілерін талқылау ақпараттық қоғамды қалыптастыру тұрғысынан маңызды.

Ақпараттық қоғамның қауіпсіздігіне қауіп-қатердің бірнеше негізгі көзі бар, ол адамның әлеуметтік мүдделері мен қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне әсер етеді.

Біздің ойымызша, ақпараттық қоғамда қорғалуы керек адамның әлеуметтік мүдделері, ең алдымен, ашық ақпаратқа қол жеткізу үшін адам құқықтары мен бостандықтарын шынайы қамтамасыз етуден, заңмен тыйым салынбаған қызметті жүзеге асыру мүддесінде ақпаратты пайдалану үшін, сондай-ақ жеке ақпаратты қауіпсіздік, рухани және интеллектуалдық даму.

Бұл мүдделерге қауіптің ең қауіпті көзі - айналадағы «виртуальды ақпараттық кеңістікті» қалыптастыру арқылы адам санасын манипуляциялау мүмкіндігін, сондай-ақ оның психикалық белсенділігіне әсер ету үшін технологияларды пайдалану мүмкіндігі.

Ақпараттық қоғамның адам өмірінің маңызды ерекшелігі «ақпараттық» қашықтығын айтарлықтай төмендетеді, яғни талап етілетін ақпаратты алу үшін қажетті уақыт. Бұл жеке тұлғаны қалыптастыру, оның зияткерлік әлеуетін іске асыру үшін жаңа мүмкіндіктердің пайда болуына әкеледі. Адамзат ақпараттық инфрақұрылым адамзат үшін ақпараттың негізгі көзі болып табылатын сызыққа жақын және, тиісінше, басталады оның айналасындағы шындыққа, оның әлеуметтік мінез-құлқына тікелей әсер етуі керек

Қоғам мен мемлекет қолдайтын әлеуметтік мінез-құлықтың мотивациясы әлі күнге дейін жалпы шешім қабылдаған жоқ және қазіргі заманғы психологиялық ғылымның ең күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Тұтастай алғанда, адамның жеке басының мұқтаждықты саласының құрылымы оның генотипі (тамақтануы, жеке қауіпсіздігі, ұрықтандыру қажеттілігі, ұзақ өмір сүруі және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі) арқылы анықталатын негізгі қажеттіліктермен қалыптасады және қазіргі білім беру жүйесі мен білім беру жүйесінен қалыптастырылған .

Осы қажеттіліктерге жету жолдары мен нысандары көбінесе сыртқы әлемнен алынған ақпаратқа және ақпаратқа, әсіресе ақпараттық инфрақұрылым арқылы жүзеге асырылады. Алынған ақпарат пен әлеуметтік мінез-құлықты пайдаланудың басты мақсаты ең алдымен адамның жеке басы, оның рухани әлеуеті.

Алап етілген ақпараттық ресурстарға қол жеткізудің қазіргі заманғы технологияларында жүзеге асырылатын рәсімдердің күрделілігі ақпараттық технологияларды дамытатын басқа тұлғаларға тәуелділікті сыни түрде арттырады, қажетті ақпаратқа іздеу алгоритмдерін, оны алдын-ала өңдеуді, оны қабылдау үшін ыңғайлы пішінге айналдырып, тұтынушыға жеткізеді. Шын мәнінде, бұл адамдар көптеген жолдармен адам өмірінің ақпараттық негізін қалыптастырады. Олар оның өмірі мен қызметінің «ақпараттық» жағдайларын анықтайды. Сондықтан адамның ақпараттық инфрақұрылыммен өзара әрекеттесу қауіпсіздігін қамтамасыз ету өте маңызды.

Адамның әлеуметтік мүдделеріне қауіптің тағы бір қауіпті көзі әртүрлі құрылымдар, соның ішінде мемлекеттік органдар жинақтаған жеке деректердің мүдделеріне зиян келтіру,

сондай-ақ жеке және отбасылық құпияны құрайтын құпия ақпараттардың мүмкіндіктерін кеңейту, оның жеке өмірі туралы ақпарат. Бұл жасырын жинау және ақпарат беру құралдарын миниатюризациялау саласындағы жетістіктерге байланысты. Адамның әлеуметтік мүдделеріне қауіп-қатерлерге қарсы тұру үшін осы ақпаратты қорғаудың тиімді құқықтық тетіктерін әзірлеу қажет.

Адамның әлеуметтік мүдделеріне қауіптің тағы бір қауіпті көзі әртүрлі құрылымдар, соның ішінде мемлекеттік органдар жинақтаған жеке деректердің мүдделеріне зиян келтіру, сондай-ақ жеке және отбасылық құпияны құрайтын құпия ақпараттардың мүмкіндіктерін кеңейту, оның жеке өмірі туралы ақпарат. Бұл жасырын жинау және ақпарат беру құралдарын миниатюризациялау саласындағы жетістіктерге байланысты. Адамның әлеуметтік мүдделеріне қауіп-қатерлерге қарсы тұру үшін осы ақпаратты қорғаудың тиімді құқықтық тетіктерін әзірлеу қажет.

Қоғамның ақпараттық салада мүдделері - адамның өмірлік мүдделерін қорғау, демократияны нығайту, әлеуметтік үйлесімділік пен халықтың шығармашылық белсенділігін арттыру негізінде әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық гүлденуді қамтамасыз ету.

Ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелердің, коммуникациялық желілердің, қоғамның маңызды инфрақұрылымының ақпараттық компоненттерінің ақпараттық қиындықтарының қоғамның мүдделеріне қауіп-қатер көздерінің бірі болып табылады.

Қоғамның ақпараттық салада мүдделері - адамның өмірлік мүдделерін қорғау, демократияны нығайту, әлеуметтік үйлесімділік пен халықтың шығармашылық белсенділігін арттыру негізінде әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық гүлденуді қамтамасыз ету.

Ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелердің, коммуникациялық желілердің, қоғамның маңызды инфрақұрылымының ақпараттық компоненттерінің ақпараттық қиындықтарының қоғамның мүдделеріне қауіп-қатер көздерінің бірі болып табылады.

Бұл қауіптер ақпараттық инфрақұрылымның құрамдас бөліктерінің жұмыс істеуі тұрақсыздығы, қылмыстық, оның ішінде террористік ұйымдардың заңмен қорғалған экономикалық және әлеуметтік маңызы бар құрылымдарға рұқсатсыз қол жеткізу түрінде көрінуі мүмкін. Мұндай қауіптерді іске асыру объектілері энергия, көлік және басқа да инфрақұрылымдардың ақпараттық жүйелері болуы мүмкін. «Киберқылмыс» деп аталатын әлеует өте жоғары.

Басқа елдерде бұл қылмыстың өсу үрдісі байқалады. Бұл саладағы қауіп-қатерлер жаһандық немесе ішкі ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелерді пайдалана отырып алаяқтық операцияларды жасауға, заңсыз алынған ақшаны жылыстатуға, қаржылық, банктік және басқа да ақпараттарға рұқсатсыз қол жеткізуге әрекеттену түрінде көрініс табуы мүмкін. Қауіп-қатерлер ақпаратқа зиян келтіру түрінде де болуы мүмкін елдегі саяси басшылықты лаңкестер үшін тиімді шешімдер қабылдауға мәжбүрлеу.

Қауіптердің қауіпті көзі - бұқаралық ақпарат құралдарын кішігірім топ иелерінің қолына шоғырландыру мүмкіндігі. Бұл қауіптер белгілі бір әлеуметтік маңызды оқиғаларға байланысты қоғамдық пікірді манипуляциялау түрінде, сондай-ақ оған қатысты басқа құндылықтарды енгізу арқылы қоғамның рухани негіздерін бұзу түрінде көрінуі мүмкін. Мемлекеттің ақпараттық салада мүдделері қоғамның істерін басқару үшін ақпараттық және ақпараттық инфрақұрылымды пайдалану, ел халқына және халықаралық қоғамдастыққа мемлекеттік саясаттың мазмұны мен бағытын түсіндіру, еліміздің ақпараттық инфрақұрылымын үйлесімді дамыту үшін жағдай жасау, заңнаманы сөзсіз жүзеге асыру, заң және тәртіпті сақтау үшін пайдаланылады.

Ақпараттық салада мемлекеттің мүдделеріне қауіптің ең қауіпті көздері «ақпараттық қаруды» бақылаусыз тарату және осы саладағы қару-жарақ жарысын орналастыру, «ақпараттық соғыс» ұғымдарын жүзеге асыру әрекеттері болып табылады.

«Ақпараттық қару» - белгілі бір саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін қарсыластың ақпараттық саласына күшті әсер ету мүмкіндігін беретін құралдар, әдістер мен технологиялар тіркесімі.

Ақпараттық қоғамдағы «ақпараттық қарудың» жойқын әсер етуі қазіргі кездегіден гөрі күшті және тиімді болуы мүмкін. Бұл әсіресе ақпараттық өнімдер нарығында дүние жүзіндегі шағын елдердің компаниялардың монополиялық жағдайының дерлік болу жағдайында қауіпті, себебі ол белгілі бір саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін бар артықшылықты пайдалануды қалайды.

Бұл қауіп-қатер мемлекеттік құпияны құрайтын ақпараттарға заңсыз қол жеткізуге, сондай-ақ ашылуы мемлекет мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін басқа да құпия ақпаратқа ие бола алады.

Көптеген саяси және тарихи себептерге байланысты ұлттық экономикалардың және қоғамның даму деңгейіндегі айырмашылықтар, халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің ұлттық мүдделері бір-бірімен толық сәйкес келмеуі мүмкін, бұл әр мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін қалыптастыру үшін объективті алғышарттар жасайды. Сонымен қатар, әртүрлі мемлекеттердің азаматтары арасындағы ақпараттық өзара әрекеттесу үрдістерінің жаһандық сипаты, компьютерлік қылмыстың трансшекаралық сипаты әртүрлі мемлекеттердің өздері жеңе алмайтын қатерлерге қарсы күресте күш-жігерлерін біріктіруді қажет етеді.

Бұл ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, бірақ мүдделерді қамтамасыз ету және бірінші кезекте екіжақты және көпжақты келісімдердің негізінде оларды қорғау жөніндегі шараларды бірлесіп ұстау саласындағы халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттер арасында «жақындастыру нүктелерін» іздеуді қажет етеді.

Біздің ойымызша, мұндай ынтымақтастық келесі салаларда дамуы мүмкін:

1. Жаһандық ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелердің қауіпсіздігін нығайтуға бағытталған және халықаралық ақпараттық лаңкестік пен қылмыстың басқа түрлерімен күресуге ықпал ететін халықаралық принциптерді дамытуды жеделдету.

2. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің келісілген стратегияларды және мемлекеттік саясатты, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздіктің қауіп-қатерлерін анықтау, бағалау және болжау нысандарын, әдістерін және құралдарын жетілдіруді қоса алғанда, оларды жүзеге асыруға байланысты шаралар мен механизмдерді, сондай-ақ қарсы шаралар бұл қауіптер.

3. «Ақпараттық қаруды» әзірлеуге, таратуға және пайдалануға тыйым салу саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

4. Ақпараттық қоғамда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету механизмдерін, бұқаралық ақпарат саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларды іске асырудың нысандары мен әдістерін қоса алғанда, халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру және үйлестіру.

5. Халықаралық және шетелдік органдармен және ұйымдармен халықаралық ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелерде ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ғылыми, техникалық және құқықтық мәселелерін шешуде өзара әрекеттестікті кеңейту.

6. Халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздіктің маңызды бағыттарында олардың қауіпсіздігін анықтайтын технологиялық тәуелсіздік деңгейін қамтамасыз ету.

7. «Ақпараттық қаруды» қолданудың қазіргі геосаяси жағдайын және қолданыстағы қауіп-қатерлерін ескере отырып, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ғылыми-практикалық негіздерін әзірлеу, халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздігінің бірыңғай критерийлерін әзірлеу.

8. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйелері мен құралдарының тиімділігін бағалау критерийлері мен әдістерін әзірлеу, сонымен қатар осы жүйелер мен құралдарды сертификаттау, сол уақытта сертификаттарды өзара тануды дамыту.

9. Ақпараттық қауіпсіздік және ақпараттық технологиялар саласындағы ұлттық оқыту жүйесін дамыту және осы мәселелер бойынша өзара көмек көрсету.

10. Компьютерлік қылмыстың алдын алу және жолын кесу, құқықтық жауапкершілікті қолдану туралы халықаралық қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын нығайту.

Халықаралық қоғамдастықтың мүше мемлекеттерінің аталған салаларда халықаралық құқықтың негізгі қағидаттары мен нормаларын міндетті түрде сақтай отырып тең, кемсітпейтін негізде келісілген қызметі, әрине, әр мемлекеттің және бүкіл әлемдік қоғамдастықтың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Информатика: Учебник. – 3-е перераб. изд. /Под ред. проф. Н.В. Макаровой. – М.: Финансы и статистика, 2009. – 768 с.
2. Введение в теорию информационных систем. / Под ред. Юркевич Е.В.-М.: ИД Технологии, 2004.
3. Дмитриев В.И. Прикладная теория информации. -М.:ВШ, 2002.
4. Ханенко В.Н. Информационные системы. -Л. 2001
5. Петров В.Н. Информационные системы. – СПб: Питер, 2002. - 688с.
6. Калымов В.В., Сенин А.И. "Основы теории информации". Учебное пособие. МГТУ, 2007.
7. Колесник Д., Полтырев Г.Ш. "Курс теории информации". М: Наука, 2004.
8. Мартин Дж. Вычислительные сети и распределенная обработка данных. Т. 1, Т.2. - М. Финансы и статистика, 2007.
9. Основы кибернетики. Теория кибернетических систем./ Под ред. К.Л. Пупкова.- М.: Высшая школа, 2007, 408 с.
10. В.А. Острейковский. Информатика. Москва, 2000.
11. А.П. Алексеев. Информатика-2002. Москва, 2002.
12. О.Камардинов. Есептеуіш техника және программалау. Алматы:,
13. О.Камардинов. Информатика. Бірінші бөлім. Шымкент, 2000.
14. О.Камардинов. Информатика. Екінші бөлім. Шымкент, 2000.

УДК 637.1

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ БИОНАПИТКОВ НА ОСНОВЕ ВЕРБЛЮЖЬЕГО МОЛОКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДРОЖЖЕЙ, СБРАЖИВАЮЩИХ ЛАКТОЗУ

Диханбаева Фатима Токтаровна, Тастурганова Эльмира Чаймаксутовна

Алматинский технологический университет, город Алматы, Республика Казахстан

Абстракт

В молочной промышленности при производстве молочнокислых продуктов наиболее важную роль играют дрожжи, которые являются возбудителями спиртового брожения. В данной работе изучено содержание дрожжей, сбразживающих лактозу в образцах бионапитка на основе верблюжьего молока. Для проведения исследований использовались петрифильмы Petrifilm (УМ). По результатам исследований определено оптимальное содержание количество дрожжей для разработки технологии новых молочных продуктов.

Ключевые слова: верблюжье молоко, бионапиток, дрожжи, брожение, петрифильмы.

Введение

Сельское хозяйство и сегодня и в перспективе является главным источником обеспечения населения разнообразными продуктами питания. Оно также является главным источником сырья для отраслей промышленности. В развитии сельского хозяйства

малодоступных человеку пустынь и полупустынь исключительно большое значение имеет верблюдоводство. Верблюжье молоко по своим натуральным химическим свойствам отличается от всех остальных видов молока, обладает специфическим вкусом, насыщен витаминами и полунасыщенными жирными кислотами. Оно является лечающим биологическим природным лекарством, а также природным иммуно – модулятором для организма человека. Верблюжье молоко считается наиболее близким к материнскому молоку [1].

Верблюжье молоко получает все большее признание благодаря его положительным эффектам в контроле и предотвращении многочисленных проблем со здоровьем. В настоящее время исследование направлено на исследование влияния верблюжьего молока на биохимические и клеточные изменения печени, вызванные высокожирной, богатой холестерином диетой, в частности, безалкогольной жировой болезнью печени [2].

Дрожжи являются возбудителями спиртового брожения. В молочной промышленности (производство кефира, кумыса, ацидофильно-дрожжевого молока, ацидофилина) наиболее важную роль играют дрожжи, сбраживающие молочный сахар [3].

Объекты исследования

Дрожжи сбраживающие, лактозу в 4 образцах бионапитка из верблюжьего молока.

Метод исследования

Для подсчета дрожжей в исследуемых образцах использовались петрифилмы Petrifilm (YM).

Рисунок 1. Работа с дрожжами для сбраживания верблюжьего молока

В Научно-исследовательской лаборатории по оценке качества и безопасности продовольственных продуктов в асептических условиях дрожжи для сбраживания были перенесены в верблюжье молоко температурой 37°C.

Результаты и их обсуждения

Петрифильм 3М Petrifilm Yeast and Mold (YM) – содержит питательную среду с антибактериальным антибиотиком, гель, растворимый в холодной воде, который застывает при комнатной температуре, индикатор, который облегчает подсчет колоний дрожжей и плесневых грибов. Петрифилмы (YM) используются для подсчета дрожжей и плесневых грибов в продуктах, сырье, а также при производстве безалкогольных напитков. Петрифильм 3М Petrifilm Yeast and Mold (YM) – содержит питательную среду с антибактериальным антибиотиком, гель, растворимый в холодной воде, который застывает при комнатной температуре, индикатор, который облегчает подсчет колоний дрожжей и плесневых грибов. Петрифилмы (YM) используются для подсчета дрожжей и плесневых грибов в продуктах, сырье, а также при производстве безалкогольных напитков.

Подготовка образца: для разбавления образцов бионапитка содержащие дрожжи использовали дистиллированную воду.

Внесение образца:

1. Поместили петрифильм Petrifilm Yeast and Mold (YM) на ровную поверхность.

2. Подняли верхнюю пленку и внесли 1 мл разведенного образца на поверхность питательной подложки (в центр) петрифильма Petrifilm Yeast and Mold (YM).

3. Опустили верхнюю пленку (прокатывая) на образец, избегая захвата пузырьков воздуха.

4. Сразу же поместили пластиковый распределитель в центр петрифильма. Мягко надавили на центр распределителя для равномерного распределения образца.

5. Убрали распределитель и оставили петрифильм на одну минуту для затвердевания геля.

Инкубация: инкубировали петрифильмы в горизонтальном положении прозрачной стороной вверх при $(25 \pm 1)^\circ\text{C}$ в течение (72 ± 2) часов.

Заключение и выводы

Количество колоний на петрифильмах считали с помощью стандартного подсчета колоний.

Таблица 1 – Количество дрожжей в исследуемых образцах бионапитка

Наименование	Дрожжи, КОЕ/г	
	Норма по НД	Результаты
Опытный образец №1 (900мл)	не нормируются	$0,85 \cdot 10^6$
Опытный образец №2 (900мл)	не нормируются	$1 \cdot 10^6$
Опытный образец №3 (900мл)	не нормируются	$0,95 \cdot 10^6$
Опытный образец №4 (900мл)	не нормируются	$0,8 \cdot 10^6$

Как указано в таблице 1, дрожжи, сбраживающие лактозу после тепловой обработки не потеряли свою активность.

Подводя итоги определения микробиологических показателей новых молочных продуктов следует отметить, что накопление общего количества дрожжей прошло активно во всех образцах, что объясняется тем, что дрожжи обладают высокой активностью.

В результате анализа выбрано оптимальное количество дрожжей, для сбраживания лактозы при разработке технологии молочных продуктов.

Список использованных источников

1. Диханбаева Ф.Т., Базылханова Э.Ч. Значимость верблюжьего молока, как сырья для производства молочных продуктов // Сборник статей Международной научно-практической конференции «Инновационное развитие пищевой, легкой промышленности и индустрии гостеприимства», г.Алматы: АТУ, 29-30 октября 2015. С.25-26

2. Aida A Korish, Maha M Arafah. Camel milk ameliorates steatohepatitis, insulin resistance and lipid peroxidation in experimental non-alcoholic fatty liver disease // BMC Complementary and Alternative Medicine. December 2013. 13:264

3. Микроорганизмы, используемые в производстве молочных продуктов // Электрон. дан. Режим доступа URL: https://studbooks.net/1916875/tovarovedenie/mikroorganizmy_iskolzuemye_proizvodstve_molochnyh_produktoy#31/ Studybooks.net (дата обращения 19.01.2019)

УДК 629.463.031

ИССЛЕДОВАНИЕ ВАРИАНТОВ ОПИРАНИЯ КОТЛА НА РАМУ ВАГОНА-ЦИСТЕРНЫ

Зарипов Рамис Юрисович¹, Жекенов Айтуган Бактиярович²

¹Докторант PhD, преподаватель, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, Казахстан

²Заведующий отделением путевого и вагонного хозяйства, Павлодарский колледж транспорта и коммуникаций, г. Павлодар, Казахстан

Абстракт. В статье рассмотрены проблемы, связанные с конструкцией грузовых железнодорожных грузовых вагонов-цистерн.

Проведен анализ исследований по созданию инновационных вагонов с улучшенными технико-экономическими, прочностными и динамическими показателями.

Рассмотрены варианты крепления такого котла к раме цистерны. Для выбора рационального варианта опорных элементов вагона-цистерны с увеличенным объемом котла были взяты следующие критерии: трудоемкость и технологичность изготовления; металлоемкость и соответствие нормативным условиям прочности.

Ключевые слова: Вагон-цистерна, котел, опорный лист, хребтовая балка, полурамы, шкворневая балка.

В настоящее время ведутся работы по созданию инновационных вагонов с улучшенными технико-экономическими, прочностными и динамическими показателями. Основное внимание уделяется разработке вагонов-цистерн для перевозки нефтепродуктов, а именно увеличению их грузоподъемности, уменьшению металлоемкости конструкции, понижению центра тяжести вагона для улучшения его динамических характеристик, более эффективному использованию погонной нагрузки нетто, которая во многом определяет эффективность железнодорожного транспорта.

Одним из способов по достижению этих целей является изготовление котла из композиционного материала – стеклопластика. Применение стеклопластиков для изготовления котлов цистерн может существенно снизить эксплуатационные расходы за счет стойкости стеклопластиков к воздействию агрессивных грузов, более низкой теплопроводности по сравнению со сталью и достаточно высокой механической прочностью при значительно меньшей собственной массе. В свою очередь, экономия массы котла за счет использования в его конструкции стеклопластика может позволить увеличить полезную грузоподъемность каждой подвижной единицы на 3-5 % [1].

Необходимо также отметить, что котлы из стеклопластика вследствие высокой чистоты и гладкости, а также плохой смачиваемости внутренней поверхности стенок меньше загрязняются перевозимыми грузами.

Одной из основных проблем при разработке инновационного вагона-цистерны для перевозки светлых нефтепродуктов (рисунок 1) с котлами из композитного материала был выбор конструкции опорных элементов.

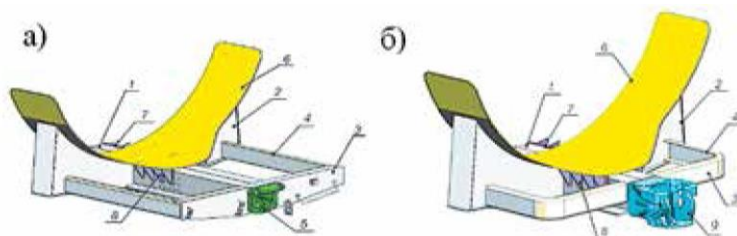

Рисунок 1. Общий вид вагона-цистерны

Рассмотрены варианты конструктивного исполнения опорных элементов котла на раму для вагона-цистерны увеличенной вместимости, предложена методика выбора наиболее рационального технического решения.

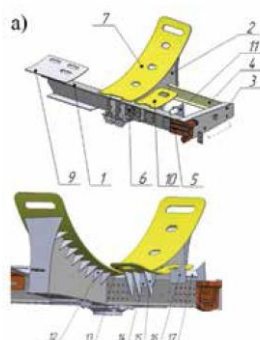
На стадии исследований были рассмотрены варианты исполнения опорных элементов, каждый из которых имел конструктивные отличия. Модели опорных элементов представлены на рисунках 2-4.

1 - хребтовая балка; 2 - шкворневая балка; 3 - концевая балка; 4 - боковая балка; 5 - упор передний; 6 - опорный лист котла; 7 - лист вертикальный опорного листа котла; 8 - ребро вертикальной опоры;

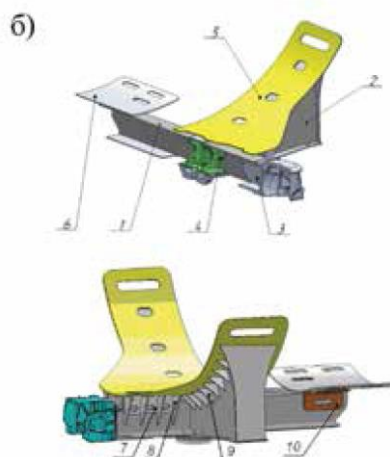
Рисунок 2. Модели полурам (первый вариант исполнения): а) крайняя полурама, б) средняя полурама

Все три варианта исполнения полурам предусматривают приварку к котлу опорного листа. Далее котел устанавливается на полурамы, следует приварка подкрепляющих элементов [2].

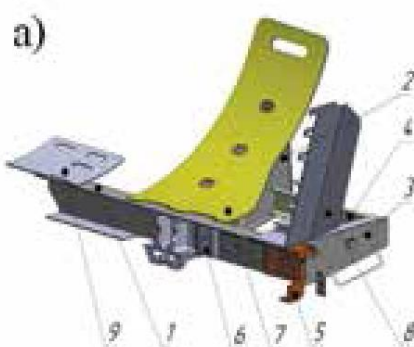
1 - хребтовая балка; 2 - шкворневая балка; 3 - концевая балка; 4 - боковая балка; 5 - упор передний; 6 - упор задний; 7 - опорный лист котла; 9 - лист опорный малый; 10 - дополнительная опора конусной царги; 11- опора днища; 12 - косынки шкворневые 13 - лист дополнительной опорный; 14 лист вертикальный; 15 - ребра опоры; 16 - лист вертикальный опоры днища; 17 - перемычка

Рисунок 3. Модели полурам (второй вариант исполнения), крайняя полурама

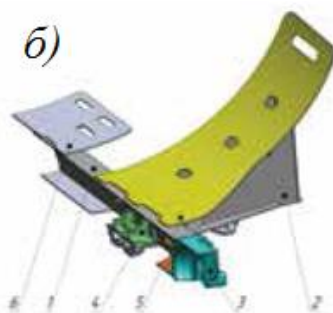
1 - хребтовая балка; 2 - шкворневая балка; 3 - упор беззазорного сцепного устройства; 4 - надпятник; 5 - опорный лист котла; 6 - лист опорный малый; 7 лист вертикальный опорного листа котла; 8 - ребро вертикальной опоры; 9 - косынка соединения опорного листа и шкворневой балки; 10 - дополнительный подкрепляющий элемент

Рисунок 4. Модели полурам (второй вариант исполнения), средняя полурама

1 - хребтовая балка; 2 - шкворневая балка; 3 - концевая балка; 4 - боковая балка; 5 - упор передний; 6 - упор задний; 7 - опорный лист котла; 8 - защитный экран; 9 - лист опорный малый

Рисунок 5. Модели полурам (третий вариант исполнения), а) крайняя

1 - хребтовая балка; 2 - шкворневая балка; 3 - упор беззазорного сцепного устройства; 4 - надпятник; 5 - опорный лист котла; 6 - лист опорный малый

Рисунок 6. Модели полурам (третий вариант исполнения), б) средняя

В первом и третьем вариантах вертикальные листы шкворневых балок привариваются к опорному листу котла. Во втором варианте при установке котла на полурамы привариваются косынки, ребра и другие подкрепляющие элементы. Этим объясняется увеличение их количества по сравнению с другими вариантами исполнения опорных элементов. Крепление

переднего и заднего упоров автосцепки в хребтовой балке крайней полурамы в первом и втором вариантах осуществляется с помощью заклепок. Конструкция третьего варианта предусматривает сварное соединение упоров с хребтовой балкой.

Для выбора рационального варианта опорных элементов вагона-цистерны с увеличенным объемом котла были взяты следующие критерии: трудоемкость и технологичность изготовления; металлоемкость и соответствие нормативным условиям прочности.

Были оценены металлоемкость и технологичность изготовления полурам для каждого варианта. Наименьшей массой характеризуется третий вариант исполнения, при котором суммарная масса полурам равна 4634 кг. Суммарная масса полурам при первом варианте конструктивного исполнения равна 4680 кг, при втором - 4819 кг.

Технологичность изготовления определялась простотой установки котла на полурамы. По этому критерию выигрывает второй вариант конструктивной схемы, поскольку исключается необходимость приварки вертикальных листов шкворневой балки к опорному листу котла.

Сравнение технических характеристик инновационного вагона-цистерны, в конструкции которого использован выбранный вариант исполнения опорных элементов, с техническими характеристиками лучшего аналога - вагона-цистерны модели 15-871, показало, что при увеличении массы тары вагона на 11 % достигли роста грузоподъемности на 22 %, а также увеличили объем котла на 40 % в сравнении с аналогом.

При разработке конструкции полурамы проектируемого вагона были рассмотрены современные конструкции полурам вагонов-цистерн [3].

У рассмотренных цистерн котел соединяется с надрессорной балкой тележки посредством опоры, которая опирается на тележку пятниками и скользунами, расположенными на шкворневой балке, а с котлом соединяется при помощи ребер, лап и косынок.

В проектируемом вагоне с целью уменьшения массы тары было принято решение уйти от традиционной шкворневой балки.

Полурама (рисунок 7) образована хребтовой 1, продольными 6 и лобовой 7 балками. Хребтовая балка позволяет установить автосцепное устройство 3 и пятник 4.

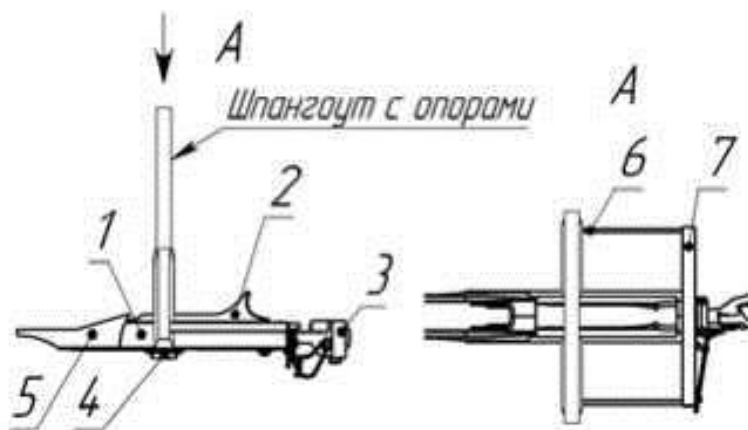
Хребтовая балка 1 с центральной стороны вагона имеет паз, необходимый для ее совмещения с переходной царгой обечайки котла. Эта зона подкрепляется усиливающими ребрами 5. Крайние царги обечайки котла и днище крепятся с помощью опор 2, имеющих продольное расположение относительно вагона.

Опираение котла на тележку происходит через пятниковый узел и специальные боковые опоры, совмещенные со шпангоутом.

Сравнительный анализ массы рамы проектируемого вагона при традиционном рамном исполнении конструкции вагона, при современном безрамном исполнении конструкции вагона и предлагаемого варианта исполнения конструкции опирания котла на раму представлен в таблице 1.

Таким образом, предлагаемый вариант крепления котла с использованием шпангоута, совмещенного с опорами, позволяет снизить металлоемкость конструкции опирания котла на тележки на 50 % – по сравнению с рамным исполнением и на 40 % – по сравнению с современной безрамной конструкцией вагона [4].

В процессе проектирования вагона были выполнены расчеты на прочность конструкции методом конечных элементов в соответствии с [5]. Максимальные значения эквивалентных напряжений в элементах конструкции возникали при I режиме (удар) в зоне перехода конца хребтовой балки на котел вагона и составили 320 МПа при допускаемом значении 345 МПа.

1 - хребтовая балка; 2 - опора котла; 3 - автосцепное оборудование; 4 - пятник; 5 - ребро; 6 - продольная балка;

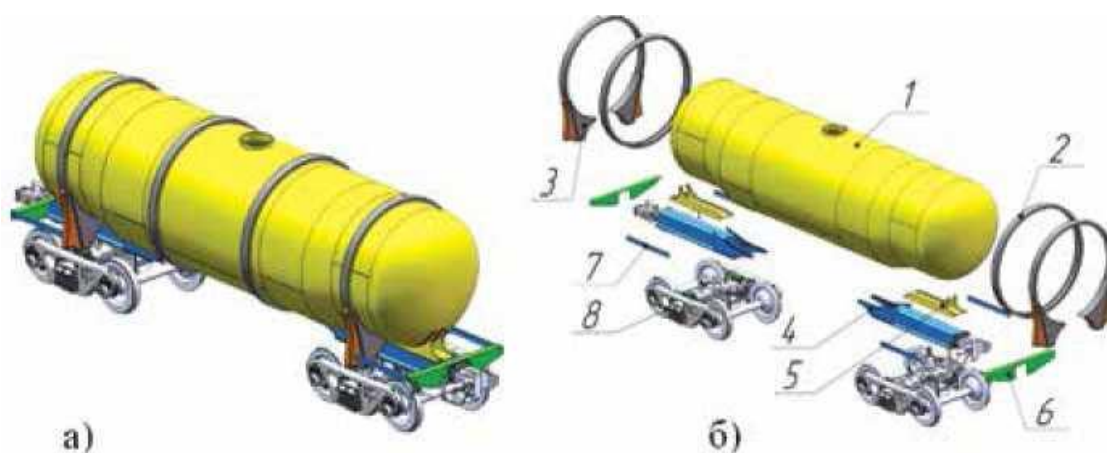
Рисунок 7. Полурама вагона

Таблица 1 – Сравнительный анализ массы конструктивных исполнений

Описание	Элементы опирания котла на тележку		
	В случае вагона рамной конструкции	В случае вагона безрамной конструкции	Предлагаемый вариант в случае вагона безрамной конструкции
Эскиз конструкции			
Масса всех элементов рамы вагона, кг	3520	2954	1728

Данная модификация позволяет значительно улучшить технико-экономические параметры вагона: повысить грузоподъемность на 16,4 %, снизить массу тары на 5,6 %, уменьшить габаритные размеры вагона, повысив погонную нагрузку нетто на 22 %. Объем котла увеличен на 19,4 %, при этом вагон остается в габарите 02-ВМ. Центр тяжести вагона понизился на 25,7 % до отметки 1,24 м в сравнении с вагоном-прототипом.

Такой вариант исполнения конструкции предусматривает отсутствие хребтовой балки рамы. Общий вид вагона представлен на рисунке 8.

1 - котел; 2 - шпангоут; 3 - шпангоут, совмещенный с опорами; 4 - хребтовая балка; 5 - опора котла; 6 - лобовая балка; 7 - продольная балка; 8 – тележка

Рисунок 8. Инновационный вагон-цистерна для перевозки серной кислоты: а) общий вид конструкции вагона; б) разнесенный вид вагона

На рисунке 9 представлен котел цистерны с креплениями.

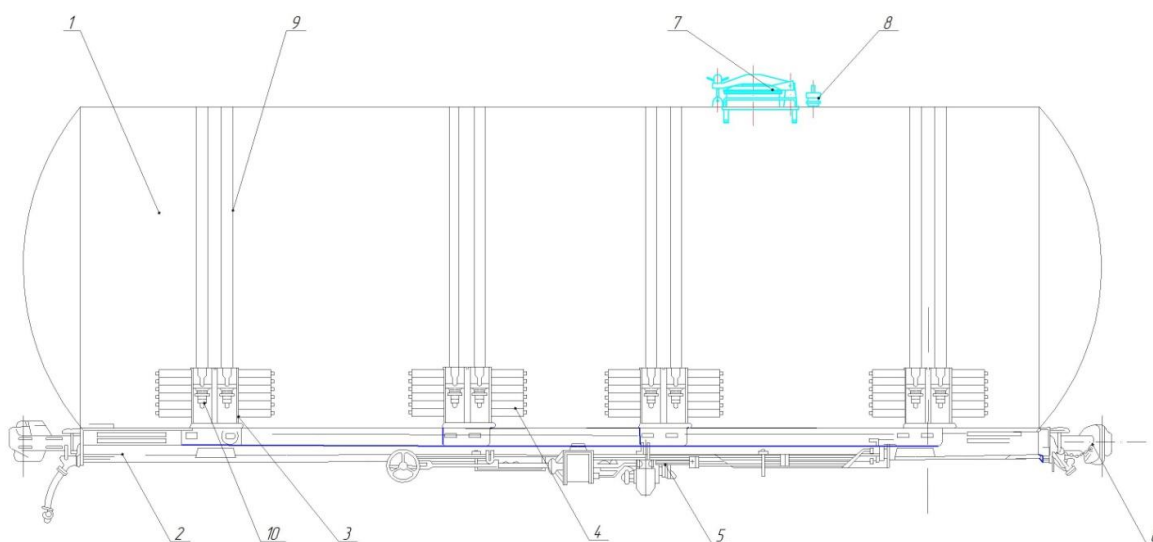

Рисунок 9. Котел вагона-цистерны

Вагон цистерна (рисунок 9) содержит котел из композитного материала 1, который укреплен на раме 2 через диафрагмы 3, на которых установлены деревянные бруски 4. На раме укреплены элементы тормозного оборудования, автосцепные устройства 6. На верхней части котла установлен люк-лаз 7 и предохранительно-впускной клапан 8. Крепление концевых и средних частей котла, лежащих на деревянных брусках 4, прикрепленных к диафрагмам 3 опор шкворневых балок рамы, осуществляется хомутами 9 с тарельчатыми пружинами и стяжными болтами 10.

Цель исследования заключалась в анализе вариантов опирания котла вагона цистерны на раму в создании вагона-цистерны с котлом увеличенного объема при неизменной массе тары вагона за счет применения в качестве основного материала котла цистерны композитного материала – стеклопластика. В отличие от существующих конструкций, предлагаемые варианты не требуют формования металлических конструкций в стеклопластике и позволяет сохранить целостность оболочки котла и сохранить его надежность [6].

Таким образом, на основании проведенных исследований можно сделать вывод, что в настоящее время разработано несколько вариантов крепления котла к раме вагона-цистерны.

Для обеспечения целостности котла цистерны из стеклопластика необходимо исключить сварные и резьбовые соединения. Крепление котла должно обеспечиваться только стяжными хомутами. Рассматриваемые варианты безрамной конструкции вагона могут найти применение при производстве вагонов со стеклопластиковыми котлами. Однако для утверждения окончательного варианта конструкции такой цистерны необходимо провести ряд испытаний на прочность и устойчивость.

Список использованных источников

1. Каракаев А.К., Зарипов Р.Ю. Композитные материалы в грузовом вагоностроении // Наука и техника Казахстана – 2016. - №1-2. С. 4-9
2. Жидков Ю.Б. Инновационный вагон-цистерна для перевозки химических грузов // Транспорт РФ. 2014. № 3 (52).
3. Гаврилов П., Зарипов Р.Ю. Инновационные технологии в производстве и ремонте железнодорожных вагонов. Монография. – Павлодар, Кереку, 2018. – 238 с.
4. Атаманчук Н. А., Цыганская Л. В. Направления совершенствования конструкций вагонов-цистерн для перевозки нефтепродуктов // Транспорт РФ. 2013. № 3 (46).
5. Нормы для расчета и проектирования вагонов железных дорог МПС колеи 1520 мм (несамоходных). М.: ГосНИИВ-ВНИИЖТ, 1996
6. Бороненко Ю. П. Инновационный грузовой подвижной состав железных дорог и его высокотехнологичное производство // Наука и транспорт. 2012. № 3.

UDC 69

AUGMENTED AND VIRTUAL REALITY IN ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

Tsay Konstantin Villararionovich

Supervisor - Cand. Arch. Maulenova G.D.

¹Kazakh National Technical Research University named after KI Satpayev, Almaty, Kazakhstan

²National Scientific Laboratory of Collective Use and Space Technologies, Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article is about the usage of augmented reality technology in architecture and construction, as well as the expansion of their capabilities. Architecture, like any other field of science, does not stand in a one place, it develops in step with the time and one of a good example is the usage of new technologies for an implementation of certain tasks. Also, technological innovations offer a simplification of certain functions and design methods, which in turn leads to a change the architecture itself. The basic principles that will be discussed in this article will show the potential for the development of architecture in the direction of augmented and virtual reality. A person using new tools for creativity, design, development of architectural projects creates more complex structures, more aesthetic forms, more benefit decisions. As a result, if there are more set of an architect tools, means better projects, which can be done.

Keywords: architecture, augmented reality, construction, technologies, allplan, revit, design

1. Introduction

The main purpose of the study was to identify the positive and negative aspects of the augmented reality implementation in the architectural design. The tests were conducted with the participation of the Department of Architecture of the Institute of Architecture and Construction named after TK Basenova of the Kazakh National Technical University named after KI Satpayev and the National Scientific Laboratory for Collective Use and Space Technologies at the Kazakh National

Technical University named after KI Satpayev. The fact that such augmented reality and how it works can be found in the article Xiangyu Wang "Augmented Reality in Architecture and Design" [1].

2. Materials and methods

For Study were used AR glasses EPSON BT300, laptop as a server, smartphone Meizu M6, VR BOX. The study was in cooperation with the laboratory, as well as in the classrooms of the university. The main software was a set of software products, consisting of: AutoCAD, Revit, ALLPLAN, Android 5.1 and 7.0. A laboratory workstation and standard input and output devices - a keyboard and a mouse were also used. To access the AR glasses, the Microsoft Remote Desktop application was used. There are also such a number of technical software, which helped for getting results:

- Team Viewer
- Virtual BOX 6.0
- Vitrite
- Screen Monitor 1.4
- IP Webcam

Method 1 Introductory

The participants in the experiment familiarize themselves with the device and answer the questionnaire.

Method 2 Empirical

A task is given to each participant and the time taken to complete the task is recorded.

Method 3 Analytical

A graphic demonstration of the results of the experiment in terms of graphs and obtained data is created. Conclusions from the study.

Method 4 Alternative

In this method I used VR BOX and Meizu M6 for getting AR and VR capabilities in one device. The method describes 2 in 1 technologies for architecture as a Mixed Reality (MR).

3. The potential use of augmented reality technology in architecture

Today it is very important to develop Architecture and its scientific directions. Augmented reality technology (short AR) is an opportunity for every architect to create projects with physical sensations of scale, more accurate design and identification of errors in the project, with the adoption of more rational decisions. Some Studies of the AR usage in architecture and construction have already been conducted in the world, these are such works as: Daniel BROSCART and Peter ZEILE "ARchitecture: Augmented Reality in Architecture and Urban Planning" [2]; Petar Pejić, Sonja Krasić, Milica Veljković, Srđan Sakan, Taško Rizov "Augmented and Virtual Reality" Mit Petra "House" [3].

4. Methodology for assessing the suitability of AR

Method 1

13 people interviewed. The survey consisted of 5 questions. 3 question with yes / no answer options, 1 question identifying suitability for the Architecture, 1 question about the shortcomings of the technology.

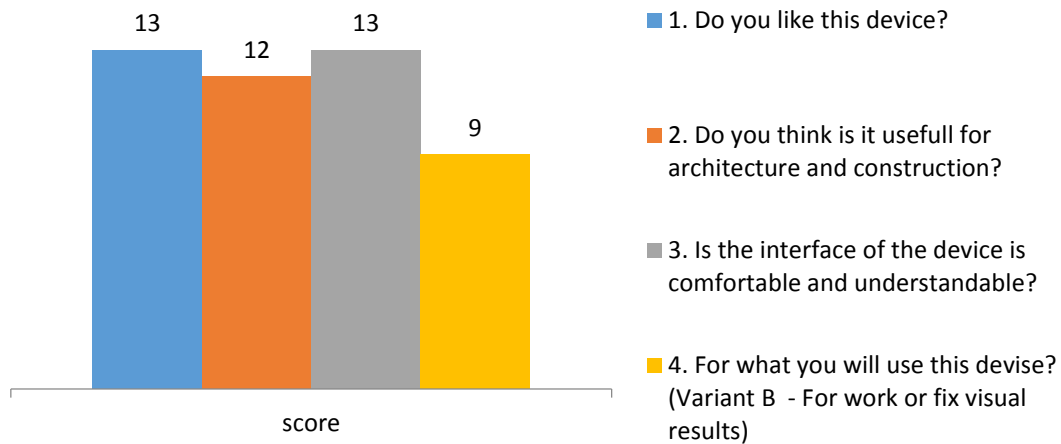

Chart 1. Survey of volunteers who have tested the technology.

To the question №5 Disadvantages of the device, various answers were received:

- Inconvenient for use by people with problematic eyesight.
- There is no adjustment of the focus and centering of the lenses
- No display approximation function
- Unable to connect the smartphone.

Also in the article by James Birt, Patricia Manyuru, Jonathan Nelson, “Using virtual reality and augmented reality to study architectural lighting” [4] a social survey was conducted on the use of AR to study architectural lighting.

Method 2

The experiment was conducted with the participation of 4 volunteers of Architects, Master students. Below are some photos of the experiment.

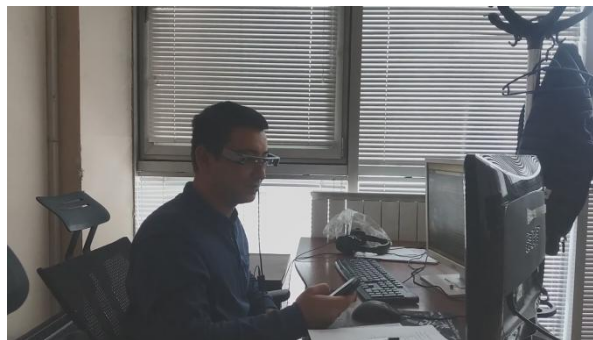

Photo 1. Getting to know with AR glasses (Ph.D. Jamalov D.)

Photo 2. Getting to know with AR glasses (M.Sc. Azimov A.)

Photo 3. Getting to know with AR glasses (Master student Chingis S.)

Photo 4. Designing walls and windows without the help of AR and ALLPLAN (Kalinina A.)

Time testing experiment

The experiment for time testing was made with a students help from the architecture department:

Table 1 - Designing a wall and a window with and without the aid of AR and ALLPLAN

Designing walls and windows without the help of AR and ALLPLAN		Designing walls and windows with the help of AR and ALLPLAN	
Name and Surname	Time to complete	Name and Surname	Time to complete
Syzdykbek Zh.	70 sec.	Syzdykbek Zh.	88 sec.
Kalinina A.	65 sec.	Kalinina A.	68 sec.
Assel Zh.	95 sec.	Assel Zh.	84 sec.
Sarsen Ch.	68 sec.	Sarsen Ch.	92 sec.

Method 3

Data analysis and conclusions

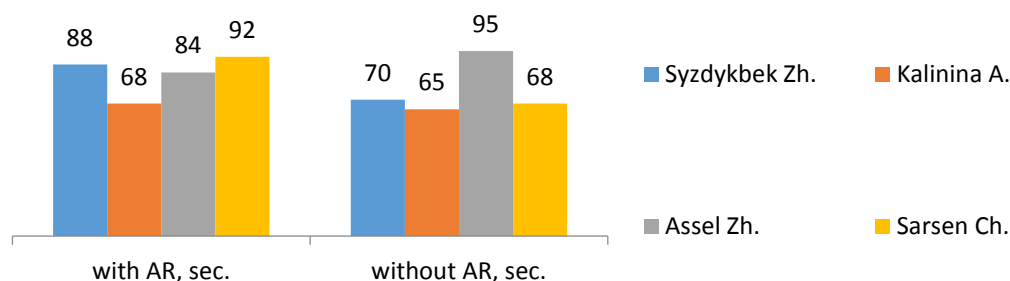

Diagram 2. Designing walls and windows “without” and “with” using AR and ALLPLAN

The average time indicator using AR is: $(88 + 68 + 84 + 92) / 4 = 83$ seconds

The average time without using AR is: $(70 + 65 + 95 + 68) / 4 = 75$ seconds

The difference between the two methods is only $83 - 75 = 8$ seconds.

As can be seen from the plot of the graph based on the data obtained, the execution time of the task without AR has on average a slight difference than with the use of AR. This, in turn, suggests that it is possible to obtain all the advantages of AR, such as mobility, scale, accuracy, and does not represent large time losses in the design of certain elements, provided that the usual methods for entering and outputting information are preserved. The possibilities of AR are described in the article “Make It Real” by Lucinda Kerawalla [5].

Method 4

Experiments with AR and VR are probably not so easy as it can be seen. In this research I took a VR BOX 2.0 with the use of the smartphone Meizu M6. The main task of it was a try to compare both technologies in introduction for architecture. First of all was a challenge with adopting of usual software for architects, then trying to make some simple tasks, like a creating some walls or windows using both technologies. After that for more complicated step it was measurements options for some objects in real, through AR glasses. Finally it was a think about how could it be for walk-through design.

Photo 5. VR BOX 2.0

This suit has empty glasses with lenses where you should install smartphone and a joystick for controlling device (connect via Bluetooth).

Photo 6. VR BOX 2.0 equipped

Next step was an implementation a workstation in to the glasses. The possibility of that is only the one way - remote desktop. Team Viewer for this case is a good solution for running on a both platform. It work on a PC and on a smartphone. The main problem is a video translation for two eyes on a one main monitor of workstation. In this case it was used with a virtualization technologies from Virtual BOX 6.0. With this software it is possible to create a virtual machine with two displays on one screen.

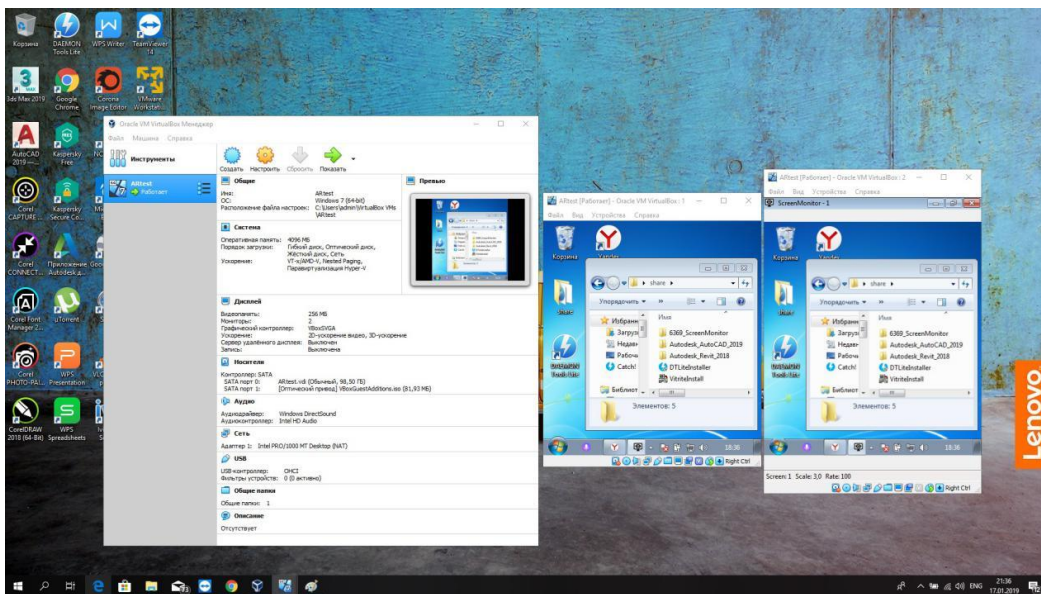

Photo 7. Virtual machine with two clone displays

For now we can run any application as we wish. Most upcoming architect tools are AutoCAD, Revit, ALLPLAN, 3DS MAX, Lumion. Each of them use 3d graphic, so it will be better to use VM WARE for those kind of tasks, because it virtualize a graphic adapter with 1 GB RAM, but a huge problem is that VW WARE can not correctly give to us clone of the displays.

As we can see now the system has a Server with virtual machine and a client with a smartphone glasses. Server can be also a cloud service for solving more power full hardware, if it needs. Testing VR system was done by a playing video casts from youtube.

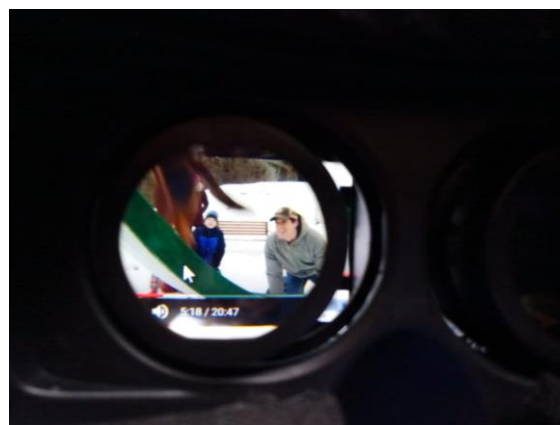

Photo 8. VR display

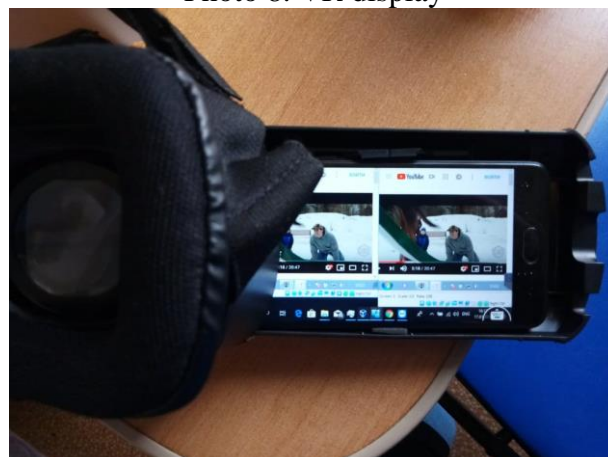

Photo 9. Smartphone display

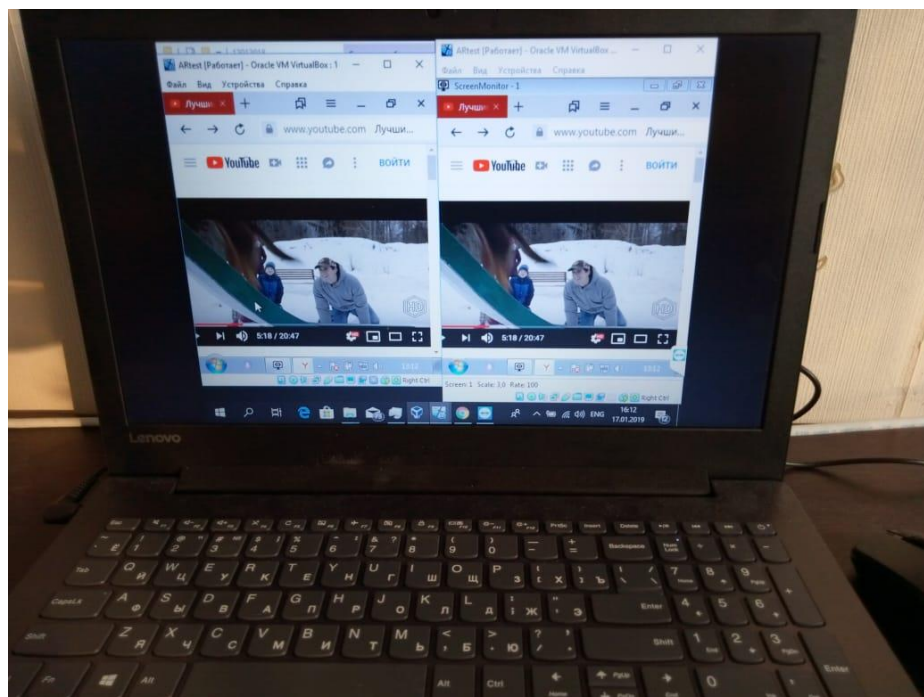

Photo 10. Server display

This set components could be done in one remote program, but for now, there are no solutions for this task - running a full power workstation in VR and staying still mobile.

Continuing the discuss, it all needs now to transfer in AR. [6] For solving this problem it was used by IP WEBCAM, is an app for Android. The app transfer a video signal in a background mode to the workstation, which can be played on a virtual workstation. For getting it and CAD software at the same time it needs a transparency windows. Here is the step for Vitrite program, which make it for a different values, as a user choose.

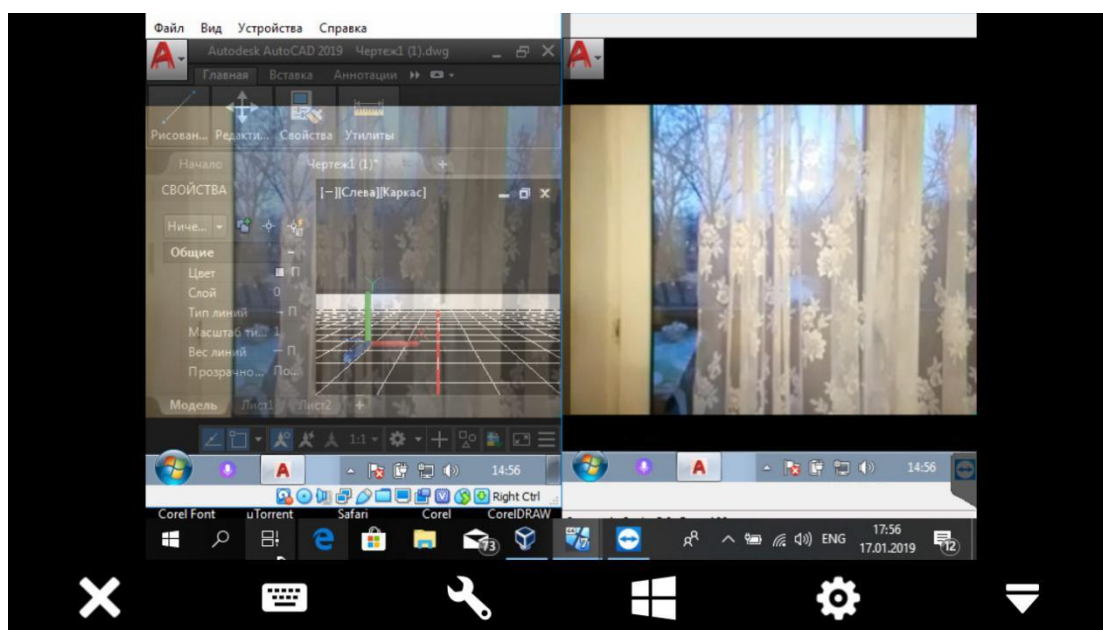

Photo 11. Android display with CAD transparency software

It is also important to understand that on the photo 11, we see not as usual app from Autodesk for android platform, it is fully functional CAD Service from the workstation, which give for architect a lot of possibilities for work.

As it was said before, we are going to solve the measurement order.

Design and construction is an integral part of our life. Here many aspects are revealed for study, work, creation. One of the first tasks of designing when receiving an order is measurement work that is accompanied with a number of activities to obtain a certain result. To date, this design subsection involves several steps:

1. Departure to the place of the specialist
2. Collection of data on the place of its dimensions, measurements of an existing object in the event of reconstruction
3. Transfer from paper or electronic data carriers to workstations of data specialists
4. Digitalization and creation of drawings of the object to be measured.

Here we will pay attention to the process of data collection and their digitalization of paragraphs 2-3. Due to the varying degree of complexity of objects, measurement work can be accompanied by certain difficulties due to landscape limitations or planning for reconstruction. This implies the inaccessibility for a person to certain areas of the object. Augmented reality technology with appropriate software can facilitate this design phase by automating the collection of data and their transfer to PC.

The essence of the method is to create an algorithm, and then an application to automate the calculation of the sizes of various objects in real time. This implies that the user, wearing a device equipped with a webcam, selects an object for measurement, using input and output devices (keyboard, mouse or smartphone) and the running application measures the main dimensions of the object - length, height, width.

Algorithm

- The initial location of the person when the application is launched is fixed for a given period of time $G(x, y)$ in the world coordinate system is taken as the coordinates $G(x, y) = G(0,0)$. Subsequently, when the user moves to another place in the grid, his position is calculated relative to the initial location and all calculations are carried out within the specified grid. When the user moves to another location, it will be necessary to restart the application to set a new point of reference. This is due to the inability to store data about all possible points of reference in the program. When the application restarts, all data is cleared. [7]

- Two measurement scales are accepted - in meters and cm. For a scale in meters, a module equal to 1 m (m) of the coordinate grid is taken, for a scale in cm, a module equal to 1 cm (cm) of the coordinate grid is taken.

- To simplify the calculations, a grid of coordinates equal to 100 units of the module along each axis (x, y) is built. The local grid of coordinates is superimposed on the grid of the world coordinate system and its position is static in relation to the user and dynamic in relation to the world coordinate system. This means that the grid is superimposed on the world coordinate system with north-south orientation (on the cardinal points) as in the world coordinate system, but it is superimposed only on the base point, which is the user's position in the world coordinate system. The user is in the middle of this grid and measurements can be taken within a radius of 50 meters in all directions. The position of the user in the grid is tracked as well as the GPS location of the user in the world coordinate system. In view of this fact, the need to determine the perspective reduction of the image no longer matters, since the measuring grid of coordinates falls on the world coordinate system, and we will take measurements on the monitor by the fact of the actual position of an object.

- The vertical axis Z is taken according to the position of the user $G(x, y)$ and is additionally specified by the user if he is not on the ground, but at any height.

It is assumed to carry out a basic calculation of the size or length — L , or width — W , or height — H along two points $A(x_1, y_1, z_1)$ and $B(x_2, y_2, z_2)$. When calculating the height, the starting point is $A(x_1, y_1, z_1)$, and the point $B(x_2, y_2, z_2)$ is defined as the ratio of the tangent of the angle of gaze of the user $\tan(\alpha)$ to the distance from the user to point $A(x_1, y_1, z_1)$.

- The user indicates the starting point A (x_1, y_1, z_1) on the screen, and then the ending point B (x_2, y_2, z_2).

- The distance is determined only within the created coordinate grid

Project of grid created in CAD file with a installed virtual camera inside as a file zero for all others.

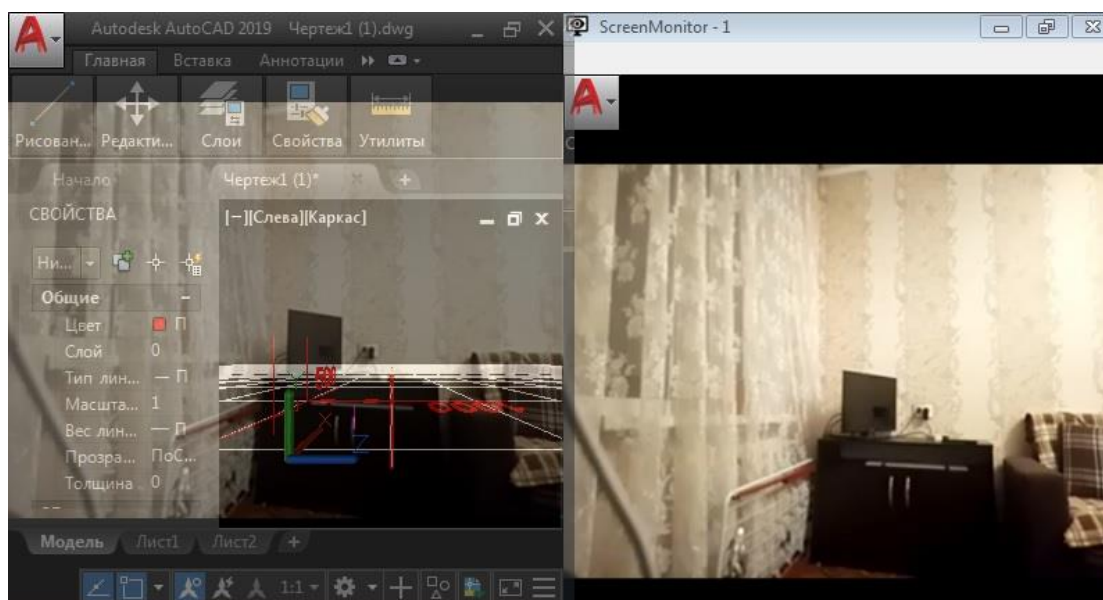

Photo 12. AR measurement

Algorithm works fine, but there are some specialties:

- Measurement showed only in axis directions
- System work slowly, cause of the internet connection speed (4mb/s)
- The workstation has to have strong hardware for solving real-time calculation, as the same for smartphone, which transfer all data every time.
- Screen size depends on a screen size of the smartphone

5. Conclusion

After conducting this study, it became clear that the day is not far when augmented reality glasses will become the same everyday tool as a monitor. No longer need to be tied to one place to carry out this or that work. For architecture, this in turn means that the design process will become more interactive, less stressful. Also, for the development of the architecture, this tool will allow analyzing the project with reality and real scale and size, where they will be broadcast through AR.

There are also a millions of possibilities for architects in AR, VR, MR. [8] For future steps the technologies will increase their level, so the day when some parts of jobs, like measurements, will automatized is not so far from us. From this reaserch we can conclude that it can be done for now, but not so fast and easy. In the future it is possible to automatize visualization, like web render, which is also may in a plan for researchers next turn. It could help to create projects in real scale in MR.

It is also true that architects need spaces for thinking and creating. The MR give spaces as much as you wish. Specialist can create project and store it in AR or VR, where he will not have any limits for creating.

References

1. Lucinda Kerawalla, Rosemary Luckin, Simon Seljeflot, Adrian Woolard, "Making it real": 2006 // Lucinda Keravalla Rosemary Lakin, Simon Seleflot, Adrian Woolard "Make it possible : Studies of augmented reality potential for teaching in primary schools "2006. P. 2-3

2. Daniel BROSCART and Peter ZEILE “ARchitecture: Augmented Reality in Architecture and Urban Planning” 2015 // Daniel Broshart and Peter Zeile “Architecture: Augmented Reality in Architecture and Urban Planning” 2015. P. 117-118.
3. Petar Pejić, Sonja Krasić, Milica Veljković, Srđan Sakan, Taško Rizov “Augmented and Virtual Reality” 2016 // Peter Pjezhik, Sonya Krasik, Milica Velejković, Syrdan Sakan, Taschko Rizov “Augmented and Virtual Reality in a Traditional Architectural Presentation - Research Case“ House MH Petra ”2016. P. 230.
4. James Birt, Patricia Manyuru, Jonathan Nelson "Using virtual reality and augmented reality to study architectural lighting" 2017 // James Birt, Patricia Manyuru, Jonathan Nelson "Using virtual and augmented reality to study architectural consecration" 2017. P. 3-4 .
5. Xiangyu Wang “Augmented Reality in Architecture and Design” 2009 // p. 316-321.
6. Julie Milovanovic Virtual and architecture design in Education Immersive multimodal platform to support Architectural Pedagogy // Graduate School of Architecture of Nantes, France. p.5
7. Yan Guo “ APPLICATION OF AUGMENTED REALITY GIS IN ARCHITECTURE ”// Resources and Environment Science School, 129 Luo Yu Road, Wuhan University, Wuhan, China,
8. Arnis Cirulis “3D Outdoor Augmented Reality for Architecture and Urban Planning” // “International Conference on Virtual and Augmented Reality in Education” 2013 p.75

УДК 687.15

РАЗРАБОТКА ОДЕЖДЫ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ ДЛЯ ПАЦИЕНТОВ С ТЕРМИЧЕСКИМИ ПОРАЖЕНИЯМИ

Шайзаданова Гульнар Сейтбеккызы

Научный руководитель – к.т.н., доцент Кучарбаева К.Ж.
Алматинский технологический университет, город Алматы, Республика Казахстан

Абстракт. В статье рассмотрена потребность в одежде специального назначения для пациентов с термическими ожогами для проведения лечебных процедур и реабилитации в стационаре. По результатам анализа был разработан халат специального назначения с разъемными деталями для пациентов с термическими поражениями.

Ключевые слова: одежда специального назначения, пожары, чрезвычайные ситуации, термические поражения, ожоговое отделение.

Введение

Сегодня мир вступает в эпоху Четвертой промышленной революции, эру глубоких и стремительных изменений: технологических, экономических и социальных. Ее главная задача – сформировать новую модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность Казахстана. Определяя направления развития инновационных и сервисных секторов, Президент Республики Казахстан ставит задачу обеспечения развития новых материалов, биомедицины, блокчейн и другие [1].

Потребность в одежде, обладающей защитными функциями, связана с изменяющимися условиями внешней среды, жизнедеятельностью человека или его физического состояния и принимает важную значимость для больных людей, находящихся в незащищенном положении. Одежда специального назначения оказывает влияние на психологический комфорт и самочувствие больного, а так же качество оказываемых медицинских услуг. В отличие от мировой практики ассортимент казахстанской одежды специального назначения крайне мал, не соответствует современным требованиям пациентов и медицинского персонала.

Развитие любой промышленности невыполнимо без внедрения инновационных технологий, материалов и конкурентоспособной продукции. В настоящее время расширение ассортимента инновационной одежды специального назначения сдерживается существующими регламентирующими нормативными документами, что обусловлено необходимостью государственных мер обеспечения требуемого уровня качества изделий, защищенности каждого человека, сохранения его здоровья. Ограниченность ассортимента одежды специального назначения существенно влияет на возможность использования высоких медицинских технологий, снижает уровень оказания медицинской помощи и качество жизни больных с различными заболеваниями.

Таким образом, особую актуальность приобретает проблема формирования заданного уровня качества одежды специального назначения, соответствующего комплексу требований, важнейшим из которых является стоимость изделий, определяющая доступность данной одежды для самого широкого круга потребителей в Казахстане.

Методики и материалы

За 2018 год службой пожаротушения и аварийно-спасательных работ спасено 2 806 человек, эвакуировано 15 159 человек, совершено по тревоге 9107 выездов на пожары, 25483 выезда на случаи горения, не берущиеся на учет как пожары. АО «Өртсөндіруші» спасено и эвакуировано 56 человек, совершено 547 выездов, из них на тушение пожаров 181, проведение аварийно-спасательных работ 25, ликвидацию загораний 341.

Чрезвычайные ситуации техногенного характера от общего числа ЧС составляют 86%, 1 165 человек пострадало, 492 человека погибло, материальный ущерб составил 1 млрд. 757 млн. 100 тысяч тенге. К основным объектам возникновения пожаров относится: жилой сектор – 64,4%, транспортные средства – 17,8%, прочие открытые территории – 4,6%, предприятия торговли – 3,4%, леса – 3,3%, здания и сооружения производственного назначения – 1,6%, административно-общественные здания – 1,3%, строящиеся объекты и стройплощадки – 0,6%. Распространенными причинами возникновения пожаров являются: неосторожное обращение с огнем – 36,7%, нарушения правил монтажа и технической эксплуатации электрооборудования – 27,9%, нарушения правил пожарной безопасности при устройстве и эксплуатации печей – 12,9%, установленные поджоги – 7,7%, нарушения правил пожарной безопасности при эксплуатации бытовых электроприборов – 4,6%, шалость детей с огнем – 3,4%. Чрезвычайные ситуации природного характера от общего числа ЧС составляют 14% [2].

Результаты и их обсуждение

Термические поражения возникают в результате воздействия тепловой энергии (ожоги) или низкой температуры (холодовые повреждения). Термические ожоги тканей возникают в результате термических воздействий (пламенем, паром, горячими жидкостями, раскаленными предметами, расплавленными металлами, пластмассами, тепловой и световой радиации и др.). Соответственно этиологическому фактору ожоги называются термическими, химическими, лучевыми и электрическими [3].

Легкие термические поражения – самая распространенная травма. Тяжелые термические поражения занимают второе место по количеству смертельных исходов в результате несчастного случая, уступая только дорожно-транспортным происшествиям [2].

Термические поражения классифицируются по локализации, по типу повреждения и с учетом глубины поражения [4].

Анкетный опрос, проведенный среди пациентов в ожоговом отделении Городской клинической больницы №4 г. Алматы показал следующую распространенность ожогов: термических - 27, химические - 0, электрические - 3, лучевые – 0 (рисунок 1).

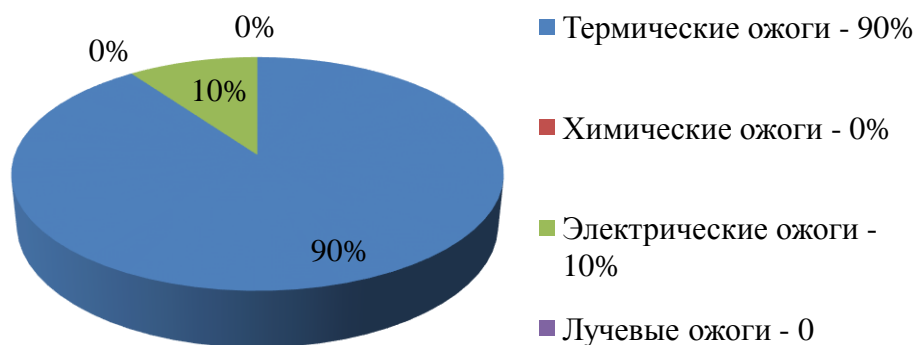

Рисунок 1. Распространенность ожогов по видам

Таким образом, анализ количества пострадавших показал, что термические ожоги являются наиболее распространенным видом ожогов среди пациентов ожоговых отделений, исследование и разработка методики проектирования одежды специального назначения для пациентов с термическими поражениями является актуальной.

Пациентов с термическими поражениями в стационаре можно разделить на две основные группы: мобильные и лежачие. В связи с этим, проводимые медицинские процедуры и физиологическое состояние больного нуждаются в одежде специального назначения с особыми функциями.

В настоящее время пациенты в стационарах Казахстана носят домашние халаты, комплекты с футболкой и пижамы. Анкетирование показало, что 100% респондентов желают носить одежду специального назначения с защитными свойствами при лечении в стационарах.

Значимость показателей комплектности одежды специального назначения представлена на рисунке 2.

По результатам опроса 58% экспертов считают, что одежда специального назначения для пациентов ожогового отделения рекомендуется халат, 30% - комплектность, состоящая из рубашки и брюк, 6% - комбинезон, 6% - свой вариант (рис. 2).

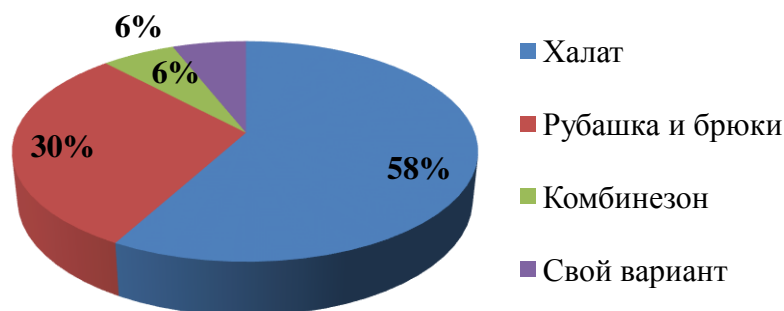

Рисунок 2. Диаграмма значимости фактора комплектности одежды специального назначения

Диаграмма значимости цвета одежды специального назначения показана на рисунке 3.

По факту цветового решения одежды специального назначения наиболее приемлемым пациентам выбрали голубой и зеленые цвета.

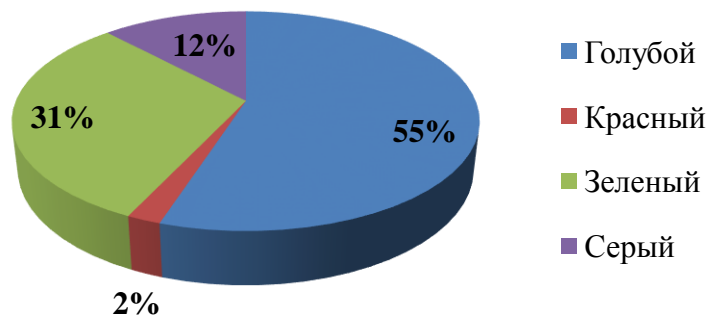

Рисунок 3. Диаграмма значимости цвета одежды специального назначения

Респондентам было предложено четыре варианта застежки: на пуговицах, на ленте «Velcro», кнопки и застежка-молния. Наиболее традиционной популярностью пользуется лента «Velcro»(50%)и застежка-молния (34%).

Ассортимент одежды специального назначения для пациентов ограничен стандартными моделями прошлого века, что усугубляет непростые условия нахождения пациентов в лечебных стационарах и вынуждает их использовать бытовую одежду, совершенно не приспособленную для лечения в стационарах. Результаты проведенного анализа показали низкую оснащенность современных ожоговых отделений одеждой специального назначения для пациентов и высокую заинтересованность в ней пациентов и медицинского персонала. Пациенты желают одежду, которая обеспечивает удобство проведения лечебных процедур и комфортное пребывание в стационаре.

По результатам анкетного опроса пациентов был разработан халат специального назначения с разъемными деталями для комфорта пациентов, удобства проводимых медицинских процедур, защиты пораженных мест от внешних воздействий (рис. 4).

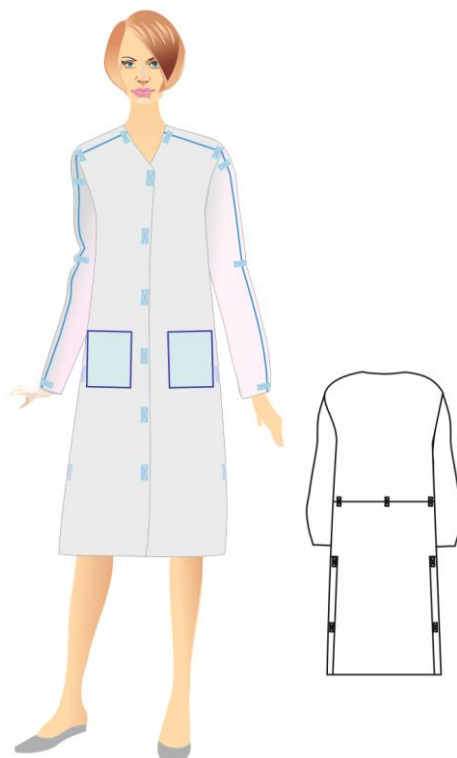

Рисунок 4. Халат специального назначения для пациентов с термическими ожогами

При проектировании одежды специального назначения для пациентов с термическими поражениями был разработан халат с разъемными деталями полочки и спинки по плечевому шву. Для проведения лечебных процедур пациентам были разработаны разъемные детали рукава по верхнему срезу, а так же разъемная деталь спинки по линии талии боковому шву. Для удобства эксплуатации халата имеются разрезные боковые швы до линии талии. Разъемные детали регулируются и фиксируются лентой «Velcro». Так же халат отвечает гигиеническим требованиям, что обеспечивает нормальную жизнедеятельность организма, поддерживает тело человека в чистоте, защищает от механических, химических, биологических воздействий. При разработке одежды специального назначения были учтены специфические конструктивно-технологические решения одежды с учетом топографии пострадавших участков и особенностей проведения медицинских процедур в зависимости от особенностей протекания термических поражений, функционально конструктивные элементы, удобные в применении для пациентов и проведения лечебных процедур.

Заключение

Разработанная одежда специального назначения для пациентов с термическими поражениями, отвечающей требованиям современной медицины, способствует решению ряда актуальных вопросов: расширению ассортимента одежды специального назначения для пациентов, способствованию эффективности лечения, облегчению проводимых медицинских процедур, созданию психологической и эксплуатационной комфортности больному человеку.

Список использованных источников

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. / Резиденция «Акорда», г. Астана. Режим доступа URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (дата обращения: 09.01.2019)
2. Сайт Департамента по чрезвычайным ситуациям города Алматы КЧС МВД РК. Обзорная информация о чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера, происшедших на территории города Алматы за 8 месяцев 2018 года. Режим доступа URL : <http://almaty.emer.gov.kz/index.php?id=1077> (дата обращения: 05.12.2018)
3. Травматология и ортопедия: учебник / [Н. В. Корнилов]; под ред. Н. В. Корнилова. - 3-е изд., доп. и перераб. – 2011. 592 с.: ил.
4. Сизоненко В.А., Шаповалов К.Г., Мироманов А.М., Сумин С.А. Атлас термических поражений. М. :ГРЭОТАР-Медиа, 2017.

УДК 637.054

СҮТ ҚЫШҚЫЛДЫ СУСЫНДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУДЕ ЕШКІ СҮТІН ҚОЛДАНУ

Қамбар Гүлсезім, Құсайынова Гульназ, Сариева Гульназ

Ғылыми жетекшілер – к.т.н., доцент Мухтарханова Р. Б., к.т.н. Матибаева А.И., к.с.х.н. Джетписбаева Б.Ш.

Алматы технологиялық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Түйіндеме. Сүтқышқылды сусын өндіру үшін негізгі шикізат ретінде қолданылатын ешкі сүтінің физико-химиялық және технологиялық қасиеттерін және дәнді-бұршақты дақыл шикізат ретінде алынған жасымықтың сүтке қосу жолдарын зерттелді. Жасымық қосылып өндірілетін сүтқышқылды сусынның негізгі технологиялық режимдері анықталды.

Кілттік сөздер: сусын, ешкі сүті, сиыр сүті, жасымық, титрлік қышқылдылық, ашытқы.

Сүтқышқылды сусындар өндірісінде технология бойынша шикізат ретінде кілегейлі сиыр сүті қолданылады. Әдеби шолудың нәтижелері ешкі сүтінің ерекше құрамы мен қасиеттерін, адам ағзасы үшін пайдалылығын көрсетеді.

Қазіргі заманда көптеген дамыған елдерде ешкі сүтін және одан өндірілетін өнімдерді пайдалану қарқынды дамып келеді. Ешкі сүтінің химиялық құрамы сауын мерзіміне, малдың тұқымына, азықтандыру режиміне, ұстау жағдайына және ауа райы факторларына байланысты болып келеді. Химиялық құрамы бойынша ешкі сүті сиыр сүтіне жақын болады. Тек сиыр сүтінен ерекшелігі, ешкі сүтінде ақуыз, май және кальцийдің мөлшері жоғары болады. Оның биологиялық құндылығы өте жоғары, өйткені ешкі сүтінде сарсу ақуыздары (альбумин мен глобулин) және минералды тұздар көп мөлшерде болады. Осы көрсеткіштер ешкі сүтін әйел сүтінің құрамына жақындатады. Ешкі сүті казейнді сүтке жатады, өйткені оның ақуызының 75 % казейн құрайды және ақуыздар нәзік, ұлпа түрінде болатындықтан асқазанда тез қорытылады [1].

Қазіргі кезде жекелеген шаруа қожалықтарында екші санының өсуі, шикізат көзінің артуы оны өндірісте өңдеуге және құндылығы жоғары өнім өндіруге мүмкіндік береді.

Осыған орай, зерттеу жұмысты орындау барысында негізгі шикізат ретінде таңдалған ешкі сүтінің физико-химиялық құрамы мен қасиеттері және биологиялық құндылығы зерттелді (1 - кесте).

Зерттеу объектісі ретінде, ешкі және кілегейлі сиыр сүті (ары қарай сиыр сүті) алынды.

Кесте 1 - Ешкі және сиыр сүтінің салыстырмалы физико-химиялық құрамы

Көрсеткіштері	Сиыр сүті	Ешкі сүті
Массалық үлесі, % Судың	87,8 ± 0,5	87,03 ± 0,5
Құрғақ заттардың, оның ішінде	12,0 ± 0,5	12,97 ± 0,5
Майдың	3,7 ± 0,1	4,14 ± 0,1
Ақуыздың	3,1 ± 0,15	3,56 ± 0,15
Лактозаның	4,6 ± 0,2	4,45 ± 0,2
Күлі	0,60 ± 0,1	0,82 ± 0,1
Тығыздығы, кг/м ³	1028,0 ± 0,0005	1032,5 ± 0,0005
Қышқылдығы, °Т	17,5 ± 0,1	17, ± 0,1
Органолептикалық көрсеткіштері: Исі	Сиыр сүтіне тән	Ешкі сүтіне тән
Түсі	Ақ түсті, сарғыш реңі бар	Ақ түсті, сарғыш реңі бар

1-кестеде келтірілген көрсеткіштер бойынша ешкі сүтімен сиыр сүтінің химиялық құрамдары бір-біріне жақын болып келеді, бірақ сиыр сүтімен салыстырғанда, ешкі сүтінде құрғақ заттардың (12,0 және 12,97 %), ақуыздың (3,1 және 3,56 %), майдың (3,7 және 4,14 %) мөлшерлері жоғары, ал лактоза (4,6 және 4,45 %) төмен болатындығы анықталды.

Сүттің тағамдық құндылығы оның пайдалы қасиеттеріне байланысты болып келеді. Қажетті тағамдық заттардың ағзада жеңіл сіңетін күйде болуы сүттің балалардың, жас аналардың, егде жастағы және ауыру адамдардың тамақтануында ерекше орын алады.

Адам ағзасында сүт ақуыздары жаңа жасушалар мен тканьдардың, биологиялық белсенді заттардың, ферменттердің және гормондардың түзілу көзі болып табылады.

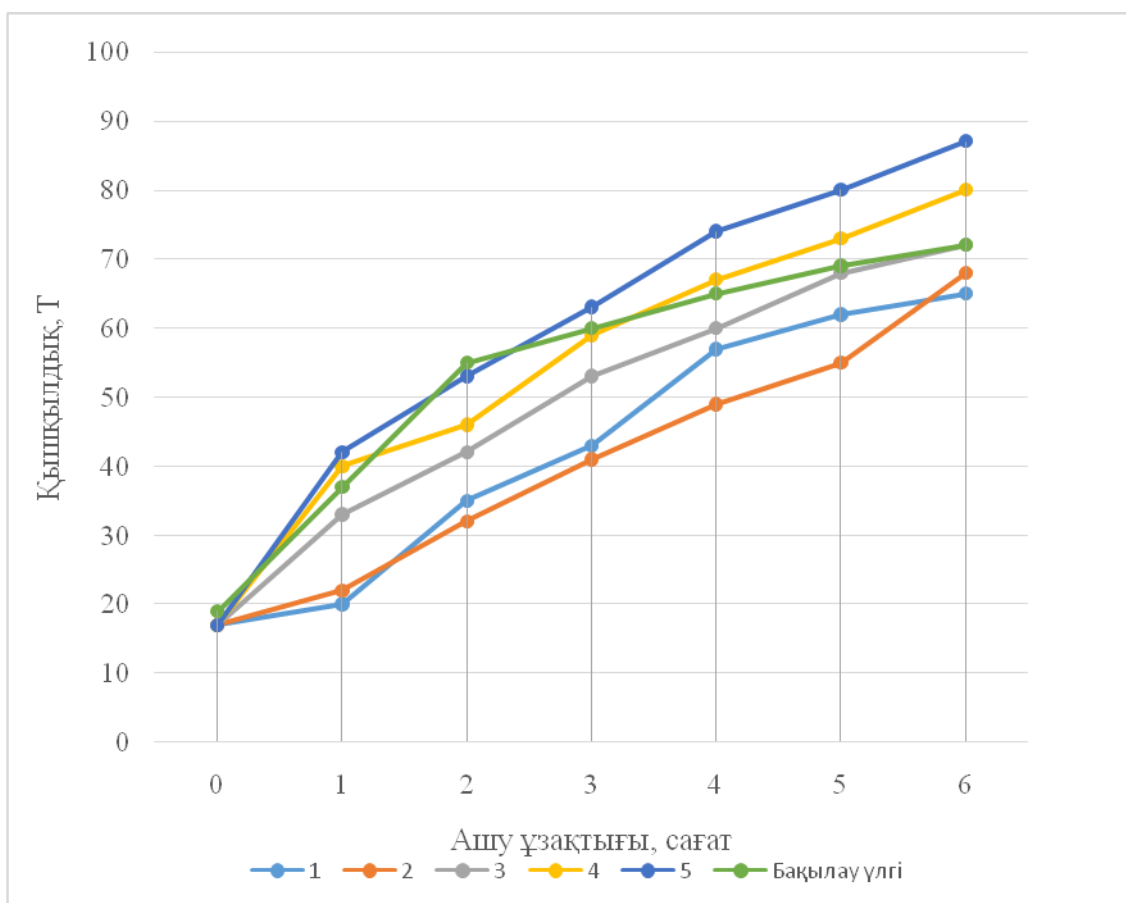
Сүтке ашытқы ретінде «ВИВО-АКТИВ» компаниясының сүтқышқылды сусындарға арналған «КефирVIVO» ашытқысы қолданылды. Ашытқының құрамы кефир дрожжиларынан, *Lactococcus Lactis*, *Streptococcus Thermophilus*, *Leuconostoc Mesenteroides*, *Lactobacillus Acidophilus*, *Bifidobacterium Lactis* тұрады. Сүтке ашытқы қосқаннан кейін әрбір үлгіге 1 ден 5 % аралығында ұсақталғын өсірілген жасымық қосылды.

Зерттеулер барысында бақылау үлгімен салыстырғандағы өсірілген жасымық мөлшерлерінің ашыту процессіне және өнімнің органолептикалық көрсеткіштеріне әсері зерттелді. Ашу процессінің аяқталғаны өнімге жақсы консистенция беретін айтарлықтай тығыз ұйытынды және қышқылдықтың түзілуімен анықталады (кесте 2). Ашу процесі 8 сағат жүргізілді.

Кесте 2 - Өсірілген жасымық қосылған сүтқышқылды сусындардың сипаттамасы

Ешкі сүтіне қосылған жасымықтың мөлшері, %	Қышқылдық, °Т	Органолептикалық көрсеткіштері		
		Дәмі	Исі	Консистенциясы
1	65	Таза сүтқышқылды	Сүтқышқылды сусындарға тән	Барлық массасында біртекті қою, сарсуы бөлінбеген
2	68	Таза сүтқышқылды	Сүтқышқылды сусындарға тән	Барлық массасында біртекті қою, сарсуы бөлінбеген
3	72	Сүтқышқылды, аздаған жасымық татымы бар	Сүтқышқылды сусындарға тән	Барлық массасында біртекті қою, сарсуы бөлінбеген
4	80	Сүтқышқылды, айрықша сезілетін татымы бар, ащы	Айрықша сезілетін қышқыл исі бар	Ұйытындысы біртекті тығыз емес, аздап сарсуы бөлінген
5	87	Сүтқышқылды, айрықша сезілетін татымы бар, ащы	Айрықша сезілетін, өткір қышқыл исі бар	Ұйытындысы біртекті есем, сарсуы бөлінген
Бақылау үлгі	70	Таза сүтқышқылды	Сүтқышқылды сусындарға тән	Барлық массасында біртекті қою, сарсуы бөлінбеген

2-кестеден алынған мәліметтерден ешкі сүтіне қосылатын жасымықтың мөлшерін арттыру, өнімнің органолептикалық көрсеткіштерімен қышқылдығына кері әсер ететіндігі анықталды.

Сурет -1 Ашу процессі кезіндегі титрлік қышқылдықтың өзгеру динамикасы

Өсірілген жасымықтың мөлшерін 4-5% мөлшерде қосқан кезде айрықша сезілетін жасымық татымы бар, ащы, ұйытындысы біртекті есем, сарсуы бөлінген және де қышқылдығы 80-87 °Т өнім түзілді. Органолептикалық көрсеткіштері және титрлік қышқылдығы бақылау үлгісіне жақын үлгі, сүтке 3% шамасында жасымық қосқан кезде алынды. Алынған өнімнің дәмі сүтқышқылды сусындарға тән, аздаған жасымық татымы бар, консистенциясы біртекті қою, сарсуы бөлінбеген, қышқылдығы 72⁰Т құрады. Осыған орай зерттеулерді сүтке 3% жасымық қосу арқылы жүргіздік.

Сүтқышқылды өнімдер сүттен химиялық құрамы және микрофлора-ларының мөлшері бойынша ерекшеленеді. Ашу процессінің нәтижесінде лактозаның мөлшері төмендеп, биологиялық құнды заттардың - бос аминқышқылдарының, ароматты қосылыстардың, көмірқышқылдарының, ұшқыш май қышқылдарының, антибиотикалық заттардың мөлшерлері жоғарлайды. Сүтқышқылды өнімдер ақуыздарының коагуляция нәтижесінде ұсақ ұлпектер түрінде болуы және протеолизге негізделіп, оңай қорытылатын болып келеді [2].

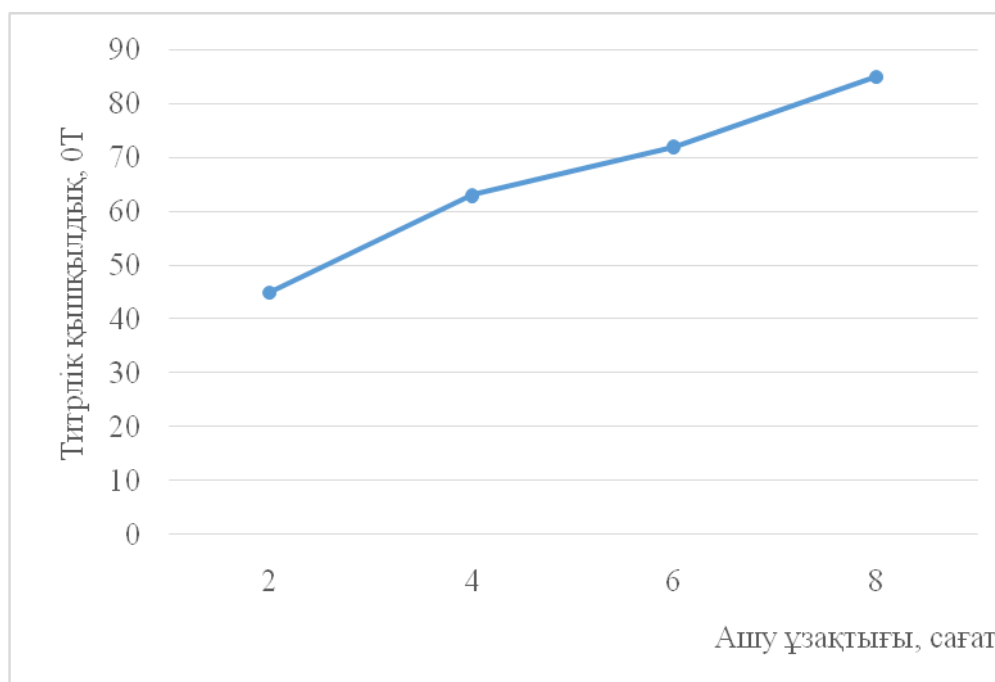
Қанттың ашу қарқыны мен ашыған қанттың мөлшері сүтқышқылды процессті сипаттайтын негізгі көрсеткіш болып табылмайды. Себебі осы кезде сүт қышқылдарымен қатар, қышқылтүзуге әсер етпейтін қосымша өнімдер де түзіледі. Ең жақсы көрсеткіш сүтқышқылды сусындардағы активті қышқылдықтың өзгеруі. Активті қышқылдықтың мөлшері түзілетін сүт қышқылдарының көлеміне және буферлік сиымдылыққа тәуелді болады [3]. Зерттеулер барысында сүтті-жасымық қоспасындағы ашу процессі зерттелді.

Кесте 3 – ашу процессі кезіндегі қышқылдықтардың және микроорганизмдердің өзгерісі

Көрсеткіштер	Ашу уақыты, сағат			
	2	4	6	8
Активті қышқылдық, рН	6,29	5,8	4,4	4,2
Титрлік қышқылдық, °Т	45	63	72	85

Микроорганизмдердің мөлшері, 1 см ³	1,5*10 ⁶	2,8*10 ⁶	3,7*10 ⁶	4,1*10 ⁶
--	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------

3 - кестеде келтірілген мәліметтерге сәйкес, ашу процесі кезінде 2-8 сағатта, активті қышқылдықтың мөлшері 6,29 дан 4,2 дейін төмендеді. Активті қышқылдықтың бастапқы кездегі көп мөлшері сүт қышқылдарының қарқынды түзілуімен түсіндіріледі. 8 сағатта анықталған активті қышқылдықтың мөлшері (рН-4,2) сүтқышқылды бактерияларының дамуының төмендеуін көрсетеді, бұл ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, лактозаның сүтқышқылды микрофлоралармен ашуы және нәтижесінде сүт қышқылдарының түзілуі ашу процессінің бастапқы кезеңіндегі өзіне тән көрініс болып табылады.

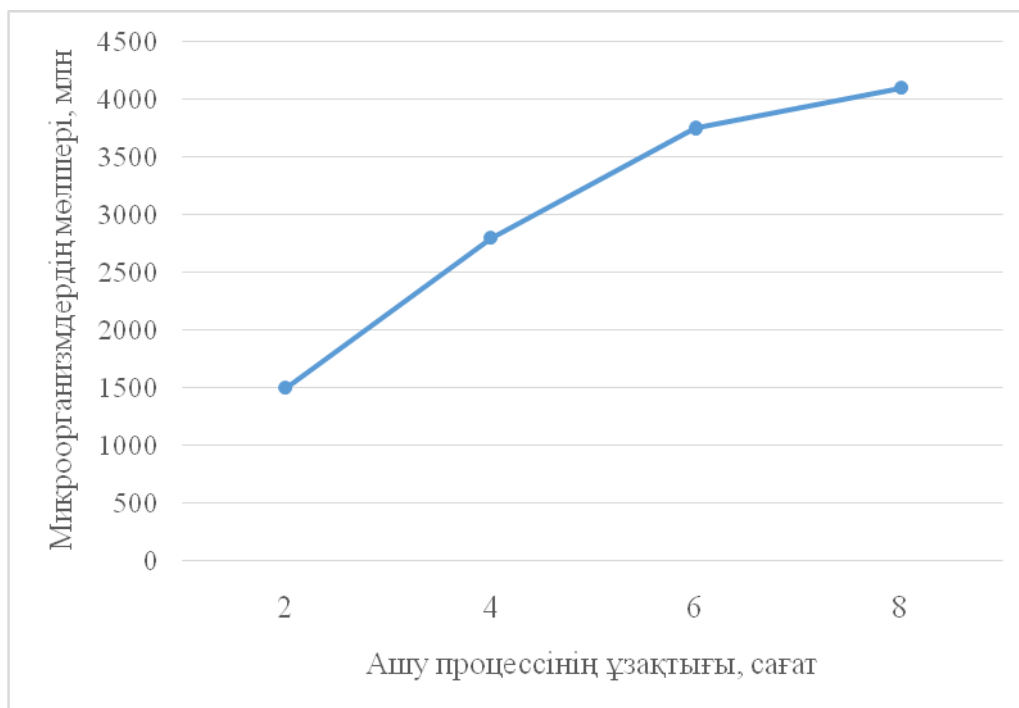

Сурет 2 – ашу процесі кезіндегі титрлік қышқылдықтың өсуі

2-суреттегі мәліметтер ашу процесі кезінде титрлік қышқылдық 2-8 сағат аралығында 45-85 °Т дейін жоғарлағандығын көрсетеді. 6 сағатта өнімнің қышқылдығы 72⁰Т жетті, бұл көрсеткіш сүтқышқылды сусындар үшін жақсы, қолайлы болып табылады, себебі қышқылдықтың одан ары көтеру 85⁰Т дейін өнімнің сақтау мерзімін қысқартады. Егер ашу процессін 8 сағатқа дейін жүргізетін болсақ, онда осы кезде қышқылдық 85⁰Т жетіп, бұдан кейін сүтқышқылды сусындарды ыдыстарға құю, сақтау кезінде қышқылдық одан ары жоғарылайды. Бұл өз кезегінде өнімнің сапасына, органолептикалық көрсеткіштеріне кері әсерін тигізеді.

6 сағат ашыған кезде сүтқышқылды сусынның дәмі мен исі-сүтқышқылды, аздаған жасымық татымы болды және барлық массасында біркелкі тығыз ұйытынды түзілді.

Ары қарай зерттеулер барысында ашу процесі кезіндегі микробиологиялық процесстер, яғни сүтқышқылды микрофлоралардың дамуы зерттелді.

Сурет 3. Сүтқышқылды сусынның ашу процессі кезіндегі сүтқышқылды бактерияларының дамуы

Зерттеулердің нәтижесі бойынша (сурет 3) 1 граммдағы микроб жасушаларының саны $1,5 \cdot 10^6$ дан $4,1 \cdot 10^6$ дейін жоғарылады, бұл көрсеткіштерді ашу процессінің 2-8 сағаттары аралығында көруге болады. Бұл өзгеріс осы уақыт аралығында сүтқышқылды сусында микрофлоралардың қарқынды дамуын көрсетеді. Ашу процессінің 8 сағатында микроб жасушаларының мөлшері аздап жоғарылағаны $4,1 \cdot 10^6$ анықталды, бұл көрініс ашу процессінің қарқынын көрсетеді.

Дегенменде 8 сағатқа қарай өнімнің титрлік қышқылдығының жоғарлағаны 85°T анықталды, бұл өнімнің органолептикалық қышқылдығына кері әсерін тигізіп, қышқыл дәм пайда болды.

Осыған орай, ешкі сүтіне өсірілген жасымық қосып өндіргенде сүтқышқылдарының ашу процессінің ұзақтығы 6 сағатта жақсы органолептикалық көрсеткіштері бар өнім өндіруге болады деп қорытынды жасауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мұхтарханова Р.Б., Өсімдік ақуызын қолданып ешкі сүтінен жұмсақ сыр өндіру технологиясын жасау. // Диссертациялық жұмыс – Семей, 2006. -150 б.
2. Ермолова Л.С., Кунижев М.С., Аполохова С.Ф. Биологически активные компоненты козьего молока – важные слагаемые здоровья человека. //Овцы, козы и шерстное дело. Реферативный журнал. -2002. №3
3. Корниненко, Н.Н. Толкунова, О.В. Сафронова. Перспективы использования чечевицы районированных сортов в технологии творожных продуктов. /Биология в сельском хозяйстве, №1(10) 2016. -С. 18-22

ӘОЖ 378.016:517

БІР АЙНЫМАЛЫ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУІ ТАҚЫРЫБЫНА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖОБАЛАУ

Капарова Рымкул Мукатаевна

Магистр пед.наук ст.преподаватель, Кафедра МиММ, Абай атындағы ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Мақалада болашақ математика мұғалімдерін кәсіби-бағдарлы оқытуда технологиялық картаның құрамының атқаратын қызметі көрсетіледі. «Математикалық анализ» курсынан «Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеуі» тақырыбынан технологиялық картаны жобалау құрастырылады. Сабақтың ақпараттық картасында сабақтың мақсаты, сабақ барысындағы студент пен оқытушы әрекеті, сабақ түрінің оқу-танымдық құрылымы жоспарланады. «Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеуі» тақырыбынан тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасын жасау арқылы болашақ математика мұғалімдерін кәсіби-бағдарда оқытудың әдістемесі ұсынылады.

Кілттік сөздер: оқу үдерісі, технологиялық карта, жобалау, дидактикалық құрал, тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасы, кәсіби-бағдарлы оқыту.

Аннотация. В работе раскрыта роль содержания технологической карты при профессионально-ориентированном обучении будущих учителей математики. Подготовлен проект технологической карты темы «Интегральное исчисление функций одной переменной» в курсе «Математического анализа». В информационной карте практического занятия указаны его цели, тщательно спланированы действия студента и преподавателя, создана учебно-познавательная структура занятия. Предложена методика профессионально-ориентированного обучения на практическом занятии по теме «Интегральное исчисление функций одной переменной».

Ключевые слова: учебный процесс, технологическая карта, планирование, дидактическое пособие, информационная карта практического занятия, профессионально-ориентированное обучение.

Summary. In work the role of contents of the technological map is opened for vocational-oriented training of future mathematics teachers. In the course of «Mathematical analysis» prepared a draft technological map of the theme «Integral calculus of functions of one variable» in the course of «Mathematical analysis». The information map of the practical training shows its objectives, carefully planned actions of the student and the teacher, created educational and cognitive structure of the lesson. The technique of vocational - oriented training on a practical training on "Integral calculus of functions of one variable" is offered.

Keywords: educational process, technological map, planning, didactic manual, information map of practical training, vocational - oriented training.

Жобалау - педагогикалық жоғары оқу орнында оқу үдерісінде білім беруді дамытудың негізгі факторы болып табылады. Оқу үдерісі - оқыту мен студенттің арасындағы білім алу үшін қойған мақсатқа бірлесіп жететін әрекет. Сапалы білім беру үшін математикалық анализ курсына кәсіби-бағдарлы оқытудың әдістемелік жүйесін жасап, оны тәжірибе жүзінде іске асыру қажет.

Жобаланған технология бес компоненттен тұрады: мақсат қою, болжам, үй тапсырмасын мөлшерлеу, оқу үдерісінің логикалық құрылымы, түзету[3].

Технологиялық карта оқытушының жаңаша педагогикалық ойлауын қалыптастыратын дидактикалық құрал. 1-суретте технологиялық картаны құрастырудың толтыру реті көрсетілген.

4. Логикалық құрылым		
1. Мақсат түзу	2. Болжау	5. Қателер мен кемшіліктерді түзету
3. Үй тапсырмасын мөлшерлеу		

Сурет 1 - Технологиялық карта

Технологиялық картаның құрамының атқаратын қызметін көрсетейік[3]:

Мақсат қою. Оқытушының әдістемелік шыңдалуы - оның мақсатты нақты бере білуі.

Болжау. Студенттердің білім деңгейін болжау. Тақырыпты мақсаттарға бөледі, осы мақсаттарға байланысты болжау жасалады.

Үй тапсырмасын деңгей бойынша анықтап, студенттердің қай деңгейді таңдап орындайтынын өз еркіне беру керек.

Логикалық құрылым. Тақырыпты оқитудың логикалық құрылымы мақсаттың саны мен мазмұнын, дамыту міндеттерін құрайды.

Түзету. Түзету - педагогтік ақау жөніндегі ақпарат, ақауды жөндеу.

Технологиялық картаға қысқаша тоқталайық.

Технологиялық карта

Тақырыбы: «Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеуі»

Интеграл бөліміндегі қарапайым ұғымдармен студенттер мектеп курсынан таныс. Негізгі мақсат студенттерге функциядан интеграл ала білуге үйрету. Тақырып бойынша кездесетін негізгі ұғымдар: анықталмаған интеграл, анықталған интеграл.

Негізгі теоремалар мен ережелер: айнымалыны ауыстыру әдісі, бөліктеп интегралдау әдісі, анықталмаған коэффициенттер әдісі, тригонометриялық функцияларды интегралдау, трансцендентті функцияларды интегралдау, Ньютон - Лейбниц формуласы, ұзындық есептеу формуласы, аудан есептеу формуласы, көлем есептеу формуласы, Трапеция формуласы, Симпсон формуласы.

Ұғымдарды, теоремалар мен ережелерді басшылыққа ала отырып, мынадай топтастырылған мақсат анықтаймыз:

M1. Анықталмаған интеграл және оның қасиеттері. Интегралдаудың әдістері.

M2. Рационал, кейбір рационал емес функцияларды интегралдау.

M3. Риман интегралы және оның қасиеттері. Риман интегралының кейбір қолданылулары.

M4. Риман интегралын жуықтап есептеу әдістері.

Осы мақсаттарға жету үшін мынадай шағын мақсаттар анықтадық: кестелік интегралды есептеуге жаттықтыру, алымы бөлімінің туындысы болып келген интегралды шығартып үйрету, айнымалыны ауыстыру әдісін меңгертуге есептер шығарту, бөліктеп интегралдау формуласын қолдануға жаттықтыру, тригонометриялық өрнектерді интегралдауға үйрету, белгісіз коэффициенттер әдісін қолдана білуге жаттықтыру, иррационал функцияларды интегралдауға үйрету, кейбір универсал ауыстыруларды қолдана білуге жаттықтыру, анықталған интегралды есептеуге Ньютон - Лейбниц формуласын қолдануға жаттықтыру, қисық доғаның ұзындығын есептеуді үйрету, жазық фиураның ауданын есептеуді үйрету, айналудың көлемін есептеуді үйрету, меншіксіз интегралдарды есептей білуге үйрету, интегралды жуықтап есептеуде трапеция формуласын қолдана білуге үйрету.

Мақсаттарға сәйкес үй тапсырмасын мөлшерлейміз[1,2]. Әр мақсатқа сәйкес бақылау ұйымдастырамыз.

Технологиялық карта

Тақырыбы: «Бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеуі»

Оқу процесінің логикалық құрылымы	M1 л пр пр	M2 л пр пр	M3 л пр пр	M4 л пр пр
<p><i>Мақсат қою</i></p> <p>M1. Анықталмаған интеграл және оның қасиеттері. Интегралдың негізгі әдістері</p> <p>M2. Кейбір тригонометриялық рационалды және трансцендентті функцияларды интегралдау</p> <p>M3. Анықталған интеграл. Геометриялық қолданулары</p> <p>M4. Анықталған интегралды жуықтап есептеу</p>	<p><i>Болжау</i></p> <p>Б1. 1. Интегралды есепте:</p> <p>а) $\int a^x \left(1 + \frac{a^{-x}}{\sqrt{x^3}}\right) dx;$</p> <p>ә) $\int \frac{\cos x}{1 + 2\sin x} dx.$</p> <p>2. а) $\int \frac{2x - 5}{x^2 - 5x + 7} dx;$</p> <p>ә) $\int x \ln(x - 1) dx.$</p> <p>Б2. 1. Интегралды есепте:</p> <p>а) $\int \frac{\sin^3 x}{\cos^2 x} dx;$</p> <p>ә) $\int \frac{2x - 1}{(x - 1)(x - 2)} dx.$</p> <p>2. а) $\int \frac{dx}{\sin x + 2};$</p> <p>ә) $\int \frac{dx}{(1 + \sqrt[3]{x})\sqrt{x}};$</p> <p>Б3. 1. Анықталған интегралды есепте:</p> <p>а) $\int_0^4 \frac{dx}{1 + \sqrt{2x + 1}};$</p> <p>ә) $\int_0^{\pi/2} x \cos x dx;$</p> <p>2. $y = x^2 + 1$ параболасы және $y = x + 3$ түзуімен шектелген фигураның ауданын табыңыз.</p> <p>Б4. 1. M1, M2, M3 бойынша бақылау жүргізіледі.</p>			<p><i>Түзету</i></p> <p>Қандай да бір функцияны дифференциал астына енгізіп бірден интегралдау амалын түсіну қиынға түседі. Интегралдаудың дұрыс әдісін таңдай білуге үйрету</p> <p>Жаңа айнымалыны енгізгенде анықталған интеграл шектерін өзгертуді ұмытып кетеді</p>
Үй тапсырмасын мөлшерлеу				
Қанағаттанарлық (стандарт)	Жақсы		Өте жақсы	

Г.Н. Берман	Б.П. Демидович	Б.П. Демидович
M1. №	№	№
M2. №	№	№
M3. №	№	№

Ескерту: Үй тапсырмасында көрсетілген есептер Г.Н. Берманның «Сборник задач по курсу математического анализа», Б.П. Демидовичтің «Сборник задач и упражнений по математическому анализу» атты оқулықтан[4,5].

Технологиялық картаның соңғы бөлігі түзету. Бұл бөлікті жобалауды үш бағытта жүргізуге болады: 1) жаңа материалды меңгеру кезінде студентке түсетін қиындық; 2) студенттер жұмысында жиі жіберілетін қателіктер; 3) студентті білім стандарты деңгейіне жеткізетін педагогикалық әдістер жүйесі.

Оқыту үдерісін технологиялық негізде жобалаудың келесі кезеңі тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасын дайындау. Оқытушы жүргізілетін әр сабаққа бір тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасын жасайды. Тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасында мынадай мәселелер қарастырылуы керек: тәжірибелік сабақтың мақсаты; тәжірибелік сабақта қарастырылатын теориялық немесе тәжірибелік материалдар; сабақ барысындағы студент пен оқытушы әрекеті. Тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасы - оқытуға арналған әдістемелік құрал. Енді бір тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасын қарастырайық.

Тәжірибелік сабақтың ақпараттық картасы

Тақырыбы: «Анықталмаған интеграл. Айнымалыны ауыстыру және бөліктеп интегралдау әдістері».

Сабақтың мақсаты:

1. Таблицалық интегралды есептеуге жаттықтыру.
2. Алымы бөлімінің туындысы болып келген интегралды шығартып үйрету.
3. Айнымалыны ауыстыру әдісін меңгертуге есептер шығарту.
4. Бөліктеп интегралдау формуласын қолдануға жаттықтыру.

Сабақ кезіндегі студент пен оқытушы әрекеті.

Тәжірибелік сабақта қарастырылатын теориялық материалдар[1,2].

1. Студенттермен бірге түгел керекті формулалар мен қасиеттерді дәрістен қайталап алу.

1. Анықталмаған интегралдың негізгі қасиеттері.

2. Анықталмаған интегралдар кестесі.

3. Интегралдаудың әдістері: жіктеу әдісі, айнымалыны ауыстыру әдісі, бөліктеп интегралдау әдісі.

Тәжірибелік сабақта қарастырылатын тәжірибелік материалдар.

Тәжірибелік сабаққа топтастырылған есептер[2,4,5].

1. Интегралды есепте: $\int \frac{x^4 - 2x^3 + 3x^2}{x^2} dx.$

2. Интегралды есепте: $\int (1 + e^x)^2 dx.$

3. Интегралды есепте: $\int \frac{x^4}{1 + x^2} dx.$

4. Интегралды есепте: $\int \frac{dx}{1 + \sqrt{x}}.$

5. Интегралды есепте: $\int x \ln x dx.$

6. Интегралды есепте: $\int x \sin x dx.$

2. Тәжірибелік сабақтан 1-6 есептерді студенттерге тақтаға кезекпен шығарту. Әр жолы қандай формуланы қолданғанын қадағалап сұрап отыру керек.

1. Интегралды есепте: $\int \frac{x^4 - 2x^3 + 3x^2}{x^2} dx.$

Шешуі:

$$\int \frac{x^4 - 2x^3 + 3x^2}{x^2} dx = \int (x^2 - 2x + 3) dx =$$

$$= \int x^2 dx - 2 \int x dx + 3 \int dx = \frac{x^3}{3} - 2 \cdot \frac{x^2}{2} + 3x + C = \frac{x^3}{3} - x^2 + 3x + C.$$

Жауабы: $\frac{x^3}{3} - x^2 + 3x + C.$

2. Интегралды есепте: $\int (1 + e^x)^2 dx.$

Шешуі:

$$\int (1 + e^x)^2 dx = \int (1 + 2e^x + e^{2x}) dx = \int dx + 2 \int e^x dx + \int e^{2x} dx = x + 2e^x + \frac{1}{2} e^{2x} + C.$$

Жауабы: $x + 2e^x + \frac{1}{2} e^{2x} + C.$

3. Интегралды есепте: $\int \frac{x^4}{1+x^2} dx.$

Шешуі:

$$\int \frac{x^4}{1+x^2} dx = \int \frac{(x^4 - 1) + 1}{1+x^2} dx = \int \frac{(x^2 - 1)(x^2 + 1)}{1+x^2} dx + \int \frac{dx}{1+x^2} =$$

$$= \int (x^2 - 1) dx + \int \frac{dx}{1+x^2} = \int x^2 dx - \int dx + \int \frac{dx}{1+x^2} = \frac{x^3}{3} - x + \arctg x + C.$$

Жауабы: $\frac{x^3}{3} - x + \arctg x + C.$

3. 4 есепте айнымалыны ауыстыру әдісін пайдаланып шығаруға болады. Немесе бірден дифференциал астына енгізу арқылы шығаруға болады.

4. Интегралды есепте: $\int \frac{dx}{1+\sqrt{x}}.$

Шешуі:

$\sqrt{x} = t$ деп белгілесек $x = t^2$ болады да $dx = 2tdt$, сонан соң айнымалыны ауыстырсақ мынау шығады:

$$\int \frac{2t}{1+t} dt = 2 \int \frac{t+1-1}{1+t} dt = 2 \int dt - \int \frac{dt}{t+1} = 2t - 2 \ln|t+1| + C.$$

Ақырында әуелгі айнымалы x - ке қайта оралсақ,

$$\int \frac{dx}{1+\sqrt{x}} = 2\sqrt{x} - 2 \ln|\sqrt{x} + 1| + C.$$

Жауабы: $2\sqrt{x} - 2 \ln|\sqrt{x} + 1| + C.$

4. 5-6 есептерді бөліктеп интегралдау әдісін қолданып шығартуға болады. Студенттер кезекпен тақтаға шығарады.

5. Интегралды есепте: $\int x \ln x dx.$

Шешуі:

$$\int x \ln x dx = \left| \begin{array}{l} u = \ln x, du = \frac{dx}{x} \\ d\vartheta = x dx, \vartheta = \frac{x^2}{2} \end{array} \right| = \frac{x^2}{2} \ln|x| - \frac{1}{2} \int x dx = \frac{x^2}{2} \ln|x| - \frac{x^2}{4} + C.$$

$$\text{Жауабы: } \frac{x^2}{2} \ln|x| - \frac{x^2}{4} + C.$$

6. Интегралды есепте: $\int x \sin x dx$.

Шешуі:

$$\int x \sin x dx = \left| \begin{array}{l} u = x, du = dx \\ d\vartheta = \sin x dx, \vartheta = -\cos x \end{array} \right| = -x \cos x + \int \cos x dx = -x \cos x + \sin x + C.$$

$$\text{Жауабы: } -x \cos x + \sin x + C.$$

Есептерді ерте бітірген студенттерге өзіндік жұмыс ұйымдастырылады[1,2]:

1. Интегралды есепте: $\int 2x \arctg x dx$.

2. Интегралды есепте: $\int x^2 \sin x dx$.

5. Өтілген тақырыпты қаншалықты меңгергенін тексеру мақсатында болжам(Б1) жүргіземіз.

6. Сабақ соңында келесі сабақтың тақырыбы айтылып, үй тапсырмасы беріледі.

Қорыта келгенде, оқыту үдерісінде бір айнымалы функциялардың интегралдық есептеуі тақырыбына технологиялық картаның мазмұнын жобалауды құрастыру болашақ математика мұғалімдерін математикалық анализ курсынан кәсіби-бағдарлы оқытуға зор мүмкіндік береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. - Алматы: Білім, 1994. - 190 б.

2. Әбілқасымова А.Е., Капарова Р.М. Педагогикалық жоғары оқу орнында математикалық анализ курсынан студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру //Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы журналы. - Алматы, 2017. - №4(60). - 5-11б.

3. Оразбекова Л.Н. Оқу процесін технологиялық тәсілмен жобалау негізінде экономика мамандығы бойынша оқитын жоғары оқу орындары студенттерін «экономикадағы математика» пәніне оқыту әдістемесі. п.ғ.к. ... дисс. - Алматы: 1998. - 211 б.

4. Демидович В.П. Сборник задач и упражнений по курсу математическому анализу. М. Наука, 1980. - 544 с.

5. Берман Г.Н. Сборник задач по курсу математического анализа. М. Наука, 1980. - 416 с.

УДК 517.946

СПЕКТРАЛЬНАЯ ПОСТАНОВКА ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ ПСЕВДОПАРАБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ

Джунисов Ауезхан Турегельдиевич¹, Елдесбай Турсынбек Жарасович², Кельтенова Раушан Турлыбековна¹, Мауленов Аскар Онласынович²

¹Satbayev University, Алматы, Казахстан
²КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Абстракт. В работе рассматривается спектральная постановка обратной задачи для вырождающегося псевдопараболического уравнения, как в случае предельной точки Вейля, так и в случае предельного круга Вейля. Методом сведения задачи отыскания неизвестных коэффициентов вырождающихся эволюционных уравнений и уравнений смешанного типа к обратным задачам Штурма-Лиувилля в регулярном и нерегулярном случаях решена обратная задача для псевдопараболического уравнения с двумя перпендикулярными линиями вырождения.

Ключевые слова: предельная точка Вейля, спектральная функция, преобразование Фурье, интеграл Стилтеса, псевдопараболическое уравнение.

Под обратными задачами по отношению к дифференциальными уравнениями как обыкновенным, так и в частных производных, понимают такие, когда задан некоторый класс дифференциальных уравнений и некоторая информация о решении одного из дифференциальных уравнений рассматриваемого класса, и требуется найти это уравнение. Если искомое дифференциальное уравнение является линейным, то обратная задача сводится к отысканию неизвестных коэффициентов этого уравнения.

Коэффициенты дифференциальных уравнений в частных производных, описывающих физические, химические, биологические или космические процессы, связаны с характеристиками среды, в которой проходят эти процессы. Поэтому в приложениях большой интерес вызывают задачи отыскания постоянных или переменных коэффициентов таких уравнений [1-14].

Для вырождающихся дифференциальных уравнений и уравнений смешанного типа, встречающихся в газовой динамике, теории бесконечно малых изгибов поверхностей, безмоментной теории оболочек с кривизной переменного знака, а также в задачах теплопереноса, когда в отличие от феномологической теории теплопроводности предполагается конечной скоростью распространения теплоты или переноса массы, обратные задачи естественным образом возникли при отыскании решений краевых, начальных или смешанных задач, принадлежащих наперед заданными функциональным пространствам [15].

Обычно в качестве дополнительной информации для решения обратной задачи задается решение прямой задачи на некотором многообразии [4, 8]. Однако для линейных дифференциальных операторов этой дополнительной информацией могут служить спектральные характеристики оператора: информация о собственных числах и собственных функциях.

Между обратной задачей спектрального анализа и обратными задачи для линейных уравнений с частными производными существует тесная связь.

Методом сведения задачи отыскания неизвестных коэффициентов вырождающихся эволюционных уравнений и уравнений смешанного типа к обратным задачам Штурма-Лиувилля в регулярном и нерегулярном случаях решены некоторые обратные задачи для

вырождающихся модельных гиперболических, параболических, псевдопараболических уравнений и уравнений смешанного эллипτικο-гиперболического типа в работе [16].

Спектральная постановка обратных задач для неклассических уравнений математической физики имеет особенно важное значение при решении задач из приложений, подобных определению коэффициента известного в газовой динамике уравнения Чаплыгина [17], которая возникает при решении линейных задач: истечения сверхзвуковой струи из сосуда с плоскими стенками [18]; магнитно-гидродинамических течений с переходом через скорость звука и через скорость Альфена [19]; движения воды в открытом русле, когда скорость течения становится больше скорости распространения поверхностных волн [20]; бесконечно малые изгибания поверхностей, теории оболочек с кривизной переменного знака [20] и т.д.

В сингулярном случае задачи Штурма-Лиувилля могут реализоваться два различных случая: предельной точки Вейля и предельного круга Вейля [21]. Обычно обратная задача Штурма-Лиувилля ставится в терминах спектральной функции $\rho(\lambda)$. В случае предельной точки Вейля существует только одна спектральная функция, а в случае предельного круга Вейля спектральная функция зависит от произвольного параметра ω : $\rho = \rho(\lambda, \omega), -\infty < \omega < \infty$.

Математическое моделирование процессов фильтрации жидкости в трещиновато-пористых средах, передачи тепла в гетерогенной среде, влагопереноса в почво-грунтах, процесс охлаждения сложных сред, процесс распространения возмущений в упругой среде приводят к изучению обратных задач для уравнений в частных производных третьего порядка.

В этой работе результаты исследований обратной задачи спектрального анализа в случае предельного круга Вейля для уравнения с особенностью в нуле [16] применяются при решении обратной задачи для псевдопараболического уравнения с двумя перпендикулярными линиями вырождения.

В области $\Omega = \{(x, t) : 0 < x < \infty, 0 < t < \infty\}$ рассмотрим уравнение

$$x^m t^\alpha u_t = u_{xxt} + u_{xx} - c(x)(u_t + u), \quad m > 0, 0 < \alpha < 1, \quad (1)$$

относительно решения которого будем предполагать, что оно исчезает на бесконечности, для любого $x \geq 0$ и $t \geq 0$ $|u(x, t)| \leq M < \infty$ и выполняются условия :

$$\int_0^\infty |u(x, t)|^2 x^m dx < \infty, \quad \forall t \geq 0, \quad (2)$$

$$\lim_{t \rightarrow 0^+} u(x, t) = \tau(x), \quad 0 < x < \infty \quad (3)$$

где $\tau(x)$ - известная функция.

Уравнение (1) в области Ω после разделения переменных распадается на следующие уравнения

$$-v + c(x)v = \lambda x^m v, \quad m > 0, \quad v = v(x, \lambda), \quad (4)$$

$$(t^\alpha + \lambda)T' + \lambda T = 0, \quad 0 < \alpha < 1, \quad T = T(t, \lambda), \quad (5)$$

где λ - спектральный параметр.

Если ввести новую независимую переменную z и новую неизвестную функцию w при помощи равенств

$$v = x^{-\frac{m}{4}} w, \quad z = \int_0^x \xi^{\frac{m}{2}} d\xi, \quad 0 \leq z \leq B, \quad B = \int_0^\infty \xi^{\frac{m}{2}} d\xi,$$

то уравнение (4) переходит в уравнение

$$-w'' + \frac{v^2 - 1}{z^2} w + q(z) = \lambda w, \quad v = \frac{1}{m+2}, \quad 0 < v < \frac{1}{2}, \quad (6)$$

где

$$q(z) = \frac{c\left(\left(\frac{m+2}{z}\right)^{\frac{2}{m+2}}\right)}{\left(\frac{m+2}{z}\right)^{\frac{2m}{m+2}}}, \quad \lambda - \text{то же самое, что и в уравнении (4)}.$$

Таким образом, задача отыскания неизвестного коэффициента $c(x)$ уравнения (1) может быть сведена к задаче восстановления коэффициента $q(z)$ уравнения с особенностью в нуле (6), для которой $0 < v < \frac{1}{2}$. Такая задача изучена в работе [16].

Теперь сформулируем обратную задачу определения неизвестного коэффициента $c(x)$ уравнения (1).

Задача. Требуется найти коэффициент $c(x)$ уравнения (1), если известно, что при $t \geq 0$ решение задачи (1) - (3) удовлетворяет условию

$$\lim_{x \rightarrow 0+} u(x, t) = \varphi(t), \quad t \geq 0, \quad (7)$$

где $\varphi(t)$ - заданная функция.

Будем считать, что функция $\varphi(t)$ является реализацией решения задачи (1) - (3) при $x \rightarrow 0+$ для некоторой непрерывной на интервале $(0, \infty)$ функции $c(x)$, что эквивалентно предположению существования решения обратной задачи.

Теорема. Пусть функции $\tau(x) \in C(0, \infty) \cap C^2(0, \infty)$, $\varphi(t) \in C(0, \infty) \cap C^1(0, \infty)$,

$$\varphi(0) = \int_{-\infty}^{\infty} \tilde{\tau}(\lambda) d\rho(\lambda), \quad \tilde{\tau}(\lambda) = \int_0^{\infty} \tau(x) x^m v(x, \lambda) dx, \quad \text{где } v(x, \lambda) - \text{решение задачи:}$$

$-v'' + c(x)v = \lambda x^m v$, $\lim_{x \rightarrow 0+} v(x, \lambda) = 1$, а $\rho(\lambda)$ - спектральная функция этой задачи. Тогда в классе непрерывных и ограниченных на интервале $(0, \infty)$ функций коэффициент $c(x)$ уравнения (1) однозначно восстанавливается заданием $\varphi(t)$ из условия (7).

Доказательство. В работе [16] для задачи :

$$-v'' + c(x)v = \lambda x^m v, \quad \lim_{x \rightarrow 0+} v(x, \lambda) = 1, \quad m > 0,$$

полностью исследована обратная задача спектрального анализа: построен оператор преобразования; доказано существование спектральной функции; доказана теорема единственности решения обратной задачи; изучены свойства спектральной функции; доказана разрешимость основного интегрального уравнения; доказано равенство Парсеваля; выведено само дифференциального уравнение.

Поэтому, используя эти результаты и полагая пока известной функцию $c(x)$, решение задачи (1)-(3) в области Ω представим в виде

$$u(x, t) = \int_{-\infty}^{\infty} \tilde{u}(\lambda, t) v(x, \lambda) d\rho(\lambda), \quad (8)$$

где $\rho(\lambda)$ - спектральная функция, $\tilde{u}(\lambda, t)$ - прямое обобщенное преобразование Фурье функции $u(x, t)$ по функциям $v(x, \lambda)$:

$$\tilde{u}(\lambda, t) = \int_0^{\infty} u(x, t) v(x, \lambda) x^m dx,$$

а функция $v(x, \lambda)$ - решение уравнения (4), удовлетворяющее $\lim_{x \rightarrow 0^+} v(x, \lambda) = 1$.

Для нахождения функции $\tilde{u}(\lambda, t)$, подставив выражение (8) в равнение (1) и начальное условие (3), приходим к следующей задаче Коши для уравнения вида (5) :

$$(t^\alpha + \lambda) \frac{d\tilde{u}(\lambda, t)}{dt} + \lambda \tilde{u}(\lambda, t) = 0, \quad (9)$$

$$\tilde{u}(\lambda, 0) = \tilde{\tau}(\lambda) = \int_0^\infty \tau(x) v(x, \lambda) x^m dx. \quad (10)$$

Решение обыкновенного дифференциального уравнения первого порядка (9) с начальным условием Коши (10) в зависимости от значений λ записывается в виде :

$$T(t) = A \exp\left[-\int_0^t \frac{\lambda d\xi}{\lambda + \xi^\alpha}\right], \quad A = \frac{\tilde{\tau}(\lambda)}{\|v\|^2}, \quad \|v\|^2 = \int_0^\infty x^m dx \int_{-\infty}^\infty v^2(x, \lambda) d\rho(\lambda).$$

Единственность решения задачи (1)-(3) и представление этого решения в виде (8) следует из единственности спектральной функции $\rho(\lambda)$ в интеграле Стильеса (8). Из спектральной теории [5,21] известно, что в зависимости от поведения коэффициента $c(x)$ уравнения (4) могут реализоваться два различных случая : предельной точки Вейля и предельного круга Вейля [21]. В рассматриваемом случае имеет место случай предельного круга Вейля, когда спектральная функция зависит от произвольного параметра : $\rho = \rho(\lambda, \omega)$, $-\infty < \omega < \infty$. Но условие $\lim_{x \rightarrow 0^+} v(x, \lambda) = 1$ обеспечивает выполнения условия $\omega = 0$, т.е. спектральная функция в данном случае единственна $\rho = \rho(\lambda, 0) = \rho(\lambda)$.

Теперь из представления решения задачи (1)-(3) в виде (8) при выполнении условия (7) получим соотношение

$$\varphi(t) = \int_{-\infty}^\infty \tilde{u}(\lambda, t) d\rho(\lambda), \quad (11)$$

которое связывает данные обратной задачи (1)-(3),(7) со спектральной функцией $\rho(\lambda)$.

Если известна спектральная функция $\rho(\lambda)$, то по формуле (11) можно построить функцию $\varphi(t)$. И, наоборот, по заданной функции $\varphi(t)$ из уравнения (11) можно найти спектральную функцию $\rho(\lambda)$. В самом деле, интегральное уравнение (11) с известным ядром можно обратить, если оно имеет единственное относительно функции $\rho(\lambda)$ решение, т.к. при выполнении условия (2) оно соответствует известным интегральным преобразованиям. Принципиальным здесь является вопрос однозначности функции $\rho(\lambda)$ [8, стр.71]. Как было замечено выше, из множества спектральных функций $\rho = \rho(\lambda, \omega)$, $-\infty < \omega < \infty$, берется та, которая соответствует значению параметра $\omega = 0$.

Таким образом, показана эквивалентность обратной задачи (1)-(3),(7) и обратной задачи спектрального анализа, исследованной в работе [16].

Замечание. Из доказанной теоремы видно, что функция $\varphi(t)$ удовлетворяет условию

$$\varphi(0) = \int_{-\infty}^\infty \tilde{\tau}(\lambda) d\rho(\lambda).$$

Список использованных источников

1. Агранович З.С., Марченков В.А. Обратная задача теории рассеяния. - Харьков: изд-во ХГУ. - 1960. -110с.
2. Алексеев А.С. Некоторые обратные задачи теории распространения волн // Известия АН СССР, сер., геофизическая, 1962, №1, стр.1514-1531.

3. Зуев В.Е., Наац И.Э. Обратные задачи лазерного зондирования атмосферы. - Новосибирск: Наука -1982. -242с.
4. Лаврентьев М.М., Романов В.Г., Шишатский С.П. Некорректные задачи математической физики и анализа. - М. :Наука. - 1980. - 288с.
5. Левитан Б.М. Обратные задачи Штурма-Лиувилля.-М.:Наука. 1984. -240с.
6. Наац И.Э. Метод обратной задачи в атмосферной оптике. - Новосибирск: Наука. - 1986. -200с.
7. Нижник Л.П. Обратная нестационарная задача рассеяния. - Киев: Наукова думка. - 1973. - 182 с.
8. Романов В.Г. Обратные задачи математической физики. - М.: Наука. - 1984. - 264с.
9. Тихонов А.Н. О единственности решения задачи электроразведки // ДАН СССР. - 1949, т.69,№6, стр.797-800.
10. Тихонов А.Н. Об определении электрических характеристик глубоких слоев земной коры // ДАН СССР. - 1950, т.73,№2, стр.295-297.
11. Фадеев Л.Д. Обратная задача квантовой теории рассеяния // УМН.-1959, т.14, №1, стр.57-119.
12. Фадеев Л.Д. Обратная задача квантовой теории рассеяния // В кн.: Современные проблемы математики. т.3. -М. : ВИНТИ. -1974. -стр.93-180.
13. Шадан К., Сабатье А. Обратные задачи в квантовой теории рассеяния. - М.: Мир. - 1980. - 408с.
14. Яхно В.Г. Обратные задачи для дифференциальных уравнений упругости. - М.:Наука. Сиб.отд. -1990. - 304с.
15. Нахушев А.М. Обратные задачи для вырождающихся уравнений и интегральные уравнения Вольтера третьего рода // Дифференциальные уравнения. - 1974, т.10, №1, стр. 100-111.
16. Елдесбай Т.Ж. Одномерные обратные задачи для вырождающихся эволюционных уравнений и уравнений смешанного типа. - Алматы : Ғылым. - 2003. - 209с.
17. Чаплыгин С.А. Собрание сочинений. Т.2. Гидромеханика. Аэродинамика. - М.-Л.:Гостехиздат. -1948. - 644с.
18. Франкель Ф.И. Избранные труды по газовой динамике. - М.: Наука. -1973. -712с.
19. Коган М.Н. Динамика разряженного газа. - М.: Наука. - 1967.-440с.
20. Бицадзе А.В. Некоторые классы уравнений в частных производных. - М. : Наука. - 1981. -448с.
21. Левитан Б.М., Саргсян И.С. Введение в спектральную теория. - М.: Наука. -1970. - 672с.

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МНОГОПЛОДНЫХ ОВЕЦ В НАШЕЙ СТРАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ

Зейн Бибінұр Нұрсұлтанқызы, Орымбасар Дидар Болатжанұлы, Рахматуллина Ғалия Ержанқызы

Научные руководители: д.т.н., профессор Алимарданова М.К., к.с.х.н. Джетписбаева Б.Ш., к.с.х.н. Есенкулова Ж.Ж., к.т.н., Матибаева А.И.
Алматинский технологический университет, г.Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. Основным путем увеличения производства продукции овцеводства в условиях рынка является его интенсификация. Необходимо более полно использовать биологические возможности овец и повысить генетический потенциал продуктивности.

Ключевые слова: овцы, овцеводство, скрещивание, бараны

В Казахстане издревле одной из ведущих и традиционных отраслей животноводства является овцеводство, позволяющее эффективно использовать малопродуктивные пастбища для производства баранины, тонкой, полутонкой и других видов шерсти, овчин, молока.

В последние годы наблюдается тенденция к стабилизации и некоторое увеличение производства продукции. При этом наблюдается стабильный спрос на баранину, который можно удовлетворить путем получения наибольшего количества ягнят на каждую овцу в год.

По данным Комитета по статистике РК на начало 2018 г. количество овец и коз в Казахстане достигло 21550 тыс. голов.

Наибольшая концентрация овец и коз располагается в южных регионах Казахстана. Самый высокий их прирост, более 200 тыс. голов, дала Алматинская область – 44,5 тыс. голов – с 3552,3 до 4196,8 тыс. голов, Южно-Казахстанская область – 537,6 тыс. голов – с 4235,8 до 4773,4 тыс. голов, Жамбылская область – 308 тыс. голов – с 2697,6 до 3005,6 тыс. голов и Восточно-Казахстанская область – 216,3 тыс. голов – с 1802,7 до 2019 тыс. голов [1].

В четырех областях Казахстана поголовье стада овец и коз превышает 2 млн. голов. Это Южно-Казахстанская область – 4773,4 тыс. голов, Алматинская – 4196,8 тыс. голов, Жамбылская – 3005,6 тыс. голов и Восточно-Казахстанская область – 2019 тыс. голов. Еще в 3 областях: в Западно-Казахстанской, Актюбинской и Карагандинской, поголовье овец в пределах от 1 до 2 млн. голов. В остальных регионах количество овец менее 1 млн. голов [1].

Из литературных источников известно, что прямая селекция повышает плодовитость на 0,02 ягнения на овцу в год. Во многих странах для повышения плодовитости маток и выращивания большого количества ягнят, с целью увеличения молодой баранины, проводят скрещивание местных пород овец с многоплодными и добиваются максимального производства баранины и шерсти.

Характерной особенностью современной практики разведения животных, особенно скороспелых, является широкое применение скрещивания. Этот метод повышения продуктивности овец, основанный на проявлении эффекта гетерозиса, дает возможность получать помесных животных, более жизнеспособных и продуктивных, по сравнению с исходными породами.

Существует единое мнение о выведении породы путем народной селекции в результате улучшения условий кормления, ухода и содержания и соответствующего многовекового отбора северных короткохвостых овец.

Для скрещивания с малопродуктивными местными овцами широко используют баранов романовской породы. Этот селекционный прием используют как для создания новых линий, типов и пород овец, характеризующихся повышенной плодовитостью и

полиэстричностью, так и для промышленного скрещивания, обеспечивающего получение многоплодных помесных маток [1].

При улучшении мазаевских и новокавказских мериносов во многих стадах, например, на матках этих овец Бескарагайского стада североказахской породы были использованы американские рамбулье, завезенные в из США. Американские рамбулье имели крупный рост, правильные формы телосложения, большой запас кожи и очень густую шерсть. Они обладали теми качествами, которые слабее были выражены у наших отечественных мериносов. Однако у американских рамбулье были и существенные недостатки. Большая часть закупленных баранов имела очень короткую (от 4 до 7 см) и из-за большой складчатости кожи очень не уравненную по тонине шерсть. Поэтому при скрещивании местных мериносовых маток с баранами американский рамбулье без соответствующего отбора и подбора часто получали плохие результаты. Животные от такого скрещивания, хотя и имели более крупный рост и лучший экстерьер, но давали очень короткую и не уравненную по тонине шерсть. Ценные качества мазаевских и новокавказских мериносов - очень хорошая длина, уравненность и крепость шерсти — быстро утрачивались, и поэтому шерстная продуктивность помесей ухудшалась. Скрещивание с американскими рамбулье давало хорошие результаты тогда, когда в стаде осуществляли тщательный отбор и подбор и для племенных целей оставляли лишь животных, которые хорошо сочетали хозяйственно полезные качества, присущие исходным породам.

Образцом правильного использования американского рамбулье служит работа академика М.Ф. Иванова по созданию асканийской породы овец, являющейся одной из самых крупных и высокопродуктивных в мире шерстно-мясных тонкорунных пород.

Эта порода выведена путем совершенствования стад местных украинских мериносов с частичным применением вводимого скрещивания с батанами породы американский рамбулье.

Бараны породы американский рамбулье использованы также при выведении кавказской породы овец.

Созданию и использованию многоплодных пород овец придается исключительно большое значение во многих других странах мира. Работы в этом направлении ведутся во Франции, Болгарии, Венгрии, Австралии, Новой Зеландии, Испании, Германии, Ирландии, Норвегии, ЮАР, Канаде, Японии и т.д.

В Новой Зеландии созданы многоплодные мясо-шерстные породы и типы овец: купворс, сквайрдейль, бордер-дейль и многоплодный тип породы перендель. Овцы породы купворс хорошо передают по наследству плодовитость, мясные и шерстные качества. Выход ягнят составляет 186 %. Довольно универсальными овцами являются овцы перендель, прекрасно приспособленные к условиям ведения овцеводства на холмистой местности с живой массой - 50-60 кг, тониной шерсти - 31-35 мкм, весом руна - 3,5-4,5 кг. В лучших стадах выход ягнят составляет 151-180 %.

В горной части страны были проведены многолетние опыты по межпородному скрещиванию полутонкорунных пород для увеличения выхода ягнят. При скрещивании было значительно меньше трудных ягнений, чем при разведении ромни-марш «в себе». Помесные ягнята лучше переносили плохую погоду и лучше находили своих матерей на пастбище. В возрасте 12-14 мес. ягнята бордер-лейстер х ромни-марш имели средний живой вес 41 кг (с колебанием от 34 до 50 кг), а чистопородные ромни-марш - 30,2 кг (27-30 кг). Преимущество в среднем весе одного помесного ягненка над чистопородным составило 10,8 кг. Ломесибордер-лейстер х ромни - марш до 6 летнего возраста давали более высокий настриг шерсти [2].

В Болгарии была использована схема трехпородного скрещивания с участием романовской породы и финского ландраса для увеличения производства ягнатины. Для этого полукровных маток (тонкорунная х романовская) покрывали баранами иль-де-франс. Живая масса в 96-дневном зозрасте составила 27,7 кг. На 1 кг прироста в

откормочный период было израсходовано 3,46 кг кормовых единиц. Убойный выход был равен 50%, выход мяса - 73,9 %. Использование этой схемы дало возможность увеличить выход высококачественной ягнятины на 1 овцу в год. В следующем у мериносовых. Помесные ярочки первого поколения в возрасте 7-10 мес. пришли в охоту и были осеменены /29/.

Во Франции выведена порода иль-де-франс путем скрещивания местных мериносовых маток (рамбулье) с баранами породы английский лейстер. Овцы иль-де-франс относительно крупные: живая масса баранов 80- 90 кг, маток - 60-65 кг; имеют хорошие мясные формы. Шерсть средней тонины (56-58 качества) и длины (7-10 см). С баранов настригают 3,5-3,8, а с маток - 2,0-2,4 кг мытой шерсти. Животные очень скороспелые, тушки ягнят в возрасте 100 дней достигают 17-20 кг, мясо нежное, без излишних жировых отложений. Порода лучше приспособлена к стойловому содержанию и в загонах. Матки многоплодны (до 150 %), полиэстричны, могут ягниться осенью, плодовитость в этом случае снижается (до 110-125 %). Животные требовательны к кормлению. Бараны хорошо зарекомендовали себя при промышленном скрещивании.

Сотрудниками Киргизского НИИ животноводства и ветеринарии и Тянь-Шаньской опытной станции по животноводству выведена новая скороспелая мясо-шерстная порода овец - «тяньшаньская». Здесь проводилось скрещивание полугрубошерстных и полутонкорунных прекос \ курдючных маток с баранами линкольнской породы. Овцы тяньшаньской породы характеризуются высокой мясной и шерстной продуктивностью. Средний вес баранов составляет 108 кг. Ягнята в возрасте 4 месяцев при отбивке от маток весят 30-32 кг. Средний вес ярок в возрасте 18 месяцев достигает 56 кг, или составляет 85 % от веса их во взрослом состоянии. При сдаче на мясо ягнята в 7-месячном возрасте весят 40-43 кг.

При отборе животных при прочих равных условиях селекционерам целесообразно отдавать предпочтение особям из многоплодных пометов, что способствует обогащению генетического потенциала породы. Многоплодие способствует повышению молочности маток [3].

В Шотландии положительные результаты были получены при чистопородном разведении и реципрокном скрещивании финских ландрасов и тасманийских мериносов, проведенных на экспериментальных фермах опытной животноводческой организации. В августе 1968 г. 20 маток финский ландрас и 20 мериносовых маток разделили на группы по 5 голов. Половина маток каждой породы была покрыта баранами своей породы, а вторая половина - баранами другой породы. На каждую группу назначался один из двух баранов соответствующей породы. Варианты подбора повторяли 4 раза чередованием разных баранов.

Финские ландрасы достоверно высоко превосходили по количеству ягнят в помете (2,9) и по плодовитости (281,8 %) тасманийских мериносов (1,0 и 80,2 %). У финскихландрасовплодотворяемость была выше. Финский ландрас и романовская порода были использованы на местных овцах Венгрии, что позволило значительно повысить их плодовитость.

При чистопородном разведении нельзя ожидать быстрых существенных результатов, так как коэффициент наследуемости плодовитости очень мал. При селекции баранов по этому качеству можно ожидать, что в течение одного репродуктором на 100 маток будет получено в год на 5 ягнят больше. При селекции по плодовитости баранов и маток число указанных ягнят возрастет до 10-ти.

В экспериментах отечественного НИИ овцеводства при скрещивании баранов пород белый суффолк и белая австралийская с казахскими мясо-шерстными и грубошерстными овцематками соответственно масса туши помесных четырехмесячных баранчиков (400 голов) в среднем составила 18,5-19,5 кг, а масса тела у 4-4,5-месячных баранчиков и ярок достигала 58 и 53 кг соответственно.

Местные породы, такие как эдильбаевская, казахская курдючная грубошерстная, дегересская, сочетают производство тонкой шерсти, высокую мясную продуктивность и плодовитость, обладают непревзойденной приспособленностью к местным условиям, хорошей мясной продуктивностью и молочностью. Дальнейшее развитие и увеличение численности поголовья этих пород сыграют немаловажную роль в обеспечении экспортного потенциала [4].

Мясные тонкорунные породы хорошо развиты во Франции, Германии, Испании, ЮАР. Вся Западная Европа, Америка, Африка имеют в основном мясное и мясошерстное овцеводство, где производство баранины доходит до 95-97% от общей стоимости дохода с овцы и где сосредоточено 50% всего поголовья овец в мире (4).

Для того, чтобы вывести многоплодную породу, необходимо использовать генетический потенциал нескольких пород, отличающихся плодовитостью.

Основная задача, которая сегодня стоит перед агропромышленностью – создание отечественного мясного и шерстного овцеводства, включающее разработку инновационных технологий производства баранины и выведение мясных пород овец.

Список использованных источников

1. <https://www.agrobilim.kz>
2. Проблемы стабилизации и развития сельского хозяйства Казахстана. Сибири и Монголии// Материалы международной научно-практической конференции.- Алматы: РНИ «Бастау», 2000
3. Сделать выбор в пользу мяса. Векторы развития овцеводства в Казахстане и мире
4. <https://agrosektor.kz/>

WAYS TO IMPROVE SAFETY OF GRAIN FOR APPLICATION IN THE PRODUCTION OF BREAD

Nabiyeva Zh.S., Kurmanbaeva I.N., Zhetenova M.

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

Preferential consumption of refined products leads to a decrease in the content of ballast substances and valuable trace elements in the modern diet of the population. In this regard, widespread are "diseases of civilization": obesity, diabetes, malignant tumors, atherosclerosis, dysbacteriosis, coronary heart disease and others. To fill the required amount of these nutrients allow products containing all the morphological and anatomical parts of the grain, and in particular - whole grain bread, dietary fiber which is an effective sorbents. Consumption of whole grain bread, the body is cleansed of slags, carcinogenic and toxic substances, metabolic processes are normalized, intestinal motility improves, excess cholesterol is eliminated.

The concept of state policy in the field of healthy nutrition of the population of the Republic of Kazakhstan as a major priority provides for a significant expansion of food production and ensuring their safety. Safety and quality of products are determined, in the first place, by the quality of the raw materials used, which is most relevant in the production of mass consumption products, including bread [1].

Metabolites of pathogenic microorganisms (*Bacillus subtilis*, *Bacillus mesentericus* and mold fungi, *Aspergillus*, *Mucor*, *Penicillium*, *Rhizopus*) can be the cause of infection of healthy people in taking bakery products. Irrefutable evidence of the presence of unsafe microflora in bread is its disease of potato disease and mold that can lead to serious human diseases, such as pneumonia, meningitis, endocarditis, endophthalmitis, arthritis, etc. In addition, the development of unwanted

microflora leads to damage to valuable products, which causes significant economic losses of the enterprise.

The works of many authors are dedicated to the development and improvement of bread technologies from whole grains and safety assurance: V.M. Antonova, S.I. Konevoy, N.V. Labutina, A.N. Novikova, R.D. Polandova, A.S. Romanova, Yu.F. Roslyakova, L.V. Donchenko, V.Ya. Chernykh, E.I. Shkapova, V.V. Scherbatenko and others. Work on the creation of methods and means of ensuring the quality and microbiological safety of bakery products was carried out by such scientists as L.Ya. Auerman, O.V. Afanasyev, G.F. Drimucheva, L.N. Kazan, L.I. Kuznetsova, I.V. Matveeva, L.P. Pashchenko, R.D. Polandova, L.I. Puchkova, V.V. Shcherbatenko, G.G. Yusupova and others. The development of new technologies to improve the safety of grain and products based on it Bayhodzhaeva B. U., Ginsburg A.C., Egorova G.A., Kazakova E.D., Kozmina N.P., Kondratieva Yu.N., Raspberries V.P., Machikhina L.I., Trisvyatsky L.A., Zuglenka N.V., Tsybikova G.T., Tsyganova TB, Yusupova G.G. and others [2 -5].

In the production of whole grain bread, the problem of ensuring the microbiological and ecological safety of grain and bread based on it arises. Microbiological protection of bakery products from spoilage, the use of antibacterial plant materials, enzyme preparations for the migration of heavy metals and radionuclides from grain during soaking and rinsing is an alternative to the use of chemicals that are not safe for human health and rather expensive physical effects [6].

Safety is the most important criterion characterizing product quality. It consists of a set of indicators determined by the regulatory documents for a specific type of product and the "Hygienic requirements for safety and nutritional value of food products" set forth in the Sanitary Rules and Regulations 2.3.2.1078-01.

According to TR TS in plant products, heavy metal salts, radionuclides and pesticides, as well as microbiological indicators are subject to mandatory control. The main pollutants of wheat grain, as the main raw material for the production of grain bread, may be harmful impurities, toxic elements, mycotoxine, radionuclides, pesticides, and some microorganisms and their vital activity products.

The problem of cleaning grain from harmful impurities is solved through the use of grain cleaning equipment and the use of modern technologies.

Ways to improve the safety of grain and bread based on it are becoming very important in the current environmental situation, since many regions of Kazakhstan, including the Almaty region, are environmentally unfriendly. The need to continuously monitor the content of toxic substances in grain and its products is caused by the fact that recent studies conducted in our country and abroad have convincingly shown the negative impact of food contamination with microelements that have a toxic effect on the human body.

The problem of microbiological contamination of grain is considered global and is the focus of international organizations (WHO, FAO, UNEP, etc.). Microbiological indicators allow you to monitor the conditions of storage and processing of grain, to judge the quality of the finished bread and its safety for human health. Since in the production of grain bread, one of the technological stages is the soaking of grain, which creates favorable conditions for the development and reproduction of extraneous microflora, there is a need to reduce the contamination of grain during soaking [6].

In connection with the above, it seems relevant to develop ways to improve the microbiological and environmental safety of grain and bread based on it.

During the tests developed grain mixture "Gorgeous seven", "Omega 6", "Healing sprouts" and are defined by their quality indicators, as well as food safety indicators.

The purpose of the work is to determine the food safety of grain mixtures for use in the technology of bread products [2].

Objects and research methods.

The "Gorgeous Seven" grain mix : sprouted wheat grain, sprouted lentil grain, sprouted buckwheat grain, flax seeds, sesame seeds, poppy seeds, sprouted K-1 rumex seeds. The finished grain mixture according to the recipe is pre-soaked with water at a temperature of 20-25 °C and maintained for 60 minutes. The swollen mixture together with water is added according to the recipe to the other components of the product, thoroughly mixed with wheat, or rye, or rye-wheat flour. The

“Magnificent Seven” grain mix is recommended for the production of elite bread, as it has a versatile positive effect on the quality of bakery products: it prolongs freshness, improves softness, increases the yield of bakery products, prevents drying of frozen dough, has therapeutic and preventive properties - improves intestinal motility. The shelf life of the Magnificent Seven grain mixture is 12 months.

Grain mixture Omega-6: germinated corn, germinated amaranth, sunflower seeds, crushed pumpkin seeds, flax seeds, sesame seeds, wheat bran. The finished grain mixture according to the recipe is pre-soaked with water at a temperature of 20-25 ° C and held for 60 minutes. The swollen mixture together with water is added according to the recipe to the other components of the product, thoroughly mixed with wheat, or rye, or rye-wheat flour. Grain mixture Omega-6 grain mixture is recommended for the production of dietary bread, as it has a high content of polyunsaturated linolenic fatty acid, which has the ability to eliminate harmful cholesterol and B vitamins, which are super fat burners, from the body. Pumpkin seed flour is a protein-vitamin complex of plant origin, contains all the essential amino acids, successfully combined with vitamins C and B group, macro- and microelements (calcium, potassium, phosphorus, iron, manganese, zinc) and dietary fiber. Pumpkin seed flour, thanks to its bioactive substances, allows bakery products to not grow stale or mold for more than 72 hours. The quality of the product improves, namely: the volume increases, the structural and mechanical properties of the crumb and the dimensional stability of the products improves, the porosity is uniform, the color changes slightly (darkens), the taste of the products is a slight taste of pumpkin seeds. The shelf life of the grain mixture "Omega-6" - 6 months.

Grain mixture "Healing sprouts" : fermented millet, germinated corn, germinated barley, germinated lentils. The finished grain mixture according to the recipe is pre-soaked with water at a temperature of 20-25 ° C and held for 60 minutes. The swollen mixture together with water is added according to the recipe to the other components of the product, thoroughly mixed with wheat, or rye, or rye-wheat flour. Grain mixture "Healing sprouts" is rich in antioxidants, macro - and microelements, in particular silicon (the main element of life) and gold, dietary fiber, promoting the elimination of toxins from the body and normalization of metabolism. The shelf life of the “Healing sprouts” grain mixture is 12 months.

Determination of food safety was performed by standard methods. The mass fraction of heavy metals was determined by atomic absorption spectroscopy (ACC) on a spectrometer with an electric atomization "KVANT-Z.ETA-T" with software according to GOST R 53152-2008. The determination of microbiological safety was also carried out by standards. [5].

Results and its discussion.

In the course of the study, it was found that all the products developed by microbiological indicators QMAFAnM, coliforms, *S.aureus* were clean. The indicator - mold, was in the normal range. This is due to the raw material stage cleaning up production grain mixes.

In order to achieve safety performance, heavy metals were identified, lead, arsenic and mercury were not detected in all products. Cadmium is within normal limits.

Table 1 presents the results of the search for the safety of the developed products.

Table 1 - Food Safety of Developed Products

Name of the indicator	norm on TR TS 021	The name of the grain mixture		
		"The Magnificent Seven"	"Healing sprouts"	Omega-6
1	2	3	4	5
Microbiological indicators:				
- QMAFANM, CFU/g, not more	$1 * 10^3$	not found	not found	not found
- Coliforms in 1.0 g of product	not allowed	not found	not found	not found

- <i>S. aureus</i> , 1.0 g of product	not allowed	not found	not found	not found
- mold, CFU / g, not more	50	5	4	9
Toxic elements, mg / kg, not more				
- lead	0.35	not found	not found	not found
- cadmium	0.07	0.001	0,003	0.001
- arsenium	0.15	not found	not found	not found
- mercury	0.015	not found	not found	not found

Conclusion

The food safety indicators of the "The Magnificent Seven", "Omega 6", "Healing Sprouts" for use in the technology of bread products have been determined. For all defined parameters, the grain mixture met the requirements. ATU performs a series of experiments to reduce heavy metals in raw materials to ensure the quality of finished food products.

References

1. Koryachkina S.Ya. Improving the technology and nutritional value of whole grain wheat bread / Koryachkina S.Ya., Kuznetsova Ye.A., Gulyaeva Ye.V. (Khmeleva E.V.) Storage and processing of agricultural products - 2003. №1-p.42-45.
2. Markina L., Pankratov P., Shkapov E., Food safety of grain bread // Bakery products 2001-№ 9. P.29-30.
3. Kozubaeva L.A., Zlochevsky V.L., Koneva S.M., Changing the property of wheat grain during its preparation for getting grain bread // News of high schools // Food technology. 2002-No 5-6. P.15-16.
4. Kretovich V.L. The problem of food usefulness of bread. Kretovich V.L., Tokareva R.R., M: Kolos, 1978-288 p.
5. Avdus P.B. Determination of the quality of grain, flour and cereals. M: Kolos, 1976-333 p.
6. Koryachkina S.Ya. Ways to reduce the microbiological contamination of grain in the production of grain bread / Koryachkina S.Ya., Kuznetsova E.A. (Khmeleva E.V.) News of universities. Food technology - 2003-№ 4-p.30-31.

УДК 633.111:620.

ВОЗДЕЛЫВАНИЕ СОИ НА БОГАРЕ В УСЛОВИЯХ ЖАМБЫЛСКОЙ ОБЛАСТИ

Мырзабаева Гулнар Азимбаевна, Баядилова Гулсим Онгаровна, Идрисова Алтынай Бейбитовна, Есенбаева Жансулу Махаметкалиевна, Турганбай Гулсинай

Казахский Национальный Аграрный Университет г.Алматы, Казахстан

Абстракт. Соя культурная (лат. *Glycine max*) однолетнее травянистое растение, вид рода соя (*Glycine*) семейства Бобовые. Соя самая распространённая зернобобовая и масличная культура. Соя очень ценится из-за своей высокой насыщенности белком. Применяют сою и в качестве заменителей продуктов животного происхождения. Соевые бобы содержат: белок (40 %), жиры (20 %), углеводы (20 %), вода (10 %), грубая клетчатка (5 %) и зола (5 %). Соя

содержит полноценные белки, которые по своей питательности и пищевой ценности практически не уступают белкам животного происхождения. В состав соевого масла входят компоненты, близкие к липидам рыб, лецитин, холин, витамины группы В и Е, макро- и микроэлементы. Экологическая интенсификация оказала влияние на урожайность, биомассу и поглощение азота соей. Узкие междурядья, высокая норма посева, современные агротехнические приемы и сбалансированное питание увеличили эффективность распределения биомассы растений, которую оценивали урожайности и относительного выноса азота и фосфора с урожаем семян (NPK), а также определения содержания азота и фосфора в зерне. Увеличился при одновременном применении лучших приемов агротехники и системы удобрений.

Ключевые слова: максимальный, урожайность, биогенный, абиогенный, стресс, симбиоз.

Введение. На современном этапе среди зернобобовых культур соя является основной составляющей в структуре посевных площадей и определяет уровень производства растительного белка в сельскохозяйственный производственный кооперативе «Қонаев-Ерхан-2016». Растение относится к стратегическим культурам и удовлетворяет потребности человека в растительном белке и масле. Постоянно растущие потребности в высококачественном зерне сои приводят к увеличению посевных площадей и совершенствованию основных элементов технологии выращивания этой культуры. Стабильного производства зерна сои можно достичь только при повышении ее производительности путем усовершенствования и внедрения конкурентоспособных технологий выращивания. Благодаря последним - обеспечить максимальное использование естественных факторов и всего комплекса почвенно-климатических условий, сортового отбора и широкого применения минеральных удобрений для раскрытия потенциальных возможностей интенсивных сортов сои. По технологии выращивания сои предпосевная обработка семян должна стать важным агротехническим мероприятием. Однако данному аспекту еще уделено мало внимания, не в полной мере учитывают биологические особенности и требования бобовой культуры к теплу и влаге, что приводит к упрощению элементов технологии выращивания сои и снижению ее зерновой продуктивности. Соя, как все бобовые культуры, требует значительных запасов продуктивной влаги для прорастания семян и формирования урожая. Наибольшие потребности во влаге отмечают в период цветения, формирования бобов и налива зерна. В технологии выращивания срок сева имеет решающее значение, поскольку от этого зависят как получение полноценных всходов, так и условия роста, развития растений сои в период вегетации.

В сложных экономических условиях хозяйства не всегда имеют возможность в полной мере применять минеральные удобрения, особенно при выращивании сою. Последние, благодаря процессу биологической фиксации азота из воздуха, могут обеспечить себя почти на 70-80% этим питательным элементом, а также - усваивать труднорастворимые соединения фосфора.

При этом рост урожайности составил 19% и 28% на богарных землях соответственно. Одновременно рассматривающий многочисленные факторы управления в системе земледелия, необходим для повышения реальной урожайности. При этом за последние 20 лет посевы сои увеличились вдвое. США, Бразилия, Аргентина стали основными экспор-тёрами сои в мире [1]. Бурное распространение сои обусловлено большим спросом на эту культуру как источника высококачественного по аминокислотному составу белка, используемого на корм и в пищевых целях, и ценного растительного масла, имеющего пищевое и техническое применение [2]. Велико и агрономическое значение этой бобовой культуры, являющейся отличным предшественником для зерновых и повышающей плодородие почвы, благодаря способности усваивать атмосферный азот посредством симбиоза с клубеньковыми бактериями-азотофиксаторами [3]. По требованиям к ресурсам тепла и влаги соя близка к

кукурузе, её можно успешно возделывать во всех регионах производства этих культур. Средняя мировая урожайность составляет примерно 22,5 ц/га [4]. В настоящее время Жамбылской области сельскохозяйственный производственный кооператив «Қонаев-Ерхан-2016» создан надёжный, высокопродуктивный сорт сои Жансая для конкретных условий выращивания. Однако для получения стабильно высоких урожаев сои необходимо разработать научно обоснованную технологию возделывания культуры применительно к почвам и климату Жамбылской области, сельскохозяйственный производственный кооператив «Қонаев-Ерхан-2016» в богарных условиях [5]. В этой связи целью проведения исследования явилось изучение влияния основных элементов технологии возделывания нового сорта сои Жансая на продуктивность культуры в условиях Жамбылской области сельскохозяйственный производственный кооператив «Қонаев-Ерхан-2016».

В данном регионе (максимальная урожайность без биогенных и абиогенных стрессов) и фактической урожайностью, полученной в поле. Его величину можно существенно снизить, выбирая лучший сорт и систему применения удобрений, а также учитывая взаимодействие этих факторов между собой и с окружающей средой (почва, климат). Например, выбирая генотип, шириудобрений, разработанную в соответствии со стратегией 4R: выбор правильных форм и доз удобрений, а также сроков и способов их внесения. В последние годы в некоторых работах раздельно оценивалось влияние применения удобрений или агротехнических приемов на урожайность сои, однако работ по комплексному исследованию влияния этих факторов еще недостаточно. Закон минимума Либиха устанавливает, что рост и развитие растений управляется наиболее ограниченным ресурсом или фактором. Согласно этому закону, если растение получает достаточное количество сбалансированных питательных элементов в соответствии с его потребностями, урожайность будет ограничиваться каким-то другим фактором, например, уровнем инсоляции или доступностью воды. Цель настоящей работы - комплексного системного подхода, одновременно рассматривающего питание растений и агротехнические приемы, который способствует лучшему пониманию систем земледелия, основанных на понятии экологической интенсификации.

Методики и материалы. Проводили разработку усовершенствованной технологии возделывания сои сорта Жансая в почвенно-климатической зоне Жамбылской области, сельскохозяйственный производственный кооператив «Қонаев-Ерхан-2016», изучали комплекс таких технологических приёмов, как способы обработки почвы, нормы высева, уровень минерального питания. Климат зоны проведения засушливый, умеренно жаркий, континентальный. Относительная влажность воздуха имеет ярко выраженный годовой ход. Наименьшее её значение отмечается в июле – 50 – 60 %, минимальные значения в отдельные дни могут составлять 25 – 30 % и ниже. Среднегодовое количество осадков равно 500 мм. За тёплый период их выпадает до 300 мм. Относительно небольшое количество осадков в сочетании с высокими температурами определяет сухость воздуха и почвы, частую повторяемость засух. Содержание гумуса в пахотном слое почвы естественного уровня плодородия в стационарах составляет 3,4 – 4,1 %, общего азота – 0,20 – 0,25, валового фосфора – 0,16 – 0,18, калия – 2,3 – 2,4 %. Обеспеченность пахотного слоя минеральным азотом и подвижным фосфором низкая и очень низкая, обменным калием – средняя и повышенная. Основной обработки почвы, три уровня минерального питания и три нормы высева семян. Предшественник – озимая пшеница после чёрного пара. Применяли следующие способы обработки почвы: поверхностная, чизельная, вспашка с оборотом пласта. Поверхностную обработку почвы проводили на глубину 12 – 14 см дисковой бороной БДТ-3 – контроль. Чизельную обработку проводили – на глубину 25 – 27 см агрегатом ПЧ-2,5, отвальную вспашку – на глубину 25 – 27 см агрегатом ПЛН-4 -35. Предпосевную культивацию выполняли агрегатом АКН-5,6 на глубину заделки семян. Оценивались следующие варианты: практика хозяйства (ПХ), внесение удобрений (ВУ), высокая густота посева (ГП), экологическая интенсификация (ЭИ) и интенсивная технология (ИТ). В отличие от варианта ПХ в варианте ВУ вносили фосфорные, калийные и серосодержащие удобрения. В варианте ГП норма высева

была увеличена на до 7 млн. семян/га по сравнению с ПХ, ширина междурядий была уменьшена с 76 до 38 см, удобрения не вносились. Вариант ЭИ представлял собой комбинацию вариантов ВУ и ГП с нормой высева 5 тыс. семян/га, шириной междурядий 38 см, внесением удобрений, сбалансированных по макро- и микроэлементам питания, а также применением фунгицида/инсектицида. Среднее количество осадков для обоих сезонов составляло 41.4 мм в год. Кроме того, орошаемые делянки дополнительно получали в среднем 17.5 мм воды. Наконец, вариант ИТ был аналогичен варианту ЭИ, но с внесением двойных доз микроэлементов и двукратными обработками средствами защиты. Ежегодно оценивали детальную фенологию растений (этапы вегетативного роста (V4, V6) и репродуктивного развития (R1, R5, R7)), биомассу, содержание элементов питания, а также проективное покрытие листьев Система удобрений включала следующие варианты: 1) средний (N₄₀P₄₀K₄₀), 2) повышенный (N₆₀P₆₀K₆₀). В качестве основного минерального удобрения использовался аммофос (12:52) под основную обработку почвы. Нормы высева составляли 0,5; 0,6; 0,7 млн шт/га. Посев изучаемого сорта Жанся проводился в третьей декаде апреля рядовым способом. Почва после посева прикатывалась. Уход за посевом заключался в проведении обработок против сорняков, вредителей и болезней. Урожай учитывали в фазу полной спелости сои прямым комбайнированием комбайном «Сампо-500». Урожайность зерна в пересчёте на 1 га посева приводили к 100-процентной чистоте и 14-процентной влажности. Математическую обработку данных проводили по Б.А. Доспехову [6].

Результаты и их обсуждение. Полученные данные позволяют отметить, что отвальная основная обработка почвы обеспечила наибольшую урожайность сои. В условиях разных фонов минерального питания она составила: на участках с нормой высева 0,5 млн шт/ га – 8,6 – 10,8 ц/ га; с нормой высева 0,6 млн шт/ га – 9,6 – 13,6 ц/ га; с нормой высева 0,7 млн шт/ га – 10,4 – 15,0 ц/ га (табл. 1). При этом прибавка урожайности по изучаемым нормам высева составила соответственно 1,1 – 2,3 ц/ га (14,7 – 27,1 %); 1,4 – 4,2 ц/ га (17,1 – 44,7 %) и 3,0 – 6,2 ц/ га (40,5 – 70,5 %) по сравнению с контролем (поверхностная обработка).

Таблица 1. Урожайность сои в зависимости от способа основной обработки почвы

Способ основной обработки	Норма семян, млн шт/га	Урожайность, ц/га фон NPK			Прибавка урожайности фон NPK					
		б/у	N ₄₀ P ₄₀ K ₄₀	N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	б/у		N ₄₀ P ₄₀ K ₄₀		N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	
					ц/га	%	ц/га	%	ц/га	%
Отвальная	0.5	8,6	10,8	10,8	1,1	14,7	1,6	19,1	2,3	27,1
Чизельная		8,5	9,5	10,2	1,0	13,3	1,1	13,1	1,7	20,0
Поверхностная		7,5	8,4	8,5	-	-	-	-	-	-
Отвальная	0.6	9,6	11,7	13,6	1,4	17,1	2,9	33,0	4,2	44,7
Чизельная		9,3	11,3	12,6	1,1	13,4	2,5	28,4	3,2	34,0
Поверхностная		8,2	8,8	9,4	-	-	-	-	-	-
Отвальная	0.7	10,4	13,3	10,0	3,0	40,5	4,8	56,5	6,2	70,5
Чизельная		9,9	12,7	14,0	2,5	33,8	4,2	49,4	5,2	59,1
Поверхностная		7,4	8,5	8,8	-	-	-	-	-	-
НСР ₀₅ =0,8										

Чизельная основная обработка почвы также обеспечила увеличение урожайности по сравнению с контролем, а соответствующая прибавка в условиях разных фонов удобрений равнялась: при норме высева 0,5 млн шт/ га – 1,0 – 1,7 ц/ га (13,1 – 20,0 %); при норме 0,6 млн шт/ га – 1,1 – 3,2 ц/ га (13,4 – 34 %); при норме 0,7 млн шт/ га – 2,5 – 5,2 ц/ га (33,8 – 59,1 %). В условиях отвальной и чизельной обработок отмечалась тенденция увеличения урожайности по мере возрастания посевных норм (табл. 1). При норме 0,7 млн шт/ га на участках с отвальной обработкой независимо от фона удобрений прибавка урожайности изменялась в

пределах 1,8 – 4,2 ц/ га, или 20,9 – 38,9 % по сравнению контролем. При норме 0,6 млн шт./га аналогичные прибавки были в пределах 1,0 – 2,8 ц/ га (11,6 – 25,9 %).

Показало положительное влияние применения минеральных удобрений и агротехнических приемов на производство общей биомассы растений как в богарных условиях. При этом в богарных условиях при интенсификации производства индекс урожайности семян повышался за счет роста биомассы семян, тогда как при орошении интенсификация процесса приводила к росту общей биомассы растений. Росту биомассы растений соответствовало увеличение общего поглощения азота. азота в семенах составляло 70% от общего содержания азота в надземных органах растений.

В богарных условиях относительный вынос азота с урожаем зерна ($N_{60}P_{60}K_{60}$) несколько изменялся. В богарных условиях среднее содержание азота в семенах составляло 62% от его общего количества в надземной части растений, что было на 8% меньше.

Таблица 2. Урожайность сои в зависимости от нормы высева семян

Способ основной обработки	Норма семян, млн шт/га	Урожайность, ц/га фон NPK			Прибавка урожайности фон NPK					
		б/у	$N_{40}P_{44}$	$N_{60}P_{60}K_{60}$	б/у		$N_{40}P_{40}K_{40}$		$N_{60}P_{60}K_{60}$	
					ц/га	%	ц/га	%	ц/га	%
Отвальная	0.5	8,6	10,0	10,8	1,0	11,6	1,7	17,0	2,8	25,9
Чизельная		9,6	11,7	13,6	1,8	20,9	3,3	33,3	4,2	38,9
Поверхностная		10,4	13,3	15,0	-	-	-	-	-	-
Отвальная	0.6	8,5	9,5	10,2	0,8	9,4	1,8	19,0	2,1	23,5
Чизельная		9,3	11,3	12,6	1,4	16,5	3,2	33,7	3,8	37,5
Поверхностная		9,9	12,7	14,0	-	-	-	-	-	-
Отвальная	0.7	7,5	18,4	8,5	0,7	9,3	0,4	4,8	0,9	70,6
Чизельная		8,2	8,8	9,4	-0,1	-1,3	0,1	1,2	0,3	3,5
Поверхностная		7,4	8,5	8,8	-	-	-	-	-	-
НСР ₀₅ =0,9										

При норме 0,6 млн шт./га аналогичные прибавки были в пределах 1,0 – 2,8 ц/ га (11,6 – 25,9 %). В условиях чизельной обработки норма высева 0,7 млн шт/ га также обеспечивала наибольшую урожайность, а прибавка при разных фонах минерального питания варьировала в пределах 1,4 – 3,8 ц/ га, или 16,5 – 37,3 %. На фоне нормы 0,6 млн шт/ га эти прибавки составили соответственно – 0,8 – 2,4 ц/ га, или 9,4 – 23,5 %. На участках с поверхностной обработкой наибольшая урожайность семян обеспечивалась при норме высева 0,6 млн шт/ га, составив по вариантам опыта 8,2 – 9,4 ц/ га, что на 0,4 – 0,9 ц/ га (4,8 – 10,6 %) больше, чем на контроле. Следует отметить, что разница в урожайности между вариантами с нормой высева 0,5 и 0,7 млн шт/ га при поверхностной обработке была минимальной, не превысив 0,1 – 0,3 ц/ га. Применение разных фонов удобрений отразилось на показателях урожайности (табл. 3). Внесение нормы удобрений $N_{40}P_{40}K_{40}$ на фоне разной густоты стояния растений способствовало увеличению урожайности семян: по отвальной обработке – на 1,4 – 2,9 ц/ га, или на 16,3 – 27,9 %, чизельной – на 1,0 – 2,8 ц/ га (11,8 – 28,3 %), поверхностной – на 0,6 – 1,1 ц/ га (7,3 – 14,9 %). Повышенная норма удобрений $N_{60}P_{60}K_{60}$ обеспечивала получение аналогичных прибавок, которые были значительно выше и равнялись: на фоне отвальной обработки – 2,2 – 4,6 ц/ га, или 25,5 – 44,2 %, чизельной – 1,7 – 4,1 ц/ га (20,0 – 41,4 %), поверхностной – 1,0 – 1,4 ц/ га (13,3 – 18,9 %). При анализе эффективности использования соей минеральных удобрений просматривались определённые закономерности. Самый высокий выход дополнительной продукции на 1 кг внесённых удобрений обеспечивался в условиях применения рекомендуемой нормы на фоне всех способов основной обработки почвы и густоты стояния растений.

Выводы. Интенсификация возделывания сои, включающая применение минеральных удобрений и ряд агротехнических мероприятий (более узкие междурядья, большая норма

высева, сбалансированное питание растений), влияет на накопление биомассы растениями, поглощение ими азота и на эффективность его распределения по частям растения, которую оценивают с использованием индекса урожайности ($N_{40}P_{40}K_{40}$) и величины относительного выноса азота с урожаем семян ($N_{60}P_{60}K_{60}$). Относительный вынос азота с урожаем семян ($N_{60}P_{60}K_{60}$) повышался при интенсификации системы земледелия. Урожайности зерна оставался неизменным в высокопродуктивных. В этих условиях сбалансированное питание растений было ключевым фактором для увеличения биомассы растений и поглощения азота.

Улавливание света на ранних стадиях развития растений было выше в варианте по сравнению с $N_{60}P_{60}K_{60}$. Но это не повлияло на накопление биомассы на ранних стадиях развития. Однако в дальнейшем в поздний репродуктивный период более высокая скорость и продолжительность роста растений наблюдались в вариантах опыта с лучшим проективным покрытием листьев на ранних стадиях развития растений. Это подтверждалось ростом биомассы растений, которая была на 60% больше в $N_{60}P_{60}K_{60}$, чем в $N_{40}P_{40}K_{40}$. Устойчивая интенсификация производства сои требует комплексного подхода, включающего оптимизацию питания растений и агротехнических приемов, что приводит к повышению эффективности всей системы земледелия. Наибольшая продуктивность культуры обеспечивалась отвальной основной обработкой, возрастая пропорционально интенсификации фона минерального питания и нормы высева семян. Самая высокая норма высева семян сои (0,7 млн шт/ га) обеспечивала наибольшую урожайность на вариантах с отвальной и чизельной основной обработками почвы. При поверхностной основной обработке более высокая урожайность получена при норме высева 0,6 млн шт/ га независимо от фона удобрений. Повышенная норма удобрений сои на фоне разной густоты стояния растений способствовала увеличению урожайности семян.

Список использованных источников

1. Бельшкіна, М.Е. Приоритетные направления развития производства сои в РФ. Агро XXI. 2013. № 10. С. 9 – 11.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований). 4-е изд., перераб. и доп. М.: Колос, 1979. 416 с.
3. Донской зональный научно-исследовательский институт сельского хозяйства РАСХН. Ростов-на-Дону: МСХиП РО, 2012. Ч. 3. 375 с.
4. Завалин А.А., Потапов В.И. Формирование урожая и качества зерна в зависимости от доз и сроков внесения азота // Агрохимия. 1996. № 11. С. 20 – 26.
5. Зональные системы земледелия Ростовской области (на период 2013 – 2020 гг.)
6. Метлина Г.В., Васильченко С.А. Продуктивность сои в зависимости от уровня минерального питания в южной зоне Ростовской области // Зерновое хозяйство России. 2010. – № 2. С. 29 – 33.
7. Шевченко П.Д., Зинченко В.Е. Растениеводство. Новочеркасск, 2012. – 520 с.

УДК 619:615. 35:616.07

БҰЗАУЛАРДЫҢ ДИСПЕПСИЯСЫНА ҚАРСЫ АЩЫ ЖУСАН ТҰНБАСЫН ЕМДІК МАҚСАТТА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

**Заманбеков Нуртлеу Акжолтаевич, Корабаев Ерганат Мухаамадиевич,
Кобдикова Нурзиля Карибасовна, Сиябеков Сарсенбек Тореханович,
Базилбаев Сакен Мухатаевич, Азизов Худайберген Алимбаевич**

Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Емдік мақсатта қолданылатын жусан тұнбасын немесе қайнатпасын бұзаулардың диспепсиясы кезінде қолдану қанның морфологиялық көрсеткіштеріне және өсіп - даму функциясына тиімді әсер етіп, емдеуге кететін шығынды айтарлықтай төмендетеді.

Кілттік сөздер: Диспепсия, қайнатпа, тұнба, тұнбаша, антибиотиктер, белок, глобулин, фосфор, альбумин.

Кіріспе

Қазіргі таңда Республика тұрғындарын сапалы азық-түлік өнімдерімен толық қамтамасыз ету және олардың денсаулығын қорғау – ең бір өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы мақсатты жүйелі түрде іске асыру үшін ауыл шаруашылығы өндірісін мейлінше жеделдету шаралары: өндірісті механикаландыру, химияландыру, оның ішінде дәнді-дақылдардың тез арада өсіп-жетілуін тездететін және өсімдік зиянкестеріне қарсы қолданылатын заттарды өндіріске енгізіп, кең көлемде қолдану күттірмейтін мәселелер болып табылады [1].

Малды дұрыс күтпеу және азықтандырмау организмнің зат алмасуының бұзылуына әсер етеді. Осының нәтижесінде организмнің функциональдық өзгерістері мен резистенттілігінің әлсіреуіне әкеліп соғады. Бұл өз кезегінде малдың өнімділігі мен өсіп-көбею дәрежесін және де организмнің физиологиялық мүмкіндіктерін төмендетеді [2].

Мал шаруашылығы алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі -ол төлдер арасындағы ауруларды болдырмай және олардың өсіп-көбею мүмкіндігін жоғарылату.

Осы тұрғыда ең маңызды мәселелердің бірі ауыл шаруашылық мал организмнің физиологиялық және өсіп-өну қабілетін жоғарылататын арзан, әрі экономикалық тұрғыдан тиімді, әсері күшті биопрепараттар шығару болып табылады.

Бүгінде мал басы негізінен жеке шаруа қожалықтары мен өндірістік кооперативтер және т.б. шаруашылықтар қолында шоғырланған. Мал басының, соның ішінде ірі қара малдың өсімінің үдей алмауы себептерінің біріне оларда кездесетін жұқпалы және жұқпалы емес аурулар жатады. Мал басы өз төлінен өсетінін ескерсек, ерте баста төлдерде кездесетін аурулардың салдарынан олар жиі шығынға ұшырайды. Себебі жаңа туған төл сыртқы қоршаған ортаға бейімсіз болады. Оның табиғи ауруға төзімділігі төмен, сол себепті олар жиі ауруға шалдығады. Сондай аурулардың біріне асқазан-ішек ауруларының ішінен диспепсияны жатқызуға болады.

Буаз малды құнарсыз азықпен азықтандыру - қант пен протеин, кальций мен фосфор қатынастарының бұзылуы, рационда витаминдердің тапшылығы салдарынан сиырлардың организмінде зат алмасуының бұзылуының себептерінен уыздың мөлшері мен сапасы өзгереді. Ал ол кезегінде көп жағдайда бұзаулар диспепсиясына ұшыратады [3, 4].

Зерттеу әдістері және материалдары

Ащы жусаннан жасалынған тұнбаның немесе қайнатпаның ас қорыту жүйесіне әсерін зерттеу мақсатында ғылыми жұмысты орындау барысында шаруашылықтағы ауру

бұзауларды диспепсияның жеңіл түрінің клиникалық белгілеріне қарай, 5 бастан, екі топ құрдық (1-ші кесте).

1-ші тәжірибелік топтағы 5 бұзауға жусан тұнбасын немесе қайнатпасын (50мл тұнбаша + 50мл су немесе 100-200 мл қайнатпасы) еміздік арқылы бердік. Қайнатпаны дайындау 1: 10 қатынаста, яғни 500 г емдік өсімдікті 5 литр суда қайнатып, 30-60 минут тұндырып, дәкемен сүзу арқылы жүргізілді. Әр бұзауға бір рет берілу мөлшері 150-200 мл. Дайындалған қайнатпаны тоңазытқышта 2-3 тәулік сақтауға болады. Ал тұнбашаны ұзақ уақыт сақтай беруге болады.

Зерттеу нәтижелері және талдау

2-ші бақылау тобындағы бұзауларды емдеу үшін шаруашылықта күнделікті қолданылатын емдік шара – антибиотиктер, соның ішінде окситетрациклин гидрохлоридін қолдандық. Окситетрациклинді бір бұзауға 5-7 мың ә.б./ кг мөлшерінде тәулігіне 1 рет, 5 күн бұлшық етке еттік. Қанды зертеу бұзаулар туылғаннан кейінгі 1, 5, 10, 15 күндері жүргізілді.

Диспепсия кезіндегі қан құрамындағы өзгерістерді анықтау үшін оның гематологиялық көрсеткіштеріне талдау жүргіздік. Яғни, эритроцит, лейкоцит, гемоглобин санын зерттедік (2-кесте).

1 кесте. Емдеу үлгісі

Топтар	Бұзаулар саны	Енгізілетін дәрі-дәрмектер	Енгізу әдісі	Препарат мөлшері	Енгізу жиілігі
I	5	1) 0,85 % физиологиялық ерітінді 2) Жусан қайнатпасы	ішке ішке	2 литр 200-500мл	Ашығу кезінде Күніне 2 рет 2-3 күн қатарынан
II	5	1) 0,85 % физиологиялық ерітінді 2) окситетрациклин гидрохлориді	Ішке Бұлшық етке	2 литр 5-7 мың ә.б./ кг	Ашығу кезінде Күніне 1 рет 5 күн қатарынан

Қанның құрамындағы эритроциттер мен лейкоциттерді жалпылама әдістер бойынша Горяев камерасында жүргізілді. Гемоглобин мөлшерін колориметрикалық әдіспен, Сали гемометрі көмегімен анықтадық. Қанның сарысуындағы жалпы белокты «RL-1» типті рефрактометр және С.М.Басовтың (1965 ж.) кестесі бойынша анықталды.

Қан құрамын зерттеудің нәтижелері 2-кестеде келтірілген. Емдеуге дейін екі топтағы бұзаулардың да қанында эритроциттердің мөлшері төмен болған. Бақылаудағы топта бұл көрсеткіш $6,4 \pm 0,26$ болса, ал тәжірибелі топта 1 мм-де $6,8 \pm 0,36$ болды.

Емдегеннен кейін эритроцит мөлшері тәжірибе тобында $9,7 \pm 0,28$ және бақылау тобында $7,8 \pm 0,32$ дейін өскен. Бұл жүргізілген емінің тиімділігін, ащы жусан қайнатпасының эритроциттер деңгейіне оң әсер ететіндігін көрсетеді. Ал гемоглобиннің мөлшеріне келетін болсақ, бұл көрсеткіштің де динамикасында айтарлықтай айырмашылықты байқауға болады. Тәжірибе тобында емдеуді жүргізгеннен кейін 3 күннен соң гемоглобиннің жоғарылағандығы және 5-ші күні гемоглобин мөлшерінің өз деңгейіне қарай төмендейтіні байқалады. Ал бұл көрсеткіш бақылау топта 3 күні 8,4 % ғана көтерілді.

Сонымен, препарат эритроциттердің гемоглобиндену деңгейіне оң әсер етеді. Эритроциттер мен гемоглобин деңгейі жоғарылағандығы, торшалардың оттегімен жақсы қанығуын және ұлпалық зат алмасудың жақсаруын қамтамасыз етеді. Осыдан кейін

токсикоздық құбылыс жойылады, ал ас қорыту жолдарындағы қабыну процессінің тез аяқталуына септігін тигізеді.

Зерттеу барысында лейкоциттер мөлшеріне де елеулі өзгерістер байқалады. Тексерудің 3-ші күні бақылау тобындағы лейкоцит мөлшері $9,9 \pm 0,22$ -ден $9,4 \pm 0,21$ болып көтерілсе, ал тәжірибе тобында $9,4 \pm 0,44$ – тен $10,4 \pm 0,33$ – ке өсті. Лейкоциттердің мөлшерінің жоғарылауы, аурудың толық жазылуына мүмкіндік береді.

Ауру бұзаулардың қанының морфологиялық көрсеткіштері 2-кестеден көргеніміздей, дәрілік өсімдік қайнатпасын қолдану кезінде тәжірибелік топ малдары қаны құрамындағы эритроцит, гемоглобин және жалпы белоктың деңгейінің бақылау топтағы малдардың гематологиялық көрсеткіштерімен салыстырғанда айтарлықтай жоғарылағаны көрініп тұр. Ал лейкоцит деңгейінің төмендеуі қабыну процесінің жойыла бастағанын көрсетеді.

2 – кесте. Ауру бұзаулардың қанының морфологиялық көрсеткіштері .

Көрсеткіштері	Мал топтары	Тексеру күндері		
		1	3	5
эритроциттер	т	$6,8 \pm 0,36$	$9,7 \pm 0,28$	$8,4 \pm 0,22$
	б	$6,4 \pm 0,26$	$7,8 \pm 0,32$	$7,4 \pm 0,3$
лейкоциттер	т	$9,4 \pm 0,44$	$10,4 \pm 0,33$	$7,8 \pm 0,19$
	б	$9,9 \pm 0,22$	$9,4 \pm 0,21$	$8,8 \pm 0,26$
гемоглобиндер	т	$85,4 \pm 2,21$	$101,2 \pm 2,33$	$96,4 \pm 2,43$
	б	$88,1 \pm 2,24$	$95,8 \pm 2,36$	$90,4 \pm 2,3$
Жалпы белок	т	$58,3 \pm 0,6$	$67,4 \pm 0,43$	$65,2 \pm 0,4$
	б	$57,2 \pm 0,61$	$62,1 \pm 0,47$	$60,4 \pm 0,43$

Ескерту: т- тәжірибелік топ
б – бақылау топ

Тәжірибе жүргізу барысында біздер жаңа туған бұзаулардың диспепсияға шалдығу жиілігін зерттедік. Ол 3-кестеде көрсетілген. Кестеде соңғы жылдары орта есеппен 392 туылған бұзаудың 48 азық қорыту жүйесі ауруына шалдыққан, бұл туған бұзаулардың 12,15% құрайды. Ауру коэффициенті-0,11%.

Ауырған бұзаулар салмақ жоғалтады, баяу өседі, азыққа тәбеті төмендейді, сол себепті шаруашылыққа шығын келеді. Орта есеппен шаруашылыққа 252757,5 теңге шығын келген. 2016 - 2017 жылдары орта есеппен 87 бұзау өлген. Шаруашылықта 1 жаңа туған бұзаудың құны 10000 теңге, сонда шаруашылыққа 870000 теңге шығын келтіреді екен. Сол себепті диспепсиямен ауырған бұзауларды дер кезінде емдемесе, олар өлім-жітімге ұшырайды.

3-кесте. Бұзаулардың диспепсияға шалдығуы және олардан келетін экономикалық шығын

Жылдар	Сиырлар саны	Туылған бұзаулар		Диспепсияға шалдыққан бұзаулар		Ауруға шалдығу коэффициенті	Аурудан келетін экономикалық шығын (теңгемен)		Өлген бұзаулар		Летальді коэффициент	Өлімнен келетін экономикалық шығын (теңгемен)		Жалпы шығын
		Абс.	%	Абс.	%		1 бұзауға	жалпы	Абс.	%		1 бұзауға	жалпы	
2017	227	230	84,1	36	11,7	0,11	60	2700	21	46,7	0,46	9500	199500	202200
2018	310	313	84,6	49	12,6	0,12	65	3315	24	47,6	0,47	12500	300000	303315
барлығы	537	679		85					45			22000	499500	505515
орташа	268,5	342,5	84,35	42,5	12,15	0,11	62,5	3007,5	42,5	46,9	0,465	11000	249750	252757,5

Қорытынды

1. Шаруашылықтардағы диспепцияға шалдыққан бұзаулардың үлесі орта есеппен 12,15 %. Шаруашылықтар төрт жылда орта есеппен 870000 тенге шығын келген.
2. Екінші топтағы диспепцияға шалдыққан бұзауларды шаруашылықта қолданып жүрген әдіспен емдедік, емдеу мерзімі 7 күнге созылды, диспепциядан айығуы 80 %.
3. Бірінші топтағы диспепцияға шалдыққан бұзауларға біздер ұсынған ем қолдандық, диспепциядан айығу мерзімі 4 күн (100%).
4. Шаруашылықта қолданылып жүрген емдеу әдісі ұзаққа созылады, қымбат және диспепсиядан түгел айықпайды.
5. Біздер ұсынған фитопрепараттық емнен диспепсияға шалдыққан бұзаулар түгел айығады. Емдеу шараларының экономикалық тиімділігі 90,7 теңге.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Базекин Г.В. «Новое в лечении диспепсии телят». Мат. Междунар. конф. ветеринарных терапевтов и диагностов посвященный 70 летию Бурядской гос. Академии им Ф.Р. Филатова. Россия, Улан-Удэ, 2001
2. Шубин А.Е. «Этиология, диагностика и лечения диспепсии телят» Мат. Междунар. конф. ветеринарных терапевтов и диагностов посвященный 70 летию Бурядской гос. Академии им Ф.Р. Филатова. Россия, Улан-Удэ, 2001
3. Молдағұлов М.А., Ермаханов А.М., Есходжаев У.К., Кулдеев А.И., Камбарбеков А.Т.- «Ветеринарлық клиникалық диагностика», Алматы, 2004 ж.
4. Молдағұлов М.А., Ермаханов А.М., Есходжаев У.К., Камбарбеков А.Т. «Жануарлар ауруларының клиникалық диагностикасы» Алматы, 2007 ж.

УДК: 619:616:084

АНТИМИКРОБНОЕ ДЕЙСТВИЕ НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА ПАТОГЕННУЮ МИКРОФЛОРУ

**Заманбеков Нуртлеу Акжолтаевич, Туржигитова Шырын Бактыгереевна,
Корабаев Ерганат Мухамадиевич, Кобдикова Нурзиля Карибасовна,
Сиябеков Сарсенбек Тореханович, Туруспаева Шолпан Джапашевна**

Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, Республика Казахстан

Абстракт. В данной работе приводятся результаты исследований по определению антимикробной активности различных лекарственных растений. Полученные результаты свидетельствуют, что апробированные экстракты лекарственных растений обладают выраженным антибактериальным действием в отношении патогенных возбудителей *St. aureus*, *St. pyogenes*, *E. coli* и могут быть использованы при изготовлении ветеринарных фитопрепаратов для лечения респираторных и желудочно-кишечных заболеваний молодняка сельскохозяйственных животных.

Ключевые слова: лекарственное растение, фитопрепарат, экстракт, питательная среда, эффективность, тест-культура.

Введение. Фитотерапия- сложнейшее, наукоёмкое направление. Они перед другими методами оздоровления имеют ряд преимуществ: экологическая безопасность растений, позволяющая длительное и безопасное применение; эволюционно сложившееся родство между активными веществами растений и физиологически активными веществами организма;

поливалентность действия растений, возможность одновременного лечения растениями основного и сопутствующего заболевания.

Использование антибактериальных средств и химиопрепаратов нередко приводит к развитию различных побочных реакций: аллергии, привыканию к ним патогенной микрофлоры, подавлению иммунной реактивности и снижению эффективности лечения. В отличие от синтетических лекарственных средств они обладают более широким диапазоном, меньшим количеством побочных эффектов и меньшими рисками взаимодействия с другими препаратами [1, 2, 3].

Растительный организм является сложным созданием природы, как по своему химическому составу, так и по отдельным выполняемым функциям. Растительная фауна является богатым источником лекарственных средств. Они в своем составе содержат множества лечебных компонентов, так называемых биологически активных веществ. С этой позиции целесообразно использовать лекарственные растительные ресурсы, которые в свою очередь являются экологически безопасными, в экономическом отношении выгодными и легкодоступными.

Внедрение в ветеринарную практику различных средств фитотерапии актуально ввиду физиологичности их действия, нетоксичности, практически отсутствия побочных эффектов, невысокой стоимости и огромного арсенала выбора. Поэтому разработка препаратов из растительного сырья, их изучение и внедрение в ветеринарную практику имеет большое народнохозяйственное значение. Поэтому изыскание новых препаратов растительного происхождения, изучение их фармакологических свойств и внедрение в широкую ветеринарную практику в настоящее время во всем мире имеет большое научно-практическое значение, тем более богатство флоры нашей страны открывает в этом направлении широкие перспективы.

Известно, что более 30% применяемых в современной медицине препаратов получают из растительного сырья. Фитопрепараты применяются для лечения многих заболеваний, в том числе таких социально значимых, как сердечно-сосудистые, онкологические, инфекционные, заболеваний дыхательной, пищеварительной систем и др., а в ветеринарии, к сожалению, пока еще используются недостаточно [4, 5].

Установление механизма действия тех или иных биологически активных лекарственных веществ чрезвычайно важно как с теоретической, так и с практической точки зрения. Ясное представление об этом позволяет более рационально использовать лекарственные средства, дает возможность наметить путь к созданию новых, более совершенных лекарств [6, 7].

Методики и материалы. Основной вопрос, касающийся действия биологически активного и лекарственного вещества на микробов-возбудителей инфекционных болезней, это вопрос об изменении под влиянием исследуемого вещества процессов обмена веществ микробной клетки. Наличие изменений со стороны основных реакций обмена веществ микроба будет свидетельствовать об активном действии лекарственного вещества [1, 4].

Обычно различают два типа антибактериального действия: бактерицидное действие, в результате которого наступает гибель бактерий, и бактериостатическое действие, проявляющееся в остановке роста и размножения бактерий с сохранением их жизнеспособности [6].

Изучение антимикробной активности проводят в отношении патогенных микроорганизмов методом серийных разведений в жидкой питательной среде [3].

Первая в ряду пробирка содержит вдвое больше среды, чем все последующие. К экстрактам, приготовленным из лекарственных растений прибавляют из расчета 1:40. За тем путем последовательных разведений растворов получают ряд убывающих концентраций данного экстракта. Препараты испытывают в разведениях 1:40 - 1:320. В последнюю пробирку со средой не добавляют, она служит контролем.

Таким образом, в первую пробирку наливают 4 мл среды и 0,2 мл испытуемого экстракта растений; в последующие прибавляют по 2 мл среды. Из первой пробирки переносят по 2 мл в последующие и из последней удаляют 2 мл.

После этого в каждую пробирку заливают по 0,2 мл культуры бактерий, равной по мутности одно миллиардному стандарту и разведенной в 10 раз.

В качестве тест-культуры можно использовать штаммы грамположительных бактерий (стафилококк золотистый) и штаммы грамотрицательных бактерий (кишечная палочка). Контролем опытных препаратов являются посевы тех же микроорганизмов на питательные среды, не содержащие испытуемых препаратов.

Посевы, как опытные, так и контрольные, выдерживают в течение одной сутки в термостате при температуре равной 37⁰С, после чего учитывают результаты экспериментов.

Эффективность препаратов оценивают по наличию роста колоний исходных микроорганизмов визуально и по результату микроскопии мазков, окрашенных по Грамму. Пользуются приблизительной оценкой роста на глаз, выражая ее крестами. Такой способ оценки, несмотря на его простоту, является в большинстве случаев достаточно точным, так как решающее значение при оценке роста в опытах придается лишь значительным различиям; например, есть рост- нет роста; пышный рост – еле заметный; рост и т.п.

Результаты и их обсуждение. В качестве определения антимикробных свойств нами были приготовлены концентрированные экстракты из следующих лекарственных растений: корень солодки (*Glycyrrhiza glabra*), листья подорожника (*Plantago glabra*), трава мать-и-мачехи (*Tussilago farfara*), трава душицы обыкновенной (*Origanum vulgare*), корневища алтея лекарственного (*Althaea officinalis*), листья фиалки трехцветной (*Viola tricolor*).

В лаборатории кафедры «Клиническая ветеринарная медицина» КазНАУ были приготовлены экстракты из выше указанных лекарственных растений.

Проведенными исследованиями установлено более выраженные бактерицидные свойства экстрактов из корня солодки красной, листьев подорожника, корневища алтея лекарственного проявились в разведении 1:40 - 1:160, трав мать – и-мачехи и душицы обыкновенной и листья фиалки трехцветной в разведении 1:40 -1:80, бактериостатические свойства экстрактов корня солодки красной, листьев подорожника, корневища алтея лекарственного проявились в разведении проявились: у– 1:80 - 1:320, трав мать – и-мачехи и душицы обыкновенной и листья фиалки трехцветной в разведении – 1:80 - 1:160.

В ниже прилагаемой таблице приводятся результаты определения антимикробной активности экстрактов из различных лекарственных растений.

Таблица 1 – Антимикробная активность экстрактов лекарственных растений

№ п/п	Экстракты лекарственных растений	Тест-культура					
		Str.pyogenes		St.aureus		E.coli	
		Б/цид. свойства	Б/стат. свойства	Б/цид. свойства	Б/стат. свойства	Б/цид. свойства	Б/стат. свойства
1	Корень солодки	1:160	1:320	1:80	1:320	1:40	1:80
2	Листья подорожника	1:160	1:320	1:80	1:160	1:40	1:80
3	Трава мать-и-мачехи	1:80	1:160	1:80	1:160	1:40	1:80
4	Трава душицы обыкновенной	1:80	1:320	1:80	1:160	1:80	1:160
5	Корневища алтея лекарственного	1:160	1:320	1:80	1:320	1:40	1:80
6	Листья фиалки трехцветной	1:80	1:320	1:80	1:160	1:80	1:160

Примечание: Б/цид. - бактериоцидные свойства; Б/стат. – бактериостатические свойства

Отсюда следует отметить, что выраженные бактериоцидные и бактериостатические действие апробированных лекарственных растений, по-видимому, обусловлено наличием в химическом составе этих растений различных компонентов, в частности, эфирных масел, гликозидов, алколоидов, дубильных веществ и аскорбиновой кислоты [6, 7].

Выводы. Таким образом, полученные результаты проведенного опыта свидетельствуют, что экстракты лекарственных растений обладают выраженным антибактериальным действием в отношении патогенных возбудителей *St. aureus*, *St. pyogenes*, *E. coli* и могут быть использованы при изготовлении ветеринарных фитопрепаратов для лечения респираторных и желудочно-кишечных заболеваний молодняка сельскохозяйственных животных.

Список использованных источников

1. Демич М.В. Механизм действия дезинфицирующих веществ на бактерии. – Днепропетровск, 1979. – 68 с.
2. Першин Г.М. Методы экспериментальной химиотерапии. – М., 1971. – 96 с.
3. Лочкарев В.А. Повышение эффективности лечения при бронхопневмонии у телят// Ветеринария, №11.- 2000.-С.38.
4. Якупова Г.М. Эффективность различных методов лечения телят, больных неспецифической бронхопневмонией: дисс. канд. вет. наук.- Казань, 2010.- 125 с.
5. Лочкарев В.А. Повышение эффективности лечения при бронхопневмонии у телят // Ветеринария.-2000.-стр.11-13.
6. Бирюков И.В. Эффективность применения некоторых лекарственных растений при профилактике болезней органов дыхания у телят// Сб. статей XII-Межд. научно-практич. конф. «Аграрная наука сельскому хозяйству», Книга 3, Барнаул, 2017.-С. 245-401.
7. Молдахметова К.И., Заманбеков Н.А., Тулепова Г.К., Тлеуалиева Т.Е., Умбетжанов К.Ж. Влияние настоя душицы обыкновенной на динамику иммуноглобулинового состава сыворотки крови телят// Сб материалов XIII-Межд научно-практич. конф. Книга 2., Барнаул, 2018.-С.-410-412.

ОӘЖ 638.121.246.2

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ЖЕРСІНДІРІЛГЕН БАЛ АРАЛАРДЫҢ ЭКСТЕРЬЕРЛІК ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Отарбек Акерке Бақытқызы¹

Ғылыми жетекшілері – а.ш.ғ.к. Нуралиева Ұ.А.¹, а.ш.ғ.к. Джетписбаева Б.Ш²

¹ Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

² Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Абстракт: Қазақстанның Оңтүстік-шығыс аймақтары жағдайында бал өнімділігін арттыру үшін, шаруашылыққа пайдалы қасиеттерін, жоғарғы өнімділігін ескере отырып, омарталарда карпат және краинка бал ара тұқымдарын және оның будандарын өсіру ұсынылып отыр.

Кілттік сөздер: ара, экстерьер, омарта

Abstract: In the South-Eastern regions of Kazakhstan it is proposed to increase beef productivity, to increase the productivity and high productivity of the farm, cultivation of carp and carrots bee seeds and herbs in apiaries.

Keywords: beak, exterior, apiary

Кіріспе. Бүгінгі таңда Қазақстанның ара шаруашылығы қайта өрлеу кезеңін бастан кешіруде. Саланың жаңа даму тарихы Республикамыздың тәуелсіздік алғанынан басталды. Оған маңызды түрткі болған – Қазақстан Республикасының «ара шаруашылығына байланысты Заңның» қабылданғаны және Қазақстан омарташыларының «Бал-Ара» Ұлттық Одағының құрылуы.

Қазақстанның кең алқаптары мен географиялық жағдайы ірі кешенді Ара шаруашылығын дамытуға жақсы жағдай жасай алады. Сонымен қатар, саланың дамуын тежеп тұрған кейбір сұрақтарды міндетті түрде шешуіміз керек.

Соңғы онжылдықтағы шешілмеген мәселенің бірі ара ұяларының тұқымаралық гибридизациясы. Бұл мәселе тек осы ауданда ғана емес, сонымен қатар Республикамызда, халықаралық деңгейде өзекті болып отыр. Ұлттық жерсіндірілу талаптарының жоспарына сүйенбей кейбір жерлерге аналық араларды әкеліп жатыр. Тұқымның жерсіндіру жоспарының кеңестік мамандарың бал ара тұқымдарының шаруашылыққа-пайдалы белгілері мен оны дамыту үшін табиғи-климаттық жағдайлардың арасында қатаң келісілуін талап етеді.

Яғни, тұқымның жерсіндіру жоспарының аудандар мен облыстарда нақтыланған табиғи-климаттық және бал жинау тәсілдері өздеріне ғана тән таза тұқымды ара ұяларын өсіруді айтқан. Қазақстанның оңтүстік-шығысында балды араларды өсіруде міндетті түрде жергілікті бал жинау жағдайларына сәйкес және ара ұясының биологиялық ерекшелігіне сүйене отырып негізделген технологияны сақтап отыру керек.

Осыған байланысты, оңтүстік-шығыстағы ара шаруашылығының аудандарында жерсіндірілген тұқымдық құрамы мен өнімділігінің көрсеткіштерін зерттеу - ғылыми-тәжірибелік жағынан қажетті мәселе және тәжірибиелік өзектілігі басым болып отыр.

Ара шаруашылығының халық шаруашылығына қажеттілігі тікелей омарталардан алынған бірқатар құнды өнімдермен (ара балы, балауыз, ара желімі, тозаң, аналық ара сүті және ара уы) ғана шектеліп қоймайды. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын дамытудың болашақ жоспарларында, әсіресе жерді мұқият пайдаланудың және ауыл шаруашылық өсімдіктерінің өнімділігін көбейтудің нәтижесінде ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруді одан әрі арттыра түсу көзделіп отыр. Осы бір жалпы халықтық міндетті орындау үшін негізгі қайнар көзінің бірі-энтомофильдік ауыл шаруашылық дақылдарын аралармен тозандандыру.

Ара шаруашылығы мал шаруашылығының бір саласы болып саналады, бірақ бал аралары басқа ауыл шаруашылығы малдарынан айырмашылығы биологиялық қасиеттерімен ерекшеленеді. Араларды буынаяқтылар тобына жатқызғанмен, ара ұясы біртұтас биологиялық және шаруашылық белгілері бойынша күрделі құрылымды. Аналық, аталық және жұмысшы ара отбасыз бөлек азықтанып, көбейе алмайды. Жұмысшы аралар ара отбасының барлық белгілерімен сипатталады, бірақ ұрпақ беру үдерісіне қатыспайды, бірақ ұрпақтарын азықтандыру және тағы басқада ұя жұмыстарына, сонымен қатар жұмысшы аралардың шаруашылыққа пайдалы қасиеттерін ұрпағына тұқым қуалауға қатысады.

Жер шарындағы әр аудандарында бағалы бал араларының тұқымдарын қалыптастыру бұрынғы дәуірден басталып тұрақтандырылған, бал араларының көлемді шоғырлануы әр түрлі ауа райы жағдайына байланысты болып келеді.

Ғалымдардың жарияланған еңбектеріне сәйкес бірнеше бал ара тұқымдары Қазақстанның әр түрлі табиғи - экономикалық аумақтарында таралған.

Қазақстанның территориясында бал араларының (*Apis mellifera* L.) 3 түрі сақталып өсіріледі : 1.Карпат арасы - *Apis mellifera carpatica*; 2. Орта орыс арасы - *Apis mellifera mellifera* L.; 3. Краин арасы - *Apis mellifera carnica* Pollm.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Омартадағы аралардан шілде айының басында 5-10 ұялардан әрқайсынан 30-дан жерсіндірілген ара зерттеуге алынды. Өлшеуді бинокулярлы МБС-10 микроскоппен және окулярлы микрометрмен жүргізеді. Ол 100 бөлік шкаламен бөлінген. Еттұмсық ұзындығы окуляр-микрометрді қолдану арқылы анықталды. Кубитальді индексті алдыңғы қанаттағы үшінші кубитальді ұяның «а» жилкасы ұзындығының «б» жилкасы ұзындығына қатынасымен анықталады және пайызбен көрсетіледі.

$$K = \frac{a}{b} \times 100\%$$

Тергит ұзындығын ара денесінің осі бойынша алу қабылданған, сондықтан тергит ұзындығы оның енінен кіші болады. Енін шартты түрде тергиттің шығыңқы бөліктерінің арақашықтығын өлшеу арқылы анықталды. Стернит мөлшерлері тергит мөлшерлерімен

байланысты болады. Балауыз әйнегінің ұзындығы және енінің өлшемдері үшінші стернитте анықталды. D тұмсық = $a+b+v$. Препаратты микроскоп столына окуляр-микрометрдің астына орналастырады. Окуляр-микрометрмен a, b және v арақашықтығын тауып, қандай сан екенін анықтайды. Тергит ұзындығын ара денесінің осі бойынша алу қабылданған, сондықтан тергит ұзындығы оның енінен кіші болады. Енін шартты түрде тергиттің шығыңқы бөліктерінің арақашықтығын өлшеу арқылы анықтайды. Стернит мөлшерлері тергит мөлшерлерімен байланысты болады. Балауыз әйнегінің ұзындығы және енінің өлшемдер үшінші стернитте Гетце бойынша анықталды. Окуляр-микрометрді бөлу шкаласы радиольды ұяның өсуінің бойымен байланыстырады

Нәтижелерді және оларды талқылау.

Бал ара тұқымдарының экстерьерлік белгілерін анықтау мақсатында «Добрый мед» жеке шаруашылықта крайнка бал ара тұқымының 5 ұясынан (№35, №42, №48, №44, №77) 30 дана жұмысшы аралар зерттелді. Алынған мәліметтердің статистикалық өңдеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

Бал ара тұқымдылығын анықтайтын белгілерге кубитальді индекс, дискоидальді жылжу, кеудесінің және тергиттерінің түсі жатады. Жұмысшы аралардың тергиттері күміс түстес мамықты, кеуде және құрсағы сұр күміс түсті болып келген.

Жұмысшы аралардың еттұмсығының ұзындығы $6,50 \pm 0,03$ мм және $6,56 \pm 0,06$ мм; 3-ші және 4-ші тергит қосындысы $4,51 \pm 0,04$ мм және $4,70 \pm 0,04$ мм; 3-ші стернит ұзындығы - $2,42 \pm 0,02$ мм және $3,21 \pm 0,01$ мм; балауыз әйнегінің ені - $2,00 \pm 0,15$ мм және $2,14 \pm 0,01$ мм; балауыз әйнегінің ұзындығы - $1,12 \pm 0,00$ мм және $1,30 \pm 0,01$ мм; қанатының ұзындығы - $9,35 \pm 0,03$ мм және $9,55 \pm 0,06$ мм; қанаттының ені - $3,02 \pm 0,01$ мм және $3,27 \pm 0,04$ мм аралықтарында анықталды.

2018 жылдың маусым және тамыз айларында «Добрый мед» жеке шаруашылығында крайнка будан араларының 30 дана жұмысшы аралары зерттелінді. Алынған мәліметтердің статистикалық өңдеу нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Крайнка тұқымды аралардың еттұмсығының ұзындығы ($6,6 \pm 0,03$) көрсеткіштерінің жоғарылығы $P > 0,95$ сенімділікпен делелденеді. Бұл ара топтарын дене салмағы көрсеткіштері бойынша салыстырғанда, крайнка тұқымы араларының салмағы жоғарылығы (118 мг) анықталды және бұл айтарлықтай сенімділікпен делелденбейді. Крайнка тұқымды аралардың дискоидальді жылжуы мен кубитальді индексі көрсеткіштері олардың морфо-этологиялық стандарттарына сәйкес келеді, ал крайнка бал ара тұқымы бұл көрсеткіштері карпат тұқымды аралардың көрсеткіштеріне жақын келетіні көрсетілген.

Ұ.Ә. Нұралиеваның зерттеулерінде карпат ара тұқымдарының экстерьерлік белгілерін анықтауда, жұмысшы араларының салмағы 109 – 116 мг аралығын құраған. Негізгі экстерьерлік белгілердің мәндерінің және өзгергіштік коэффициентінің (1,40-9,10) өзгергіштігінің ауытқулары жұмысшы аралар зерттелуші белгілері бойынша салыстырмалы біркелкілігін ($P > 0,95$ және 0,99) дәлелдеген. Карпат популяциясының жұмысшы араларында оң дискоидальді жылжу өте тұрақты екенін Ұ.Ә.Нұралиеваның зерттеулері бойынша жұмысшы араларында 97-100 % оң дискоидальді жылжу және тек 1-3 % - теріс дискоидальды жылжу анықталған. Ал зерттелуші жұмысшы аралардың кубитальді индексі $45,86 \pm 1,20$ және $42,70 \pm 1,05$ аралығында анықталды ($P > 0,99$ және 0,999), бұл дискоидальді жылжуы және кубитальді индексі бойынша зерттелуші бал ара тұқымы таза тұқымдылығы екенін дәлелдеген [53].

Кесте 4 - «Добрый мед» жеке шаруашылығында крайнка бал ара тұқымының жұмысшы араларының экстерьерлік белгілері

Белгілері	№ 35 ұя n=30		№ 42 ұя n=30		№ 48ұя n=30		№ 44 ұя n=30		№ 70 ұя n=30	
	M±m	Cv,%	M±m	Cv,%	M±m	Cv,%	M±m	Cv,%	M±m	Cv%
Еттұмсығының ұзындығы,мм	6,5±0,02	1,60	6,47±0,03	4,0	6,7±0,06	1,02	6,5±0,04	3,30	6,49±0,04	3,30

3-ші және 4-ші тергит уммасы, мм	4,53±0,02	2,80	4,50±0,05	4,70	4,56±0,06	7,10	4,62±0,04	6,50	4,62±0,04	6,50
3-ші стернит ұзындығы, мм	2,98±0,02	3,40	3,01±0,01	1,70	2,28±0,02	4,40	2,29±0,01	1,90	2,29±0,01	1,90
Балауыз әйнегінің ені, мм	2,00±0,15	2,90	2,00±0,15	2,90	2,12±0,01	3,40	2,14±0,01	3,60	2,14±0,01	3,60
Балауыз әйнегінің ұзындығы, мм	1,10±0,00	2,40	1,30±0,01	4,80	1,14±0,01	4,40	1,21±0,01	5,50	1,21±0,01	5,50
Қанаттының ұзындығы, мм	9,33±0,03	1,80	9,47±0,03	1,80	9,52±0,06	3,50	9,46±0,04	2,50	9,46±0,04	2,50
Қанаттының ені, мм	3,00±0,01	2,10	3,10±0,01	1,30	3,26±0,03	4,40	3,23±0,01	2,50	3,23±0,01	2,50
Кубитальді индексі, %	42,80±1,54	10,2	42,71±1,40	9,26	42,70±1,05	6,94	43,20±1,65	10,7	43,20±1,65	10,7
Дискоидальді жылжуы, % оң теріс бейтарап	97% 3,0% - -		97% 3,0% - -		98% 2,0% - -		98% 2,0% - -		97% 3,0% - -	
Салмағы, мг	110		115		116		118		113	

Кесте 2- «Добрый мед» жеке шаруашылығында краинка жұмысшы бал араларының морфо-биологиялық және шаруашылыққа пайдалы белгілері (2018 ж)

Бал ара топтары	Денесінің түсі	Еттұмсығының ұзындығы, мм	C _v , %	Дискоидальді жылжуы, %			Кубитальді индексі, %	C _v , %	Салмағы, мг	Мерленген бал түсі	Бал аралардың мінез-құлқы		
				+	-	0					Ұяны ашуда	Кәрезді қарауда	Жазғы белсенділігі
Краинка (n=30)	Сұр күміс түсті	6,6±0,03	1,02	95	5	-	45,5±0,55	4,3	110	ақ аралас	Ынтымақшыл	кәрезде қалады	өте жоғары

«Крестьянское хозяйство» шаруашылығында 200 бал ара ұясы карпат бал ара тұқымынан құралған. 2015 жылдың маусым және тамыз айларында әр ұядан 30 дана жұмысшы аралар зерттелінді. Алынған мәліметтердің статистикалық өңдеу нәтижелері 3 -кестеде көрсетілген.

Карпат бал ара тұқымының жұмысшы араларының еттұмсығының ұзындығы 6,7±0,03мм, алдыңғы қанатының ұзындығы 9,59±0,04мм, 3-ші тергит ұзындығы 2,29±0,08мм, 3-ші стернит ұзындығы 2,79±0,09мм, балауыз әйнегінің ұзындығы 1,14±0,04мм, балауыз әйнегінің ені 2,19±0,03мм, кубитальді индексі % 49,53±0,55, дискоидальді жылжуы 95% оңдылықты көрсетті. Бұл мәліметтер зерттелуші аралар карпат тұқымына жататындығын және осы тұқымның морфоэтологиялық стандартына сәйкес келетіндігін дәлелдейді.

Кесте 3 - «Крестьянское хозяйство» шаруашылығындағы карпат жұмысшы бал араларының экстерьерлік белгілері (2018 ж)

Белгілері	Бал ара тобы
	карпат (n=30)
Еттұмсығының ұзындығы, мм	6,7±0,03

Алдыңғы қанатының ұзындығы, мм	9,59±0,04
3-ші тергит ұзындығы, мм	2,29±0,08
3-ші стернит ұзындығы, мм	2,79±0,09
Балауыз әйнегінің ұзындығы, мм	1,14±0,04
Балауыз әйнегінің ені, мм	2,19±0,03
Кубитальді индексі	48,50±0,52
Дискоидальді жылжуы,% теріс	4
оң	95
бейтарап	3

Зерттеулеріміз бойынша карпат бал ара тұқымының жұмысшы араларының еттұмсығының ұзындығы (6,7±0,03мм), алдыңғы қанатының ұзындығы (9,59±0,04мм) және 3-ші стернит ұзындығы (2,79±0,09мм) басқа тұқымдарға қарағанда ұзындық көрсеткіштері бойынша жоғары екендігі $P > 0,99$ сенімділікпен анықталды. Дискоидальді жылжуы (95%) оңдылықты көрсетуі бұл аралардың карпат ара тұқымының стандартына сай екенін көрсеті. Карпат тұқымды аралардың еттұмсығының ұзындығы (6,7±0,03) $P>0,95$ сенімділікпен делелденеді.

А.А. Плахова Новосибирск облысында карпат, орта орыс тұқымды және жергілікті будан араларының экстерьерлік белгілерін салыстырғанда жергілікті будан аралары кубитальді индексі (52,76±0,0216) және дискоидальды жылжуы (82% теріс) бойынша орта орыс тұқымды араларға ұқсастығы анықталған [1].

В.А. Губиннің мәліметтері бойынша карпат араларымен салыстырғанда орта орыс араларының дискоидальді жылжуы бойынша айырмашылықтары бар, өйткені негізінен орта орыс араларында дискоидальді жылжуы 96-100 % терістікті көрсетеді. Көп жағдайда карпат араларының дискоидальді жылжуы түрлік белгі ретінде қолданылады. Карпат араларының денесінің сұр түсті болуы тән, артқы құрсақ жағындағы 2-5 тергиттері сұр белгіні береді. Олардың краинка араларынан айырмашылығы құрсақ бөлігінің ірілеу болуы (үшінші және төртінші тергит ұзындығы - 4,97 мм) және қанаттарының ұзындығында (алдыңғы қанаттының ұзындығы- 9,45 мм) болып табылады [2].

И.И. Мерцин 2002-2003 жж оқшауланған бөлімдерде аналықтарды шағылыстыру жүргізіп, қысқа мезгілде таза тұқымды карпат араларынан жаңа типі – Раховский шығарған. Бұл ара типтерінің еттұмсығының ұзындығы 6,61±0,05 мм (lim=6,48-6,78), кубитальді индексі 2,81±0,04 (lim=2,3-3,28) және дискоидальды жылжуы 97,3%.

Ресей ғалымдарының зерттеулерінде карпат ара тұқымдарының отбасы ынтымақшыл, бал мөрі ақшыл «құрғақ», ара отбасылары аналық араны таңдауда жақсы қабылдайды, осыған қарамастан жазғы кездері жұмысты тоқтатпайды, олар ара ұяларын бағалауда кәрездерде тыныш отырады.

Тұқымдарға селекция жұмысын тереңдетіп жүргізуде селекционерге жұмысшы аралардың морфологиялық белгілерін зерттеу жеткіліксіз, өйткені ата-анасының (аталық пен аналық ара) сырт-пішіні де тұқымқуалаушылыққа әсер етеді. Жұмысшы араларға қарағанда аталық және аналықтың морфобиологиялық белгілерінің өзгеруі тұрақты [3].

Ата-аналарының сырт-пішінін сипаттауда, экстерьерлік белгілерін зерттеуде көлемді жүргізу өте қажет етеді. Бал ара тұқымының аталық-аналық араларының экстерьерлік көрсеткіштерін толық алу мүмкін емес, өйткені әдебиеттерде нақты мәліметтер жоқ. Бір қатар авторлар экстерьерлік белгілеріне жеке ғана үстіртін атап өткен.

«Крестьянское хозяйство» және «Добрый мед» жеке шаруашылықтардағы карпат және краинка ұрықтанбаған аналық бал араларының экстерьерлік белгілері бойынша зерттеулер жүргізілді, алынған мәліметтердің статистикалық өңдеу нәтижелері 4 - кестеде көрсетілген.

Карпат бал араларының аналығының денесінің түсі бір қалыпты қара-сұр, құрсақ бөлігі жақсы дамыған (3-ші тергитінің ұзындығы $3,29 \pm 0,02$ мм және 3-ші тергит ені $11,09 \pm 0,02$ мм). Ұрықтанбаған аналықтың салмағы $231 \pm 5,65$ мг.

Краинка бал араларының ұрықтанбаған аналығының денесінің түсі ашық сұр, 3-ші тергитінің ұзындығы $3,27 \pm 0,02$ мм, 3-ші тергит ені $10,54 \pm 0,08$ мм. Аналығының салмағы $213,30 \pm 6,83$ мг. Аналық аралардың өзіне тән қасиетіне кубитальді индексіде әсер етеді: 2,5, 2,8, 3,0. Дискоидальді жылжуы аналық араларда, жұмысшы аралардағыдай карпат ара тұқымында 95%-оң, жергілікті краинка бал араларда 82%-оңды көрсетті.

Кесте 4 - «Крестьянское хозяйство» және «Добрый мед» жеке шаруашылықтардағы карпат және краинка ара тұқымдарының ұрықтанбаған аналық бал араларының экстерьерлік белгілері (2018 ж)

Белгілері	Карпат (n=10)		Краинка(n=10)	
	M ± m	Cv%	M ± m	Cv%
Салмағы, мг	$231 \pm 5,65$	7,68	$213,30 \pm 6,83$	9,39
Алдыңғы қанатының ұзындығы, мм	$9,98 \pm 0,08$	2,44	$9,96 \pm 0,09$	2,68
Алдыңғы қанатының ені, мм	$3,32 \pm 0,05$	4,52	$3,28 \pm 0,05$	4,77
3-ші тергит ұзындығы, мм	$3,29 \pm 0,02$	1,93	$3,27 \pm 0,02$	1,62
3-ші тергит ені, мм	$11,09 \pm 0,02$	0,62	$10,54 \pm 0,08$	2,25
3-ші стернит ұзындығы, мм	$3,64 \pm 0,02$	1,71	$3,46 \pm 0,02$	2,03
3-ші стернит ені, мм	$5,42 \pm 0,03$	1,63	$5,35 \pm 0,03$	1,85
Кубитальды индексі, мм	$3,41 \pm 0,11$	9,52	$3,00 \pm 0,12$	8,70

Өзгергіштік коэффициенті барлық ара топтарында салмағы, алдыңғы қанатының ұзындығы және кубитальді индексі бойынша жоғары болды. Бірнеше ғалымдардың (2001) зерттеулерінде карпат ара тұқым ішіндегі түрі «Вучковский» аналық араларының алдыңғы қанаттының ұзындығы ($9,80 \pm 0,018$) мм, ені ($3,25 \pm 0,023$) мм; кубитальді индексі - ($3,43 \pm 0,13$); дискоидальді жылжуы 86 % оң, нейтралді 4,3% және теріс 9,7% көрсеткен. Құрсақ бөлігінің түсі қарадан ашық қоңырға дейін. Орташа салмағы аналық кәрезден шыққанда 222 мг, жұмыртқалауда 223 мг, ара отбасының жазғы белсенділігі жоғарлауда 360 мг болатынын көрсетті.

Аталық аралардың сырт белгілеріне қарағанда, аналық аралардың және жұмысшы аралардың экстерьерлік белгілерін зерттеуде әдетте үлкен көңіл бөлінеді. Жұмысшы аралардың экстерьері отбасының өнімділігіне байланысты болса, аналық аралардың экстерьері – жұмыртқалағыштығына байланысты болады [4]. Дегенмен бұл мәселе әлі жеткілікті зерттелмеген. Бірақта аталық аралардың экстерьерінің біршама болса маңызы бар, аталықтың гаплоидты фенотипіне байланысты, аналықтың генотипінің сипаттамасын толығымен береді. Таза тұқымды аналықтар бір типті аталықтар шығарады. Карпат ара тұқымының аталықтарының (8-кесте) құрсақ және көкірегі сұр, тергиттінің түсі қара, сарысыз. Салмағы $228,77 \pm 2,81$ мг, кубитальді индексінің мәліметі бойынша орташа $2,00 \pm 0,01$ -50 % көрсетті.

Краинка ара тұқымының аталығы карпаттық ара тұқымының аталық араларына ұқсас келеді. Салмағы $222,37 \pm 2,50$ мг, кубитальді индексі $2,15 \pm 0,01$ -50% көрсетті. Барлық бал ара топтарының дискоидальді жылжуы аналық және жұмысшы араларына сәйкес келеді. Аталық бал араларының экстерьер белгілері бойынша зерттеуде карпат тұқымды бал араларының аталықтарының экстерьерлік белгілерінің көрсеткіштері біршама ұқсастығы анықталды. Карпат тұқымды бал араларының аталықтарының салмақ көрсеткішінің ($270,53 \pm 2,81$) және жергілікті будан араларына қарағанда жоғарылығы $P=0,999$ сенімділікпен делелденді.

Ең жоғары өзгергіштік бал араларының аталықтарының салмағы және кубитальді индексі бойынша анықталды (Cv 4,02-6,05%).

Бірнеше ғалымдардың зерттеулерінде карпат ара тұқымының «Вучковский» түрінің аталықтарының көлемі бірдей, алдыңғы қанатының ұзындығы орташа $(12,25 \pm 0,018)$ мм, ал ені- $(4,08 \pm 0,008)$ мм, кубитальді индексі- $(2,02 \pm 0,027)$; дискоидальді жылжуы 90,2% оң, нейтралді 6,2% және теріс 3,6% көрсеткен. Орташа дене салмағы 226 мг. Кеуде бөлігі қоңыр, кейде сұр, тергиттерінде сарысы жоқ [5].

Кесте 5 - «Крестьянское хозяйство» және «Добрый мед» жеке шаруашылықтардағы карпат және краинка аталық бал араларының экстерьерлік белгілері (2015ж)

Көрсеткіштер	Карпат (n=30)		Краинка (n=30)	
	M±m	C _v %	M±m	C _v %
Салмағы,мг	228,77±2,47	5,81	222,37±2,50	6,05
Еттүмсүк ұзындығы,мм	4,05±0,01	0,90	4,04±0,01	0,78
Алдыңғы қанаттының ұзындығы,мм	12,36±0,03	1,42	12,35±0,02	0,79
Алдыңғы қанаттының ені,мм	4,10±0,01	1,02	4,06±0,01	0,95
3 және 4 тергит ұзындығы,мм	5,84±0,01	1,02	5,71±0,01	0,81
3-ші стернит ұзындығы,мм	2,36±0,02	0,88	2,33±0,01	2,16
3-ші стернит ені,мм	4,09±0,01	1,02	4,01±0,01	0,90
Кубитальді индексі	2,00±0,01	4,02	2,15±0,01	4,04

Қорытындылай келе, Қазақстанның Оңтүстік-шығыс аймақтарындағы жерсіндірілген бал ара тұқымдарына жүргізілген зерттеулер нәтижесінде келесі тұжырымдарға жетті:

1. «Добрый мед» шаруашылығындағы краинка бал ара тұқымдары экстерьерлік белгілері бойынша краинка араларының морфоэтологиялық стандартына сәйкес келеді. Жұмысшы араларында 95 % оң дискоидальді жылжу және 1-3 % - теріс дискоидальды жылжу, кубитальді индекс $45,86 \pm 1,20$ және $42,70 \pm 1,05\%$ аралығында анықталды ($P > 0,99$ және $0,999$).

2. «Крестьянское хозяйство» жеке шаруашылығындағы карпат ара тұқымының морфо-биологиялық және шаруашылыққа пайдалы белгілері бойынша осы тұқым стандарттарына сәйкес келеді. Карпат бал ара тұқымының жұмысшы араларының еттүмсүгінің ұзындығы $(6,7 \pm 0,03\text{мм})$ краинка бал ара көрсеткіштерінен жоғары болды ($P > 0,95$).

3. Карпат жұмысшы аралары краинка ара тұқымына қарағанда алдыңғы қанаты $0,21-0,31$ мм, 3-ші стернит $0,31-0,54$ мм ($P > 0,99$) ұзын болды, ал балауыз әйнегінің ені $0,45$ мм ($P > 0,99$) кем болды.

4. Ұрықтанбаған аналық бал араларының салмағы карпат тұқымында (231 мг), краинка араларына (220 мг) қарағанда 11 мг жоғары, ал алдыңғы қанаттарының ұзындығы $0,11$ мм, ені $0,4$ мм артық болды.

5. Краинка бал араларының негізгі экстерьерлік белгілері, кубитальды индексі (47,60%) және дискоидальды жылжуы (85%) бойынша карпат бал ара тұқымына ұқсастығы анықталды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Пехлик П. Карпатские пчелы в Эстонии // Пчеловодство. - 2006. - №7.- С.63-64.
2. Нұралиева Ұ.Ә. Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында өсірілетін бал ара тұқымдарының өнімділігі мен биологиялық қасиеттері. Алматы -2010 ж. 15-100 б.
3. Моринов В.С. Корреляция экстерьерных признаков у приокских пчел // Современные направления научно-технического прогресса в пчеловодстве.- Рыбное, 2007.- С. 74-79.
4. Кривцов Н.И. Возможности селекции семей // Пчеловодство.-2006.- №2- С.-5-6.
5. Жексекенев З.Ж., Рогожников Е.И. и др. Араларды бағалау жөніндегі нұсқау.- Өскемен, 2004.- 45с.

УДК 635.4.01/09.

АҚМОЛА ОБЫЛЫСЫНЫҢ ЕГІН АЛҚАБЫНАН TRICHODERMA ТУЫСЫНА ЖАТАТЫН САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫ БӨЛІП АЛУ

Шуменова Н. Ж.¹, Баимбетова Э.М.²

¹Техникағылымдарының магистрі, ассистенті, С Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

²PhD докторы, ассистенті, С Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

Кілт сөздер: in vitro, идентификация, топырақ, фитопатогенді саңырауқұлақ.

Төменгі мақалада ең негізгі оңтайлы ортаны таңдау. Саңырауқұлақтардың өсіп жетілуіне белсенділіктерін арттыру үшін қоршаған орта жағдайлар: ылғалдылық, температура, қышқылдық, жарық, оттегінің атқаратын қызметі өте зор. Осы факторлардың әсері басқа жағдайлардың өзгеруімен қатысты. Ең негізгі оңтайлы ортаны таңдау. Ең негізгісі, жеке факторлардың әсер етуі, әрі қарай жалғасуы сәйкестікті қажет етеді. Trichoderma туысының саңырауқұлақтарын Ақмола облысының егін алқаптарындағы топырақтан бөліп алып, түрлі құрамына жан-жақты талдау жасай отырып, in vitro жағдайында көптеп өсірудің оңтайлы жағдайын анықтау.

Trichoderma тектес саңырауқұлақ микроорганизмдері әртүрлі биологиялық белсенді заттардың жоғары продукциялаушы белсенділігіне байланысты ғылым мен өнеркәсіп үшін қолданбалы маңызы бар, осыған байланысты олар адам қызметінің түрлі салаларында табысты қолданылады. Алайда, барлық түрлер биотехнологиялық маңыздылығы тұрғысынан толық зерттелмеген, бұл осы бағыттағы жұмыстардың өзектілігін алдын ала анықтайды. Тағы айтып кететін бірнеше фактор көп жылдар бойы Қазақстанның түрлі өңірлеріндегі топырақтың түрлік құрамын зерттеу жұмыстарын жүргізбеуі. Жобаның ғылыми маңыздылығы Trichoderma тектес саңырауқұлақтарды идентификациялау үшін молекулалық-генетикалық әдістерді қолданбалы пайдалану болып табылады.

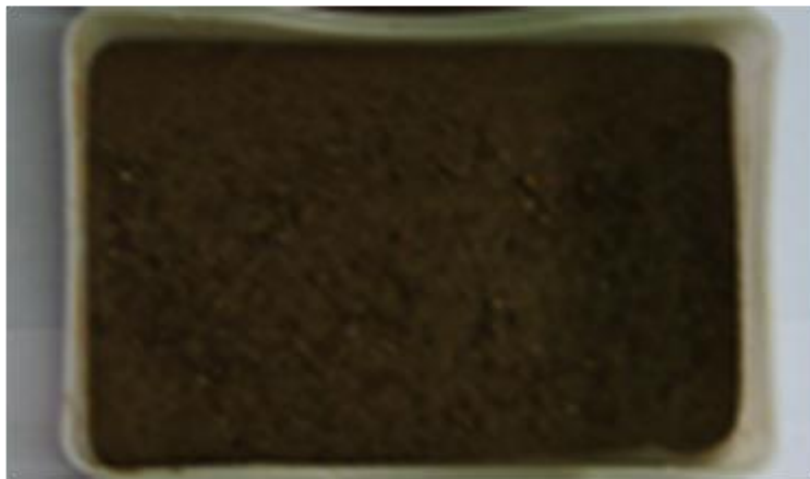
Қазақстанда *Trichoderma* туысына жататын саңырауқұлақтарды зерттеу алғаш рет 1949 ж. басталды. Бұл туыстың ең көп өкілдері солтүстік облыстардың қара топырақтарында шоғырланған, ал оңтүстікке жылжыған сайын, күңгірт, әсіресе ашық қоңыр топырақтарда олардың саны заңдылық бойынша азаяды. Ал күлгін, бурыл (қоңыр) топырақтарда бұл туыс өкілдері өте аз немесе тіптен кездеспейді [1]. Ауру туғызушы микроорганизмдерге қарсы күресудің биологиялық тәсілінің негізіне табиғаттан (топырақтан) бөлініп алынған антагонист – микробтарды, таза микроб культурасы ретінде немесе метаболизм өнімдерін (антибиотиктер пайдалану жатады. Бірінші жағдайда топыраққа енгізілген, организм табиғи жағдайға бейімделіп, фитопатогенді формаларды шектеп немесе мүлдем жойып жібереді, ал екінші жағдайда тұқыммен бірге топыраққа енгізілген антибиотиктер бірінші тәсілдегідей әсер береді [4,5].

Зерттеу нысандары мен әдістері

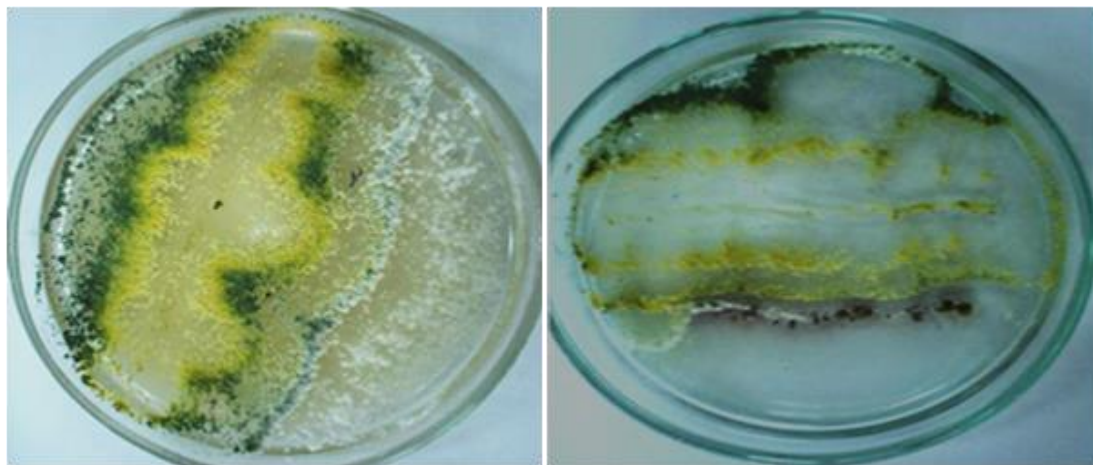
Солтүстік Қазақстан егін алқабынаның топырақ микрофлорасынан *Trichoderma* туысына жататын саңырауқұлақ бөлініп алынды. Түрлік құрамы жан-жақты талдау жасалынды. Топырақ сынамасын анықтауда Дригальский әдісі қолданылды. Топырақты сұйылту мақсатында 1ден 10г дейінгі топырақ сынамасы өлшеніп алынды. Әрі қарай он рет сұйылту әдісі арқылы жүргізілді. Өлшеп алынған топырақ 100 мл дистилденген суға ауыстырылды және 30 минут бойы минутына 260 айналым жасайтын гомогенизаторда

араластырылды. Топырақ суспензиясы 10^{-1} нен 10^{-6} дейін сұйылтылды. Алынған сынамадан бірнеше бактериялар түрлері анықталды. Соның ішінде *Trichoderma* туысына жататын саңырауқұлақтары бөлініп алынып, бірнеше рет қайта егіліп тазартылды. Тазартылған микроағзалар Грамм әдісімен боялып тексерілді және культуралды морфологиялық ерекшеліктері анықталды. *Trichoderma lignorum* және *Trichoderma album* түрлеріне жататыны саңырауқұлақтың Чапек - Докс және картопты агар қоректік орталардағы культуралды-морфологиялық белгілері анықталды

Саңырауқұлақтардың түр құрамын анықтауда Хасанов Б.А. [2], Ермекова Б.А. [3] М. А. Литвинов; В. И. Билай; З. А. Курбацкая [6], анықтағыштары қолданылды.

Сурет 1 – Топырақ сынамасы

Сурет 2 – Топырақ сынамасынан бөлініп алынған саңырауқұлақ культураларының қоректік ортада өсуі

Бөлініп алынған триходерма туысына жататын саңырауқұлақ штаммдарының культуралды-морфологиялық белгілерін оларды бірнеше қоректік ортаға отырғызу арқылы анықтадық. Қолданылған қоректік орталардың түрлері қорексіз агар, күріш, бидай, арпа қайнатпалары және т.б. Бұл қоректік орталарында өсірген кезде ауа және субстрат, мицелийлері сипатталды.

Кесте 1 - *Trichoderma lignorum* саңырауқұлағының түрлі қоректік орталарда өсуі

Қоректік орта	Колониялар диаметрі, мм	Ауа мицелий түсі	Субстратты мицелий түсі	Колониялар жиегі
Қорексіз агар		ақшыл	ақ	Тегіс емес
Күріш қайнатпасы	28±1,1	Күңгірт жасыл	Жасыл	Тегіс
Бидай қайнатпасы	31±1,2	Жасыл Қызғылттау	Жасыл	Тегіс емес
Арпа қайнатпасы	31±0,9	Жасыл Қызғылттау	Ақшыл жасыл	Тегіс емес
Сабан қайнатпасы	82±2,1	Жасыл	Жасыл	Шашыраңқы

Күріш қайнатпасының қоректік ортасына зерттеліп отырған мицелийлері нашар дамыған саңырауқұлақтарды отырғызғанда жасыл түстен күңгірт жасыл түске боялады. Стромалары күңгірт жасыл түсті. Колония жиектері біркелкі емес. Споратүзуі қабілеттілігі бір қалыпты. Колониялар диаметрі 28±1,1 мм. Яғни, күріш қайнатпасында орташа қарқындылықпен өседі.

Бидай қайнатпасында орташа өсу қарқындылығын көрсетті, колония диаметрі 31±1,2мм. Ауа және субстратты мицелийлері өрмекше торы тәрізді, борпылдақ, жасыл түсті бірақ, әр түрлі қызғылттау, сарылау реңді. Спора түзу қарқындылығы бір қалыпты. Колония жиектері тегіс емес.

Арпа қайнатпасында бұл штамм орташа қарқынмен өседі, колония диаметрі 31±0,9 мм құрайды. Ауа мицелий жасыл түсті, қызғылт рең пайда болады. Субстратты мицелий ақшыл жасыл түсті. Колония жиектері бір келкі емес.

Ал сабан қайнатпасында бұл түрдің барлық культуралды-морфологиялық белгілері байқалды. Штамм колониялары киіз тәрізді, жақсы дамыған, колония диаметрі басқа орталарда өсуіне қарағанда біршама үлкенірек 82±2,1 мм құрайды. Конидий төсемесінің түсі бас кезінде ақшыл жасылдан, кейінірек күңгірт жасылға боялады. Бұл орта ауа мен субстратты мицелий дамуына жақсы әсер етті. Және де спора түзу қарқындылығы өте жоғары болды. Колония жиектері бір келкі емес, шашырап орналасты (1 – кесте).

Сонымен, *Trichoderma lignorum* қоректік орталардың өсу қарқындылығын зерттеу барысында барлық қоректік орталардың ішінде сабан қайнатпасы өте жақсы әсер ететіні байқалды.

Кесте 2 - *Trichoderma album* саңырауқұлағының түрлі қоректік орталарды өсуі

Қоректік орта	Колониялар диаметрі, мм	Ауа мицелий түсі	Субстратты мицелий түсі	Колониялар жиегі
Қорексіз агар	31±1,0	Ақ	Әлсіз	Анық емес
Күріш қайнатпасы	71±1,1	Жасыл	Жасыл	Жасыл
Бидай қайнатпасы	41±2,5	Жасыл	Жасыл	Жасыл
Арпа қайнатпасы	41±3,1	Жасыл	Жасыл	Жасыл
Сабан қайнатпасы	75±0,9	жасыл	Жасыл	Ақ

Зерттеліп отырған триходерма штаммдарының культуралды-морфологиялық белгілері сабан қайнатпасы қоректік ортасында өсірген кезде жақсы дамитынын байқады. Колониялар

диаметрі ұлғайып, мицелийлері жақсы дамыды. Спора түзу қарқындылығы өте жоғары болды деуге болады.

Қорытынды

Анықтау мақсатында ең алдымен топырақ микрофлорасынан *Trichoderma* туысының саңырауқұлақтары бөлініп алынды. Бөлініп алынған саңырауқұлақтарды ешқандай синтетикалық азот және көміртегі көздерін қоспай қорексіз агар, әртүрлі дақылдардың қайнатпаларында өсіру саңырауқұлақтардың морфологиялық белгілерін неғұрлым табиғаттағы жағдайларына жақын зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеуде бөлініп алынған штамдардың қоректік орталарда өсу ерекшеліктеріне, культуралды морфологиялық қасиеттеріне байланысты *Trichoderma lignorum* және *Trichoderma album* түрлеріне жататыны анықталды.

Trichoderma туысының саңырауқұлағына қоректік ортаны таңдау.

Жалпы алғанда, біз анықтағандай әртүрлі триходерма туысы штамдарына көміртегі көздерінің жарамдылығы біркелкі емес. *Trichoderma* туысы штамдарының әртүрлі көміртегі көздерінің сіңімділігі бойынша алғашқы қатарларда глюкоза, лактоза, маннит болса, сахароза және мальтоза қосылған орталарда сәл төменірек.

Қолданылған әдебиеттер

1. Сейкетов Г. Ш. Грибы рода Триходерма и их использование в практике. // Алма-Ата: Наука.- 1982. 248 с.
2. Хасанов Б.А.
3. Ермекова Б.А.
4. Kubicek C.P., Bissett J., Druzhinina I., Kullnig-Gradinger C., Szakacs G. Genetic and metabolic diversity of *Trichoderma*: a case study on South-East Asian isolates. // Fungal Genet Biol. 2003.- 38:310–319.
5. Bochner B.R., Gadzinski P., Panomitros E. Phenotype microarrays for high-throughput phenotypic testing and assay of gene function. // Genome Res. 2001.- 11:1246–1255 6,
6. Литвинов М.А.; Билай В.И.; Курбацкая З.А.

SOCIAL SCIENCIES

THE BRIEF INSIGHT INTO A CONTEMPORARY NEWS IN ACCORDANCE WITH
NEWS VALUES

Malgorzata Z. Wendt

Department of Theatre, Film & Television Studies, Faculty of Arts and Social Sciences
Aberystwyth University, UK.

Abstract: This article focuses on subject of the news values and their use in creating every day news contents in a various kinds of medium – television, radio, newspapers and social media and their popularity among the people in the UK based on OFCOM News consumption in the UK: 2018 report. It explains what are the news values, lists them and shows examples of their use and possible threats to them, like fake news, which might leads to untrustworthiness and unreliability.

Keywords: news, media, values,

Introduction

In today's fast-changing modern world news is everywhere. People are surrounded by them every day by watching news broadcasts, checking social media websites, reading a morning paper, talking with people or listening to the radio. No matter where we are or what we do news accompanies us on daily basis. Thanks to it inseparable contribution in our lives it keeps us informed about any recent events that happened, is happening, for example, in our city if it is a local newspaper, or in the country in a national news broadcast. It might be relevant for a large group of receivers – discussing political topics, such us passing and enacting the new law in a certain country, or less important for some people's everyday existence, like spreading the gossips about celebrities libations and love affairs. Either way, the news is always a delivery of fresh information.

Depending on a person who checks the chosen information, it may tell literally about everything that is happening in the world. It can be given to us by anybody and via media. It is supposed to catch our attention, pass its content and meaning, which quite often bonds with emotions like surprise, sorrow, indignation, anxiety, happiness and so on, and stays in our mind no matter if we want to or not. 'News is about the planting of a seed, its germination, and its flowering, but not about the intervening period – the struggle for food and light and the general processes of growth' (Ralph Negrine, 1994).

However, unfortunately, not all information is from reliable and trustworthy sources. Although they have always been there, the problem of fake news seems to be growing in the past couple of years. They become more visible and transparent thanks to the social media. "Fake news" was not a term many people used three years ago, but it is now seen as one of the greatest threats to democracy, free debate, and the Western order.' writes James Carson for *The Telegraph* in his article '*Fake news: What exactly is it – and how can you spot it?*'. Propaganda was well known in the past, like building a positive picture of communism among the Easter Block Countries for the Western Countries by USSR regime. In the era of the Internet, it became much more easy to manipulate people by distribution only half true information or just those that are useful for e. g. the governments. 'Facebook and Twitter allowed people to exchange information on a much greater scale than ever before while publishing platforms like WordPress allowed anyone to create a dynamic website with ease. In short, the barriers to creating fake news have been undone.' (*The Telegraph*, 2018). And the issue of disinformation is rising.

Values classification

Nevertheless, news variety and subjectivity about nearly every topic cause that the general list of news values was made. News values 'are general guidelines or criteria which determine how much

prominence a media outlet gives a news story. They explain why a story interests its audience; and how editors and other journalists decide that one piece of information is news while another is not.' (*News Values*, 2018) There are different types of them. Some scholars and journalists focus on and describe universal list based on cultural and social concepts, some center their attention specifically on the press of western nations. Probably, one of the most popular and adequate was made in the sixties by Galtung and Ruge. They pointed out some factors that make a particular piece of information news. The values are put into three groups:

- Frequency – events that happen unexpectedly, that are quick, such as basic crimes like a mugging. They are usually easy to explain and happened quite often in a certain society.
- Threshold - the size of the event, information relevant to the larger group of people and that it will hold their interest over time.
- Unambiguity - clarity of the event, which is coherent and does not leave any space for uncertainties or doubt in its transmission.
- Meaningfulness – basically, if an event does not concern a particular community it is unlikely that it will be interested in it. This value might consist of two factors:
  - Cultural proximity - how important is a certain event for the particular community, readership; does it fit with the audience culture, background, language, certain behaviors, ideology. It is an event that can be culturally understood very quickly;
  - Relevance – some events that happened somewhere far away and have no impact on the cultural aspect of the particular community, then this information might be not newsworthy for that country. So, for example, some daily crimes committed on the Philippines may not be that relevant for the citizens of Cairo.
- Consonance – predictability by media, for example, when a reporter covers a protest which later turns into a riot, like a protest in Paris that are happening right now.
- Unexpectedness – events that are unpredictable or happened very rarely. It will often connect with meaningfulness.
- Continuity – stories that are running overtime and keep holding readership attention, quite often concerns a larger group of people, such our presidential election, which are crucial for all nation.
- Composition – ‘Stories must compete with one another for space in the media. For instance, editors may seek to provide a balance of different types of coverage, so that if there is an excess of foreign news, for instance, the least important foreign story may have to make way for an item concerned with the domestic news ‘(Galtung and Ruge, 1965).

Also, there are news values elements that are very specific for the western or developed countries, such as France, Germany, United Kingdom, United States of America etc. They may refer to the following:

- Elite nations – big stories of in the major nations, for example, an ongoing war that involves the US or some country from Europe; often they are international, but more details are told in the country's news that is directly connected with the case.
- Elite persons – involves monarchs, billionaires, celebrities etc. For example, recently married Prince Harry with Meghan Markle or Elon Musk who launched his Tesla in space.
- Personalization – events which can be portrayed at the actions of the individuals will be more attractive than one in which there is no such “human interest”. (*An Introduction to News Values*, 2012) For instance, if somebody is from London and there was a bomb attack in the city, this person will feel more attached to the event because London is his or her hometown.
- Negativity – the bad news is more newsworthy than good news. (*An Introduction to News Values*, 2012) It interests people more and they are more likely to read, watch or listen about bad, sad stories.

By being aware of these values it is helpful to watch, read and listen to the news and to observe how it is broadcast. An event that has at least one of the above criteria is likely to be reported in any kind of media. News values allow to define which information is relevant and worth mentioning and which are not, and as it is visible in nowadays media, they are still actual and in use. However, though the values are quite adequate they did fail to report some events, like mass demonstration in Burma in 1988 which get little media attention, or the beginning of Solidarity Movement in August 1980 in Poland which spread in all over the country but the government did not want to officially speak about first protests in Gdansk.

News values

Nevertheless, nowadays nearly every news platform is shaped by news values. In many cases, events described in the news are subjectively chosen. For example, newspapers that are focused on celebrities lives and gossips are going to report events connected with that subject. But if compare gossips to national political or economic issues that are not as important. Yet, it does not change the fact that they both within the condition of news values and relevant for the people and as long as particular stories find the audience who will be eager to read and hungry for the forthcoming event, they will be published.

Right now, people are able to choose what kind of information they would like to get and how of often during a day. For many people in the UK (79%, OFCOM News consumption in the UK: 2018), mostly elderly, evening news remains the main, source of national information. It is believed that News at Ten, no matter on which news station, provides most of the main information form the country and around the world and in accordance with the above mention news values. Any current affair, political event, in many cases it will concern a royal family, anything surprising or meaningful for the community that is happening now will be covered in 30 minutes time. So, they might treat it as reliable and trustworthy news in a nutshell. Not to mention regional, morning or 24/7 news which may hold to a good reputation as well, though not as popular as the evening news. Thus, it means that let say, if any political event is going on, like national referendum about Brexit, it is quite likely that people who are interested in current political situation will follow the issue in every night newscast.

Continuing the example about Brexit, in order to follow evolving national movements and be kept up to date an average receiver, instead of waiting till they come back from work for evening TV news, might turn on the radio program. They are not as popular as television news (45%, OFCOM News consumption in the UK: 2018), but radio news is available nearly everywhere - car, work, home, online, on the smartphone or tablet. They are usually short, exact, speaks about a major or unexpected event. Due to the large variety of radio stations the information broadcasted there may relate to different topics and during a different time of the day. Some station that is targeted at mostly political and informative content will broadcast news more often than, let say, jazz or classical music station. There are also city stations that will, for example, focus on Brexit not in the country in general on the situation and the people's moods about it in the particular city. Depending on what kind of information - local, national, daily or continuing, people are able to choose what they want because all they need to do is to tune to the right channel.

The third the most chosen source of information in the UK is newspapers (40%, OFCOM News consumption in the UK: 2018). Contemporary newspapers are very diverse. Like radio stations, they can be both local or national and one that focuses on more information issues or sport or celebrities scandals. Because they are printed daily they are able to cover the common events that happen day after day. However, despite the variety of subjects they raise, the differences in their structure (in some pictures and big headlines are predominated to the content), no matter if they are regional, for a particular city or a national, they are able to discuss one and the same thing, but from the different perspective, angles, which I find quite interesting. I shall return to the Brexit example. Right now it seems to be one of the most popular topics in nearly all media. News about Brexit can be found in every type of news: *'What does the Brexit means for British sport?'* writes SportSpe, *"NEVERENDUM NEW Brexit plot launched by remainer MPs to topple Government unless they get*

another EU referendum”, The Sun , “Gongs for Brexit deal backers: Theresa May in cronyism row after business leaders who supported her withdrawal agreement on New Year Honours List”, Daily Mail, “MPs could use tax threat to force second Brexit vote”, The Times, “Brexit: Row over 'pay to stay' message to EU nationals”, BBC News. And all these news remains compatible with news values. They are meaningful, relevant, about an elite nation, readers might personalize with the story, they continue to run overtime and it is negative in some cases.

The last resource is social media (OFCOM Report from 2018 splits it between mobile phone - 35%, on a computer/laptop/netbook/tablet - 32%). It is more often used by young adults than the elder one due to its relevantly short existence. With the invention of Facebook, Twitter, YouTube etc. at the beginning of the XXI century all those platforms change the world. They allow us to obtain access to the unlimited base of information and to the quickest and the easiest way of doing it. Right now anyone who has at least one social media account, no matter on which platform, can check - read, listen, watch, the most recent news from the last 24h about anything she or he wants. Moreover, three previously mentioned media in order to not be dominated by the Internet potential, move their content to the internet. Many big news corporations, like BBC, Sky News, Daily Mail, The Guardian, Independent and so on, created separate departments that will provide news content on a particular social media websites and to create specifically adapted mobile phone applications that make access to news all around the world close at hand. For quite a long time social media was believed to be a reliable source of information until the whole scandal with fake news happened.

Question of fake news

Suddenly, in a period of a couple of months the trustworthiness of social media content was put in a question and it is still displayed on a readership's critique. With time it was easy to notice some false information, like Pope Francis, endorses Trump for President or the death of Queen Elizabeth II. But, what exactly is fake news? Many people talk about it, yet only little of us know what exactly everyone means by that. It is generally believed that fake news is a false or half-truth information that is often unexpected, negative and shocking which spread fast through shearing at the Internet social media accounts. Journalist, James Carson, highlights some characteristic features in his article that allows defining fake news:

- Commercially-driven sensational content: Stories that are not ideologically driven, but very often have absolutely no grounding in fact. Their key goal is to drive web traffic and, as a result, generate advertising income. Pop-up websites run by Macedonian teenagers (<http://www.bbc.co.uk/news/magazine-38168281>) fall into this category.
- Nation state-sponsored misinformation: The goal here isn't revenue, but influence. Outlets in Russia or elsewhere might produce content to swing public opinion, sow division or give the illusion of support for a particular candidate or idea, either domestically or abroad. Fabricated stories can often be mixed with true or sensationalized ones.
- Highly-partisan news sites: These can conflate fact and opinion, are nakedly supportive of one political viewpoint or party, and often position themselves as alternatives to the mainstream media.
- Social media itself: Swarms of Twitter bots posting doctored or misleading photos, adverts on Facebook paid for by Russian intelligence outfits, videos on YouTube claiming terrorist incidents are hoaxes. These are not links outside of social media but are part of the social networks themselves.
- Satire or parody: Light-hearted publications such as The Onion and Daily Mash have existed well before fake news was seen as a problem.

Moreover, Sarah Knapton wrote in her article for *The Telegraph* ‘Mark Twain was right: fake news spreads far more rapidly than the genuine article: ‘Professor Sinan Aral, of MIT's Sloan School of Management, added: "We found that falsehood defuses significantly farther, faster, deeper, and

more broadly than the truth, in all categories of information, and in many cases by an order of magnitude' (*The Telegraph*, 2018). MIT researchers also found that 'the spread of false information is not due to 'bots' which are programmed to disseminate inaccurate stories but are driven by humans 'intrigued by novelty' (*The Telegraph*, 2018). People are willing to become "the one that knows" and the easiest way to do it is to upload and share something shockingly incredible on the Internet.

All it means that fake news, though they can be categorized by Galtung and Ruge news values, like negativity, references to elite person or nation, unexpectedness etc. as one that are newsworthy and should be reported and yet, because of its uncertainty they should not, or at least should be first checked twice before being posted anywhere.

Conclusion

To conclude, the news is a really important aspect of our life. They are everywhere covering the most important events on a daily basis. Thanks to news values system through years everything that is happening in the world can be judged by journalist and reporters as information worthy or not to be reported. Unfortunately, this system sometimes fails when a particular event does not get enough media attention or when the government regime hides some facts from the public. However, it does not change the fact that people, in order to obtain daily information, are willing to reach for different types of news media – newscasts on television, radio broadcasts, articles in the newspapers and in social media websites. But, through the past couple of years the reliability and trustworthiness of news, in social media especially, has been put at risk due to the spreading wave of fake news, which are half-truths and misinformation that are going quickly through the Internet, quite often without significant and accurate background checking, which in some extreme cases might cause mass disinformation. Although some information is correct with news values system and it is so easy to assume that they are going to bring a large audience, it is better to first confirm the source and after that let the story go out to the daylight.

References:

1. BBC News, (2018) 'Brexit: Row over 'pay to stay' message to EU nationals'. *BBC News*, 28 December [Online]. Available at: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-46701886> [Accessed on 29 December 2018]
2. Cambridge Dictionary. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/news> [Accessed on 27 December 2018]
3. Carson, J. (2018) 'Fake news: What exactly is it – and how can you spot it?'. *The Telegraph*, 28 November [Online]. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/technology/0/fake-news-exactly-has-really-had-influence/> [Accessed on 27 December 2018]
4. Galtung and Ruge, 1965 The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers'
5. Gye, H. (2018) 'NEVERENDUM NEW Brexit plot launched by remainder MPs to topple Government unless they get another EU referendum'. *The Sun*, 28 December [Online]. Available at: <https://www.thesun.co.uk/news/brexit/8073742/brexit-mp-plot-referendum/> [Accessed on 29 December 2018]
6. Knapton, S. (2018) 'Mark Twain was right: fake news spreads far more rapidly than the genuine article. *The Telegraph*, 8 March [Online]. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/science/2018/03/08/mark-twain-right-fake-news-spreads-far-rapidly-genuine-article/> [Accessed on 30 December 2018]
7. OFCOM News consumption in the UK: 2018 report. Available at: <https://www.ofcom.org.uk/research-and-data/tv-radio-and-on-demand/news-media/news-consumption> [Accessed on 29 December 2018]
8. Oweb Spencer-Thomas (2018), *News Values*. Available at: <https://www.owenspencer-thomas.com/journalism/newsvalues/> [Accessed on 30 December 2018]
9. Ralph Negrine, *Politics and the Mass Media in Britain* 2nd ed. 1994, p.120

10. Sezpenfold (2012) 'An Introduction to News Values'. *Slide Share*, 8 January [Online]. Available at: <https://www.slideshare.net/sezpenfold/an-introduction-to-news-values> [Accessed on 28 December 2018]
11. SportSpe (2018) 'What does the Brexit means for British sport?' Available at: <http://www.sportspe.org.uk/industry-news/Brexit-British-Sport> [Accessed on 29 December 2018] Gye H. (2018)
12. Wood, J. (2018) 'Gongs for Brexit deal backers: Theresa May in cronyism row after business leaders who supported her withdrawal agreement on New Year Honours List', *Daily Mail*, 29 December [Online]. Available at: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6537659/Theresa-cronyism-row-Brexit-deal-backers-handed-gongs-New-Year-Honours-List.html> [Accessed on 29 December 2018]
13. Zeffman, H. (2018) 'MPs could use tax threat to force second Brexit vote'. *The Times*, 28 December [Online]. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/tax-move-could-offer-hope-for-second-brexit-vote-backers-pzd8pk7tj> [Accessed on 29 December 2018]

РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ И ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНАТА СИГУРНОСТ В БЪЛГАРИЯ

Румен Недков

REGIONAL DIFFERENCES AND PROBLEMS OF SOCIAL SECURITY IN BULGARIA

Rumen Nedkov

Abstract. The report analyzes the state of social security in Bulgaria. It defines main problems in the social sphere of the country. Significant regional disparities in the social-economic development are also established.

Keywords: social security, problems, regional disparities, Bulgaria

Социалната сигурност представлява защитеност на жизненоважните интереси на личността, семейството и обществото от вътрешни и външни заплахи [11]. Тя има различни аспекти – правен, здравен, образователен, икономически, демографски [3] и други. Освен това, е важен елемент на националната сигурност, намира се в основата на социалната политика и същевременно се явява неин резултат. Социалната сфера има много важно значение за развитието на обществото и държавата. На съвременния етап от социално-икономическото развитие на България наличните проблеми от социален характер се характеризират с неотслабваща острота и изискват подобавашо внимание и изучаване. Не случайно едно от централните направления на вътрешната национална политика се явява обезпечаването на социалната сигурност. За да бъде успешна и ефективна провежданата социалната политика е необходимо да се идентифицират всички социални проблеми в държавата. Всичко това предопределя актуалността и насоката извършеното изследване.

Целта на представения доклад е да се дефинират основни проблеми в социалната сфера, които рефлектират и върху нейната сигурност, както и да се очертаят част от регионалните различия в социално-икономическото развитие на България.

В тази връзка е важно да се разкрият същността на проблемите и факторите, които определят състоянието на социалната сигурност, също и ефектите от взаимната им обусловеност. Тъй като тя е свързана с почти всички обществени сфери, за анализа на ситуацията се използват социални, икономически и демографски показатели. Чрез тях се установяват и част от териториалните неравенства в страната. Информационната основа на изследването са публикации по темата и официални данни от Националния статистически

институт [8]. В методологичен план са приложени елементи на сравнителния и регионалния анализ и други методи.

Едно от многото и най-пълни определения за социалната сигурност гласи, че тя е „интегрално понятие, обозначаващо състояние и способност на държавата и обществото за ефективно функциониране на социалната сфера, предотвратяването на деструктивни явления и процеси, съхранение и развитие на условията, средата и способите за социализация на хората, съблюдаване в обществото на техния начин на живот, благосъстоянието, неотменими права, свободи и духовно-нравствени ценности” [5]. Тя има връзка с понятия като стандарт на живот, социална сфера, социална защита на населението и социална политика. Последната представлява съвкупност от управленски дейности, които се предприемат от социалните институции за регулиране на отношенията между социалните групи и индивидите във връзка със задоволяване на основните им жизнени интереси, намаляване на социалните неравенства и постигането на социална сигурност за всички граждани [2]. Политиката за социална сигурност на България разглежда социалната сигурност като единство на високо качество на образованието, здравеопазването, материалните и духовните условия на живот, социално осигуряване и социално подпомагане и преодоляване на демографския срив. Нарушенията в която и да е област на социалната политика води до неблагоприятия във всички останали области. [1].

Социалната сигурност зависи от съвместното влияние на редица фактори. Като основни такива се посочват здравето, жизнено равнище на населението, заетостта, образованието и демографския фактор [4]. Нивата заетост, безработица, доходи, имуществена диференциация, раждаемост и смъртност на населението, жизненото равнище, образователния и здравния статус на хората, достъпността до социални услуги и т. н., едновременно може да се разглеждат като индикатори, фактори и дори като заплахи (при определени условия или стойности) за социалната сигурност.

На базата на извършения анализ на състоянието на социалната сфера в България бяха констатирани проблеми, някои от които имат отношение и към социалната сигурност на страната. Поради ограничения обем ще се фокусираме върху сравнително малка част от тях.

Ключов фактор с дълготрайно негативно влияние върху социалната сигурност, имащ отношение към всички останали, е демографският. През последните 27 години в страната се наблюдават устойчива неблагоприятна тенденция, изразяваща се постоянно намаляване на броя и застаряване на населението, ниска раждаемост, висока смъртност, отрицателен естествен и механичен прираст и активни миграционни процеси. От 1990 г., когато за първи път е регистриран отрицателен естествен прираст (-0.4‰) спадът на броя на населението е с около 60 000 души средно годишно (колкото сега са жителите на град Враца) за да достигне в края на 2017 г. 7 050 034 души при естествен прираст от -6.5‰ (формиран от коефициент на раждаемост 9.0‰ и на смъртност 15.5‰). Задълбочават териториалните диспропорции в разпределението на населението. В градовете ни живеят 73.5% от него, в 22.3% от населените места жителите са от 1 до 49 души, а 162 села са без население. Около 34% от него е локализирано в шестте най-големи градове (София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе и Стара Загора). Приблизително такъв е и дялът на живеещите в границите на областите София-столица, Пловдив и Варна. Успоредно с това се увеличава и териториалния обхват на обезлюдяващите се райони. Сред ефектите установените тенденции са и проблемите, свързани с достъпността (включително и пространствената) до образователни и здравни услуги. От една страна, поради намаляващия брой население (в частност на това в детска възраст) в по-малките селища се закриват училища, детски градини, болнични отделения и легла и т. н., а от друга, в някои от големите градове има сериозен недостиг на места в образователните заведения. Достъпът до образование и здравеопазване е от решаващо значение за превенция на социалната сигурност. На фона на все по-ниския дял на младото население и въпреки доброто образователно равнище в страната, се наблюдава нарастване на нивото на неграмотността и увеличаване на дела на отпадащите от училище, особено в средното образование. Според някои автори [6; 9], една от причините за отпадане на децата от училище са ниските доходи.

Те са непреодолима причина за днешните семейства не само да осигурят добро образование, овладяването на професия, но и за повишаване на квалификацията на самите родители. Ниска е образоваността на значителен процент от българското население, в дългосрочен план това ще води до високо ниво на безработица, натиск за запазване и увеличаване на дела в икономическата структура на трудоемки или ниско технологични сектори, високи социални разходи и други [3]. Образователното ниво и особено професионалната подготовка са важен фактор за включване и оставане в заетостта, за равнището на получаваните лични доходи, за възможностите за професионална кариера и социална сигурност [7]. Затрудненият достъп на много голяма част от населението при използването на здравни услуги води до влошаване на общото им здравословно състояние и до увеличаване на смъртността при тях. Този проблем се отнася особено за хората, които са безработни, бедни или със специфични потребности. Основните здравни показатели на страната ни са неблагоприятни, което е потенциален риск за социалната сигурност на страната ни.

Тенденцията на застаряване на населението води до промени и в неговата основна възрастова структура – под, във и над трудоспособна възраст. Техните относителни дялове за 2017 г. са съответно 15.1%, 60.3% и 24.6%. В същото време характеристиките на икономическата и социална среда влияят съществено върху демографското развитие. Застаряването на населението, намаляването му в под трудоспособна възраст и емиграцията са процеси с дълбоки последици за икономиката на страната, пазара на труда и социалните системи. Динамиката и структурата на населението донякъде предопределят мащабите и равнището на заетостта. Включването на трудоспособното население в структурата на икономиката, равнището на заетостта на населението, винаги се счита за много важен фактор за просперитета, социалната сигурност и благоденствието [7]. Равнищата на безработицата и на заетостта са и сред основните показатели, индикиращи състоянието и развитието на социалната сфера.

Коефициентът на заетост е важен показател, имащ отношение към качеството на живот, конкурентоспособността, икономическата сигурност на българина. Липсата на заетост е една от причините за бедност, социално изключване, несигурност и ниска конкурентоспособност [10]. Заетите лица на възраст 15-64 години през 2017 г. в България са 3073.4 хиляди души, което е коефициент на заетост 66.9% [8]. По степен на образование, той е най-висок при висшистите (85.5%), докато при лицата с начално и по-ниско образование е едва 23.8%. В градовете и селата неговите стойности са съответно 70.0% и 57.4%, а по статистически райони е между 63.7% (в Северния централен район) и 72.1% (в Югозападния район), с коефициент на вариация между тях от 6.4%. На областно ниво с най-висок коефициент на заетост се отличава област София-столица с 74.6%, на другия полюс са областите Враца и Ловеч с по 55%.

Безработицата е важна предпоставка за увеличаването на чувството за несигурност у гражданите на България. Тя провокира и нарастване на броя на грабежите, а те от своя страна, намаляват социалната сигурност на гражданите [6]. Подобно на заетостта, фактор, влияещ върху нивото на безработицата и възможността за реализиране на хората на пазара на труда, са възрастта, образованието и квалификацията. Това се потвърждава и от факта, че при 6.2% коефициент на безработица в страната, при лица с висше образование е само 3.1%, като достига до 32.2% при тези с начално и по-ниско образование. При статистическите райони той варира от 3.3% в Югозападния до 11.4% в Северозападния статистически район. Още по-големи са различията между административните области – от 2.8% и 3.0%, съответно в областите София-столица и Стара Загора, до 16.0% в област Шумен и 19.3% в област Видин. Разгледано на ниво общини, в 29 от тях (сред които Брегово, Ружинци, Криводол, Бойчиновци, Якимово и други) коефициента на безработица е 4 пъти по-висок от средния за страната. На фона на неблагоприятната демографска ситуация, много тревожен факт са големия брой на дълготрайно безработните лица и високата безработица сред младежите.

Социалната поляризация в нашето общество е неприемливо висока. Едно от нейните измерения е задълбочаващото се неравенство в доходите на населението. В известна степен то

е обусловено от нивата на заетостта, безработицата и работната заплата. Общият доход на лице в България за 2015 г. е 4953 лв., като вариационният му размах между статистическите райони е от 4481 лв. в Северозападния до 6134 лв. в Югозападния, при областите е от 3021 лв. за Монтана до 7061 лв. в София-столица. Средната годишна работна заплата в страната през 2016 г. на наетите по трудово и служебно правоотношение възлиза на 686 лв. с отклонения от 9011 лв. в Северозападния до 9228 лв. в Югозападния район. На областно ниво на двата полюса са областите София-столица (15658 лв.) и Видин (7522 лв.).

Доходите, получавани от хората са измерител на стандарта на живот. Тяхното разпределение в икономиката оказва директен ефект върху нивото на бедността. А тя е един съществен социален проблем, който води до рязко понижаване на доходите, намаляване на спестяванията, намаляване на раждаемостта, увеличаване на смъртността, здравословни проблеми и други [6]. Липсата на заетост е една от основните причини за бедност и за социална несигурност.

За 2016 г. линията на бедност в България общо за страната е 4213 лв. относителния дял на бедните спрямо линията на бедност за 2016 г. е 23.4% в страната. Относителен дял на бедните спрямо линията на бедността за областта през 2016 г. в област Благоевград е 13.5% и достига до 28.2% в Шумен. Неравенство в разпределението на дохода (като отношение между доходите на най-богатите 20% и най-бедните 20% от домакинствата) за 2016 г. общо за страната е 8.25%, в диапазон от 4.7% за област Кюстендил до 13.0% за област Сливен. Неравенство в разпределението на доходите (коэффициент на Джини) през 2016 г. в България е общо 40.2%, в област Сливен е най-голямо (43.9%) и най-малко в Търговище 27.75%. Процентът на населението, живеещо с материални лишения за 2017 година общо за страната е 30.0%, с минимална стойност в област София-столица (20.0%) и максимална в областите Варна (43.4%) и Сливен (43.1%). Нараства броя на населението в риск от бедност и социално изключване. За 2016 г. общо за страната той възлиза на 2766.6 хил. души (38.9%), като варира от 28.5% в област Ямбол до 48.6% в област Смолян. Фактите сочат, увеличаващо се неравенство, както между отделните териториални единици, така и между отделните социални групи. Разликата в доходите на най-бедните 20% и най-богатите 20% от населението в България през 2016 г. е 8 пъти, а през 2012 г. е била 6 пъти [8].

В обобщение на извършения анализ на състоянието на социалната сфера и тенденциите на нейното развитие следва да се отбележи, че част от проблемите и заплахите за социалната сигурност са достатъчно остри, при това в някои отношения последните години ситуацията се влошава. Като най-ярко изразени проблеми се очертават трайно негативните демографски процеси, бедността и нарастващата диференциация в доходите на хората. Миграциите, разширяващите се райони с депопулация и концентрацията на население в определени градове е индикатор за задълбочаващите се различия в условията за живот и за трудова реализация.

В страната има много въпроси за решаване, които са обект както на социалната политика, така и на социалната, респективно националната сигурност. Социалната сигурност трябва да гарантира възпроизводството на социалните ресурси, и чрез това да осигурява стабилност и надеждност на националната сигурност. Не може да има надеждно обезпечаване на националната сигурност в условия на ниско ниво на развитие на социално-икономическата сфера или на нейното продължително кризисно състояние.

Литература

- [1]. Актуализирана стратегия за национална сигурност на Република България, Приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г.
- [2]. Ангелова, Кр., Устойчиво развитие и социална политика, Научи трудове на Русенския университет, 2008, том 47, серия 6.1, с. 80-84
- [3]. Доклад за състоянието на националната сигурност на Република България през 2016 година, Министерски съвет на РБ, София, 2017
- [4]. Зеленцова И. Ю. Фактори и показатели социальной безопасности, Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление, 2012, №2, с. 5-7

- [5]. Маргулян Я. А. Основы социального государства, М., Юрайт, 2016, 138 с.
- [6]. Маринов, А. Проблемы на социалната сигурност на Република България, Управление и устойчиво развитие, 4, 2013, с. 6-15
- [7]. Мониторинг на членството на България в Европейския съюз 2012-2013 г. Добро управление, под общата редакция на П. Попова и П. Хубенов, София, „Фридрих Еберт”, 2013
- [8]. Национален статистически институт, <http://www.nsi.bg/>
- [9]. Николова, Г., Ем. Патарчанова, Социалната сфера и социалната политика – възможности за устойчиво развитие на общините в област Кюстендил, Проблеми на географията, 3, 2017, с. 33-46
- [10]. Ночева, М. Икономически аспекти на сигурността и конкурентоспособността в условията на криза, София, ВТУ „Т. Каблешков”, 2011, 49 с.
- [11]. Шрага, М. Х., Л. И. Кудря, социальная безопасность (безопасность жизнедеятельности людей), Архангельск, ИД САФУ, 2014, 280 с.

УДК 233.5

ИСЛАМ ШАРИФАТЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Амиров А.М.

Ғылыми жетекші – Қауымд. проф. Адилбаев Алау

Үшқоңыр медресе колледжі, Алматы, Қазақстан.

Түйіндеме: Бұл мақалада «шариғат» сөзінің мағынасына тоқталып, ислам шариғатының түсінігі мен түрлеріне анықтама береді әрі ерекшеліктерін баяндайды.

Кілттік сөздер: Құран, сүннет, үкім, ерекшелік, елші, фикһ, Құран аяттары.

Кіріспе

Араб тілінде *شريعة* (**шариғат^{ым}**) **шариғат**—1) *заң ережелері*; 2) *діни, Ислам дінінің Құран мен сүннетке негізделген заңы* деген мағыналарды береді. Еңбексіз жиған малың емес адал, **Шариғатта** тағы жоқ, деген – пара ал. Шапқанда байдың ұлы болып жүрсің. Тоқтағанда болмасын түбі залал (Әріп) [1, 360].

Шариғат «Тура жол, бағдарлама, нұсқау және діни заң» деген мағыналарды да қамтиды.

Ал терминдік мағынада *Шариғат* деп Аллаһ тағала тарапынан пайғамбарымыз Мұхаммедке түсірілген дінді жалпы айтады.

Мұсылмандық құқық іліміне қатысты қайнар көздер зерттеліп өзіне тән қайнар көздер ерекшеліктері арқылы екі түрге бөлінеді [2, 43]:

1) Құран және сүннет;

2) Иджмағ және қияс (осы иджмаларға және қиястарға әдет-ғұрып та жатады).

Құран — «Фатиха» сүресінен басталып, «Нас» сүресінен бітетін ақырғы пайғамбар

Аллаһтың елшісі Мұхаммедке түсірілген Аллаһтың сөзі. Құранда 114 сүре, 6236 аят бар. Құран әдеби араб тілінде түсіріліп, Ислам шариғатының негізі боп табылады. Аллаһ Тағала Құранды өзгертулер мен қосымшалардан сақтауға уәде берген. Оның ішінде наным-сенім, ғибадат, адамдардың ара-қатынасы және т.б. мәселелердің үкімдері жалпы және жекеше түрде баяндалған.

Сүннет деп пайғамбардың кез-келген сөзін, ісін немесе бір нәрсені іш-тей қолдауын атайды. Сүннет қасиетті Құран Мұхаммед пайғамбарға еруге, оған бағынуға бұйырады, сондықтан Сүннет Ислам шариғатының екінші негізі болып саналады.

Ижмағ «бір іске бел буу» немесе «бір мәселеде бір пікірге тоқталу» деген мағынаға келеді. Фикһ термині ретінде Хазірет Пайғамбар қайтыс болғаннан кейінгі дәуірде діни үкім туралы Ислам үмметінен болған мүжтәһид дәрежесіндегі ғұламалардың бірауыздан келісулерін *ижмағ* дейді [3, 284].

Ижмағ ұғым ретінде «Мұхаммед Пайғамбардың үмбетінен болған мужтаһидтердің Мұхаммед Пайғамбар қайтыс болғаннан кейінгі қандай да бір дәуірле шарифи бір мәселеге үкім шығаруда ортақ пікірді ұстануы» деген түсінікті береді.

Ижма жасалу үшін мужтаһидтердің бір жерге жиналуы қажет емес. Белгілі бір дәуірле өмір сүрген мужтаһидтердің белгілі бір мәселе төңірегіндегі көзқарастарының бірдей бағытта болуы Ижмағ үшін жеткілікті.

Қияс сөздік бойынша «бір нәрсені басқа бір нәрсемен өлшеу, салыстыру» мағынасына келеді. Термин ретінде настарда (аят пен хадистерде) үкімі айтылмаған фикһи бір мәселенің үкімін үкімі айтылған мәселеге салыстыра отырып, араларындағы ылләттің (кемшілік, ауру, дәлел, сылтау) бірдей болуына қарамай, оның үкімі жоқ мәселеге де жүргізу деген сөз. Бұған арақты мысал келтіре аламыз. Арақ Құранда тыйым салынған. Бірақ кейінгі дәуірлерде шарап, коньяк, шампан, виски, сыра сияқты түрлі ішімдіктер пайда болды. Бұлар Құранда аталмаған. Арақ адамды мас қылатындықтан оған тыйым салынғаны әркімге түсінікті. Бұл жаңа ішімдіктер ішкен адамды мас қылатыны белгілі болғандықтан, арақтың үкімі ортақ ылләт болған «адамды мас қылатын ерекшелігі» үшін қияс жолмен өзге алкогольді ішімдіктерді де қамтиды. Яғни оларда харам болып табылады. [3. 285,286,]

IX–X ғасырда мұсылман құқығының нормалары жасалынып бітті. Оны *Фикһ* немесе *Шариғат* деп атайды.

Шариғат толығымен Аллаһ тағаланың үкімдері саналса, *фикһ* мужтаһидтердің шариғаттан түсінген пікірі. Бұл үкімдерді түсінуде және ижтиһад етуде ақыл өз алдына жол ашып тәуелсіздік таныта алмайды, керісінше, ол әрдайым шариғат негіздеріне бағынышты.

Шариғат ұғымы дінде ақида, этика және практикалық амалдармен байланысты нормаларды жаппай қамтыса, *фикһ* ұғымы тек қана практикалық амалдармен байланысты нормаларды білдіреді.

Фикһ ұғымы ғұламалардың барлық ижтиһадтарын: дұрысын да қатесін де, ал *шариғат* ұғымы мужтаһидтердің дұрыс айтқан үкімдерін ғана қамтиды.

Шариғат ұғымы *фикһ* ұғымынан кеңірек. Аллаһ тағаланың Құран Кәрімдегі: «**Бүгін сендерге діндерінді кемелдендіріп, сендерді бөлеген нығметімді тәмәмдадым, сондай-ақ сендерге Исламды дін етумен разы болдым**» (әл-Мәида: 3), – деген сөзі *шариғатты* көздейді. Сол себептен *шариғат* жалпылаушы қағидалар мен негіздерді, ал *фикһ* мужтаһидтердің Құран мен сүннет мәтіндеріндегі жалпылаушы қағидалардан түсінген үкімдерін білдіреді.

Шариғаттың жалпылаушы қағидалары мен тұрақты үкімдері қатеден пәк, мінсіз саналады. Ал *фикһ* үкімдері ішінде мужтаһидтің түсінігіне сай дұрысы да, қатесі де болуы мүмкін. Дегенмен екі жағдайда да мужтаһид еңбегі үшін сауапқа бөленеді. Аллаһтың елшісі : «Төреші үкім шығаруда ижтиһад етіп, сосын тура тапса, оған – екі сауап, ал үкім шығаруда ижтиһад етіп, сосын қателессе, оған – бір сауап», – деп айтқан (әл-Бұхари мен Мүслім жеткізді). Бірақ көп жағдайда дұрыс болады. Қандай да бір мәселенің үкімін баяндауда ғұламалар ақиқатты дәл тапса, онда фикһ шариғатқа сай болады. Ал қателессе, ижтиһадтары фикһ ұғымының шеңберінен аса алмайды.

Шариғат үкімдерін қай тұрғыдан болсын, ақида, құлшылық, этика, жүріс-тұрыс нормаларын толық ұстану – әр мұсылманға парыз. Ал *фикһ* мәселесіне келсек, бір мужтаһидке басқа мужтаһидтің ижтиһадын ұстану міндет емес. Сондай-ақ *фикһ* бір замандағы не бір елдегі проблемаларды шешуге жарамды болса, басқа бір замандағы не басқа бір елдегі проблемаларды шеше алмауы әбден мүмкін.

Ал енді ислам шариғатының ерекшеліктеріне келер болсақ, онда оның бірнеше түрлеріне

тоқталайық:

Біріншіден, ислам шариғатының бастауы да, асыл мақсаттары да, бағыт-бағдары да – Аллаһ тағаладан. Ол – ешбір періштенің, ешбір жынның, ешбір адамның ойы араласпаған қасиетті уахи. Уахи ұғымы шариғатта Құран мен сүннетті бірдей қамтиды.

Екіншіден, ислам шариғаты кез келген заманда әрі жердің кез келген аймағында практикаға жарамды кәміл үкімдер мен заңдарға бай. Оның адамзат өмірінің қамтымаған, жүйелемеген қыры жоқ. Исламдағы құлшылық мұсылманның сауапқа деген үмітін намаз, ораза, зекет, қажылық парыздарымен ғана шектемей, өмірдің әр сәтін сауаппен байланыстыруды мақсат етеді. Сол себептен Аллаһ тағала жақсы көріп, риза болатын сөздер мен істердің барлығы исламның көзқарасында құлшылыққа саналады.

Сондай-ақ шариғат адамның жүрегі мен мал-мүлкін ғана емес, денесінің әр мүшесін де құлшылыққа қатыстырады. Мысалы: намаз уақытында адамның бүкіл ішкі және сыртқы дене мүшелері құлшылықта болады. Сондай-ақ, мал-мүлкін Аллаһ тағала бұйырған және ұнатқан мақсаттарда пайдаланады.

Үшіншіден, ислам шариғаты заман ағысы мен талабына сай келеді. Ислам шариғаты қай заманда адамзатпен ажырамас байланыста өмір сүруге бейімді. Ол барлық жағдайларды қадағалап, жақсы жақтарын толықтырады және жағымсыз жақтарын жөнге келтіреді. Мысалы, ол адамды ақиретке қатты қызықтыруымен қатар дүниедегі үлесін де ұмыттырмай еңбекке баулып, дүние-ақиреттегі пайдасын бірдей көздейді. Сондай-ақ ислам шариғаты адамның табиғаты мен сезімдерін ескеріп, парыз етілген құлшылықтар адамның күнделікті уақытының аз ғана бөлігін алады.

Төртіншіден, ислам шариғаты негізгі тұрақты үкімдерді адам өмірінде болып тұратын қиын жағдайларда кешірімді себептерге сай жеңілдеткен. Ол үкімді өзгертуге болмайтын жағдайларда қаттылықты, ал жеңілдетуге мәжбүрлеген жағдайларда жұмсақтықты ұстанады. Осы ерекшеліктің Құран Кәрімдегі кейбір көріністері:

«Сендерге өлексе, аққан қан, доңыз еті және Алладан басқаның атымен бауыздалған мал, сондай-ақ буылып, ұрылып, құлап, сүзіліп және жыртқыш жеп *өлген* малдар арам етілді, әрине, егер бауыздап үлгерсеңдер *үкім* басқаша...» (әл-Бұхари мен Мүслим жеткізді), – деген аяттың басы негізгі тұрақты үкімді бекітсе, аяттың «Кімді күнә әуестегі емес, аштық мәжбүрлесе, онда Алла – тым кешірімді, өте рақымды», – деген соңы шарасыз жағдайда ол үкімнің жеңілдеуін білдіреді.

Құрайыштардың Махзум руынан болған бір әйел ұрлық қылған кезде олар оны жазадан құтқарып қалулары үшін Усама ибн Зайдты қорғаушы етіп пайғамбарға жібереді. Аллаһтың елшісі ﷺ бұған қатты ашуланып: «Расында, сендерден бұрынғылардың құрып кетулерінің себебі – іштерінде құрметті адам ұрлық жасаса, жаза атқарылмастан қоя берілетін, ал әлсізін ұстаса, жазаны орындайтын. Аллаһқа серт! Егер Мұхаммедтің қызы Фатима ұрлық істесе, әлбетте, оның қолын кесемін» (ат-Тирмизи жеткізді), – деген хадис тұрақты үкімді бейнелесе, «Қылмыс жазаларынан шамаларың келгенін мұсылмандардан қайтарыңдар. Оған жазадан құтылар жол тапсаңдар, қоя беріңдер, өйткені басшының кешірімділікте қате жіберуі жазалауда жіберген қатесінен жақсырақ» (Ибн Хишам «Сирасында» келтірген), – деген хадис шариғаттың жеңілдігін бекітеді.

Сакиф руының адамдары пайғамбарымызға ﷺ исламды қабылдаулары үшін келгенде одан өздерінің жаһилиятта табынған «Лат» атты пұттарын үш жылдай өздерінде қалдыруын өтінген. Бұл өтінішті Аллаһ елшісі ﷺ қабылдамайды. Бір жылға қалдыруын өтінсе де қабылдамаған. Тіпті, бір айға қалдыруын өтінгенде де қабылдамаған. Соңында намаздан босатуларын және пұттарын өз қолдарымен сындырмауларын өтінген. Сонда, Аллаһтың елшісі ﷺ оларға: «Пұттарыңды өз қолдарыңмен сындырудан босатамыз, ал намазға келетін болсақ, намазсыз дінде еш жақсылық жоқ», – деп айтылған хадисте таухид пен намаздың өзгермейтін тұрақты үкім екені бекітіліп, пұттарды өз қолдарымен сындырмауларына жеңілдік жасалғаны байқалады.

Бесіншіден, ислам шарияты бірте-бірте түзету енгізу ерекшелігіне ие. Бұл ерекшелік Құран Кәрімнің бірден емес, аят аят, сүре сүре болып түсуінен-ақ көрінеді. Аллаһ тағала Құран Кәрімде: «Сондай-ақ Құранды оқигаларға сай бөліп түсірдік, адамдарға оны кідіріспен оқуың үшін, әрі оны бірте-бірте түсірдік» (әл-Исра: 106), – деген. Имам әл-Құртуби осы аятқа қатысты: «Адамдарға бүкіл парыздарды бір уақытта қабылдау талабы қойылғанда, әлбетте, олар қашып кетер еді», – деген.

Айша анамыз (Аллаһ тағала оған разы болсын) Аллаһ елшісінің: «Құраннан ең әуелгі болып түскені ішінде жәннат пен тозақты еске түсіретін сүрелер еді. Адамдар исламды қабылдауға ағылған кезде халал мен харам түсті. Егер әуелгі болып, «арақ ішпендер» бұйрығы түскенде, әлбетте, олар: «арақты мүлде тастамаймыз», – деген болар еді, сондай-ақ әуелгі болып «зина жасамаңдар» бұйрығы түскенде, әлбетте, олар: «зинаны мүлде тастамаймыз» – деген болар еді, – деген (әл-Бұхари жеткізді.).

Мысалы, исламның өсімқорлықты харам ету тәсіліне назар салсақ, оны төмендегідей кезеңдерді қамтығанын байқаймыз:

Бірінші кезең: «Адамдардың малдарында пайдасы өсіп тұруы үшін берген өсімдерің Аллаһтың қасында өспейді. Ал берген зекеттеріңмен Аллаһтың жүзін қаласаңдар, міне, солар – сауаптары еселенушілер» (ар-Рум: 39). Бұл аят жақсылықтың өсімге берілген қарызбен емес, зекетпен байланысты екендігін баяндайды. Бұл кезеңде өсім үшін азап бар екендігін әзір ескертілмеді.

Екінші кезең үш сатыдан аттады:

- «Яһудилерге әділетсіздіктері және көптеген адамдарды Аллаһтың жолынан адастырғандары себепті өздеріне адал етілген таза нәрселерді арам қылдық. Сондай-ақ өсім алғандары себепті, негізінде, олар үшін өсімге тыйым салынған еді, әрі адамдардың мал-мүліктерін алдап жегендері үшін. Олардың іштеріндегі кәпірлерге қинаушы азап әзірледік» (ән-Ниса: 160,161). Бұл аятта Аллаһ тағала яһудилердің азапқа қандай себептермен ұшырағандарын білдіре отырып, мұсылмандардың жүректеріне өсімге деген жек көрушілік ұялатуда.

- «Ей иман келтіргендер! Қайта-қайта еселеп өсім жемендер әрі Алладан сақсыныңдар, мүмкін құтыласыңдар. Сондай-ақ кәпірлер үшін әзірленген тозақтан сақтаныңдар» (Әли Ғимран: 130,131). Аллаһ тағаланың иман келтіргендерге өсім үкімінің харам екендігін баяндап, оған тыйым сала бастаған алғашқы аят – осы.

- «Өсім жегендер қабірлерінен шайтанның соғуынан жынданған кісі секілді тұрады, өйткені олар: «Сауда да өсім секілді нәрсе», – деді. Алла сауданы адал етіп, өсімді арам етті. Кімге Алланың ескертуі келіп, ол бұл ісін доғарса, бұрынғысы – өзінікі болып, ісінің үкімі Аллаға тапсырылады. Ал кім қайта оралса, олар – тозақтың тұрғындары болып, онда мәңгі жасайды. Алла өсімді берекесіз етіп, садақаларды өсіреді. Алла өңкей кәпір пен күнәкарды жек көреді. Расында, иман келтіріп, салиқалы амал жасағандар, намаз оқып, зекет төлегендердің сыйақылары – Раббыларының жанында. Оларға қауіп те қайғы да төнбейді. Ей, иман келтіргендер, егер мүминдерден болсаңдар, Алладан сақсыныңдар да өсімнен қалғанын тастаңдар! Егер бұйрықты орындамайтын болсаңдар, өздеріңе Аллаһтан әрі Оның елшісінен соғыс тілеп алғандарыңды біліңдер! Егер тәубе келтірсеңдер, малдарыңның басы – өздеріңе қайтады. Сонда әділетсіздік жасамаған әрі әділетсіздікке ұшырамаған болдыңдар» (әл-Бақара: 275-279).

Осылайша Аллаһ тағала мүминдердің имани деңгейлеріне сай осы аятты түсіріп, оларға өсімқорлық мақсаттағы қарыз түрлеріне толық әрі кесімді түрде тыйым салды.

Бірте-бірте түзету енгізу тәсілі – Аллаһ елшісінің ﷺ қоғамды дұрыстауда ұстанған жолы. Сенімі, әрі санасы, әрі жүріс-тұрысы бұзылған қоғамда тәрбиеленген адам шындықты бір айтқаннан қабылдамайды. Тіпті, қабылдағандардың өздері, сол шындықтың талаптарын бірден көтеріп кете алмайды. Адам баласын бірте-бірте тәрбиелеу оның табиғатын қадағалауға жатады. Өйткені, адам баласының ана құрсағында жаратылуының өзі бірнеше кезеңдерден өтеді. Адамды әрі қоғамды дұрыстауда бірте-бірте жылжу жолы – Аллаһтың жолы болса, онда

Аллаһқа шақырушылар да бұл жолды әбден меңгерулері керек.

Ислам шариғатының тағы бір ерекшелігі – жеңілдігі мен оңайлығы. Ислам адам баласының әлсіздігін, міндеттері мен шұғылдарының көптігін ескереді. Сондай-ақ оны түсірген Аллаһ тағала – жұмсақ әрі мейірімді. Ол адам баласына қиындық пен ауырлықты мүлде қаламайды, керісінше, оған барлық жақсылықты қалайды. Ол Құран Кәрімде: «Аллаһ сендерге жеңілдікті қалайды әрі сендерге ауырлықты қаламайды» (әл-Бақара: 185), – деп айтқан. Шариғат науқас пен жолаушыға, етеккірі келген әйел кісіге жағдайларын ескеріп, оларға қатысты құлшылық үкімдеріне арнайы жеңілдіктер жасаған.

Аллаһтың елшісі ﷺ : «Расында, дін – жеңіл. Ешкім оны қатайтып алмасын, әйтпесе, дінді көтере алмай дінкесі құриды. Істі дұрыс атқарыңдар, аз істеріңмен болса да Аллаға жақындаңдар, сауап үміт етіп қуаныңдар», – дегенін жеткізген (әл-Бұхари). Ибн Масғұд Аллаһ елшісінің ﷺ үш мәрте: «Қатты кетушілер құриды», – дегенін риуаят еткен (Мүслім).

Пайдаланылған әдебиетер:

1. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік – Алматы: Білім, 2011. Т.2. 400 бет.
2. Дәлел-дәйектермен Ислам ғылымхалы. Алматы: «Хикмет» баспа үйі, 2011. 1340 бет.
3. Мусульманское право : учебник / под ред. М.А.Сарсембаева. – Алматы : Изд-во Института «Данекер», 1999. – 256 с.
4. Халифа Алтай. Құранның қазақша мағынасы және түсінігі. Мәдинә мунаууара, Сауд Арабия 1991.
5. Ислам. Энциклопедический справочник. – Алматы : Изд – во «Арыс», 2003. – 352 с.

ORTAOKUL 6.SINIF SOSYAL BİLGİLER PROGRAMI “ÜLKEMİZ VE DÜNYA” ÜNİTESİ KONULARININ BİLGİSAYAR DESTEKLİ MATERYALLERLE ÖĞRETİMİNİN ÖĞRENCİLERİN AKADEMİK BAŞARILARINA ETKİSİ¹

Elif Alkar¹, Yıldırım Atayeter²

¹Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı,
Doktora Öğrencisi

²Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Ana Bilim Dalı

ÖZ

Bu araştırma ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler programında yer alan “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretiminin öğrencilerin akademik başarılarına etkisini ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmadır. Araştırma, 2015-2016 eğitim-öğretim bahar yarıyılında Burdur merkez ilçesine ait bir ortaokulda bulunan iki farklı 6. sınıf öğrencileri üzerinden yürütülmüştür.

Araştırmada, ön-test-son-test kontrol gruplu yarı deneysel model kullanılmıştır. Çalışmada yansız bir şekilde bir sınıf deney bir sınıfta kontrol grubu olarak belirlenmiştir. Kontrol grubundaki öğrencilere “Ülkemiz ve Dünya” ünitesi geleneksel öğretim yöntemi (düz anlatım) ile uygulanmıştır. Deney grubundaki öğrencilere ise bilgisayar destekli materyaller ile öğretim verilmiştir. Uygulamaların sonunda ön-test olarak sunulan başarı testleri, gruplar arasında farklılıkları saptamak amacıyla son-test olarak da kullanılmıştır. Araştırmada, sosyal bilgiler 6. sınıf “Ülkemiz ve Dünya” ünitesi konularının bilgisayar destekli materyaller ile öğretim etkinliklerinin düzenlemesinin öğrencilerin akademik başarılarını arttırdığı görülmektedir.

¹ Bu çalışma “Ortaokul 6.Sınıf Sosyal Bilgiler Programı Ülkemiz ve Dünya Ünitesi Konularının Bilgisayar Destekli Materyallerle Öğretiminin Öğrencilerin Akademik Başarılarına Etkisi” isimli yüksek lisans tezinden alıntılanarak oluşturulmuştur.

Anahtar sözcükler: Bilgisayar Destekli Öğretim, Başarı Testi

THE EFFECTS OF TEACHING “OUR COUNTRY AND WORLD” UNIT TOPICS WITH COMPUTER AIDED MATERIALS ON THE ACADEMIC ACHIEVEMENT OF STUDENTS AT SECONDARY SCHOOL 6TH GRADE SOCIAL STUDIES PROGRAM

Elif Alkar¹, Yıldırım Atayeter²

¹Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi

²Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Ana Bilim Dalı

Abstract. This research is a study aimed to reveal the effects of teaching “Our country and World” unit topics with computer-aided materials on the academic achievement of students at Secondary School 6th grade social studies program. The research was carried out on two different 6th grade students in a secondary school in Burdur central district in 2015-2016 school year spring semester.

In the research, a semi-experimental model with pre-test-post-test control group was used. In the study, neutrally a class was designated as experimental class and another class was set as a control group. The “Our Country and World” unit was applied to the students in the control group with the traditional teaching method (straight expression). The students in the experimental group were also taught with computer aided materials. Achievement tests that were presented as pre-tests at the end of the applications were also used as post-tests to identify differences between groups. In the research it is observed that arrangement of teaching activities “Our Country and World” unit topics with computer-aided materials to Secondary School 6th grade social studies program students increase the academic achievement.

Keywords: Computer Aided Education, Achievement Test

GİRİŞ

Sosyal bilgiler, insanoğlu var olduğu andan itibaren vardır. Çünkü insanoğlunun varlığı ve hayatını sürdürebilmesi için doğal bir ortam kadar sosyal bir ortama da ihtiyaç vardır. İnsanlar yaşadığı çevrede, yeme ve içmenin yanı sıra kendini savunma, iletişim kurma, çeşitli duygular edinme ve bu duyguları ifade edebilme gibi becerileri kazanırlar. Tüm bu faaliyetleri insanın tek başına, hiç kimseye ihtiyaç duymadan yapabilmesi mümkün değildir. Durum bu boyuttayken toplumsal bilimlerin dolayısıyla Sosyal Bilgilerin, bir ders olarak yapılandırılmamış olsa bile insanoğlu kadar eski olduğu söylenebilir (Dönmez, 2015).

Sosyal bilgiler, her insana kapasitesinin farkına varacak yaşantıyı mümkün kılacak fırsatlar vererek kendini tanımasına dolayısıyla kendini gerçekleştirmesine katkıda bulunur. Bağımsızlık ve işbirliğinin yanında içinde yaşadığı toplumun değerlerini anlama ve ona göre davranma gibi insan ilişkilerini idrak etmek için gerekli olan kavram ve genellemelerin oluşturulup geliştirilmesi de sosyal bilgiler dersi sayesinde mümkündür. Sosyal bilgiler dersi, öğrencilere sınırsız isteklerin sınırlı kaynaklarla nasıl karşılanabileceği konusunda kavram, beceri ve tutumları geliştirecek yaşantılar hazırlar. Ayrıca çocuklarda iktisatlı olma bilincini geliştirir (Dönmez, Yazıcı, 2015).

Sosyal bilgilerde disiplinler arası bir bağlantı mevcuttur. Bu disiplinler arasında; Tarih, Sosyoloji, Coğrafya, Ekonomi, Antropoloji, Psikoloji, Siyaset Bilimi gibi disiplinler yer almaktadır. Bu disiplinler arasında yer alan coğrafya, sosyal bilgilerin başlıca alt disiplini olup esasen bir yeryüzü bilimidir. İçeriğinde pek çok konu temeli bulunan coğrafya alanında, ortaokul 6. sınıf ders kitaplarında yer alan “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretimi bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Çalışmanın problem cümlesini “Ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler programı “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretimin geleneksel öğretime (düz anlatım) göre

öğrencilerin akademik başarılarına etkisinde anlamlı bir fark oluşturmakta mıdır?” Sorusu oluşturup beş alt problem cümlesini içermektedir. Bunlar:

- Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin akademik başarıları üzerindeki etkileri nelerdir?
- Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin ön-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- Geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin ön-test ve son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?
- Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu öğrencilerinin ön-test ve son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?

Araştırmanın temel amacı, ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler programında yer alan “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretiminin öğrencilerin akademik başarıları üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Bu temel amaç doğrultusunda şu denence test edilmiştir; Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubundaki öğrenciler ile geleneksel (düz anlatım) öğretim gören kontrol grubundaki öğrencilerin deney öncesi ve sonrasındaki “başarı testi” puanlarındaki değişim deney grubu lehine anlamlı bir farklılık gösterir.

Araştırma kapsamında bilgisayar destekli öğretimin, öğrenilen bilgilerin kalıcılığı yönünde birden fazla duyuya hitap etmesi ve öğrencileri etkin dinleme ve katılmaya teşvik etmesi açısından geleneksel öğretime göre daha etkin ve öğretici bir öğretim modeli olduğu amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle okullarda uygulanan bilgisayar destekli öğretimden biraz bahsetmek gerekir.

Bilgisayar Destekli Öğretim

Bilgisayar, öğrencilerin bireysel gereksinimlerini belli bir oranda dikkate alarak daha geniş öğrenci kitlesine yönelik öğretim gereçlerini hazırlamak amacıyla kullanılan bir araçtır. Söz konusu bu aracın öğretme-öğrenme sürecinde etkili bir biçimde kullanılması, öğretim gereçlerinin niteliğini arttırmaktır. Toplumsal yaşamda etkisini giderek arttıran bilgisayar, yaşamın tüm alanlarında kullanılmaktadır. “Çağın aracı” olarak nitelendirilen bilgisayar, bilgiyi işleme, depolama ve istenildiği zaman sunma gibi özellikleriyle eğitimde önemli bir kullanım alanına sahiptir (Sönmez, 1997). Bilgisayarlar bilgiyi depolamanın ve belirli işlemlere tabi tutmanın yanında istenen hesaplamaları da çok yüksek bir hızla elektronik olarak yapmaktadır (Tandoğan, 1983).

Bilgisayar destekli eğitim bilgisayarların öğrenme-öğretme ve okul yönetimi ile ilgili bütün faaliyetlerde kullanılması olarak tanımlanabilir. Bilgisayar destekli eğitim eğitim-öğretim etkinlikleri sırasında eğitimi zenginleştirir. Eğitimin kalitesini yükseltmek için öğretmene yardımcı bir araç olarak bilgisayardan yararlanır (Şimşek, 2007).

Bilgisayar destekli öğretim ise BDÖ olarak da kısaltılabilir ve karşılaşılan farklı tanımlamaları mevcuttur. BDÖ, bilgisayarın öğretimde öğrenmenin meydana geldiği bir ortam olarak kullanıldığı, öğretim sürecini ve öğrenci motivasyonunu güçlendiren, öğrencinin kendi öğrenme hızına göre yararlanabileceği kendi kendine öğrenme ilkelerinin bilgisayar teknolojisiyle birleşmesinden oluşmuş bir öğretim yöntemidir (Uşun, 2000). Genel olarak bilgisayarın öğretme-öğrenme sürecinde bir araç olarak kullanılmasına bilgisayar destekli öğretim adı verilmektedir. Bilgisayar destekli öğretim ile öğrencilerin, konuları yinleme, kavramları, ilkeleri ve yasaları öğrenme, sorun çözme yollarını izleyerek gerektiğinde gözlem yapma ve inceleme gibi etkinlikleri öğrenmeleri sağlanabilir (Sönmez, 1997).

Günümüz dünyasında hemen her yerde karşımıza çıkan bilgisayar, eğitim alanında da önemli bir yere sahiptir. Bilgisayar destekli eğitim, bilgisayar temelli öğretim adları altında eğitim faaliyetleri

sürdürülmektedir. Tanımlar arasında genel-özel bağlamında küçük ayrıntılar olsa da temel çıkarım bilgisayardan eğitimin çeşitli alanlarında aktif olarak faydalanıldığıdır.

Esasen bilgisayar destekli öğretim, günümüz öğretim sistemini tamamlayıcı bir unsur olarak bilgisayarın çeşitli yazılım araçlarıyla öğretimde kullanılması anlamına gelmektedir. Hem bireysel hem de grup çalışmalarında öğrencileri güdeleyen, öğretimi görsel ve işitsel anlamda renklendiren, dersi eğlenceli hale getiren, öğrenilen bilgilerin kalıcılığını sağlayan bilgisayar destekli öğretim her geçen gün önemini arttırmaktadır. Bu durumun meydana gelmesinde bilgisayar yazılımlarındaki çeşitlilik, değişen öğretmen profili ile öğretmenlerin programlara hâkimiyeti ve öğrencilerin bu öğretim yöntemine karşı ilgileri de etkilidir. Sözü edilen öğretimin uygulaması esnasında mutlaka okul-öğrenci-öğretmen ve öğretim etkinliklerini tamamlayan özelliklerin doğru ve yerli yerinde kullanılması da önemlidir.

Günümüzde uygun ders yazılımları sayesinde hemen hemen tüm ders ve öğretim kademesinde bilgisayarlar kullanılabilir. Bu durum öncelikle bilgisayar destekli öğretimin işlevselliği ve eğitim alanındaki ekonomikliğini göstermektedir. Bahsedilen ekonomiklik öğretimde az çabayla tam ve kalıcı öğrenmeyi sağlamaya yönelik etkinliklerdir. Bu da çeşitli program ve yazılımlarla mümkündür. Bu yazılımlar yaşa ve derse göre esneklik gösterir. Yazılımların desteği sayesinde bireysel çalışmalarda öğrencinin hızına ve düzeyine göre hazırlanan öğretim yöntemi, gerektiği koşullarda grup çalışmaları, işbirlikli öğrenme, benzetim tekniği vb. öğretim biçimleriyle çeşitlilik sunmaktadır.

Araştırmanın sınırlılıkları şu şekildedir: Araştırma, 2015-2016 eğitim-öğretim yılı bahar dönemi ve ortaokul 6. sınıf öğrencilerine uygulanan başarı testi ile sınırlıdır. Araştırma sosyal bilgiler 6. sınıf ders kitabında yer alan “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli öğretim ve geleneksel (düz anlatım) modeli ile sınırlandırılmıştır. Son olarak araştırma, Burdur ili merkez ilçesinde yer alan bir ortaokul ile sınırlandırılmıştır.

Yöntem

Ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler programı “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretiminin öğrencilerin akademik başarılarına etkisi üzerine olan çalışmada, öntest-sontest kontrol gruplu yarı deneysel bir model kullanılmıştır.

Araştırma 2015-2016 eğitim-öğretim yılı güz ve bahar döneminde, Burdur ili merkez ilçesinde yer alan ve sosyo-ekonomik düzeyi orta olan bir ortaokulda yapılmıştır. Araştırma, ortaokuldan seçilen iki ayrı 6. sınıf öğrencileri üzerinden yürütülmüştür. Araştırmacı, iki sınıf arasından yansız atama ile birini deney, diğerini kontrol grubu olarak belirlemiştir. Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubunu 18, geleneksel öğretimin (düz anlatım) uygulandığı kontrol grubunu 18 olmak üzere toplamda 36 öğrenci üzerinde çalışılmıştır.

Araştırmada deney grubuna bilgisayar destekli materyallerle desteklenen öğretim etkinliklerine yer verilmiştir. Kontrol grubunda ise geleneksel öğretim (düz anlatım) yöntemi ve etkinlikleri uygulanmıştır. Araştırma sürecindeki deneysel işlemde ilk olarak deney ve kontrol gruplarının her ikisine de araştırmacı tarafından geliştirilen başarı testi ön test olarak uygulanmıştır. Araştırmada, üniteye ilişkin öğretim etkinliklerinin sonunda iki gruba da araştırmacı tarafından geliştirilen başarı testi son test olarak uygulanmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada kullanılan veri toplama aracı; araştırmacı tarafından geliştirilen başarı testinden oluşmaktadır. Araştırmanın deneysel uygulaması 6. sınıf düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Deneysel uygulama için “Ülkemiz ve Dünya” ünitesi seçilmiş ve bu ünite içinde bir başarı testi geliştirilmiştir. Başarı testinin geliştirilmesinde öncelikle sosyal bilgiler ders programı ve “Ülkemiz ve Dünya” ünitesi analiz edilmiştir. Hedef ve davranışlar bu doğrultuda belirlenmiş ve belirtke tablosu hazırlanmıştır. Belirtke tablosu göz önüne alınarak elde edilen bulgular doğrultusunda 82 sorudan oluşan çoktan seçmeli bir test hazırlanmıştır. Çoktan seçmeli maddeleri kapsayan sorular iki uzman görüşü ile gerekli düzeltmelerden geçmiş ve soru sayısı 82’den 68’ e indirgenmiştir. 68 sorudan oluşan çoktan seçmeli bu başarı testi asıl deneysel uygulamanın yapıldığı 6. sınıfta okuyan 131 öğrenciye uygulanmıştır. Uygulama sonucunda maddelerin ayırıcılık indeksi, madde güçlük indeksi ve testin güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır. Madde ayırıcılık indeksi 20 ile 69 arasında değişen

maddelerden seçilmiştir. Madde güçlük indeksi ise 20 ile 80 arasında dağılım gösteren maddelerden seçilmiştir. Bu şekilde 21 soruluk çoktan seçmeli maddeden oluşan ünite başarı testi elde edilmiştir.

Araştırma deseninde deney grubuna bilgisayar destekli materyallerle desteklenen öğretim etkinliklerine yer verilmiştir. Kontrol grubunda ise geleneksel öğretim (düz anlatım) yöntemi ve etkinlikleri uygulanmıştır. Araştırma sürecindeki deneysel işlemlerde ilk olarak deney ve kontrol gruplarının her ikisine de araştırmacı tarafından geliştirilen başarı testi ön test olarak uygulanmıştır. Deney süresince deney grubuna bilgisayar destekli öğretim etkinliklerine yer verilmiştir. Kontrol grubuna ise geleneksel öğretim yöntemi ve öğretim etkinlikleri uygulanmıştır. Araştırmada, ünitelere ilişkin öğretim etkinliklerinin sonunda iki gruba da araştırmacı tarafından geliştirilen başarı testi son test olarak uygulanmıştır.

Araştırma boyunca kullanılan ölçekler ve bu ölçeklerden elde edilen veriler Spss istatistik programı kullanılarak çözümlenmiştir. Verilerin analizinde Mann Whitney U-Testi ve Wilcoxon işaretli sıralar testi'nden faydalanılmıştır (Büyüköztürk, 2008).

Bulgular ve Yorum

Birinci Alt Probleme ilişkin Bulgular ve Yorumlar

“Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin akademik başarıları üzerindeki etkileri nelerdir?”

Birinci alt probleme ilişkin bulgular Tablo-1’de verilmiştir.

Tablo 1. Deney ve Kontrol Grubu Öğrencilerine Ait Başarı Ölçümlerine Göre Hesaplanan Minimum ve Maximum Değerler, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Sonuçlarının Dağılımı

Gruplar	N	Minimum	Maximum	$\bar{X}$	Ss
Deney Grubu Ön Test	18	5,00	21,00	10,944	4,345
Deney Grubu Son Test	18	8,00	19,00	15,444	3,617
Kontrol Grubu Ön Test	18	,00	17,00	8,777	4,359
Kontrol Grubu Son Test	18	4,00	15,00	8,944	3,369

Tablo.1’de görüldüğü gibi “Ülkemiz ve Dünya” ünite konularını bilgisayar destekli materyaller ile öğrenen deney grubu öğrencilerinin aritmetik ortalamaları incelendiğinde; deney grubu son test değerinin 15,444 kontrol grubu ön test değerinin 10,944 olduğu görülmektedir.

“Ülkemiz ve Dünya” ünite konularının öğretiminde geleneksel (düz anlatım) öğretim yönteminin uygulandığı kontrol grubuna ait aritmetik ortalama değerlerine bakıldığında; kontrol grubu ön test aritmetik ortalamasının 8,777; kontrol grubu son test aritmetik ortalamasının ise 8,944 olduğu görülmektedir. İncelenen tablonun standart sapma değerlerine bakıldığında; Bilgisayar destekli materyaller ile öğretimin uygulandığı deney grubu ön test standart sapmanın 4,345 deney grubu son test standart sapmanın ise 3,617 olduğu görülmektedir. Geleneksel öğretim (düz anlatım) yöntemlerinin kullanıldığı kontrol grubu öğrencilerinin standart sapma değerlerinde ön test sonucu 4,359 son test sonucu 3,369 çıkmıştır. Deney ve kontrol grubu öğrencilerinin standart sapma düzeyleri arasında yüksek derecede bir fark yoktur.

İkinci Alt Probleme ilişkin Bulgular ve Yorumlar

“Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin ön-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?”

İkinci alt probleme ilişkin bulgular Tablo-2’de verilmiştir

Tablo 2. Bilgisayar Destekli Öğretim ve Geleneksel Öğretim (Düz Anlatım) Gruplarına Ait Ön Test Puanlarına İlişkin Mann Whitney U testi, Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Dağılımı

Ünite	Gruplar	N	Sıra Ortalaması	Sıraların Toplamı	U	W	Z	P	Önem düzeyi
-------	---------	---	-----------------	-------------------	---	---	---	---	-------------

Ülkemiz ve Dünya	Ön-test Dene grubu	18	21,17	381,00	114,000	285,000	1,526	1,127	p>0.05
Ülkemiz ve Dünya	Ön-test Kontrol grubu	18	15,83	285,00	114,000	285,000			

Tablo.2’de görüldüğü üzere; “Ülkemiz ve Dünya” ünitesi konularını, bilgisayar destekli materyaller ile öğrenen deney grubu öğrencileri ile geleneksel öğretim (düz anlatım) ile öğrenen kontrol grubu öğrencileri arasındaki ön test başarı oranları incelendiğinde p değerinin 1,127 olduğu görülmektedir (p>.05) olduğu için iki grubun sıra ortalamaları arasında anlamlı bir farkın olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak deneysel işlem yapılmadan önce her iki grubun ön-test başarı puanlarının aynı düzeyde olduğu söylenebilir.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

“Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?”

Üçüncü alt probleme ilişkin bulgular veri Tablo-3’te verilmiştir.

Tablo 3. Bilgisayar Destekli Öğretim ve Geleneksel Öğretim (Düz Anlatım) Gruplarına Ait Son-Test Başarı Puanlarına İlişkin Mann Whitney U testi ve Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi

Ünite	Gruplar	N	Sıra Ortalaması	Sıraların Toplamı	U	W	Z	P	Önem düzeyi
Ülkemiz ve Dünya	Son-Test Deney Grubu	18	25,69	462,50	32,500	203,500	-4,112	,000	p<0.01
Ülkemiz ve Dünya	Son-Test Kontrol Grubu	18	11,31	203,50	32,500	203,500			

Tablo 3’te görüldüğü üzere 6.sınıf sosyal bilgiler dersi “Ülkemiz ve Dünya” ünite konularını bilgisayar destekli materyaller ile öğrenen deney grubu öğrencileri ile geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencileri arasındaki son test puanları karşılaştırıldığında deney ve kontrol grubu son test başarı puanları arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir (p<001). Farklılaşma deney grubu lehine gerçekleşmiş, yani deney grubunda yer alan öğrencilerin performansları nedeniyle, son durumda kontrol grubundan anlamlı derecede yüksek bir düzeye ulaşmıştır.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

“Geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin ön-test ve son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?”

Dördüncü alt probleme ilişkin bulgular veri Tablo-4’te verilmiştir.

Tablo 4. Kontrol Grubu Öntest-Sontest Sonuçları İçin Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Dağılımı

		N	Sıra ortalaması	Sıraların toplamı	Z	P	Önem düzeyi
Öntest-Sontest	Negatif Toplam	7(a)	5,21	36,50	-1,197(a)	,844	p>0,0
	Pozitif Toplam	5(b)					
	Eşit Sıralar	6(c)	8,30	41,50			
	Toplam	18					

Geleneksel öğretim (düz anlatım) yönteminin uygulandığı kontrol grubu öğrencilerinin verileri incelendiğinde p değeri ,844 olarak görülmektedir. Fark p>0,05’ten büyük olduğu için ön ölçüm-son ölçüm arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır.

“Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin geleneksel öğretim (düz anlatım) yöntemiyle anlatıldığı kontrol grubuna ait ön test-son test sonuçları, herhangi bir uygulamanın yapılmadığı kontrol grubu öğrencilerine ait başarının anlamlı bir fark gösterecek düzeyde değişmediğini göstermektedir.

Beşinci Alt Probleme ilişkin Bulgular ve Yorumlar

“Bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubu öğrencilerinin ön-test ve son-test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?”

Beşinci alt probleme ilişkin bulgular Tablo-5’te verilmiştir.

Tablo 5. Deney Grubu Öntest-Sontest Puanlarına Göre Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz Sonuçlarına ait Dağılım

	N	Sıra Ortalaması	Sıraların Toplamı	Z	P	Önem düzeyi
Öntest- Negatif Toplam	4(a)	3,75	15,00	-3,0 07(a)	,002	p<0.01
Sontest Pozitif Toplam	14(b)	11,14	156,00			
Eşit sıralar	0(c)					
Toplam	18					

Tablo 5’in analiz sonuçları, “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle düzenlendiği deney grubu öğrencilerine ait başarının, deney öncesi ve deney sonrası puanları arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir, $z=-3.07$, $p<0.01$. Analiz sonuçlarına göre; z değerine ait puanın (-3.07) 0.01’den küçük olması anlamlı bir farkın ortaya çıktığını göstermektedir. Fark puanlarının sıra ortalaması dikkate alındığında; negatif toplam 3,75, pozitif toplam ise 11,14 olarak ortaya çıkmaktadır. Sıra toplamları dikkate alındığında, negatif toplam 15,00 pozitif toplam 156,00 olarak belirlenmiştir. Gözlenen bu farkın pozitif sıralar, yani son test puanı lehinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre, “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyaller ile öğretiminin uygulandığı deney grubunda ön-test ile son-test puanları arasında anlamlı bir farklılık görülmektedir ($p<0.01$). Başka bir deyişle, “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyaller ile öğretimi öğrencilerin akademik başarılarını pozitif yönde arttırmada etkili olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma ile bilgisayar destekli materyallerle öğretim yönteminin ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin öğretiminde öğrencilerin akademik başarılarını arttırdığı saptanmıştır. Çalışmadaki deney ve kontrol gruplarına bakıldığında bilgisayar destekli öğretimin uygulandığı deney grubunda anlamlı bir sonuca ulaşılmıştır.

Bilgisayar destekli öğretimin öğrencilerin akademik başarılarını arttırdığı yönünde yapılan çalışmalar arasında Delen (2015)’in yaptığı çalışmada coğrafyada bilgisayar yardımıyla oluşturulacak simülasyonların anlatımı hem daha zevkli kıldıği hem de konuların anlaşılmasını kolaylaştırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Yeşiltaş ve Turan (2015)’in yaptığı çalışmada sosyal bilgiler öğretimine yönelik geliştirilen bilgisayar yazılımının akademik başarı ve tutuma etkisi incelenmiş ve bulgularından hareketle, sosyal bilgiler öğretimine yönelik geliştirilen bir bilgisayar yazılımı kullanımının öğrencilerin akademik başarılarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine kullanılan bilgisayar yazılımının öğrencilerin sosyal bilgiler dersine karşı tutumlarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Yeşiltaş ve Öztürk (2015)’ün yaptığı çalışmada sosyal bilgiler dersi vatandaşlık konularının öğretiminde bilgisayar destekli öğretimin akademik başarıya etkisi ele alınmıştır. İki ayrı öğretim modelinin uygulandığı deney ve kontrol grubu öğrencilerinin “Haklarımı Öğreniyorum” ünitesi testine ait başarı puanlarının deney öncesinden sonrasına anlamlı farklılık gösterdiği, yani farklı işlem gruplarında (deney ve kontrol grubu) olmak ile tekrarlı ölçümler faktörlerinin “Haklarımı Öğreniyorum” ünitesi testi başarı düzeyleri üzerindeki ortak etkilerinin anlamlı olduğu bulunmuştur. Özgen, Özbek ve Çelik (2006)’ in çalışmasında coğrafya eğitiminde bilgisayar destekli öğretimin dersin hedeflerine ulaşma düzeyine etkisi incelenmiştir. Çalışma sonucunda coğrafya eğitiminde bilgisayar destekli ders sunum yönteminin az bir farkla da olsa klasik yönteme göre daha başarılı olduğu, "internet ve bilgisayarın" öğretim faaliyetlerinin hizmetine alınması ve bunlardan daha çok yararlanılması gerekliliği, bilgisayar kullanımı yetersiz veya az olan öğrencilerin ise büyük bir merak

ve ilgiyle bilgisayarlı ders sunum yöntemi sayesinde derste daha başarılı oldukları ortaya çıkmıştır. Özüpekçe (2014)'nin ortaöğretim lise 1. sınıf coğrafya derslerinde bilgisayar destekli coğrafya öğretiminin öğrencilerin coğrafya dersine karşı tutum, başarı ve hatırdaki tutma düzeyine etkisinin ele alındığı çalışmada geleneksel öğretime göre bilgisayar destekli coğrafya öğretimine ilişkin tutum, başarı ve hatırdaki tutma düzeyinde anlamlı bir sonuç elde edilmiştir.

Ortaokul 6. sınıf sosyal bilgiler dersinde yer alan “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin öğretiminde bilgisayar destekli materyaller ile öğretimin, öğrencilerin akademik başarılarını arttırmasında bazı etkenler vardır. Bu etkenler şu şekildedir: Sosyal Bilgiler alanında bilgisayar destekli öğretim, dikkati en fazla çeken ve öğrenci motivasyonunu yüksek tutan bir öğretim yöntemidir. Öğrenci kendi hızına göre öğrenebilir. Bireysel öğrenme ilkelerini kullanabilir. Bu şekilde öğrenme süreci de hızlanmış olur.

Bilgisayar destekli materyaller ile öğretim, öğrencilere alıştırmaya ve tekrar yapma imkânı sunar. Öğrenci bazı durumlarda öğretmene ihtiyaç duymadan öğrenir. Geleneksel (düz anlatım) öğretim yönteminde böyle bir durum söz konusu değildir. Öğrenci pasif durumda kalmak zorundadır ve öğretmenin sunduğu tüm bilgileri doğru olarak kabul eder. Oysa bilgisayar destekli öğretim sorgulamaya açık bir alan bırakıp öğrencilerin sınırlarını zorlamaya çalışır.

Bilgisayar destekli öğretim bireysel öğretimde kullanıldığı gibi grup öğretiminde de kullanılabilir. Böylece bilgisayar, eğitim hayatında öğrencinin sosyal etkileşimine katkıda bulunur.

Sosyal bilgiler öğretiminde özellikle haritaların farklı şekil ve boyutlarda sunulabilmesi, sınırsız tekrar özelliği, farklı programlara açık olması, görsel materyallerin ön plana çıkması dersi daha eğlenceli hale getirmektedir. Öğrencilerin ilgi ve yetenekleri ne yönde ise bilgisayar destekli öğretim o alanda kullanabilmektedir.

Sosyal bilgiler dersi, doğası gereği uygulama alanına pek açık bir alan değildir. Ancak bilgisayar bizi bu durağan alandan çıkarabilmekte farklı etkinlikler ve görsel şemalarla öğrenci dikkatini ayakta tutabilmektedir.

Geleneksel öğretimde öğretmenin ders kitabına bağımlı olma durumu vardır. Ancak bilgisayar destekli öğretimde öğrencilerin hazırbulunuşluklarına göre bireysel bir öğretim yönteminin kullanılması söz konusudur. İçerik öğrenci düzeyine uygun ise öğrenme kademeler şeklinde öğrenilebilir. Öğrenci derste katılımcı olarak bulunabilir. Dönüt ve düzeltmelerin yapılması faaliyeti de sınırsızdır.

Bilgisayar destekli öğretimi çeşitli programlar ile canlı tutmak ve yenilemek ise ancak internet ile mümkün olmaktadır. İnternetin eğitimde kullanılması ile zamanla farklı kazanımlar gelişmiştir. Öyle ki internet tabanlı eğitim gün geçtikçe önem kazanmaya ve tercih edilmeyi sürdürmektedir.

6.sınıf Sosyal Bilgiler “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyallerle öğretimini değerlendirecek olursak; ünite konularının içeriği bakımından verilen haritalar, tablo ve şekiller bilgisayar ile daha canlı biçimde sunulabilmiştir. Bilgisayar destekli materyallerle öğretim ile sınırsız görsel malzeme imkânı doğmuştur. Görsel malzemenin sınırsız ve zengin içerikte olması öğrencilerin dikkat ve algısını da güçlendirmiştir.

Öneriler:

Araştırma 6. sınıf sosyal bilgiler “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinde yer alan konuların bilgisayar destekli materyallerle öğretilmesi üzerine bir çalışmadır. Elde edilen sonuçlardan yola çıkarak alanda çalışacak araştırmacılar ve uygulamacılar için önerileri maddeler halinde sıralanabilir:

- Ortaöğretim sosyal bilgiler 6. sınıf öğrencilerine gerek bilişsel gerek duyuşsal gerekse görsel zenginliği ile dikkat ve algıyı canlı tutan bilgisayar destekli öğretim verilmelidir
- Öğrencilerin kullandıkları ve akademik başarılarına katkısı daha az olan geleneksel öğretim yöntemleri terk edilmeli veya farklı öğretim teknikleriyle zenginleştirilmelidir.
- Araştırma 6. sınıf sosyal bilgiler “Ülkemiz ve Dünya” ünitesinin bilgisayar destekli materyaller ile öğretimi üzerine sınırlı kalmıştır. Öğrenciler üzerinde uygulanan ve akademik başarılarının arttığı gözlemlenen bilgisayar destekli öğretim üzerine farklı alanlarda ek çalışmalar, uygulamalar ve programlar geliştirilmelidir.

- Bilgisayar destekli öğretim yöntemi uygulanırken öğrencilerin kendi öğrenme stilleri ve akademik başarıları göz önünde bulundurulmalıdır.
- Öğrencilerin başarı düzeyleri üzerinde etkili olan farklı faktörler analiz edilmelidir.
- Meslekte görev yapan öğretmenlerin veya öğretmen adaylarının bilgisayar programları üzerine olan bilgi ve beceri düzeylerini geliştirmelidir.
- Eğitim sürecinde farklı yazılımları ile öğrencilerin yaş, gelişim ve akademik bilgi düzeylerine uygun olan farklı bilgisayar destekli öğretim programları eğitim sürecinde uygulanmalıdır.
- Bilgisayar destekli öğretimin diğer okullarda da uygulanabilmesi için gerekli araç-gereç ve alt yapı sağlanarak böylece okulların eğitim kalitesi yükseltilmelidir.
- Bilgisayar sayesinde eğitim dünyasına giren internet tabanlı eğitim de göz önüne alınmalı, hem öğrenciler hem de öğretmenler tarafından çeşitli programlar aracılığıyla eğitimdeki kalitesi artırılmalı ve öğretimdeki işlevi sürdürülmelidir
- Sonuç olarak bilgisayarların eğitimde ne şekilde kullanılacağı ile ilgili çok ciddi çalışmalar yapmak gerekir. Sınıflara sadece bilgisayar sistemleri kurup, bunları etkili ve amacına uygun olarak kullanmamak mevcut sorunları çözemeyebilir. Bu yüzden eğitim sistemindeki uygulamalar göz önüne alınarak kapsamlı bir çalışmanın başlatılması gerekir.

KAYNAKÇA

1. Büyüköztürk Ş. (2008). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem.
2. Delen, F. (2015). Bilgisayar Destekli Coğrafya Öğretimi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi 9 / 1-2, s. 471-500.
3. Dönmez, C. ve Yazıcı, K. (2015). Sosyal Bilgiler Öğretimi. Ankara: Pegem.
4. Özgen, N., Özbek, R. ve C, Çelik. (2006). Coğrafya Eğitiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Dersin Hedeflerine Ulaşma Düzeyine Etkisi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı:13.
5. Özüpekçe S. (2014). Ortaöğretim Lise 1. Sınıf Coğrafya Derslerinde Bilgisayar Destekli Coğrafya Öğretiminin Öğrencilerin Coğrafya Dersine Karşı Tutum, Başarı ve Hatırda Tutma Düzeyine Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi.
6. Sönmez, V. (1997). Sosyal Bilgiler Öğretim. Ankara: Ertem.
7. Şimşek, N. (2007). Öğretim Teknolojileri Kullanımı ve Materyal Geliştirme. Ankara. Asil Yayın.
8. Tandoğan, M, (1983). Bilgisayarlar ve Eğitimde Kullanımları. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Cilt.16. Sayı.1.
9. Tekten, Z. MEB 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı, 2015, Ankara, Yakınçağ.
10. Uşun, S. (2004). Bilgisayar Destekli Öğretimin Temelleri, Ankara: Nobel Yayıncılık.
11. Yeşiltaş ve Öztürk (2015). Sosyal Bilgiler Dersi Vatandaşlık Konularının Öğretiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Akademik Başarıya Etkisi, E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, S, 86 – 101.
12. Yeşiltaş, E. ve Turan, R. (2015). Sosyal Bilgiler Öğretimine Yönelik Geliştirilen Bilgisayar Yazılımının Akademik Başarı ve Tutuma Etkisi, Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt, 2015, Sayı 5, S.1-23.

УДК 391:008 (512.1)

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА КАК ОДНА ИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ахметова Ж.Н.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, факультет международных отношений, кафедра тюркологии, Астана, Казахстан

Абстракт: В статье рассматриваются особенности тюркской культуры, которые охватывают важные составляющие элементы материальной культуры тюркских народов – национальную одежду. Национальная одежда является неотъемлемой частью любого народа, показывающий уровень его развития, историческое прошлое. Особое внимание в статье уделяется степной культуре кочевых тюркских народов, частности казахов и турков. Кочевая культура оказала большое влияние на материальную культуру казахов, в частности одежду. Культура турков несет в себе слияние нескольких культур, что нашло свое отражение в одежде.

Ключевые слова: культура, национальная одежда, тюркский мир, казахи, турки

Вводные замечания

С давних времен понятие культуры имело широкое значение, охватывающее различные сферы жизнедеятельности того или иного этноса. Понятие культуры применительно, как для народа в целом, так и в отдельности для индивидов, вместе с тем существует культура поведения, культура речи и т.д. В нашей работе особое внимание уделяется культуре различных этносов и народов, в частности турков.

Как отмечает английский этнолог и культуролог Э.Б. Тайлор: «Культура, или цивилизация, в широком этнографическом смысле складывается в своем целом из знания, верований, искусства, нравственности, законов, обычаев и некоторых других способностей и привычек, усвоенных человеком как членом общества» [1, с.12]. Тем самым, человек обогащаясь, приобретает некую окраску, которая в последующем вытекает в определенную картину. Культура играет очень важную роль в становлении индивида как личности, в развитии этносов и целых народов. Она складывается на протяжении долгого времени, и в последующем становится некой особенной характеристикой и отличительной чертой того или иного этноса. Таким образом, складывались огромные культуры и цивилизации Западных стран, культура Китая, Индии, кочевые культуры степных народов и др., каждая из которых имели свои особенности и специфические черты. В свою очередь, этносы представляют собой объединения, либо группу людей, которые имеют генетическую связь и общие корни.

Исходя из выше сказанного, вытекает такое понятие, как этническая культура, которая представляется нам как народная культура. В своей работе Е.С. Новикова и А.С. Кармин понятие этнической культуры трактуют следующим образом: «Этническая культура – наиболее древний слой национальной культуры, несущий в себе «обычаи предков». Ее черты проявляются в особенностях пищи и одежды, фольклора, народных промыслов, народной медицины и пр. [2, с.65]. В действительности, этническая культура находит свое отражение в одежде, народном фольклоре, на основе, которого складываются традиции и обычаи того или иного народа. Говоря об этнической культуре, мы также подразумеваем о повседневной жизнедеятельности и бытовой культуре, т.е. о предметах материальной культуры, которые были созданы человеком. Материальная культура включает в себя предметы обихода, одежду, орудия труда и другое, которые также были свойственны тому или иному народу, имеющие свои особенности и сложившиеся в определенных условиях вмещающегося и кормящегося ландшафта.

Национальная одежда тюркских народов

Одним из предметов материальной культуры является одежда. Одежда представляет собой некий элемент, олицетворяющий внешний облик человека. Выше упоминалось о культуре, этнической культуре того или иного народа, в этой связи важную роль в культуре определенного этноса играет национальная одежда, это тот самый элемент, который отличает один народ от другого. Национальная одежда несет в себе дух истории, прошлого состояния жизни народа.

«Национальная одежда – своеобразная летопись исторического развития и художественного творчества народа. Будучи одним из устойчивых элементов материальной культуры, она издавна отражала не только этническую принадлежность и географическую среду; в ней сказывался уровень экономического развития, социальное и имущественное положение, религиозная принадлежность» [3, с.151]. В данном определении стоит заметить, что национальная одежда показывает некий уровень экономического развития, так как общество состоит из различных социальных слоев, сословий, что отражается и в особенностях одежды. Соответственно одежда их отличалась друг от друга, возможно, качеством ткани, количеством изделий на нем и т.д., все это зависело, прежде всего, от культуры народов. Одежда является отражением той или иной культуры, своеобразным маркером этноса, отличающимся от других народов. У каждого народа своя национальная одежда, со своей историей.

В нашей работе мы рассматриваем национальную одежду тюркского народа, в частности, казахов и турков. Для начала определим, что же представляет из себя тюркский мир и тюркская культура.

Нам известно, что существует на Западе романо-германская цивилизация, на Востоке культура Китая и Индии, но соединяющим мостом между этими культурами была и есть степная цивилизация, культура Великой степи, которая характерна для кочевых тюркских народов, которая, в свою очередь, оказывала влияние на становление культуры ныне существующих современных тюркских народов. История тюрков уходит глубокими корнями в седую древность. Тюрками назывались воинственные кочевые племена, имя которых распространилось на пол-Азии, по мнению Л.Н. Гумилева значение древних тюрков для человечества было огромным [4, с.5]. Этноним «тюрк» имеет широкий смысл, и он охватывает несколько тюркоязычных народов. В своей работе М.З. Закиев разделяет тюрков на несколько групп, т.е. по его мнению, тюрками называются несколько разновидностей тюркоязычных народов. Мы, отталкиваясь от его идеи, учитывая последние исследования по этому вопросу, определяем эти разновидности следующим образом:

- Первую разновидность составляют так называемые собственно тюрки, действительно, носившие этот этноним в качестве самоназвания, появившиеся в VI-VIII вв. н.э.

- Вторая разновидность тюрков – это все современные тюркоязычные народы. Это башкиры, татары, казахи, каракалпаки, ногайцы, караимы, карачай-балкары, алтайцы, азербайджанцы, гагаузы, тувинцы, тофалары, чулымские татары, узбеки, уйгуры и т.д.

- Третью разновидность тюрков составляют те тюркоязычные племена и народы, которых в своем труде «Дивану лугат-ит-турк» Махмут Кашгари считает тюрками. К ним относятся: карлук, кыфчак, тюрк, тюркмен, кыргыз, огуз и т.д.

- В четвертую разновидность тюрков входят известные в истории тюркоязычные племена и народы, которых нет в списке тюрков Махмуда Кашгари, но жившие после распада тюркских каганатов, к ним относятся: алтай кизи, кара татар, кара ногай, тюргеши и т.д.

- Пятую разновидность составляют те тюркоязычные племена и народы, которые жили задолго до распространения этнонима тюрк. К ним относятся: усунь, сак, саха, аланы и т.д. [5, с.13-15]

Таким образом, из выше приведенных данных мы видим, насколько глубока история тюрков, также немаловажным является то, что тюрки это – многочисленный народ, который подразделяется на несколько групп, на самостоятельно существующие народы, со своей

собственной этнической культурой. Сохранив культуру своих предков, многие тюркские народы продолжили традиции и обычаи своих предков. На современном этапе, тюркские государства представляют собой независимые, развитые и развивающиеся страны.

О значимости тюркского мира отметил Н.А. Назарбаев: "Тюркский мир - это золотой мост, соединяющий наше культурное наследие, у нас общие корни, история, язык и культура. Мы должны использовать это наше достояние в созидательных целях" [5, с.1].

Тюркский мир – это сообщество народов, государств, связанных между собой родственными языками, историко-географическим пространством, традициями и обычаями.

У нас общие корни, история, но при этом всем каждый из народов имеет свою отличительную черту, свои определенные культурные, языковые особенности, одним из таких отличительных признаков, принадлежащих к какому-либо народу является национальная одежда, которая, в свою очередь, является символом, достоянием и богатством народа. Что же касается тюркского мира, здесь собрано огромное количество разнообразнейших костюмов разных народов, которой характерна кочевая культура, что, в свою очередь, также нашла свое отражение и в одежде. Соответственно, исходя из географического месторасположения, природных условий одежда обретает специфичную окраску, характерную лишь для этих условий. Вместе с тем очень важное место занимают материалы, из которых изготавливается одежда, а это в свою очередь показывает уровень развития народа, и чем он богат. Одной из особенностей кочевых народов было применение в быту войлока, кожи, дерева и мехов различных животных.

Следы кочевой культуры очень сильно отразились на материальной культуре казахов, которые являются одними из представителей тюркских народов. Жизнь в степных просторах также отразились на одежде казахов. Этнографические и археологические исследования тому доказательство. Так, А.Х. Маргулан в своей работе отмечает: «В народном костюме казахов нашли отражение специфика кочевого быта, сословная и возрастная иерархия, эстетические вкусы. Основными материалами для одежды у казахов были хлопчатобумажные и шерстяные ткани, меха, кожа и отчасти войлок. Шкуры и кожи были древнейшими материалами для изготовления одежды казахов-кочевников» [6, с.272].

Как мы видим, казахами для изготовления одежды применялись шкуры разных животных и кожи, так как казахи занимались скотоводством.

Немаловажным является и возрастная и сословная иерархия. В зависимости от возраста, сословной принадлежности существовала различная вариация одежды казахов. Социальные различия выражались в богатстве тканей и количеством надеваемых одежд и украшений. Праздничная или обрядовая одежда отличалась от повседневной качеством ткани и отделки, полнотой комплекса [3, с.152].

Выше было упомянуто об особенностях природных и климатических условий, которые также оказали свое влияние на одежду, обитая на просторах степи, казахи имели различную одежду в зимнее время, оберегавшая их от морозов, а также в летнее, спасавших их от жары. Учитывая, все эти особенности они имели, соответствующую одежду. Вместе с тем очень важным для казахов была простота и удобство мужской одежды, так как для мужчин-казахов основным средством передвижения были лошади.

Таким образом, существует несколько факторов и условий, повлиявших на создание казахского национального костюма. Немаловажным, а вернее будет сказано, самым важным в культуре казахов является почитание и особое глубокое уважительное отношение к старшим, по этой причине при шитье одежды возрастные параметры играли значение, т.е. одежда старшего поколения была более скромной и простой, нежели у молодежи. Так, Б. Хинаят, А. Сужикова считают, что «при пошиве одежды учитывался возраст человека. Одежду на человека старшего возраста кроили широкого покрова с меньшим количеством узоров. Одежду же парней и девушек шили красивее. Одежда девушек и юношей соответствовала их внешним данным», тем самым подчеркнули значимость возраста при пошиве одежды. Существует множество разновидностей казахской одежды, иногда одежда называлась согласно принадлежности к жузам: старшему, среднему и младшему [7., с.1]. Тем самым стоит

отметить разнообразие и богатство, но одновременно и удобство и простоту казахской национальной одежды, которая вобрала в себя дух кочевой культуры, продолжающая традиции и обычаи своих предков.

Так, мы можем разделить казахскую национальную одежду на разновидности: по климатическим и географическим особенностям, по возрастным категориям и сословной, и жузовой принадлежности, что, кстати, свойственна только казахам жузовое разделение. Также на повседневную и праздничную одежду, одежду по возрастной и половой категории, т.е. одежда для младенцев, юношей, девушек, среднего и старшего поколения. Национальная одежда казахов впитала в себя все богатство историко-культурного наследия, тем самым показывая особенности и тонкости культуры этого народа, его историю, уровень жизни, и традиции и обряды, которые играют значительную роль в их жизнедеятельности.

Говоря о турках, которые являются одними из самых многочисленных тюркских народов на современном этапе своей истории, следует отметить их не менее богатую историю и культуру, которая также нашла свое отражение в их материальной культуре. Многовековая история турков Османской империи, оказала огромное влияние на культуру современных турков. Являясь одним из сильнейших государств того времени, занимая обширные территории, а также имея превосходное географическое месторасположение, в истории Османская империя оставила огромный след, завоевав множество государств на трех континентах. Так как это было портовое государство, торговля была хороша развита, соответственно государство было обеспечено дорогими и качественными и самыми различными материалами и тканями. Особо ценился войлок, шерсти различных животных. О способах изготовления шерсти и о видах тканей, которые использовали турки для одежды в своей работе приводит пример Р. Льюис: «Очень бережно обращались с козами, дававшими знаменитый ангорский мохер. Козы, питавшиеся редкими пучками сухой травы, давали шерсть более высокого качества, чем те, что паслись на пастбищах с сочной зеленой травой. Коз часто мыли в проточной воде, а их прекрасную шерсть, касавшуюся земли, не стригли, а вычесывали тончайшими как шелк нитями. Женщины готовили из них пряжу для дальнейшей работы. Отличительной чертой этой ткани был волнистый рисунок, который появлялся из-за того, что ткань подвергалась сложному процессу вымачивания в воде после окраски» [8, с.194]. Итак, мы видим, что существовала своя определенная техника подготовки шерсти, которая в результате давала очень хороший материал. Также в процессе подготовки одежды прорисовывался некий волнистый рисунок, который также является некой изюминкой данного материала. Следует отметить высокую технику обработки материала, что неудивительно, так как в настоящее время Турция занимает одно из передовых мест в области текстиля.

Одним из важнейших факторов, в развитии культуры турков, стало существование нескольких культур на территории данного государства, тем самым синтез этих существовавших культур нашли свое отражение в дальнейшей жизни этого народа. Государство находилось на стыке двух культур и религий, свое влияние оказала Византийская империя, но одновременно это было мусульманское государство. Все вместе это слилось в одну культуру. Религия занимала важное место в жизнедеятельности турков, что также оказало определенное влияние на культуру. «Мусульманская религия породила образ жизни, который идеально подходил этим воинственным кочевникам, поскольку диктовал кодекс поведения, предусматривавший безоговорочное подчинение и ограниченную самостоятельность», отмечает в своей работе Р. Льюис [8, с.9]. Ислам обязывал всех представительниц женского пола покрывать головы, т.е. ношение платка было обязательным.

Выше было упомянуто о том, что наличие головного убора у мужчин казахов, могло показывать их родовую принадлежность по жузам, а также их чины. В случае с турками, существовала похожая система, различные головные уборы соответствовали чинам и занимаемыми ими должностями. Военное дело и армия занимали важнейшую составляющую основу государства. Говоря о турецкой армии, необходимо отметить главную гвардию, вернее будет сказать личную гвардию султана – янычар. Армия янычар составляли, захваченные в

плен малолетние дети покоренных стран, которые воспитывались и обучались в составе этой гвардии султана. Главной особенностью янычар считались их головные уборы: «их отличительная черта – это головной убор, который в просторечии на языке ромеев называется «заркула». Все турки обычно покрывают этим голову. Однако и простолюдины, и знатные люди носят красный головной убор, в то время как иноземцы, ставшие жертвой рабского хомута и обозначенные как рабы султана, надевают белую шапочку из белого войлока полукруглой формы, плотно обхватывающую голову и сужающимися к макушке» [9, с.8]. С одной стороны головные уборы являются их отличительной чертой, они являются лучшей и самой приближенной армией султана, но с другой это показывает об их происхождении, что они для них в недалеком прошлом являлись иноземцами. Все это стало частью культуры турков.

Выводы

Таким образом, рассматривая национальную одежду тюркского народа, в нашей работе главным образом казахов и турков, следует отметить, что одежда, а в свою очередь, национальная одежда, является частью огромной культуры целой тюркской цивилизации, и в отдельности народов. Одежда эта та самая составляющая основа культуры, которая характеризует ее полным образом. Экономическое положение, географическое расположение, все это оказывает влияние на становление культуры, в частности, материальной. Также национальная одежда несет в себе некий элемент исторического своеобразия. Как было отмечено выше, существовала тюркская цивилизация, которая могла противостоять культуре Запада, в особенности стоит отметить степной образ жизни турков, эта их главная отличительная особенность и черта, которая привнесла свой несомненный вклад в дальнейшее развитие культуры многочисленных тюркских народов. Что также оказало влияние и на одежду турков. Являясь кочевниками, и скотоводами, огромное внимание уделялось шкурам различных животных, а также кочевой образ жизни требовал простоты и легкости. Пребывая в шатрах в зимнее время, большое предпочтение отдавалось войлоку.

Вместе с тем существовала некая возрастная, социальная категоризация в одежде. Предпочтения в узорах, наличии украшений на одежде учитывались при пошиве одежды для разной возрастной категории у казахов. Казахи, в свою очередь, очень сильно впитали в себя дух и наследие кочевого образа жизни.

Что же касается турков, то их культура претерпела множество изменений, слияние двух культур Востока и Запада оказало свое несомненное влияние. Но также как и у казахов у турков предпочтение отдавалось войлоку.

Национальная одежда несомненно является историческим источником того или иного народа, и вместе с тем одной из самой важной составляющей культуры.

Список использованных источников

1. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва: Издательства политической культуры, 1989. 573 с.
2. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. Спб.: Питер, 2005. 464 с.
3. Калашникова Н.М., Плужникова Г.А. Одежда народов СССР. М.: Планета, 1990. 222 с.
4. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 504 с.
5. Закиев М.З. Грубокие этнические корни тюркских народов. Астана: Кантана Пресс, 2011. 400 с.
6. Маргулан А.Х. Сочинения. Алматы: Алатау, 2012. Т.12. 576 с.
7. Хиняйт Б., Сужикова А. Национальная одежда казахского народа. Алматы: Алматы кітап, 2007. 384 с.
8. Льюис Р. Османская Турция. Быт, религия, культура / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центр-Полиграф, 2004. 239 с.
9. Жигалова Н.Э. Записки о янычарах: Византийские писатели о турецкой системе Девширме // Научные ведомости. Серия: История, Политология, 2017, №15. С.8.

10. Кенжеахметулы С. Быт и культура казахского народа. Алматы: ТОО Алматы кітап, 2006. 384 с.
11. Познаньска К. Старая и новая Турция. М.: Наука, 1974. 191 с.
12. Розин В.М. Культурология. Учебник для вузов. М.: Издательская группа «Форум-Инфра-М», 1998. 344 с.
13. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. М.: Аграф, 1999. 384 с.
14. Салғараұлы Қ. Түрік әлемі. Тарихты қайта пайымдау. Астана: Елорда, 2000. 476 б.
15. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: Айрис-пресс, 2004. 560 с.
16. Кнабе Г.С., Кузнецова Т.Ф. Культурология: История мировой культуры. М.: Центр и Академия, 2003. 607 с.

УДК 911

ҚАЛИХАН АЛТЫНБАЕВТЫҢ «АҚЫРҒЫ АЙҚАС» ДАСТАНЫ

Әшімханова К.Қ.

Ғылыми жетекші – ф.ғ. докторы, профессор Еспенбетов А.С

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қаласы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада Қалихан Алтынбаевтың тарихи тақырыпқа арналған «Ақырғы айқас» дастаны бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеуде ерекше маңызы бар ерекше туынды ретінде баяндалады. Дастанның қазақ әдебиетінде алатын орны қарастырылды.

Түйінді сөздер: эпика жанры, батырлық жырлар, поэма, көркемдік дәстүр, «Ақырғы айқас».

Әдебиет тарихында өзіндік орны бар, әдеби мұрамызды өлеңдері, айтыстары, тарихи дастандары, этнографиялық әңгімелері, мерзімді баспасөзде шыққан ғылыми мақалаларымен байытқан – Қалихан Алтынбаев.

Сонау өткен ғасырда өмір сүрген жаяу жүрек жыраулардан бастап бүгінгі күнге дейінгі поэзия әлеміне көз салсақ қазақ халқының бүкіл ақыл-ойы, арман-мұраты, жеңісі мен жеңілісі ең алдымен ақын жүрегінен жарық береді.

Осындай поэтиканың эпика жанрындағы поэма түрі төл әдебиетіміздің өткен тарихында да, оның даму жолында да басқа жанрлармен бірге дамып, айрықша орын алып келе жатқандығын көруге болады. Поэманың алғашқы нұсқалары сонау ерте заманнан бой көрсете бастағаны белгілі. «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды» т.б. батырлық жырлар, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» секілді лиро-эпостық жырлар, одан бергі «Қабанбай батыр», «Шақшақұлы ер Жәнібек», «Олжабай батыр», т.б. тарихи жырлар, сондай-ақ Шығыстық үлгідегі кисса-дастандар – терең тағлымды, күрделі құрылымды эпика жанрының көркем үлгілері екендігі белгілі.

Ал, халық ақындары Жамбылдың «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», Нүрпейістің «Құбағұл», Төлеудің «Ақтайлақтың толғауы», «Кешубай киссасы», т.б. эпикалық сарындағы жыр-дастандарын да сол ауыз әдебиетіндегі қазіргі қазақ поэмаларының өзіндік бастау түрлеріне жатқызамыз. Осы тұрғыдан алғанда қазақ поэмасы ғасырлар тезінен сұрыпталып, көркемдік дәстүр құрап халықтың рухани қазынасының алтын қорына айналып отыр.

Ұлттық әдебиеттану ғылымында поэма жанрындағы көркемдік дәстүр мәселесі аса күрделі де өзекті мәселелер қатарынан орын алады. Дәстүр тұтастығы әдебиеттану ғылымында өткен ғасырдан бастап кеңінен қарастырыла бастады. М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Қаратаев, З. Қабдолов, Р. Бердібай, Е. Ысмайылов, С. Қасқабасов, Р. Нұрғали, Ә. Нарымбетов, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде халық поэзиясы мен халық ақындары шығармашылығындағы

дәстүр мен жаңашылдық мәселелеріне байланысты жан-жақты ғылыми талдау жасап, тұжырымды пікірлер айтылған.

Әдебиеттану ғылымында эпика жанрының бұл түріне: «Поэма – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Сюжетті оқиға желісін ширақ өрістетіп, кейіпкердің іс-әрекетін бейнелеуге негізделеді. Поэманың алғашқы нұсқалары деп ауыз әдебиетіндегі уақиғалы жырларды айтуға болады. Олардың баяндау тәсілі, кейіпкерлер бейнесін суреттеу өзгешелігі де ауыз әдебиеті дәстүрлерімен тығыз байланысты» [2, 286], – деген анықтама берілді.

Өз бастауы халық шығармашылығынан нәр алып, кемелденіп, өсіп-өркендеген эпикалық поэма түрі өзіне дейінгі әдеби дәстүрдің ең жақсы, ең озық қасиеттерін бойына сіңірді. Сөйтіп, халық ақындары қазақ халқының ежелден келе жатқан ауыз әдебиетінің эпикалық дәстүрінен, төл әдебиет пен әлем әдебиетінің озық үлгілерінен нәр алып, қалыптасқаны тарихи шындық.

Солардың бірі – лирикалық өлеңдер ғана емес, көлемді көркем шығармалар да жазған эпикалық ақын Қ. Алтынбаев.

Ақынның эпикалық поэмалары – оның реалистік бейнелеу әдістерін, өмір құбылыстарын нақтылы, айқын көзге елестетерліктей шынайы және типтік дәрежеге көтере бейнелей алатын көркемдік шеберлігін танытады. Қалихан сомдаған образдар алуан түрлі. Оның дастандарындағы кейіпкерлер характері әр алуан. Олардың бойынан батырлық, даналық, ізгілік, адамдық, туған жеріне деген махаббат сезімі сынды қасиеттер айқын танылады. Жалпы, ақын кейіпкер характерін ашуда халық ауыз әдебиет үлгісімен оқиғаларды әрдайым шиеленіскен жағдайда қайшылықты күрес, тартыс арқылы ширекқан драмалық формада жырлай отырып, образдарды күрес үстінде жанды бейнеде суреттейді.

Қ. Алтынбаевтың шоқтығы биік «Ақырғы айқас» поэмасы әдебиетімізге салмақты үлес қосты. Алапат соғыстар кезінде асқан ерлік көрсетіп, мың сан қолға басшылық жасаған батырлары мен қара қылды қақ жарған әділ, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін түйіні қиын дауларды шиеленістірмей шеше білетін дана да тапқыр билерді қазақ халқы қаһарманнан кем дәріптемеген.

Жоңғар шапқыншылығы тұсындағы қазақ билерінің көрегендігі мен көшелілігін арқау еткен бұл дастанда тарихи деректер мен тұлғалар туралы мәліметтер молынан келтірілген. Ел ауызындағы жырлар мен тарихи жырлардың өзіндік өзгешелігі туралы зертеуші Қ. Мәдібай былай дейді: «Әдебиет зерттеушілер тарапынан қазақ әдебиеті тарихында елеулі бір арна – тарихи жырлар табиғаты әріден зерттеліп келеді. Көбінесе тарихи жырлар ауыз әдебиеті үлгісі есебінде қарастырылып отырады. Осы орайда тарихи жырлардың нақтылы оқиғалардан өрбитіндігі, сонымен бірге олардың нақтылы шығарушысы болатыны үнемі ескеріліп отырады» [3, 48].

Еліміз ақындар мен батырларға ежелден бай. Боранбай (Би баба) Қалмақанұлы Жоңғар басқыншылығына қарсы әйгілі қолбасшы батыр әрі Найман елінің қабырғалы биі болған. Қ. Алтынбаевтың «Ақырғы айқас» поэмасында кешегі ел басына күн туғанда ата жұртын құба қалмақ шабуылынан қорғаған ерлер Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Би Боранбай, Шынқожа сынды халық батырларының образын өз поэмасында оқырманын еліктіріп, елжіретіп, сүйсінте отырып жырлайды. Поэмадағы ағыл-тегіл сөз құйылыстары, жанды қимыл, қызу ұрыс, батырлар жекпе-жегі шешендер, билер сөзін суреттеуде ақын поэтикалық шеберліктің ғажап үлгілерін өрнектеген. Ежелгі эпикалық жырларды, ертегі аңыз, шежіре, халық өлеңдерін мол игерген ақын сюжет пен образдарды сомдауда патриоттық сезім, эпикалық екпін, лирикалық нәзіктікті мол танытады. Қ. Алтынбаевтың:

Е, бұлдыр-бұлдыр күн өткен,
Бұрынғыда кім өткен.
Кер замандар кешегі
Кетер емес жүректен [1, 90], –

деп басталатын дастаны тарихтың әр бетінен сыр шертеді.

Ел боп айла таба алмай
Ес кеткенде шығыпты
Қаракерей Қабанбай.
Он қазақ бірін жеңе алмай,
Жеңем деп тіпті сене алмай
Қан жұтқанда шығыпты.
Қанжығалы Бөгенбай.
Шалдыққанда шығыпты
Шапырашты Наурызбай.
Қорыққан күнде шығыпты
Қалқаманұлы Боранбай.

Шығыпты ерлер, шығыпты
Жасаққа жиып жігітті [1, 92], –

деп толғай отыра, Қ. Алтынбаев қазақтың туын жоғары көтеріп «Елім деп еңіреген» батырлардың есімдеріне тоқталып өтеді. Ақын эпикалық дәстүр үлгісін одан әрі дамытып, халық қаһармандарының образын құр жырламай, оларды ерлік істер, қан төгіскен шайқастар үстінде суреттеу арқылы ашады. Поэманың және бір ерекшелігі Қабанбайда батыр образын ашуда тарихи деректерді шебер үйлестіріп, алдыңғы буын жыршы-ақындардың үніне үн қосады. Үйсіннің әрі қабырғалы биі, әрі орақ тілді ақыны Сарышуаш кезінде Қабанбай туралы былай толғапты:

Тоғыз таңба Найманнан,
Тоғыз құйрық ту алып,
Тоғыз түмен қол шықса,
Қол ағасы – Қабанбай [1, 92] .

Ол Қабанбайдың жалғыз Найманның емес, үш жүздің жасағына басшылық еткен қаһарман тұлға екенін көрсетеді. Қалихан Алтынбаевта сол сияқты Наурызбай, Бөгенбай батырларды өз еліне еңбегін сіңірген жандар деп дәріптейді. Поэма жоңғар мен қазақ арасындағы соғысты суреттеумен өрбіп, бірден оқиғаға, тартысқа құрылуы шығарма композициясын тартымды құра білген. Поэманың әр жолы қайрат пен қайсарлықтың ерен үлгісіне толы. Өткен тарихты білдіру, ұлтын сүйуге шақыру, адамшылық қасиеттерді уағыздау — ақынның басты мақсаты.

Семіз найман Шыңқожа
Жігіттің көкжал арланы.
Кең жазыққа қалың қол
Ошарылып орнады [1, 93], –

деп Шыңқожа батыр есімін әйгілеп, істерін дәріптеп, Отан үшін еткен ерлігін мадақтаудан басталған дастан сюжеті тарихи тұлға – Би Боранбайдың образын бейнелеуінде былайша көрінеді:

Бес Байыстың көсемі
Бұлжымастан келетін
Болжап айтқан есебі.
Ақсауытын көрпе ғып,
Тоқымы болған төсегі.
Қалқаманның баласы
Би Боранбай деседі [1, 93], –

Поэмада Би Боранбайдың қолбасшы батыр бейнесінен гөрі, қабырғалы би болған тұлғасы баса суреттеледі. Поэма:

Осылай бұл қоныстан ойрат ауды,
Жай аумақ күңіреніп зарлап ауды.

Халықтың күдіретті дауылынан
Бүрісіп, домаланып қаңбақ ауды [1, 95], –

деген жолдар арқылы қазақ-қалмақ шапқыншылығының жеңіспен аяқталғанын суреттеумен қорытындылайды.

Боранбай (Би баба) Қалмақанұлы Жоңғар басқыншылығына қарсы ұлт-азаттық соғыстағы әйгілі қолбасшы батыр, әрі Найман елінің биі болған. Ол жайлы «Тарихыңды танып біл» деген мақаласында Ә. Садуақасов: «Би Боранбай 1962 жылы (дәл туған жері анық емес, бидің әкесі Қалқаманның зираты Павлодардан 80 шақырым «Қалқаман» станциясының жанында) дүниеге келген. Боранбай есімі Қабанбаймен үзеңгілес досы әрі нағашысы ретінде аталады. Дуалы ауыз, алысты болжайтын көреген, қара қылды қақ жарған әділ әрі айтулы батыр Боранбайдың есімін қалың Найман, оның ішінде Мұрын елі пір тұтып, ерекше жағдайларда (жауға шапқанда, ат бәйгеде, балуан күресте) «Боранбайлап», ұрандап сиынатын болған. Би Боранбай зираты Жарма ауданы Қапанбұлақ станциясының жанында, Алматы тас жолы мен Түріксіб темір жолының аралығында» [4, 61], – деген дерек келтірген. Дәл осындай тарихи нақты деректер дастанда көркем тілмен суреткерлік шеберлік тұрғысынан шешім тауып, қаһармандар образын ашуға сәтті жұмылдырылған.

Поэмада халық сендей соғылып жатқанда, жеңіске деген сенім нық болмай қан жұтқан алмағайып кезеңде Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай сынды ел қорғаны-батырлардың көңіл-күйі мен тарихи кезең уақиғасын ақын дастанда:

Ел боп айла таба алмай
Ес кеткенде шығыпты
Қаракерей Қабанбай.
Жарылып бас қарбыздай
Жұлынып мойын жалбыздай,
Шалдыққанда шығыпты
Шапырышты Наурызбай [1, 92], –

деп бейнелейді. Сол арқылы халқын тыныш өмірге кенелтіп, бейбіт тұрмысқа қамқор болуды көздеген қаһарман батырлардың ерлік-істерін ақын ерекше шабытпен былайша суреттейді.

Қалған соң олар қорғап жерді байтақ,
Біз жүрміз молшылықта үрлеп – шайқап.
Еліктей еркін жайлап ен даланың
Қырандай кеңістікті шала байқап.
Біз енді Тәуелсіз ел -Қазақстан!,
Көңілім таң нұрындай таза бүгін! [1, 108].

Кешегі батырларымыздың төккен маңдай терлері тәуелсіздік пен бақ, бейбіт өмір әкелді. Поэмадағы оқиғалардың желісі жинақы, мазмұны тартымды. Поэманың негізгі бағыты – қазақ жерінің, халқының бостандығы, еркіндігі үшін жанын салып күрескен ерлердің Отан алдындағы атқарған борышын жас ұрпаққа үлгі ету. Би Боранбай қазақ халқының өлең-жырында ауызға алынатын ардақты есімдердің бірі болып тарихта қалды. Ел қорғаны болған ерлерін халық ешқашан ұмытпай, есіне сақтайды. Міне, Қ. Алтынбаевтың «Ақырғы айқас» поэмасы осының дәлелі.

Тарихи тақырыпқа арналған бұл шығарманың бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуде де ерекше маңызы болуының бір сыры осында. Көркемдік қасиеті жоғары «Ақырғы айқас» дастаны және басқа поэмалары мен өлең-жырларынан ақынның жазба әдебиеттің суреттеу, баяндау тәсілдерін еркін меңгергенін анық байқаймыз.

Қорыта айтқанда, ұлт фольклорынан, төл әдебиет үлгілерінен, Абай дәстүрінен нәр алған Қ. Алтынбаев дастандары ұлттық поэтика өнерінің дәстүрлі арнасын жалғастыра отырып, ХХ ғасыр әдебиетіндегі халық ақындары шығармашылығында өз көрінісін берген жазба үлгідегі эпикалық дастандардың қатарын толықтырар көркем туындылар ретінде әдеби қордың айтулы мұраларына айналды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Алтынбаев Қ. Қалбатау. Өлеңдер, толғаулар, айтыс-дастандар және зерттеу мақалалар. –Алматы: Мерей, 1997. – 179 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырған: З. Ахметов, Т. Шаңбай. –Семей-Новосибирск, 2006. – 398 б.
- 3 Мәдібай Қ. ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 290 б.
- 4 Садуақасов Ә. Тарихыңды танып біл. – Алматы: Шартарап, 1996. – 295 б.

НАВЫКИ АУДИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧИ В РАМКАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК» В ВУЗЕ

Базарова Д.А., Раева К.М.

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

Аннотация. Темы в диалоговом и монологическом материалах для прослушивания в рамках дисциплин «Иностранный язык I» и «Иностранный язык II» напрямую связаны с темами, предусмотренными «Модельным курсом», распространенным в учебной программе по дисциплинам к моменту обучения. В процессе обучения иностранному языку необходимо постепенно ознакомиться с лексическими и единицами по теме, речевым образцам и типичным речевым ситуациям, а также их фиксации в формах диалога и монолога, представленных в аудиоматериалах по этой теме. В настоящее время целью преподавания иностранного языка в высшем учебном заведении является формирование коммуникативных и профессиональных компетенций студентов. Коммуникативная компетентность понимается как способность и готовность к обмену иностранными языками на межкультурном уровне. Профессиональная компетентность реализуется путем формирования ряда профессионально значимых навыков. Эта работа проводится на практических занятиях на иностранном языке и соответствует целям и задачам обучения. Используя тестирование навыков слушания в первых трех лексических темах, было показано, что испытуемые, которые показали слабые результаты в первой части теста, имели примерно такой же процент, что и две последующие части теста. Это указывает на взаимосвязь и правильность этапов формирования навыка прослушивания.

Ключевые слова: Иностранный язык I, Иностранный язык II, навыки аудирования, требования к обучению аудированию, слухо-произносительные навыки.

EDUCATIONAL DISCIPLINE “FOREIGN LISTERNING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE IN THE FLAME OF GENERAL LANGUAGE” IN THE UNIVERSITY

Bazarova D.A, Rayeva K.M

Abstract. The topics in the dialogue and monologue materials for listening within the disciplines “Foreign Language I” and “Foreign Language II” are directly related to the topics envisaged by the “Model Curriculum” distributed in the curriculum of the disciplines by the time of instruction. In the process of teaching a foreign language, it is necessary to gradually familiarize with lexical units on the topic, speech patterns and typical speech situations, as well as their fixation in the dialogical and monologue forms presented in audio materials on the topic. Nowadays the goal of teaching a foreign language in a higher educational establishment is to form the communicative and professional competencies of students. Communicative competence is understood as the ability and readiness for foreign language communication at the intercultural level. Professional competence is realized by forming a number of professionally significant skills. This work is conducted in practical lessons in a foreign language and is consistent with the goals and objectives of training. Using the testing of listening skills within the first three lexical topics, it was shown that the test subjects who showed weak results in the first part of the test had approximately the same percentage as 2 subsequent of the test. This indicates the relationship and correctness of the stages of forming the listening skill.

Keywords: Foreign Language I, Foreign Language II, listening skills, requirements for teaching listening, Listening-pronunciation skills.

В рамках предмета «Иностранный язык» для студентов неязыковых специальностей первого курса, рассматриваемой в качестве общеобразовательной дисциплины, преподавание иностранных языков осуществляется по материалам, разработанным согласно требованиям «Типовой учебной программы»- «Языки триединства» (Казахский, русский, иностранный) [1] по дисциплинам ГОСО.

При разработке учебно-методических комплексов по преподаваемым иностранным языкам данной дисциплины строго учитывается тематика, предусмотренная нормативными документами и учебной программой. Выполнение требований программ вуза должно способствовать при обучении иностранным языкам формированию навыков по видам речевой деятельности.

Временные рамки, отведенные для обучения иностранному языку в вузе, ограничены. Практические занятия проводятся по дисциплинам «Иностранный язык I» и «Иностранный язык II» по 45 часов. В первом и во втором семестрах обучения в вузе для всех неязыковых специальностей планируются 3 часа в неделю или в одном семестре 6 часов в неделю. Для эффективного овладения иностранным языком в рамках 6 кредитов данных дисциплин необходимо правильно распределить учебный материал на каждый час занятий, работу по аудированию, как и по другим видам речевой деятельности: говорению, чтению, и письму; внедрить в учебный процесс материалы для перехода на дистанционную форму контроля и организации самостоятельной работы обучающихся, разработать модель формирования навыков на иноязычном материале. Для результативности отводимого времени необходимо повышение качества обучения.

Положительной стороной современной практики обучения «Иностранному языку» является то, что методика обучения опирается на модели преподавания, специально разработанные передовыми специалистами международного уровня, процесс преподавания осуществляется кадрами, имеющими научные и академические степени выше бакалавриата. Практические занятия дисциплин строятся с применением многих передовых приемов обучения иностранному языку, уже включенных в учебно-методические комплексы, разработанные зарубежными авторами для взрослых обучающихся, изучающих иностранный язык [2].

Темы в диалогическом и монологическом материалах для аудирования в рамках дисциплин «Иностранный язык I» и «Иностранный язык II» непосредственно связаны с тематикой, предусмотренной «Типовой учебной программой», распределенной в рабочей учебной программе дисциплин по времени обучения.

В процессе обучения иностранному языку необходимо поэтапное ознакомление с лексическими единицами по теме, речевыми образцами и типичными речевыми ситуациями, а также их закрепление в диалогической и монологической формах, представленных в аудио материалах по теме.

Указанные требования к обучению аудированию представлены, например, в «Englishfile» по английскому языку или в «Hallo, Nachbarn» по немецкому языку, где наряду с заданиями для аудирования с целью ознакомления с лексическими единицами по темам, закрепления лексического материала, имеются задания для работы над навыками говорения, объединенные с заданиями для аудирования [3, с. 6, с. 11], [4].

Темы в данных учебных комплексах отвечают требованиям по тематике типовой учебной программы дисциплин. Например, «Hallo, Nachbarn» начинается с темы «Люди здесь и там», при изучении которой авторами даны 11 упражнений на аудирование. Вторая тема – «Мы ищем дорогу», в рамках этой темы работа над аудированием направлена на понимание определенных речевых ситуаций по теме, заключается в выполнении 5 заданий. Третья тема – «Семейный альбом» содержит 7 упражнений на аудирование. При рассмотрении дальнейших лексических тем, например «Конец недели и свободное время» обучения аудированию предусматривает выполнение 4 упражнений.

Проблема при использовании данных учебно-методических пособий заключается в отсутствии казахстанского компонента и несоответствии отведенных часов для изучения определенного материала, например, аудио материала к каждому занятию.

Соответственно рассмотренному аудиоматериалу по темам дисциплин «Иностранный язык I» и «Иностранный язык II» в конце изучения каждой из них в итоговом контроле предусматривается для всех неязыковых специальностей задание по проверке навыков аудирования.

Для достижения переориентированной на новом концептуальном базисе целезадачности в изучении ИЯ предметно-содержательной основой уровневой модели иноязычного образования становится коммуникативная сфера, в рамках которой определяется речевая тематика и состав типовых ситуаций, обеспечивающих достижение социально-достаточного уровня иноязычной обученности и переход к профессионально ориентированному иноязычному образованию.

Основной целью иноязычного образования является формирование вторичной языковой личности, готовой и способной к межкультурному иноязычному общению. Целью первой цикла в специализированных языковых вузах является продолжение работы над базовым ИЯ на двух уровнях европейского стандарта B2 и C1.

В настоящее время цель обучения иностранному языку в вузе состоит в формировании коммуникативной и профессиональной компетенций студентов. Коммуникативная компетенция понимается как способность и готовность к иноязычному общению на межкультурном уровне.

Профессиональная компетенция реализуется путем формирования ряда профессионально-значимых умений, работа над которыми ведется на практических занятиях по иностранному языку и согласуется с целями и задачами обучения. Организация работы над иноязычным языком аудированием в настоящее время напрямую зависит от целей каждого из уровней овладения иностранным языком. Освоение первого уровня овладения иностранным языком в вузе предусматривает достижение функциональной грамотности во владении иностранным языком, сформированности коммуникативных умений в аудировании и других видах речевой деятельности. При освоении следующих уровней овладения иностранным языком формируется международно-стандартный уровень, обеспечивающий межкультурное общение в общепрофессиональной сфере и специально профессиональной сфере.

Слухо-произносительные навыки лежат в основе всех видов речевой деятельности. Из этого следует, что они оказывают влияние на успешность всего процесса обучения иностранному языку.

В ходе аудирования в требованиях к продуктивным видам коммуникативной деятельности для минимально-достаточного уровня в «Типовой учебной программе» по дисциплине «Иностранный язык» отмечается следующее: понимать цел установки, речь преподавателя и своих сокурсников; сформированные и медленно произнесенные вопросы и инструкции, установки или простые краткие указания преподавателя; воспринимать и понимать простые повседневные выражения обиходного употребления; фрагментарно (на уровне слов, словосочетаний и простых фраз) догадываться о теме сообщения [1, с. 70]. В требованиях к продуктивным видам коммуникативной деятельности для достаточного уровня предусматривается при аудировании понимание-общего содержания речи другого лица в непосредственном общении, если говорят на знакомые темы; фразы и часто употребляемой лексики, связанных со сферами непосредственного личного общения, например, основные личные и семейные данные, покупки в магазине, занятость и другие; основных моментов в коротких, четких и простых сообщениях и объявлениях; умение опираться на фоновые социокультурные знания, изученный лексический и грамматический материал, а также на смысловую контекстуальную догадку [1, с. 73]. Уровень базовой достаточности предусматривает при восприятии на слух иноязычной речи умение следить за обращенной речью собеседника; понимание простых информационных сообщений на тему из профессиональной жизни; беседы по изученной тематике при условии четкого нормативного произношения; информации по радио и телепрограммы в записи с четким нормативным произношением; основных положений сводок новостей по радио и элементарных текстов на знакомые темы в записи замедленного темпа; большей части телевизионных программ по интересующей тематике (интервью, короткие лекции, репортажи) [1, с. 78]. Уровень базовой стандартности (В 2) в требованиях к аудированию рассматривает улавливание большей части того, что говорится вокруг с участием в обсуждении, понимание и восприятие сообщений на слух и при чтении в рамках изученных сфер и речевой тематики; основных положений лекций, бесед, докладов и других видов тематически и лингвистически достаточно сложных выступлений, касающихся образовательной и профессиональной деятельности; объявлений и сообщений на конкретные темы, если они произносятся с нормальной скоростью; информации на языке в записи с помехами; аудиозаписи выступлений с определением точку зрения говорящего, его отношения к чему-либо и выявлением содержащейся в выступлении информации; документальных радиопередач и других материалов, звучащих по радио и записи; телевизионных программ новостей и программ о текущих событиях; содержания документальных фильмов [1, с. 81-82].

Например, при изучении темы «Люди здесь и там» работа над аудированием определяется сформулированной авторами целью: понимать простые сведения о других людях (возрасте, профессии, месте проживания). Вторая тема - «Мы ищем дорогу» в рамках этой темы цель работы над аудированием предусматривает понимание простого описания дороги. Тема «Семейный альбом», цель в аудировании сформулирована как понимание имен и чисел в простых объявлениях. При рассмотрении темы «Конец недели и свободное время» аудирование направлено на понимание согласия или отказа.

На наш взгляд, цель обучения аудированию интегрирована в требованиях к продуктивным видам коммуникативной деятельности. Например, при изучении последней темы рассматриваются также цели: научить извлекать необходимую информацию из текста, понимать информацию в разговорном прошедшем времени, предусматривающие работу в ходе аудирования.

Необходимость преодоления в самом начале обучения иностранному языку в вузе влияния социокультурного аспекта, способного негативно повлиять на результаты обучения, вызвана спецификой работы в школе на основе принципа аппроксимации. Преодолению негативного влияния аппроксимации, а также социокультурных факторов, например, обучающийся может расценивать как неестественность поведения соблюдение требований, сформулированных в заданиях, способствуют упражнения на аудирование и повторение вслед за диктором, с разработкой материалов самостоятельных работ: упражнений с соблюдением

точных предписаний, которые способствуют воспринимать нормативное произношение как необходимость и выполняются индивидуально. Задания для самостоятельных работ во внеурочное время способствуют освоению материала; так как на сегодняшний день ставятся высокие требования к овладению иностранными языками, работе с материалом, разрабатываются упражнения или задания для контроля. Исследователи указывают на необходимость устранения факторов, влияющих на неправильное, с точки зрения норм изучаемого иностранного языка, восприятие на слух, способных влиять на результативность обучения иностранному языку в целом [6; с. 85]. Большая скорость восприятия и воспроизведения сегментных единиц обуславливает наибольшую подверженность высокой степени автоматизации уровня восприятия по сравнению с другими языковыми уровнями. Перцептивный базис, сформированный у обучающегося при обучении иностранного языка до вуза, как фильтр или шаблон задерживает или усложняет восприятие иноязычного звучания. В дальнейшем они используются при продуктивном владении языковыми средствами. При речепроизводстве концептуализатор, контролирующей правильность звучащей речи, при отсутствии необходимых образцов и правил функционирования единиц иностранного языка, руководствуется соответствующими образцами и правилами родного языка, действие которых уже доведено до автоматизма.

Таким образом, способность адекватного восприятия единиц иностранного языка является важным не только при освоении лексических единиц пополнении лексического минимума, но и для достижения цели коммуникативно-направленного обучения.

Умение адекватно воспринимать иностранный язык стимулирует повышение мотивации. При условии повышенной мотивации, наличия коммуникативной стратегии, расширения возможности восприятия объективных форм выражения языка, создания потребности языковой деятельности на иностранном языке можно рассчитывать на плодотворную работу над автоматизацией нормативно правильной иноязычной речи в рамках самостоятельной работы.

Например, в конце каждого занятия в «Englishfile» [3] дается список слов и фраз с их транскрипциями, встречающихся в материалах данного урока. Мы предлагаем, работу над аудированием, где встречаются данные слова в предложениях, в которых остальной лексический материал известен и раскрывает значение нового слова. Данная работа предусматривается для выполнения в работе в опережении аудиторного занятия над темой, также как и задания 2 на страницах 5, 40, 43 и другие, рассчитанные на работу над отдельными звуками.

Для эффективности обучения навыком аудирования, предусматривается выполнение упражнений на аудирование, с разработанными заданиями для контроля; необходимо указывать, на что следует обращать внимание при самостоятельном выполнении: обучающемуся необходимы навыки, вытекающие из основ функционирования языковой системы, из необходимости расширения процедуральных знаний, стимулирующих обработку сведений путем освоения новых координаций и дополнительных движений органов речи, освоения перцептивных образцов, привыкания к слуховым произносительным и контролирующим особенностям, имеющимся в иностранном языке, к присущим механизмам функционирования, определяемым частотой некоторых, характерных для сочетаний в изучаемом иностранном языке. Например, на страницах 15, 45-46 в упражнениях 5с и 2b: в первом необходимы дополнительные занятия, на что нужно обращать внимание и на проверку правильности восприятия, например, в каком из предложений интонация отличается [3].

Процесс усвоения иностранного языка начинается с формирования первичных умений. Целью последующего этапа усвоения является формирование навыков. Первые упражнения для формирования навыка строятся на выборе и противопоставлении. Они позволяют различать языковые явления, создавая этим необходимые предпосылки для использования второго механизма речи - аналогии и конструирования.

Обучение иноязычному аудированию в вузе на аудиторных занятиях направлено на усвоение звукового состава, ритма и интонации иностранного языка, которое должно осуществляться в процессе устной речи, чтения и письма на иностранном языке. Это продиктовано отвечает современными требованиями к организации процесса обучения языку.

Организация обучения таким способом позволяет отработку аудиоматериала в рамках речевой тематики.

При обучении ИЯ принято рассматривать два этапа: ознакомления и закрепления. При рассмотрении этапа ознакомления называются четыре компонента.

Говоря о первом компоненте ознакомления - демонстрации отмечается возможность двух путей: от изолированного звука речевому образцу отобразив изолированному звуку. При обучении произношению в вузе в рамках практического занятия иностранного языка является не целесообразным работа произношением звуков без речевого образца. Вторым компонентом этапа ознакомления в рамках не из методики происходит при выполнении студентами самостоятельной работы. При реализации третьего компонента этапа ознакомления, которым считается использование упражнений в предусматривается дифференциация определенного иноязычного материала в упражнениях. Материалом упражнений дифференциации служат звучащие материалы в противопоставлении, например, как в упражнении 2а [3с. 60], но и искажения смысла в диалогах или изменение высказываний, например в аудиоматериалах «Themenaktuell» [8; с. 88].

В рамках требований к перцептивному владению языковыми средствами предусматриваются ознакомление с интонационными особенностями спонтанной иноязычной речи, научного стиля, интонационной стилистикой газетного стиля, СМИ. В связи с этим овладение перцептивными языковыми средствами эффективно в коммуникативном плане при обучении начиная с супraseгментных единиц на практических аудиторных занятиях [5, С. 32].

Последним компонентом этапа ознакомления рассматривается воспроизведение.

Активное слушание при выполнении подобных упражнений обеспечивается заданиями к упражнениям, помогающими привлечь внимание к нужному материалу.

Каждое из этих упражнений должно содержать задание: повторить за диктатором, или преподавателем. При такой подаче материала воспроизведение происходит на основе осознанной имитации эталона, и студенты осознанно направляют усилия на преодоления трудностей воспроизведения. В практике преподавания мы предлагаем комбинированное применение заданий к упражнениям в используемых учебно-методических комплексах. При дальнейшем изучении языка, когда требования к аудированию предусматривают улавливание большей части того, что говорится вокруг с участием в обсуждении, мы считаем нецелесообразным выполнение заданий, направленных только на реализацию одного из компонента этапа ознакомления. Например, задание прослушать 3 диалога и отметить номера диалогов в таблице, где дано согласие, где дан отказ в десятой лексической теме дано для дифференциации («Hallo, Nachbarn», Lektion 10, с. 49, упражнение 19). Для формирования навыков аудирования и для выполнения требований программы подобные упражнения мы используем комбинируя с заданиями на воспроизведение и закрепление. Активное слушание при этом служит продуктивным видом коммуникативной деятельности.

Этап закрепления призван закрепить знания, тренировать слухо-произносительные и ритмико-интонационные навыки. Характер восприятия, запоминания и представленности лексических единиц в сознании человека в зависимости от их звуковой структуры и ритмического оформления показывает, что навыки аудирования, неотъемлемо связанные с функционированием фонетического слуха, определяют коммуникативную компетенцию обучающего, влияют на степень овладения языком, способствуют развитию знаний в области орфографии, морфологии, синтаксиса и лексики. Данное исследование не претендует на исчерпывающее решение рассматриваемой проблемы.

В теоретическом плане перспективы исследования обуславливаются многообразием путей и подходов в рассмотрении навыков аудирования.

Перспективы в практическом плане видятся в необходимости исследования этапа закрепления с выработкой дальнейших рекомендаций для этого этапа.

Литература

1. Типовые учебные программы по дисциплинам ГОСО «Языки триединства»(Казахский, русский, иностранный). Образование высшее профессиональное / Казахский университет международных отношений и мировых отношений и мировых языков. – Алматы, 2014. с. 160
2. Dobrolet O.W., Zhorova A.R English for public administration. – Misnk, 2009. – 129 p.
3. Latham-Koenig, Ch., Oxenden, C. English file. – Oxford ,2013. -89 p.
4. Marheineke, K., Schmith, H., Seiffert, V. Hallo, Nachbarn. – Berlin: 2011, S. 255

УДК 378.1

ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Берденова А.Б.

Магистрант 2 курса специальности 6М010300-Педагогика и психология, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
Научный руководитель – к.п.н., доцент Жубакова С.С.

Аннотация. В статье рассматривается содержание «готовности студентов к научно-исследовательской деятельности». В условиях происходящих в стране социально-экономических преобразований значительно возрастают требования к качеству подготовки специалистов. Социальные требования к системе образования сформулированы в Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года: «третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособностью. Где четвертый приоритет – улучшение качества человеческого капитала. Первый пункт гласит: Прежде всего должна измениться роль системы образования. Наша задача – сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации. Данная Концепция модернизации образования в первую очередь говорит: «Развивающемуся обществу нужны современно образованные, нравственные, предприимчивые люди, которые могут самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя их возможные последствия, способны к сотрудничеству, отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за судьбу страны» [1, с.264].

Ключевые слова: готовность, научно-исследовательская деятельность

Научно-исследовательская деятельность студентов позволяет наиболее полно проявить индивидуальность, творческие способности, готовность к самореализации личности, как педагога профессионального обучения, так и его воспитанника. Кроме того, овладение учебными дисциплинами требует от студентов владения методами научного познания и исследовательскими умениями. Вопросы организации научно-исследовательской работы студентов педагогических училищ и педагогических колледжей изучали следующие отечественные педагоги и ученые: Л.Ф. Авдеева, В.В. Арнаутов, Картбай Б. Б., Л.С. Жданова, Жарикбаев К., Н.В. Матолыгина, Н.П. Кунанбаев К., О.И. Митрош и др. Необходимо уделять внимание вопросу о готовности студентов к научно-исследовательской деятельности. Процесс

исследования индивидуален и является ценностью как в образовательном, так и в личностном смысле, поэтому необходимо совершенствовать подходы к научно-исследовательской работе, для того что бы сделать этот процесс наиболее интересным и продуктивным.

Целью этой работы является определение главных составляющих, структуры научно-исследовательской деятельности, готовности студентов к научно-исследовательской деятельности и её формирование средствами проблемного обучения, рассмотрение примера практической организации научно-исследовательской деятельности.

В данной работе необходимо дать определение научно-исследовательской деятельности, рассмотреть понятие готовности, уровни и условия её формирования.

Современное понятие «научно-исследовательская работа студентов» (НИРС) включает в себя два взаимосвязанных элемента:

- 1) обучение студентов элементам исследовательского труда, привитие им навыков этого труда;
- 2) собственно научные исследования, проводимые студентами, под руководством преподавателей.

Формы и методы привлечения студентов к научному творчеству условно подразделяются на НИР, включенную в учебный процесс, а также НИР, выполняемую студентами во вне учебное время. Учебно-исследовательская работа (УИРС) выполняется в отведенное расписанием занятий учебное время по специальному заданию в обязательном порядке каждым студентом. Основной формой научной работы студентов, выполняемой во вне учебное время, является участие студентов в научных исследованиях.

Научно-исследовательская деятельность студентов - это деятельность, связанная с поиском ответа на творческую, исследовательскую задачу с заранее неизвестным решением. Она включает в себя следующие этапы: постановку проблемы; изучение теории, посвященной данной проблематике; подбор методик исследования и практическое овладение ими; сбор собственного материала, его анализ и обобщение, собственные выводы.

Структура научно-исследовательской деятельности представляет собой совокупность взаимосвязанных компонентов:

мотив - совокупность социально обусловленных и личностных потребностей, направленных на предмет исследования;

цель - получение объективно нового знания о реальности и формирование способов действия по овладению этим знанием;

объект - выделенный для изучения фрагмент материальной или духовной действительности; предмет - совокупность устанавливаемых свойств объекта;

процесс – последовательность действий, протекающих в соответствии с логикой научного исследования;

продукт - объективно новое знание о действительности.

На основании согласования структуры готовности и структуры научно-исследовательской деятельности определены **следующие компоненты готовности** студентов к научно-исследовательской деятельности: **мотивационный**, характеризующийся осознанием значимости знаний о научно-исследовательской деятельности, наличием положительного мотива к занятию научно-исследовательской деятельностью, личностного смысла в научно-исследовательской деятельности, удовлетворенностью собственной научно-исследовательской деятельностью; **ориентационный**, включающий в себя представления о логике и этапах научного познания, структуре научного исследования, этапах научно-исследовательской деятельности, экспериментальных основах изучения физических явлений, способах получения и обработки результатов; **деятельностный**, определяющийся умениями планировать и реализовывать собственную исследовательскую деятельность, работать с литературой, анализировать, выделять главное, видеть проблему исследования, выявлять противоречия, формулировать гипотезы, осуществлять подбор соответствующих средств (приборы) для проведения исследования, делать выводы; **рефлексивный**, предполагающий

способность к самоанализу, объективной самооценке, самокритике, готовность к преодолению трудностей, выявлению и устранению их причин

В соответствии с определенными компонентами разработаны одноименные критерии уровня готовности студентов к НИР:

1) **Высокий уровень** характеризуется пониманием значимости научно-исследовательской деятельности, интересом к изучаемой дисциплине и научно-исследовательской деятельности, удовлетворенностью от изучения дисциплины и собственной научно-исследовательской деятельности, владением базовыми знаниями относительно изучаемой дисциплины, умением анализировать, систематизировать, обобщать, структурировать, работать с литературой, владением логикой научного исследования, способностью самостоятельно спланировать собственную исследовательскую работу и реализовать ее, высокой познавательной активностью, адекватной самооценкой, способностью анализировать собственную деятельность и выявлять способы и пути саморазвития;

2) **Средний уровень** характеризуется пониманием личностной значимости научно-исследовательской деятельности, поверхностным представлением о научно-исследовательской деятельности, несформированностью навыков научно-исследовательской деятельности, неустойчивым интересом к изучаемой дисциплине, неполным владением базовыми знаниями и умениями, не всегда адекватной самооценкой, стремлением к самообразованию, но не всегда адекватным оцениванием собственной деятельности;

3) **Низкий уровень** характеризуется неустойчивым интересом к изучаемой дисциплине, непониманием социальной и личностной значимости научно-исследовательской деятельности, малым представлением о научно-исследовательской деятельности, неумением работать с литературой, видеть проблему, выделять противоречие, неспособностью самостоятельно выстроить логику исследования, недостаточной удовлетворенностью собственной деятельностью, неспособностью к творческому решению задач, незначительной рефлексией своей деятельностью, не всегда адекватной самооценкой, фрагментарным самоанализом, отсутствием стремления к саморазвитию и самосовершенствованию.

При характеристике структуры проблемного обучения было выявлено, что в его основе лежит проблемная ситуация, в основе которой, основой которой является противоречие, составляющее содержательную сторону проблемы. Оно возникает из-за дисбаланса между теоретической и практической информацией, избытком одной и недостатком другой или наоборот. Проблемная ситуация – это психологическое состояние студентов, а условия появления проблемной ситуации создает преподаватель. Логика разрешения проблемной ситуации имитирует логику научного познания.

На основании анализа сущности проблемного обучения были определены следующие его возможности в формировании научно-исследовательской деятельности:

1) Поскольку научно-исследовательская деятельность носит творческий (продуктивный) характер, то целенаправленное ее формирование может происходить в процессе поисковой учебно-познавательной деятельности, являющейся, в свою очередь, ведущим видом деятельности проблемного обучения.

2) Так как основанная функция проблемного обучения – развитие процессов теоретического мышления (анализ, синтез, обобщение, конкретизация, абстракция, сравнение, аналогия), а эти процессы составляют основу умений научно-исследовательской деятельности, то мы считаем возможным средствами проблемного обучения целенаправленно формировать готовность студентов к научно-исследовательской деятельности.

3) Поскольку главное в проблемном обучении - создание проблемной ситуации, а динамичность проблемной ситуации обусловлена диалектическими законами развития, то в рамках разрешения проблемных ситуаций возможно формировать у студентов представления о логике научного познания и методологии научного исследования, что способствует формированию ориентационного и деятельностного компонентов.

4) Так как проблемная ситуация стимулирует познавательную активность и повышает интерес к процессу обучения, то посредством применения проблемных ситуаций возможно формирование мотивационного компонента готовности студентов к научно-исследовательской деятельности.

В ходе совместного анализа проблемной ситуации мы акцентировали внимание студентов на их деятельности, тем самым формируя представления о логике научного познания и тех мыслительных процессах, которые ими задействованы. Такого рода совместная деятельность преподавателя и студента в ходе разрешения проблемной ситуации способствует активизации ориентировочного компонента научно-исследовательской деятельности.

В процессе разрешения противоречий, лежащих в основе проблемной ситуации, студенты усваивают такие приемы логического мышления, как умение анализировать, выделять главные и второстепенные признаки явлений, процессов, устанавливать причинно-следственные связи между ними, выбирать то или иное суждение из нескольких возможных, делать заключение, оценивать его правильность, осуществлять перенос усвоенных знаний и способов деятельности в новые условия. Перечисленные процессы теоретического мышления составляют основу умений научно-исследовательской деятельности. Следовательно, работа в условиях проблемной ситуации позволяет активизировать деятельностный компонент готовности студентов к научно-исследовательской деятельности.

Предоставление возможности студентам самостоятельного анализа собственной деятельности на базе сформированных представлений о ней позволяет активизировать рефлексивный компонент научно-исследовательской деятельности.

Алгоритм создания проблемной ситуации включает в себя шесть этапов: поисковый, аналитический, подготовительный, определяющий, разрешающий, заключительный.

На основании специфики разных форм организации занятий (лекционное, практическое) и их возможностей в организации учебного процесса для проблемного изложения с целью активизации научно-исследовательской деятельности была проведена классификация проблемных ситуаций:

1) Проблемные ситуации, созданные преподавателем при изучении нового материала, результатом которых является новое знание, сообщаемое преподавателем;

2) Проблемные ситуации, возникающие при изучении нового материала и основанные на реальных противоречиях науки (могут иметь и не иметь разрешения). Они способствуют активизации ориентационного и мотивационного компонента научно-исследовательской деятельности, так как в процессе их создания и разрешения формируются представления о логике научного познания, умения научно-исследовательской деятельности, стимулируются познавательные потребности и интерес студентов к научно-исследовательской деятельности;

3) Проблемные ситуации, возникающие в ходе рассуждения студентов. Результатом таких ситуаций является формирование процессов теоретического мышления, (анализ, обобщение, синтез, конкретизация, абстрагирование и др.), на базе которых осуществляется формирование умений научно-исследовательской деятельности, следовательно, активизируется деятельностный компонент готовности студентов к научно-исследовательской деятельности.

Существует предположение о необходимости взаимосвязи проблемного и традиционного обучения для формирования готовности студентов к научно-исследовательской деятельности. Такое предположение основывается на следующем:

1) Поскольку научно-исследовательская деятельность требует, как необходимых знаний, так и умений навыков исследовательской деятельности, то целенаправленное ее формирование может происходить и в процессе усвоения «готовых истин» (традиционное обучение), и в процессе поисковой учебно-познавательной деятельности (проблемное обучение);

2) Поскольку главное в проблемном обучении – создание проблемных ситуаций, а основной задачей традиционного обучения является вооружение студентов системой знаний,

умений и навыков, то мы считаем необходимым и возможным управлять созданием проблемных ситуаций на основе имеющихся знаний;

3) Разрешение учебных проблем, вытекающих из проблемных ситуаций, можно осуществить, владея опорными знаниями и методами познавательной деятельности, которые, в свою очередь, формируются в процессе разрешения этих проблем и составляют основу деятельностного компонента готовности студентов к научно-исследовательской деятельности.

4) Сочетание методов проблемного и традиционного обучения, позволяет наилучшим образом учесть специфику различных разделов учебного материала; обеспечивает органическое единство репродуктивной и продуктивной познавательной деятельности студентов; вызывает и сохраняет у студентов познавательный интерес к научно-исследовательской деятельности в течение всего срока обучения; позволяет обучаемым лучше раскрыть свои возможности и способности; позволяет формировать умения анализировать, обобщать, выдвигать гипотезы, выстраивать логику рассуждений, формулировать выводы, видеть противоречия и др.; способствует выявлению наиболее рациональных для себя приемов овладения знаниями и способами деятельности; создает условия для формирования представлений о процессе теоретического мышления и логике научного познания.

Пример организации научно-исследовательской работы

Успешность и результативность научной работы в первую очередь определяется созданием органов управления, студенческого актива, который призван определить цель, задачи, основные направления научной деятельности, задачи, формы, методы и средства их реализации.

Таким органом выступает научно-методический совет (НМС), в состав которого входят по одному представителю от студентов и преподавателей от каждой предметно-цикловой комиссии. В свою очередь на каждом ПЦК создан совет, объединяющий в себе представителей от каждого курса для организации и координации научной работы с учетом специфики курса, уровня подготовки и опыта научной работы студентов. НМС заседает один раз в месяц по заранее составленному плану, который составляется в конце мая каждого учебного года.

Научно-методический совет определяет содержание работы по годам обучения и по направлениям работы. Главная его цель: обеспечение условий для формирования личности будущего специалиста, способного и готового к научно-исследовательской деятельности. Научно-методический совет координирует научную работу кафедр, курсов, планирует общеколледжские мероприятия, направленные на формирование положительной мотивации и позитивного отношения студентов к научной работе.

Студенческий актив свои усилия сосредотачивает на общеколледжских мероприятиях, призванных убедить студентов в возможностях научной работы, в их профессиональном обогащении, повышении уровня их профессионализма конкурентоспособности, информационной культуры и овладения методикой научной работы. В здоровой конкурентной борьбе будущие специалисты учатся формулировать свои идеи, отстаивать их перед большой аудиторией, доказательно и в нестандартной форме показывать их преимущество перед представителями конкурирующих сторон и обосновывать способы решения научных проблем.

В практике работы НМС по управлению и организации научной работы студентов используются разнообразные формы. Причем они дифференцируются с учетом содержания работы, специфики факультета, курса обучения, уровня подготовленности и опыта научно-исследовательской деятельности студентов.

Большое значение придается проведению предметных олимпиад и конкурсов. Их цель: проверить уровень знаний и способности решать нестандартные задачи профессиональной направленности. Конкурсы на лучшую научную работу проводятся в разнообразных формах выражения научного результата: реферат, научная статья, макеты, плакаты, компьютерные программы, творческие работы. Требования по их проведению определены в «Положении», где четко определены задачи конкурса, его содержание, сроки, критерии оценки и формы

поощрения победителей. Для объективной оценки результатов конкурсных работ создаются комиссии экспертов по направлениям: конкурсные работы, занявшие призовые места рекомендуются на итоговую научно-практическую студенческую научную конференцию, которая проводится ежегодно в апреле. Лучшие работы публикуются в сборнике студенческих работ.

Результативность научной работы в подготовке студентов к будущей профессиональной деятельности во многом определяется своевременным стимулированием (моральным и материальным), продумать систему поощрений студентов за успехи в научно-исследовательской деятельности. Приказ о награждении готовится по докладной НМС, в которой дается мотивированное обоснование каждой кандидатуры, поданной активом групп. За победу в предметной олимпиаде, конкурсе научных работ, лучшую статью или доклад, сообщение на научной конференции студенты получают денежную премию, грамоту, благодарность. Награды вручаются на общем мероприятии. Приказ зачитывает председатель НМС, а вручает грамоты, дипломы, премии и объявляет благодарности директор или методист по научной работе колледжа. Результаты научной работы широко освещаются на страницах периодической печати колледжа, города и области. Гласность не только утверждает в правильности выбранного пути, но и способствует вовлечению в разнообразные формы научной работы новых студентов. По итогам года директор издает приказ о поощрении особо отличившихся в области научных исследований студентов и их научных руководителей. На основе рассмотренного в данной работе можно сделать вывод о том, что научно-исследовательская работа — это сложный компонент учебной работы, который включает в себя совокупность мотивационной сферы студента, обеспечение которой берет на себя педагог, методов и форм научного познания, необходимых для полноценного исследовательского процесса.

Список использованной литературы

1. Чернецов П.И., Шадчин И.В. К вопросу о формировании готовности студентов вуза к научно- исследовательской деятельности // Современные проблемы науки и образования. – №1. - 2012.- С. 6-7.
2. Ковалёва Т.В. Российское студенчество в условиях переходного периода // Социологические исследования. – №12. – 1995. - С 17-20.
3. Ключкина Э.С. Высшее образование: иллюзия гарантированного благополучия или ресурс будущего? – Режим доступа: <http://socioonom.ru>
4. Миронов В.А., Майкова Э.Ю. Социальные аспекты активизации научно-исследовательской деятельности студентов вуза //Монография; Тверь: ТГТУ- №2. - 2004. – С 49-56.
5. Терехов А.И., Мамаев В.Л. Оценка состояния и динамики показателей производства научных кадров (на примере естественных и технических наук) // Вестник Московского университета. – Сер. Социология и политология. - №1. – 2012. С. 12-16.
6. Основы научных исследований. метод. указания / Л.Г. Хисамиева, А. А. Азанова, Э.Р. Гаязова; М-во по образованию; Казан. нац. исслед. технол. ун-т. – Казань : Изд-во КНИТУ, 2016. – 28с.
7. Сагдеев Д.И. Основы научных исследований, организация и планирование эксперимента: учеб. пособие / Д.И. Сагдеев; Казанский нац. исслед. технол. ун-т. — Казань: Изд-во КНИТУ, 2016.— 323 с.
8. Сафин, Р.Г.Основы научных исследований. Организация и планирование эксперимента: учеб. пособие / Р.Г. Сафин, А.И. Иванов, Н.Ф. Тимербаев; Казан. нац. исслед. технол. ун-т. — Казань, 2013. — 156 с.
9. Кожухар, В. М. Основы научных исследований: Учебное пособие / В. М. Кожухар. - М.: Дашков и К, 2013. - 216 с.

10. Острейковский В. А. Статистические методы обработки экспериментальных данных с использованием пакета MathCad: Учебное пособие/Ф.И.Карманов, В.А.Острейковский - М.: КУРС, НИЦ ИНФРА-М, 2015. - 208 с.

11. Оспанова Б.Р. Научный стиль речи как аспект обучения языку специальности [Учебники] : учеб. пособие для студ. вузов / Рос. Акад. Естествознания, Изд. дом Акад. Естествознания, Карагандинский гос. техн. ун-т .— М., 2013 .— 105 с.

УДК 811.161.1'23

КОНЦЕПТ «НАРОД» В КАЗАХСТАНСКОМ МАСС-МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ

Джамбаева Ж.А., Жанибекова К.О.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. В статье рассмотрены особенности концепта «народ», отраженные в казахстанской картине мира в масс-медийном дискурсе. Материалом исследования взят жанр президентской речи. Исследование показало, что в масс-медийном дискурсе представлены все структурные компоненты концепта «народ», он приобретает в большинстве своем позитивную коннотацию и определяет национально-обусловленные, духовные и морально-философские воззрения казахстанцев.

Ключевые слова: концепт, структура концепта, масс-медийный дискурс, президентская речь.

CONCEPT "PEOPLE" IN KAZAKHSTAN MASS MEDIA DISCOURSE

Jambayeva Zh.A., Zhanibekova K.O.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This paper discusses the peculiarities of the “people” concept, reflected in the Kazakhstani picture of the world in the mass media discourse. The research material is the genre of presidential speech. The study showed that all the structural components of the “people” concept are presented in the mass media discourse, it acquires a majority of positive connotation and defines the national-conditioned, spiritual, and moral-philosophical views of Kazakhstan residents.

Key words: concept, concept structure, mass media discourse, presidential speech.

В современном языкознании возрастает роль исследований, центром которых является понятие «концепт», его структура и содержание. Утверждается, что концепт, представляя собой важную часть языковой картины мира, является ментальной единицей, результатом восприятия человеком окружающей действительности на основе индивидуального и этнического опыта. Признается, что концепт – величина динамическая, зависящая от множества факторов, и его смысловое наполнение в значительной степени является дискурсивно обусловленным. По мнению Н.В. Крючковой, «отношения концепта и дискурса носят двунаправленный характер: не только тот или иной тип дискурса объединяет в себе определенные концепты, но и концепты, неся на себе отпечаток того дискурса, к которому они по преимуществу принадлежат, обладают способностью некоторым образом направлять коммуникацию, порождая вокруг себя определенный дискурс» [1, с. 35].

М.Д. Невинская считает, что каждому типу дискурса присущи дискурсо-образующие концепты, без участия которых коммуникация будет «размытой», содержательное ядро будет отсутствовать [2, с. 17]. К дискурсо-образующим, на наш взгляд, относятся прежде всего

концепты, отражающие сферу «я и общество», в число которых входит и концепт «народ» [3, с. 17].

Цель настоящей публикации: определить когнитивные признаки концепта «народ» в масс-медийном дискурсе на примере выступления Главы государства Н.А. Назарбаева в мероприятии, посвященном Дню благодарности (1 марта 2016 года). Мы пытались выявить семантические и прагматические особенности рассматриваемого концепта в речи главы государства в рамках его политических взглядов, реконструировать его признаковое поле. Отметим, что под концептом, вслед за В.И. Карасиком, мы понимаем многомерное смысловое образование, в котором выделяются понятийная, образная и ценностная стороны [4, с. 129]. Понятийная сторона, как правило, это языковая фиксация концепта, его дефиниция.

В лексикографических источниках значение слова *народ* представлено, как: 1) население государства, жители страны; 2) нация, национальность или народность; 3) основная трудовая масса населения страны; 4) люди или группа людей [5, с. 391].

В.И. Карасик подчеркивает, что в концепте доминирует ценностный компонент [Там же]. Доказано, что и концепт «народ» является ценностно нагруженным. Исследуя его структуру, компоненты через полученные в ходе проведения эксперимента ассоциаты, мы выяснили, каким «видят» (чувствуют, осознают) *народ* испытуемые-казахстанцы. В итоге оказалось, что восприятие данного феномена в целом имеет оценку со знаком «+», так как отрицательных (негативных) ассоциатов или вовсе не обнаружено, или они единичны и неустойчивы [6, с. 134].

В ходе исследования текста обращения, опубликованного на сайте информационно-аналитического портала Matritca.kz [7], нам удалось установить, какие компоненты присутствуют в представлении концепта «народ» главой государства, с помощью каких слов он его репрезентирует.

Анализ показал, что, в первую очередь, в речи президента актуализируется понятийный компонент рассматриваемого концепта, поскольку в ней представлены все вышеперечисленные значения в полном составе. Так, обозначение *народ – население государства, жители страны* находим в следующих примерах: «*Мы – удивительная страна, где проживает замечательный народ*»; «*Политическое лидерство нашей партии преобразовано в конкретные успехи страны, которыми гордятся все казахстанцы*»; «*Почти половина населения страны живет в сельской местности*»; «*Во время войны Казахстан принял 350 тысяч человек эвакуированного населения*» и др. Таким образом, первое значение репрезентируется использованием таких лексических сочетаний, как *население страны, жители, казахстанцы, казахстанский народ, народ Казахстана*.

Второе значение *народ – это нация* показало, что в понятийном компоненте важное место принадлежит синонимам, в совокупности раскрывающим содержание исследуемого феномена. Подтверждением тому служат такие примеры, как: «*При сталинском режиме были депортированы целые народы – около 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 507 тысяч представителей народов Северного Кавказа, 18,5 тысячи корейских семей с Дальнего Востока*»; «*На том мероприятии представители разных этносов страны затронули тему благодарности друг другу и казахскому народу*»; «*В течение всего XX века в Казахстане формировался многоэтничный народ*»; «*... мы сумели объединить все этносы в единый, сплоченный народ*» и мн. др. Отметим, что данное обозначение в анализируемой речи президента имеет явное преимущество по частоте употребления. Думаем, для главы государства важно было подчеркнуть, что Казахстан – «*...уникальная страна, где в мире и согласии проживают представители более 100 этносов и 17 конфессий*». Более того, он утверждает: «*Уверен, чем больше стран будет использовать наш уникальный опыт межэтнического согласия, тем безопаснее станет мир*», а также заключает: «*Этническое многообразие является не слабостью нашей страны, а ее богатством*». Итак, репрезентантами второго толкования являются слова и сочетания *этносы, нации, казахский народ, казахи, многоэтничность, титульный этнос, многоэтничный народ*.

Третье значение *народ – трудовая масса* в речи президента представлено меньше и в контексте истории передано устаревшими словами *крестьяне, крестьянский*: «*В ходе крестьянского переселения периода сталинских реформ ...*»; «*В 30-е годы в период коллективизации из центральных регионов бывшего СССР сюда было сослано 250 тысяч раскулаченных крестьян*». На наш взгляд, употребление сочетания «местоимение + наречие» *мы вместе*, либо обратное *вместе мы* в следующем контексте: «*Вместе мы строим города и посёлки, растим хлеб, развиваем индустрию, прокладываем дороги.... Мы вместе радуемся успехам и поддерживаем друг друга в самые трудные минуты*» – может служить косвенным показателем третьего значения. Считаем, что здесь, с одной стороны, наблюдается желание усилить степень контактности (в том числе и через неоднократное использование форм *нам, нас, наши, наших, наша*), с другой стороны, показывается намерение подчеркнуть, что *мы вместе – трудовая масса*, которая строит будущее государства. Тем самым данное сочетание является своеобразным призывом к солидарности.

Четвертое словарное значение *народ – люди, группа людей* в рассматриваемом тексте в основном передано через употребление количественных числительных (*миллион, тысяча*) в сочетании с существительными *человек, люди*. Отметим, что в тексте более 10 раз указывается разное количественное соотношение людей: «*В 50-е годы на освоение целины прибыло 1,5 миллиона человек*»; «*Всего с начала XX века в Казахстан было переселено 5,6 миллиона человек*»; «*Еще более миллиона людей вынуждены были покинуть пределы бывшего СССР*»; «*Вы должны зажечь сердца людей своим энтузиазмом и желанием быть полезным своему народу*» и др.

Таким образом, анализ жанра президентской речи показал, что понятийный компонент концепта «народ» актуализируется в масс-медийном дискурсе и отражает представления, зафиксированные в лексикографических источниках.

Ценностный компонент концепта «народ» в анализируемом тексте представлен положительной коннотацией. Напомним, что эта поздравительная речь, поэтому, в соответствии с ситуацией, главой государства «народу» приписываются такие аксиологические стереотипы, как *сила, единство, дружба, взаимопонимание, согласие, мир, стабильность, равенство, благополучие*: «*История Ассамблеи – это история нашей дружбы и стабильности*»; «*... искусство жить вместе в мире и согласии – самый ценный опыт нашей страны*»; «*На основе казахстанского опыта мира и согласия рождается наша Нация единого будущего*»; «*Поэтому сегодня я хочу выразить огромную благодарность всему народу Казахстана. За волю к единству и согласию, дружбе и взаимопониманию*»; «*Пусть мир, добро и благополучие будут в каждой семье*»; «*... благополучие Казахстана, общественное согласие, стабильность и единство – это залог счастливого будущего нашей Родины*»; «*В этом наша сила*» и др. Кроме того, сам народ характеризуется эпитетами *замечательный, сплоченный, единый* и т.п.

Образный компонент отражает типичные ситуации функционирования рассматриваемого концепта. Здесь отражено представление, что казахстанский народ – это единая *семья*, где объединены *нации*, имеющие свой язык, свою культуру, традиции, обычаи, историю: «*Вместе мы создаем семьи и воспитываем детей*»; «*Дети Страны Великой степи с молоком матери впитали в себя многообразие культур... . Этому нас научили история и наши предки*».

В заключении можно сделать вывод, что в масс-медийном дискурсе актуализированы все структурные компоненты концепта «народ», однако преимущественное

положение занимают понятийная и ценностная стороны. Анализ и описание концепта показывают те характеристики, которые являются национально-обусловленными.

Список использованных источников

1. Крючкова Н.В. Концепт – референция – коммуникация. Саратов: ИП Баженов, 2009. 391 с.

2. Невинская М.Д. Концептуальная оппозиция «народ – власть» в политическом дискурсе: дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2006. 177 с.
3. Джамбаева Ж.А. Аксиологические стереотипы языкового сознания казахстанцев: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Кокшетау, 2010. 49 с.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. М: Азбуковник, 1999. 942 с.
6. Джамбаева Ж.А. Концепты *нация* и *народ* в языковом сознании казахстанцев (результаты ассоциативного эксперимента) // Вестник КАСУ. 2010. №2. С. 131-135.
7. Н. Назарбаев: На основе казахстанского опыта мира и согласия рождается Нация единого будущего // Электрон. дан. Режим доступа URL: <http://www.matritca.kz/news/30155.html> (дата обращения 01.02.2019).

УДК 811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жамбозова Г. Е.

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы, Қазақстан
Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының кандидаты, Салихова Айымгул
Зинелгабиденовна

Абстракт: Мақалада қазақ тіліндегі жалқы есімдердің зерттеуі қарастырылған. Сонымен бірге әлемдік тіл біліміндегі жалқы есімдердің зерттелуіне де шолу жасалған. Кез келген адам баласына есім беру, жер-су атауларын атауда ұлттық ерекшеліктің ұстанатындығы дәлелденген.

Кілт сөздер: жалқы есім, оним, ономастика, топоним, антропоним

Abstract: The given article examines onomastic system of kazakh language. Moreover, studies of foreign onomasts on this particular area were also investigated. The article approves that the origin of personal names identifies cultural features.

Keywords: proper names, onym, onomastics, toponym, anthroponym

Кез келген тілдің сөздік қорының ең негізгі қабатының бірін жалқы есімдер құрайтыны сөзсіз, себебі онимдерсіз адам баласының бір-бірімен қарым-қатынасының болуы мүмкін емес. Жалқы есімдер жалпы есімдерге қарағанда әлдеқайда мол кездеседі. Жалқы есімдердің дүниесі ерекше әрі қызықты болып есептеледі. Жалқы есімдер лингвист-зерттеушілердің қай кезде де зерттеу объектісі болып келеді. Жалқы есімдердің тілдегі рөлі, оның өзіндік құрылымы, сөйленістеі ерекше қызметіне қарай тілдің басқа да лексикалық категорияларынан ерекшеленеді.

Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне ерекше назар аударылғанын көруге болады. Қазақ тіл біліміндегі жалқы есімдердің зерттелуін қарастырмас бұрын жалпы ғылымдағы зерттелу тарихына шолу жасасақ: Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырып, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігіне, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы жөнінде арнайы ереже, қағидалар жазды. Дегенмен, бұл кезеңде атаулар жалқы не жалпы деп нақты жіктелмеген. Жалқы және жалпы есімді біртұтас категория ретінде қарастырған. Жалқы есімдерді зерттеген көне дәуірдегі Хрисипп, Диомед, Донат, Дионисий Фракийский, Консентий, Апполоний Дискон, Демокрит, Аммоний Диодор Крон, Платон, Секст Эмпирик

сынды ойшылдарды атауға болады. Бірақ бұл зерттеулерді жалқы есімдер бір жүйе ретінде емес, жеке сөз ретінде алынған, ал кейбірі өз пайымдауларымен жалқы есімдерді сөздіктерге енгізген.

Ономастиканың қазіргі теориялық жағдайы XIII-XVIII ғ.ғ. ғалымдарының мысалы, Фома Аквинский, Томас Гоббс, Г.Лейбниц, Дж.Локктың атаулар жөніндегі философияның ой-толғамдарына негізделді. Тілдің күрделі жеке жүйесі ретінде ономастикалық лексика кеңестік дәуірдегі ғылымда 50-60-жылдары қарастырыла бастады. Бұл жылдарда М.В.Карпенко, А.А.Камалов, К.Конкабаев, Э.Б.Магазаник, А.К.Матвеев, В.А.Никонов, Н.И.Толстой, А.В.Суперанская сынды зерттеушілер жан-жақты қарастырды.

Сол жылдары түркі ономастикасы да қарқынды дами бастады. Түбі бір түркі демекші, түркі жалы есімдері туралы алғашқы мәліметті белгілі орыс ғалымдары В.В.Радлов, Г.А.Левшин, Н.А.Аристов, П.Мелиоранский, В.В.Бартольд, С.М.Тянь-Шанский, Г.Н.Потанин, Г.Е.Грум-Гржимайло, П.Паллас, А.Н.Харузин т.б. түркі жерлерін зерттеумен байланысты ғылыми қызығушылық тудыратын еңбектер жазыла бастады[1;39б.]. Түркі жалқы есімдерін зерттеуде В.А.Баскаков, Б.Я.Владимирцов, С.Г.Кляшторный А.Н.Кононов, Е.Д.Поливанов, А.М.Щербак сынды ғалым-тюркологтар өте зор үлес қосты.

Түркі ономастикасын зерттеуде үлкен рөлді ең бірінші болып ғылымда белгілі тюрколог-лингвист, этнограф, тарихшы, фольклоршы Махмуд Қашғаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегін негізге алмай кете алмаймыз. Осынау XI ғасыр түркі мәдениетінің жазба ескерткіші түркілердің XI ғасыр топонимдер, антропонимдер, этнонимдері бойынша ерекше маңызды ақпарат береді. Оның еңбегін құнды дерек көзі ретінде көптеген ғалым лингвистер, ориенталистер, шығыстанушылар, этнографтар, ономастиканың мамандарына бағдаршам іспеттес. М.Қашғаридың еңбегінде түркі тілдес руларға қарасты аймақтағы көптеген географиялық нысандар атаулары келтірілген. «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде автордың түркі жерлері мен әлемнің басқа аудандары толығымен көрсетілген әлем картасы үлкен қызығушылық тудырды.

Қазақ ономастикасы өз кезегінде әлемдік зерттеулерге, соның ішінде орыс, түркі ономастикасының еңбектерін негізге алды. Қазақ ономастикасының ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы 1950 жылдардан басталады. Осы ретте қазақ ономастикасын мазмұны мен сипатына қарай төрт кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең: 1950-1970 жылдар; екінші кезең: 1970-1990 жылдар; үшінші кезең: 1990-2000 жылдар және төртінші кезең жиырма бірінші ғасырдың басы, яғни жаңа кезең деп сараланады. Ономастикалық материалдарды апелляция лексикамен бірге қолданып, қазақ тілін айқындау XX ғасырдың 30-50 жылдары белгілі қазақ лингвистері Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Ж.Досқараев, С.А.Аманжолов, А.Ысқақов, Г.Ф.Мұсабаев еңбектерінде жеке топонимдер мен антропонимдерге этимологиялық этюдтер жазылды. Ең алғашқы топонимикалық зерттеу «Қазақ халықтық географиялық терминдер» тақырыбында 1949 жылы зерттеуші Г.Қ.Қоңқашпаев жасаған болатын. Ал 1981 жылы Қазақстан Ғылым академиясының А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтында ономастиканың ғалым Т.Жанұзақовтың басшылығымен ономастика бөлімі ашылып, күні бүгінге дейін табысты еңбек етіп келеді. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде жалқы есімдерді жан-жақты зерттеп жүрген ғалым-ономастиктанушы Т.Жанұзақов, сонымен қатар А. Әбдірахманов, Қ.Рысбергенова О.А.Сұлтаньяев, Е.Ә.Керімбаев, В.У.Махпиров, Ф.Р.Ахметжанова, А.Әлімхан, Г.Б.Мадиева сынды зерттеушілер еңбектерін атауға болады. Сөзде фонетикалық өзгерістерді анықтау, қазақ тілінің тарихын және оның диалектілік ерекшеліктерін зерттеу қазақ қоғамын, рулық құрамының иерархиялық құрылуына тарихи сәйкес ру-тектік атаулардың шығу тегін, этимон және сөз мағынасын анықтау мақсатында этимологиялық принципті қолдану жеке ономастикалық фактілерге сүйеніп жүргізіледі. Негізінен, қазақ ономастиктанушыларының зерттеу еңбектерінде антропонимдер мен топонимдерге, сонымен бірге этнонимдер, космонимдер және зоонимдерге бағытталды. Қазіргі таңда қазақ жалқы есімдерінің терминологиялық, лексика-семантикалық, сөзжасамдық, стратиграфиялық қырлары толық зерттеліп, қарастырылған.

Лексикология тіл білімінің ең өзгермелі саласы дейтін болсақ, оның бір саласының объектісі жалқы есімдер де ең жылжымалы қабат болып есептелінеді. Жалқы есімдер - тілдің сөздік қорына тән лексика. Тіл-тілдегі жалқы есімдер жалпы есімдерден жасалады. Қазақ онимдерінің лексикалық құрамы біркелкі емес, олар: таза қазақ сөздерінен жасалған есімдер, шетел тілдері сөздерінен жасалған есімдер және түсінігі қиын, этимологиясы белгісіз онимдер. Атау беруші ұлттың таным көзқарасына сәйкес әлем моделімен анықталатын ономастикалық кеңістікті құрайды. Жалқы есімдер ерекшелігі мен құрамына географиялық, идеологиялық, тарихи, әлемге көзқарастық, әлеуметтік, мәдени, тілдік қатынас сияқты экстралингвистикалық факторлар да әсер етеді. Жалқы есімдерді зерттегенде тілдің ономастикалық жүйесін тарихи тұрғыдан алып зерделеу қажет.

Ономастика - лексикологияның жалқы есімдерін зерттейтін саласы екені белгілі. Жалқы есімсіз бірде-бір тіл болмайтындықтан, олар ономастикалық универсалий болып табылады. Атау беруге байланысты ақиқат мен қиял нәтежиесінің көрінісі әр ұлтта өзінше көрініс табады. Қазіргі таңда ономастиология ғылымы жан-жақты қарастырылып, қарқынды дамып келеді. Өзге ғылым салалары сияқты ономастиологияның да өзіндік мақсаты бар. Жалқы есімді зерттеудің негізгі мақсаты лексиканың басқа салаларымен салыстырғанда жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші өзіндік ономастикалық атаулар мен жалқы есім қызметін талдаудан көрінеді.

Кез келген халықтың антропонимдік қоры құрамы жағынан әр түрлі. Әр ұлттың атау тізімі шектеулі, сол себепті бір есімге бірнеше адам ие болуы мүмкін. Қазіргі антропонимдік жүйенің қалыптасуы мен дамуы өте күрделі және ұзақ процесс. Антропонимдердің барлық түрлеріне ортақ белгі - адамды атау ерекшелігімен байланысқан. Адам есімі денотатты жекелеудің жоғары деңгейіне ие. Әр адамның есімі сол ұлттың, халықтың тарихи-мәдени дәстүрімен байланысты өрбиді. Әр халық жалқы есімдерінің дамуында ең көне жүйе сақталғандықтан, олар тарихи категория болып табылады. Осыған байланысты ұлттық антропонимиканың негізгі қорын көп жағдайда ана тіліміздегі атау құрайды. Ономастика халық тілі, халық тарихымен, халықтың әдет-ғұрып, салт-сана, наным-сенімдерімен, қоғамдық өмірімен тығыз байланысты. Ол қоғам тарихының айнасы іспеттес. Қандай халық, ел болмасын, оның сөздік қоры көптеген ғасырдың тарихи жемісі болып саналады. Олардың құрамында төл сөздермен қатар екінші бір тілдерден енген кірме, бөгде сөздер болады. Басқа тілдерден сөз қабылдау қазақ тіліне де тән құбылыс. Араб, парсы тілінің сөз байлығы негізінде тікелей жасалған немесе ол тілдерден тілімізге енген ономастикалық лексемалар аз емес.

Есімдер мен атаулар - әр дәуірдің ескерткіші, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын құнды шежіре, ұлттық ерекшелігімізді әйгілей түскен тарих айнасы екендігін жоғарыда да айтқан болатынбыз. Жер-суларға берілген атаулардан сол жердің бет-бедерін, табиғатын, басқа жерден ерекшелігін танымыз. Ат қойып, айдар тағуға шебер қазақтың берген атауының соншалықты уәжді екенін өзімізді қоршаған ортаға берген атаулардан байқаймыз. Мысалы, Суықсай десе ауа райына байланысты, Мыңбұлақ десе, бірнеше бұлақтың түйіскен жері екендігін аңғарамыз.

Қазіргі таңда қазақ ономастикасы біраз жетістіктерге қол жеткізгені анық. Жер-суға, елді мекендерге берілген тарихи атауларды қалпына келтіру мәселелері қарастырылуда.

Есім беру - дүние есігін ашқан сәбидің жарық дүниенің бір мүшесі екендігін айғақтайтын дәстүр. Дәстүр, ырым, наным-сенім, үміттен құралып, халық санасында сақталып, толығып, қанығып отыратын ұлттық діліміз. Есім беруде қазақтың өзіндік ұстанған қағидасы барлығына қазақ балаларына қойылған есімдерді сараптау арқылы көз жеткізуге болады. Осы орайда, тілші-ғалым С.Аманжолов «жер мен су аттарын алсақ та, кісі аттарын алсақ та олардың жасалуында белгілі даулық барын байқаймыз. Мұндағы кісі атының өзі тоғыз жол, яки тоғыз мақсатқа тірелетіні көрінеді» дей келе, ғалым қазақ баласына есім беруде ұстанған тоғыз жол, тоғыз қағидаға жеке-жеке тоқталып, талдау жасайды[2;326.]. Адам есімі өзі өмір сүрген қоғаммен, қоғамдағы қарым-қатынаспен, қоршаған ортамен тығыз байланысты, сондықтан адам есімі де сол дәуірге, ортаға лайықталады.

Қорыта айтқанда, соңғы кездерде қазақ ономастикасының зерттеу нысаны ретінде ономастиканың өз ерекшеліктері, өз құрылымдық типтері, модельдері, атау беру принциптері бар және нақты жүйелік тән шектеулі разрядтары болып табылады. Қоршаған дүниені тану барысында адам оның жеке бөліктерін атай отырып, бір жағынан, жалпы есімдерге топтастырады, ал екінші жағынан, жалқы есім бере отырып, даралайды. Апеллятивтік деңгейдегі номинация аяқталғанымен, ономастикалық аталым әрі қарай өз жалғасын табады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым, 1979. 103б.
2. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы жіне жазу тарихы. Алматы: Санат, 1996 ж. 227б.
3. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. I том, Алматы, 2006.-123б.

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Жунисова К.А., Тулекова М.А.

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

Абстракт. В статье рассматриваются политика трехязычия, которая направлена на освоение казахстанцами казахского, русского и английского языков. Язык является ключевым явлением культуры и главным механизмом национального единения. Большое внимание уделяется содержанию основных этапов развития языковой политики в стране, приводятся мнения различных представителей казахстанского общества по проблеме трехязычия. Данная статья основывается на политике Лидера нации, который сделал особый упор на изучении казахского, русского и английского языков.

Ключевые слова: развитие образования; трехязычие, знание языков, стратегия, полиязычие, концепция.

Начиная с 2007 года в Республике Казахстан активно обсуждается проблема трехязычия. Эта языковая политика берет свое начало с послания Президента народу Казахстана Н.А.Назарбаевым «Новый Казахстан в новом мире».

Предложение Назарбаева начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков» рассматривается как толчок новой языковой политики независимого Казахстана.

Самым важным критерием трехязычия является развитие взаимопонимания между людьми. Сегодня невозможно представить себе, что где-то существуют страны, которые владели бы только одним языком, ведь знание нескольких языков открывает окно в большой глобальный мир и потокам информации, инноваций, помогает людям расширять свои знания, навыки. Грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность быть коммуникативно – адаптированными в любой среде.

Великий казахский поэт, писатель, философ Абай Кунанбаев призывал казахов в свое время изучать русский язык. Все знакомы с его словами мудрости: «Сколько языков ты знаешь – столько раз ты человек». Он очень хорошо понимал, что через русский язык и культуру казахский народ сможет приобщиться к мировой литературе.

В 1999 г резолюцией ЮНЕСКО, принятая Генеральной конференцией, утвердила термин «полиязычное образование». В связи с этим в нашей стране наряду с казахским языком, имеющим статус государственного, и русским языком межнационального общения, важным средством, обеспечивающим умение взаимодействовать с представителями различных культур, выступает английский язык. Лидер государства отметил важность образования для

развития республики, и сделал особый упор на изучении казахского, русского и английского языков: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику».

Действительно, трехязычие сегодня – это требование времени, которое помогает людям расширять свои знания, навыки, развивать взаимопонимание между людьми, а степень владения языками является одним из его основных критериев. Неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека в современном обществе является владение казахским, русским и иностранным языками. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном положении. Грамотное и правильное внедрение полиязычия даст возможность выпускникам казахстанских школ быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Важнейшей стратегической задачей образования Казахстана является, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным и иностранными языками.

В современном мире множество способов изучения языка. К примеру, возьмем смартфоны и планшеты. Благодаря современной технике, всегда можно изучать языки где бы не находились. На смартфон можно загрузить хорошие учебные материалы по изучению казахского, русского и английского. Например: едешь в автобусе, надел наушники, и читаешь, слушаешь, повторяешь и тем самым запоминаешь. Вот это то, что необходимо делать. Для этого нужна сильная команда неравнодушных профессионалов, преподавателей и программистов, разработчиков, которые совместно будут создавать такие программы специально для казахстанцев.

Трёхязычие – залог успешной карьеры. Владение языками является одним из залогов успеха на жизненном пути, позволяет подняться на ступень выше, охватить более обширные пространства общения, познакомиться с национальными особенностями культуры и традициями народов других стран.

Сегодня знание нескольких языков становится обязательным требованием не только зарубежных, но и казахстанских работодателей. Свободное владение иностранным языком, наряду с хорошими профессиональными навыками, позволит специалисту получить достойную работу и построить успешную карьеру.

Знание нескольких языков обогатит и расширит границы нашей жизни. Это один из важных кирпичиков фундамента, на котором строится вся наша жизнь.

В современном мире знание иностранного языка – это норма для активных и целеустремленных людей, если вы свободно общаетесь на нескольких языках, это увеличит ваши жизненные перспективы.

С 2013 года, по поручению Лидера нации, в школах республики с 1 класса вводится изучение английского языка. Уже через 5 лет эти школьники должны начать изучать уже дисциплины на английском языке. А к этому времени государству необходимо подготовить квалифицированные кадры для осуществления такой работы. Поэтому уже все силы государства нацелены на конкретные и эффективные меры в вузах по подготовке полиязычных учительских кадров. Новая модель образования должен строиться на трех языках. Именно такую задачу перед казахстанцами ставит Глава Государства в ближайшей перспективе.

Полиязычие – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей)

нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией».

Полиязычие – это основа формирования поликультурной личности. А так же полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. О полиязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, страноведение и т.п.

В новой технологии обучения необходимо обеспечить идентичность содержания обучения второму и третьему языкам, начиная с универсальных языковых явлений переходить к специфическим для нового, изучаемого, языка. Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» (высказывания и тексты) на трех и более языках. Если взять на основу теорию Ю.Н. Караулова, то можно различать некоторые уровни языковой личности.

Готовностная модель. Вербально-семантический уровень полиязычной личности.

1. Готовность к произношению, восприятию и различению звуков, звукосочетаний французского и русского языков:

– готовность различать границы слов, чувствовать и различать специфику ударения французского (на последнем слоге) и русского (подвижного);

– готовность различать интонационные конструкции усваиваемых языков.

2. Готовность к номинациям, используя знаковую систему трех языков (способность индивида к ассоциации с предметами и явлениями звуковых комплексов трех языков):

– готовность к рецепции лексики на французском и русском языках;

– готовность осуществлять выбор слов на трех языках;

– готовность употреблять лингвистическую терминологию на изучаемых языках.

Тезаурусный уровень полиязычной личности.

3. Готовность к рецепции грамматических структур французского и русского языков:

– готовность к устной речи на вьетнамском, французском и русском языках;

– владение нормами орфографии;

– готовность к письменной речи на трех языках;

– готовность понимать и воспроизводить в речи грамматические модели.

Мотивационный уровень полиязычной личности.

4. Качество чтения и пересказа:

– готовность производить и воспринимать тексты повседневного использования, т.е. владение «обыденным языком»;

– владение темпом спонтанной речи;

– готовность поддержать диалог, различать реплики, задавать вопросы;

– готовность пересказать прочитанный текст;

– готовность рассказать в объеме программы и высказать собственное суждение по теме.

Уровни сформированности полиязычной личности в определенной степени являются условными, так как могут иметь самые различные сочетания.

Полиязычная компетенция представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками, это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий. Полиязычная компетенция делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков. Поэтому компетенция полиязычия может рассматриваться не только как владение несколькими иностранными языками, но и как способность к изучению иностранных языков, желание и умение самостоятельно изучать иностранные языки.

Говоря о двуязычии и полиязычии, нельзя не упомянуть о тенденции экспансии английского языка. В настоящее время в республике широкое развитие приобретает

английский язык. Зона активного использования английского языка расширяется. Народы мира уже сейчас бьют тревогу по поводу экспансии английского языка, выражающейся в англизации практически всех языков мира.

Полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» различных культур человечества. Целью процесса формирования полиязычной личности является передача подрастающему поколению богатства языка и культуры родного народа, опыт жизни, традиции и духовно-нравственные ценности, обогащение культурой народов совместного проживания, приобщение к ценностям мировой культуры — синтезу лучших достижений культур различных народов, населяющих нашу планету.

Годы развития суверенного Казахстана показывают, что двуязычие и полиязычие в обществе не только не ущемляет права и достоинства казахского языка, но и создаёт все необходимые условия для его развития и прогресса. Но это зависит от глубоко продуманной языковой политики Президента Назарбаева и государства и способности национальной интеллигенции сохранить и развить культуру, историю и язык казахского народа.

Концепция языковой политики Республики Казахстан определяет русский язык как основной источник информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации с ближним и дальним зарубежьем. Развитие государственного, казахского, языка, сохранение и развитие русского, осуществление политики полиязычного образования – задача важнейшая, но трудная.

Список использованных источников

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, 2012. –14 декабря. Выступление
2. Послание Президента Казахстана Н.А. Назарбаева на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан. – Астана, – 2014. –15 декабря.
3. Послание Главы государства народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее». – Астана, – 2014 – 11 ноября.
4. А.А.Сыродеева Поликультурное образование: Учебное - методическое пособие. - М.,2001.
5. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология: Монография.- Алматы: Білім,2008.
6. Назарбаев Н.А.Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. – М., 2000. – С.16-18.
7. Государственная программа развития образования РК до 2020 года.
8. Чан Динь Лам “Полиязычное образование – важнейшая стратегия развития Казахстана”.
9. Митрофанова О.Д. Методика преподавания русского языка как иностранного. М. – 2010.

ФРАКТАЛЬНОСТЬ. ТУРБУЛЕНТНОСТЬ. СОЦИАЛЬНОСТЬ

Жусупова Б.Ж.

Ст.преподаватель кафедры философии и теории культуры Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан

Абстракт. Статья посвящена обоснованию фрактальной природы и сущности социального пространства, фундирующей когнитивную проблему современного социально-философского дискурса, контемпоральной турбулентной современности. В этом контексте необходима новая, постнеклассическая парадигма социального исследования, способная проникнуть в нелинейные механизмы социального развития, усложненные мощной социодинамикой современной жизни, разрывающей традиционные связи и взаимоотношения, устанавливая турбулентное социальное бытие. Рассматриваемая проблема помимо научно-теоретического характера имеет важное практическое значение. Реалии современного социума требуют изменения методологии социального познания, с тем, чтобы находить гуманные, ориентированные на человека теории и способы разрешения конфликтных ситуаций на фоне турбулентного социума и фактора непредсказуемости, при котором любое, казалось бы, незначительное действие вызывает цепную реакцию нежелательных процессов и даже катастроф.

Ключевые слова: фрактал, гуманитарный, социальный, современный, когнитивный, турбулентный

Введение

Понятие «фрактал» ввел в научный лексикон американский математик Б.Мандельброт во второй половине XX века, тем самым трансформировав в новую плоскость традиционную Евклидову геометрию. Данное понятие нашло широкое распространение не только в научных, но и в ненаучных сферах познания, включая искусство (например, в сюрреалистичном искусстве создания инсталляций). Семантическое значение термина – «сложная, неправильная фигура, состоящая из подобных ломанных частей, обладающих нетривиальной структурой, идентичных целому». Составные части фрактала идентичны целому и, представляя его малые копии, делают фрактал самоподобным.

В дальнейшем выяснилось, что фрактальные феномены существуют не только как абстрактные математические конструкции. Они сплошь и рядом окружают нас в реальной жизни, вызывая, безусловно, большой интерес у ученых и философов. «На вопрос, из чего состоит облако, фрактальная теория отвечает: оно состоит из меньших облаков, которые в свою очередь состоят из меньших облаков. Из чего состоят языки пламени? — из меньших языков пламени, которые внутри себя, делясь и уменьшаясь, все так же пламенеют и высовывают языки. Как показывает современная наука, фрактальны скалистое побережье, горная цепь, колеблющееся пламя, морские волны, облако, снежинка, колония плесени...» [1,25]. На совершенно различных уровнях своего деления или увеличения фрактал воспроизводит себя. Другими словами, фрактал – это сложная фигура, неравновесное явление, лишенное «той идеальной гладкости, которую приписывала им дофрактальная наука» [1,25].

Именно классическая наука оперировала принципами дофрактального мышления. Это относилось и к классической социальной парадигме, которая коррелировала с естественнонаучной, была натуралистичной, редуцируя собственный объект исследования до абстрактного социального механизма, игнорируя сингулярность человеческой жизни.

Но социальный генезис в скором времени элиминирует идеализм классической парадигмы, обнаружив, что «до сих пор философия сшивала не там, где разорвано, лечила не там, где нарушено, искала не там, где потеряно» [2,32]. В итоге, классическая социология оказалась неспособной принципиально понять фрактальную природу человека и его

социального окружения, исключаящую любую одномерность, особенно недопустимую в условиях современной социальной турбулентности.

Материалы и методы исследования

В процессе данного исследования проведен анализ научно-философской литературы казахстанских, российских и европейских ученых и философов. Критически обобщен историко-философский материал по рассматриваемой проблеме, в результате чего осуществлен эвристический синтез материала. Использованы системный метод, исторический, единства исторического и логического, целостности, социально-синергетический и социально-гетерологический.

Результаты и их обсуждение

Идея фрактальности нашла огромный интерес именно в философском знании, понимаемом постмодернистами как философский дискурс. Именно здесь она оказалась наиболее востребованной, актуальной и жизнеспособной, выявив фрактальность человеческой жизни, о которой возможно мыслить только дискурсивно. Отсюда аналогия человеческой жизни с геометрической метафорой пирамиды жизни.

Человеческая жизнь, бесспорно, (если не понимать ее хронологически) исключает любую линейность, что обусловлено, личностной сингулярностью человека, в связи с чем духовный возраст человека не конгруэнтен возрасту биологическому. Более того, каждый возрастной отрезок синкретизирует в себе главные качества всех возрастов личности. «Это и есть та фрактальная структура личности, которая отзывается на фрактальную структуру мироздания и может сама судьбоносно отозваться в нем... У старости тоже есть детство... У старости есть зрелость... И у старости есть старость» [1,27]. Причем, парадокс в том, что если бы человек развивался контемпорально, абсолютно соответствуя мерке физического возраста, он был бы не просто неинтересен, он был бы недочеловечен и носил свой образ «как ладно пригнанный костюм, под которым ощущается не живое тело, а пластиковая кукла. Одновозрастный человек — муляж, выставленный в воображаемом Музее человеческого возраста» [1,28]. Личность человека обнаруживается в его естественности, а естественность - в удивительной синхронности всех возрастов: в детстве проявление зрелых тенденций, а в зрелости – неутраченность детской открытости и непосредственности. В этом несомненная фрактальность личностной природы человека.

Личностная природа субъекта легитимирует два вектора социального развития: филогенез и онтогенез, обнаруживая фрактальную природу генезиса общества, эксплицитно демонстрируя идентичность между ними. Первые попытки фрактального мышления присутствуют уже в социальных воззрениях ранних философов: человек как микрокосмос у греков, государство как семья у Конфуция или как живой организм у Аль-Фараби и др. Фрактал самоподобен, он возвращается к самому себе на всех уровнях сложной организации, а, точнее, самоорганизации.

Динамика фрактального развития происходит исключительно в режиме самоорганизации. Общество - сложная самоорганизующаяся фрактальная система, которую невозможно «причесать» под готовые законы «железного» метафизического порядка, о которых грезил классическая теория с ее идеальными конструкциями. Тем более для понимания современного общества, которое децентрировано, разорвано, колоссально ускорено во времени и расширено в социальном пространстве, необходимы новые подходы, инструменты, парадигмы.

В русле новой парадигмы социально-философского дискурса, в котором понятие «фрактал» является центральным, выступила синергетика – теория самоорганизации сложных, систем – неравновесных, диссипативных. Согласно синергетическому подходу, фрактал является потенциальным, переходным, крайне неустойчивым, хаотичным состоянием становящейся системы в ее стремлении к устойчивости.

С точки зрения статичного человеческого разума, окружающий мир представлен «мгновенным фотоснимком», в котором пропущен процесс становления. Но в действительности бытие – это всегда со-бытие, о чем заявил еще Гераклит: «все течет, все меняется». Устойчивость является крайним, непродолжительным фрактальным состоянием. Социум сегодняшнего дня «турбулентен», напряжен под натиском мощной динамики научных, экономических, политических и других процессов, и в этом напряжении возможны социальные катастрофы, побудителем которых были незначительные социальные действия.

Процесс фрактальной самоорганизации включает три основных этапа: начало, средний, завершение. Фрактал – средний этап, неустойчивый. Он же и основной. Из этого следует, что социальный организм, как и человек, это, прежде всего, процесс, со-бытие, никак не бытие как результат. Он неуловим, всегда незавершен, неопределен, непредсказуем. Определить будущность человека невозможно, отсюда экзистенциальное: существование предшествует сущности. Сначала процесс, потом результат. Сначала со-бытие. Отсюда онтологический поворот. Поэтому Хайдеггер, поэтому тайна человека, тайна в человеке. Тайна не предметная, а тайна «фона», который позволяет видеть это сущее. Человек находится в просвете бытия [3,23].

Неустойчивость социального пространства как острую социальную проблему особенно демонстрирует XX - XXI столетие, когда благодаря цивилизационным достижениям человек вольно или невольно вырывается из традиционной системы ценностей, утрачивая даже человеческие ориентиры. Социум разорван, многомерен, разномерен. Ощущение монолитности утрачено, человек растерян. Именно по этому поводу писал Макс Шелер писал: "Наша эпоха оказалась за примерно десяти тысячелетнюю историю первой, когда человек стал целиком и полностью "проблематичен", когда он больше не знает, что он такое, одновременно он также знает, что не знает этого" [4,132]. Наступление по всем фронтам виртуального мира привело к девальвации живой коммуникации, к растворению в симулякрах, утере идентичности. Что ожидает нас?

Подобная неопределенность экстраполируется и на социальное развитие. Современное общество Ж. Бодрийяр называет обществом с неопределенными ценностями [5,7], Ю. Хабермас называет их дальнейшее развитие «постметафизическим плюрализмом» [6,102], когда формирование духовных ценностей вообще затруднено.

Проблема неопределенности социального развития коррелирует с проблемой неопределенности в социальном познании, в частности, через понятие «социальный прогноз», вызывая зачастую «футурошок» (Э. Тоффлер) [7,7]. В настоящее время ряд культур и цивилизаций фрактально пребывают вблизи точек бифуркации.

Еще одной гранью проблемы неопределенности в социальном познании является соотношение свободы воли человека и необходимости. Человеку свойственно желание самостоятельно определять, выбирать будущее. Неопределённость в этом контексте играет амбивалентную роль: она есть, с одной стороны, условие свободы (не будь неопределенности, не было бы и свободы), а с другой, может исказить бытие.

Но необходимо понимать, что проблема неопределенности в социальном познании возникает, безусловно, только при использовании классического типа рациональности, амбициозно претендующего на абсолютное познание, а любую неопределенность объясняющего субъективными причинами, которые со временем непременно будут преодолены. С точки зрения неклассического и постнеклассического типа рациональности, новых парадигм социально-философского дискурса социальный мир, человек – сложные фрактальные системы, законы развития которых невозможно установить абсолютно, заранее, по законам социального Космоса (Порядок). «Люди не живут по одному закону. В поведение людей «вписываются» различные «законы», причем вопрос их сочетания всегда остается открытым. Представление об одном действующем законе могло иметь какой-то реальный смысл, если бы общество было машиной» [2,59]. Но общество – это фрактал, всегда незавершенный, процессуальный, открытый для любых контингентных тенденций, не исключая неопределенность. Социальное бытие – это социальное со-бытие.

Современный социум требует новых социальных парадигм, отказывающихся от проблемы неопределенности в познании и конституирующих *принцип неопределенности* социального познания, имеющего дело с фрактальными системами, пребывающими в состоянии континуального становления. Проблемы нет, есть принцип неопределенности, имеющий как онтологический, так и гносеологический статус.

В условиях ускорения темпов общественного развития, усложнения и динамизации социальных взаимодействий, глобализации мира, увеличения и напряжения социальных конфликтов и противоречий адекватное объяснение социальных процессов усложняется, тем самым закладывая традиции неопределенности, а в некоторых случаях – неразрешимости - в области социальной философии. Поэтому остро необходимы новые методологические подходы к исследованию общества не только из эвристического интереса, но, главным образом, практического, чтобы не допустить социальных коллизий.

С этой целью возникли новые теории постнеклассического социально-философского дискурса, как то постмодернистская «ризоморфная», синергетическая, социально-гетерологическая, которые элиминируют наличие пресловутого системообразующего принципа и кода в общественном развитии, и которые конституируют «неопределенность» как обязательный атрибут социального познания. А необходимость и важность социальных наук, модернизирующих свои исследовательские инструменты и программы и указывающих на фрактальную сущность социальности в условиях турбулентной современности, не подвергается никакому сомнению.

Заключение

Фрактальность социального пространства и человека эксплицитна, и новый тип рациональности необходим. Фрактальность – центральный атрибут синергетического метода исследования. Мыслить синергетично – это значит понимать, что:

1. бытие – это не законченные конструкции мироздания, а сеть фракталов – процессов самоорганизации;
2. любая сложная система открыта для внешнего мира;
3. каждая система стремится к аттрактору (устойчивости);
4. эволюция подчинена главным параметрам порядка.

Синергетика – это гибкое мышление, диалогичное, полилогичное, главная установка которого – становление. Для сложности характерны незавершенность, бесконечное разнообразие, вариативность, неопределенность. Это мир континуального становления, который не могла охватить, «втиснуть в себя» классическая социальная наука (как естествознание, так и гуманитарная), заточенная на абсолютное, объективное знание.

Поэтому когнитивная, эпистемологическая проблематика занимает центральное, ключевое место в современной науке и философии. Вопрос о возможностях человеческого познания, поставленный классиком И. Кантом, не потерял своей важности и актуальности по сей день. А кантовская «вещь в себе» трансформировалась в принцип неопределенности социального познания.

С появлением принципа неопределенности постмодернисты вообще высказываются за «инфляцию истины». Но, несмотря на присутствие неизбежных неопределенных тенденций в социальном развитии и познании, творческого хаоса, неустойчивости, контингентности, имеются определенные когнитивные горизонты будущего. А пространство этого горизонта зависит, в первую очередь, от выбора удачной парадигмы социального познания.

Одной из социальных теорий в рамках новой, постнеклассической парадигмы социально-философского дискурса стала синергетическая с присущей ей концепцией фрактального мышления. В альянсе с синергетикой выступает социальная гетерология, которая в процессе самоорганизации социальных явлений и процессов современного турбулентного социума делает акцент на сингулярности человека, дискретности социальных процессов, отказываясь от онто-теологии, тем самым рассматривая общество с точки зрения онтологического различия. Но это тема нашего следующего исследования.

Список использованных источников

1. Эпштейн М. К философии возраста // Звезда. 2006. № 4. С.25-28
2. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию. М.: Аспект-пресс, 1996. 215 с.
3. Хайдеггер М. Время и бытие. М.: Республика, 1993. 448 с.
4. Шелер М. Человек и история // THESIS. 1993. № 3. С. 132- 154
5. Бодрийяр Ж. Система вещей. М.: Рудомино, 1999. 224 с.
6. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. М.: «Весь Мир», 2002. 144 с.
7. Тоффлер Э. Шок будущего. М.: АСТ, 2002. 557 с.

УДК 81'342

ИЗЛОЖЕНИЕ – МИНИАТЮРА В СИСТЕМЕ РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Миятбекова З.У., Ерметова Р., Айтпенбетова Г., Хангудыев Г.

Научный руководитель – к.ф.н., доцент Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Абстракт: Основная задача данной статьи – установить важнейшие закономерности методики, так в современном преподавании русского языка наблюдаются две очевидные тенденции: во-первых, стремление повысить компетенцию учащихся в вопросах языка и речи, во-вторых стремление опереться на текст в организации учебного процесса. Изложение – один из основных видов работ по развитию письменной речи и формированию языковой и речевой компетенций. «Языковая компетенция, т.е. осведомленность учащихся об отдельных языковых явлениях и о всей системе языка в целом, возрастает при лингвистическом анализе текстов, отобранных для обучения, и текстов, репродуцируемых школьниками» - Савельева И.П.

Ключевые слова: закономерности, методика, тенденция, компетенций, формирование, изложение, речевая, осведомленность, учебный, процесс, тексты, обучение, задача, упражнение

В современном преподавании русского языка наблюдаются две очевидные тенденции: во-первых, стремление повысить компетенцию учащихся в вопросах языка и речи, во-вторых стремление опереться на текст в организации учебного процесса. Изложение – один из основных видов работ по развитию письменной речи и формированию языковой и речевой компетенций. «Языковая компетенция, т.е. осведомленность учащихся об отдельных языковых явлениях и о всей системе языка в целом, возрастает при лингвистическом анализе текстов, отобранных для обучения, и текстов, репродуцируемых школьниками» - Савельева И.П. [1].

Речевая компетенция, то есть знание принципов отбора языковых средств для порождения высказывания, повышается в связи с необходимостью создавать связные тексты. Изложение – вид работы, в основе которого лежит воспроизведение содержания высказывания, то есть создание текста на основе данного, исходного.

Под изложениями-миниатюрами понимается такой вид работы, в основе которого лежит воспроизведение исходного текста малого размера, малой формы. В методической литературе и в практике работы школы оба эти термина: изложение малой формы (малого объема) и изложение-миниатюра используются как синонимы. Письменные работы учащихся малой формы оперативны, экономичны, могут использоваться чаще, чем работы большого объема, и поэтому их обучающий эффект следует учитывать в широкой практике. Задачи, связанные

с включением малых текстов в учебный процесс по русскому языку – это, прежде всего, задачи обучения, в то время как с текстами большого объема связаны в основном задачи контроля. В. И. Тихомиров рассматривал изложение как средство, позволяющее сделать «формы литературного языка достоянием школьников», как упражнение, способное развить и воспитать в ученике «умения и навыки излагать толково свои собственные мысли».

В самом деле, изложение дает «много работы для памяти», «вырабатывает стилистическую грамотность» (В. В. Голубков), «является последним, высшим средством для усвоения школьниками ловкости владения языком» и в целом формируют язык учащихся на впечатлениях образной речи литературного произведения [2]. Основоположник методики преподавания русского языка Ф. И. Буслаев в своем труде «О преподавании отечественного языка» 1844 года четко сформулировал мысль о необходимости развивать «дар слова» у учащихся. В конце XIX -начале XX в. особое внимание уделяется осмысленному чтению и творческим видам работ, в том числе изложению (письменному пересказу, переложению), которое является начальной ступенью в развитии речи детей, обогащении их словаря, умении связно излагать мысли. В 20 годы XX столетия изложения стали приравнять к механическому списыванию и неосознанному заучиванию. Внимание методистов было направлено на сочинения как творческую работу, получающую «характер живой мысли ученика».

Только в 30-е годы прошлого века стало очевидным, что нельзя успешно развивать связную речь учащихся, не закрепляя её в устном и письменном пересказе «образцовых» текстов. Благодаря работам М. А. Рыбниковой появилась реальная оценка изложений, так как ученик «вырабатывает определенное отношение к самому процессу письма, когда процесс письма перестанет быть только формальным заданием, когда ему захочется писать, так сказать, для души, для себя, чтобы передать свои мысли и переживания...»

В 60-70-е годы появился целый ряд интересных исследований, посвященных методике проведения изложений. [3].

С середины XX века приоритетным направлением в методике становится внимание к работе с текстом (М. Т. Баранов, Н. Н. Алгазина, П. Ф. Ивченков, Л. П. Федоренко, Н. А. Пленкин, Т.А. Ладыженская, В.И. Капинос, И. Д. Морозова, М. Р. Львов, Н. А. Ипполитова, Е. И. Никитина, А. Д. Дейкина, Т. М. Пахнова). Изложение – это письменный пересказ прочитанного или прослушанного и проанализированного текста. В изложении пишущий воспроизводит готовый текст произведения или отрывок из него. Идея (главная мысль) изложения всегда повторяет идею пересказываемого текста. Композиция изложения всегда воспроизводит композицию пересказываемого произведения. Содержание изложения представляет собой воспроизведение пересказываемого текста. Язык и стиль изложения обуславливается языком и стилем автора художественного текста; задача пишущего ученика – сохранить авторский стиль с присущей ему экспрессивностью. По мнению Баранова .Т. В «процесс подготовки к изложениям рекомендуется включать предварительный разбор текста с целью освоения учащимися его языковых, структурных особенностей и развития у школьников «чувства языка» [4]. С позиций речевой деятельности изложение как создание вторичного текста предполагает восприятие, осмысление, понимание и воспроизведение учащимися исходного, первичного текста. При этом осмысление есть процесс анализа, а понимание – его результат, синтез, обобщение воспринятой информации, содержание которой должно быть воспроизведено либо полно, либо сжато, либо выборочно (в зависимости от установки, предъявленной в данном конкретном случае). «Школьная практика, – отмечает академик А. В. Текучев, – знает большое количество видов изложений, различающихся по содержанию, цели, объему, по отсутствию или наличию плана и условиям его составления, по степени сложности изложения дополнительными заданиями и т.п.

При этом основные характеристики изложения связаны с особенностями исходного текста (его сложностью, объемом), со способами его восприятия, задачами, которые ставятся перед воспроизведением текста и т.д.»[5].

Так, Т. А. Ладыженская подчеркивает необходимость учитывать при выделении видов изложений особенности воспроизводящей деятельности, которая лежит в основе передачи содержания исходного текста. «Характер воспроизводящей деятельности,- пишет автор, -в свою очередь, зависит от объема исходного текста, от способа его восприятия, от того, насколько он знаком, от задачи, которая ставится перед воспроизведением, и т.д.» Т. А. Ладыженская предлагает классифицировать изложение 1) по отношению к объему исходного текста: подробные и сжатые; 2) по отношению к содержанию исходного текста полные, выборочные, с дополнительным заданием, 3) по сложности языковым заданием: с лексическим, грамматическим, стилистическим и т.д. заданиями; 4) по восприятию исходного текста: изложение прочитанного (воспринятого зрительно), услышанного (воспринятого на слух), воспринято на слух и зрительно; 5) по степени знакомства с исходным текстом: изложение незнакомого текста и знакомого, известного учащимся.

Т. А.Ладыженской сделана попытка дать наиболее исчерпывающую классификацию изложений, показать многомерность характеристики и квалификации пересказов, что важно в теоретическом плане. В методических пособиях и практике работы выделяются и другие основания классификации изложений, например: по форме воспроизведения исходного текста (письменные и устные изложения); по характеру содержания текста (о школе, о природе, о спорте и т.д.); по объему текста (изложения значительного по объему текста, рассчитанного на целый урок, и изложения-миниатюры) ; изложения с использованием наглядных пособий и без них (например, с использованием иллюстраций) и т. д. [6].

Представляется, что, как и изложение полного объема, изложения- миниатюры могут быть по отношению к объему исходного текста подробными и сжатыми. А по отношению к содержанию исходного текста полными, выборочными, с дополнительным заданием. Например, дать аргументированный ответ на дискуссионный вопрос, поставленный в тексте, интерпретировать содержание или языковое оформление исходного текста (изложение с элементами интерпретации). Дописать конец изложения, ввести описание (элементы описания) предмета, места, действующего лица и др.

По усложнённости языковым заданием, выделяются изложения-миниатюры с лексическими, грамматическими, стилистическими заданиями, с использованием выразительно - изобразительных средств языка и другими заданиями. Рациональность использования мини-изложений (наряду с сочинениями-миниатюрами, свободными диктантами), на уроках русского языка оправдана тем, что такие виды работ позволяют включать текст как речевое произведение в уроки, на которых изучаются строевые единицы языка, и таким образом показывать функционирование единиц разных уровней в тексте и тренировать учащихся в их употреблении. Известно, что для формирования любых умений, в том числе и коммуникативно-речевых, важна достаточная частотность, повторяемость заданий, с помощью которых эти умения отрабатываются. Обращение к изложениям-миниатюрам позволяет разумно увеличить количество обучающих работ для формирования собственно коммуникативно-речевых умений: анализировать текст с точки зрения его содержания, структурно-композиционных особенностей, его типологической, стилистической принадлежности, а также воспроизводить текст с учетом характерных для него признаков. В итоге учить созданию своего, оригинального высказывания с использованием выразительно-изобразительных средств языка.

Итак, современная методика (методика XXI века) обучения русскому языку, соответствующая стандартам второго поколения, признает изложение как творческий вид учебной деятельности на уроках русского языка. Учитывая тот потенциал для развития личности, который несет в себе изложение, оно сегодня используется и как специальная творческая работа, необходимая для формирования языковой и речевой компетенции, и как средство формирования и проверки грамотности в широком смысле этого слова.

Список использованной литературы

1. Савельева И.Г. Коррекционно-развивающее обучение: нормативные документы, методические рекомендации. Сост. под общ. ред. Пустоваловой В.В. – Волгоград: Учитель, 2009.С- 327
2. Голубков В В Методика преподавания литературы : учебное пособие для высших учебных заведений / В В Голубков // Литература в новой школе: Ученые записки. Киев, 1963.- Т.25, - С. 165
3. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения: пособие для учителя/ М.А. Рыбникова. – 4-е издание, испр. –М.: Просвещение, 1985. – С.228
4. Баранов М.Т., Ивченков П.В. Ипполитова Н.А. Избранные труды: Исследования по русской грамматике – М., 1987.С – 215
5. А. В. Текучев Методика русского языка в средней школе.М., 1980. – С.414
6. Ладыженская Т. А. Виды изложений // Методика развития речи на уроках русского языка: Пособие для учителя. М., 1980. - 251 с.

УДК 81'342

КАТЕГОРИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ МУЖСКОГО И ЖЕНСКОГО РОДА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Миятбекова З.У., Керимжановой А.К., Саматаева К.Б., Нарзуллаева Р.

Научный руководитель – к.ф.н., доцент Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Абстракт: Основная задача статьи – установить, что отношения грамматических родов в современном русском языке – это в определённой мере абстрагированная модель социально и исторически обусловленных отношений биологических полов. Для сравнения: «В количественном отношении (имеются в виду слова, называющие существа мужского пола) существительные мужского рода преобладают. Это объясняется как внеязыковыми социально – историческими условиями, так и собственно языковыми причинами. Слова мужского рода, прежде всего, включают в себе понятие о человеке, обозначают его, социальную или профессиональную принадлежность независимо от пола.

Внеязыковые факторы не могут влиять на выражение одного на трёх морфологических родов у имен существительных, оно реализуется без учета того, к какому ЛГР- одушевленных или неодушевленных – они относятся. При помощи предварительных правил русского языка, достаточных для корректного осуществления коммуникативного акта, можно характеризовать языковой знак, маркированный с точки зрения денотативного значения генетивности, в плане конституирования конвенциональностей. Процесс декодификации дискурса начинается с первого предварительного правила: наличие в сообщении информации о десигнате как о существе – в грамматическом понимании – одушевленном предполагает подчинения формы грамматического рода имени существительного значению половой отнесенности обозначаемого.

Ключевые слова: генетивность, дискурс, десигнат, биологический пол, коммуникативный акт, маркированный, дериват, актант, номиация, идея, внеязыковые факторы, одушевленные, неодушевленные, зоонимы, сигнификат.

Категориальное значение мужского и женского рода имен существительных – это грамматикализованное значение биологического поля, т.е. в основе грамматической категории

рода лежит идея генетивности. Отношения грамматических родов в современном русском языке – это в определённой мере абстрагированная модель социально и исторически обусловленных отношений биологических полов. Для сравнения: «В количественном отношении (имеются в виду слова, называющие существа мужского пола) существительные мужского рода преобладают. Это объясняется как внеязыковыми социально – историческими условиями, так и собственно языковыми причинами. Слова мужского рода, прежде всего, заключают в себе понятие о человеке, обозначают его, социальную или профессиональную принадлежность независимо от пола.

Внеязыковые факторы не могут влиять на выражение одного на трёх морфологических родов у имен существительных, оно реализуется без учета того, к какому ЛГР- одушевленных или неодушевленных – они относятся. При помощи предварительных правил русского языка, достаточных для корректного осуществления коммуникативного акта, можно характеризовать языковой знак, маркированный с точки зрения денотативного значения генетивности, в плане конституирования конвенциональностей.

Процесс декодификации дискурса начинается с первого предварительного правила: наличие в сообщении информации о десигнате как о существе – в грамматическом понимании – одушевленном предполагает подчинения формы грамматического рода имени существительного значению половой отнесенности обозначаемого. В случае актуализации этого аспекта номинации идея генетивности должна быть формально реализована в соответствии с денотативным: «Так, не найдя поддержки у мужа, наша *выдвиженка* быстро сникла, потеряла всякий интерес к работе» // Правда.-1985.-4 апр.

Даже в тех случаях, когда к словообразованию «феминизмов» существует дериват логические препятствия, а к речевому употреблению женских форм актантов-стилистические преграды, мотивационная база номинации является сильным стимулом для производства неологизмов: «Как вы полагаете, удастся ли молодому технику-смотрителю (вообще-то она, так сказать, «техничка-смотричка») перевоспитать вечно занятого Семиколенова за краткие минуты свиданий во дворе?» Известия. -1986.- 23 февр.

Для выполнения особых коммуникативных функций (составление и речевое употребление коррелятивных по признаку грамматического рода пар актантов, например, «становится движущей силой поэтической мифологии» [1] к приведенному примеру «муравей» может быть подобран коррелятив со значением аналога в форме женского грамматического рода «мурашка», указываемый в МАС-2 как слово общего рода, или образована двухуровневая схема: «муравей «мураш-мурашка». И для последнего примера – «дельфин»-в Словаре Даля можно найти лексему необходимой формы «дельфинка» (права, в значении – «раковина»), или употребить аналитический коррелятив «самка дельфина». В ряде источников можно найти необходимые феминизмы, не зафиксированные в рассматривавшихся словарях, что иллюстрирует семиотический динамизм родовой корреляции актантов: «Подобные слова свободно образуются от внеплановых названий-существительных муж.р.: крокодилиха, тритониha, муровьиха, китиха; окказ,: тарантулиха, вальдшнепиha, зябличиha (журн.)» [2].

В какой-то мере эти рассуждения показывают спорность приведенной выше точки зрения, где для убедительности в ряду одушевленных имен существительных с номинативным значением родовой принадлежности приведены примеры коррелятивных по признаку рода названий домашних животных: «петух» - «курица», «баран» -«овец», «селезень» - «утка», «бык» - «корова». Между членами этих пар отношения также неоднородны. Если для выражения значения вида животного из коррелятивной пары «тигр-тигрица» берется форма мужского рода во множественном числе, то из этих пар заимствуется форма женского рода и множественном числе. хозяйственная важность этих животных – как мотив номинации – подчеркивается самим способом образования коррелятивной пары – супплетивизмом. «Связать слово с предметом возможно лишь при условии, что предмет так или иначе опознается человеком. Поэтому денотат, являясь предметом объективной действительности, кроме того, еще и выступает в виде некоторого отражения предмета в сознании, как и сигнификат, но

отличие от» сигнификата это отражение с минимальным числом опознавательных признаков, зачастую бессистемное и не совпадающее с понятием...» [3].

В этом объекте целесообразнее говорить не о номинативном значении рода одушевленных имен существительных, а о мотивах номинации при знакообразовании. Для определения денотативного значения родовой дифференциации сигнификатов необходимо различать ролевую функцию номинации, что особенно наглядно вырисовывается в тематической группе русской лексики «Зоонимы», род сигнификата играет роль структурного формата, а коррелятивная по признаку грамматического рода. Например хозяйственное значение (а именно она является основным мотивом номинации зоонимов) таких видов животных, как воробей и под., равно нулю, поэтому в процессе знакообразования гораздо важнее было их просто квалифицировать, т.е. выделить в ряду других, а уже их половая дифференциация – это семантический фон сегмента субстанции содержания, не нашедший своего языкового отражения. Родовая корреляция зоонимов может носить случайный характер в результате грамматических колебаний или «поэтического мифотворчества»: глест-глиста, жираф-жирафа, змей (конструктивный денотат)-змея, лангуст – лангуста, мангуст- мангуста, кентавр – кентавресса (конструктивные денотаты), обезьян (авторский неологизм В. Маяковского) – обезьяна, свин (авторский неологизм В. Маяковского) – свинья, ящер-ящерица (разные животные).

Половая дифференциация экзотических животных типа «леопард» также является семантическим фоном что обусловлено особенностями их денотативного значения: в ближайшей природе не встречаются. Пол других животных является семантическим фоном в акте номинации по другим причинам, например: человек не мог различить визуально пол таких животных, как сурок, курица, белка и под. Если пол десигната являлся семантической фигурой в процессе знакообразования, то в соответствии с актуальностью этой информации он лексикализировывался в наполнителях коррелятивных по признаку грамматического рода парах актантов, причем степень актуальности находится в определенной пропорции со способом корреляции: петух-курица (супплетивный), осел-ослица (суффиксальный). Таким образом род одушевленных имен существительных всегда обладает денотативным значением, а примеры не коррелятивных пар зоонимов правильнее определять как гиперонимы-муравей: мураш-мурашка; курица: самец куницы-куница и др.

Для классификации коррелятивных по признаку грамматического рода пар актантов, называющих лицо по профессиональной принадлежности, верно следующее: «Именно в морфологическом смысле» используется понятие привативной оппозиции в лексикологии и словообразовании. Например, лексемы **продавец, секретарь**, находится в привативной семантической оппозиции к лексемам **продавец, секретарша**. Вторые члены этой оппозиции – сильные, поскольку они обозначают только лиц женского пола, первые- слабые, поскольку они могут обозначать лиц и мужского и женского пола» [4]. Однако в оппозициях, называющих лиц по спортивной специализации с дифференциальным признаком половой отнесенности,

В полемике с этой точкой зрения А.И. Моисеев в своих аргументах не учитывал влияния социального контекста и особенностей функционирования «феминизмов», а для доказательства, что это разные слова, а не формы одного и того же слова ограничился анализом направления словообразовательной мотивации, хотя «техника словаря» вторична при рассмотрении семантически значимых оппозиций: «Ошибочность тезиса об образовании личных существительных женского рода от соотносительных с нами личных существительных женского рода от соотносительных с нами личных существительных мужского рода в его наиболее обобщенном выражении (т.е. когда его даже не сопровождают оговорками, что он приложим не ко всем личным существительным, а только к какой то части их) становится » совершенно очевидна, если учесть, что во-первых, некоторые существительные со значением лица женского пола не имеют соотносительных существительных со значением лица мужского пола и следовательно, не могут быть образованы от них (например, доярка, белошвейка, епархиалка и даже машинистка,

домохозяйка, техничка, так как существительные машинист, домохозяин, техник имеют другие, несоотностительные со значением данных слов значения); во-вторых, имеются случаи как бы противоположного словообразовательного соотношения существительных мужского и женского рода (например, вдова-вдовец, дура-дурак, госпожа-господин, сводня-сводник, стерва-стервец, прачка-прачечник через прачечная); против такого обобщенного вывода, в-третьих, говорит и обширный языковой материал, кого слова со значением лица мужского и женского пола находится в таком структурном соотношении, при котором не может быть и речи об образовании существительных мужского рода: красавец-красавица, колхозик-колхозница, а особенно-комсомолец-комсомолка, крестьянин-крестьянка и т.п.» [5]. Далее А.И. Моисеев утверждает, что при образовании существительных женского рода в данном случае имеет место не прибавление нового суффикса к основе существительного мужского рода заменяется суффиксом существительного женского рода. И, таким образом, здесь мы имеем дело не с образованием одного слова от другого, а с образованием и того, и другого существительного от одной и той же, общей для них производящей основы: колхоз, комсомол и т. п. Этим точкам зрения следует противопоставить концепцию психолингвистической ориентации, при которой параллельно рассматривались бы психические корреляты грамматических и логических форм. «Точнее», по-видимому, было бы определить морфологию как дисциплину о национально-специфических и исторически изменчивых типах связи между семантикой и синтаксисом в разных языках, как дисциплину о технике языковой системы.

Список использованной литературы

1. Якобсон Р. Основа сравнительного славянского литературоведения // Работа по поэтике: Переводы / Сост. и общ. ред. М.Л. Гаспарова. – М.: Прогресс, 1987. – С.37
2. Русская грамматика. - Т.1 - М.: Наука, 1980 – С.202.
3. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. –М.: Наука, 1981. – С. 11
4. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – С. 28.
5. Мойсеев А.И. Соотносительность личных существительных мужского женского рода и способы ее выражения // Учен. зал. ЛГУ. – Сер. Филол. – Л.: 1959, вып. 55, № 277. – С.183
6. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. –С.6

УДК 81'342

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ ПО МОРФОЛОГИИ ОТГЛАГОЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЛИЦА

Миятбекова З.У., Джунисова А.А., Усманов У.

Научный руководитель – к.ф.н., доцент Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент,

Абстракт. Основная задача данной статьи – установить важнейшие закономерности методики работы над морфонологией отглагольных существительных со значением лица и разработать систему наиболее рациональных способов и приемов изучения указанного

материала в национальных группах. Внешнеречевое действие и внутренняя речь выражаются в аудировании и говорении, которые обеспечиваются генерацией словоформ отглагольных существительных со значением лица. При изучении согласных фонем обращается внимание на дифференциальные признаки, значимые для морфонологической альтернции: вокальность, консонантность, компактность и периферийность. На основании этих признаков выделяются классы альтернантов и их противочлены. Морфонологический подход к изучению фонологических явлений состоит в наблюдении над дистрибуцией гласных и согласных в корне отглагольных существительных со значением лица, в распознавании альтернантов гласных и согласных в указанных словоформах, в сведении фонологических и морфологических вариантов к их инвариантам. Каждый распознанный элемент должен быть отнесен билингом к фонеме, просодеме или морфонеме.

Ключевые слова: морфонологический, альтернции: вокальность, консонантность, компактность, периферийность, морфонема, дифференциаторов, детерминация, констелляция

Для осуществления эффективного обучения морфонологии отглагольного словообразования нами используется теория поэтапного формирования умственных действий [1], способствующая получению новых знаний. Выделяется пять этапов умственных действий.

I этап – предварительное ознакомление с действием и условием его выполнения. В нашем случае – это морфонологическая позиция словообразовательного гнезда, инвентарь дифференциаторов и их классов, возможность применения операций транспланции и цикла, функций детерминации и констелляции.

II этап – формирование действия в материализованном виде.

В нашем случае – введение изучаемой словоформы в генератор с использованием ключевых и дополнительных правил.

III этап – формирование действия как внешнеречевого. В нашем случае – генерация словоформы с применением всех операций на сознательном, но еще не доведенном до автоматизации уровне.

IV этап – формирование действия во внешней речи. В нашем случае IV этап повторяет действие III этапа, но с постепенным переходом к автоматизму действия.

V этап – формирование действия во внутренней речи. Действия становятся произвольными, автоматизируются.

Внешнеречевое действие и внутренняя речь выражаются в аудировании и говорении, которые обеспечиваются генерацией словоформ отглагольных существительных со значением лица.

Порождение словоформы в момент речевой деятельности – необходимое условие реализации принципа коммуникативности, который в нашем описании осуществляется по модели.

Теория о потенциальном формировании умственных действий в нашей работе находит отражение в типах упражнений. Но информация об отглагольных существительных со значением лица дается с учетом глоссематических функций, определяющих трудности и ошибки в речи студентов.

В соответствии с теорией формирования умственных действий выделяются два этапа овладения морфонологическим материалом, разрабатывается система упражнений, обеспечивающая у студентов выработку устойчивых знаний, умений и навыков правильного произношения и продуцирования заданной словоформы.

I этап – подготовительный.

Задача этого этапа состоит в формировании знаний, умений и навыков по морфонологии отглагольных существительных со значением лица. Этот этап совпадает с изучением раздела «Фонетика» современного русского языка, при усвоении которого происходит предварительное ознакомление с фактами морфонологической альтернции.

Работа на этом этапе направлена на преодоление трудностей и ошибок на функцию реляции. Основное внимание уделяется изучению русского словесного ударения с точки

зрения морфонологии с учетом таких его признаков как разноместность и морфонологическая подвижность; обучающиеся вооружаются правилами постановки ударения в производящих глаголах и в производных от них существительных со значением лица.

При изучении согласных фонем обращается внимание на дифференциальные признаки, значимые для морфонологической альтернации: вокальность, консонантность, компактность и периферийность. На основании этих признаков выделяются классы альтернантов и их противочлены.

Морфонологический подход к изучению фонологических явлений состоит в наблюдении над дистрибуцией гласных и согласных в корне отглагольных существительных со значением лица, в распознавании альтернантов гласных и согласных в указанных словоформах, в сведении фонологических и морфологических вариантов к их инвариантам. Каждый распознанный элемент должен быть отнесен билингом к фонеме, просодеме или морфоне. Если операция распознавания элемента выполняется с опорой на собственную методику, то отнесение вариантов фонемы, просодемы и морфоне к их инвариантам билингв выполняет сознательно. Поэтому сведению вариантов к инвариантам является основой системы упражнения для билингов. На данном этапе учащимся предлагаются задания на распознавание места ударения в отглагольных существительных и в глаголах, от которых они образованы, распознавание морфемного анализа с семантическим анализом словообразующих суффиксов и распознавание альтернантов консонантного исхода корня. Центральное место в упражнениях на этом этапе занимает анализ конкретной словоформы в предложении или словосочетании.

II этап формирования знаний, умений и навыков по морфонологии отглагольных существительных со значением лица – основной – преследует цель обнаружения указанных существительных на широком текстовом материале, определения их формальных признаков, а также наработки умений и навыков самостоятельного образования имен существительных со значением лица.

Значения о плане выражения и плане содержания существительных со значением лица получается в результате выделения лингвистического знака, например, словоформы отглагольного существительного как объекта морфонологической интерпретации. Вначале определяется место данной словоформы в словообразовательной последовательности, затем идет расчленение плана выражения на морфонологические фигуры и отношение их к лингвистическому знаку в процессе порождения словоформы. Для этого билингу необходимо уметь применять операции транспланации и цикла, функции детерминации и констелляции в рамках ключевых и дополнительных правил.

Работа по формированию морфонологических знаний, умений и навыков II этапа совпадает с изучением словообразования и морфологии современного русского литературного языка.

На этом этапе дается понятие основообразующего суффикса глаголов, усваивается понятие альтернации ударения, фонем и суффиксов.

Используются ключевые и дополнительные правила, билинги повторяют те же операции, которые бессознательно производит носитель языка. Переработка информации при восприятии звуковых последовательностей происходит в результате сведения вариантов к инвариантам: акцентных кривых к классам акцентных кривых, альтернационных рядов к классам альтернантов. Последнее достигается в результате их функций об обратной связи. «Обратная связь состоит в том, что определенный знак, попадая в заданные условия, изменяется и приобретает новое значение. Иначе говоря, знак остается тем же но его грамматическое значение изменяется, тем самым верифицируется его тождественность и устойчивая знаковость» [2].

Знание о плане выражения и плане содержания существительных со значением лица получается в результате выделения лингвистического знака, например, словоформы отглагольного существительного как объекта морфонологической интерпретации. Вначале определяется место данной словоформы в словообразовательной последовательности, затем

идет расчленение плана выражения на морфонологические фигуры и отношение их к лингвистическому знаку в процессе порождения словоформы. Для этого билингву необходимо уметь применять операции транспланации и цикла, функции детерминации и констелляции в рамках ключевых и дополнительных правил.

Основная задача данного этапа – обучение студентов самостоятельному генерированию отглагольных существительных со значением лица, расширение их словарного запаса, использование вновь приобретенного лексического материала в речевой деятельности на русском языке.

В разделе «Словообразование» работа над морфонологией отглагольного словообразования ведется параллельно с изучением тем: «Типы морфем в современном русском языке», «Виды аффиксальных морфем», «Морфосочетаемость в современном русском языке». При изучении данного материала вводятся понятия дифференторов морфем словообразования, понятия морфемы финали и суффиксов, вариантности суффиксов по принципу коммутации.

В разделе «Морфология» работа над морфонологией отглагольного словообразования проводится при изучении следующих тем: «Роль суффиксов в выражении родовых различий», «Типы склонений имен существительных. Парадигмы склонения», «Словообразование в сфере существительных», Типы спряжения глаголов. Парадигмы спряжения глаголов», «Словообразование глаголов».

По мере изучения указанного материала обучающиеся усваивают определения ключевых и дополнительных правил, функций детерминации и констелляции, операций транспланации и цикла, работают с образцами склонения и спряжения А.А. Зализняка [3], при этом широко используются словарь дополнительных правил ударения и КИ, таблицы редукции схемы генерации.

Центральным, наиболее важным вопросом обучения второму языку, является проблема упражнений. От правильного подбора упражнений, их рационального использования зависит эффективность работы по практическому овладению вторым языком.

Методика преподавания русского языка в национальной школе строится на принципе единства языковой теории и речевой практики.

В сборниках упражнений по современному русскому языку приводятся, в основном, упражнения на усвоение теории языка, языковых явлений, но мало уделяется внимание, речевым и предречевым упражнениям.

Определение содержания обучения морфонологии отглагольных существительных со значением лица и разработка системы упражнений по их усвоению основывается на главных принципах современной методики обучения русскому языку в национальной школе. Это такие принципы, как сознательность обучения, которая обеспечивается стремлением обучающихся к логическому осмыслению изучаемого материала, их умением формировать ассоциативные механизмы.

Это также принцип воспитывающего обучения, принцип коммуникативной направленности, наглядности, принцип поэтапного формирования у обучающихся знаний, умений и навыков, вытекающей из теории о поэтапном формировании умственных действий.

Система упражнений должна строиться с учетом систематичности, последовательности и преемственности в обучении морфонологии отглагольных существительных со значением лица. Упражнения должны быть подобраны так, чтобы с каждым этапом повышалась самостоятельность учащихся в овладении указанным материалом.

Необходимым условием для построения системы упражнений должны быть учет трудностей изучаемого языка при данном родном языке. Кроме того, система упражнений должна быть одновременно и системой контроля и обязательно дополняться практикой [4].

Главное требование, предъявляемое к упражнениям, – их коммуникативная направленность. Речь – это деятельность, составная часть других видов социальной деятельности людей, поэтому овладение речью должно протекать в деятельности, а сами упражнения должны вытекать из содержания и формы деятельности учащихся. Это может

быть часть трудовой деятельности – составление рассказов на тему «Как мы собирали яблоки», «Весенний день в нашей школе»; часть учебной деятельности – рассказы об экскурсиях в музеи, на природу, беседы по картине; часть творческой деятельности – отзыв на прочитанную книгу, кинофильмы и т.п. Именно в этой работе будет осуществляться дидактический принцип связи теории с практикой в обучении второму языку. Наша задача воспитать у детей потребность в речевой деятельности на русском языке. Их необходимо учить четкому речевому оформлению мыслей, знаний на русском языке.

«Чтобы определить положение русского языка в современном мире и отношение к нему со стороны народов других стран, необходимо осмыслить те социальные, политические, экономические явления, которые происходили в нашей стране» [5]. Русский язык продолжает играть важную историческую роль в языковом развитии, вызывает большой интерес в современном мире. Наряду с английским, французским, испанским, китайским русский язык входит в число официальных международных языков ООН и многих политических, экономических и научных организаций.

Список использованных источников

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Издательство «Лабиринт», 1999. 352 с.
2. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество. – М.: Наука, 1982. 832 с.
3. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. – М.: Наука, 1977. 879 с.
4. Салистра И.Д. К проблеме разграничения и сочетания программируемых и непрограммируемых учебных действий по иностранному языку // Методические записки по вопросам преподавания иностранных языков в вузе. – М., 1970. – Вып. 6. – С. 55-84.
5. Оралова А.Д. Культура речи // Журнал «Русский язык и литература». – Алматы, 2016. – № 4. 26с.

УДК 81'22

КЛАССИФИКАЦИЯ ВИДОВ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ

Миятбекова З.У., Балкыбекова Ы., Толегенова С.А., Толебай Д.Н.

Научный руководитель – к.ф.н., доцент Миятбекова Зилиха Усмаханбетовна

Региональный социально- инновационный университет, Шымкент, Казахстан

Абстракт. Категория вида исследовалась на протяжении полутора веков. За это время понимание вида глагола претерпело ряд изменений, однако наиболее важные положения сохраняют свое значение до настоящего времени и являются теоретической базой данного исследования. Тонкий анализ идей и проблематики видов был выполнен А.А. Потемной в его монографии «Глагол», опубликованный в фундаментальном труде «Из записок по русской грамматике». В более ранней интерпретации вида А.Х. Востоковым отмечается три класса видовых значений по основанию ограниченной или неограниченной длительности: продолжения, совершения, повторения действия. В соответствии с этим А.Х. Востоков выделяет классы неокончателного начала или конца действия, а также рекурсивный, или многократный класс, показывающий действие, повторенное несколько раз

Ключевые слова: референциальный, сирконстант, интерпретация, действие, длительность, предикат.

Категория вида исследовалась на протяжении полутора веков. За это время понимание вида глагола претерпело ряд изменений, однако наиболее важные положения сохраняют свое значение до настоящего времени и являются теоретической базой данного исследования.

Тонкий анализ идей и проблематики видов был выполнен А.А. Потемней в его монографии «Глагол», опубликованный в фундаментальном труде «Из записок по русской грамматике» [1]. Исследованию проблемы «Деление глаголов на виды» предшествует «Критический обзор литературы о видах». В своем обзоре А.А. Потемня рассмотрел труды А.Х. Востокова, Ю. Крижанича, М.В. Ломоносова, С.Н. Шафранова, А. Болдырева, И.И. Давыдова, Г.П. Павского, которые исследовали виды на начальном этапе научной русистики, опирающейся на сравнительно - исторический метод. А.А. Потемня обобщил концепцию вида указанных авторов и сделал следующие выводы:

- 1) Наличие связи категории вида с категорией времени;
- 2) Утверждение о возникновении категории вида из категории времени в результате дивергенции последней (последовательно идею дивергенции вида и времени проводил только сам А.А. Потемня);
- 3) Признание начала и конца действия как существенных характеристик вида, учет повторяемости действия (итеративности);
- 4) Исследование длительности действия;
- 5) Невозможность вневременной интерпретации вида глаголов.

В более ранней интерпретации вида А.Х. Востоковым [2] отмечается три класса видовых значений по основанию ограниченной или неограниченной длительности: продолжения, совершения, повторения действия. В соответствии с этим А.Х. Востоков выделяет классы неокончательного начала или конца действия, а также рекурсивный, или многократный класс, показывающий действие, повторенное несколько раз.

Неокончательный вид подразделяется на:

- а) определенный, показывающий действие в самом его совершении, например, *читаю, пишу*, т.е. теперь занимаюсь чтением и письмом.
- б) неопределенный, который показывает действие как бы отвлеченное, рассматриваемое не во время совершения, также привычку и способность к действию, например, *читаю, пишу*, т.е. имею привычку *читать* или *писать*.

Комментируя взгляды А.Х. Востокова, А.А. Потемня высказывает идею о различии как референциальных значений категории времени, определяемого относительно значения вида. Фактически это означает, что не время включает в себя вид, а значение вида как категория глагола включает значение времени. Будучи категорией предиката, а не глагола, время не может быть основанием для определения категории вида, как считают современные русисты. Для самого А.А. Потемни такой подход к проблеме глагольной категории времени, как к категории предиката, послужил основанием для включения в категорию вида всего корпуса семантических сирконстантов – пространства, времени и отношений, что признается представителями типологического языкознания И.И. Мещаниновым и Л. Теньером.

Продолжая анализ А.Х. Востокова, А.А. Потемня подчеркивает, что различие референциального и нереференциального значений категории времени формально в одних глаголах, но выражается в других, означающих движение с места, и некоторые действия, относящиеся к зрению и слуху, например, определенный вид: *вести, весить, видеть, свистеть*; неопределенный вид: *водить, вешать, видать, свистать*. Глаголы совершенного вида (окончательного начала и конца действия) подразделяются на: а) начинательные, которые показывают начало действия, например, *стану хвалить, стал читать, пойду, запою* и образуются двояко: приложением вспомогательного глагола *стать, стал, стану*, к инфинитиву неокончательного вида и агглютинацией приставок *воз-, за-, по-* к простому (бесприставочному) неокончательному виду; б) окончательные, например: *похвалю, кину, дойду, пропою*. Последние в свою очередь делятся на: а) окончательные, длительные, показывающие действие, законченное в несколько приемов или в некотором продолжении времени, например: *похвалю, дойду*; б) окончательные однократные, показывающие действие, оконченное одним движением, например: *кину*. В глаголах многократного вида нет подразделений. Классификация А.Х. Востокова представлена в таблице 1.

Таблица 1. Классификация видов русских глаголов по А.Х. Востокову

Продолжающееся действие		Совершенное действие				Повторяющееся действие
		Начало действия		Конец действия		
Неокончателные глаголы		Начинательные глаголы		Окончателные глаголы		Рекурсивные глаголы
Опреде- ленные	Неопреде- ленные	аггл. с прист.	аналит.	дли тель ные	одно крат ные	
<i>веду</i>	<i>вожу</i>	<i>за- пою</i>	<i>стану хвалят</i>	<i>дойду</i>	<i>кину</i>	

В начинательный вид А.Х. Востокова не входят глаголы, обозначающие «оттенок» начинательности (переход в известное состояние) своим основообразующим суффиксом «не-ну». Начинательные глаголы совершенного вида у А.Х. Востокова распадаются на два подкласса: глаголы в сочетании со *стать*, *стал*, *стану* и глаголы, агглютинированные с приставками *воз-*, *за-*, *по-*. Что касается первых, то относительно таких выражений, как *стану бить*, *стал бить*, *стать бить*, А.А. Потebня утверждает, что они обозначают не грамматическую категорию глагольности, и категорию предиката (логическую, по А.М. Пешковскому), аналогичную *начал* (то есть референтное) время может противоречить грамматическому времени глагола или его аналитической форме.

Начинательные глаголы у А. Болдырева поставлены в ряд с остальными, у Ю. Крижанича они выделены из тройственного деления почти всех глаголов на обстояные, однократные и многократные, так как начинательные, независимо от своей начинательности, могут быть обстояными и совершенными.

В числе неопределенных у А. Болдырева помещен глагол *бегать*. Очевидно, глагол бегать отнесен только к этому классу, из чего видно, что неопределенные глаголы у А. Болдырева заключают в себе часть многократных Ю. Крижанича.

Для А.А. Потebни важно, что двух классов (обстояные и многократные Ю. Крижанича, неопределенные и указательные – А. Болдырева) мало для помещения глаголов, остающихся за вычетом однократных. А. Болдырев отделяет глаголы однократные от других совершенных, между тем как Ю. Крижанич их помещает в один класс. Выделение однократных глаголов А. Болдыревым, по мнению А.А. Потebни, правомерно, но ему не удалось определить совершенность, потому что в класс совершенных попадает, например, глагол «*доводить (кого до усталости)*» [3]

Список использованной литературы

1. Потebня А.А. Из записок по русской грамматике.-1941 II – е издание 2009г, с.145.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1979, с. 223.
3. Болдырев А.В. Рассуждение о глаголах // Труды московского Общества любителей российской словесности при Московском университете- ЧП.- М., II –издание 2003г., с.245.

УДК 28-77

ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ «АР-ҰЯТ» КАТЕГОРИЯСЫ

Нигмет Б.

Ғылыми жетекші – қауымд. проф. Адилбаева Шамшат
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ. Қазақстан

Түйіндеме: Мақалада исламдағы ар-ұят мәселесі кеңірек баяндалады және бұл туралы Құран Кәріммен пайғамбарымыздың (салаллаһу аләйһи уә сәллам) хадистерінен нақты дәлелдер келтіріледі. Сонымен қатар мақалада ар –ұят турасында қазақ ойшылдарының ойлары айтылады.

Кілт сөздер: Хадис, ар-ұят, нәпсі, дін, иман.

Кіріспе

Алла Тағала адам баласының күнә мен шаһуат істерден сақтанулары үшін адам бойына «ұят» атты сипатты қоса жаратқан. Сол себепті, ислам дінінде ұят мәселесіне көбірек көңіл бөледі. Адам баласы жаратылғаннан бастап Алла Тағала оның бойына иман мен нәпсіні тең етіп қойды, қайсысын таңдаса да өз еркіне берді. Егер иманды былай қойып нәпсіңізбен жүруді қаласаңыз онда сіз өмірден адасқандардың қатарынан табылуыңыз әбден мүмкін. Нәпсіге бой беріп оның қалауымен жүру адамды күнә істерге жетелеп, Алладан қорқу, ұялу деген сезімдерді кетіреді. Алладан ұялу иманның ең жоғарғы сатысы, егер адамнан ұят кетсе оған күнә істерді істеу үйреншікті нәрсе болып қалады. Пенде ақыретке сеніп, істеген істері үшін сұралатынын түсініп Раббысынан қорыққан күйде ұялар болса ол адамның күнә істерге баруы мүмкін емес, тіптен кіші күнәлардан да бойын аулақ ұстауға барын салары анық. Әбу Масғуд Уқба ибн Амрден (р.а) жеткен хадисте Пайғамбарымыз (салаллаһу аләйһи уә сәллам) **«Шын мәнінде, адамдарға алғашқы пайғамбардан «ұялмасаң, білгенінді қыл» деген сөз қалған»** деп айтқан [5, 204-б.]. Бұл хадиске қарап адамнан ұят деген ұғым кетсе, оның қолынан неше түрлі арам істерді істеу келетінін түсінеміз. Пайғамбарымыз (салаллаһу аләйһи уә сәллам) тағы бір хадисінде: **«Ұят пен иман тығыз байланыста. Егер ұят кетсе, екіншісі де бірге кетеді»**, деп ұяттан ажыраған кісінің иманнан да қатар ажырайтынын жеткізген. Иманынан ажырған адамның түрлі күнә істерге барары анық. Ол адамға күнә деген ұғым жәй қана үйреншікті әдет болып қалуы да мүмкін, тіптен күнәлары арқылы мақтанып адамдар арасында жариялап жар салуы да таңқаларлық жағдай емес. Бұл жайында Құран Кәрімде: **«Иман келтіргендердің арасында, ұятсыздықтың таралуын қалағандар және ұнатқандар үшін дүниеде де ахиретте де қайғылы азап бар»** делінген. (Нұр сүресі 19).[3,- 394-б]

Алладан шынайы түрде ұялу турасында, Абдулла ибн Масғуд (р.а) Алла елшісі (салаллаһу аләйһи уә сәллам) былай дегенін жеткізеді: **«Алладан шынайы түрде ұялындар»**, - деді. Біз: «иә, Алланың елшісі (салаллаһу аләйһи уә сәллам) ! Аллаға шүкір, біз ұяламыз ғой», дедік. Ол кісі **« Ол емес. Бірақ Алладан шынайы түрде ұялу деген, басыңды және ондағы нәрселерді сақтау, өлімді және сынақты еске алу, ақыретті ойлау, дүние қызығын тәрк ету. Кім осыларды істесе, Алладан шынайы түрде ұялған болады»**, - деді» [5, 209-б].

Ғалымдар жоғарыдағы хадистегі төрт сипатты мынадай ізгі істермен байланыстырған:

1.Ойды күнәдан сақтау

- А) Аллаға бас иіп құлшылық қылу;
- Ә) харам нәрселерден көзді түсіру, өзгенің айыбын аңдымау;
- Б) өсек, ғайбат, жаман сөздерді тыңдамау;

- В) арсыз әрі бос сөздерді тастау ;
- Г) ақылды шектейтін арақ есірткіден аулақ болу;

2. Ішкі жан дүниені күнәдан сақтау

А) Алланың нығыметтеріне жүрекпен риза болып, шүкір ету

Ә) Жүректі күпірлік ,екі жүзділік , тәкәппарлық, өз-өзіне таңқалу, көре алмау, жек көру, мақтауды жақсы көру сияқты т.б; дерттерден тазалау.

Б) Адал тамақ жеуге тырысу;

В) Тамақ ішкенде дініміздің көркем әдебиетінде көрсетілгеніндей асқазанның үштен бірін тамаққа, үштен бірін сусынға, үштен бірін ауаға қалдыру;

Г) Жүректі қатайтатын көп күлкіден сақтану;

3.Өлім мен сынақты ұмытпау;

4. Ақыретті ойлау, дүниеге қызықпау.

Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлы өзінің отыз алтыншы қара сөзінде ар-ұят ұғымын былайша айшықтап, ашып түсіндіреді: «Пайғамбарымыз (салаллаһу аләйһи уә сәллам) хадис шарифінде айтыпты : «мән лә хаяһүн уәлә иманун ләһу» деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар - надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес - ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі - ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байғұсқа не болады, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта өзін-өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген - адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойнына салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» дейді. Я болмаса, «Жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтіп пе едің?» дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

Бүгінгі жастар арлылық пен ұяттылық мәселесінде ең алдымен ардақты Пайғамбарымыз (салаллаһу аләйһи уә сәллам) мен сахабаларды үлгі тұтуы керек. Өйткені ар- ұят- адам баласын арсыздықтан қана емес, жамандық атаулы мен жағымсыз қылықтардан сақтап, абыройлы қылатын ізгі қасиет. Тіпті, ар-ұят жүректегі иманның кәмілдігінің бірден-бір кепілі десек те болады. Себебі Алла елшісі (салаллаһу аләйһи уә сәллам) бір хадисінде: « ар-ұят та иманның

бір тармағы», - деген [2, 112-6]. Сондай-ақ бірде ансарлардың бірі сахаба бауырына « осы сенің-ақ бетмоншағың үзіліп тұрады екен, бүйте берсең бәрінен құр қаласыңғой» деп жазғырғанында, Пайғамбарымыз (салаллаһу аләйһи уә сәллам) оған «Оны жайына қоя бер. Расында, ар- ұят иманнан», - деп айтқан [2,113-6] Мүміннің өмірдегі ең үлкен мақсаты – ақыреттік табысқа қол жеткізу болуы керек. Сондықтан да мүміннің дін бауырына көрсете алатын ең үлкен жәрдемі – оның ақыреттік өміріне байланысты ықпал етіп, қол ұшын бере алуы. Құран кәрімде Алла Тағала бұл жайында: « Жақсылық пен тақуалықта жәрдемдесіңдер», дейді яғни бұл иманды адамның күнәлі істен бойын аулақ салатынындай, ар-ұяты бар адам да жамандық атаулыдан аулақ жүреді деген сөз. Міне сондықтан жастық шақта нәпсіге азып, күнәға батпау үшін жастарымызды титтейінен имандылық пен инабаттылыққа баулуымыз керек.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсақ, ұлттың ары да, бары да «ұят» атты ұлы инабаттылықтан бастау алмақ. Ұяты бар ел – ешқашан да құлдырамақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай. Қара сөздер.- Алматы: Ел,2009.
2. Асқар Әкімханов, Жастарға арналған 30 хадис (түсіндірмесімен) Алматы, «Көкжиек» баспасы, 2015.- 168 бет.
3. «Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі», Аударған: Алладдин Мансур Алматы-Бішкек.
4. Осман Нұри ТОПБАШ, Пайғамбар кәсібі - Рухани Тәлім-тәрбие, Алматы: «Хикмет» баспа үйі, 2014.-536 бет.
5. Сайфуллин Думан Нәдірұлы, Көркем мінез, Алматы, «MUNARA» баспасы, 2018.- 409 бет.

УДК 297.1

ИСЛАМДАҒЫ БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Адилбаева Ш.А., Нысанбаева А.К.

Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Исламда бала құқықтары, баланың жағдайын айтсақ әлем халықтарын жоғарыда айтқанымыздай бала мәселесі жиырмасыншы ғасырлар төңірегінде ғана уайымдатса, бұл мәселеге Ислам діні сонау VII ғасырдан бастап баса назар аударып, дүниеге келген сәби Жаратушы Аллаһ Тағаланың берген ұлы сыйы деп біледі. Әлем бойынша бала құқықтарының ислам заңдылықтарының негізінде қалыптасуына кешенді талдау.

Түйін сөздер: құқық, бала, шариғат, ислам, пайғамбар, жүйе

Кіріспе

Ислам діні адамға қатты көңіл бөледі. Оның дәлелі ретінде адамның әрбір шақтық кезеңдеріне байланысты таным-тағылымдарды, дін үкімдеріндегі айқын сипаттарды және шариғат заңдары мен жүйелерін үйретуге мән беруден-ақ анық көруге болады. Оған жатырдағы сәбиден, омыраудағы бала, жеткіншек, жігіттік және кәрілік шақтарды түгел қамтыған.

Адам өмір белестерін балалық шақтан бастағандықтан, оған көңілді балалық шақ пен баладан бастау керек. Өйткені осы шақ адамның қалыптасу кезеңі. Сол үшін бұл кезең дінімізде құр әлеуметтік борыш- тан туындаған жәйттар немесе оған ең жақсы өмір сүру жолдарын көрсетуші құралдар деп қарастыруға болмайды.

Керісінше, Ислам діні балалық шақ пен балаға көңіл бөлуді әлі әлем ақпараттары

адамның құқықтарынан бейғам болып жатқанда адамзаттың асылы болған пайғамбарымызға түсірген Құран кітабы аталмыш құқықтардың тамаша үлгісіне айналды.

Ислам келген ортадағы баланың орны:

Ислам діні араб жазирасында пайда болды. Арабтарда бала әкесінің жеке мүлкі ретінде есептеліп, онымен қалаған нәрсесін жасаған. Бұл жәйтты исламнан бұрын арабтардың қыздарын тірідей көму әдеттерінен белгілі. Құранда ол келеңсіз құбылысты анық сурет-теп берген: «**Тірі көмілген қыздар сұралған сәтте; Қай күнәмен өлтірілді**» [1](Такуир 8-9).

Сол кезде арабтардың балаларымен қарам-қатынасы малдардан айнымайтын. Пайғамбарымыз дүниеге келердің алдында арабтарда *нәзірге* (құдайға ант беру) егер он бала берсе, біреуін құбан шалатын болған. Сол үшін олар құдайларына жақындау мақсатында қой сойғандай балаларын да құрбандыққа шалған. Бұдан асқан сорақылық бар ма екен?

Арабтар жалпы айтқанда жатырдағы баланың қадір-қасиетін білмеген. Әйелдердің аяғы ауыр кезінде бір-бірімен төбелесіп іштегі баланың түсіп қалуы, олар үшін үлкен қайғыға есептелмеген.

Ал Ислам келіп әрбір құқық иесінің қақысын бере отырып, оларға мейірімділік пен аяушылық қасиеттерді сіңіртті. Сол құқықтарын ең алғаш болып алғандарға балар тиесілі болды. Мұндай керемет қамқорлықты басқа жерден таппасымыз анық.

Ислам шарифатының үкімдеріне зер салған адам, балаларға байланысты айтылған үкімдердің көп екенін тез байқайды. Тіпті кейбір ғұламалар балаларға байланысты үкімдерді бір жерге жинаған. Мысалы Мәжид-Дин әбул- Фатх Мұхаммад ибн Махмуд әл-Әсруший әл-Ханафи (632 шамамен қ.б.) "الجامع لأحكام الصغار" (әл-Жаамий лиәхкәәмис-сиғаар) «Кішкентай балаларға қатысты үкімдер жинағы» атты кітабын, тағы бір ғалымдардың арнайы балаларға арнаған үкімдер жинақтарын да айтса болады. Балаларға арналған үкімдердің осынша көп келуі, Ислам дінінің оларды басқа жақтағы жүйелер мен тұжырымдардан алды деген сөздің негізсіз екенін айқындайды.

Тарихтың өзі бізге Исламның нұры әлемге тарай бастағанда, ешбір жерде үлгі тұтарлықтай өркениеттің болмағанын айтады. Еуропаның өзі орта ғасырларға дейін қараңғылықтың шырмауынан шығалмай әлек еді. Керісінше, олардың қоғамында надандықтың одан да асқан сорақылары кездескен.

Сол кездері Ислам әсерленетіндей балалардың құқығын сақтауда таң-тамаша болып тамсанатын өркениет ошағы болған ба екен?

Тарих ақиқаты Ислам дінінің адамды ардақты құқық иесі деп есептеп, балалардың құқығын толығымен табыстаған және жаңа әлемді жасаған жалғыз- дара дін екенін мойындайды.

Баланың барлық өмірін қамтыған ислам шарифатының жан-жақтылығы

Ислам балаға адам ретінде қарап, оның барлық құқықтары мен өмірлік тұстарын меңгерді.

Ислам шарифатын жіті ойлаған адам үшін балаға дене, психологиялық, қаржылай және тағылым мен тәрбиелік үрдістерге қалай қамқор болу керектігін аңғартады.

Баланың дене құқықтарына байланысты Исламның қойған құқықтарының бірі баланың әкесіне сүт еметін балаға қаржылай қамтамасыз етуді парыз қылған. Құранда: «**Ананың тиісті қорегі мен киімі, баланың әкесіне міндет. Әркімге шамасы келетін ғана жүктеледі**» [1] (Бақара, 233) .

Және анасына баласын емізуді міндеттеген. Ол туралы да Құранда:

«**Емізуді тамамдағысы келген кісі үшін; аналар, балаларын толық екі жыл емізеді**» [1] (Бақара, 233).

Баланың емізудегі қақысын Ислам шарифаты ұлы іске бағалап, емізушіге емізуін ал әкесіне баланы емізе алатындай анасының тамағын, киімін, денсаулығын және т.б. қадағалауды бұйырады.

Осы орайда баланың дене құқықтарын қорғайтын шарифат заңдары мен үкімдерінің

түрлері көп, оған арнайы тоқталатын боламыз.

Ал баланың ішкі жан-дүниесін қорғайтын құқықтарға келсек, онда Ислам шарифатында бұған тамаша мысалдарды көп кездестіреміз. Тіпті баланы сүюге байланысты ғалымдар өз еңбектерінде арнайы бөлімдер мен тараулар берген. Сондай бір мысалға пайғамбарымыздың (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) мына хадисін айтсақ болады:

Әбу Һурайрә жеткізген хадисте: Пайғамбарымыз (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) Хасан ибн Алиді (немересін) сүюді, қасында отырған Акрағ ибн Хабис әт-Тамимий пайғамбарымызға: Менің он балам бар, алайда мен олардың біреуін де иіскеп-сүймеймін, — дейді. Сонда пайғамбарымыз (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) оған қарап: *«Кімде-кім мейірімді болмаса, (ертең) оған мейірім көрсетілмейді»*. [3]

Бұл Аллахтың елшісі, мейірім пайғамбары балалардың бетінен сүйіп оларға мейірім құшағын жаюды, Алланың рақымына бөленуге себепші деп түсінген. Расында, пайғамбарымыз *«Кімде-кім мейірімді болмаса»* деген сөзімен балалардың ішкі жан-дүниесіне жылу сыйламай, мейірімділік көрсетпесе, жазасы Алланың рақымынан мақұрым қалады дегенге саяды. Өйткені, ықыласқа мұқтаж балаларды құшақтап сүюдің олар үшін әсері өте зор.

Осы орайда балалардың аса бағалы құқықтарын қорғайтын толық жүйе туралы қомақты ойлар мен тұжырымдарды ортаға салатын боламыз.

Ал қаржы құқығына келсек шарифат балаға мал-мүлікті өз меншігі ретінде иемдену құқысын берген. Сол үшін бала мұрагер болуға толық құқылы. Құранда ол туралы: *يُوصِيكُمُ اللَّهُ* } **«Аллаһ сіздерге балаларың жайында; бір еркекке екі әйелдің мирасындай үлес бұйырады»** [1] (Ниса,11).

Аяттардың бәрі білімге шақырады. Сол үшін білім алу құқысы мұсылман қоғамның барлық мүшелеріне қатысты болды. Соның ішінде балалар, тіпті оларды үйретуге бұйырған тікелей әмірлерді көреміз. Пайғамбар (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) хадисінде: *«Жемі жастағы балаларға намаз үйретіңдер»*.

Аталмыш хадисте Аллаһ елшісі (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) үмметке балаларды кішкентай кезінен-ақ намазға үйретуге шақырады.

Пайғамбарымыз (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) балалардың ғылым-білім құқықтарын сақтауда көркем өнеге бола білді. Бұған өмір-баянымен танысқанда көптеген мысалдарды байқауға болады. Солардың бірінде Аллаһ елшісі (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын) кішкентай Абдулла ибн Аббасқа : (Аллаһ ол екеуінен разы болсын) *يا غلام إني معلمك* "يا غلام، احفظ الله يحفظك، احفظ الله تجده تجاهك، وإذا سألت فاسأل الله، وإذا استعنت فاستعن بالله، واعلم أن الأمة لو اجتمعت على أن يضروك لن يضروك إلا بشيء قد كتبه الله لك، وأعلم أن الأمة لو اجتمعت على أن ينفعوك فلا ينفعوك إلا بشيء قد كتبه الله لك،" **«Ей балақай, Мен саған бірнеше сөз үйретемін: Аллаһты (есіңде) сақта, Ол сені сақтайтын болады, Аллаһты (есіңде) сақта, сен Оны қарсы алдыңнан табатын боласың. Егер бір нәрсе туралы сұрағың келсе, Аллаһтан сұра, егер көмек сұрағың келсе, Аллаһтан көмек сұра және біліп қой, егер үмбеттің (барлығы) жиылып саған қандай да бір пайдалы нәрсе істегісі келсе, Аллаһ белгілеген нәрседе ғана пайда келтіре алады, және олардың барлығы жиылып саған зиян жеткізгісі келсе, Аллаһ белгілеген нәрседе ғана зиян жеткізе алады, өйткені қалам әлдеқашан көтерілген, ал парақтар құрғаған»**,—деген [4].

Ұл бала немесе қыз баланың жасы үлкен не кіші болсын екеуі де мирас алуға құқысы бар. Жасы кіші деп мұрагерліктен тыюға ешкімнің қақысы жоқ. Бұндай әрекет *шарифат талаптарын аттап кету* деп бағаланады.

Баланың білім мен тәрбие алу құқығы жайында айтар болсақ, Ислам ғылым-білім діні екені баршаға мәлім. Аллаһ елшісіне түскен алғашқы Құран аяты ғылым-білім алуға шақырған: *اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ* }

«Мұхаммед (Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын), «Оқы» Сондай жаратқан Раббыңның атымен (1), Ол, адам баласын ұйыған қаннан жаратты (2) «Оқы»! Ол Раббың аса ардақты. (3) Сондай қаламмен үйреткен» - делінген [1](Ғалақ,1-5).

Осы алғашқы түскен аяттар Исламда басты шарифат қайнар көздері болып табылады.

Ал балаға тәрбие беру мәселесі бойынша шарифат үкімдерінде бұл жағдай қалыпты. Исламда әрбір бала жасы мен шамасына сай әкесі мен анасынан тәрбие алуға құқылы.

Ислам шариғаты балаларға тәрбие беретін мемлекеттік ұйымдарға балаларға иман қағидаларын үйретуге және оларды арсыз іс-әрекеттерден қорғап, оларға қаймағы бұзылмаған қоғамда өмір сүруге жағдай жасауын міндеттейді.

Балаға иман қағидаларын жастайынан үйретудің мәні зор. Жоғарыда келтірген хадисте пайғамбарымыз (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) Ибн Аббасқа барлық жағдайларда Аллаһ тағаланың құдыретін, тағдырға иман келтіру сияқты маңызды ережелерін үйреткен. Сонымен қатар тәрбиешілер балаға бір Аллаға бойсұнып, Оған ғана құлшылық қылу керектігін үйрету керек: Пайғамбар (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) хадисінде: *«Жеті жастағы балаларға намаз үйретіңдер»*- деп айтылған.

Оған қоса жеке және әлеуметтік мінез-құлықтытарды үйретуді ұмытпаған жөн. Пайғамбар (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) хадисінде: "يا غلام سمّ الله وكلّ بيمينك وكلّ مما يليك" *«Балақай, «Бисмиллаһ» деп айтып, оң қолыңмен же және өз алдыңнан же»*,— деп Аллаһ елшісі кішкентай кезінен бастап балаға әр нәрсені Алланың атымен бастап, тамақ ішкенде солақай болса да, оң қолымен жеуді, сонымен қатар балаларға тән кейбір өзімшіл-қомағайлық әрекеттердің дұрыс емес екенін ескертіп, өз алдынан жеу керек деген аса маңызды әдептерді үйреткен [5].

Айша анамыздан жеткен хадисте: *«Екі қызы бар әйел келіп менен сұрағанда, беретін бір құрмадан басқа ешнәрсе болмады. Сөйтіп бір құрманы беріп едім ол алып екі қызына бөліп берді де тұрып шығып кетті. Артынша пайғамбарымыз кіріп келген соң болған жайды айтып бердім. Сонда Аллаһ елшісі (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын): «Кімде-кім осы қыздарымен сыналып, оларға өте жақсы (тәрбие берсе) қараса, ол қыздар оған тозақтан қалқан болады»*, -деген [6].

Ендеше, бала құқықтарына байланысты Исламдағы шариғат үкімдері, баланың жан-жақты дамып өсуі үшін оның дене, рухани, әлеуметтік жақтарын, білім мен тәрбие беру сияқты барлық қырын қамтыған екен.

Исламдағы бала құқықтарын дін, мінез-құлық және Сот арқылы қуаттау

Шариғат бала құқықтарын сақтап оны тұрақтандыру үшін, бірнеше қолдап қуаттайтын негіздерді ұсынады. Бұл жерде баланың құқықтарын қорғап беру үшін, қоғамдағы адамдардың әртүрлігіне байланысты кімнің қай негізді алғысы келетіні көзделеді.

а) Солардың бірі — Дін.

Ислам діні бала құқықтарын қорғауға байланысты келген шариғат үкімдердің барлығын қуаттайды. Сол міндеттерді атқарған адам үшін Алланың алдында мол сауапқа ие болатынын сүйіншілейді. Оған дәлел ретінде Айша анамыздан жеткен хадисті келтірдік және соған ұқсас хадисте пайғамбарымыз (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын): *«أنا وكافل اليتيم في الجنة كهاتين - وأشار بالسبابة والوسطى «Мен және жетімге қамқорлық жасаушы жаннатта бірге былай боламыз»- деп сұқ саусағы мен ортаңғы саусағын көрсеткен»* [7]

ә) Мінез-құлық:

Көркем мінез-құлық бала құқықтарын қорғауға байланысты келген шариғат үкімдердің барлығын қуаттайды. Өйткені, Ислам діні сол көркем мінездерді толықтыру үшін келген дін. Мысал ретінде үйге немесе бөлмеге кіргенде рұқсат сұрау. Бұл әсіресе демалып жатқанда немесе үйде еркін жүргенде рұқсатсыз кіріп қалып, ыңғайсыз жағдайға қалдырмау үшін балаларға бұл әдепті үйрету. Құранда бұл жайында:

{ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَصُومُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ }

«Әй мүміндер! Меншіктеріңдегі құл-күндер, әлі ержетпеген балаларың, осы үш мезгілде (жандарыңа) рұқсат сұрап кірсін: Таң намазының алдында, түсте киімдеріңді шешкен уақытта және құптан намазынан кейін. Сендер үшін осы үшеуі ұялатын мезгіл. Бұлардан кейін (басқа уақытта) сендерге де оларға да айып емес. Өйткені, сендер бір-біріңе кіріп, шығуларыңа керексіңдер. Осылайша Алла, сендерге аяттарын баян етеді. Алла толық білуші, хикмет иесі» [1](Нұр, 58).

Міне, бұл аят мұсылман қоғамында ұят деген мінездің мәнін сақтау үшін балаларға рұқсат сұрауды, ал әке-шешісіне осы құндылықты үйретулерін міндеттейді.

Осы тұрғыдан алғанда бала бойында дін, мінез-құлық және қазылық арқылы қуаттау
б) *Қазылық (Com):*

Исламдағы сот жүйесі де бала құқықтарын сақтап, қуаттауға мән береді. Мысалы, Исламда Сот әке-шешесі ажырасатын болса баланың өміріне нұқсан келмейтіндей қай тарап баланы қамқорына алуға ылайығырақ және бала құқықтарын сақтай алтынына мән береді.

Ажырасқан уақытта әкесі бала әлі сәби кезінде анасы емізгені үшін оған ақша төлеуін міндеттейді.

Сол секілді анасына сот ауыр жаза берген кезде аяғы ауыр немесе бала емізіп жүрген болса, босанғанға дейін және емшектен айырғанға дейін кешіктіріледі. Оның бәрі баланың өмірдегі құқықтарын сақтау үшін.

Сол үшін бала құқықтарын қолдайтын Исламдағы сот шешімдері өте көп. Өйткені, Сот шарифат үкімдерін практикада атқаратын күзіретті орын. Бала құқықтарын қорғауда Сот жүйесі тамаша мысал болады.

Исламда бала жауапты адамдарға аманат

Исламда бала Алланың ата-анаға берген аманаты. Сол үшін ата-ана аманатқа қиянат жасамай, оның бағып-қағу керек. Осыған байланысты асыл дінімізде дәлел ретінде келген Құран аяттары мен хадистер өте көп. Соның бірі отбасын қорғауға байланысты келген мына аятта: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ } «Әй мүміндер! Өздерінді әрі үй-іштеріңді отыны адамдар мен тастардан болған оттан қорғандар» [1](Тахрим,6)

Енді бір хадисте Аллаһ елшісі (Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын):

بيت زوجها وهي "كلکم راع، وکلکم مسؤول عن رعیتہ، الرجل راع في بيته وهو مسؤول عن رعیتہ، والمرأة راعية في بيتها" «Сендердің әрбірің — бақташысыңдар және әрбірің өз бақташылығың үшін жауапкерсіңдер. Ер адам — отбасының бақташысы, ол да өз отбасы үшін жауап береді. Әйел — күйеуінің шаңырағының бақташысы, сол үшін ол да жауапкер» [8]

Ислам балаларды сақтап бағуды әке-шешесіне жүктегенімен негізгі жауапкершілікті әкеге міндеттеген. Ол туралы хадисте:

"إن الله سائل كل راع عما استرعاه، حَفِظَ أم ضَيَّعَ، حتى يسأل الرجل عن أهل بيته"

«Расында Аллаһ әрбір бақташыдан бақташылық еткенінен сұрайды, оны сақтады ма? әлді жоғалтты ма? кейін ер адамнан отбасы жайлы сұрайды»,—деген [9].

Әке-шешенің балаларының алдындағы жауапкершіліктерінің бейнесін, әкесі мен баласының қарым-қатынасынан көруге болады. Бала әкесіне аманат болғандықтан, ертең одан сұралатынын білу керек. Және қалағанынша оны қолданатындай бала оның меншігі емес. Өйткені, әкесі оған жауапты болғанымен, оны өз қалауына ермей шарифат шеңберінен шықпау керек. Оған тек әдепке салып тәрбиелеуге қатысты жерде ғана рұқсат береді. Ал кері жағдайда бала әке-шешесіне бағынышты болып, құл тәрізді мінезде болу керек. Исламның және мемлекеттің Бала құқықтарын тиімді жүзеге асыруға арналған заңдылықтар мен үкімдері де қарастырылған.

Ислам шарифатының үкімдері жалпы айтқанда адамның жеке басын дұрыс қалыптастыру үшін келген дін. Исламның мұндай көркем қатынасы балаларға да, дұрыс қарауға шақырады. Шарифат ертеңгі күні балаларының тұрақты отбасында өсіп-өнулері үшін, ерлі-зайыптыларға бір-бірін дұрыс таңдауға бұйырады. Баланы еміздіруді бұйырса, онда да баланың денсаулығын қадағалау мәселесі ескеріліп, оның адам болып қалыптасуына барлық рухани және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру керек. Сол үшін Ислам шарифаты балаларға байланысты үкімдерді кезектен тыс қалдырмаған. Тіпті, халықты уайымдатқан бала құқықтары оларды жай қалдырған жоқ. БҰҰ-ның 1990 жылы қабылданған келісімшарттарында, бала құқықтары бірінші орында ескерілуі керек екені жазылған [10].

Алайда, Конвенцияның ұлттық заңнамаға енгізілмеген бірқатар нормалары бар. Атап айтқанда, босқын балаларға ерекше қорғау жасау мәселесі шешілмегендігі, бұл да әлі мемлекет заңнамалары ислам заңдылығы секілді толық қарастырылып, жүйеленбегендігінің

дәлелі. Қазіргі таңда көптеген өзгерістерге байланысты мына төмендегідей заңда қарастырылған мәселелер айтылған.

Ата -анадан ажырау бала өз мүддесіне қарама-қайшы келетін жағдайда ғана болмаса, ата-анасымен бірге тұруға құқылы. Сондай-ақ, бала ата-анасының екеуінен немесе біреуінен ажыраған жағдайда олармен байланыс жасап тұруға құқылы. От басының қосылуы бала мен ата-ана от басын біріктіру немесе өзара қарым-қатынастарын нығайту мақсатында кез келген елден шығып өз еліне келуге құқылы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі. Ауд. Халифа Алтай, Мәдина/1991: [1](Бақара185) ;
2. Сахих әль-Бухари (Әдеп туралы бап. Балаға мейірімділік көрсету, оны сүю, құшақтау 5997)
3. Бухари 5304, Муслим 2983
4. Сахих әль-Бухари (Әдеп туралы бап. Балаға мейірімділік көрсету, оны сүю, құшақтау 5995)
5. Бухари 5304, Муслим 2983
6. Ибн Мәжәның сунаны Абу Абдуллаһ ибн Мухаммад ибн язид ӘльҚазуани
7. Сунан Байхақи, Хафиз Абу Бакр Ахмад ибн Хусаин әль-Байхақи
8. Бала құқықтары туралы конвенция 13.03.2012
9. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы Бала құқықтары туралы Конвенциясы, Нью-Йорк 1990,
10. Geneva Declaration of the Rights of the Child Adopted 26 September, 1924,
11. www.islamweb.net Тирмизидің сунаны, Абу Ыса Мухаммад ибн Ыса ибн сурагу Тирмизи
12. www.islamansiklopedisi.info. Исламда бала тәрбиесі.

УДҚ 297.1

АБАЙ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ӨМІР СҮРГЕН КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ САЯСИ ЖАҒДАЙ

Омарова Ш.С.

Ғылыми жетекші – Phd, қауымд.проф. Адилбаева Ш.А.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада XVIII ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ даласындағы діни және саяси жағдайлар және оның қазақ ақындары Абай мен Шәкәрімнің шығармашылығына әсері қарастырылады.

Түйін сөздер: саясат, тарих, халық, үкімет, басшылар, патша, қалалар.

Кіріспе:

Мәдени мұраларды зертеу қай ұрпақ үшін де мәртебелі міндет саналған. Дегенмен тарих доңғалағы әрдайым бір ырғақпен қозғала бермеген. Бір заманда жарқырап көрінген кейбір рухани қазыналардың келесі бір тарихи кезеңде көмескі тартатыны, не болмаса керісінше, кешегі күні қадірі мен қасиеті елеусіздеу саналған мұраның бағы жанар жұлдызды шағы туатыны - өмір шындығы. Адамзат парасатының алдындағы биік міндет – шын асылды жасықтан айырып ала білу, оның өзіне лайық бағасын беру. Тарих осыны талап етеді.

Абайдың өз сөзімен айтсақ, «соқтықпалы, соқпақсыз» жерде үдере көшкен қайшылық дәуірде өмір сүрген Абайдың заманы-ХІХ ғасырдың ІІ жартысы – қазақ халқының тарихында өткен дәуірлермен салыстырғанда ерекше орын алған кезең болды. Бұл кезде Қазақстан жерінің түгелімен Ресейге қосылу кезеңі аяқталып, соның нәтижесінде көптеген өзгерістер болғаны мәлім. Ол өзгерістер қоғам құрылымында да, елдің экономикалық тұрмысында да, ел билеу жүйесінде де және мәдени-рухани өмірінде де орын алды. Қазақ қауымының экономикасының тұрмысында егіншілік, сауда, ішінара өндіріс кәсібі тәрізді құбылыстар жанданып, күшейді. Қазақ қоғамының орыс халқымен қарым-қатысы да жаңа сипатқа ие болды. Қазақстан жерінде қалалардың орнап ұлғаюлары, орыс шаруаларының келіп қоныс тебулері екі халықтың еңбекші бұқарасының жүзбе-жүз көрісіп, араларында қарым-қатынас орнауына мүмкіндік берді. ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақ даласында болған саяси өзгерістер мен оқиғалар адамдардың мәдени-рухани өмірін баяғы қалпында қалдыра алмады. Кең далаға қазақ тілі тарихында із қалдырған рухани, мәдениет факторлары келе бастады. Мұның ішінде ең алдымен оқу-білімнің едәуір таралуын атауға тура келеді. Бұл оқу-білім екі сипатта болды: бірі – діни, яғни мектептер мен медреселерде және ауыл молдаларында мұсылманша оқу, екінші – үкімет тарапынан ашылған школдар мен училищелерде және орыс мектептерінде азаматтық білім беру. Абайда сегіз жасында әуелі әкесінің салдырған «Ескітам» медресесінде дәріс алып, ауыл молдасы Ғабитханнан оқыған. Әкесі оның зеректігін байқағаннан кейін, 10 жасқа толған соң Семейдегі Ахмат Риза медресесіне берген. Онда 3 жыл оқыған. Медресенің үшінші жылында Абай Семейдегі «Приходская школаға» да қосымша түсіп, онда 3 ай орысша оқыса, Шәкәрім жастай жетім қалып, немере ағасы Абайдың қолында тәрбиеленді. Яғни, діни және жаңаша оқуды меңгерген. Шәкәрім жастайынан орыс, араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгеріп, Батыс, Шығыс әдебиеттерін терең меңгерген. Және Абайдың жаңашылдық дәстүрін дамытып, Абайдан кейінгі екінші реалист ақын атанды.

Абай әке қасында болған жылдарда атқамінер би-болыстардың қулық-сұмдықтарын, қазақ даласына ыдырай бастаған феодрлық қатынастардың кереғар қайшылықтары кіріптар еткен әлеуметтік теңсіздіктің зардаптарын, аштық пен жалаңаштықты, патриархалдық, кертартпа салт-сана, әдет-ғұрып заңдарының залалдарынын айқын түсінді.

Патша үкіметінің отаршылық саясаты мен паракор орыс әкімдерінің жергілікті би-болыстардың арамза әрекеттерін айнытпай танып, көкірегінде жиркеніш сезімі оянып, соларға қарсы күресуге бел буды, «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» – деген тұжырымға бекіді. Осы мақсатпен болыс сайлауына түсіп, жеңіп шығады да, 1876-1878 ж. Қоңыр-Көкше еліне болыс болады. Бұл жылдары Абай өз қолындағы билікті пайдаланып, әділдік таразасын тең ұстауға күш салды. Әлсізге зорлық көрсеткендерді, ұрлық жасағандарды қатты жазаға тартып, халық қамқорына айналды. Оның ел басқарудағы бұл бағыты халықты қалауынша езіп-жаншып жүрген шонжарлар тарапынан қатты қарсылыққа ұшырады, үстінен оязға жалған арыз айтушылар көбейді. Соның бірі Үзікбай Бөрібаевтың «Таймақкөл деген жерімді тартып алды» - деген жалған арызы бойынша көтерілген іс 10 жыл сүргінге созылып, ақыры Е. П. Михаэлистің көмегімен аяқсыз қалды. П. В. Маковецкий бұл істі 1884 ж. 27 тамызда жалған жала деп тауып, қысқартып тастады. Ақын үстінен жазылған «Абай барымта алды, ауыл шайып әйел қорлады» - деген бір топ шонжар дұшпандарының арызы да нәтижесіз қалды[1,1/11-12бет.9/472-бет].

ДІНИ - САЯСИ ЖАҒДАЙ

XVIII ғасырдың соңғы ширегіндегі жағдайда Ресей императрицасы ІІ Екатерина ислам дініне қолдау көрсету саясатын ұстанды. Мұның мынадай себептері болды: біріншіден, патша үкіметі қазақтарды Ресеймен тығыз байланыстырмақ болды. Бұл ретте молдалар тек қана Ресей татарларынан іріктелді. Екіншіден, мұндай қадам жасау қазақтардың Орта Азиядағы мұсылман орталықтарымен байланысын шектеуге тиіс болды. Үшіншіден, Бұл шаралар көшпелі қазақтардың жауынгерлік мінез-құлқын едәуір жұмсартады деп ұйғарылды. Сондықтан да қазақ даласымен шекаралас жерлердің барлығында да мемлекет қазынасы есебінен мешіттер салына бастады. Әдетте ол мешіттер патша үкіметі әкімшілігінің бастамасы немесе қазақ хандары мен сұлтандарының және старшындарының өтініші бойынша бекіністер

жанынан салынды. Мәселен, сұлтан Шаншар Сұлтанбетовтың өтініші бойынша Ертіс өзенінің жағасында осындай бір мешіт бой көтерді. Ол мешіт Жәмішев бекініс-қамалы мен Семей қаласының ортасында салынған еді. Мешіттің жанында балаларды оқытатын шағын медресе де болды.

Алайда жағдай бір қалыпты тұрмады. Патша үкіметінің әкімшілігі өзінің отаршылдық саясатын жүргізе отырып, көшпелі, жартылай көшпелі қазақ халқын шоқындырып, христиан дініне көшіруге зор көңіл бөлді. Сол арқылы Қазақстандағы байырғы халықты Ресей империясына шын берілген жандар етіп шығаруды ойластырды. XIX ғасырдың бас кезіне қарай қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси жағдай өзгере бастады. Соның нәтижесінде патша үкіметінің қазақтарды шоқындырып, христиан дініне көшіру жөніндегі жаңа саясатын жүзеге асыру үшін өте қолайлы жағдай туды. Патша үкіметінің халықаралық аренадағы жағдайы да орныға түсті. Ресей француздарға қарсы 1812 жылғы Отан соғысында жеңіп шықты. 1822—1824 жылдары Кіші жүз бен Орта жүздегі хандық билік жойылды.

Патша үкіметінің қазақтарды шоқындыру жөніндегі белсенді қызметі 1808 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстанның Ресеймен шектес аудандарында ашаршылық күшейген еді. Патша үкіметінің әкімшілігі қазақтардың балаларын көптеп сатып алып, оларды православие дініне кіргізуге кірісті.

XIX ғасырдағы белгілі орыс зерттеушісі А. Добросмысловтың хабарлағанындай, «Қырғыздардың балаларын шенеуніктер, помещиктер, казактар, офицерлер, көпестер, тіпті дін қызметкерлерінің өздері де сатып ала бастады» деп келтіреді.

Алайда қазақ даласында христиан дінін қабылдағысы келетіндер іс жүзінде мүлде жоқтың қасы еді. Мұның өзіндік себептері де болатын. Біріншіден, Қазақстанның далалық бөлігінде тұратындар негізінен қазақтар еді. Екіншіден, қазақ халқының тарапынан православиелік дін таратушы миссионерлердің қызметіне қарсылық тіпті күшті болды. Үшіншіден, Бұл кезде қожалар мен татар молдаларының қызметі арқылы ислам дінінің жағдайы едәуір нығайған еді. Сондықтан да қазақтарды шоқындырып, христиан дініне көшірудің нәтижесі XIX ғасырдың ортасына дейін тіпті де мардымды болған жоқ. Мәселен, аса ауқымды Омбы елкесінде небары 25 қазақ, Томск губерниясында — 4, ал Тобыл губерниясында — 66 қазақ қана шоқынған еді.

Дін таратушы христиан миссионерлерінің қызметі және ислам дінінің ықпалына барынша шек қоюшылық қазақ халқының тарапынан күшті наразылық тудырды. 1889 жылы Ақмола облысының Көкшетау облысындағы қазақтар патшаның тікелей өзіне хат жазып, қазақтардың өз мүфтиін тағайындауды сұрады. Бірақ патша олардың Бұл өтінішін орындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Мешіт салуға рұқсат етілмегеніне қарамай, қазақтар оларды ешқандай рұқсат сұрамай-ақ, өз беттерінше салып ала бастады. 1903 жылы Көкшетау, Петропавл, Ақмола, Павлодар, Семей қалаларында мұсылмандардың құпия діни ұйымдары құрылды. Оған молдалар, мұғалімдер және қазақтың студент жастары мүше болып тартылды. Ол ұйымдардың қызметі мен міндеті патша үкіметінің дін саласындағы саясатына қарсы күрес жүргізу болды. Қозғалысты Науан хазірет (Наурызбай Таласов), Мұхамеджан Бекішев, Шәймерден Косшығұлұлы және Ысмағұл Балжанов сияқты молдалар басқарды. Олар қазақ халқын өз ұлттық бет-бейнесін сақтап қалуы үшін патша үкіметінің христиан дінін таратушы миссионерлік қызметіне қарсы белсене күрес жүргізуге шақырды. Атап айтқанда, олар казак даласындағы беделді тұлғаларға — Павлодар уезіндегі Сәдуақас Шормановқа, Семей уезіндегі Абай Құнанбаевқа арнайы хат жазып, өздеріне қолдау көрсетуін өтінді.

1907 жылы Омбы қаласында Дала генерал-губернаторының жанында арнайы кеңес өткізіліп, онда қазақ қоғамындағы рухани өмірдің кезек күттірмейтін өткір проблемалары да талқыланды. Кеңесте православие дінін таратушы миссионерлердің қызметіне тыйым салу талап етілді. Қазақтар православие дініне өтіп кеткендердің қайтадан ислам дініне ешқандай кедергісіз емін-еркін оралуын да талап етіп қойды. Сондай-ақ өзіндік ерекше Далалық муфтиат ашу қажет деген ұсыныс жасалды. Кеңеске қатысушылар қазақ, татар және араб тілдерінде шығатын рухани кітаптарға цензуралық бақылауды тоқтату жөніндегі мәселені де көтерді. «Алаш» партиясының бағдарламалық құжаттарында (1917 жыл) Ресейде қазақтар жиі

тұратын аумақтарда патша үкіметінің христиан дінін таратушы миссионерлік қызметін тоқтату талап етілді[2, 192-196 бет.].

Ресей империясы қазақтың кең—байтақ жерін әскери, саяси және экономикалық жағынан ғана емес, идеологиялық жағынан орыстандыру, шоқындыру саясатын жүргізу арқылы елді толық билеп, халықтың санасын жаулап алмақшы болды. Озбыр күш қазақты тілінен, дәстүрінен, дінінен, ділінен айырып, тегіс шоқындырып жіберуді мақсат тұтты. XVIII–XIX ғғ. Қазақстанның Ресей империясы қол астында болуы ислам дініне көп әсерін тигізген. XVII ғ. басында Ресей империясы көшпелі халықтар арасында христиан дінін таратуға тырысты, нәтижесінде өзінің көздей алмаған мақсатын өкімет ислам дінін қыспаққа алуға тырысты. Патша үкіметінің әкімшілігі өзінің отаршылдық саясатын жүргізе отырып, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқын шоқындырып, христиан дініне көшіруге зор көңіл бөлді. Сол арқылы Қазақстанның байырғы халықтарын Ресей империясына шын берілген жандар етіп шығаруды ойластырды. XIX ғасырдың бас кезіне қарай қазақ даласындағы әлеуметтік—саяси жағдай өзгере бастады. Соның нәтижесінде патша үкіметінің қазақтарды шоқындырып, христиан дініне көшіру жөніндегі жаңа саясатын жүзеге асыру үшін өте қолайлы жағдай туды. Осы кезде Қазақстанның Ресеймен шектес аудандарында ашаршылық күшейген еді. Патша үкіметінің әкімшілігі қазақтардың балаларын көптеп сатып алып, оларды православие дініне кіргізуге кірісті. Кенесары көтерілісінің алдында Ресей өкіметі қазақ даласына шіркеу қызметкерлерін қаптатып, жас балаларды жаппай шоқындыра бастады. Ал хан бастаған көтерілістен кейін қазақтармен бұлай «ойнауға» болмайтынын біліп, топтарын кейін қайтарып алып, шоқындыру саясатын тоқтатып тастады [3,3-4 бет.].

Қазақтардың Ресейдің шекаралас ішкі губернияларының аумағына өтуінің «занды» жолдарының бірден—бір тиімді тәсілі христиан дінін қабылдау еді. Міне, мұндай жағдайда олар төлқұжаттық алымдар төлеуден босатылатын. Жаңа дінді қабылдағандардың жұмыс іздеп, Батыс Сібірдің селолары мен қалаларына тегін және ешқандай кедергісіз өте беруіне рұқсат етілді. Отаршыл өкімет билігінің ойлап тапқан айла—шарғысының бірі «шоқынушыларға», яғни христиан дініне өткендерге бірқатар жеңілдіктер пен артықшылықтар беру болды. Мәселен, «шоқынғандар» мемлекеттік алым—салықтардан және рекруттық міндетті атқарудан толық босатылды. Олар сонымен қатар едәуір елеулі мөлшерде ақшалай несие алуға да құқықты болды. Христиан дінін қабылдаған қазақтардың барлығы да әдетте қазақ қоғамының әлеуметтік төменгі кедей тобының өкілдері еді. Олар ең алдымен өздерінің материалдық жағдайын жақсартуды көздеді. Сөз реті келгенде айта кету керек, бұл жағдайды Сібір қырғыздарын басқару жөніндегі жалпы облыстық басқарма кеңесінің 1868 жылғы 20 ақпандағы деректерінен айқын көруге болады. Онда былай деп ашық айтылған: «... бұған дейін православие дінін қазақтардың бәрінің де шекара шебіне жақын жерлерде көшіп—қонып жүрген сіңірі шыққан кедейлерге жататыны жақсы мәлім... Сондықтан да мына жағдайға күмән келтіруге болмайды: олардың өз дінін ауыстыру себебі өздері ұстанып келген діннің түкке тұрғысыз екендігіне кәміл көз жеткізгендігінде емес, көпшілік жағдайда материалдық есепте жатыр..» Әрине, олардың христиан дінін шын ниеттерімен құрметтей қоюын күтуге болмайтыны әбден табиғи нәрсе болатын. Мұны дін таратушы миссионер Филарет Синьковскийдің жазбалары да дәлелдей түседі: «... Жаңа шоқындырылғандардың өмірін бақылаудан көрініп отырғанындай, олар өздері қабылдаған дінге барынша немқұрайлы қарайды және оны тереңірек игеруге мүлде құлықсыз». Патшалық Ресейдің отарлық саясаты әскери және саяси сипаттағы шаралармен негізделген экономикалық экспанциямен шектелген жоқ. Ол қазақ халқының өмірінің рухани саласында да жүргізілді. Бала жастан бастап, мектеп оқушыларына орыс мәдениетінің, тілінің, дінінің, осы халық өкілдерінің артықшылығы насихатталды. Орыстандыру және христиандандыру саясатын жүзеге асыру барысында мұсылман мешіттері мен мектептері жабылып, молдалар қуғынға ұшырады. Қазақтарды ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлерінен айырып, орыстардың өмір сүру салты күшпен бойға сіңдірілді. Нәтижесінде, қазақ халқының жеке ұлт ретінде өмір сүруіне қауіп төнді. Бұлардың барлығы қазақ халқының ойлары мен жүректерінде патшаның отарлық саясатына қарсы бағытталған ашу—ызасын күшейтті. Қарсы шығуларда халықтың

оқыған, білімді бөлігі мұсылман дінінің қызметкерлері негізгі орынға ие болды. Орыс идеологтары самодержавиенің саясатына көңілі толмаған мұсылман дінінің қызметкерлерін барлық құралдармен әшкерлеуге тырысты. Әсіресе осындай өкілдерге барлық күнәларды артып тастауға тырысып бақты. Діни көзқарастарға сәйкес аурулардан жазып және болашағын болжап беретін ишандар туралы пайдақор өтірікшілер деп жазды. Мұсылман халқының бірігіп кетуінен де сескенді. Қазақ халқын ислам рухынан алыстату мықтап қолға алынып, «мұсылмандық нышандарын білдіргені» үшін орыс гимназиясының бір шәкіртіне мінез-құлқы үшін қойылмайтын баға төмендетілген [4, 173 бет]. Оның орнына орыс тілі мен әдебиет, Россия тарихы, православиелік діни сабақтары (Закон Божий) жүргізілді. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты әскери және саяси сипаттағы шаралармен негізделген экономикалық экспанциямен шектелген жоқ. Ол қазақ халқының өмірінің рухани саласында да жүргізілді. Бала жастан бастап, мектеп оқушыларына орыс мәдениетінің, тілінің, дінінің, осы халық өкілдерінің артықшылығы насихатталды. Христиандандыру және орыстандыру саясатын жүзеге асыру барысында мұсылман мешіттері мен мектептері жабылып, молдалар қуғынға ұшыраған. Қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерінен айырып, орыстардың өмір сүру салты күшпен бойға сіңдірілді. Нәтижесінде, қазақ халқының жеке ұлт ретінде өмір сүруіне үлкен қауіп төнді. Бұлардың арлығы қазақ халқының ойлары мен жүректерінде патшаның отарлық саясатына қарсы бағытталған ашу-ызасын күшейтті. Қарсы шығуларда халықтың оқыған, білімді бөлігі мұсылман дінінің қызметкерлері негізгі орынға ие болды. Орыс идеологтары самодержавиенің саясатына көңілі толмаған мұсылман дінінің қызметкерлерін барлық құралдармен әшкерлеуге тырысты. Әсіресе осындай өкілдерге барлық күнәларды артып тастауға тырысып бақты. Діни көзқарастарға сәйкес аурулардан жазып және болашағын болжап беретін ишандар туралы пайдақор өтірікшілер деп жазды. Х.Оралтайдың «Атам — қазақ, ұраным — Алаш, дінім — ислам, кітабым — құран, тегім — түрік», — деп айтқан болатын. Қожа Ахмет Иасауи бабамыздың «Ең алдымен иманды түзеу арқылы адамды, сосын ортаны, содан кейін заманды түзетуге болады» деп айтқан болатын [5, 30-б].

Қорытынды:

Қорыта айтқанда, қазақ зиялыларының діни дүниетанымынан шыққан туындылары – шығармашылығының жемістері әлі де зор қолданбалы маңызға ие. Абай мен Шәкәрім адамдық болмысымен, еліне қадірлі, сыйлы болған, алған атағымен, естіген өз заманындағы нақағымен де, тартқан азабымен де, кешкен зардабымен де төл тарихымызбен, ұлттық руханиятымыздан бүгінде ешкім бөліп жара алмайды, себебі олар халқымен біте қайнасып кеткен ерен тұлғалар. Даналар танымынан біздің аңғаратынымыз қашанда халқының басына қандай күн тусада, рухани жағынан кемелденуге шақырғандығындығына көзіміз жетеді. Себебі рухы зор халықты ешқандай күш басып ала алмайды, оны көшпенді қазақ халқы тарихтың әр кезінде айқын дәлелдеген. Сондықтан да өз заманының кесек тұлғаларының өзін және олардың қыл қаламынан туындаған шығармаларын, сол шығармалардың өзегіне айналған өміршең идеяларын біз және болашақ ұрпақ қастерлей білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан ұлттық энциклопедия 1-9 том. Алматы: 1998
2. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр — 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Алматы: Атамұра, 2008. – 352б.
3. «Айқын» газеті. 171(2326) 18.09.2013 ж.
4. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам. — Алматы: ҚазМӨГЗИ, 2002. — 173 бет.
5. Бизақов С. Түбі бір түркілер./С.Бизақов. Өнд. 2—бас. — Алматы, 2013. — 288 б.
6. КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ КАЗАХСТАН (қарағанды -2008) Караганда : Изд-во КарГТУ, 2008.
7. Мұхтар Әуезов «Абай жолы» . Алматы: Жазушы, 2002. – 400бет.

БИОГРАФИЧЕСКИЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОДИДАКТИКИ И ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКИХ УМЕНИЙ

Проконина Ж. В.

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Абстракт. В статье рассматривается биографический текст как объект лингводидактики. В результате аспектного анализа и моделирования биографических текстов, а также анализа типичных ошибок, возникающих при чтении текстов-биографий, делается вывод о том, что традиционная система упражнений, направленная на овладение технологией чтения, является недостаточной для рецепции биографических текстов. Восприятию и пониманию структуры биографического текста, содержащего ценностные культуроведческие характеристики, может способствовать алгоритм работы над текстом как реализация инновационной технологии формирования коммуникативной компетенции у студентов-гуманитариев.

Ключевые слова: биографический текст, аспектный анализ, культуроведческие умения, рисунок-опора, технология «Дом для биографического текста».

Изучение биографий великих людей – выдающихся писателей, поэтов и просветителей, является неотъемлемой частью процесса преподавания русского языка для иностранных студентов. Наряду с традиционным подходом, рассматривающим биографический текст как вспомогательный, создающий опору для восприятия художественного произведения [8, с. 122], актуален комплексный подход к пониманию биографического текста [2, с.114-115]. Данный подход предполагает рассмотрение текста-биографии не только как учебного текста, но и как средства постижения иноязычной культуры с целью формирования социокультурной компетенции, позволяющей знакомиться с культурой страны в том виде, в котором она отражена в языке.

Биографический текст как объект лингводидактики может быть квалифицирован как научный текст в профессионально ориентированной сфере будущих гуманитариев. Аспектный анализ биографического текста позволяет определить особенности его структуры и представить его модель как научного учебного текста.

Лингвистический аспект биографического текста. Текст-биография, как правило, имеет повествовательный характер. Повествование имеет свой, отличный от других разновидностей, объект, качественно и количественно меняющийся в рамках временных параметров в своем движении к конечному состоянию. Задача повествования – зафиксировать, представить отдельные этапы (стадии) изменения объекта, которые даются в целостном повествовании в строгой временной последовательности (человеческая жизнь).

Особенности повествования как способа изложения заключаются прежде всего в формальной организации текста. Повествовательные тексты «прозрачны» по композиции, что отражается в характере связей между предложениями, составляющими целое. Одна линия связи – временная (это основа), вторая линия – сквозная тема (S – деятель) и разные обстоятельственные компоненты, прежде всего, локальные. Связность в данном случае более прочная, чем в других способах изложения, так как, кроме тема-рематической цепочки со сквозной темой, здесь еще присутствует связь временная. Такие тексты устойчивы и наглядны, цепная связь активизирует более полное воспроизведение текста. В повествовательных текстах преобладают обстоятельственные предложения, прежде всего времени, места, цели; грамматико-лексические средства связи (союзы, союзные слова, наречия места и времени, относительные местоимения); большое количество анафорических местоимений, синонимических замен, семантических повторов. В текстах этого типа важна роль глагола, особенно его видовременных форм, употребление которых обеспечивает необходимый динамизм, подчеркивает смену событий, состояний.

Существенная психологическая особенность повествования состоит в изложении материала по ближайшим смысловым связям в данной конкретной ситуации, а последовательность определяется фактическим ходом событий.

Прагматический аспект биографического текста. Прагмалингвистика обращается к внеязыковой действительности, процессам коммуникации и ее участникам.

«Тексты-биографии отличаются преимущественно прагматичным способом передачи информации, когда речевая интенция переведена в рационально-логическое, прямое самодостаточное высказывание. Роль адресата сводится к сложению номинативных единиц, включенных в высказывание» [3, с.112]. Для биографических текстов характерна «общность денотата, в качестве которого выступает отдельная личность, имя которой присутствует в коллективном сознании этноса», и единая коммуникативная установка – жизнь и творческая деятельность личности, оценка её творческой деятельности [5, с.8-9].

Прагматичные тексты непосредственно нацелены на сообщение информации, для понимания которой не требуется умозаключения. Среди лингводидактических проблем, относящихся к пониманию прагматических текстов, Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров указывают «объем необходимой информации для усвоения на одно занятие, форму представления этой информации и ее согласование с языковыми возможностями учащихся» [4, с.112].

Культурологический аспект биографического текста. Правильность восприятия текста обеспечивается не только языковыми и графическими единицами, но и общим фондом знаний, т. е. связана с пресуппозицией, с предварительным знанием, дающим возможность адекватно воспринять текст.

Биографический текст позволяет моделировать у обучаемых фоновые знания, составляющие первый уровень модели национального восприятия произведений художественной литературы (проективных текстов) [7, с.122].

Фоновые знания представляют собой знания, характерные для говорящих на данном языке, обеспечивающие речевое общение, в процессе которого эти знания проявляются в виде смысловых ассоциаций и коннотаций [1, с.390]. Среди фоновых знаний мы выделяем социальные – известные всем участникам речевого акта. Фоновые знания предполагают владение фоновой лексикой и лексико-фразеологической сочетаемостью, или валентностью слов. Фоновая лексика несет информацию национального и культуроведческого характера и нуждается в лингвострановедческом комментировании.

Биографии, принадлежащие к национальной культурной парадигме, являются богатейшим источником языковых единиц с национально-культурным компонентом семантики. В центре текста-биографии стоит креативная личность, которая принадлежит истории и культуре этноса, поэтому на текстовом уровне находит свое отражение большой объем реалиеведческой информации. Культурно маркированные лексические понятия и фоны, присутствующие в биографическом тексте, отражают многие национальные и исторические особенности.

Так, например, читая биографию известного белорусского первопечатника Франциска Скорины, учащиеся знакомятся с такими понятиями, как *просветитель, восточные славяне, Великое княжество Литовское, Русское и Жамойтское, Полоцк, Западная Двина, Вильно, Краковский университет, Падуанский университет, Ватикан, Библия, «Псалтырь», «Малая подорожная книжица», орден Франциска Скорины.*

Биографические тексты богаты историзмами, например: *эпоха Возрождения, великий князь, латынь, аристократия, магнат, белорусские магнаты, старобелорусский язык, королевский ученый-ботаник, великокняжеский ловчий, рыцарские занятия, феодальное государство.*

Биографические тексты содержат национальные реалии, например: *жалейка, гусяр, курган, нива, мужик, ночь на Ивана Купалу (Купалье), венки, песняры.*

В процессе работы над текстами учащиеся знакомятся не только с жизнью и творчеством писателей, поэтов и просветителей, но и получают представление об определенных

исторических эпохах, отражающих многие особенности национальной культуры. Так, при чтении биографии замечательного белорусского поэта и дипломата Николая Гусовского учащиеся знакомятся не только с великокняжеской охотой на зубра, со значением образа этого животного в белорусской литературе, но и могут проследить культурные связи между белорусским государством и Европой, в частности, Ватиканом в XV - XVI веках. При знакомстве с биографией Франциска Скорины учащиеся получают представление о белорусском государстве как неотъемлемой части Европы, его экономическом и культурном расцвете, а также о том значительном влиянии, которое оказала Беларусь на историю и культуру восточных славян.

Обращаясь к биографии великого русского писателя XIX века А.С.Пушкина, учащиеся встречаются с такими историзмами, как *дворянин, помещик, царь, самодержавие, придворное общество, декабрист, восстание декабристов, ссылка в Сибирь, крепостной крестьянин, крепостное право, Отечественная война 1812 года, Наполеон, феодально-крепостническая реакция, Царскосельский лицей, Французская буржуазная революция*. В тексте мы комментируем следующие понятия: *имение, пансион при университете, дуэль, чиновник, губернатор, ревизор, тайное революционное общество, ссылка в Сибирь на каторгу*.

В биографических текстах присутствует исторически устоявшаяся социумная оценка ярчайших представителей русской и белорусской литературы (*великий, талантливый, гениальный, замечательный, русский писатель, основоположник русской реалистической литературы, создатель современного литературного языка, солнце русской поэзии, гениальный русский писатель-реалист, один из самых известных писателей мира, мастер короткого рассказа, яркая звезда русской поэзии; славный сын белорусского народа, крупнейший представитель белорусской культуры, создатели современного белорусского литературного языка, песнярь белорусского народа, символ национальной белорусской интеллигенции, гордость белорусской литературы, классик белорусской литературы*).

Психолингвистический аспект биографического текста. Как отмечает В.П.Белянин, «психолингвистический анализ текстов-биографий ученых, историков, экономистов, философов, писателей показал, что они близки по тематике, структуре и языковому наполнению, т.е. созданы по одной модели мыслительного плана и могут быть отнесены к одному типу речевых произведений» [3, с. 18-25].

Согласно психолингвистической модели, предложенной В.П.Беляниным, биографический текст (в нашем исследовании – биография писателя) представляет собой трехуровневое семиотическое образование. Первый уровень – биографический. Он совпадает с логико-фактической цепочкой событий и выделяется из текста очень легко. Биографический уровень отражает реальные события, денотаты и потому первичен по отношению ко всему замыслу. В текстах часто присутствует деление на смысловые части, например, в тексте «**А.С.Пушкин (1799-1837)**»: *Детство поэта. Учеба в лицее, начало творческой деятельности. Петербург. Служба. Южная ссылка. Пушкин в Михайловском. После ссылки. Болдинская осень. Последние годы жизни А.С.Пушкина. Значение творчества А.С.Пушкина. Памятник А.С.Пушкину в Москве* [10, с.25-49].

Второй уровень – творческая деятельность писателя. Этот уровень не имеет фактологической основы, но выводится из анализа произведений автора, его отношения к действительности и отношения читающего к творчеству этого писателя. Большая абстрактность второго уровня текста, его большая семантическая сложность требуют достаточных знаний описываемой невербальной ситуации. Правильное смысловое и языковое выражение явлений этого уровня текста представляет в целом определенную трудность для учащихся, поскольку связано со степенью владения языком не напрямую, а опосредовано знаниями и представлениями студента (*поэт осуждает крепостное право, правдиво изображает русскую действительность, создаёт смелые и сильные характеры, изображает прошлое русского государства, ставит важные для своего времени вопросы; не изменил своим политическим взглядам, верит в победу над самодержавием, отразил целую историческую эпоху, описал широкую картину жизни русского общества 20-х годов XIX века,*

поставил важные социальные проблемы, показал трагическую судьбу прогрессивной дворянской молодёжи, реакционная критика выступала против поэта, выражает уверенность в бессмертии своей поэзии; стремился принести пользу своему народу, попытался издавать книги в России, книги были сожжены религиозными фанатиками, испытывал многочисленные гонения и преследования; воспевал историческое прошлое белорусского народа, утверждал самобытность и полноценность Беларуси, воплощение физической мощи и необычной силы белорусов, достоинство и право участвовать в европейской истории.

Третий уровень представлен компонентами, которые чаще всего встречаются при оценке жизненного и творческого пути писателя, резюмируют его. С позиции лингвистики текста этот уровень представлен компонентами, которые чаще всего обрамляют текст. С психологической точки зрения этот уровень текста является доминантным, с литературоведческой – стилеобразующим. Лежащая в основе текста этого типа психологическая доминанта создает тот эмоциональный контекст, в котором помещается жизнеописание героя. Третий уровень биографического текста – оценочный уровень – наиболее сложен для восприятия.

Коммуникативный аспект биографического текста. Биографический текст относится к информирующим текстам. В их информационном пространстве условно можно выделить три уровня изображения: 1) биографический; 2) хронотоп (панорама общественно-политической жизни, география жизни, человеческое окружение личности); 3) мировоззренческий, включающий в себя оценку результатов деятельности личности. В развертывании биографического текста важную роль играют рематические доминанты: предметная, временная, локальная, причинно-следственная, оценочная.

В реализации целостности и связности текста как конструктивных его признаков, реализующихся в тематическом, концептуальном и модальном аспектах, важную роль играет повторная номинация. Повторная номинация в биографическом тексте не только выполняет текстообразующую функцию, но и формирует оценочный модус данного типа текстов.

Номинативный аспект биографического текста. Как указывалось ранее, биографический текст представляет собой повествование. Этот тип речи характеризует цепная связь между предложениями. Текст передает активную смену событий, поэтапную смену явлений, поэтому в нем преобладают обстоятельство-объектные рематические доминанты.

Функциональный анализ семантической и формальной структуры прагматичных русскоязычных текстов-персоналий [5, с.8] показал, что наиболее актуально значимыми, обеспечивающими прогрессию биографического текста, являются высказывания с координируемыми главными членами (структурная схема N1 – N1). Семантика схемы – «отношение между субъектом и его предметно представленным предикативным признаком» [10, с. 279-280]. Эта общая семантика у разных классов предложений дифференцируется по-разному, в зависимости от лексической семантики имени существительного в сказуемом. Все такие предложения организуются в два больших семантических класса:

1) предложения, в которых признак принадлежит субъекту (носителю), отыскивается в нем либо ему приписывается (*Пушкин – поэт*);

2) предложения, в которых признак не заключен в субъекте, а устанавливается на основании его различных связей и сопоставлений (*Пушкин – это целый мир*; *Янка Купала – это символ белорусской интеллигенции*);

Среди предложений 1-ой группы выделяются четыре семантические структуры:

а) предложения, в которых содержится информация о субъекте (*Николай Гусовский – представитель белорусской культуры*);

б) предложения, в которых осуществляется идентификация (в широком смысле) субъекта с кем-чем –л. (*Зубр в поэме Гусовского – не только зверь-богатырь*);

в) предложения, в которых осуществляется квалифицирующая характеристика субъекта (*Литература – искусство слова*);

г) предложения, в которых определяется назначение субъекта, его функция (*Ефросиния Полоцкая – небесная защитница белорусской земли*).

Предложения типа в) организуются в две тесно связанные (и поэтому не всегда четко разграничиваемые) семантические структуры:

1) предложения, в которых субъект квалифицируется (*Янка Купала и Якуб Колас – классики белорусской литературы; Франциск Скорина – белорусский просветитель, первопечатник*);

2) предложения, в которых содержится основная характеристика или оценка субъекта (*Янка Купала – великий сын белорусского народа, его песня; А.С.Пушкин – великий русский поэт, основоположник русской реалистической литературы*).

«Предложения группы в) – «концептуальные биноминативные конструкции, обладающие квалификативно-оценочным смыслом – в заглавии репрезентируют главный объект изображения, четко формулируют тему текста, эксплицируют его оценочный (аксиологический) модус» [5, с.11]. Расположенные в абсолютном начале текста концептуальные биноминативные конструкции определяют дедуктивный способ изложения и являются внутритекстовым стимулом в развертывании смыслового пространства биографического текста. Как отмечает Е.Г.Воронцова, «будучи синтаксически простыми, данные конструкции являются семантически очень емкими и продуктивными. Передаваемая ими ситуация характеристики зависит от семантики одного из компонентов предложения – имени прилагательного, которое является здесь семантически главным словом (собственно ремой высказывания, его информативным центром), реализующим коммуникативную установку говорящего – прямую оценку субъекта, тогда как последующий текст представляет собой ее развернутое и последовательное обоснование».

Семантика выделения ярко проявляется в предложениях, где присутствует специальный оборот со счетно-местоименным прилагательным *один из* в сочетании с родительным падежом имени. В предложениях этого типа внимание акцентируется на выделении одного субъекта из ряда однородных, близких (*«Евгений Онегин» – одно из лучших произведений поэта; Трагедия «Борис Годунов» – одно из первых реалистических произведений в русской литературе; «Песня про зубра» Николая Гусовского – одно из величайших гуманистических произведений эпохи Возрождения*).

«Формы родительного падежа с предлогом *из* и особенно оборот *один из* сильнее подчеркивают исключительность, значимость характеризуемого объекта, его единственность» [11, с. 68-69]. Круг объектов, на который распространяется прямая оценка, представлен самим писателем, его мировоззрением, творчеством, хронотопом, человеческим окружением.

На лексическом уровне адекватные средства прямой оценки субъекта представлены экспрессивными синонимами-словами *хороший (великий, выдающийся, замечательный, прекрасный)* и *плохой (подлый, гадкий, холодный, самолюбивый)*. Субстантивные средства оценки (согласно классификации, предложенной Е.Г.Воронцовой) могут быть представлены «тематическими микрополями новаторства» (*основатель, основоположник, создатель, первопечатник и др.*), «оценки интеллектуальной деятельности» (*классик, просветитель и др.*).

В синтаксической структуре концептуальных биноминативных конструкций аксиологический потенциал сосредоточен справа в предикативной части, которая содержит основные оценочные ориентиры: знак оценки, уровень оценки и систему аксиологических координат, представляющих собой временные и пространственные пределы, в которых осуществляется ценностное измерение объекта [5, с.14]. Например: *Николай Гусовский – крупнейший представитель белорусской культуры эпохи Возрождения*. Знак оценки и ее уровень соотносится с атрибутивным компонентом *крупнейший*. Система аксиологических координат представлена белорусской культурой (пространственная характеристика) и эпохой Возрождения (время).

Моделирование биографического текста, произведенное на основе аспектного анализа, позволяет обнаружить структурные особенности изучаемого объекта, а именно: 1) структура биографического текста представляет собой многоуровневую организацию; 2) в структуре

текста присутствует оценочный уровень, не выраженный эксплицитно и представляющий большую сложность для восприятия при чтении. В результате анализа ошибок, возникающих при чтении биографических текстов у студентов-гуманитариев начального этапа обучения, нами была разработана следующая типология.

1. Ошибки, возникающие на уровне формирования перцептивных навыков. Не сформирована техника чтения культурно маркированных единиц. География жизни выдающейся личности велика. Учащимся трудно воспринимать и различать графическую форму слов, обозначающих топографические названия, частотность употребления которых невелика. Для устранения данного типа ошибок необходимы упражнения, направленные на формирование навыков соотнесения зрительного образа речевой единицы с её слухоречедвигательным образом и далее с её значением. Подсознательное восприятие и различение графической формы речи формируется на основе многократного повторения речевой единицы изолированно, в словосочетании и предложении.

2. Ошибки, возникающие на уровне формирования лексических навыков. Отсутствует понимание значений слов, составляющих ценностную характеристику субъекта и особенностей лексического фона слова. Отсутствует связь «форма – значение» на лексическом уровне.

Формирование лексических навыков предполагает овладение обучаемым правилами соотнесения конкретной лексической единицы с другими лексическими единицами в тематической и семантической группах, с синонимами и антонимами, чётким определением значения лексической единиц. Необходимо обратить внимание учащихся на понимание употребления 1) экспрессивных синонимов-слов: *хороший, великий, выдающийся, замечательный, прекрасный, крупнейший*; 2) субстантивов, обозначающих а) микрополе новаторства: *основатель, основоположник, создатель, первопечатник*; б) оценку интеллектуальной деятельности: *мыслитель, просветитель, защитник, защитница, гуманист*. в) оценку профессионального совершенства: *классик, мастер, глава, звезда, песня*.

Определенную трудность вызывает у учащихся особенности лексико-фразеологической сочетаемости слов. Применительно к биографическим текстам, говоря о творческой деятельности писателя или просветителя, учащиеся испытывают определенные трудности в выборе прямого объекта при употреблении глаголов: *показывать, изображать, рисовать, воспевать, описывать, отражать, выражать, ставить*. Например: *изображать жизнь (жизнь общества), природу, действительность; выражать мысли и чувства народа, интересы народа, политические взгляды; воспевать любовь, дружбу, радости жизни; описывать характеры и судьбы*.

3. Ошибки, возникающие на уровне формирования грамматических навыков. 1) Отсутствует понимание семантических и структурных особенностей синтаксических конструкций, обладающих кваликативно-оценочным смыслом. Например, сложными для восприятия иностранных учащихся являются такие предложения, как: *А.С.Пушкин – основоположник русской реалистической литературы. Николай Гусовский – крупнейший представитель белорусской культуры эпохи Возрождения. Марина Цветаева – яркая звезда русской поэзии начала 20 века*.

2) Отсутствует связь «форма – значение» на грамматическом уровне. Учащиеся не воспринимают структуру текста, содержащую ценностные ориентиры и уровни.

В результате анализа ошибок, возникающих у студентов при чтении текстов-биографий, нами установлено, что понимание биографического текста происходит только на уровне значений. Что это значит? Читающий может вычленив основные смысловые вехи текста, установить их соотнесённость между собой, передать лишь основное содержание текста, т. е. ответить на вопросы «кто?», «где?», «когда?», «что?» [8, с.202]. Таким образом, учащийся воспринимает лишь то содержание текста, которое, согласно психолингвистической модели биографического текста, предложенной В.П. Беляниным [3, с.18-25], представлено первым уровнем – собственно биографическим. Коммуникативная задача текста как форма существования мотива речевого высказывания, неречевая проблема, возникающая при

необходимости передать или получить информацию [1, с.109], не выполняется. Формирование понимания на уровне смысла текста отсутствует, что обусловлено отсутствием культуроведческих умений. Возникает необходимость разработки механизма (технологии) формирования культуроведческих умений, которые определяются исследователями-методистами как «способность соотносить речевое высказывание с культурным контекстом» [13, с.8]. Данные умения необходимы для формирования коммуникативной компетенции в процессе изучения биографий известных писателей и просветителей, представляющих национальную и мировую культуру.

Обратимся к содержанию понятия *умение (речевое умение)*. В лингводидактике понятие умение квалифицируется как усвоенный субъектом способ выполнения действий, обеспечиваемый совокупностью приобретенных знаний и навыков [1, с.372]. Е.И.Пассов, определяет понятие речевое умение через понятие способность управлять речевой деятельностью в условиях решения коммуникативных задач общения, тем самым акцентируя внимание на функциональной, деятельностной направленности речевого умения [8, с.37].

В результате анализа ошибок, возникающих при чтении биографических текстов, в структуре умения читать нами выделены **культуроведческие умения** как компоненты общего умения читать, включающие лингвокультуроведческие, аксиологические и когнитивно-коммуникативные умения.

Таблица 1 – Культуроведческие умения

Культуроведческие умения	
Лингвокультуроведческие	-умения понимать при чтении биографических текстов культурно-маркированные единицы.
Аксиологические	-умения распознавать ценностные ориентиры в структуре биографических текстов.
Когнитивно-коммуникативные	- умения проявлять интерес и внимание к фактам чужой культуры, что является основой формирования взаимодействия между человеком и миром, отраженным в языке.

С целью развития культуроведческих умений в процессе обучения чтению биографических текстов, а также с учетом специфики структурной организации биографического текста была создана инновационная образная наглядность – рисунок-опора и разработана технология «Дом для биографического текста», с помощью которой обучающимся была предъявлена модель текста-биографии и построен алгоритм её презентации.

Теоретическим основанием для создания технологии «Дом для биографического текста» послужили структура и содержание уровневой модели речевосприятия, особенности функционирования специфических и универсальных навыков и умений в чтении, инновационный подход к их формированию, предполагающий единство функционирования рационального и эмоционального компонентов в процессе обучения иностранному языку.

Ниже мы приводим рисунок-опору к тексту «Николай Гусовский – крупнейший представитель белорусской культуры эпохи Возрождения» (представлена ориентировочная основа деятельности).

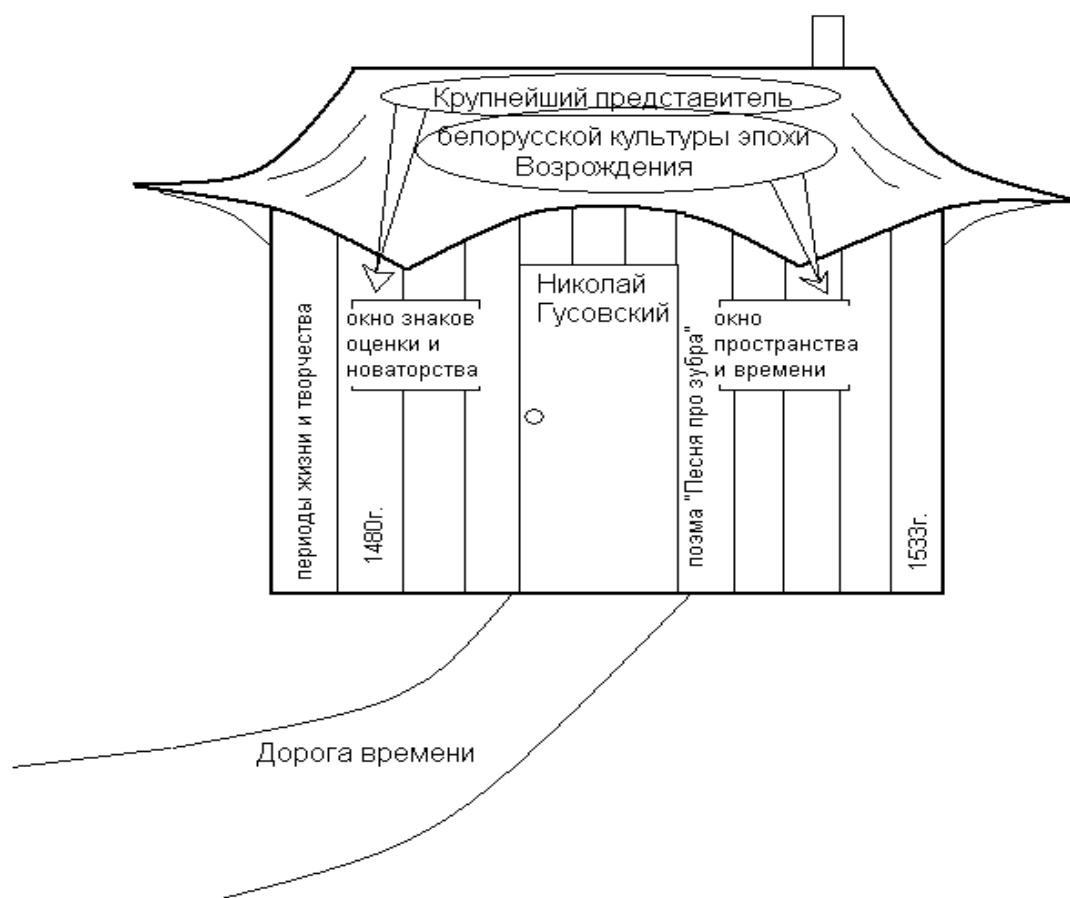

Рисунок 1. Рисунок-опора к тексту «Николай Гусовский – крупнейший представитель белорусской культуры эпохи Возрождения»

Рассмотрим этапы работы над биографическим текстом «**Франциск Скорина – известный белорусский просветитель, гуманист, первопечатник**» по названной технологии на занятиях со студентами гуманитарного профиля начального этапа обучения по разработанному нами алгоритму.

1 этап – подготовительный. Он содержит основные цели и задачи предтекстового этапа работы.

1. Создание необходимого уровня мотивации учащихся. Преподаватель определяет цель урока посредством планирования ситуации: *Сегодня мы будем строить дом для биографического текста. Учащиеся попадают в ситуацию интеллектуального затруднения: Какой дом? Как строить? Как построить дом для текста?* Это помогает сконцентрировать внимание учащихся на начале структурной цепочки деятельности – на мотивационно-побудительной фазе.

2. Подготовка учащихся к восприятию сложных в языковом и речевом отношении и важных по содержанию отдельных моментов текста с помощью семантизации и комментирования следующих слов и словосочетаний: *просветитель, гуманист, первопечатник, восточные славяне, эпоха Возрождения, Польша, Краков, краковский университет, Италия, Падуя, падуанский университет, Чехия, Прага, ученая степень доктора медицины, типография, книгоиздатель, книгоиздательство, библия, ВКЛ, личный врач.*

Преподаватель читает текст, комментирует культуроведческую информацию, семантизирует новые слова, использует перевод новых слов на родной язык. Реализуются прагматический и культурологический аспекты текста. На данном этапе формируются

лингвокультуроведческие умения, т.е умения понимать при чтении биографических текстов культурно-маркированные единицы.

2 этап – текстовый. Подготовка ориентировочной основы деятельности (ООД) с изучаемым объектом: **«строительные блоки» (фундамент дома, его стены, окна оценки и новаторства, пространства и времени).**

1.Фундамент дома. Определяем время жизни выдающейся личности, в каком месте на дороге времени мы будем строить наш дом.

2.Стены дома. Читая текст по абзацам, выделяем основные этапы жизни и творческой деятельности личности, выделяем в абзацах главные предложения, сокращаем информацию (т.к места на доске, отведенного для этих записей, очень мало) и записываем в виде назывного плана. Строительный материал представлен основными этапами жизни Франциска Скорины от рождения до смерти: *6 марта 1486 года; учеба в Западной Европе, 1512 год; Библия на белорусском языке, 1517 год; первая типография на территории ВКЛ, 1520 год; отъезд в Прагу навсегда, 1530 год; последние годы жизни, 1540 год.*

Реализуется лингвистический аспект биографического текста и психолингвистический аспект (первый уровень – биографический).

3.Окно пространства и времени. Возвращаясь к словам и словосочетаниям, записанным на этапе предтекстовой работы, еще раз читая текст, мы выделяем временные и локальные доминанты, которые представлены эпохой, в которую жил Франциск Скорина, географией его жизни: *эпоха Возрождения, Полоцк (ВКЛ), Западная Европа, Польша, Краков, Германия, Италия, Падуя, Чехия, Прага* (временная и локальная доминанты).

4.Окно оценки и новаторства. Возвращаясь к словам и словосочетаниям (этап предтекстовой работы), повторно читая текст, учащиеся выбирают слова и словосочетания из текста, которые характеризуют Франциска Скорину как человека и ученого: *гуманист, просветитель, книгоиздатель, первопечатник, образованный и талантливый человек, медик, ботаник, мыслитель.* Мы выделяем оценочные доминанты (психолингвистический аспект, второй уровень - творческая деятельность личности и коммуникативный аспект).

5. Крыша дома и его дверь. Это своеобразный итог чтения биографического текста. Еще раз читая (просматривая текст), учащиеся самостоятельно (в результате предшествующей работы) приходят к выводу, что на крыше дома должна быть самая важная информация об известной личности. Крыша расположена высоко, она издалека видна на дороге. На ней должно находиться самое информативное предложение, которое раскрывает основное содержание текста. Завершающий этап работы «по строительству дома» – возведение крыши, на которой будет написано: *Франциск Скорина – известный белорусский просветитель, гуманист, первопечатник.* Именно в этом предложении раскрывается основное содержание текста, дается оценка жизненному и творческому пути этого человека. Такие предложения всегда находятся в начале текста (психолингвистический аспект текста, третий уровень – оценка творческого и жизненного пути личности). На данном этапе формируются аксиологические умения, т.е. умения распознавать ценностные ориентиры в структуре биографических текстов.

3 этап – послетекстовый. Этот этап является определяющим в формировании навыков и умений как компонентов общего умения читать тексты, содержащие культуроведческую информацию. Автоматизированность навыков достигается многократным обращением к тексту и образной структуре текста – рисунку-опоре. В процессе действий с образной наглядностью присутствуют следующие стадии формирования фонетических, лексических, грамматических навыков: постановка произношения (восприятие, имитация, осознанное воспроизведение, дифференциация, звуковое/интонационное комбинирование); восприятие слова и осознание его значения «значение-форма», комбинированное употребление слова в различных сочетаниях, употребление слова в различных контекстах; правильное употребление грамматической формы в речи, осознание её значения «значение-форма». Основные качества навыков (автоматизм, безошибочность выполнения, сознательность, низкий уровень напряженности выполнения действия) (13, с.129) достигаются в процессе

анализа созданной преподавателем и учащимися ориентировочной основы деятельности. Учащиеся анализируют рисунок и устно отвечают на следующие вопросы: *Кто такой первопечатник? Скорина был первопечатником? Почему мы называем Скорину первопечатником? Почему слово первопечатник мы поместили в окне знаков оценки и новаторства? Какое значение имела первая напечатанная книга для восточных славян? Почему в окне пространства и времени так много городов и стран? Почему на первом месте в окне пространства и времени находится эпоха Возрождения? Отвечая на вопрос Почему мы с вами читаем (говорим) об этом известном человеке?*, учащиеся анализируют значение биноминативной конструкции *Франциск Скорина – известный белорусский просветитель, гуманист, первопечатник.*

-*Франциск Скорина – белорусский просветитель, потому что ...*

-*Франциск Скорина – гуманист, потому что ...*

-*Франциск Скорина – известный белорусский первопечатник, потому что ...*

Основные качества речевого умения (целенаправленность, динамизм, продуктивность, интегрированность, иерархичность) [8, с.34-35] реализуются в процессе анализа созданной преподавателем и учащимися ориентировочной основы деятельности. Учащиеся аргументируют образную структуру текста и создают вторичный текст по рисунку-опоре.

На третьем этапе формируются когнитивно-коммуникативные умения, т.е. умения проявлять интерес и внимание к фактам чужой культуры, что является основой формирования взаимодействия между человеком и миром, отраженным в языке.

Многokратное возвращение к тексту, к рисунку-опоре способствует установлению прочных ассоциативных связей и формированию культуроведческих умений. Данный алгоритм, включающий этапы развития культуроведческих умений и совокупность операций интегральной технологии, квалифицируются нами как технология формирования коммуникативной компетенции, способствующая более эффективной организации процесса обучения чтению биографических текстов.

Формируя коммуникативную компетенцию у представителей других культур, мы подразумеваем формирование культуроведческих умений, позволяющих учащимся на основании прочитанного текста (биографического, а затем и художественного) оценивать (учиться оценивать) вклад писателя или просветителя в мировую культуру, национальную культуру, интересоваться культурой другой страны, обращать внимание на культуроведческое содержание текста и учиться уважать чужую культуру.

Многoлетняя практика по обучению иностранных учащихся начального этапа в системе профессионально ориентированного обучения показывает, что традиционная система упражнений, направленная на овладение технологией чтения, является недостаточной для рецепции биографических текстов. Восприятию и пониманию структуры биографического текста, содержащего ценностные культуроведческие характеристики, может способствовать алгоритм работы над биографическим текстом как реализация инновационной технологии формирования коммуникативной компетенции у студентов-гуманитариев. Формирование культуроведческих умений через аппарат эмоций и практическую деятельность с изучаемым объектом может помочь избежать ошибок, возникающих при чтении биографического текста и любого другого текста в поликультурном образовательном пространстве.

Список использованных источников

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). СПб.: Златоуст, 1999. С.109; С.390.
2. Базюкина В.А. Биография писателя как источник культурологической информации // Русский язык как иностранный: Теория. Исследования. Практика. Выпуск VI. СПб.: Сударыня, 2003. С.114-115.

3. Белянин В.П. Психолингвистическая модель текста-биографии и методика работы над ним./Русский язык для студентов-иностранцев// Сборник методических статей. М., 1990. С.18-25.
4. Верещагин Е.М., В.Г.Костомаров. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1990. С.112.
5. Воронцова Е.Г. Русскоязычный текст-персоналия (на материале текстов, посвященных Франциску Скорине): автореф...дис. канд. филол. наук. Минск, 2003. С.8-14.
6. Инновационные технологии в обучении языку специальности на начальном этапе (на основе биографических текстов)/Проконина Ж.В.//Материалы XI Конгресса Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы «Мир русского слова и русское слово в мире», Варна, 17-23 сентября 2007 г., том 6 (2), Heron Press, София, 2007. С.367 – 371.
7. Кулибина Н.В. Лингвострановедческая направленность работы над художественным текстом в рамках практического курса русского языка для филологов / Русский язык для иностранцев // Сборник методических статей №24. М.,1987. С.122.
8. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык, 1989. С.34-37; С.202.
9. Русская грамматика: В 2 т. М., 1982.– Т.2. С.279-280.
10. Русский язык как иностранный. Модуль профессионально ориентированного владения языком: профиль: языкознание, литературоведение, журналистика. Введение в литературоведение: учеб.-метод. пособие/сост. Н.П Гринцевич., Д.Ф Клебанов., Ж.В. Проконина. Минск: Изд-во БГУ, 2015. 88с.
11. Савосина Л.М. Синтаксическая парадигма предложения и ее соотнесенность с актуализационной парадигмой // Русский язык за рубежом. 1998. №3. С. 68-69.
12. Технология «Дом для биографического текста» в формировании коммуникативной компетенции будущих филологов/Проконина Ж.В. // Материалы II Междунар. конф., посвященной 55-летию преподавания русского языка в Испании «Русский язык и литература в международном образовательном пространстве: современное состояние и перспективы», Гранада, 8-10 сентября, том II, RUBINOS-1860. S.A.MADRID. Granada, 2010. С.1540-1544.
13. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. пособие для вузов. М.: Высш. шк., 2003. С. 129.

УДК 291.1

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Рысбекова Ш.С.¹, Рысбекова Г.Е.², Атымтаева Б.Е.³

³Д.филол.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, Алматы

²К.п.н., асоц профессор Евразийского технологического университета, Алматы

³Ст. преподаватель Евразийского технологического университета, Алматы

Абстракт. Религиозной идентичности в современном мире актуальна в свете поиска духовной безопасности для индивида. Перманентные кризисные состояния общества ввергают человека в состояние невроза, связанного с неопределенностью будущего, социальной опасностью и социально-экономическими потрясениями. Человек вынужден определять свою социальную роль, создавая некий воображаемый мир вокруг себя. В системе таких проявлений религиозной идентичности «как верующий и неверующий» нужно признать, что современный человек имеет в психической структуре веру, зачастую объяснимую существованием викарной религии. Религиозная идентичность имеет свойство многогранности, где личность имеет право выбора.

Ключевые слова: религия, идентичность, человек, психоаналитик, психоанализ.

Психоаналитический подход в исследовании идентичности явился одним из этапов развития понимания идентичности как таковой и религиозной ее составляющей. Религиозная идентичность также представляет собой психологический феномен, объясняемый посредством понятий «религия» и «идентичность». Одной из основополагающих функций религии является психологическая, которая содействует регуляции психических конфликтов, преодолению страха, противодействию сложным жизненным ситуациям. Во второй половине XX столетия в психологии сложились несколько направлений, которые напрямую связаны с теориями, изучающими теорию личности, и в данных исследованиях затрагивается тема идентичности. Среди них немаловажное значение в изучении религиозной идентичности имеет психоаналитическая теория личности, направленная на анализ глубинных структур подсознания.

В классическом психоанализе отсутствует понятие «идентичность», но при этом используется термин идентификация как одно из центральных в психоанализе. Идентификация как термин «используется для обозначения процессов присвоения человеком социально выработанных знаний, оценочных категорий и норм поведения, иными словами, процессов интрапсихического структурирования» [1, с.66].

Психоаналитический подход, разработанный З. Фрейдом, взаимосвязан с секулярными представлениями о религии, где институт психоанализа выполняет функцию «исповеди». Институт психоанализа снимает конфликт, возникающий между миром и человеком. Существенное отличие состоит в том, что если психоаналитик видит причину конфликта внутри человеческой психики, то есть как субъективную, то для исповедника причина коренится в нарушении универсальных законов духовной жизни. Для верующего человека исповедь есть высокий акт духовного предстояния, где священнослужитель выступает в роли посредника. Как и исповедь, психоанализ призван восстановить утраченную целостность человеческой личности.

Вклад З. Фрейда в развитие теории идентичности «состоит в том, что он расколол картезианскую идентичность на рациональное эго, социальное суперэго и символическую деятельность бессознательного» [2, с.222], показав значение дискурсивных практик (языка) в формировании идентичности: мы нарративно конструируем Я через символический порядок языка и культуры (бессознательное). Согласно исследованиям З. Фрейда, религиозная идентичность заключается в трехуровневой структуре личности, такой как, Я-ОНО-Я-идеал. «Я- идеал соответствует всем требованиям, предъявляемым к высшему началу в человеке» [3, с.860]. Высшим началом структуры религиозной идентичности в данном поле исследования человека выступает Божественное, где человек есть подобие Бога, если исходить из христианства. «Я со своим идеалом вызывает то смиренное религиозное ощущение, на которое опирается страстно верующий... Несогласие между требованиями совести и действиями Я ощущается как чувство вины» [3, с.860]. Чувство вины вызывает в верующем страх и трепет, зов совести через стремление уподоблению Абсолюта. Данная структура личности из вышеуказанных трех составляющих представляет человека в свете множественной идентичности. В понимании З. Фрейда множественная идентичность личности применяется человеком в разных контекстах его социальной и повседневной жизни.

З. Фрейд как основоположник психоанализа задал направление на исследование глубинных пластов человеческого сознания. Введенное им понятие бессознательного включает в себя личностную природу человека. К.Г.Юнг, основываясь на теории З. Фрейда, выдвигает понятие «коллективного бессознательного», содержанием которого, по его мнению, являются архетипы. Архетипы коллективного бессознательного несут в себе информацию, которая включает в себя систему символов и образов прошлого. Религиозная идентичность индивида в своей основе имеет архетипические представления, завуалированные в культурном коде. К.Г. Юнг утверждает, что религиозная функция коллективного бессознательного выражается в понятии нуминозного, где религия

представляет собой особую установку сознания. Религиозный опыт реализуется посредством исполнения ритуалов, которые зафиксированы в кодифицированной форме вероучения. Архетипы коллективного бессознательного в своих образах и символических значениях дают человеку осознание своей религиозной идентичности через отношение к священному. Религиозная идентичность индивида раскрывается через понимание трансцендентного, которая защищает его от внешнего воздействия, невроза и дает посыл к духовному развитию.

Э. Фромм в рамках психоанализа предпринял попытку концептуального изучения религии и идентичности, где рассматриваются их психологические основания. Современная цивилизация, предоставив материальные блага для существования человека, тем не менее, по мнению Фромма, внутренний духовный мир индивида не развивает. Жизнь современного человека характеризуется духовным кризисом, «близким к безумию, – причем, не к средневековой истерии, а скорее, к шизофрении – когда утрачен контакт с внутренней реальностью, а мысль отделилась от аффекта» [4, с.144] Раскрывая деструктивную сущность современного человека, Э. Фромм приходит к заключению, что она появляется в результате социальной дифференциации, дальнейшего развития цивилизации, значимости власти и насилия. Решение данного вопроса видится им в обращении к религии. Душа человека выступает предметом и в философии, и в теологии, где врачевателями могут быть как психоаналитики, так и священнослужители.

Согласно Э. Фромму, религиозный опыт проявляется в двух типах религии: авторитарной и гуманистической. В авторитарном типе религии человеку предоставляется чувство защищенности, социальная закреплённость за определенным сообществом, по принципу соподчинённости его членов. В данном типе религии преобладает всеобщее чувство страдания и вины. В гуманистическом же типе место человека определяется в центре бытия, религиозный опыт которого пронизан любовью и чувством единства. Здесь Бог представлен высоким идеалом и образом, к которому стремится человек. В авторитарном религиозном опыте Бог владеет мыслями и помыслами человека. Основанием гуманистических религий, по мнению Э. Фромма, является само человеческое отношение, измеряемое чувством любви. Целью психоанализа является достижение человеком такого состояния, где отношение к жизни аналогично «религиозному» [4, с.193]. Э. Фромм подчеркивает, что «психоаналитический процесс сам по себе есть поиск истины» [4, с.194]. Надо согласиться с тем, что на фоне кризиса духовных ценностей, активного развития рыночных отношений в обществе, которые меняют образы и идеалы человеческого существования, возвращение религии как духовного феномена дает обретение смысла бытия для человека. В данном русле К.Г. Юнгом отмечено: «В XIX веке проблемой было «Бог умер», в XX – стало «умер человек». В XIX веке бесчеловечность означала жестокость, в XX – она означает шизоидное самоотчуждение» [5, с.94].

Особое внимание Э. Фромм в гуманистическом религиозном опыте уделяется феномену любви, как одной из основных заповедей христианства. Именно невроз как болезнь современного человека может излечиться способностью любить. Потому любовь к Богу, которая зиждется на основе религии и любовь к ближнему как установление гармоничных человеческих взаимоотношений сводят к единому знаменателю цели религии и психоанализа. Э. Фроммом затрагиваются некоторые аспекты в религии такие как семантический, научно-магический, переживание и ритуал. В отношении аспекта переживания, которое понимается как религиозное служение, надо сказать, что оно несет в себе опасность для современного человека. Фромм пишет: «В наибольшей степени религиозной установке угрожает то, что я называю «рыночной ориентацией» современного человека» [4, с.208]. Подобная тенденция в современной культуре несет в себе угасание подлинности и духовности. Психоаналитиком замечено, что религиозный ритуал имеет сходство с состоянием невроза, которое проявляется в иррациональной форме в виде чувств вины и страха. Рациональный ритуал направлен на духовное развитие личности. «Ритуал является символическим выражением мыслей и чувств с помощью действия» [4, с.215]. Семантический аспект религии играет немаловажную роль в процессе формирования религиозной идентичности, так как включает в себя язык символов.

Таким образом, немаловажную роль в представлении религиозной идентичности выполняет институт ритуала. Идентификационное значение ритуала состоит в его повторяемости, знаковости, групповой принадлежности. С одной стороны, ритуалы представляют строго упорядоченные действия, а с другой, прочно связывают символическое с повседневным. Поэтому с древнейших времен ритуалы используются в религиозной практике и являются важным элементом формирования религиозной идентичности. Исследование ритуалов, проведенное Э. Эриксеном, осуществлялось в контексте различных стадий человеческой жизни, где взросление предполагает осознанное включение в свою социальную группу, так и способность противопоставить себя чужому мировоззрению и чужой идеологии. Этот взгляд определил взаимосвязь между ритуалом и идентичностью [6].

Э. Фромм, обращаясь к взаимосвязи религиозных ритуалов и поведения человека, различал, в свою очередь, рациональные и иррациональные ритуалы. Иррациональные ритуалы представляют собой результат сильных аффектов. В качестве примера таких ритуалов можно привести омовение, которое дает попытку избавления от глубокого чувства вины. Рациональный ритуал отличается от иррационального, прежде всего по функции: «он не отвращает подавленные импульсы, но выражает стремления, которые индивид считает ценными. Следовательно, у него нет того навязчиво-вынужденного характера, которым отличается иррациональный ритуал; если последний не выполняется хотя бы раз, подавленное угрожает вырваться, и поэтому любая ошибка порождает сильное беспокойство» [7, с.212].

Антропологическое исследование ритуалов обращено в человеческое прошлое и опирается на этнографические данные, полученные при изучении традиционных обществ. Первые известные истории ритуалы связываются с магическими действиями в тотемизме. При этом появление самого тотемизма объясняется необходимостью обретения чувства единства, коллективизмом первобытного мышления, важным фактором которого была родовая идентификация [8, с.53].

Итак, Э. Фроммом утверждается антропологический ракурс в изучении феномена религии, так как религия и все, что с ней связано в первую очередь это проблема, сокрытая внутри самого человека, а не у Бога. Важность религии им раскрывается в трех функциональных значениях: во-первых, она утешает; во-вторых, побуждает к принятию и действию; в-третьих, дает страдающему чувство облегчения.

Глубинная потребность человека – стремление к уподоблению, поиск объекта поклонения. Индивид не может отождествить себя с каким-то образом, если он не имеет возможности отыскать в социальном окружении нужные объекты для подражания. Потому проблема идентичности играет немаловажную роль в психоанализе. Придя в этот мир, человек вынужден определиться в многовекторной системе координат: пол, возраст, социальная роль, общественный статус, религия. По мнению З. Фрейда, «Я» предстает как сумма идентификаций с воображаемыми другими. Согласно З. Фрейду, человек живет в иллюзорном образе и создает фиктивный мир вокруг себя. В современном психоанализе понятие идентичности включает в себя свойство децентрации. Б.Г. Нуржанов отмечает: «это понятие идентичности как результата темы-и-вариации децентрирует индивида отчетливо постмодерновым, металитературным образом. Ты выдуман (age you ficted) и я выдуман, как персонажи в постмодерновом романе. Самая личная, центральная вещь во мне, моя идентичность, находится не во мне, а моем взаимодействии со мной, или расколотом Мне» [2, с.228]. Задача аналитика – вернуть человека к реальности, поскольку невротик «адаптировался» с действительностью, он погружен в мир иллюзий, не способен мыслить и чувствовать адекватно.

Конечно, любые модели религиозного познания всегда останутся только моделями. Универсальной системы, в которой можно было бы описать формирование религиозного самосознания чувства религиозной принадлежности, не может быть создано уже потому, что речь идет о трансцендентном. Каждый человек, несмотря на стандартизированные религиозные каноны и догмы, формирует собственное отношение к религии. В контексте разных жизненных ситуаций, в зависимости от возраста и разных социально-экономических

условий, он приобретает свой определенный религиозный опыт.

Здесь мы можем наблюдать такое свойство идентичности как ее динамичность, тем самым, вероятность ее изменения и состояние ее незавершенности позволяют свершать открытые интеракции перехода идентичностей. Тем не менее, такой переход из одной идентичности в другую сдерживается константами, сформированными в коллективной идентичности, которые обеспечивают социальную и психологическую устойчивость индивида. Закрепленные в определенной степени нормы, религиозные предписания в сознании личности обуславливают значимость религиозной идентичности среди других, что вкуче имеет влияние на мотивацию действий и исполнение религиозных практик. Безусловно, религиозная идентичность, будучи основополагающей в системе других мировоззренческих установок влияет на выбор социального поведения в системе жизненных координат. Религиозная идентичность, являясь частью общекультурной идентичности, детерминирует для индивида исполнение внешних проявлений религиозности в контексте религиозной традиции.

Представители психоанализа в контексте проблемы религиозной идентичности рассматривали природу религиозного сознания. В современном психоанализе прежнее классическое понятие идентичности как стабильной формации уступает место новому пониманию идентичности как результата интеракции. Проблема религиозной идентичности в современном мире актуальна в свете поиска духовной безопасности для индивида. Перманентные кризисные состояния общества ввергают человека в состояние невроза, связанного с неопределенностью будущего, социальной опасностью и социально-экономическими потрясениями. Человек вынужден определять свою социальную роль, создавая некий воображаемый мир вокруг себя. В системе таких проявлений религиозной идентичности «как верующий и неверующий» нужно признать, что современный человек имеет в психической структуре веру, зачастую объяснимую существованием викарной религии. Религиозная идентичность имеет свойство многогранности, где личность имеет право выбора. Человек, формируя свою религиозную идентичность, влияет на идентичность другого, здесь наиболее важным является то, что, развивая свой духовный потенциал, он должен сохранить собственную идентичность и не разрушить идентичность другого.

Список использованных источников

1. Гуревич П.С., Спирова Э.М. Идентичность как социальный и антропологический феномен. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2015. – 368 с.
2. Ержанова А., Нуржанов Б. Культура, коммуникации, медиа: Монография. – Алматы, 2011. – 256 с.
3. Фрейд З. Я и Оно сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2015. – 864с.
4. Сумерки богов. Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж. П. Сартр / пер. с англ. В. А. Яковлева. – Москва: Политиздат, 1990. – 415 с.
5. Юнг К. Бог и бессознательное. – Москва: АСТ ltd, 1998. – 480 с.
6. Kabidenova Zh.D., Рысбекова Ш.С. The ritual and the construction of religious identity // Вестник КазНУ. Серия философия, культурология, политология. – 2016. - №2 (55). – с. 155-158.
7. Аристотель О душе. – СПб.: Питер, 2002. – 224 с.
8. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.

МӘДЕНИ ЖАДЫНЫҢ АРХЕТИПТЕРІ

Сапарғалиева С.Ж., Усенбаева Н.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
Астана, Қазақстан

Абстракт. Жұмыстың мақсаты - «мәдени жады» және «архетип» ұғымдарын анықтау, сондай-ақ архетипті мәдени жадының мазмұнын беру әдісі ретінде қарау. Мақсат - архетип феноменін зерттеуге және оның мәдени жады мазмұнын кең тарауына байланысты. Мақалада «жады» ұғымының мазмұны ашылып, архетип феноменінің (құбылыстың) тарихы зерттелді. Зерттелген дереккөздер негізінде тарихи жады, әлеуметтік жады және мәдени жады сияқты жадылардың анықтамалары берілген. Сонымен қатар, архетип феномені зерттеліп, К.Юнгтың еңбектеріне негізделген адам психикасының негізгі архетип түрлері ұсынылған. Қоғамның мәдени тәжірибесін беру үшін қызмет ететін мәдени архитектуртің тұжырымдамасы қарастырылады.

Кілт сөздер: архетип, мәдени жады, сәйкестік, ұжымдық жады, жеке жады, сәйкестендіру, мәдени архетип, әлеуметтік жады.

CULTURAL MEMORY ARCHETYPES

Abstract. The purpose of the work is to identify the notions of "cultural memory" and "archetype" as well as the way to impart content to the archetypal cultural memory. The goal is to explore the archetype phenomenon and to expand the content of its cultural memory. In the article the content of "memory" is disclosed and the history of archetype phenomenon has been studied. Based on the sources examined are definitions of memory, such as historical memory, social memory, and cultural memory. In addition, the archetype phenomenon has been studied and the basic archetypal types of human psyche based on K. Yong's works are presented. The concept of cultural architecture, which serves to provide the cultural experience of the society, is considered.

Keywords: archetype; cultural memory; identity; collective memory; individual memory; identification; cultural archetype; social memory.

Қазіргі уақытта мәдени жады мәселесі өте өзекті болып отыр. Көптеген зерттеушілердің назарын аударып келді. Дегенмен толық ашылмаған, зерттеуді талап ететін тақырыптардың бірі. Бір қарағанда жады еш әрекетсіз, өткен шақта бөгіліп қалған, дәл сол уақытта болып, сол уақытта аяқталған естелік сияқты болып көрінеді. Ал, тереңірек қарастырсақ, жадының қарқындылығын байқаймыз. Жады үш уақыт кезеңін байланыстырады: осы шақта болған, өткен шаққа қатысты бірақ әрқашан болашаққа ұмтылады. Жады әрдайым жеке тұлға ретінде де, тұтастай алғанда қоғамның өмірінде маңызды болған. Өткен, қазіргі және келешектегі байланыс пен сабақтастықты табу, бұл адам мен қоғамның және жеке адамның сәйкестілігін қалыптастырудың маңызды құралы. Адам мен қоғамның естелігі мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарын сақтаушы болып табылады. XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы үдерістер мәдени жады тақырыбына байланысты жаңа зерттеу парадигмасын қалыптастырды. Мәдени жадыны зерделеудің өзектілігі Э.Дюркгейм мен М.Хальбвакстың шығармаларынан бастап, әлемдік ғылымда қалыптасты және 1980 жылдары Батыстың нақты бағыты «memory studies» терминімен белгілі болды. Бұл бағытта бірқатар әлеуметтік және гуманитарлық мамандықтардың өкілдері: мәдениеттану, антропология, философия, тарих, әлеуметтану және басқалар айналысты. Кейінгі онжылдықтарда мәдени жадыны зерттеу барысында қалыптасқан құбылыстар мен процестердің пәнаралық бағыты белгілі бір теориялық және әдістемелік деңгейге жетті. Зерттеудің негізгі объектілері ұжымдық естеліктердің әртүрлі

түрлері болды. Жиырмасыншы ғасырдың соңында жүріп жатқан жаһандық үдерістер әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың тұтас кешеніне әкелетін мәдени жадыны сақтау мен түсіндіру мәселелерін тудырды.

Архетип (грек, arche-бастау, tupos- бейне) - алғашқы үлгі, түпнұсқа. Мәдени архетиптер-мәдени түпнұсқалар, адам және оның табиғат пен қоғамдағы орны жөніндегі түсінік-рәміздер, тарихтың қойнауынан бастау алып, қазіргі мәдениеттің нормалық-құндылық кеңістігінде өз маңызы мен мағынасын жоғалтпаған және бүгінгі адамдардың әрекеттеріне жалпы жоба беретін баптық-құндылық бағдарлар. Архетип туралы ілімдер К.Юнгтің «аналитикалықпсихологиясында», Выготскийдің «мәдени-тарихи теориясында», Дж. Кулидің «Рәміздік интеракционизмінде» және мәдениетті құндылық-рәміздік жүйе мен адамдар тіршілігінің рухани интенциясы деген түсініктерде жан-жақты дамытылды. К.Юнгтің аналитикалық психологияда архетип ескі сананың құрылымдарында «құжымдық бейсаналық» түпнұсқалар ретінде сақталды. Мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын қауымдық тылсымдағы архетиптер құрастырады. Оларға адамның рухани өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар қисыны жатады. Осының негізінде адамда «мендік» сезім, этноста ортақ уақыттық-кеңістік өрісі пайда болады. Әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралады. Мысалы, Қазақстанда соңғы жылдары мәдениет пен өнердің әр саласындағы «ұлттық негіздерді жаңғырту» идеясы осымен тұстас.

Естелік немесе жады кез-келген қоғам мен әлеуметтік топтардың өмірінде, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени сәйкестікті дамытуда маңызды рөл атқарады.

Есте сақтау - бұл өзгеріс ресурсы - ол адамдардың нақты әрекеттері үшін жаңа шеңберлерді құруға, өткеннің құндылықтары мен көзқарастарын қайта айқындауға қабілетті. Әрбір қоғамда және әрбір елде ұжымдық және әлеуметтік жады аға буыннан жас ұрпаққа әртүрлі арналар арқылы (әдебиеттер, бұқаралық ақпарат құралдары, ескерткіштер және естелік ритуалдары, архетиптер, мифтер және т.б.) беріледі. Олар мәдени сәйкестіктер мен құндылықтар жүйесіне ықпал етеді, сондай-ақ олар осы жадыны экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрғыда инвестициялауға ұмтылады.

XX ғасырдың бірінші жартысында «ұжымдық жады» теориясының негізін қалаушы, француз философы, әлеуметтанушы, әлеуметтік психолог, Дюркгейм әлеуметтік мектебінің өкілі М.Хальбвакс пен 1920 жылдары жұмыс жасаған, «әлеуметтік жады» теориясын ұсынған неміс тарихшысы Аби Варбург мәдениет саласына биологиялық білімнен «білім», «жады» айқындалып, үздіксіз тасымалданатынын негіздеп берді.

1992 жылы Египетолог Я.Асманн мәдениет пен естеліктер арасындағы байланыс туралы ой-пікірлерін жариялады, бұл ежелгі мәдениеттердің материалдары (Египет, еврей, грек) бойынша дамытылған жады, осылайша қоғамның мәдени ерекшелігін қалыптастыратын жадыда М. Хальбак пен А.Варбургтың ойларын дамытты. Я.Асманн үш нысанның өзара байланысын қарастырды: өткенді еске түсірудің мәдени тәжірибесі; саяси қиял, саяси идентификацияны құрайтын; мәдени сабақтастық, мәдени дәстүрлер түрінде оралады. Асманнның пікірінше, «мәдениет - бұл оның сәйкестілігін (идентичность) сақтайтын және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін қоғамның объективті жады. Қоғамның формалары - бұл сәйкестікті сақтау үшін қажетті ақпаратты беру және осындай ақпаратты беруде қамқорлық жасайтын институттар, мәдениеттің ерекшелігі мен бірегей стилін көрсетеді» [1].

Қазіргі таңда Д. Лоунталь, И.Савельев және А.В.Полетаев, П.Стомпка, С.В. Лури, Асманндар және басқа да авторлар осы проблемамен айналысуда.

1925 жылы әлеуметтанушы М.Хальбвакстың «Коллективная память» кітабы шыққанға дейін көп уақыт бойы жады жеке құбылыс болып келді. М.Хальбвакстың еңбектері жаңа бағытқа яғни әлеуметтік жадыны зерттеуге бастау болды. Оның түсінігінше жады адамда тек әлеуметтену процесінде пайда болатын жанама әлеуметтік процесс. М.Хальбвакстың көзқарасы бойынша, жалғыздықта өмір сүрген жеке тұлға адамның өзіндік жадына ие бола алмайды, тек жеке тәжірибесінің оқиғалары туралы көп немесе аз уақытты есте сақтайды. М. Хальбвакстың идеясының пайда болуынан бастап, соған жақын түсініктегі басқа да көптеген

концепциялары пайда болды: әлеуметтік жады, мәдени жады, жады тарихы, ұжымдық жады. Авторлар негізгі тұжырымдамаларына салыстырмалы талдау жасамағандықтан, кейінгі эмпирикалық зерттеулердің мазмұнына жақындаған және оны әлеуметтік, ұжымдық және соған ұқсас жады түрлеріне синоним ретінде қолданатын «мәдени жады» термині қарастыған.

Бүгінде мәдени жадыларды зерделеу әдіснамалық негізде өте әртүрлі. Біздің зерттеудің мақсаттарына қатысты бірнеше негізгі идеяны анықтауға болады. Біріншіден, мәдени жады екі өзара байланысты деңгейде (жеке және ұжымдық, олар «тасымалдаушылар» арқылы ерекшеленеді. Бірінші жағдайда - бұл жеке тұлғалар мен адамдар арасындағы қатынастар, екіншісінде - әлеуметтік институттар, тәжірибелер және топтық қатынастар [10].

Екіншіден, мәдени жады тарихтан ажырата білу керек, оған мотивациялық және эмоционалдық факторлар айтарлықтай көп әсер етеді, ол шешім қабылдауда және топтардың мінез-құлқына белсенді қатысады [5].

Үшіншіден, мәдени жады мән мен нарративтерден қалыптасады. Бірақ бұл топтағы барлық адамдар осы «нарративтік мәтіндердегі» білімге ие емес. Мәдени жады топ мүшелерінің арасында тең бөлінбеуі мүмкін. Топтың барлық мүшелерінің жадылары бірдей болған кезде қарапайым бөліну параметрі «біртекті» болып табылады. Дегенмен, топтағы әртүрлі мүшелер (топтың тарихынан әртүрлі сәттерді есте сақтайды және олар бір-бірін толықтырады) және топтағы естеліктердің таралуы туралы «дау» (Wertsch, 2002) болуы мүмкін.

Төртіншіден, мәдени жады – бұрынғы естеліктерді сақтап қалу ғана емес, оны іріктеп, дұрыс жеткізу және үнемі қайта жаңғырту оның ішінде еске түсіру мен естен шығару бар. [9]. Ол өткенді және болашақты бірыңғай бейнені біріктіруге мүмкіндік береді. Жадының мазмұны сақталуы немесе ұмытылып кетуі, бейсаналық тұрғыда бұрмалануы немесе бөлінуі мүмкін. Ұзақ уақыт бойы естеліктер беймәлім болуы мүмкін, содан кейін қайтадан еске оралады [3]. Әр түрлі жас ерекшеліктердің этаптарында жадының тығыздығы әр түрлі болатынын ескере кеткен жөн. Зерттеушілердің пікірінше, жастық шақ жады тығыздығының жоғарғы фазасын көрсетеді. Жастық шақ- адам баласының белгілі бір кезеңі, ол алғаш рет болған түрлі оқиғаларға толы, сондықтан олар үшін өте маңызды және олардың естеліктері көптеген жылдар бойы есте сақталады. Сонымен қатар, егде жастағы адамдардың жастық шақ туралы естеліктері ескіргенде сезімталдық және еске алу жұмысы едәуір нашарласа да, соңғы оқиғаларға қарағанда жарқын болады. Бірақ мұндай процестер тыныш өмір сүрген «қарапайым» адамның жағдайын жақсы сипаттайды. Егер адам өмір сүретін қоғамның әдеттегі құрылымына, мысалы, соғысқа, геноцидке, депортацияға сай болмайтын болса, жағдай мүлде өзгеше болады [6]. Бұл жағдайда, сол кезде адам қанша жаста болғанына қарамастан, осындай оқиғалар есінде жеткілікті жақсы сақталады.

А. Эрл өткен оқиғаларды еске түсіруде есте қалған нәрселерді (деректерді, фактілерді) ғана емес, сонымен қатар оны қалай еске түсіруді де маңызды деп санайды. Осылайша, түрлі жад режимдері болуы мүмкін. Мысалы, Екінші Дүниежүзілік соғысты отбасы тарихы (отбасы мүшелері әскери іс-қимылға қатысушы) ретінде жараланған тәжірибе (соғыс қасіреттері, жарылыстар, қиратулар, құрбандар) бөлігі ретінде саяси тарихтың (20-шы ғасыр апаты) бөлігі ретінде еске түсіруге болады. [10] Оқиғалар туралы ақпарат берудің рөлі ауызша отбасылық әңгімелерде ақпарат беру және оның балаларды тәрбиелеу стиліне, отбасылық өмір салтына және осы маңызды оқиғаларды бастан кешірген отбасы мүшелерінің қарым-қатынасына әсер ететін жағдайда ерекше назар аударады. Бұл отбасылық сәйкестікті қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдениетіне кіріспе, маңызды тарихи оқиғалардың тәжірибесі. Мәдени жадының динамикасын айтатын болсақ, М.Хальбвакстың мәдени жады бір ұрпақтан келесі ұрпаққа емес атадан балаға ата анаға тоқтамай өтуін еске түсіру қызықты. Бала ата әжесімен байланыста болу арқылы, олардан ертеректегі естеліктерінен хабардар болады.

Мәдени жады - бұл өткенге қатысты жалпы көріністің белгілі бір құрылымы, ол белгілі топтардың мифтер, дәстүрлер мен естеліктердегі көрінісі арқылы қабылдауы. Мәдени

жадының маңызды бөлігі әлеуметтік топтың өмірінен қайғылы оқиғалармен сипатталады, олардың естелігі ұрпақтан ұрпаққа беріліп, әлеуметтік сәйкестілікке әсер етеді.

Мәдени жады өте қарқынды: ол қоғамның қажеттіліктеріне байланысты әртүрлі факторлардың ықпалымен өзгеруі мүмкін. Кейбір естеліктер жандануы мүмкін, басқалары ұмытылып кетуі мүмкін (ұжымдық амнезия). Мәдени жад - бұл тәжірибе мен өткен кезеңдер туралы ақпарат берудің негізгі арналарының бірі ғана емес, сонымен қатар жеке, әлеуметтік топ пен жалпы қоғамның өзін-өзі тануының маңызды құрамдас бөлігі. Мәдени кезеңнің ортақ бейнесін қалпына келтіру қазіргі кезең мен болашақта әлеуметтік топтардың құрылуында айрықша маңызы бар жады түрі болып табылады [7]. Әртүрлі мәдени стереотиптер, рәміздер, мифтер түрінде мәдени жадыда жазылған оқиғалардың суреттері жеке және әлеуметтік топқа әлемде және нақты жағдайларда бағыттауға мүмкіндік беретін түсіндірме модельдер ретінде әрекет етеді.

Зерттеушілердің айтуы бойынша, мәдени жады мәдениет, таным және сәйкестік арасындағы динамикалық өзара әрекеттестіктің негізі болып табылады [8]. Сонымен қатар, естеліктер топ мүшелеріне арналған жалпы мәнге сәйкес таңдалып, оның болашақта қалыптасуын анықтайды. Тиісінше, мәдени жады топтың өзін-өзі анықтауының негізі және оның мүшелерінің арасындағы байланыс болып табылады.

Қоғамның мәдени және тарихи мұрасына және оның түрлі салаларында – әдет ғұрыптарында, тұрмыс-тіршілікте, мәдениет, дәстүрлер мен салт-жоралар негізінде көріне бастады. Мәдени-тарихи жады түсінігі кейінірек пайда болды және біраз уақытқа дейін көптеген ғалымдар мен зерттеушілер тарихи-мәдени жадының анықтамасын дәлелдеуге тырысты. Сонымен, тарихи жадыдан түсінетініміз жеке және ұжымдық жады (әлеуметтік жады), тарихи өткенді еске түсіру немесе керісінше, оның символикасын қайта жаңғырту. Тарихи жады - бұл тәжірибе мен өтпелі кезең туралы ақпарат берудің негізгі арналарының бірі ғана емес, сонымен бірге жеке адамның, әлеуметтік топтың және жалпы қоғамның өзін-өзі тануының маңызды құрамдас бөлігі.

Мәдени жады, салт-жоралардың қалыптасуында, әртүрлі мемориалдық белгілер: ескерткіштерде, түрлі рәсімдерде, жазбаша немесе кескінделген ескерткіштерде, сондай ақ, дәстүрлі түрде сақталған жеке тұлғалар мен топтардың тәжірибесінен тыс мәдени мәнер трансформациясының және актуализациясының арнайы символдық нысаны ретінде қарастырылды. Көптеген зерттеушілер, оның ішінде М.Хальбвакс француз философы, әлеуметтанушы, әлеуметтік психолог, Дюркхейм социологиялық мектебінің өкілі, тарихи ұжымдық жадыдағы ғылыми зерттеулердің негізін қалаушы.

Ол «әлеуметтік жадЫ» концепциясын – көпсалалы, яғни, түрлі дисциплиналар бойынша қарастырылып ұрпақтан ұрпаққа берілетін құбылыс ретінде қарастырған. Швейцариялық психиатр К.Юнг еске түсірудің ең маңызды қасиеттерінің бірі - «бейсаналық мазмұнды көбейту және субстратқа ұшыраған заттармен байланыста болу қабілеті» деп атап өтті. [9]

Зерттеуші Д.Оликтің пікірі бойынша, мәдениет пен жадының деңгейлерін саралау маңызды бір жағынан жеке және ұжымдық немесе когнитивтік деңгейді екінші жағынан әлеуметтік және материалдық деңгейлерін ажырату маңызды. Себебі «мұнда мәдениеттің бір-бірінен ерекше концепциялары қатыстырылады, оның бірі мәдениетті адамзат ой өрісінің субъективті категориясы ретінде қарастырса, екіншісі, қоғамдық рәміздердің үлгісі ретінде қарастырады» [12]

Архетип тұжырымдамасы психологияның негізін қалаушы К.Юнгтың тарапынан мұқият зерттеліп ғылымға енгізілді. К.Юнг өзінің пациенттерін зерттеу барысында олардың бейсаналық тұрғыда түс көруін, галлюцинацияларын, пациенттердің суреттеріндегі көптеген ескі символдар, фигуралар және образдарды табу арқылы архетиптердің бар екеніне көз жеткізді. «Архетип – биологиядағы «мінез-құлықтың үлгісіне» (pattern of behavior) ұқсас, пайымдауға қабілетсіз гипотетикалық образ» болып табылады. [7] Осыған сүйене отырып, Юнг адамның сана-сезімінен және жеке бейсаналықтан басқа адамның психикалық құрылымында ұжымдық бейсаналықтың бар екенін анықтады. Ол жинақталған тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа көшіру мүмкіндігіне ие және архетип түрінде өзін танытуға мүмкіндік

беретін - инстинктивтік мінез-құлықтың белгілі бір үлгілерін ұсынды. Адамдар айналадағы шындықты қабылдауда және адамның өміріндегі белгілі бір оқиғаларға қатысты реакцияларына жауапты деп тұжырымдайды. «Архетиптер өте көп, өйткені өмірлік жағдайлар қалыпты, ал өмірде архетипке сәйкес келетін жағдай болса, архетиптер өте белсенді болады және инстинктивтік реакция секілді, ақыл мен ерік-жігерден басым болады...»[7]

Юнгтің айтуы бойынша, адамның санасында төрт негізгі архетип бар: Мен (Мен), Адам (персона), Анима / Анимус және Көлеңке. Адам мінез-құлықтың белгілі бір үлгісін көрсетеді. Адамның өзіне қатысты басқа адамдардан күтілетін талаптарды қанағаттандыру үшін атқаратын әлеуметтік рөлін білдіреді. Бұл адамның шынайы келбетімен сәйкес келмейтін, қоғам қабылдаған «қоғамдық бейне» («маска») деп аталады. «Адам - ұжымдық жанның маскасы ғана, сол маска арқылы даралықты сылтауратады, яғни өзіне және өзгелерге өзінің даралығын сендіруге тырысады, сонда ол жай ғана ұжымдық жан арқылы даралылықтың рөлін ойнайды. [7]

Anima және Animus архетиптері жеке тұлғаның қарсы жыныстағы сипаттамаларын көрсетеді және жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуына түбегейлі негіз болады. (Анима еркек сипатындағы әйелдің (feminine) мінез құлқының қалыптасуы, Анимус – әйел сипатындағы еркектің (masculine) мінез құлқының қалыптасуы.) «Бұл екі архетиптің негізгі функциясы Жеке сана мен ұжымдық бейсана арасында қарым-қатынас орнатуы»[7].

Көлеңке – жеке тұлғадағы «жануарлар инстинктірін» және қолайсыздықтың жиынтығы сонмен қатар, құмарлық пен адамгершілікке жат қылықтар, кенеттен пайда болатын ойлар мен шығармашылықтың белең алуын көрсетеді. К. Юнгтің пікірінше, көлеңке - адам өмірінің төменгі нысандарын мұра етіп, адам психикасының бейсаналық деңгейінде жеке тұлғаны қалыптастыруға негіз болатын жеке тұлғаның екінші жағы. К.Юнгтың пікірінше «Өзді-өзділік» ең маңызды архетип болып табылады. Өйткені адам психикасының тұтастығына жауапты, оның ішінде саналы және бейсаналық аспектілерін қоса, адамға «Мен» қабылдаудың тұтастығына қол жеткізуге көмектеседі (жалғыз, бірегей және интегралды жеке адам болу, Юнгтің айтуынша, өмірдің түпкі мақсаты) - индивидуация процессі. «Индивидуация» дегеніміз - жеке тұлғаның қалыптасуы және жеке тұлға болудың негізінде біз өзіміздің ішкі жан дүниемізді, толықтай және теңдесі жоқ бірегейлігімізді түсінеміз. Осыған байланысты «индивидуация» «өзін-өзі қалыптастыру» немесе «өзін-өзі таныту» деп аударуға болады. [7]

Мәдени жадтың архетиптері туралы немесе мәдени архетиптер деп аталатындар туралы айтатын болсақ, мұндай архетиптердің қалыптасуы тек бір адамның немесе белгілі бір қоғамның мәдениет деңгейінде ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің деңгейінде орын алады. Әрбір мәдениетте тек оған ғана тән қасиеттер, мінез-құлқы, сипаты, жұртшылықтың дүниетанымы және тарихи оқиғалардың әсері басым.

Мәдени архетиптер белгілі бір рәміздер мен нысандар арқылы беріледі - мифологиялық кескіндер, діни ілімдер, салт-жоралар, ұлттық идеалдар, мінез-құлық үлгілері және т.б. [2] Сонымен қатар, мәдени жадының архетиптері қоғам үшін рухани өмір үлгісін қалыптастырады, ал архетиптердің мұндай дамуы тек өткенге ғана емес, сонымен бірге қоғамның болашағы үшін алғышарт бола алады, өйткені мәдени архетиптер өткен тәжірибені ғана емес, сондай-ақ ұмтылыстар мен мақсаттардың іске асуына әсер етеді және болашақ өмірге үміт береді. [9]

Қорыта айтқанда кез келген қоғам архетипикалық болып келеді, себебі кез келген қоғамның мәдениеті архетипикалық. Мәдениет – жинақталған тәжірибені, бірегей білімді, ел тарихы мен дамуындағы маңызды оқиғаларды еске сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу тәсілі ретінде қызмет етеді. Мәдени жады белгілі бір адамның өмірінде сияқты бүкіл халықтың өмірінде де маңызды рөл атқарады. Өйткені ол- адамдар мен қоғамды тануға немесе анықтауға мүмкіндік береді. Жады әртүрлі жолмен берілуі мүмкін, оның біреуі адамның психикасына салынған мінез-құлқының белгілі бір үлгісін білдіретін, қоғамның мәдени тәжірибесін сақтай отырып, адамзаттың жалпы мәдени дамуының үздіксіз дамуы мен бірлігін қамтамасыз ететін архетип болып табылады.

Жалпы, адамзатқа мәдени жадының маңыздылығы өте зор. Қоғам, болашақты ойламай, өткенді ұмытуға тырысты. Нәтижесінде бүгінгі күнде біз еліміздің, әлем және қаланың саяси өмірінің жоғалып бара жатқан субъектілері болып барамыз. Өз мәдениетін ұмыту нақты мәдениетті ұмытуға ғана емес, тұтас бір ұлтпен қоса өзінді ұмытуға әкеліп соғады. Жалпы, біздің генетикалық жадымыз мәдениетіміздің ұмытылуына жол бермейді; біздің күнделікті өмірімізге еніп, пұтқа табынушылық заманнан сақталған элементтерді, мерекелерімізді сақтап, біздің тарихымыздағы қасиетті күндерді, сәулет өнеріміз бен ескерткіштерімізді, дәстүрімізді ұмытпауға септігін тигізетін, біздің қаланы қабылдауымыз үшін көрнекі құрал ретінде қызмет етеді, бұның барлығы осы фактілерді байланыстыратын мәдени жады арқылы өзін-өзі тануға көмектеседі. Мәдени жады адамды тәрбиелеп қана қоймай, адамда тарих бойы қалыптасқан адамгершілікті сақтауға үлкен ықпал жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянской культуры, 2007. 368 с.
2. Лойко О.Т. Онтология социальной памяти. Автореф.дис....д-ра философ.наук. Красноярск. 35 с.
3. Нора П. Места памяти. Проблематика мест памяти. СПб.: Изд-во СПб.ун-та, 1999. 369 с.
4. Фуко М. Рождение клиники. М.: Смысл, 2008. 327 с.
5. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство, 2007. 348 с.
6. Эткинд А. *Кривое горе: память о непогребенных*. – Москва : Новое литературное обозрение, 2016.
7. Юнг К. Архетип и символ. М.: Ренессанс, 1991. 221 с.
8. Assman A. *Individual and Collective*. Oxford: Oxford UP, 2009. 312 p.
9. Cabecinhas, R., & Abadia, L. (2013) *Narratives and social memory: theoretical and methodological approaches*. Braga, University of Minho.
10. Erll A. *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2010. 482 p.
11. Jung K. *The archetypes and The Collective Unconscious*. Princeton: Bollingen, 2012. 368 p.
12. Myszal B. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press, 2014. 312 p.
13. Olick J. *The Collective Memory Reader*. NY: Oxford University Press, 2011. 275 p.
14. Olick J. *States of Memory: Continuities, Conflicts and Transformations in National Retrospection*. NY: Duke University Press, 2013. 246 p.
15. Ricoeur P. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 625p.
16. Smith M. *Issues in Cultural Tourism Studies*. London: Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, 2011. 195 p.

УДК 911

К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И АНАЛИЗА ТРАДИЦИОННОЙ СТРУКТУРЫ СОЦИУМА

Алпысбес М.А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. В статье представлен опыт теоретической рефлексии по вопросу изучения и интерпретации истории Казахстана в преемственном и комплексном плане, а именно рассматриваются истоки и связь этнокультурных традиций, которые показывают особенности степной цивилизации, мифологические значения, ценностные представления гуннов, тюрков, казахов. Рассматриваются отдельные социо-культурные традиции казахского народа в их связи с природной и хозяйственной системой, системой ценностей и ментальностью.

Ключевые слова: этнос, социум, казахи, культура, тюрки, хозяйство, степь.

Введение. Историю современного Казахстана невозможно ярко и полноценно представить без комплексного взгляда и широкого системного анализа всех аспектов его предшествующих исторических эпох, периодов и этапов. В течение его продолжительного многоэтапного и многомерного развития, история Казахстана, олицетворяющая собой многовековую, охватывающая целые тысячелетия, историю Великой Степи, характеризуется структурно сложными, взаимосвязанными и разносторонними, внешне и внутренне взаимообусловленными идеологическими, политическими, социальными, хозяйственными и культурными процессами. Может иметь место ложное представление о том, что прошлая история гуннов, тюрков, кыпчаков, казахов носит безликий характер, однако это совсем не так, ибо насельники степи всегда пытались оставить о себе память не только в виде легенд, эпических сказаний и преданий, но и в виде скульптурных памятников, изображений, тамг и орнаментики, и других материальных памятников, в виде мавзолеев, курганных погребений, которые не должны восприниматься нами отчужденно. Как отмечает академик А. Маргулан: «Изваяния эпохи Тюркского каганата - это скульптурные портреты конкретных людей: племенных вождей, представителей высшей военной аристократии и прославленных воинов» [1, 59].

В ходе естественного поступательного движения этих общественных процессов, продиктованных в первую очередь процессами адаптации человека и людских сообществ к специфическим экологическим условиям лесостепи, степи, гор и полупустынь Казахстана, формировался комплексный тип хозяйства, и соответствующая система жизнедеятельности, культурные и ментальные особенности. Человек, впервые ставший коневодом, приобрел новый вид быстрого транспорта, рабочую силу, неиссякаемый и надежный источник питания, благодаря чему и сумел быстро освоить обширные степные пространства. В дальнейшем, все эти особенности развития хозяйственной системы отразились на формировании и развитии специфической политической, социальной и этнической организации насельников степи.

В богатом культурном наследии казахского народа сохранился корпус исторического знания и памяти, сформированная под влиянием различных событий исторических эпох. В них содержатся самодостаточные сведения по разным хронологическим пластам истории в виде этногенетических преданий, религиозных мифов о сакральном, исторические предания о генеалогическом происхождении, героических сказаний народа, биографий выдающихся личностей. По всей территории Казахстана можно собрать великое множество древних легенд и народных сказаний, в которых отложились осколки исторических знаний ранних времен.

Они тесно связаны со многими уникальными местными историческими культурными и природными памятниками. Например, на территории Костаная, Тургая имеется много преданий, связанных и историей таких окрестностей, как пространства рек Обаган, Тобыл, Ашытасты, Жыланшык, озер Аулиеколь, Жаншора, Сарыкопа, Қусмурын, горными кряжами Каргалытау, Кызбелтау, Сарыадыр, и это территории, которые были издревле важны для жизнедеятельности, развития культуры и для казахского хозяйства.

Как пишет А. Маргулан: «Оградки с изваянием фигур рядовых воинов отмечены и в западных предгорьях Арганаты, недалеко от аула Домбаул. Это самая западная точка Арало-Иртышского водораздела, откуда открывается широкая панорама Тургайской степи. Местность представляет волнистую равнину, над которой возвышаются западные отроги Арга-натинского хребта. Древние названия местностей Домбаул, Мык, Арганаты, Барак и др. и скопление здесь памятников разных эпох свидетельствуют о том, что предгорья Арганаты были одним из любимых мест древних скотоводов» [1, 63]. И это показывает, что природный ландшафт казахской степи тесно переплетается с ландшафтом историческими оставленный след культурной жизнедеятельности гуннов, тюрков, кыпчаков. В позднее время, в народных преданиях повествуется о героической биографии казахских батыров, которые охраняли пределы казахской земли, отстаивали границы, есть места, где они бились с неприятелями, захватчиками, воспеты в хронике народной памяти старейшин-аксакалов, в их рукописях упомянуты народные рассказы об истории этих батыров.

Методики и материалы. Описательный метод, примененные в данной статье, призван к решению задачи общего обзора и обобщению в результате изучения разных аспектов развития культуры и социума в их взаимосвязи и в ходе исторического процесса на обширных степных территориях. Методологический поворот, связанный с отказом от формационной парадигмы, требует развития альтернативных методологических подходов. От формационного подхода, базирующейся на теории социального конфликта, переходим к культурно-интерпретационному подходу понимания исторических процессов. Отход от формационной концепции чрезвычайно полезен, ибо нет доказательств существования в Казахстане, например, феодализма в той форме, как это было характерно для европейских обществ, а также такой отход полезен еще и тем, что благодаря отказу от социально-формационной концепции истории можно отойти от утрированной и однобокой трактовки истории, от противопоставления одних групп общества против других по социально-имущественному принципу и пресловутой концепции об «эксплуататорах и эксплуатируемых», и так называемых «угнетателей и угнетенных».

В прошлом, формационное видение истории казахского народа строилась историками на придумывании существования различных форм феодальной и натуральной повинности, патриархальных приношений, якобы существовавших у казахов, к которым, например, были приписаны даже такие традиционные формы и категории гостеприимства и народной взаимопомощи, как «сыбаға», «суюншы» и «сауын», тогда как историческая реальность социальной жизни казахского общества в корне и в принципах была совершенно иной. Такая субъективная интерпретация истории казахского народа историками отчасти была продиктована идеологическими установками тоталитарной системы. Отход от формационной концепции сопряжен также с пересмотром вопроса сложившейся исторической периодизации.

В классическом понимании во всемирной периодизации истории новое время начинается с европейского Ренессанса, с Реформации, или английской буржуазной революции, с Великих географических открытий, включая развитие науки, техники и производства. Однако, нужно отметить, например, понимание периода «новое время» является условным, поскольку не все народы мира вступили в новую историческую эпоху одновременно. В сложившейся на сегодняшний день периодизации истории Казахстана, период новой истории охватывает хронологический промежуток с 30-х годов XVIII века по 1917 г., до свержения русского царизма. Однако, в действительности, существует множество вариантов, подходов и принципов периодизации истории Казахстана, в связи с которыми изучаемый вопрос социальных групп населения может иметь несколько другой фокус

обозрения. Отход от формационной концепции понимания истории требует новой оценки, нового взгляда на исторический процесс. Современная казахстанская научная историография пытается разработать и внести такую историческую периодизацию, которая стала бы исчерпывающей и общепринятой. В его основе могли бы быть отражены как событийно-хронологический принцип, так и принцип анализа этапов общественных процессов.

Результаты и их обсуждение. Наиболее яркими атрибутами, знаками и символами насельников в мировоззрении, мировосприятии и во воображении местных жителей степи заняли образы домашних и диких животных и птиц, которые олицетворяли собой различные черты и признаки поведения и особенности характера людей, общества и власти, и в том числе из мира сверхестественного, как то представление об иллюзорности существования человека – жалган, и тюркское мировоззрение о трех мирах (верхний, средний и нижний мир), что нашло отражение, например, в искусстве звериного стиля, зооморфном отражении реальности в фольклоре, и т.д. Аналогия природных процессов с процессами социальными породил симбиоз сакральных представлений в сознании человека.

Из самых глубин древности сложился своеобразный культурный код, который несмотря на внешние воздействия и разнообразные внешние культурные факторы, оставался чрезвычайно устойчивым и не претерпевал кардинальных изменений. Общественные процессы в новое время, как и, условно говоря, в средневековье, имели определенные консервативные черты, исходящие из традиционных эталонов и клише ментальности людей, которые устойчиво передавались из поколения в поколения. Территория и экосреда, хозяйственная система и виды занятий, промыслы и ремесла, и связанные с ними навыки, производственные циклы и народные празднества, бытовые и социальные механизмы формирующие саму культуру жизнеобеспечения, развивались в тесной взаимосвязи и были частью процесса этнической консолидации и корпорации.

Как отмечается в исследования А.Маргулана: «Здесь ясно очерчен меридиональный путь кочеваний древних племен с юга на север, игравший ведущую роль в хозяйственной жизни казахов вплоть до начала XX века. По сложившимся в климатических условиях хозяйственно-бытовому укладу, эти племена зиму обычно проводили на юге, в кишлаках и городах, расположенных по берегам рр. Сырдария и Куандария, в долинах рр. Талас, Чу и предгорьях Каратау, а с наступлением весны они откочевывали на север, в центральные районы казахских степей (Улытау, Ортау), составлявшие обширный яйлак, великолепные пастбища для скота. Этот принцип ведения скотоводческого хозяйства отчасти применяется и в наше время, он называется отгонным животноводством» [2, 407].

Происходили естественно обусловленные процессы обмена и перенос, не только в плане торговли, но и культуры, образчиков мифов, идей, религиозных воззрений, и даже включая целые группы этнических сообществ, которые перемещались в пространстве в силу тех или иных обстоятельств, и оказывались в данной, новой для них, экосреде. Устойчивость казахстанской этнокультурной идентичности уходит корнями в в ранние исторические периоды, в рамках определенно сложившейся лесостепной и степной ойкумены. Существовал собственный набор представлений о системе и приоритете социальных и культурных ценностей, нравственных, жизненных и общественных устоях.

В плане исторического сознания, с которой тесна связана этническая память и культурная идентичность, политические ценности и ценности свободы, существует несколько форм представлений о собственном историческом становлении как народа и нации. Подобно же тому, как существуют внешние и внутренние исторические источники, внешняя и собственная историография, таким же образом существует внешняя и внутренняя интерпретация исторического прошлого народа.

Как известно, этнический состав населения определенной страны, в исторической ретроспективе, формируется в ходе его естественного собственного демографического развития, ведущее к сложению гомогенного в этническом отношении социума, а также в процессе внешних включений складывается и гетерогенный характер этноса. Одним из направлений в науке, а именно в казахстанской историографии досоветского и советского

времени, было изучение образования и сложения казахского народа. Научный поиск и изыскания в данном направлении было, надо признать, не совсем в угоду идеологии.

Исторически, процесс консолидации и сложения казахского этноса и национальной культуры, и его формирование и дальнейшее становление как политической нации, имеет прямое отношение к вопросу исследования этнической идентичности. Первоначально, в далекие исторические времена и в последующее время, сложение и развитие тюрко-казахского этноса происходила в силу такой первопричины, как, например, хозяйственная специализация, виды занятий людских сообществ степи, сформировавшая специфическую материальную и духовную культуру нации.

В научной историографии отдельные исследователи достаточно подробно рассматривали этносоциальную структуру казахов. Конец XIX века и начало XX века стало временем начала распада традиционных устоев этно-политического устройства в казахском обществе. Проследивая особенности интерпретации истории общественно-социальной жизни населения степи в XVIII-XIX вв. в историографии нового и новейшего времени, наряду с интересными источниками и историческими фактами, приводимыми авторами, можно обнаружить и много несоответствия описаний с реальной жизнью и традициями народа. В трудах дореволюционных авторов, конечно же, больше живых описаний исследователей, свидетелей, включенных в степную среду, приводящих много детальных наблюдений, и в их трудах встречаются добротные написанные исторические очерки. Статистические материалы, приводимые в них имеют ценность, так как дают более наглядную картину истории в ее количественном выражении.

Социальные слои населения степи имели имущественные различия. Отдельные группы казахского социума по ряду причин могут быть рассмотрены в качестве субэтнических групп. Казахские родовые объединения возникали в силу естественных причин расширения родственных семей, родовых фамилий, построенных на принципах родовой экзогамии, соединенные между собой генеалогическими узами всеобщей родоплеменной структуры. У казахов было социально и сословно дифференцированное общество. Казахский социум представлял собой сложную социальную конфигурацию, и иерархически устроенную социальную организацию. Традиционная родоплеменная группа охватывала основную часть степного населения, помимо которых в общую социальную конфигурацию казахского этноса стали входить сословные и субэтнические группы.

Этничность, как специфическое свойство определенной общности людей, выделяющее его от других и обозначающее особенные признаки и характерные культурные черты, с такими особо значимыми элементами, как этническое самосознание, включающее представление об общем кровно-родственном, родственно-родовом происхождении, историческую память о связи с определенной территорией, как обиталища их праотцов и предков, корпоративная солидарность, строящейся на основополагающих принципах родства и свойства, с легендарными фамильными историями и династийными традициями рода и племени, духовные ценности, служащие консолидации и поддерживающие интересы единства кангломерата этнической корпорации.

Социальная жизнь и традиционный общественный уклад казахского народа, и его прямых предков, в позднем средневековье и в новое время формировал специфическую и своеобразную культурно-идеологическую, административно-управленческую и социально-политическую, территориальную структуру обустройства всей степи, выразившееся, в системе родственно-родовых и союза родоплеменных организации казахов. Такая форма организации географического пространства, тесно связанного со строгим общественным укладом жизни кочевых тюрков-степняков, сложился издревле и был традиционной формой всей социальной-политической системы, отличавшейся постоянством и стабильностью. И в силу существования таких традиционных общественных институтов степи, формирование самобытных по своей природе субэтнических групп был чрезвычайно затруднен.

Существовавшие нормы степного обычного права, а степь в сущности и есть само по себе жузовая организация, ибо слово «жуз» («жүз») выражает значение «степь» - «түз», строго

отслеживала, если так выразиться, социальную жизнь степи в рамках живой социогенеалогической традиции шежире – родословной исторической памяти, которая четко обозначала происхождение того или иного индивидуума. Категория «т(ж)узге кірмейтін қазақ» означает значение пришлости, не включенности изначально в пространство степи.

И на этом принципе можно проследить сущность такого субэтнического компонента, выражающий смысл «кірме» - дословно, «вошедший», т.е. «пришлый». Степь, как известно, есть составная часть общегеографического пространства Евразии, и в этом отношении казахское (тюркское) слово («түз», а равно «жүз»), семантически перекликается со значением арабского слова «жүз'а» в значении «часть», «отдел», с которым путали поздние исследователи.

Вхождение в традиционный казахский социум был возможен только лишь по принципам породнения, установления кровно-родственных связей, или создания новой генеалогической ветви в составе существующего рода, основывающейся на требовании признания родового прародителя в качестве общего предка и неукоснительно почитания его, возведенного в некоторых случаях в «ұран» - воззвание, боевой клич племени. В современных условиях, в правовом отношении, это равно принятию гражданства страны. Носитель этничности, в широком понимании, это индивидуальный носитель языка, носитель национальной ментальности, традиционной культуры, традиции, обрядовости, и т.д.

В силу этих обстоятельств сложного этнического деления и ярко выраженного субэтнического составляющего в традиционном казахском обществе не было. Напротив, была характерна сильная этносоциальная консолидация, не позволяющая формированию обособленных субэтнических групп. Традиционные институты функционирования внутри казахского социума изначально ставил непреодолимый барьер процессу формирования обособленных субэтнических групп в составе казахского населения. В результате чего, на самом деле, трудно реально говорить и рассуждать о «пестрой» полиэтничности степного населения, которая напротив всегда отличалась большей сопричастностью, гомогенностью и культурной консолидированностью, выражавшейся в схожих традициях быта и культуры, одних и тех же формах обычаев и обрядов, а также общей идеей, преданием об едином происхождении, не позволявших им выделиться в отдельный социум, с характерными им самостоятельными этнографическими признаками.

Сложившиеся на протяжении многих веков и адаптированные к этим суровым экологическим условиям традиционные формы хозяйствования, с их сложной системой жизнеобеспечения и хозяйственного календаря, единых бытовых условий, мировоззрения и мировосприятия, народных обычаев и обрядов, не имели в те времена каких-либо других альтернативных или модернизированных форм освоения пространства и ведения хозяйства и условия быта на протяжении длительного исторического времени оставаясь чрезвычайно консервативными и стабильными. На территории Казахстана фонд степного знания таит в себе поистине прекрасные древние легенды и народные сказания, связанные со многими природными памятниками, и культурно-историческим наследием, например, с историей таких пространств как Есиль и их притоков – Иманбурлык, Акканбурлык, уникальное озера Саумалколь, Силетытениз, Теке, Жаксы-Жалгызтау, горы Жамантау – территории, которые были издревле важны для поселения, жизнедеятельности, развития культуры, быта и традиционного хозяйства. И когда мы говорим о суровых природных условиях, характерных для таких мест, вместе с тем, нельзя забывать что люди издревле, из поколения в поколение, адаптировали свою культуру и систему жизнедеятельности для условий такой экосреды.

Связь и преемственность поколений требовали консервативных нравов, должна была сложиться определенная система ценностей, норм поведения, этических принципов, которые бы сочетались со сложной хозяйственной системой и бытом, экономическими отношениями, социальной жизнью в условиях степи. Конечно, же они были связаны с тюркскими началами и мусульманскими ценностями. Совокупность всех этих показателей, духовных, физических, нравственных и этических полноценно отобразилось в характеристике понятия «тектілік». Понятие «тектілік», а значит «родовитость», «ясное и благородное происхождение» являлось

ценностной категорией в казахском социуме, а понятие «тексіздік» выражало презрительное значение «бездности», «не благородности», тогда как «асыл», напротив, на благородности. Такое мировоззрение казахов, имеющие давние, тюркские корни и традиции, складывалась на основе естественного социокультурного отбора.

Консолидированная этническая среда казахского социума особенно отличалась единой общей территорией, общностью землепользования на общинных началах, кровно-родственного этнического самосознания, социальной, культурно-бытовой и экономической взаимосвязью. Основу казахского социума составляла «қалың бұқара халық» - «народ в целом». Тюркские таксономы, выражающие эти социальные категории – «ел», «жұрт», «шаруа». Тюркские значения слов переплелись заимствованными словами арабскими и персидскими. Например, слово «бұқара» имеет арабское происхождение, от слова «факыр», «фуқара» - простолюдин, неимущий, нуждающийся, бедняк, а по роду занятий, «мал шаруа» - скотовод, включая «жылқышы» - коневод, «шопан» - пасущий овец, «түйеші» - разводящий верблюдов, «ұста», «шебер» - мастер, ремесленник, «зергер» - ювелир, «үйші» - юртостроитель, «молда» - священнослужитель, «саудагер» - торговец, и др.

В традиционном казахском социуме существовали такие включенные общественную структуру социальные и сословные категории, как «құл», «күн» («кулы, куны» - подневольные мужского и женского пола), «төлеңгіт» («тюленгуты») – слуги, или служилые люди при аулах степных аристократов, «төре» («тюре» - лица, имеющие по родословной чингизово/джучидово происхождение), «кожа» («ходжи» - лица, имеющие происхождение от Пророка Мухаммеда (мир ему), или его соратников и друзей-подвижников – арабских миссионеров или мусульманских проповедников, исламских религиозных богословов) считающиеся «жүзге кірме» или «қазаққа кірме», т.е буквально «пришедшие в степь» или «вошедшие в состав казахов». Пример желания отложиться от тюре-чингизидов у тюленгутов и среди отдельных его представителей, как сообщают источники, наблюдается после введения в действие Устава о Сибирских казахах 1822 года. Это отчасти объясняется появлением новой влиятельной политической силы в лице Сибирской кеолониальной администрации, Омского областного начальства. Колониальная политика Российской империи вероломно вторгавшаяся во внутренние вопросы жизни казахов, пыталась сломить сформировавшиеся традиционные социальные устои.

Категории «ақ сүйек», или служилая аристократия, «асыл сүйек», или «игі-жақсылар», означающее «люди элитарного, культурного, благородного происхождения», которая всегда пользовалась определенными привилегиями и статусом в обществе, представляла собой корпоративную, полуэндогамную группу, а духовная элита состояла из потомков халифа Али, известная под названием ходжа. Основное ядро казахского социума - «қара бұқара». Если формирование сословных групп «тюре» было продиктовано развитием и становлением политической системы власти в степи, то появление сословия «ходжей» объясняется сложением системы духовной, просветительской и научной среды. Иные социальные включения связаны с военными событиями или набегами, сопровождавшиеся пленением неприятелей.

Вхождение же в состав казахского социума представителей других тюркских народов, как то каракалпаков, ногаев, башкортвов, в состав казахского социум был гораздо проще, нежели представителей внешних, не тюркских народов. Это объясняется тем, что в составе ногаев, каракалпаков, татар и других тюркских народов присутствуют такие родовые этнические компоненты, как кыпчак, найман, аргын, тама, табын, жалаир, характерные для казахского народа, и они по аналогии родоплеменного происхождения очевидно могли легко войти в казахский социум. Как показывают материалы казахских исторических преданий, при соответствии других культурных элементов, такая форма инкультурации было вполне возможным. Многие родовые таксономы отразились в топонимической системе, наряду со собственной природными названиями и обозначениями. На территории Казахстана можно встретить названия керей, найман, (например, Найманкүре), аргын, кыпчак, конарт и другие в качестве назвия озер, гор, и других природных объектов. С каждым топонимическим объектом

прослеживается связь с определенной исторической фигурой. В топонимических преданиях о реке Жайык, Елек, Шыңғырлау, Борбастау, а также об озерах Шалкар, Аралсор, Қамысты Самар, Итмұрынкөл, или кряжах Сантас, Сасай, гор Ешкитау, рассказывается какая-либо народная история о выдающихся биях или батырах, известных исторических личностях.

Заключение. История Казахстана в той форме, как это сложилось в советский период имеет определенные трудности в объяснении этнокультурной преемственности, в объяснении связей по периодам и этапам развития социально-политической системы в древности, раннем и позднем средневековье, в новое и новейшее время, так как в рамках советской идеологии было много препонов и преград к свободному изучению и интерпретации национальной истории, и казахские историки подвергались гонениям и преследованиям за попытки научной реконструкции истории казахского народа. В рамках данной статьи, трудно исчерпывающе рассмотреть многие интересующие нас вопросы этнокультурной преемственности и особенности структуры степного социума, но была предпринята попытка связать примеры и факты истории, отдельные процессы и явления, с точки зрения общего обзора проблемы.

Список использованных источников

1. Маргулан А.Х. Собрания соч. «Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема». – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. - Том 4.
2. Маргулан А.Х. Собрания соч. «О характере и исторической обусловленности происхождения казахского эпоса». – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. - Том 3.
3. История Казахстана: белые пятна (сборник статей). - Алматы, 1991.
4. История Казахстана: Очерк.- Алматы, 1994.
5. История Казахстана: В 5-ти томах. Т. 1-3.- Алматы, 1996, 1997, 2000.
6. Алдажуманов К.С., Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. - Алматы, 1997.
7. Абусейтова М. Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия.- Алматы, 1998.
8. Кузембайулы А., Абил Е. История Республики Казахстан. - Астана, 1999.
9. Абдакимов А. Б. История Казахстана (с древнейш. вр. до наших дней). Учебное пособие. - Алматы, 2003.
10. История Казахстана: Курс лекций. / Под ред. К. С. Каражана.- Алматы: Нур-пресс, 2009.- 432 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА, КАК СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА

Альпаева К.К.

Студентка факультета права и гуманитарных наук Сулейман Демирель университета,
Каскелен, Казахстан
Научный руководитель – Адилова К. А.

Абстракт. В статье анализируются современные проблемы развития международного права, как специальности в высших учебных заведениях РК. Выделяются основные пробелы в данной отрасли, приводятся статистические данные по образовательным грантам в РК, дается сравнительный анализ учебных планов с зарубежными вузами, также выдвигаются способы устранения указанных недостатков в данной сфере.

Ключевые слова: Система образования, международное право, типовой учебный план, рабочий учебный план, государственные гранты, компоненты по выбору.

На сегодняшний день наиболее актуальной и острой проблемой высшего образования в сфере гуманитарных наук в Казахстане являются старые методы и взгляды на профессии и преподавание в целом. Будучи в веке высоких технологий, наша страна дабы не отставать от развитых стран усиленно и форсированными темпами начала штурмовать технические профессии, используя различные методы, которые завлекут абитуриентов на данного рода специальности: увеличение количества государственных грантов (по статистике 2017 года: «МОН РК утвердило количество грантов на 2017-2018 учебный год. Опубликованный список содержит 31 702 гранта. Большая часть, а именно 12 593 гранта получили "технари".» [1]), планирование бесплатного средне-специального образования для «рабочих» профессий, пламенные речи Главы государства, призывающие к правильному выбору будущей деятельности, нехватки кадров в технических областях и т.д. Все работы, проведенные правительством и МОН РК несомненно принесли свои плоды. Но во многом причины данных плодов кроются в социально – экономических проблемах населения, невозможности обеспечить высшего образования (вследствие чего, абитуриенту приходится поступать на «технаря», чтобы получить грант) и т.д. А те, кто все же осмелился поступить на гуманитарно – правовые специальности, пройдя жесткий конкурс на государственный грант (30 грантов на специальность «Международное право» и 610 грантов на специальность «ВТиПО») встречаются лицом к лицу со всеми проблемами в области преподавания, становятся ясны причины дальнейшей сложности трудоустройства и переосмысление образования в целом. А теперь рассмотрим какие же проблемы таятся в глубинах специальности «Международное право» и есть ли решения для них?

В 1991 году Казахстан возродил свою государственность, стал полноправным субъектом международного права. В этой связи в обществе появилась потребность в познании международного права вообще, потребность в более активном, углубленном анализе международно – правовых явлений и событий, связанных с Казахстаном в частности [2]. Именно с момента обретения независимости от стран бывшего союза Казахстан стал нуждаться в наличии и подготовки своих кадров в различных областях науки, но особенно остро в сфере правовых наук, так как требовались высококвалифицированные кадры для буквальной «перестройки» государства.

Будучи еще молодой, не отошедшей от влияния развала страной, на первых порах ошибки в сфере преподавания и составления программ были простительны. Было оправдание: мало опыта. Но теперь спустя 27 лет существования независимого Казахстана подобные ошибки в сфере высшего образования являются грубыми нарушениями, которые следует устранять.

Что же представляет из себя профессия «Международное право»? Если говорить дословно, то это юрист – международник, прекрасно лоббирующий свои интересы как на государственном, так и на международном уровнях. Более развернутое представление о сфере деятельности «международного правоведа» можно услышать тут: «Сферой профессиональной деятельности специалиста специальности Международное право является правовое обеспечение национальной безопасности и проблемы правового регулирования внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности РК, разработка научно обоснованных практических рекомендаций по внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности различных органов государственной власти и управления и иных организаций Республики Казахстан, договорно-правовое урегулирование проблем развития мировой политики. [3]». Данная профессия требует значительный багаж знаний в области Казахстанского и международного права с преобладающим знанием английского и иных иностранных языков, что в корне отличается от специальности «Юриспруденция». Именно вот тут и происходит столкновение.

В феврале 2017 года, МОН РК ввело новый предмет в перечень экзаменационных на Едином Национальном Тестировании (к слову: за 4 месяца до его начала) – Человек, Общество, Право (ЧОП). Тем самым появилась новая комбинация «всемирная история + ЧОП» и под нее попали специальности «Юриспруденция», «Международное право»,

«Таможенное дело» и т.д. Ранее по новому формату ЕНТ абитуриентам специальности «Международное право» требовалось сдавать комбинацию «всемирная история + английский язык». Таким образом, какой поступок был более нелогичным со стороны МОН РК: убрать превалирующий в специальности предмет из перечня экзаменуемых или приравнять две совершенно разные профессии «Юриспруденция» и «Международное право» еще у истоков?

По - моему, сугубо личному мнению, выбор профессии и дальнейшей деятельности является результатом комбинации твоих способностей и возможностей. Таким образом, абитуриенты не проявившие силы воли и желания к изучению английского языка, но интересовавшиеся правом выбирали «Юриспруденцию», а теперь, по сути, каждый может стать и юристом, и юристом – международником не прилагая особых усилий.

Теперь перейдем к более детализированному анализу специальности «Международное право» в высших учебных заведениях.

Основным принципом работы всех ВУЗов РК является комбинация ТУПа (типовой учебный план) и академической свободы. В ежегодный ТУП включены обязательные к изучению предметы, из года в год он совершенствуется и изменяется. Но не всегда в хорошую сторону.

Если мы взглянем на ТУП специальности «Международное право» 2012-2013 учебного года (приложение 1), то здесь мы видим превалирование предметов с изучением зарубежных правовых систем, что абсолютно необходимо специалисту-международнику. Базовые юридические дисциплины, такие как Конституционное право, гражданское право, уголовное право и т.д изучаются в призме сравнения с иностранными государствами. А теперь перейдем к ТУПу на 2015-2016-2017 годы обучения (приложение 2). Из данного плана выпали дисциплины, позволяющие получать базовые знания в сравнении. Все дисциплины, имеющие важное значение в данной профессии рассматриваются только на примере Казахстана (Гражданское право РК, Конституционное право РК и т.д) Также в сравнении с предыдущим ТУПом из нового были исключены такие предметы, как уголовно-процессуальное и гражданско-процессуальное право, что в принципе немислимо, потому что любому юристу – практику необходимо знание судебного процесса, а не только теоретические знания. Хотелось бы отметить и практически абсолютное сходство ТУПов специальностей «Международное право» и «Юриспруденция», что также является актуальной и важной проблемой.

Отдельную часть занимают элективные предметы. МОН РК предоставляет частным и государственным ВУЗам полную академическую свободу в этом направлении. Старые методы преподавания, низкая квалификация сотрудников учебных заведений ведут к тому, что студенты продолжают изучать даже элективные дисциплины в призме Казахстана. «Среднее соотношение часов обязательного и элективного компонентов составляет 2:1 или 64%:36%. Логика начисления кредитов, распределения сроков изучения элективных дисциплин и их последовательности в учебном плане определяется академическими особенностями формирования учебной программы: 1) преемственностью пререквизитов и постреквизитов; 2) трудоемкостью освоения учебных дисциплин; 3) актуальностью содержания учебных дисциплин; 4) требованиями работодателей.» [4] Исходя из этого, студент 64% образовательного процесса изучает базовые дисциплины на примере РК, а остальные 36% вследствие неправильно выбранной академической траектории преподавателей, опять будет получать знания, связанные непосредственно с казахстанской правовой системой.

Если провести сравнительный анализ казахстанских программ обучения по данной специальности и зарубежные программы, то сразу проявляются все изъяны. Если взять для примера Westminster University (London), один из ведущих университетов в сфере преподавания юриспруденции, структура их курса по специальности «Международное право» содержит такие дисциплины, как Public International Law (Международное публичное право), International Criminal Law (Международное уголовное право), International Energy and Climate change law (Международное энергетическое и климатическое право), International humanitarian law (Международное гуманитарное право) и т.д. Совершенно все дисциплины в данной программе содержат слово «Международный».

Ярким недостатком, который очевиден, является Международное уголовное право, в то время как в казахстанских ВУЗах преподают уголовное право РК, уголовно – процессуальное право РК.

Если возьмем, как пример, Harvard University (USA), их юридическая школа предлагает 3 типа обучения. Самый первый это foundational courses. По сути, это самая первая ступень, где закладываются фундаментальные знания студента, и студент Гарварда здесь будет изучать такие дисциплины, как Public International Law (Международное публичное право), International Human rights law (Международное человеческое право), Constitutional Comparative law (Сравнительное Конституционное право), International Trade law (Международное торговое право) и т.д. Проявился еще один изъян отечественной системы: мы изучаем Конституционное право РК, будучи международниками, в то время как в Гарварде дают знания в сфере Сравнительного конституционного права, не прикрепленному к определенному государству, что дает более широкий круг знаний в этой области.

Таким образом, подводя итоги данной статьи, хотелось бы отметить то, что наша система образования в данной сфере, нуждается четкой и глубокой реформации. Изменения, которые каждый год МОН РК проводит с данной специальностью, не только не приносит положительных результатов, но и наносит ущерб системе образования в целом. В данной статье я постаралась демаркировать все основные проблемы образования в данной области, но это далеко не конец. Руководствуясь данными проблемами можно изменить образование в лучшую сторону, вывести его на стандарты мирового уровня. И мы надеемся, что данная статья сможет создать дискуссию, для последующей реформации.

Список использованной литературы:

1. <https://granty.kz/2017/17-kolichestvo-grantov-na-2017-2018-uchebnyy-god-v-kazahstane>.
2. «Международное право» М.А Сарсембаев, К.М Сарсембаев, стр 3, Алматы, 2009
3. http://testent.ru/publ/specialnosti_bakalavriata/pravo/mezhdunarodnoe_pravo/14-1-0-420
4. Отчет о самооценке образовательных программ, 5В030200 Международное право

УДК 930.1

ТӘУЕЛСІЗДІК ШЕЖІРЕСІ: 1997 ЖЫЛДЫ «ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ЕСКЕ АЛУ ЖЫЛЫ» ДЕП АТАП ӨТУДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРХИВТЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Ахметшина Г.У.

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор Алпысбес М.А.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Абстракт. Мақалада авторлар Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған кезеңіндегі айтулы даталармен байланысты оқиғаларға тоқталады. Атап айтқанда, 1997 жыл ел тарихында «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп енгені белгілі. Аталмыш жылды атап өтудегі іс-шараларға ел архивтерінің қосқан зор үлесі баяндалып, талданады.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, саяси қуғын-сүргін құрбандары, архив, іс-шаралар жоспары, естелік кітап.

Еуразия құрылығының төсінде, Жердің алтыдан бір бөлігін қамтыған Ресей империясы, одан соң Кеңестер мемлекеттер одағы дегендей түрлі географиялық, саяси және тарихи атауларымен аталған кеңістіктегі халықтар бодандық қалпынан босанып тәуелсіз дамуына бет

бұрған уақытынан бері жаңа туындаған әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жағдайда өмір кешуде. Қазақстан дербес ел дәрежесіне жетіп, ұлттық тәуелсіздік алғаннан бері Елбасы Н.Ә. Назарбаев ұлттық тарих мәселесіне, оны үздіксіз зерттеу мен халық игілігіне айналдыру ісіне ұдайы мән беріп келеді. Соның жарқын мысалы: тәуелсіздік алған алғашқы жылдары яғни 1997 жылды «жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жариялауы. Одан кейін, тлеулі оқиғалар қатарында 1998 жылдың ұлт тарихы жылы ретінде аталып өтуі және мәдениет пән тарих саласына қатысты сан алуан шаралардың іске асырылуы мысал бола алады. Оның астарында мемлекеттік белгілердің, әсіресе қазақ елінің мемлекет ретінде даму жолын көрсетеді.

Ел тарихының қасіретті беттерінің бірі – XX ғасырдың 30 жылдарындағы сталиндік саяси қуғын-сүргін екені белгілі. Сол кезеңде халқымыздың басым бөлігі қасаң да қатаң мемлекеттік саясаттың құрбанына айналды. Тарихшылардың мәліметі бойынша, 1937-38 жылдары кеңестік Қазақстанда 118 мың адам сотталған. Олардың 25 мыңына ату жазасы кесілген. Міне, тарихымыздың ақтаңдақ тұстарын айқындап, жазықсыз жазаланып, зұлматты жылдары саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған асыл азаматтарымызды ақтап, жыл сайын оларды еске алу дәстүрін енгізу – Елбасымыздың сарабал саясатының бір көрінісі екені анық. Әрине, халық бұл бастаманы ыстық ықыласпен қабыл алды.

1997 жылдың осы ерекше оқиғасы туралы белгілі жазушы Ш.Мұртаза «Тәуелсіздік толғауы» атты баспасөзде жарияланған естелігінде былай деп жазады: « Мен көп нәрсені ұмытармын, бірақ бұл Жарлық естен шыға қоймас. Өйткені, сол қуғын-сүргін құрбандарының бірі менің әкем еді. Молдадан оқығаны болмаса, сауаты да кемшін, билікке араласпаған қарапайым колхозшының бар айыбы байдың баласы екен.

Жазықсыз жанды жаламен соттап, қылшылдаған қырық үш жасында қыршын қию айуанға тән зұлымдық. Мұндай озбырлықпен, зұлымдықпен құрбан болғандар жалғыз менің әкем бе екен, мың-миллион. Бұл зобалаң атақты, ызғарлы отыз жетінші жылды ғана қамтымайды. Ең кемі XX ғасырдың жартысын қамтиды, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1918-1922 жылдардағы жыланқысыр аштық. 1930-1933 жылдардағы коллективизация, қолдан жасалған этноцид... Екінші дүниежүзілік соғыс құрбандары. 1937 жылғы Қазақстанға жер аударылған корейлерден басталған, тұтас халықтарды зорлық-зомбылықпен көшіру науқаны. Айта берсе таусылмайды. Осының бәрінде миллиондар қырылмағанда не болды? Обал-сауап қайда? Өлгендерді қайтып тірілте алмайсың. Тым болмаса еске алудың өзі сауап. Келешекке сабақ. Осы тұрғыдан алғанда Президент Жарлығы иманды пәрмен болды. Жаңа астанада қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш кім-кімді де ойлантады [1].

Біздің бұл мақаланы жазудағы басты мақсатымыз- тәуелсіздік шежіресінің бір белесі болып табылатын осы 1997 жылдың «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» болып жариялану тарихын, өткізілген іс-шаралар саны мен маңызын архив құжаттарын пайдалана отырып зерттеу, қарастыру.

1997 жыл “Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланғанда елдің архив мекемелері саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, оларға қатысты тарихи әділеттілікті орнату мақсатында көптеген жұмыстар атқарды. Орталық мемлекеттік архив, облыстық мемлекеттік архивтер мен қалалық архивтердің қорлары бойынша, құжаттарды мақсатты түрде анықтау жұмыстары жүргізілді, осының негізінде архивтік құжаттардың көшірмелері мен тізімі ҚР Парламенті Сенатының Комиссиясына ұсынылып, саяси қуғын – сүргін құрбандарына арналған «Книга Скорби» (Павлодар облысының мемлекеттік архиві), «Торжество истины» (Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві), «Жазықсыз жазаланған боздақтар» (Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві) жинақтары жарық көрді.

Жалпы, бұл «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын» ұйымдастыру мен өткізу туралы құжаттар Қазақстан Республикасының Ұлттық Архивінің 76-қорының, 1-тізімдемесінің, №17 ісінде тұр.

Еліміздің барлық облыстық архивтерінде, Президент бастамасын жандандыру мақсатында құрылған жұмыс жоспарында: аталмыш жылдың ақпан айында «Жалпыұлттық

келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу және реформаны идеологиялық қамтамасыз ету үшін комиссия құрылуы, ай сайын облыстық мемлекеттік архивтің қызметкерлеріне ҚР Президентінің «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» бойынша әрдайым ақпаратты жеткізіп, БАҚ материалдарындағы облыстар мен Республикадағы реформаның өту барысы жайлы ақпарат беру, әрдайым азаматтардың саяси сауатын арттыруға, Қазақстандық патриотизм мен азаматтық келісім рухын тәрбиелеуге бағытталған архив құжаттарын жетілдіріп, насихаттау жоспарланды.

Оңтүстік Қазақстан облысы архивінде 1997-1998 жылдар аралығында Түркістан қаласының 1500 жылдығын тойлауға, Кенесары хан көтерілісінің 160 жылдығын атап өтуге, облыс аумағында өмір сүретін ұлтардың тарихы, Қазақстанға халықтарды депортациялау мен жаппай қуғын-сүргін құрбандарын анықтау туралы құжаттарды жинақтау жұмыстары жалғастырылатыны жоспарланды [2,4-бет].

Оңтүстік Қазақстан облысы әкімшілігінің архивтер мен құжаттар басқармасы 20.02.1997 жылы №2-ІІ Бұйрығында жоғарыда көрсетілген Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылына» байланысты іс-шаралар жоспарын бекітуге, бұл іс-шаралардың айтарлықтай деңгейде өтуін бақылайтын комиссия құруға бұйырады[3,5-бет].. Осы бұйрық мәтінін Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілігі Архивтер мен құжаттама басқармасы Алматы қаласындағы Орталық Мемлекеттік Архивке жіберген.

Президент Жарлығын орындауға байланысты іс-шаралар Талдықорған облысының Мемлекеттік Архивінде де өткізілген. Талдықорған облысының Мемлекеттік Архивінде де комиссия құрылып, іс-шаралар жоспары жасалған. Сонымен қатар, комиссия мүшелері Қазақстан халқының бірлігі партиясының барлық саяси партиялар мен қозғалыстарға, ҚР азаматтарына, "келісім" дөңгелек үстеліне қатысушыларға және облыс тұрғындарына Үндеуімен танысты.

Талдықорған ОМА комиссиясы өткізілетін іс-шаралардың маңыздылығын айқындай келе, өткен тарихтың жағымды тұстарын бейнелейтін фактілерді насихаттау мақсатында, негізінен жергілікті билік органдарының депортацияланған халықтардың тұрмыс-тіршілігін орналастыру, қамқорлыққа лауы жайлы сол адамдардың өз пікірлеріне сүйеніп, архив құжаттарын терең, кең мағынасында зерттеу;

- соғыс жылдары материалдарына сүйене отырып, соғыстан кейінгі халықтардың бірлігін, қазақстандықтардың патриотизмін көрсеті;

ҚР Президентінің «1997 жылды Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жариялауы туралы Жарлығына сәйкес, комиссия іс-шаралар жоспарын жасады.

Аталмыш жылды насихаттау мақсатында:

- саяси қуғын-сүргін құрбандары бойынша материалдар жинау;
- Ұжымдастыру кезіндегі, соғыс, соғыстан кейінгі жылдардағы жазықсыз айыпталған саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін анықтау;
- Ұлттық мәдени орталықтармен тығыз байланыс орнату;
- ІІБ, ҰҚК, облыстық прокуратура архивтерімен, облыс, аудан әкімдері комиссиясымен байланыс орнату жұмыстары тек І кварталға жоспарланған.

Сонымен қатар, жыл бойы, облыс, аудан әкімдерінің « дөңгелек үстелдеріне» қатысу, ғылыми-практикалық конференциялар мен басқа да іс-шараларға қатысу, «Архивпен еске алу» айдарында радио-телебағдарлама ұйымдастырып, «Жетісу- менің екінші Отаным» айдарында немістер, шешен-ингуштар, поляктар және басқа да депортацияланған халықтар туралы мақалаларын жариялау, жылдың ІІІ-ІV кварталдарында мектептер мен басқа да оқу орындарында дәріс-сабақтарын өткізу, «жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылына» байланысты «Мир и согласие в наш общий дом» атты көрме ұйымдастыру (ІV квартал), саяси қуғын-сүргін құрбандарының көрнекті өкілдерінің юбилейлік мерейтойларын атап өтуге көмек көрсету сияқты іс-шаралар жоспарланған[4,104-бет].

Осы жылды өткізу бойынша Маңғыстау облыстық мұрағатында мынадай іс-шаралар жоспарланған:

- жыл бойы 1997 жыл жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын өткізуге арналған облыстық комиссия жұмыстарына қатысу;

- облыстық, аудандық газет –журналдар мен радио-теле бағдарламаларда осы тақырыпта айдар ашып, телебағдарламалар өткізу, мақалалар жариялау;

- ұлттық қауыпсіздік, музейлер, ұлттық-мәдени орталықтар мен саяси партиялармен саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы архив құжаттары мен материалдарды жинақтау мақсатында бірлесіп жұмыс жүргізу;

- архивтегі материалдар бойынша 30-40 жылдардағы Маңғыстау облысынан саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтар туралы деректерді жинақтау;

- тақырыптық құжаттар көрмесін ұйымдастырып, өткізу.

Міне осындай іс-шаралар жоспары 1997 жылдың 25-ақпанында бекітілген. Ал, 26-ақпанда бұл жоспар Алматы қаласындағы Орталық Мемлекеттік Архивке жіберіледі.[5, 90-91 беттер].

Көкшетау облыстық архиві мынадай іс-шаралар өткізуді жоспарлаған:

- дәрістер өткізу: «Документы свидетельствует о тяжчайшем преступлении», «Архивные документы и новое освещение вопроса о коллективизации», «Под одной крышей» деген тақырыптарда;

- фотоқұжаттық көрмелер ұйымдастырып, өткізу: «Сказ о дружбе нашей», «Хотелось бы всех поименно назвать»;

- телебағдарламалар жүргізу: «Из архивных источников», «Венок бессмертия», «Вернуть доброе имя человеку»;

- облыстық «Степной маяк», «Көкшетау» газеттерінде архив материалдарын жариялау,

- қала мектептерінде сабақтар өткізу: «История и судьбы», «Навечно в памяти народной», «Неодолима сила дружбы»;

- облыс әкімшілігі ұйымдастырған барлық дөңгелек үстелдер мен іс-шараларға қатысу.

Осындай іс-шаралар жоспарланып, бұл жоспар Алматы қаласындағы Орталық Мемлекеттік Архивке жіберіледі[6,86-87 беттер].

Ал, сол саяси қуғын-сүргін құрбандары азап шеккен атақты КарЛАГ лагері орналасқан Қарағанды қаласының облыстық мемлекеттік архиві де өз кезегінде ауқымды іс-шаралар жоспарлап, өткізген.

1997 жыл бойы жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын өткізуге арналған облыстық комиссия жұмыстарына қатысу;

- облыстық «Орталық Қазақстан» мен «Индустриальная Караганда» газеттері бетіне осы тақырыпқа айдар арнау;

- ұлттық қауыпсіздік, музейлер, ұлттық-мәдени орталықтар мен саяси партиялармен саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы архив құжаттары мен материалдарды жинақтау мақсатында бірлесіп жұмыс жүргізу;

- Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУмен, Н.В.Гоголь атындағы облыстық кітапханамен, «Әділет» қоғамдық қоры мент ұлттық-мәдени орталықтармен бірлесіп, КарЛАГ тарихына, жаппай саяси қуғын –сүргін мен Қазақстанға халықтардың депортациясы тарихы жайлы кітаптар сериясын дайындау;

- ЖОО-да өткізілетін ғылыми-практикалық конференция жұмыстарына қатысу;

- облыстық мәдениет департаменті мен облыстық өлкетау музейімен бірлесіп жылжымалы құжаттық көрме ұйымдастырып, өткізу;

- студенттер мен мектеп оқушыларына осы тақырыпқа арналған дәрістер өткізу;

- Ауғанстанда қаза тапқан Қарағандылық жауынгерлерді еске алу Кітабын шығару.

Міне, 1997 жыл « жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын» айтарлықтай деңгейде өткізуге Қазақстан Республикасының облыстық архивтері де бел шешіп, кірісіп, көптеген іс-шаралар ұйымдастырып, жұмыстар атқарған.

Енді еліміздің басты мұрағат көзі жинақталған Алматы қаласындағы Мемлекеттік Орталық Архив бұл бағытта қандай іс-шарларды іске асырды, соған көз жүгіртейік:

Мемлекет басшысының Жарлығына байланысты бұл жылды атап өту мақсатында ҚР ОМА 1997жылдың 14-ақпанында іс-шаралар жоспарын жасады.

Жоспарда: -ҚР Президенті Жарлығын насихаттау үшін облыс пен қала әкімдері, Солтүстік қазақстан аймақтық университеті өткізетін іс-шараларға қатысу;

- архив құжаттарын оның ішінде (ҰҚК; ІБ) пайдалана отырып, көрсетілген тақырыпта дәріс жазу;

- қуғын-сүргінге ұшырағандардың туыстарының естеліктерін жинақтау (облыстар деңгейінде);

- Қуғын-сүргінге ұшырағандардың тізімін, архив каталогының тақырыптық картотекасын нақтылап, анықтау;

- 30-40 жылдардағы билік органдарының шешімімен репрессиялық сипатын көрсететін құжаттар көрмесін ұйымдастыру;

- Солтүстік Қазақстанға депортацияланған халықтардың құжаттарын анықтау және жүйелі каталогтағы карточкаларын құру;

- Петропавловск қаласының еңбек ұжымдарында дәріс оқу;

- мемлекеттік архивте тақырыптық экскурсиялар ұйымдастыру, мектептерде сабақтар өткізу;

- «1997 жылы жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деген тақырыпта радиобағдарлама жүргізу;

- белгіленген тақырып бойынша облыстық, аудандық газет беттерінде жарияланым жариялау;

- саяси қуғын-сүргін құрбандарымен байланысты мәселелер бойынша архивке келген азаматтарға көмек беріп, ғылыми кеңес беруді ұйымдастыру,-деген шаралар жоспарланған[7,88-бет].

«Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын» өткізуге Қазақстан Республикасының барлық облыстық деңгейдегі архивтері, атап айтсақ Алматы, Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылорда, Жамбыл, Ақтөбе, Атырау, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды, Көкшетау облыстарының архивтері түгел қатысқан.

Жалпы бұл іс-шаралардың өтуіне мұрындық болған - Орталық Мемлекеттік Архив. Оған дәлел: ОМА-ң Қазақстан Республикасының ұлттық саясат мемлекеттік комитетіне жазған ресми хатында (13.02.1997жыл) ОМА үкіметтік комиссия құрамына архив қызметкерлерін қосудың тиімділігін атап көрсетеді. Республика архивтері саяси қуғын-сүргін құрбандарына және Қазақстанда болған мәжбүрлі депортацияға қатысты кең көлемдегі архивтік құжаттарға ие, сондықтан да бұл аталмыш іс-шараның өтуіне тікелей көмек көрсете алады[8,56-бет].

20-қаңтар 1997 жылы №86 Қаулыға сәйкес Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысына сәйкес 1997 жылды «Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылына» байланысты негізгі шаралар жоспары белгіленді.

Біріншіден, ҚР Президентінің Жарлығына байланысты «1997 жыл Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» министрліктерде, мемлекеттік комитеттерде және басқа да орталық атқарушы органдарда, барлық деңгейдегі әкімдер аппаратында, ұлттық мәдени орталықтарда, қоғамдық бірлестіктерде, осы Жарлықты насихаттау жұмысын жүргізу.

Екіншіден, облыстар мен Алматы қаласының әкімшілігінде жалпыұлттық келісім мен тұрақтылықты нығайту мақсатында саяси партиялар мен қозғалыстар өкілдері, ұлттық-мәдени орталықтар, діни конфессиялар өкілдерін шақырып, дөңгелек үстелдер өткізу.

Үшіншіден, экономикалық бағдарламалардың баламаларын қарастыру үшін Экономика министрлігі оның жұмыс органы ретінде анықтау.

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік шежіресінің айрықша белестерінің бірі болған 1997 жыл «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын –сүргін құрбандарын еске алу» жылында жоспарланған іс –шараларды ойдағыдай өткізуде ел архивтерінің қызметі ерекше болды.

Халқымыз саяси қуғын – сүргін құрбаны болып, жазықсыз жазаланған боздақтарын ақтап алу мақсатында, шаң басқан архив сөрелерінде сақталған тарихи құжаттар көмегіне жүгінді. Әлі де ашылмаған, іздеушісін күтіп жатқан деректер жеткілікті. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айтылған «Архив - 2025» арнайы бағдарламасы сәтті түрде жүзеге асса, алыс-жақын шетелдерде жатқан ел тарихына қатысты құнды мұраларымыз оралып, қазыналы тарихымызды байытары сөзсіз.

Пайдаланылған деректер тізімі:

1. National Digital History: 1997 жыл «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» 19- қазан,2017.
2. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 4-парақ.
3. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 5-парақ.
4. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 104-парақ.
5. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, -90-91парақ.
6. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 86-87 парақ.
7. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 88-парақ.
8. ҚР ҰА, 76-қор, 1-тізімдеме, 17-іс, 56-парақ.

УДК 94 (574)

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚОҢЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ПРОЦЕССИ РЕТІНДЕ

Есетов Н.Е.

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., проф. Исмағұлов Ұ.Ш.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Абстракт. Бұл мақалада, XX ғасырдың басындағы қазақ шаруалары мен егіншілері және орыс қоңыстанушылары арасындағы қарым-қатынастары, столыпиннің аграрлық реформа салдарынан жергілікті халық үшін туындаған әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтары туралы баяндалған.

Кілт сөздер: қоңыстандыру, жер иелену, аграрлық, шаруалар, Столыпин.

Қазақстан жерлерін қамтыған Ресей үкіметінің қоңыстандыру саясаты, столыпиндік аграрлық қайта құруларды жүзеге асыру барысында, шаруаларды қоңыстандыру ісіне байланысты жоғары деңгейіне жетті. Столыпиннің аграрлық саясатының мәні шаруалардың қауымнаң шығу арқылы жеке шаруашылық жер иелену жүйесіне көшу және оны дамыту еді. Капиталистік қатынастардың дамуына кедергі болатын жер иеленудің қауымдық формасы, ресейдегі көптеген ғалымдар қатты сыңға тартқан.

XX ғасырдың басында Ресей империясындағы қауымды жою мәселесі 1861 жылғы реформаның салдары мен елдің әрі қарай аграрлық дамуына байланысты үшкір дамып отырды. Осылайша, қоғамда әлеуметтік наразылық бой көтеріп, соның ішінде шаруалар жердің жоқтығы мен аграрлық мәселенің шешілмеуіне байланысты болған наразылық күш ала бастады. Оған қоса, 1905-1907 жылдарындағы революция, үкіметтің осы аграрлық реформаны тез арада жүргізу керек деген шешіміне, тікелей ықпал еткен. Ресей жеріндегі қоңыстандыру саясатының бас жүргізушісі болып премьер-министр П.А. Столыпин тағайындалған еді.

1906 жылғы «Шаруалардың қауымнан шағуы туралы және жерді жеке меншікке беру туралы» жарғы бойынша қауымдық құқығындағы үлестік жері бар әр-бір шаруа өз жерін жеке меншікке аударуын талап ете алатын еді. Сол тұста көптеген шаруалар империяның

шығыс аймақтарына топтап қоңыстана бастады. Әлбетте Қазақстан жерлері де осы процесстерден тыс қалған жоқ.

XIX ғасырдың 90-шы жылдардың ортасынан бастап Сібір мен Қазақстанға шаруалардың қоңыс аудару процесі бет алып, интенсивті түрге ауысты. Бұнда да бірқатар қиыншылықтар туындаған еді. Мәселен, Ақмола межелік партиясы тартып алған жерлер егіншілікке жарамсыз болды. Сол себептен, 1894-1895 жж. Сібір темір жол Комитетінде жер артылықшылықтарын аңықтау мен оларды «қоңыстандыру қорына» аудару мақсатыменен, дала облыстарының (Торғай, Ақмола, Семей) территорияларын түбегейлі зерттеу қажеттілігі туралы мәселе көтерілді. Мәселені шешу мақсатымен, 1896-1902 жж. қосымша зерттеулерді жүргізетін Ф. Щербина басқарған арнайы экспедиция құрылған. Аталмыш экспедиция жоғарыдағы облыстардың 12 уезінің табиғи-климаттық және шаруашылық-статистикалық мүмкіндіктерін толықтай зерттеп шыққан.

Батыс Қазақстандағы жер артылықшылықтарын зерттеуге Мәскеу ауыл шаруашылық институтының студенттері де көмек көрсеткен болатын. Олар Ақтөбе және Қостанай уездерінде, әсіресе Аралтөбе болысында, жұмыс жасаған. Бұл комиссиялардың жұмысына үкімет тарапынан аса ерекше көңіл бөлініп отырған. Үкіметтің көздеп отырған, шаруаларды қоңыстандыру жолымен, жергілікті халықты отырықшы шаруашылыққа бейімдеп, бұрын көшіп мал жайылған жерлерді есепке алу мақсаты комиссия жұмысының негізгі бағыты болып берілген. Егіншілік департаментінің басшысы Н.А. Крюков «Қазақ халқының көшпелі өмір салтын жойып, қазақтар отырықшылыққа толық көшу керек» деген сөздері де осыған дәлел [9, с. 295-296].

Қоңыстандыру процесі столыпиндік аграрлық саясатының басталысымен жыл сайын күш ала бастады. 1909 жылдың өзінде ғана Қазақстан жеріне Ресей мен Украинадан қоңыс аударған қоңыстанушылардың жалпы санының 15 %-н құрап, аграрлық саясаты кезіндегі саны жағынан ең көлемді кезен болып саналады. 1907 жылдың 1 шілдесінде Торғай облысының өзінде 100 мың халқы бар 181 қоңыстану ауылдары құрылды. Ал ондай ауылдардың құрылуына, Ф.А. Щербина бастаған дала облыстарын зерттеу бойынша экспедициясы, ықпал етті. Экспедицияның есебі бойынша, қазақтардың 21 млн-нан астам десятина жер артылықшылықтары аңықталған [12, с. 125].

Қоңыстандыру саясаты, Батыс Қазақстандағы демографиялық жағдайының да түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырды. Нәтижесінде XX ғасырдың басында аймақта 60 астам ұлт тұрған [10, с. 98]. Халықтардың ара-қатынастары үздіксіз болды. Д. Кішібековтың сөзі бойынша, мәдениетті бір-бірінен кім көбірек қабылдады: көшпелілер егіншілерден бе, әлде керісінше ме? деген сауал тарих ғылымының зерттеу мәселелерінің бірі болу керек. Ескерілетін бір жәйт ғана бар - барлық тарихи төңкерістерге қарамастан аталмыш мәселе аса интенсивті болған [1, с. 48].

1912 жылы Ақтөбе уезінің Тұз-Төбе болысында Орал-Торғай қоңыстандыру ауданы шенеуіктерінің жұмысы нәтижесінде жақсы, шұрайлы жерлерінің барлығы қоңыстану қоры үлесіне тиіп, қалғаны қазақтарға қалды. Жерлерді тартып алумен байланысты болған аймақтағы аграрлық мәселе шиеленісіп, бұрың кең таралған жерді жалға алу процесі жергілікті халық пен қоңыстанушылар арасындағы еңбек қатынастардың факторы ретінде өз ролін жоғалта бастады. «Қырғыздардан орыстарға» атты жолдау хатында көрсетілген жер бөлу мәселесі сол кезеңдегі Батыс Қазақстанда да басты мәселелердің бірі еді. Аталмыш жолдауында қазақ шаруалары мен қоңыстандыру саясатының кедей топтары үкіметке қарсы күрес пен аграрлық мәселені шешуде бір мақсат пен мүддеде – деп айтылған [3, с. 15]. Қоңыстанушылардың бөлініп берілген жерлеріне көңілдері толмай, бас тартқан жағдайлары да кездесті. 1906 жылы Ақтөбе уезінің Ключевой және Родниковский учаскілеріне бекітілген 15 отбасылы қоңыстанушылар егіншілікке жарамсыз жерлеріне көңілдері толымсыз екенін білдірді. Олардың ойы бойынша, шенеуіктер әдейі оларды осындай сапасыз жерлерге жіберген деп наразылықтарын таңытты [6, Уральский дневник].

Столыпиндік аграрлық саясатының жалпы Қазақстан үшін онды нәтижелерінің бірі - бұл экономика саласындағы аграрлық қатынастардың дамуы еді. Кемшіліктері бола тұрғанымен,

столыпиндік қайта құрулар Ресейдегі жер шаруашылығының кең көлемде дамуына өз әсерін тигізіп, тауарлы-экономикалық қатынастар дамуының факторы болды. Сонымен қоса, реформа Қазақстандағы аграрлық шарушылықтың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне де прогрессивті әсерін тигізді.

Әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың жобаларының бірі болған, столыпиндік аграрлық саясатты ұзақ мерзімді перспективасы болды деп те айтуға болады. Реформаның негізгі ойы - шаруаларды шет аймақтарға қоңыстандыру арқылы Ресейдегі аграрлық мәселені шешу еді. Осы мақсатқа жету жолдарының бірі - Батыс Қазақстан аймағындағы аграрлық отарлау шараларын жүзеге асыру. Ал оны жүзеге асырудың құралы, жергілікті қазақ халқының жерлерін тартып алып қоңыстандыру қорына аудару есебінен жүргізілді. Қор жерлері қоңыстандырудың стимулы ретінде пайдаланылды. Сөйтіп, үкіметтің ресми саясаты жерлерді жүйелі тартып алу үшін негіз жасауға бағытталған. Қоңыстандыру саясатын жүзеге асырудың басты негіздерінің бірі, басқа ұлттардың осы жер артылықшылықтары еді [8, с. 223]. Ендігі жолы бақылау жүйесі негізінде, отырықшы болып болған халықты патша әкімшілігі мүддесіне бағындыру шараларын жасау. Столыпиндік аграрлық саясатын жүргізу барысында қоңыстанушыларға бөлінген жер үлестерін сақтау жөнінде шаралар қабылданған. Қоңыстанушылар бас тартқан үлестер, бір жылдай бос болып, жаңа қоңыстанушыларға бөлінді. Ал, қоңыстандыру мекемелері рұқсатымен қалдырыдырылған үлестер кейін қайта бөлінген. Өз еркімен жерлерін тастап кеткен қоңыстанушылар, жергілікті қоңыстандыру мекемесі рұқсатымен ғана басқа жерге орналаса алатын еді [11, с. 298].

Батыс Қазақстандағы қоңыстандыру процесі белгілі деңгейде жүрмегенінің басты себептерінің бірі, қазақ интеллигенция өкілдері айтқанындай, көшпелі мал шаруашылығының оған дайын болмағаны және көп күш жұмсалатындығын ескерілмегені. Оған қоса, қоңыстанушыларға жер бөлу процесінде кадр жетіспеу мәселесі де болды. Мысалы, Торғай егіншілік партиясында 25 адамның орнына 13 адам қызмет етті [7, с. 346]. Осындай жағдайдағы трансформация, дәстүрлі құрылымның күрделі агроөту жағдайына әкеліп соқтырды, себебі бұндай деформация Батыс Қазақстандағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық қатынастары үшін қолайлы жағдайды жасамаған. Ұлттық қазақ интеллигенция өкілдерінің айтуы бойынша, жерді тартып алу үкіметтің үлкен қателігі еді, дей отырып, орыс және қазақ халқының еңбектік арабайланысы онды жағынаң болды [2, Валиханов Э.Ж.].

Әлеуметтік қатынастырдың шиеленісуіне, қазақ халқының қаржылық қиыншылықтары тікелей әсерін тигізді. Осылайша, Темір уездік бастығы мен Торғай басқармасы арасындағы хат алмасу кезінде қосымша қаржы шығындары арқылы аймақтағы жерге орналастыруды жақсарту қажеттілігі туралы мәселе қозғалған [13]. Миллионды бөлімде қазақтарды орналастыру мәселесі күрделілігін, жергілікті аумақта шешуге мүмкін емес еді [14]. Ал, Ақтөбе мен Қостанай уездерінде шұрайлы жерлеріне үміт арта алмаған қазақтарды жаңа жерлерге қоңыстандыру мәселесі одан қиын еді [15].

1906-1908 жылдары аралығында Ақтөбе уезіндегі қазақтар, егіншілікті дамытуға қолайлы, Ырғыз, Ор, Елек, Ембі өзендері бойында бекітілгісі келді [16]. 1895-1908 жылдары аралығында қазақ шаруашылығындағы мал саны 266 441 басқа көбейді [17]. Қазақтар өз атына жер улестерін бекітіп алу үшін орыс қоңыстарына жақын жерге көше бастады. Ал отырықшылану процесі, жерді тартып алумен байланысты күшейіп отырды. Сәйкесінше егіншілік те дамып отырды [кестені қараңыз].

Кесте 1 - 1905 - 1906 жж. Маңғышлақ уезі мен Ішкі Ордадағы егіннің көлемі

Аймақ атауы	Егіннің жалпу аумағы (десятина)	Егілгені (пұт)	Жиңалғаны (пұт)
Маңғышлақ уезі	453	572	40128
Ішкі Орда	9427	33696	241607

Қоңыстану барысында егіншіліктің интенсивті дамуына әсер ететін үшкір мәселелердің бірі, агрономияның дамуы үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру еді. В.Я. Бенькевичтің мәлімдеуінше, 1910 жылы Орал-Торғай қоңыстану ауданында агрономияны үкімет тарапынан ұйымдастыруға барлығы 22 856 рубль қажет болды [18]. Ол үшін кадрларды кәсіби дайындау мен сапалық деңгейін көтеру қажет болды. Агроном, машина жасау бойынша нұсқаушылар, егіншілік жөніндегі нұсқаушы сияқты т.б. білікті мамандар қажет болды. Столыпиннің аграрлық реформаны сәтті өткізу сапалы мамандарды дайындаусыз мүмкін емес еді. 1915 жылы Оралдағы император Николай II атындағы төменгі ауыл шаруашылық училищесінде 16 қазақ білім алған. Отырықшы өмір салтына қазақ халқының бейімделуі солтүстік аудандарда интенсивті түрде жүргізілді. А.А. Кауфман белгілегендей, егіншілікті зерттеуде сапалы тәсілдер қолдану қажет, ал формалды әңгімелер мәліметтердің шынайы бейнесін бұлдыр етеді [4, с. 98].

Қоңыстанушыларды жерге орналастыру мәселесі, столыпиндік аграрлық саясатын жүзеге асыру кезеңінде әрдайым үшкір болып тұрды. Нәтижесінде П.А. Столыпиннің өзі де шаруалардың жаңа жерлерге орналасу мен егіншілік шаруашылығын дамытуда бір қатар қиыншылықтар бар екенін мойындады [5, с. 74]. Соңдықтан, қоңыстандыру саясаты аграрлық мәселені шешудің идеалды форма емес екен. Реформаның мақсаттарын жүзеге асыру барысында, экстенсивті жолынан басқа, прогресстің жоғары сатысына жетелейтін аграрлық өндірістің интенсификациясы болу қажет деген түсінік қалыптасқан.

Жалпы, столыпиннің аграрлық саясаты аймақтың шаруашылық құрылымын өзгертіп, капиталистік қатынастардың дамуына ықпал етті. Дегенмен, қоңыстандыру саясатының басты мақсаты, қазақ жерлерін әрі қарай отарлау болып табылады. Кең ауқымды экспроприациядан кейін қазақ халқы отырықшылыққа көше бастады. Жергілікті қазақ халқына қарағанда жерге орналастыру кезінде қоңыстанушылар көбірек құқыққа ие болды.

Сонымен, Батыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына столыпин аграрлық саясатының ықпалы қарама-қайшы нәтижелерге ие болды. Онымен қоса, аймақтың әрі қарай әлеуметтік-экономикалық дамуы столыпиндік қайта құрулардың тікелей нәтижесі болғандығын ескеру қажет.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Асылбеков М.Х. Об изменениях в национальном и социальном составе населения Казахстана (1897-1989 гг.) // Вестник АН КазССР, 1991. – № 3. – С. 45-53.
2. Валиханов Э.Ж. Деятельность РГО по изучению природных богатств Казахстана в конце XIX – начале XX века // Вопросы истории и историографии Казахстана. Тематический сборник научных статей. – Алма-Ата, 1987. – с. 57-62.
3. Кшибеков Д.К. Кочевое общество как тип цивилизации // Вестник АН КазССР, 1991. – № 3. – с. 13-18.
4. Кауфман А.А. Отчет по командировке летом 1899 года в Тавдинский край и Тургайскую область для изучения работ по отводу земель для переселенцев. – СПб., 1899. – 156 с.
5. Столыпин П.А., Кривошеин А.В. Записка Председателя Совета Министров и Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г. – СПб., 1910. – 101 с.
6. Уральский дневник. – 1907. – № 33.
7. Вошинин В.П. Переселение и землеустройство в Азиатской России. Сборник законов и распоряжений. – Петроград, 1915. – 509 с.
8. История Актюбинской области. – Под. Ред. Г.С. Султангалиевой. – Актөбе, 2006. – 698 с.
9. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. – 320 с. Складов Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Ленинград, 1962. – 588 с.

10. Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. – Алма-Ата: Казахстан, 1967. – 483 с.
11. Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Ленинград, 1962. – 588 с.
12. Бекбергенов М.С. Социально-экономические отношения в Казахстане в конце XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Ленинград, 1953. – 365 с.
13. Оренбургско - Тургайское управление земледелия и государственных имуществ // Гос. архив Оренб. обл. Росс. Федер. Ф. 126. Оп. 1. Д. 38. Л. 14.
14. Оренбургско - Тургайское управление земледелия и государственных имуществ // Гос. архив Оренб. обл. Росс. Федер. Ф. 126. Оп. 1. Д. 12. Л. 12.
15. Оренбургско - Тургайское управление земледелия и государственных имуществ // Гос. архив Оренб. обл. Росс. Федер. Ф. 126. Оп. 4. Д. 11. Л. 19.
16. Темирское уездное правление // Центр. гос. архив Республики Казахстан. Ф. 448. Оп. 1. Д. 2. Л. 56.
17. Тургайское областное правление // Центр. гос. архив Республики Казахстан. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2696. Л. 5-6.
18. Тургайское областное правление // Центр. гос. архив Республики Казахстан. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2697. Л. 4-6.

УДК 94 (574)

XIX ҒАСЫРДЫҢ І-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ БАРЛАУ КЕЗБЕЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ, ЭТНОГРАФИЯСЫ МЕН ФОЛЬКЛОРЫН ЗЕРТТЕУІ

М.М. Жумадилдаев¹, М.А.Алпысбес²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, PhD докторант

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, т.ғ.д. Еуразиялық зерттеулер кафедрасының профессоры

Аннотация. Бұл ғылыми мақала Қазақстан тарихы, қазақ халқының этнографиясы мен мәдениетіне қатысты XIX ғасырдың I-жартысындағы Ресей зерттеушілерінің еңбектері зерделенген. Әсіресе, Орынбор Шекара комиссиясына мүше болған қызметкерлердің Қазақ халқының фольклоры, тарихи-географиялық ерекшеліктері, әдеп ғұрпы мен генеологиялық шығу тегін зерттеуге қосқан үлестеріне тереңдеп талдау жасалған. Патша үкіметі әскерлерінің еліміздің оңтүстігіне енуі, Сыр бойындағы орыс әскери шептерінің құрылуы жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: тарих, география, этнография, фольклор, Ресей империясы, Орынбор шекара комиссиясы, Қазақ даласы

Кіріспе. XIX ғасырдағы Ресей кезбелері мен барлаушылары, чиновниктері мен Қазақстанға жер аударылған демократ революционерінің естеліктері мен жазбалары және қызметтік есептерін деректемелік және тарихнамалық тұрғыдан қайта қарау – отандық тарих ғылымы үшін өзектілігін жойған жоқ. Өйткені кеңестік тарихнамада аталмыш орыс кезбелерінің жазбаларына басым бағыт беріліп, сын көзбен қарау дәстүрі қалыптаспады. Ресей империясының шеткері аймақтарының ұлттары мен ұлыстарының Ресей империясына «өз еркімен» қосылғандықтан олардың отар территориялар ретінде мойындалмауы – кеңестік тарихнаманың іргетасты қателігі болды. Тіпті, қазіргі ресей тарихшыларының өзі бұрынғы

кеңес республикаларының тарихшыларына «өз елдерінің ресейдің отарлық жағдайында болғандығы жайлы тұжырымдамалары» үшін кінә артуда.

Талдау. Заманауи Ресей тарихшыларына салсақ, бұрынғы кеңес республикаларының ішінен Белоруссия мен Армения тарихшылары ғана өз халықтарының отарлық жағдайда болмағандығын жазып, Ресей тарихшыларының үдесінен шығып жүр. Қалған республика тарихшыларының барлығы дерлік мұндай тұжырымдамаға қайшы келіп отырғандығы Ресей тарихшылар тарапынан «кей істік» тудыруда. Қазіргі Ресей тарихшылары әдетте XIX ғасырдағы орыс саяхатшылары мен жиһанкездерінің жазбаларының деректік құндылығын абсалюттендіруге құмар-ақ. Оларға сын көзімен қарауды жақтыра бермейді. Сондықтан қазіргі отандық тарихшылардың алдында тарихқа деген осындай «қосарланған субъективизм» (двойной субъективизм) жүктерін еңсеру міндеті тұр. Екі жағдайда да тарихқа деген объективті көзқарас қалыптастыру бүгінгі өркениеттік талаптарға жауап берген болар еді. Тарихқа деген өркениетті көзқарастың маңыздылығы жөнінде неміс философы Эрнст Трельч: «Тарихи білім беруді және тарихты білуді тоқтату варварлыққа бастар жол» [1, с.12], – деп атап көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ даласы соның ішінде Сыр өңірінің тарихы мен фольклоры туралы патшалық Ресейдің жергілікті әкімшілік мекемелері қызметкерлерінің еңбектерін бүгінгі тарих ғылымының жаңа инструментарийлері мен әдіс-тәсілдері арқылы зерттеу өзін-өзі ақтайды. Ол дербес зерттеу нысаны бола алады. Сондықтан тақырыптың арнайы зерттелуі патшалық Ресейдің Орта Азия мен Қазақстандағы саяси және мәдени үдерісін ғылыми негізде тура және терең түсінуге жол ашады. Ұлтымыздың көрші елдің боданында болған отаршылдық кезеңінің бүге-шігесін, әрбір қалтарыс-бұрышын тереңдетіп қазып зерттеу бүгінгі рухани өрлеу үрдісінің өзекті мәселесі болып қала беретіні сөзсіз.

Патшалық Ресей империясының қазақ жерін отарлау жұмыстары шекаралық өлкелерде әскери бекіністер салып, жаңа әкімшілік органдар құру арқылы жүзеге асты. Орынбор бекінісі мен сол бекіністе құрылған Кіші жүзді басқаратын Орынбор Шекара комиссияның қызметі – оның айғағы. Орынбордағы Шекара комиссиясы қызметін зерттеген ғалым Э.К. Наурызбаева, тақырыпқа қатысты қордаланған проблемалардың біріне – Ресей империясының отарлау саясатын жүзеге асыру үшін құрылған арнайы Орынбор Шекара комиссиясының қызметі және Орынбор Шекара комиссиясы территориясынан тыс жерлерді де отарлауға көшуін жатқызады [2, 4 б.]. Демек, Орынбор Шекара комиссиясы қызметі арқылы басқа да Қазақ жерінен орыс әскери шептерін құру көзделді. Патша үкіметінің бұл саясатын жалғастырушы В.А.Перовский Орынбор өлкесінің әскери губернаторы болып тағайындалғанда өзінің алдына екі міндет қойды: біріншіден, орыс билігін мойындамайтын қазақтарды бағындыру және екіншіден, орыс әскерлерін Орта Азия хандықтарының шекараларына жақындатуды тездету [3, 362 б.]. Яғни, В.А.Перовскийдің басшылыққа келуімен Сырдария өзені бойында орыс әскери шебінің құрылуы басталды. Сөйтіп, отаршылдық пиғылдағы патша өкіметі XIX ғасырда көптеген тыңшылық әрекеттегі «ғылыми» экспедициялар ұйымдастырып, жергілікті өлкетану қоғамдары мен бөлімшелерін ашады.

Осыған орай XIX ғасырда орыс түркітану ғылымы біржолата қалыптасуымен түркі әлемінің құрамдасы – қазақ халқының тарихы, тұрмысы, шаруашылық-мәдени өмірі туралы жазылған саяхатшылардың этнографиялық сипаттамалық жазбалары жарыққа шығып отырды. Алайда бірден айтарымыз XIX ғасырдағы Ресей кезбелері мен қызметкерлерінің қазақ тарихы, этнографиясы мен фольклорына қатысты жазбаларын сын көзбен пайдаланған абзал екенін ескерткіміз келеді. Өйткені жазба деректердің басым бөлігі сырткөз болып келеді. Қазақтың өзіндік тарихи көзқарасы, дәстүрі, әдебиеті, тарихи ой жүйесі бар. Сырт көзбен жазылған деректерде қазақтың ішкі өмірі, рухани құндылығы туралы тиянақты мәлімет келтірілмейді. Ішкі дерек топтамалары жеткізген тарихи фактілерді талдау, тәпсірлеу, ғылыми интерпретация жасау үшін шежіре сақтаған дерек қабатын көтеру, жариялау мәселесі өзекті [4, 10 б.].

XIX ғасыр ішінде көптеген саяхатшылардың, дипломаттардың, көпестер мен миссионерлердің жұмыстары нәтижесінде ортаазиялық аймақ халықтарының әлеуметтік – экономикалық және саяси тарихы туралы алуан түрлі фактологиялық материал жинақталды.

Орынбор шекара комиссиясына мүше болған бірқатар орыс жаратылыстанушы ғалымдары, тау-кен инженерлері, әскери чиновниктері және т.б. қазақ халқының өміріне, шаруашылығының ерекшеліктеріне, қайталанбас мәдениетіне назар аударып, өз пікірлері мен тұжырымдарын білдіріп отырған.

Атап айтқанда, осындай қызметкерлердің бірі – қазақтардың этникалық ерекшеліктері мен этносаяси байланыстарына көңіл қойып, зерттеген орыстың белгілі өлкетанушысы Н.А.Аристов еді. 1896 жылы жарық көрген еңбегінде Н.А. Аристов қазақ халқының рулық құрылымын талдап көрсетеді. Н.А. Аристов Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздардың шекарасында екі халықтың аралас некесі, құда-жекжаттық байланыстары жиі кездесетінін жазады [5].

Н.А. Аристов еңбектерінде, ішінара болса да, оқиғалар желісінің сәйкессіздігі, батырлар мен билердің шыққан тегінің қате берілуі секілді кемшіліктер де кездеседі. Жалпы, зерттеуші қазақ халқының саяси этникалық үдерістеріне орыс шенеунігі көзқарасы тұрғысынан баға береді.

Я.П. Гавердовский миссиясының барысында өтілген жол бойында халықтардың әдет-ғұрпы мен дәстүрін сипаттаумен болған Орынбор Шекара комиссиясының аудармашысы, Кукляш Биктяшев Я.П. Гавердовскийге «Обозрение Киргиз-кайсаковской степи» («Қырғыз-қайсақ даласына шолу») деп аталған Қазақстан географиясы, тарихы мен этнографиясы бойынша арнайы монографияны дайындауға өз үлесін белсенді түрде қосты. Монографияның бірінші бөлімі «1803-1804 жж. Қырғыз-қайсақ даласындағы саяхат» (1807 ж.), екінші бөлімі «Қырғыз-қайсақ халқы мен елінің сипаттамасы» (1809 ж.) деп аталған. Бөлімде қазақ даласының географиялық және физикалық шолуы жасалады. Сонымен қатар «Неизвестно, что подало поводом называть киргизцев сим именем. Оно неупотребительно ни между самим сим народом, ни же в азиатских провинциях, за степью лежащих. Словом, ни один род в киргизцах не носит сего наименования» деген Я.П. Гавердовский «киргиз» деген атаудың мүлдем орынсыз екенін айтып, «қазақ» деген бір ғана атау бар, оның мағынасы «салт атты, жауынгер» дегенді білдіреді деп, қазақ халқының тарихы, саяси және экономикалық жағдайына сипаттама жасаған [6, 383 б.]. Өкінішке орай, келтірілген қолжазбалар Я.П. Гавердовскийдің көзі тірі кезінде басылымда жарық көрмеді.

Я.П. Гавердовскийдің «Қырғыз-қайсақ даласына шолу» атты қолжазбасына толықтырушы ретінде болған еңбек бұл – миссияның құрамында болған 7-классты дәрігер Савва Большойдың 1822 жылы петербургтік «Сын Отечества» журналында басылымға шыққан «Записки Саввы Большого о приключениях его в плену у киргиз - кайсаков в 1803 и 1804 годах» атты мақаласы.

Кіші жүздегі Шекті руының қазақтарының қолына бір жылдай уақыт тұтқында болған дәрігер Савва Большойдың Сырдариядағы қазақтардың әдет-ғұрпы мен дәстүрінің мәнін түсініп, қазақтың сөйлеу тілін жетік меңгерген, сонымен қатар Сыр өзені мен Арал теңізі бойындағы балықтардың, құстардың, жануарлардың, жыландардың, күрт-құмырсқаның, өсімдіктердің түрін анықтап, терминологиясын жасаған.

Қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеуде айтарлықтай із қалдырған Орынбор Шекара комиссиясының төрағаларының бірі Г.Ф. Генс болды. Ол қазақ даласына қызмет бабы бойынша барған әр іс-сапарын жүйелі түрде жазып отырған. Г.Ф. Генстің артында аса қомақты қолжазбалар қалдырылды. Олар күнделіктер, жекелеген естеліктер, сұрастырылып жазылған әңгімелер мен маршруттар баяны еді. Бұл қолжазбалар қазақ халқының этнографиясын, экономикасын, лингвистикасы мен фольклорын зерттеушілерге қажетті мол мұра болып саналады. Г.Ф. Генстің қолжазбалары Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының төртінші қорында кездеседі. Оның ішінде этнографияға қатысты 1836 Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментімен басылған қазақтардың тұрып жатқан жерлерінде құқықтары жайында баяндама жазбалар. Мұнда автор қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салтына мәдени ағымдар мен эволюцияның әсері жайында сұрақтар қойған [7, 107 б.].

Г.Ф. Генс қолжазбаларының тағы бір ерекшелігі – онда ортаазиялық хандықтар жайында мәліметтердің көптігі. Ол өзі онда ешқашан болмағанымен, сол жақта болған, көргендердің әңгімесін жинақтап, жүйелеп отырған. Солардың бірі, 1826-шы жылы Хиуадан Орынборға қашып келген Астрахан азаматы Ковырзиннің әңгімесі. Каспий теңізінен балық аулау кезінде түркімендерге тұтқынға түскен Ковырзин кейін Хиуаға құлдыққа сатылған. Бірақ көп жылдар өткеннен кейін Хиуадағы салық жинаушылар қызметіне өткен Ковырзин осы мемлекет жайында нақты білімдер игерген еді. Г.Ф. Генстің арқасында Азия географиясы бойынша маңызды еңбек дүниеге келді.

Қазақ халқының тарихы мен этнографиясы жайында шыққан еңбектер ішінде А.И. Левшиннің еңбектерін атамауға болмайды. Оның бірінші ғылыми мақаласы қазақ халқының этнографиясы жайлы «Свидание с ханом меньшей Киргиз-кайсацкой орды» атты ең бірінші ғылыми мақаласы 1820-ші жылдың қазан айында «Вестник Европы» журналының 22-ші санында жарық көреді. Мақала жол естелігі түрінде жасалынған, негізінен 1820 – жылдың 16 қазанында Шерғазы ханмен кездесу жайында, қазақтың киіз үйінің жасауы, олардың қонақ жайлығы және күнделікті тұрмысы жайында мәліметтер берілген [8, 495 б.].

XIX ғасырдың 20 жылдарының бірінші жартысында А.И. Левшин Шекара комиссиясының мұрағатында жиналып қалған құнды материалдарды зерттеуге кіріседі. Онда ол, қазақ даласына жіберілген орыс елшілерінің (М. Арапов, Я. Уразалин, Я. Гуляев, Д. Гладышев, И. Муравин, И. Ураков) қолжазбаларымен танысады. Әсіресе, қазақ хандары, сұлтандары мен ру басшыларының жергілікті әкімшілікпен алысқан хаттары, орыс дипломаттарының, тау инженерлерінің, көпестердің қазақ даласына саяхат сапарлары туралы жол естеліктері мен жүрген бағыттары, Ресейдің ортаазиялық саудасы туралы статистикалық хабарлары. Бұл құжаттар кейінгі уақытта Левшинге қазақ халқы жайында еңбек жазуға үлкен көмек берген. Ал, 1826-1828 жж. аралығында Италия, Франция, Австрияға ұзақ мерзімді іс-сапарында, еуропалық көрнекті ориенталистер А.П. Жобер мен Г.Ю. Клапроттың ұсынысымен француз ғылыми журналдарында «Об имени киргиз-кайсацкого народа» және «Географическое и историческое описание р. Сырдарьи» және т.б. мақалалары жарық көрді [9, 559 б.].

А.И. Левшиннің 1832 жылы Санкт-Петербургтен «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд степей» атты еңбегі басылып шықты. Бұл еңбектің алғашқы бес бөлімі қазақтардың этникалық құрамына, олардың өмірі мен аймақ территориясындағы миграциясына арналады. Шағын көлеміне қарамастан, бұл бөлімдер құнды этнографиялық мәліметтері арқылы бағалы болып саналады. Олар алғаш рет ғылыми әлемде қазақ халқының күрделі этноәлеуметтік құрылымымен танысуға, оның таралуымен, шаруашылық жағдайлары және типтік этникалық ерекшеліктерімен және жобалы санымен танысуға мүмкіндік берді.

Зерттеуші Орта және Кіші жүздің ру-тайпалық құрамын салыстыра жазып, Ұлы жүздің құрылымын сипаттады. А.И. Левшин ірі қазақ ру-тайпаларының негізгі көші-қон жерлерін көрсетті, онда көшпелі халықтар өздері мекендеген жерлерді, егер бұл әдетті өзгертуге мәжбүр етпесе, тұрақты ұстайтындығын айтады. Аталған фактілік мәліметтерге қосымша ретінде А.И. Левшин тарихи әдебиетте бірінші рет рудың шығу тегі мен әр түрлі әлеуметтік топтар туралы мәлімет беретін қазақ таңбаларының кескінін көрсетті. А.И. Левшин жұмысында қазақ тайпаларының таралуы мен өзара қарым-қатынастары, этникалық мәселелері, көшпелі тұрмыста материалдық өндіріс жүйесі әлеуметтік-экономикалық үдерістермен қатар орын алатынын қарастырады. Сондай-ақ, автор өзінің зерттеуінде үй жануарларынан алынатын ет-сүт өнімдері, жүні мен терісі жайлы да жазып қалдырып, осы үй жануарларының ерекшеліктеріне де тоқталады.

А.И. Левшин қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығы қатаң табиғат жағдайларына тәуелді түрде жүргізілгенін атап көрсетеді. Ол қазақтардың көшпелі мал шаруашылығын жүйелі ұйымдастыру туралы алғаш рет дисперстік жағдайда жазық далада ұсақ шаруашылықтар ретінде жүзеге асқанын атайды. «Қырғыздар, - деп жазады

ол, - бір орында үлкен көшпен аз көшеді: онда олардың малдарына тығыз болады, бірақ қоғамда бірнеше отбасы болады, олар туысқандардан құралады және басқа жерге қоныс аударғанда үлкен бір себеп болмаса, айырылыспайды» [9, 297 б.].

А.И. Левшин еңбегінде білім беру мәселесінде: қазақ тілі, жазу мәселелеріне тоқталып, қазақ поэзиясы мен музыкасы, музыкалық аспаптар жайында мәліметтер келтіреді [9, 351-354 б.б.]. Жалпы Левшинің қазақ даласында жасаған еңбектерінің деректік құндылығымен қатар тарихнамалық мәні бүгінгі күнге дейін өзінің тарихи маңыздылығы жоғалтпағаны сөзсіз.

Шекара комиссиясында қызмет еткендердің бірі В.В. Григорьев (1816-1881 ж.ж.) болды. Орыстың көрнекті шығыстанушысына жататын ол Сыртқы істер министрлігінде қызмет етіп, Орыс географиялық қоғамымен белсенді әріптестік орнатқан. Ол Орынбор өлкесіне Сыртқы істер министрлігінен Орынбор генерал - губернаторы өкімімен өлкені басқару бойынша есеп жасауға жіберілген. 1853 жылдың мамыр айында Орынбордан Ақмешітке аттанған «құпия экспедициясы» құрамында әскери-жорық кеңсесінің басшысы және экспедицияның тарихнамашысы болды [10, 126-127 б.б.].

Орынборда В.В. Григорьев көптеген еңбектер жазды. В.В.Григорьев еңбектерінің толық тізімін көрсету мүмкін емес, оған себеп баспа беттерінде жарық көрген мақалалары, қолжазбалары мынадай бүркеншік аттармен басылып отырған. Оның бүркеншік аттары: финляндиялық филолог Изафети Маклуб, Қр. Орская Степан Рукавшников, Стерлитамак Я.Сахаров, Троицкий житель, сұлтан Мендали Пиралиев, Льготный казак және т.б.

Қазақ даласы жайында баспа беттерінде пайда болған алғашқы мақалалары оның бүркеншік аты «сұлтан Мендали Пиралиевтің жазбалары» деген атпен жарық көрді. Осы атпен шыққан мақалалар: 1861 жылы Халықты оқыту министрлігінің журналында «Самоучитель русского языка для киргизов»; 1862 жылы «Северная пчела» журналының 110 санында «О Бухарском хлопке и о возможности разведения хлопчатника на Сырдарье» [10, 199 б.], Халықты оқыту министрлігінің журналында «Материалы к изучению киргизского наречия Н.И. Ильминского», «День» газетінің 28, 32, 35 сандарында «Письма из Зауральской степи», 1873 жылы «султан Мендали Пиралиев девять Хивинских писем в редакцию «Русского мира»» және т.б.

В.В. Григорьевтің тарихи-этнографиялық еңбектері мыналар: «Моңғолдар тарихы» (1834 ж.), «Ресей және Балтық жағалауы елдерінен табылған, ежелгі отандық тарихтың қайнар көзі ретіндегі, VIII, IX, X және отчасти VII және XI ғасырлардағы куфилік монеталар туралы»; «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой орды русскому духовенству»; 1856 жылы «Н.Т. Грановский до его профессорства в Москве»: 1857 жылы «О значении народности», «О воспитании в духе народности»; 1861 жылы «Бұхардағы, Қоқанд және Қашғардағы кейбір оқиғалар жайлы-мырза Шемса бухари жазбалары»; «Кабулистан және Кафристан», «Ұлы Александрдің Батыс Түркістанға жорығы туралы», «Книга рукописная прошнуровная с печатью зимние кочевки волостей Каркаралинского внешнего округа»; 1862 жылы «О передаче звуков киргизского языка буквами русской азбуки (Н.И. Ильминскийге хат), акционер журналының 12-ші санында «О наших среднеазиатских делах»; 1863 жылы «День» газетінің 29-ші санында В.В. Вельяминов-Зерновтың «О Касимовских царях и царевичах» деген еңбегіне рецензия, осы жылы «Северная пчела» журналының 33-ші санында «Торговля с Средней Азией»; 1864 жылы «Народная Беседа» журналында «Оренбургские киргизы их чест и умение в торговом деле» деген мақаласында: «1858 жылы далада орнатылған тыныштықтың әсері, әр түрлі өндірістің дамуына әкелді, ал батыс бөлікте егіншілік қарқынды түрде дамып, тіпті сол жылы орал казактарын нанмен қамсыздандырған, ал шығыс бөлікте арбамен жүк тасу (түйемен жүк тасу қазақтың ертеден келе жатқан кәсібі еді) ісі өз межесіне жеткен. Сауда мәселесінде үлкен айналымдарға жетіп, кішігірім капиталистер серіктестіктерді құрды, ал байыған саудагерлер банкирлерге айналды» деп жазған [10, 222-223 б.б.].

1865 жылы Парижде «Альбом видов из Киргизской степи»; 1869 жылы «Шығыс Түркістан» еңбегінің бірінші басылымы жарық көрді, ал 1873 жылы ол толықтырылды; 1871 жылы «О скифском народе саках»: 1874 жылы «О русской политики в отношении к Средней Азии» орыс, ағылшын, неміс тілдерінде де басылып шықты; 1876 жылы «Россия и Азия» атты Григорьевтің әр түрлі уақытта жазған тарихқа, этнография мен географияға байланысты зерттеулері мен мақалалардың жинағы жарық көрді [10, 085-0104 б.б.].

Қазақ халқы жайында еңбек қалдырғандардың бірі - орыстың көрнекті ғалым-диалектолог, этнограф, жазушысы Владимир Иванович Даль (1801 - 1872). Ол жас кезінен әдеби талантын ұштады, халық шығармашылығына қызығушылық танытты, мақал-мәтел, жаңылтпаштар, халық шығармашылығы мұраларын жинастырды. 1832 – 1841 жылдар аралығында генерал-губернатор В.А.Перовскийдің жанында ерекше тапсырмалар шенеунігі қызметін атқарған.

1833 жылы мамырда ол әскери-медициналық ведомстводағы қызметін тастап, ішкі істер министрлігі шенеунігі болды. Осылайша В.И. Дальдің Орынбордағы өмірі басталады. 1834 жылдың бірінші жартысында Орынборда П.П. Сухтеленнің тұсында жоспарланған «Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауында Ново-Александровск бекінісін салу үшін» экспедиция жіберу жұмыстары жүріп жатты. Оны Орынбор өлкесінде және Қазақ даласында белгілі болған Г.С. Карелин басқарды. Осы экспедиция құрамында В.И. Дальдің Орынбор өлкесімен және қазақ далаларымен таныстығы басталады.

Тек қана 1835 жылы В.И. Даль қазақ даласына жасаған екі сапары жайлы бірнеше еңбек шығарды, біріншісі, қысқаша жазба «Далаға серуен. 1835, мамыр» деп аталады [11]. Екінші сапар - жазбасы «Далаға жорық II. 1835, маусым» деп аталған. Бұл еңбектен 4 маусымдағы далаға аттанған отрядты В.А.Перовскийдің өзі басқарғанын, оның қасында ерекше тапсырмалар шенеунігі В.И. Даль, генерал-майор Циолковский, гвардия штабс-капитаны Балкашин және шептік Орынборлық батальонның прапорщигі Виткевич болғанын көре аламыз. Сол жылы «Библиотека для чтения» журналында В.И. Дальдің «Ешкі түбіті жайлы» атты мақаласы жарияланды. Онда Орынборлық түбіт өндіру кәсібінің тарихы қаралды, ал Дерпт университетінің жылнамасында «Қымыздың емдік қасиеті жайлы» атты мақаласы жарық көрді. Мақалада ол қымыздың дайындалу тәсілін түсіндіре отырып: «Қымызды түсіндіру қиын, ерекше қасиетке ие, бірақ үлкен тәжірибені қажет етеді. Еш қауіптенбестен, оны қандай көлемде қолдансаң да өзіңді жеңіл әрі жақсы сезінесің...», - деп жазады [12, 365 б.]. Ал, 1841 жылы «Отечественные записки» журналының 11-12 санында «О карте Зауральской степей, изданной в Берлине» деген мақаласында 1840 жылы неміс географы және картографы лейтенант Карл Циммерманның Берлинде шығарылған Қазақ даласының картасын сынға алады [12, 112-134 б.].

В.И. Даль түркі тілімен жақсы таныс екендігін көрсетіп қана қоймай, қазақ халқының тұрмысы мен салт-дәстүрін де білетінін көрсетті. «Бикей и Мауляна» және «Майна» атты шығармалары осының дәлелі.

Зерттеушілердің ішінде XIX ғасыр ортасында Қазақ даласына бірнеше рет іс-сапар жасаған Иван Федорович (Иоганн) Бларамбергті атауға болады. Ол өзінің еңбектерінде: «Я описываю землю и людей такими, какими их видел тогда» [13, 206 б.] дей отырып, Орынбор өлкесінде тұрып жатқан халықтардың (қазақ, орыс, башқұрт, мещеряк, тептярлар, чувак татар, мордва, қалмақ т.б.) тұрмыс тіршілігіне сиптама береді. Сонымен қатар 15 жыл бойы қызметінің әр жылын сипаттай білген И.Ф. Бларамберг, өзінің этнографиялық, статистикалық және табиғи-географиялық материалдарын 1856 жылы басып шығарған. Әсіресе, қазақ халқының дін қайраткері, әулие Марал баба жөнінде генерал И.Ф.Бларамберг «Естеліктер» атты кітабында Қосқорған және Қаракөл маңында Марал ишан атты әулие қазақ сәуегейі тұрғанын айтып, онымен кездескенін күнделігіне жазған [13, 302 б.]

И.Ф. Бларамбергтің «Военно - статистическое обозрение земли киргиз - кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства» атты еңбегі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім Бөкей Ордасына арналып, оны құрастыруда автор Н.Я.Ханыковтың мақалаларын пайдаланады. Ал екінші бөлім Кіші жүз қазақтарының жерінің топографиясын, орфографиясын, гидрографиясын сипаттайды. Сонымен қатар Кіші жүз қазақтарының рулары туралы мәліметтер және олардың қоныстану реті, өмірі, тұрмыс-тіршілігі мен мал шаруашылығы туралы мағлұматтар келтірілген.

1841 жылы Орынбордан аттанған подполковник Бутенов пен капитан Никифиров бастаған Бұқара және Хиуа миссиялары құрамында болған Орынбор Шекара комиссиясы шенеуніктерінің қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеуге қосқан үлесін келтіруге болады. Олардың қатарында «қазақтардың тұрмыс-тіршілігінің білгірі» деген атаққа ие болған Орынбор Шекара комиссиясы шенеунігі Мұхаммед шариф Рахметұлы Аитов болды.

Қазақ жері жайында ғылыми қызығушылық танытатын мәліметтердің көлемді бөлігі Шекара комиссиясы шенеуніктері мен қызметкерлері жазбаларында орын тапты. Олардың қатарына Г.Ф. Генс, М. Ладыженский, В.В. Григорьев, табиғаттанушы В.И. Даль, Г.С. Карелин, А.И. Левшин. И.Ф. Бларамберг, поручик Мұхаммед шариф Рахметұлы Аитов, ориенталист А.А. Бобровников, сарай кеңесшілер: Н. Костромитинов, И.Я. Осмоловский, Ларионов, А. Кадомцев, Смольянов, И. Масленников, статтық кеңесшілер Л. Плотников, коллеждік хатшы Салих Биглов, аудармашылар Абдулкадыр Субханкулов, Н.И. Илминский, Л.Ф. Баллюзек және т.б. жатқызамыз.

Қортынды. Жалпы алғанда, қарастырылған кезеңде орыс географтары мен саяхатшы кезбелерінің жұмыстары арқасында әлемдік ғылым Орынбор өлкесі, Арал-Каспий бассейні, Сыр бойы, Балқаш-Алакөл ойпаты, Жоңғар Алатауы жайында, және басқа да Қазақстанның аймақтары бойынша кең көлемді және тарихи-этнографиялық, географиялық мәліметтерге қол жеткізді. Жалпы зерттеушілердің жазып шыққан еңбек саны өте көп болды. Олардың нақты санын көрсету қиын. Себебі зерттеушілер өз басылымдарын жасырын есіммен де шығарып отырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Трёлъч Э. Историзм и его проблемы / пер. с немецкого. – М.: Юрист, 1994. – 719 с.
2. Наурызбаева Э.К. «Батыс Қазақстан қазақтарының әлеуметтік - экономикалық және мәдени өмірі (Орынбор Шекара комиссиясының материалдары бойынша (1799-1859 жж.)» тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты - Астана, 2010. - 31 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2010. -768 б.
4. Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі тарихнамалық-деректанулық зерттеу. – Астана: ВГ – Print. 2013. - 384 б.
5. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. – СПб.: Тип. С. Н. Худекова, 1896. – Вып. III- IV. – С. 391 – 486 с.
6. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.5. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 613 с.
7. Масанов Э.А. Очерк истории и этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 321 с.
8. Алекторов А.Е. Указатель книг, журналных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1900. – 969 с.

9. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
10. Веселовский Н.И. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам 1816-1881 гг. Санкт-Петербург, 1887. – 288 с.
11. Даль В.И. Полное собрание сочинений. Т.1. Санкт-Петербург: Изд-во Товарищества М.О. Вольф, 1897.
12. Даль В.И. Оренбургский край в очерках и научных трудах писателя.-Оренбург: Оренбургская книжное изд-во, 2002. – 365 с.
13. Блаرامберг И.Ф. Воспоминания. – М.: Наука, 1978. – 357с.

ВОПРОСЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И АДАПТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ

Кудайбергенов С.Е¹, Билялова Г.А².

Научный руководитель – д.ф.н., профессор Исмагамбетова З.Н.

¹Докторант кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, научный сотрудник Музея Алматы, г. Алматы. Казахстан.

²Ведущий научный сотрудник Музея Алматы, г. Алматы. Казахстан.

Абстракт. Статья посвящена истории региона Жетысу. Регион является одним из ранних очагов цивилизации Центральной Азии. На этой территории проходила история образования раннегосударственных объединений саков, уйсуней, тюркских, каракитайских (киданских), карлукских, найманских, шагатаидских государств. Важную роль в сохранении и защите культурного наследия казахского народа играет музей г. Алматы. В музее собраны разнородные по своему содержанию, форме, материалу исторические памятники эпохи бронзы, раннего железного века, раннего и позднего средневековья. Все эти исторические артефакты описаны в научных источниках с различных позиций и собраны в музее в экспозиции в историко-хронологическом порядке с целью предоставления посетителям достоверной исторической информации. В музее г. Алматы представлены материалы культурного наследия казахского народа, в которых отражаются сложные процессы этногенеза казахского, узбекского, кыргызского, уйгурского и других тюркских народов, показана их роль в политических событиях средневековья в Центральной Азии и Восточном Туркестане.

В статье авторы раскрывают особенности построения новой экспозиции Музея Алматы: во-первых, необходимо отказаться от устаревших стереотипов демонстрации материалов экспозиции, присущих большинству действующих музеев, во-вторых, необходимо применить новый подход к экспозиции на уровне мировых стандартов, в-третьих, наполнить контент музея необычными реконструкциями, мультимедийными формами показа экспозиции.

Ключевые слова: Музей Алматы, регион Жетысу, эпоха средневековья, этногенез народов, интерпретация.

QUESTIONS OF INTERPRETATION AND ADAPTATION OF HISTORICAL MONUMENTS IN THE MUSEUM EXPOSITION

Abstract. The article is devoted to the history of Zhetysu region. This region is one of the earliest centers of civilization in Central Asia. The history of the formation of early-state associations of Saks, Uisunis, Turkic, Karakitai (Khidan), Karluk, Naiman, Shagatayid states has taken place on this territory. An important role in the preservation and protection of the cultural heritage of the Kazakh people plays Museum of Almaty. The museum contains historical monuments of the Bronze Age, Early Iron Age, Early and Late Middle Ages, diverse in their content, form, material. All these

historical artifacts are described in scientific sources from various positions and collected in the museum at the exposition in a historical and chronological order which is aimed to provide visitors with reliable historical information.

In the article, the authors reveal the peculiarities of building a new exposition of the Museum of Almaty: firstly, it is necessary to abandon outdated stereotypes of displaying materials of the exposition inherent in most existing museums, secondly, it is necessary to apply a new approach to exposition with world standards, thirdly, fill the museum's content with unusual reconstructions, multimedia forms of exposure.

Keywords: Almaty Museum, Zhetysu region, medieval era, ethnogenesis of peoples, interpretation

Одной из актуальных проблем в казахстанской культурологической науке является исследование культурного наследия и определить роль музеев в его актуализации. Однако, проблема осложняется тем, что многие культурные институты, в том числе и музеи на сегодняшний день испытывают определенные материально-финансовые трудности, нет достаточных средств на реставрацию многих памятников культуры, многие уникальные заповедные места, природные и культурные объекты находятся под угрозой разрушения.

За последние годы мы становимся свидетелями того, как происходит трансформация общественного сознания людей, наблюдается переосмысление многих ценностей, их переоценка сопровождается формированием нового отношения к историко-культурному наследию, происходит восстановление религиозных и национальных святынь. В обществе происходит достаточно сложный процесс к пониманию роли культурного наследия в формировании национального самосознания, заново переоценивается место и роль музеев, в том числе культурных институтов. Среди таких значимых изменений в отношении роли музеев в сохранении культурного наследия занимает музей г. Алматы. Алматы является одним из самых полиэтнических и поликонфессиональных культурных центров, характеризуется уникальным культурным многообразием.

На протяжении тысячелетий территория Жетысу была сосредоточением духовной жизни региона, и неслучайно город Алматы многие годы являлся столицей Казахстана. В нем жили и творили выдающиеся деятели нашей истории, культуры, науки и искусства и история города наиболее полно отражает жизненный путь, пройденный страной во всем его единстве и многообразии.

Музей Алматы основан в 2001 году. Новый музей города открыт в здании бывшего Верненского детского приюта, построенного в 1892 году архитектором Павлом Гурдэ - одним из знаковых лиц ранней истории города. Цель музея - изучение, сохранение и популяризация истории, историко-культурного наследия города Алматы, выдающихся деятелей культуры и политики города Алматы.

Он является одним из тех культурных институтов, в котором предусматривалась цель по сохранению и актуализации культурного наследия насельников этого региона с ранних времен по настоящее время.

При построении новой экспозиции Музея Алматы, в первую очередь, необходимо было отказаться от устаревших стереотипов показа, присущих большинству действующих музеев, во вторую очередь, применить новый подход к экспозиции на уровне мировых стандартов, насытить контент музея необычными реконструкциями, мультимедийными формами показа экспозиции. Музейная экспозиция, построенная по принципу историко-художественного повествования, должна была посредством артефактов создать образ города, передать его атмосферу, создать у посетителя ощущение участника научного исследования прошлого. Музей должен отвечать критериям – объективности, информативности, зрелищности.

Задачей Музея Алматы - создание целостной картины исторического прошлого, раскрытие специфических особенностей города как политического, хозяйственного и культурного явления в жизни Центральной Азии.

Музей города, будучи одной из основных достопримечательностей южной столицы, включенной в историко-культурный ресурс города, становится одним из объектов международного культурного туризма и одновременно значительным центром местной культурной жизни.

В создании новой экспозиции были применены принцип репродукции внешнего пространства внутри здания, с использованием крупных тематико-хронологических блоков, различных инсталляций, реконструкций и технического освещения для усиления эмоционального восприятия посетителей.

Экспозиция построена по тематико-хронологическому, комплексно-тематическому принципам и их сочетаниям. Поэтому деление на разделы осуществляется не по общеисторической хронологии, а определяется статусом города. Исходя из этого, выделены следующие тематико-хронологические разделы, которые соответствуют залам.

1. Зал «Древний и средневековый Алматы» (с древности до 13 в.)
2. Зал «У истоков казахской государственности» (14-перв. пол. 19 вв)».
3. Зал «Верненский период истории Алматы» (1854-1929)
4. Зал «Алматы в советское время»
5. Зал. «Современный Алматы»

Первый зал: здесь представлена история развития территории Большого Алматы, начиная со 2-го тысячелетия до нашей эры по 13 век нашей эры. Территория Алматы была заселена уже в эпоху палеолита и неолита. Следы их пребывания хранятся глубоко под землей и погребены частыми наводнениями, селями, слоями более позднего времени, но нередко предметы эпохи камня находят случайно на новостройках города.

Наиболее древними поселениями на территории города являются поселения эпохи бронзы – ранних земледельцев и скотоводов. На территории города в настоящее время самым древним поселением является поселение эпохи бронзы Бутакты. Оно расположено в предгорной зоне на юго-восточной окраине Алматы. Датируется 14 в. до н.э. Несомненный интерес представляют реконструкции хозяйственной деятельности, выполненные по археологическим материалам. Свое решение эта тематика получила в макете-диораме «Поселение эпохи бронзы», ставшая собирательным образом поселений предгорной зоны. Центральное место в композиции занимает реконструкция женского костюма андроновской культуры. На женщине надето платье и полусапожки с ремешками, обильно декорированные золотыми нашивными бляшками и речным жемчугом. На голове - конический головной убор из сшитых полосок кожи. Волосы, заплетенные в косы, переплетены бусами. Золотые браслет, серьги-кольца и височные подвески в виде дисков дополняют наряд. Вокруг женщины на земле расположены атрибуты прядения – ткацкий станок, веретено, мотки шерсти, образец ткани, чашка с красителем, пряслица.

«Когда экспозиция составлена из типовых предметов, в отдельных случаях возможно введение в экспозицию воспроизведенных предметов отсутствующих, но чрезвычайно важных для восстановления их первоначальных связей со средой»[1]. В данном случае применен, так называемый, метод «докомпоновки», позволивший экспозиционерам и художникам реконструировать эпоху. Таковыми отсутствующими предметами были головной убор, золотые украшения, одежда женщины. Реконструкция этих деталей вкупе с подлинными археологическими артефактами позволили, на наш взгляд, воссоздать образ женщины, жившей несколько тысячелетий назад.

В эпоху раннего железного века регион Алматы стал сакральным центром сакских и, позднее, усуньских племен, населявших Жетысу. Памятниками материальной культуры этого времени являются многочисленные курганные могильники: среди них выделяются огромные курганы знати – «сакских царей». Музейный комплекс «Боролдайские сакские курганы» насчитывает 47 памятников раннего железного века. Среди случайных находок – «семиреченская художественная бронза»: светильники, котлы, жертвенные столы. В последнее время выявлены земледельческие поселения. На территории Алматы в сакское время сложился центр союза сакских племен, бывших одновременно верховными жрецами, и

их святилища, что позволяет говорить о существовании на территории Жетысу в 1 тыс. до н.э. политического раннегосударственного образования саков.

Совершенно уникальным художественным наследием сакской и усуньской культуры стало искусство «звериного» стиля. Знаковой вещью усуньской эпохи является «Каргалинская диадема» - пример синкретических образов в искусстве кочевников Жетысу. В разделе «Искусство саков и усуней» представлены памятники не только Алматы, но и его окрестностей. Голограмма демонстрирует трехмерное изображение золотых украшений, найденных на территории Алматы и Жетысу.

Наиболее сложным вопросом в исторической ретроспективе музейной экспозиции является древнетюркская эпоха образования этнополитических объединений - тюркских каганатов. Основными источниками по истории региона и города этой эпохи стали письменные источники в виде рукописей, восточных и западных старопечатных книг, хранящихся в научных центрах, хранилищах рукописей Франции, Италии, Ирана, Турции, Сирии, Великобритании, России, Узбекистана, Китая, Индии и др.

Возникновение термина «тюрки» относят ко второй половине 6 в., когда согдийцы, торговый люд восточноиранского происхождения, называли так кочевников («тюрк», в отличие от оседлых «иров»). Археологи выделяют в 3-5 вв. раннекыргызскую, раннетелескую (раннеогузская) и раннекыпчакскую культуры, отличающиеся обрядами захоронения, конструкцией погребальных склепов, особенностями украшений и керамики² В течение всего 1-го тысячелетия н.э. в Центральной Азии, Жетысу, на Тянь-Шане в рамках тюркской этнической среды формируются культурные традиции собственнотюркского, огузского, кыргызского и кыпчакского этносов). Этногенез претерпел существенное влияние иранской, кавказской, малоазийской, финно-угорской, славянской этнической среды, проявившейся в расогенезе, культуругенезе и этнической истории современных тюркоязычных народов» [3]. Огузы включали в себя племена кайы, байат, алкаевли, зыр, дегер и др. С именем племени кайы или кайылыков, связано городище Кайылык в Жетысу, где были раскопаны мечеть, буддийский, манихейский храмы, богатая усадьба, баня, монетный двор. По сведениям Бетю каган вывез из Китая согдийских миссионеров-манихеев, чью веру он принял в Лояне в 763 году. Город Кайылык являлся крупным политическим, торговым, религиозным центром токуз-огузов, а затем карлуков.

«Памятники в многообразном их проявлении более чем какие-либо другие свидетельства истории раскрывают представления об историческом времени, эволюционных процессах. Будучи включенными в музейный показ они, с одной стороны, позволяют дистанцироваться от своей собственной культуры – как в пространстве, так и во времени, а с другой – проникнуть в глубинные слои исторического процесса» [2].

В этой связи, обнаруженные в захоронениях мавзолея Кайылыка золотые перстни и нашейные украшения в виде подвесок, бусы и др. находки, представленные в экспозиции Музея Алматы. Они свидетельствуют о высоком уровне ювелирного ремесла, относимого к XII-XIII вв. Что касается темы несторианства, то, как известно, посол французского короля Людовика IX монах Гильом Рубрук, побывавший здесь в 1253 году сообщал: «Поблизости от Кайлака (Кайылык) мы увидели поселение, совершенно несторианское. Войдя в церковь их, мы произнесли с радостью, как только могли громко «Радуйся, Царица», так как давно не видели церкви» [3]. По историческим сведениям каракитаи (киданы), пришедшие в Жетысу в 1130 году, превратившие караханидских владетелей в своих вассалов, как и найманы, были христианами-несторианцами. Как мы видим, алматинский регион Жетысу занимает особое место в средневековой истории Казахстана. Здесь формировались государства караханидов (840-1212 гг.), каракитаев (1137-1211гг.), хорезмшахов (1097-1231 гг.), найманов (1211-1218 гг.), шагатаидов (1227-1363 гг.).

В XII-XIII вв. Алматы был политическим центром киданей, а затем найманов. «Согласно Монгольской секретной истории» «Чингис-хан дважды неудачно пытался захватить Алматы и в течение десяти лет безуспешно воевал с найманами. Лишь с третьей попытки ему удалось

взять город, и только после этого он направился в сторону Отрара» [4]. Свидетельством тому являются интересные исследования русских ученых Г. Пикова и К. Петрова.

Новосибирский ученый Г. Пиков посвятил хану Кучлуку одну из своих статей. В ней он обосновывает роль найманов в средневековой истории. (Семиречья). «Известно, что киданы и найманы приняли несторианство около 1000-го года. В XII в. конфедерация найманов представляла собой крупное центральноазиатское государственное объединение. Найманов можно рассматривать как один из формировавшихся этносов. У них сложилось свое государственное образование в форме улуса. Улус стоял над родоплеменными институтами и включал в себя весь этнос с династийным ханским родом во главе. Исключительное место в государстве найманов занимала ханская ставка (орда), она ведала ханским имуществом и армией. Регулярная армия доходила численностью до 200 тыс. ч. при численности населения до 5 млн. ч. Среди найманов была распространена письменность. В 1204 г в плен к Чингисхану после разгрома найманов попал их министр Тататун-а (Тататунга), который представил монгольскому хану печать Таян-хана, скреплявшей указы о назначении чиновников и сборе налогов [5]. Делопроизводство было широко распространено. Должности у элитарной части общества, как обычно, передавались по наследству»⁶

Очень интересную информацию о найманах и их происхождении представлена историком К.И. Петровым: «По нашим исследованиям, большая группа племен народа найман и группа племен Восточного Тянь-Шаня, за которыми с XI в. закрепилось название уйгур, существовали с давних времен. Их объединение в общем именовалось народом тогуз-огузов с первоначальным значением «родственные огузы». Одна из групп называлась уйгуры, другая — секиз-огузы. Происхождение названия уйгур, по некоторым древним легендам связывается с тюркским глаголом уймак—присоединять. Может быть, оно действительно означало примерно «объединившиеся, союзные племена». «Предположения об отождествлении «восьмиплеменной» группы секиз-огузов с найманами, основанные на совпадении названий, высказывались, но вопрос об ее отношении к тогуз-огузам не был решен. Мы, поддерживая эти предположения, принимаем секиз-огузов — найман за одну из двух главных групп токуз-огузов» [5]. Добавим лишь, что в современном казахском языке слово «ұйығу» означает спаривание волков, слово «ұйір» переводится как косяк лошадей или стая, «ұйілу» собирать в кучу. Во всех случаях значение этих слов – «соединение».

Племена секиз-огузов во время переселения уйгуров с Орхона к Тянь-Шаню оставались на своих местах на Алтайско-Хангайском нагорье. Их тюркское название «секиз», воспринимаемое как числительное: «восемь», впоследствии сменилось монгольским «найман». Так, впервые тюрки – секиз-огузы были названы монгольским «найман» в «Сокровенном сказании монголов» [7]. В государство Си Ляо собирались все недовольные монголами. Кучлук «собирал к себе тех из монголов и татар, которые были во вражде с Чингисханом». Как показывает анализ источников (Абулгази, «Юань ши», «Синь юань ши») государство было завоевано монголами не сразу, как долго считали исследователи, а лишь спустя два года (к 1220 г.).

Обратимся вновь к работе Г. Г. Пикова: » Кучлук после поражения пытался скрыться. Вот как описывает Абулгази конец Кучлука: В «Юань ши» сообщается, что Джэбэ велел заместнику Кэсана Измаилу объехать с головой Кучлука его владения и тогда такие города, как Кашгар, Яркенд, Хотан, сдались при первом приближении монголов. Когда Измаил обошел с головой Кучлука «все его земли... все те, кто протяжении своей жизни он проявил себя как талантливый полководец и смог, возглавляя найманское ханство и кара-китайское государство, около двух десятилетий вести борьбу с Чингисханом.

Кучлук был явно незаурядной личностью. Он явно из того же ряда, что и другие незаурядные политические деятели Азии, такие, как основатель киданьской империи Абаоци и основатель западокиданьского государства Елюй Даши, первый чжурчжэньский император Агуда и первый монгольский правитель Чингис-хан. При иных обстоятельствах он тоже смог бы основать обширную и могущественную державу. Он также обладал явной харизмой, но не мог переступить через кочевые традиции, которым остался верен. Если Чингис-хан предлагал

в качестве средства решения всех проблем, по сути, грандиозный грабеж соседей, то Кучлук выступает за фактически интенсивный вариант развития страны, в чем выходит за пределы кочевого идеала» [6].

Следующий этап истории территории Жетысу связан с эпохой средних веков, когда здесь возникают и формируются поселения и города. Это конец 8-10 веков – время развития городской культуры, перехода к оседлости, развития земледелия и ремесла, втягивания региона в орбиту торговых связей на Великом Шелковом пути (10-13 век н.э.). В это время на территории Алматы находились несколько поселений и городков.

Музейным решением темы стала реконструкция средневекового жилища, созданная на основе археологических раскопок городищ Алматы и Талгар. Обычно в каждом доме располагалось от семи до девяти комнат. На переднем плане расположена жилая комната, в которой находится суфа-лежанка, в которой устроен тандыр для ее обогрева. Рядом с жилым помещением у стены стоит глиняный сосуд – хум для хранения зерна. Горловина сосуда обрамлена волнообразным лепным орнаментом.

Реконструкция водопровода представляет собой воображаемую мостовую на глубине около полутора метров. Под ней проложена система водоснабжения средневекового городища Талгар. Основным экспозиционным материалом являются подлинные фрагменты керамических труб, дополненные реконструкцией мостовой из закаленного стекла. Посетителям предлагается пройти по стеклу, под которым на глубине полутора метра виден реконструированный керамический водопровод. При раскопках был вскрыт трубопровод общей длиной 12,5 м, который состоял из 32 керамических труб и тянулся с востока на запад.

Основной темой следующего раздела является образование Казахского ханства в регионе современного Алматы, ставшее переломным событием всей этнополитической истории Казахстана. В мультимедийной экспозиции рассмотрены этнополитические процессы, происходившие в регионе, отражены материалы о деятельности казахских ханов, сыгравших важнейшую роль в становлении и укреплении казахской государственности. Тема военного искусства казахов раскрывает вопросы многовековой борьбы казахского народа за сохранение своей этнической территории. Здесь отражена роль традиционного военного искусства казахских ополчений, батыров в укреплении границ государства. Одной из важнейших задач более полной истории этого периода является выяснение родоплеменного состава. Родовое название найман встречается в родоплеменном составе всех тюркских народов мира. Приведем выдержки из работ известных исследователей.

«Среди особо близких Тимуру эмиров упоминается и эмир Акбуга и рода Найман, который подобно многим сподвижникам завоевателя определил для себя место погребения около предполагавшегося в Шахриябзе места погребения Тимура» [7].

«Абул-Гази Бату-хан после возвращения из похода в Восточную Европу выделил в удел своему младшему брату Шибан хану, народ, состоявший из 15 тыс. семей, среди которых названы 4 рода – байри, кушчи, найман и карлук.

Рисунок 1. Реконструкция археолога Усмановой Э.Р. «Женщина одета в костюме»

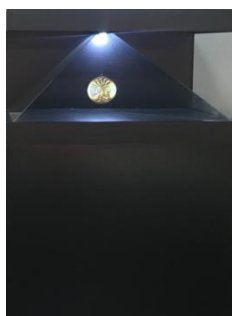

Рисунок 2. Голограмма изображением золотых украшений

Рисунок 3. Сосуд для хранения зерна

Рисунок 4. Реконструкция системы водоснабжения. Алматы. X-XII в.

Мухаммед Салих пишет, что в войске узбеков Шейбани-хана левое крыло составляли полторы тысячи человек, среди которых было 700 найманов во главе с Канбар-бием. Завоевание государства Тимуридов кочевыми племенами Дешт-и Кыпчака адгу, буркут, дурман, ички, карлук, конграт, кушчи, мангыт, найман, нукуз, тама, уйсун количеством около 240-360 тыс. человек, названных узбеками и оставшиеся в степи роды и племена под властью членов другой ветви Чингизидов, за которыми окончательно закрепилось название казаки (казахи) стало началом этнополитического процесса образования узбекского и казахского народов. процесса образования узбекского и казахского народов. Население Казахского ханства в 17-первой пол. 18 в. включало в себя 6 родо-племенных объединений: уйсун, аргун, найман, кыпчак, жетиру, алшын, включавшие в себя по крайней мере 112 племен, родов и поколений [8].

Таким образом, исторический анализ этнополитических процессов средневековья дает более полное понимание экспозиционной тематики, включающей в себя социально-экономическое развитие кочевого и земледельческого хозяйства, носившего характер традиционной земледельческой культуры предгорий Заилийского Алатау. Становится более ясной картина последующих этапов развития Жетысу, а также событий, происходивших в позднее средневековье и в новое время. Сложная геополитическая обстановка 17-19 веков, вопросы взаимоотношений с Джунгарским ханством, Цинским, Китаем, Кокандским и Хивинским ханствами, вхождение Жетысу в состав Российской империи, ликвидация Казахского ханства, строительство военных укреплений, в том числе и крепости Верный во многом определили дальнейшую историю региона.

Разделение истории города на этапы позволяет выявить особенности развития и формирования планировочной структуры города, проследить перемещение центра города, качественные изменения в застройке, благоустройстве и озеленении. В этот же период город Верный превращается в культурный, политический и торговый центр Жетысу с полиэтничным населением. В экспозиционном плане тема выделена пространственно в виде собирательного «образа» гостиной с интерьером XIX века, рабочего кабинета архитекторов А.П. Зенкова и П. Гурдэ.

Таким образом музей г. Алматы является одним из центров сохранения культурного наследия казахского народа, в котором наряду с артефактами, имеющие культурно-историческую ценность, хранятся исключительные источниковедческие документы, которые могут быть рассмотрены как документальные свидетельства истории г. Алматы с древнейших времен по настоящее время. Памятники истории и культуры г. Алматы являются неотъемлемой частью культурного наследия Казахстана, а сам музей г. Алматы является основой социокультурной деятельности музеев как трансляторов традиций и хранителей историко-культурной памяти народа. В условиях формирования национального самосознания и модернизации общественного сознания возрастает культурная значимость мемориальная коллекция музеев, которые выступают практиками актуализации, персонификации и одухотворения отечественной истории.

В целом, экспозиция Музея города Алматы способна аккумулировать все знания из заведомо разновременных, различных по происхождению исторических источников и предметов, соединяя их между собой, позволяя их воспринимать в сжатом, неискаженном виде. Ныне Музей Алматы один из самых весомых достопримечательностей, позволяющей вести широкую просветительскую и культурологическую работу в городском пространстве крупнейшего мегаполиса Республики Казахстан. Таким образом, основная его миссия музея г. Алматы заключается в сохранении истории и культуры для потомков.

Список использованных источников

1. Кузина Н.В. Основы музееведения: активные формы обучения. Учебно-методическое пособие. – Нижний Новгород, 2015. – 141 с

2. Громов А.В., Китов Е.П. Могильник Каратума: палеодемография // Байпаков К.М., Воякин Д.А., Захаров С.В. Могильник Каратума. Некрополь раннего железного века в Семиречье. – Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2016. – С. 574-582.
3. Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. – Алматы, 2001
4. Пиков Г. Г. Киданьские государства Ляо (907–1124) И Западное Ляо (1125–1218) /
5. Новосибирский государственный университет. – Новосибирск, 2013. – 116 с
6. В.В.Бартольд. Киргизы (Исторический очерк) Фрунзе, Киргизское Государственное Издательство 1927 -с.172.
7. Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чагатай // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 1. С. 74–92.
8. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, 1990.

МҰХХАМЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ТАРИХИ ТАНЫМДЫҚ СИПАТ

Мақсұтова А. Ә.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

Абстракт. Қазіргі кезеңде еліміздің өткен тарихына деген, бұрынғы өзімізге таныс әлі де түсінікті болып көрінетін тарихи оқиғаларға, жеке көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметіне, сондай-ақ бұрынғы тарихта ескерілмей келген, ескерілсе де жүре, бір жақты қаралып келген құбылыстарға деген қызығушылық күшеюде. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих- и Рашиди» еңбегінде Орталық Азия, Қазақстан, Шығыс Түркістан, т.б. елдердің халықтары, олардың мәдениеті, әдет-ғұрпы туралы танымдық мәліметтер қарастырылған.

Оның басты себебіұзақ жылдар бойыкоммунистік идеология тарихшыларды осы секілді түбегейлі мәселелерге бір жақты баға беретін жұмыстарды ғана жазуға мәжбүр етті. Кеңестік тоталитарлық билік идеологияға қожалық етсе, тарихшылар мен қоғамтанушы ғалымдар өкілі заман талабына сай бейімделіп тәрбиеленді. Кеңестік-әміршіл-әкімшәл жүйе жойылып Қазақстан тәуелсіз республикаға айналған кезеңде тарихтың белгісіз қатпарлары ашылып, жаңаша сыр шерте бастады. Соның бір көрінісі- Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі мен қызметіне арналған ғылыми теориялық конференция болып табылады.

Кілт сөздер: Тарих-и Рашиди, Зафар-Наме, Керей - Жәнібек, Тоғылық Темір, Мұхаммед Қасым Фришта

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих- и Рашиди» еңбегі Орта ғасыр жазба деректеріндегі өте құнды тарихи шығарма екендігі. Бұл дерек Орта Азия елдеріне байланысты Парсы тілінде жазылған яғни, 14-16 ғасырларды қамтитын құнды мәлімет. Соның ішінде Орта Азия елдерінің әсіресе Қазақ елінің саяси, тарихи этникалық, географиялық, әдеби, мәдени мәліметтері қарастырылған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих- и Рашиди» еңбегі 14 ғасырдан 16 ғасырдың орта кезеңіне дейін яғни бірнеше ғасырларды қамтитын энциклопедиялық сипаттағы еңбек. Осы деректің жазылу мәдениеті, ғылыми маңызы, тың әрі бізге беймәлім деректерінің молдығы, этнографиялық, этникалық, географиялық, археологиялық мәліметтерінің сонылығы, тарихи оқиғаларды нақты әрі айқын баяндауы оқырманды да, зерттеушіні де тәнті етеді. Дулати өзіне дейін Тұраннан шыққан тарихи тұлғаларды толық дерлік қамтыған. «Тарих- и Рашиди» ақындық қуат, жазушылық шеберлікпен, көркем де айшықты тілмен жазылған мемуарлық туынды [1].

«Тарих-и Рашиди» еңбегінің ортағасырлық Қазақстан тарихы үшін маңызы өте жоғары. Алғаш рет бұл еңбекте 15 ғ. ортасында Қазақ хандығының Шу өзені бойымен Қозыбасы тауы

аралығында құрылғандығы, 15 ғ. ортасынан 15 ғ. 30-шы ж. аяғына дейінгі Қазақ хандығының қысқаша саяси тарихы баяндалады. «Тарихи Рашиди» еңбегінің деректеріне моғолдар арасында Шағатайлық хандарға, дулат әмірлеріне қатысты кең таралған тарихи аңыз-әңгімелер, автордың өзі көріп, қатынасқан оқиғаларды баяндауы, сондай-ақ, тарихшылар: Йаздидің, Рашид ад-Диннің, Қаршидің, Йақуттың, Жувейнидің, Абдразақ Самаркандидың еңбектеріндегі мәліметтер негіз болған [2].

М.Х. Дулати еңбегінің құрылымы, сипаты, тақырыптық салалары да өте кең де күрделі әрі қамтитын географиялық кеңістігі де өте ауқымды: ол құрлықтағы бірнеше мемлекеттерді қамтиды. Бұл мемлекеттерде Мұхаммед Хайдар болған., ол жерде тұрып қызмет атқарған, ол елдер: Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қазақстан, Ауғанстан, Пәкістан, Қытай, Үндістан, Иран. Сонымен қатар Түркменстан, Ресей, Германия, Ұлыбритания елдері де еңбекте көрсетіледі. 19-шы ғасырда жедел даму жолына түсіп, отарлау саясатын мықтап қолға алған ағылшын, ресей сияқты капиталистік мемлекеттер «Тарих-и Рашидиге» қызығушылық танытты. Ең алдымен ағылшындардың Дулати шығармасын шұғыл аударып, жариялауы, Ост-Индия компаниясына қатысушы ағылшын Ульям Муркрафтың ғалым қабіріне екі ғасырға уақыт өткен соң ат басын тіреп зиратына құлпытас қойып, құрмет көрсетуі де жайдан жай болмады. Олар үшін «Тарих-и Рашиди» Шығыс Түркістан, Тибет, Кашмир өлкесі мен Үндістан, Орта Азия елдерінің тарихын, географиялық орналасу жағдайын, мемлекеттік жүйесін, ел басқару әдістері мен әдет-ғұрыптарын, тіпті климаттық жағдайына, шаруашылық жүргізу тәсілдеріне дейін оқып білуге таптырмайтын құнды да баға жеткізсіз дерек көзі болды. себебі «Тарих-и Рашидидің» қолжазба нұсқалары алғаш рет 1895 жылы Лондонда ағылшын тілінде Е.Д.Росс аударып басып шығарды. Міне, осындай қалыптасқан тарихи жағдай М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін әлемдік ой-қазынасына қосу үшін парсы тілінде емес, алдымен ағылшын тілінде жарыққа шығаруға мүмкіндік туғызды. Шығыс ғалымдарының ішінен 14-ші ғасырда Хондемир, Мұхаммед Қасым Фришта (Лондон, 1829), Мұхаммед Ағзам Кашмир тарихына қатысты мәліметтерді, деректерді «Тарих-и Рашидиден» алды. Жалпы Шығыста «Тарих-и Рашидидің» қолжазбасы мен авторы кеңінен танылып, мәлім болған қолына қалам алған тарихшылар, жазушылар Дулати шығармашыл тұлға, қолбасшы, әмір ретінде өте жоғары бағалап, керекті кезде еңбегіне сілтеме жасап отырған. Ресей ғалымдарының ішінде Мұхаммед Хайдардың еңбегінің тарихи маңызын аса жоғары бағалаған ғалым Вельяминов-Зернов болды. Ол өзінің «Исследования о Касимовских царях и царевичах» атты төрт бөлімнен тұратын еңбегінің екінші томында жазу үшін Ораз-Мұхаммедтің ата тегіне қатысты тарихи деректерді іздеу барысында «Тарих-и Рашидидің» қолжазбасын тауып оқып, танысады. Іздгенінің табылып, Кашмирде жазылған туынды мен Ресейде жазылып жатқан Қасым хандығы туралы өз еңбегіндегі тарихи сабақтастық желіні көріп, парсы тілінен тікелей аударып, ұйғыр тіліндегі аудармасымен қатар қойып салыстыра отырып талдау жасайды. Вельяминов-Зернов «Тарих-и Рашидиді» кеңінен пайдаланған. Оның екінші томының салмағын, маңызын көтеріп тұрғанда осы М.Х. Дулати еңбегінен алынған мәліметтер еді. Ол «Тарих-и Рашидиді» өте жоғары бағалап, жазылған жаңалығын мол шығарма деп бағалайды [3].

«Тарих-и Рашидидің» қолжазба нұсқалары әлемнің оннан аса елдерінде сақталынып отыр. Еңбекте «Тарих-и Рашидидің» қолжазба нұсқаларының таралуы, көшірілуі, сақталуы жөнінде жеке-жеке сипаттамалық, ғылыми мақалалар беріледі. «Тарих-и Рашидидің» таралуы кітап қолжазбалары тарихында- айрықша тарихи құбылыс дерлік нәрсе. М.Х. Дулатидің бұл шығармасының өзінде 1000-нан астам кісі есімдері аталады. 500-ге жуық географиялық және топографиялық атаулар орын алған. Сонымен қатар автор 60-тай этникалық топ пен тайпа аттарына өз шығармасында тоқталған. Бұл еңбегін жазу барысында Дулати 62 тарихи еңбектерге сілтеме жасайды. Ғұлама ғалым өзі өмір сүрген кезеңге дейінгі тарихта аты мәлім қайраткерлер мен ғалымдар, ақындар, ғұламалардың есімін назардан тыс қалдырмаған. «Тарихи Рашиди»- қолжазба нұсқа күйінде шығыс, батыс елдері ойшылдары мен ғалымдары, зерттеушілері ақыл-ойына соншама зор ықпал еткени шын мәніндегі классикалық туынды. Мұндай еңбек билік пен шығармашылық еркіндікке толық қол жеркізген аса үздік дарынды

тұлғалар қолынан ғана тұмақ. Ал Бабыр мен Дулатидей билікке қол жеткізген тұлғалар өте сирек.

15-18 ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясында дидактикалық, саяси-әлеуметтік сарынды, ондай-ақ 19-20 ғасыр басындағы діни-ағартушылық ағымды тарихи дәстүр жалғастығы тұрғысынан қарастыру да бүгінгі күннің қажеттілігі [5].

Дерек бойынша негізгі дерек көзі болып табылатын Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегі бірқатар деректердің ішіндегі өзіндік бірегейлігінің ерекшелігі. Оған бірқатар себептер де негіз бола алады. Әрине, бұл алдымен еңбек авторының Қазақ хандығы құрылған Моғолстан жерінде өмір сүруімен тығыз байланысты. Осы елдің әлеуметтік-экономикалық даму жағдайымен қатар, ең бастысы саяси тарихын жетік білген Мұхаммед Хайдар Дулати Қазақ хандығының құрылуының саяси алғышарттарын дәл көрсетіп бере алды. Рас, Қазақ хандығының құрылуының саяси алғышарттары көшпелі өзбек мемлекетінің, нақты айтар болсақ Әбілхайыр ханның ойраттардан жеңілуімен тығыз байланысты. Дегенмен Керей мен Жәнібек қоныстанған Моғолстандағы саяси ахуал және Есенбұға ханның оларды «құшақ жая қарсы алуының» негізгі астарын Мұхаммед Хайдар Дулати дәл әрі нақты көрсетіп береді [6].

Қорыта айтсақ, Жалпы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегі алғаш құрылған Қазақ хандығының ту тіккен жерін анықтау, алғаш құрылған мемлекеттің тұрғындары, олардың жалпы санын анықтау, яғни қазақ хандығының қалыптасуы туралы, мұнан кейінгі Жетісу мен Шығыс дешті Қыпшақта болған оқиғалар, Моғолстанның құлауы, феодалдық соғыстар, қазақтар, қырғыздар және өзбектердің сыртқы жауға қарсы күресте өзара одақтасуы туралы көптеген мәліметтерді толығырақ ашуды қолға алу керекпіз.

Мырза Хайдар Дулаттың еңбегінің ғұмырнамалық шығарма ретінде тарихи ерекшеліктерін айқындау, түркі тарихымен байланысын нақтылау, олардың қазақ тарихындағы сабақтастығын анықтау болып табылады. Осы және басқа да мақсаттарға жетуде төмендегі міндеттер шешімін табу қажет:

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде автор тоқталған Орта Азияның тарихи-рухани әлемінің белгілі қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығын толықтыра зерттеп және олардың М.Х. Дулатидің шығармашылығына әсерін анықтауымыз қажет.

Қазақ хандығы жайындағы авторлық деректер мен түпнұсқа деректерді әлемдік зерттеу жұмыстарын және қазақ тарихшыларының зерттеулерін салыстыра отырып нақтыласақ.

М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі 14-17 ғасырдағы құнды мәліметтер. Соның ішінде Орта Азия елдерінің әсіресе Қазақ елінің саяси, тарихи этникалық, географиялық, әдеби, мәдени мәліметтерін қарастыру. Осы деректің жазылу мәдениетін, ғылыми маңызын, тың әрі бізге беймәлім деректерінің молдығы, этнографиялық, этникалық, географиялық, археологиялық мәліметтерін нақты әрі айқын баяндау қажеттілігі туындайды. Осы зерттеуге жаңалық енгізсек мынадай өзекті мәселелерге көңіл бөлсек деген ұстанымым бар еді:

- М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегін әлемдік деңгейде зерттеу. Қазақ хандығының рухани, мәдени, тарихи мәселелеріне көңіл бөлу.

- М.Х. Дулати еңбегін толық қарастырылмаған және толық зерттелмеген. Тұстарын толық зерттеу және бұрыс түсініктерін түзеу, дұрыстау қажет. «Тарих-и Рашиди» еңбегін өркениетке байланысты, жағрафияға байланысты жартылай зерттелген және тыс қалған зерттеулерін толықтыра отырып көңіл бөлу.

- М.Х. Дулатидің еңбегіндегі түрік халықтарының ежелгі тарихы мен мәдениетіне шолу жасау керек деген үмітпен, еңбектердің Дулати мұрасын тереңірек танып білуге септігі тимек Алайда «Тарих-и Рашидиге» қатысты іргелі зерттеулер алда жүргізіледі деп білеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди(Хақ жолындағылар тарихы)- Алматы- М. Х. Дулати қоры 2003 616 бет

2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. I том- Алматы «Атамұра», 1996.-544- бет
3. Тарих-и Рашиди. Мына жинақта: Мвватериялы по историйКазахских ханств XV-XVIIIвв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений).Состовители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, в.п. Июдин. Алма- Ата, 1969
4. Қазақ ССР тарихы(көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1983. -440 бет
5. Әбілғазы. Түрік шежіресі/Көне түрік тілінен аударған Б. Әбілқасымов.- Алматы, 2001. 276б.
6. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Толықтырылып екінші басылуы. Қазақша сөйлеткен Байұзақ Қожабекұлы. Алматы: Ататек-1993, 448 бет.

УДК 930.1

СЕЙДӘЗІМ ҚҰЛМҰХАМЕДҰЛЫ ҚАДЫРБАЕВТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Сактаганова Э. Б.

Ғылыми жетекші – т.ғ.к., доцент Сайлаубай Е.Е.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Абстракт. Мақала жазу барысында мерзімді баспасөз материалдарын, архив құжаттары, ғылыми әдебиеттер материалдарын қолдана отырып, авторлар Сейдізім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың шығу тегі, өмір жолы, отбасылық жағдайы мен Алашорда үкіметі құрамында және Кеңес үкіметі тұсында атқарған заңгерлік қызметі де толық баяндалады.

Кілт сөздер: Кеңес үкіметі, саяси қуғын-сүргін құрбаны, архив, Алашорда, Наркомюст, заңгер.

Қазіргі мезгілде еліміздің тарихында өздерінің айшықты орнын қалдырған тарихи тұлғаларымыздың ғұмынамасын зерттеу ісі де қолға жиі алынуда. Соған байланысты ұлт қайраткерлерінің туған еліне, халқына сіңірген еңбегін, қоғамдық, саяси, әлеуметтік үдерістердегі алар орнын көрсету және олардың қайраткер ретінде қалыптасу мәселелеріне көп көңіл бөлінуде. Осындай қайраткерлердің қатарына XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында тарих сахнасына шыққан қазақ зиялыларын жатқызуға болады.

Бірақ, Кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайында ұлтымыздың белгілі тұлғаларының ғұмынамасын зерттеуге мүмкіндік берілмеді. Олардың шын мәніндегі халықтың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрестері бұрмаланып қана қоймай, оларға «ұлтшыл», «буржуазияны жақтаушы», «үстем тап өкілі» сынды және тағы басқа да айыптар тағылды.

Осындай айып тағылғандардың ішінде тарихи тұлғалардың бірі қоғам қайраткері, қазақ заңгері, халқының жүрегіне өшпес ісімен, өміршең өнегесімен және өлшеусіз қайраткерлігімен мәңгілікке із қалдырған Алаш азаматы Сейдәзім Қадырбаев.

Торғай өлкесінен шыққан Сейдәзім Құлмағамбетұлы Қадырбаев қазақ тарихында өз орнын ала алмай келген тұлғаның бірі. Оның өмірі, қоғамдық – саяси, құқықтық саладағы қызметі қазақ елінің жарқын болашағына арналды. Туған халқының мүддесі үшін адал қызмет етіп, сол жолда құрбан болса да, ұзақ жылдар бойы ұлтына беймәлім болып келген Сейдәзім Қадырбаевтың өмірі мен қоғамдық – саяси қызметін тарихи тұрғыдан зерттеу қазіргі заман талабы қажет етіп отырған мәселе. Бұл тұрғыда Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған,

есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген тұжырымы өте орынды[1]. Бұл тұжырым біздің зерттеуіміздің түйініне айналуда.

Толыққанды мемлекет үшін саналы ғұмырын арнаған Сейдәзім Қадырбаев тұлғасы туралы зерттеулер естелік жазбаларда, жалпы Алаш пен Алашорда тарихы туралы еңбектерде, зиялылар туралы жалпылама тізімдерде, анықтамалық мазмұндағы басылымдарда бір-екі жолмен ғана кездеседі. Құқықтанушылық аспектіде қызметі бірсыдырғы деңгейде қарастырылған. Ал педагогикалық қызметі жөнінде де ішінара деректер бар. Көп деректің арасынан ара-тұра есімі кездескенімен, оған қатысты молынан қамтылған дерекнамалар көзге ілікпейді. Ал, 1917 жылғы дейінгі мерзімді басылымдарда С.Қадырбаевтың құқықтық және қоғамдық қызметі туралы мағұлматтар сирек болса да кездеседі. Кеңес Үкіметі тұсында ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұрасына қатысты пікірлер большевиктік-коммунистік бағытта жүргізілсе, 1937-1938 жылдардан бастап тоталитарлық идеология үстемдігіне байланысты алаш зиялылары туралы зерттеулер жүргізілген жоқ. Тарихи тұлғаларды қазақ зиялылары іргелі еңбектерде жанама түрде ғана қарастырылумен шектелді. 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында Кеңес Одағының көбесі сөгілер кезде тоталитарлық жүйенің қылмысы әшкере болып, Алаш зиялылары жаппай ақталып, жеке тұлғалардың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі, ғылыми-шығармашылық мұралары туралы зерттеулер көптеп жариялана бастады. Дегенмен, ондай шығармалардың арасында С.Қадырбаевқа қатысты жазылғандары аз болды.

Отандық тарихнамада алғашқылардың бірі болып Алаш мәселесін ғылыми белеске шығарған, қазақ зиялыларының тұлғалық, һәм қайраткерлік қызметін, зерттеудің әдіснамасын жолға қойған алаштанушы К.Нұрпейісовтің, М.Қойгелдиевтің, Д.Аманжолованың іргелі зерттеу еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Қазақстанда 90-жылдардың екінші жартысынан бастап жарияланған Ғ.Ахмедовтың, К.А.Жиреншиннің, М.Құлмұхамедтің, Р.К.Нұрмағанбетованың, Н.У.Шаяхметовтың, Д.Махаттың, З.Т.Садвақасованың, Қ.Қ.Әбуовтің, М.Қ.Қозыбаевтың, Б.Г.Аяғанның, Е.Б.Сыдықовтың пен М.П.Малышеваның, Х.М.Әбжановтың, Т.Жұртбайдың, Т.Хазіретәлінің, З.О.Дүкенбаеваның және алаш қозғалысына қатысты диссертациялар С.Аққұлының, А.Ш.Махаеваның, А.Е. Абылғазинаның, Е.Е. Сайлаубайдың зерттеулерінде аса құнды тың деректер кездеседі. Сонымен қатар тақырып тарихнамасының біраз бөлігін ғылыми және публицистикалық жанрадағы мақалалар құрайды. Бұлар шағын ғана мақалалар болғанымен Алаш тарихын толықтыра түсетін еңбектер шоғыры деп айтуға болады. Атап айтқанда С.Аққұлының, А.Айтмұхамбетовтың, Е.Е.Сайлаубайдың, Г.Т.Мұсабалинаның, Қ.Кемеңгердің, Қ.Ахметовтың, Г.М.Дулатованың, Қ.Әлімнің, А.Дастановтың мақалаларында С.Қадырбаевтың өмірі мен қызметі және қайраткер өмір сүрген уақыт аралығындағы тарихи оқиғаларды қамтыды.

Сейдәзім Қадырбаев - Торғай өлкесінен Алаш орда қозғалысына қатысқан тұлғалардың бірі, белгілі алашшыл қайраткер. Сейдәзім Қадырбаев 1885 жылы Торғай уезі, Наурызым болысындағы Сарыкопа бойында 9-шы аулда (қазіргі уақытта Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Қызбел ауылы) дәулетті шаруаның отбасында дүниеге келген. Ғылыми айналымға енген деректердің барлығында да Қадырбаев Сейдәзім Құлмағамбетұлының нақты қай күні, қай айда туылғаны көрсетілмеген.

Сейдәзімнің шығу тегін халық тудырған тарихи түп дерек – шежірені ғылыми тұрғыда қарастырсақ: арғы атасы Орта жүздің Кіші арғын тармағынан шыққан Өтей батыр. Өз заманында қазақ жерін жау қолынан азат ету ісіне бел шеше кірісіп, елін жаудан қорғаған даңықты батырлардың бірі. Өтей батырдан Бекбаулы Жамбай, Дәнен, Қазбек, Байғозы тараса, Байғозыдан алты ұл тараған солардың бірі Қадырбай. Қадырбайдан тараған ұрпақтар - Құлмағамбет, Хамза, Оспан, Садық. Құлмағамбеттен төрт ұл: Сейдәзім, Сейдахмет, Мейрамбек, Асқарбек [2. б.712-716].

Өтей батырдан тараған Бекбаулы атасы Самарқан, Бұхарадан арнайы білімді адамдарды алдырып, ұрпағын, ауыл балаларын білімге бастаған. «Бекбаулы би Түркістандағы Қожа

Ахмет әулие кесенесінің іргесіне жерленген» деген деректе кездеседі [2. б.19]. Бұдан түйер сөз, ол Сейдәзім Қадырбаевтың текті әулеттен шыққанын ұғынамыз.

Сейдәзім Қадырбаевтың отбасы туралы деректерге тоқталсақ, «әйелі Жаңыл – өте көрікті, өткір, әнді сызылтып салатын, қолының ісмерлігі бар шебер, қазақы ою-өрнектің кенен білгірі, мінезі жұмсақ әйел болыпты Сейдәзім бойы ортадан жоғары, аққұба, жалтырбас кісі екен. Асықпай, баппен сөйлейді, аңқаулау. Міржақыппен Сарықопада бірге туып, бірге өскен түйдей құрдас болғандықтан қатарлас оқып, зор білім иесі атанып, Алаш жолында жан пидә деп қанаттаса қимылдап, халқының қамын жеп, өмірден өшпес із қалдырып өткен тау тұлғалар болған. Жаңыл жер аударылған Сейдәзімнің соңынан ілесіп Воронежде бірге тұрған. Өзінен бала жоқ, күйеуі атылып кеткен соң жағалбайлының қызы еді, Ақтөбе жаққа барып туыстарын паналады деген сыбыс бар. Сейдәзім ағаны мен папа, ал, Жаңыл жеңгемді мама дейтінмін» Екеуіде мені «қызым» дейтін деп баяндайды Гүлнәр Міржақыпқызы 2000 жылдың 8 наурызында Алматы қаласында Қайсар Әлімге берген сұхбатында. Ал «Алаштың сөнбес жұлдыздары» атты естелігінде «Жаңыл Ақтөбелік, бойы ортадан сәл төмен болатын, оны дос-жарандары Жаңыл демей Тәпіл дейтін. Менің есімде қалғаны – Қадырбаевтар үй ішінде сол Орынборда тұрған жылдары бала болмағаны. Жаңғақ есімді сіңілісінің қызы – Гуляны бауырына салып өсірді» деп толықтыра түседі [3. б.247]. Бұл деректен көріп тұрғанымыздай Жоғарыда аталған Сейдәзім қызы Гуляның өзінен тарамғандығын көрсетеді. Отбасының құрамына қатысты тағы бір дерекке көз салар болсақ, ҚР ОММ –нан алынған «Народный комиссариат юстиции Кир ССР. Стол учета личного состава» деп аталатын 28 сәуір 1922 жыл мен 1927 жылдың 22 тамызы аралығындағы Сейдәзім Құлмағаметұлы Қадырбаевтың жеке ісінің 1 бетінде тіркелген «Послужной список» атты 1922 жылдың 22-ші желтоқсанында өз қолымен толтырылған құжатта мынадай мағлұматтар кездеседі: біріншіден аты-жөні, тегі деген жерде Кадирбаев Сейдазим Кулмухаметович деп берілген. Бұдан аңғаратынымыз Сейдәзімнің әкесінің аты 2009 жылы Астана қаласының «Фолиант» баспасында Қ.Әлім мен С.Меңдібайдың авторлығымен жарияланған «Терең тамыр» атты Тарихи-этнографиялық хикаяттағы «Наркомюст наркескені» бөлімінде және аталған кітаптың соңғы беттерінде берілген шежіресінде де, тағыда басқа деректерден көргеніміздей Құлмағамбет емес Құлмұхамед екендігін анықтадық. Бұл дерек 2013 жылы Алматы қаласының «Арыс» баспасынан басылып шыққан Торғай елі энциклопедиясында дұрыс берілген, екіншіден, жоғарыда айтылған құжаттың алтыншы сұрағы «Члены семейства находящиеся при сотруднике, имена и возраст их» деген тұсына «жена Жанил 33 лет, доч Разипа 10 лет, сестра Жангак 15 лет» деп жауап жазған. Осы істің 25, 26, 27 беттерінде тіркелген келесі Қадырбаевтың өз қолымен толтырған «Народный комиссариат юстиции КССР. Анкета для служащих» деп аталатын құжаттың тоғызыншы «Из кого состоит ваша семья в данное время, жена, дети, укажите возраст, имена точный адрес и род занятия их» деген сауалға «жена Жанил 34 лет, Веденсая д №6, домашний хозяйство» деп қана жауап жазған [4. б. 1, 25-27]. Бұл деректе аталған құжаттың нақты қай уақытта толтырылғаны көрсетілмегенімен әйелі Жаңылдың жасы 34 деп көрсетуіне қарап 1923 жылы толтырылған анкета екенін байқауға болады. Сонымен қатар анкетада баласы туралы еш дерек көрсетілмеген. «Қабырғасын қақырата қамықтыратын өксігі бар. Өмірден тұлдыр өтіп барады. Тұқымсыз қалыпты. Соңынан ұрпақ ермеген. Бас шайқап, бармақ тістегенмен, қайтіп пешенеңе бақ дарыта аларсың. Түсінеді осыны Сейдәзім. Іштей тыншиды. Бәрібір көзге түскен сүйелдей боп арақидік күйіктен күйіп кете жаздайды. Бәрін сапаластыратын қынулы еңбек екен. Елінің болашағы үшін, тәуелсіздік үшін күн-түн қатып жүргенде, ой-санасын сарсылтқан сусымалы өксіктен сәл арылғандай болады» [5] деп жазады Қайсар Әлім 2018 жылдың 26 қыркүйегінде жарияланған «Өткірдің жүзі» атты мақаласында.

С.Қадырбаевтың адам ретінде қалыптасуына шешуші ықпал жасаған алдыммен оның туып-өскен жері мен ортасы яғни қазақ даласындағы төңкеріс бесігі – Торғай өңірі. Ол қаймағы бұзылмаған қазақтың көшпелі өмір салты жағдайында дүниеге келіп, қазақы тұрмысты бойына сіңірген. Сейдәзім Қадырбаев Міржақып Дулатов пен бір жылда бір ауылда дүниеге келген ауылдас құрдастар болған. Сейдәзімнің атасы Қадырбай Байғозин де ескіше

оқыған, орысшаға да жүйрік, ел билеген, халық арасында аса беделді, дәулетті кісі болған. Ол Торғай ауданының Өтейлерге қарасты төрт болыс еліне билігін жүргізген. Немересі Сейдәзімнің европаша білім алуына да осы атасының ықпалы тиген. Сөйтіп Сейдәзім Торғайдағы екі жылдық орыс-қазақ училищесінде оқиды [6].

1901-1905 жылдар аралығында Орынбор мұғалімдер мектебін бітірген. Көп оқымаса да тумысынан зерек С.Қадырбаев көп білімді өмірдің өзінен үйренеді. Қызмет істей жүріп өздігінен ізденіп, білімін толықтырады.

Жоғарыда аталған ҚР ОММ –нан алынған «Народный комиссариат юстиции Кир ССР. Стол учета личного состава» деп аталатын 28 сәуір 1922 жыл мен 1927 жылдың 22 тамызы аралығындағы Сейдәзім Құлмағаметұлы Қадырбаевтың жеке ісінің 38 және 39 беттерінде тіркелген «Личный листок ответственного работника» деп аталатын өз қолымен толтырылған құжатта 1917 жылға дейін қайда кім болып жұмыс істедіңіз деген кестеде: 1905-1911 жылдар аралығында Орынбор округтық сотында аудармашы, 1911-1917 жылдар аралығында Орынбор округтық сотында хатшы ал, 1917 жылдан кейін деген кестеде: 1917 жылдың наурыз-шілде айларында Орынборда Торғай облыстық азаматтық атқару комитеті мүшесі, 1917 жылдың шілде және қараша айларында Торғайда мировой судья, 1917 жылдың қараша айынан 1919 жылға дейін Алаш орда мүшесі, 1920 жылдан 1921 жылдың шілде айы аралығында Орал губерниясының халықтық сот кеңесінің мүшесі, 1921 жылдың шілде айынан қазіргі уақытта Орынборда Наркомюстта бөлім меңгерушісі болғандығын жазады.[4. б. 38-39].

Сөйте жүріп көп нәрсені көкірекке түйеді, талай әлеуметтік істердің сырын түсінеді. Ең соңында халық үшін қызмет істеп, ел алдындағы азаматтық борышын ақтауға бел буады. Сәті түскенде, сол кезде Алаш қозғалысы жұмыс істей бастайды да, қазаққа қызмет етем деген ізгі ниетті азаматтардың талабын қайтармай, үмітін ұштап, өз қатарына тартады. С.Қадырбаев 1918 жылы Алаш орданың Торғайдағы әскери бөлімінің мүшесі болып қабылданады. Ол екі жыл бойы алашордашылар қатарында ұлттық мемлекетті құру жолында белсенді қайраткерлік танытты.

ҚР ОММ-нан алынған «Орынбор қаласындағы жалпықазақ съезі отырысының хаттасы. 1917 жылдың 5-13 желтоқсан күндері» деп аталатын құжатта, қатысқандар: Бөкей ордасынан 5 адам, Орал облысынан 10 адам, Торғай облысынан Сейдәзім Қадырбаев бастаған 8 адам, Ақмола облысынан 9 адам, Семей облысынан 7 адам, Жетісу облысынан 7 адам, Сырдария облысынан 5 адам, Самарханд облысынан 1 адам және Алтай губерниясынан 1 адам келген. Бұл съезді ұйымдастырушылар - Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Е. Омаров, С. Досжанов, М. Дулатовтар. Съезге Самарханд облысы мен Алтай губерниясы атынан - 58 өкіл, әр түрлі қазақ ұйымдарынан - 8 өкіл, арнайы шақырумен - 15 адам, барлығы - 81 адам қатысқан [7. б. 1-4].

Бұл жалпықазақтық II съезд еді, I –ші съезд 1917 жылдың шілде айында өткен болатын. Алғашқы құрылтайда сайланған үкімет мүшелері мен мүшелікке кандидаттар тізімі келтіріледі. Тізім Орталық мұрағаттан алынған съезд хаттамасы негізінде берілген. Осы тізімде Сейдәзім Қадырбаев Үкімет мүшелігіне кандидаттар арасында 11-ші болып тұр. Сондай-ақ, дәл осы құрылтайда С.Қадырбаев «Алаш» автономиясы Ұлттық кеңесінің мүшесі болып сайланған. Сол сәттен бастап ұлт болашағы жолындағы ұлы мұраттан айнымаған Сейдәзім Құлмұхамедұлы Алаш көсемдерімен үзеңгілес жүріп, «тар жол, тайғақ кешуден» өтеді.

Съезд делегаттары Уақытша үкімет құлатылғаннан кейін қазақтардың өмір сүруінің өзін күрделендіріп жіберген анархия (тәртіпсіздік) жағдайында елді аман сақтап қалу үшін, «уақытша Ұлт Кеңесі» түріндегі берік билік құру, оған «Алаш Орда» деген атау беру, сондай-ақ милиция жасақтау туралы қаулы қабылдады. Алаш астанасы - Семей қаласы еді.

Жалпы, Сейдәзім Қадырбаевтың «Алаш» партиясындағы, «Алашорда» үкіметіндегі қызметі жайлы айтар болсақ, ол ұлтымыздың жарқын болашағы мен еліміздің азаттығы жолындағы табанды күрескерлердің бірі, тіпті, көш бастаған серкесі болған. Оны нақтылайтын тарихи деректер баршылық. «Алашорда» көсемдері туралы зерттеу еңбектерде есімі ұлт көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлімхан Ермеков, Нығмет Нұрмақовтармен қатар аталады. Ең бастысы – Сейдәзім Құлмұхамбетұлы –

«Алашорда» үкіметінің 1917 жылғы 13 желтоқсанда қабылданған Жарғысы авторларының бірі.

Сәйдәзім Қадырбаев 1919 жылы Амангелді Имановтың өліміне себеп болған Торғайдағы кикілжіңдерге байланысты айыпталды. Тағылған айып дәлелденбей, көп кешікпей босатылады. Одан кейін де Алашорда үкіметінде қызмет атқарады. Алашорда таратылып, кеңес үкіметі орнағанда кеңшілікке ие болғандардың қатарында Қадырбаев та болды. Ол 1920 жылы Қазақ автономиялық кеңестік социалистік республикасы Әділет халық комиссариатының заң шығару бөліміне жұмысқа алынады. Сәйдәзім Юстиция Комиссариатында қызмет еткен жылдарында «Қылмыс заңын» қазақшаға тәржімалап, шала сауатты заңгерлер үшін баға жетпес көмекші құрал жасаған. Қадырбаев аударған «Қылмыс заңы» 1923 жылы Орынборда кітап болып басылып шығып, сот жүйесі өндірісінде зор сұранысқа ие болыпты. 1929 жылға дейін осы мекемеде жауапты қызметтер атқарады. Кеңес жұмысын қанша тиянақты істесе де, өкімет оның бір кездегі алашордашыл болғанын кешіре алмайды. Алашордаға қатысу кеңес үкіметі үшін өте ауыр қылмыс жасағанмен тең еді. Халықтар достығын ауыздан тастамайтын үкімет халықтардың теңдікке ұмтылған азаматтарын аяусыз жаншып отырған. 1929 жылы «Алаш» үкіметінің қоламтасын қайта үрледі» деген айыппен сол жылы қайта тұтқындалып, 1930 жылы Воронежге жер аударылды. Шынымен де, «Алаш» белсенділері астыртын әрекеті жалғасып жатқан кез еді. Кейін үкімет оны босатады. 1937 жылы ол қайта ұсталады. Бұл жолы тұтқыннан босап шығу мүмкін емес еді, Алашшыл болғанын өзі де жасырмаған. Енді алашордашыларды жер аудару, түрмеге қамау дегендердің бәрі жеңіл жаза болып көрінеді де, үкімет оларды шетінен ату жазасына кеседі. Қадырбаев Сәйдәзім 1937 жылы ату жазасына кесіледі. Қадырбаевтың дәл 1938 жылы 17 қазанда атылғанын растайтын құжат бар ұрпақтарының қолында. Ардақты ердің артынан ізденген ұрпақтарына 1963 жылы 5 қыркүйекте Воронеж облысының мемлекеттік қауіпсіздік комитетінен келген ресми хатта былай делінген:

«Сообщаем, что Кадирбаев Сейдазим Кульмагамедович 11.X.1938 г. осужден тр. УНКВД №13. Приговор исполнен 17.X.1938г.». Осы хаттан кейін де тынбай ізденіп, жоғарыға шағымданудан жалықпаған туысқандарына Қадырбаевтың ақталғандығы туралы Воронежден хабар 1966 жылы жетті. Иә, Сәйдәзім Қадырбаевты Воронеж облыстық соты 1966 жылдың 28 сәуірінде ақтап шықты. Воронеж облыстық соты төрағасының орынбасары Я.Черепенников қол қойған ресми анықтама мазмұны төмендегідей:

«Справка о реабилитации

Выдана в том, что Постановление тройки УНКВД по Воронежской области от 11 октября 1938 года в отношении Кадирбаева Сейдазима Кульмагамедовича, 1885 года рождения, до ареста работал юрисконсультосом Росссовхозснаба в г. Воронеже. Постановлением Президиума Воронежского областного суда от 28 апреля 1966 года отменено и дело производством прекращено за отсутствием события преступления.

Кадирбаев Сейдазим Кульмагамедович по данному делу реабилитирован».

Ал 1988 жылы 4 қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Сотының шешімімен С.Қадырбаевқа қатысты қылмыстық іс қысқартылып, Алаш серкесі өз серігі М.Дулатовпен бір күнде ақталды.

Небары 53 жыл жасын ғұмыр сүріп, елден ерек ұлтжанды көзқарасы үшін атылып кеткен қазақ арысы Сәйдәзім Құлмағамбетұлы Қадырбаевтың жарқын бейнесі тәуелсіз мемлекетіміздің тарихында өшпестей жазылып қалуға әбден лайық. Тағдыр оның Сейдахмет, Асқарбек, Мейрамбек сынды інілерін де еркелеткен жоқ. Сәйдәзімнің Сейдахметтен кейінгі інісі Асқарбек те жазықсыз ұсталып, КарЛАГ-та тұтқында отырды. Бұл зауал тоқтаусыз жылжып, басқа да ұрпақтарына тұсау салғалы тұрғанын сезген Асқарбек ел ішіне хабар жіберіп: «Фамилияларыңды өзгертуге тырысып бағындар, сосын Қарағанды шахталарының біріне жұмысқа тұрып алындар»,– деп көрегендікпен ескертіпті. Бақытжанның әкесі Сейдахмет амалсыздан аға ақылымен немерелес ағайындарының атына көшіп, «Омаров» болып шыға келген екен. Омар деген кісі – Қазақстанның халық әртісі Әнуар Боранбаевтың атасы болып келеді. Большевиктер тарапынан «Алашорданың бұралқылары» атанған олардың екеуі түрме жазасын өтесе де сағы сынбай, ағаларын ақтауға тырысқан. Бұлардан тараған

ұрпақтардың арасында аталарына тартып сот жүйесінде істегендері де бар, басқа кәсіпте де жұлдызы жанғандары бар, өсе толысып, толыға шалқарланған келісті әулет атанып қалыптасты.

Сейдәзім Қадырбаевтың жерленген жерін тауып, қабірінің басына баруды інілері Сейдахмет те, Бақытжан мен Иса да ғұмыр бойы армандады. Иса ақсақалдың балалары Жасұлан мен Гауһар 2009 жылы Воронеж түбіндегі Дубовка кентінде аталары Сейдәзім Қадырбаев жерленген топыраққа тағзым етіп, қабір басына ескерткіш қойып қайтты[6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // [http: www.inform.kz](http://www.inform.kz).
2. Әлім К., Меңдібай С. Терең тамыр: Тарихи- этнографиялық хикаят. – Астана: Фолиант, 2009. -848б.
3. Алаштың сөнбес жұлдыздары.Естелік –эссе/ Дулатова Г. - Алматы: Мектеп, 2010.-360.
4. ҚРОММ. 1541 – қ., 1 – т., 3201 – іс.
5. Қайсар ӘЛІМ: <https://egemen.kz/article/otkirdin-zhuzi>
6. Заңсыз аталған заңгер. Сейдәзім Қадырбаев Алаш ардақтыларының бірі еді. Абдолла Дастанов. Мысты өңір. – 2009. – 21 тамыз. №33
7. ҚРОММ. 17 – қ., 1 – т., 1 – іс.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ИНТЕГРАЦИЯ ЖОЛЫНДА

Ускембаева А. А.

Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Алпысбес М.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

Абстракт. Орта Азия аймағы әлемдегі ең ежелгі өркениеттердің бірі болғандықтан, адамзат тарихы үшін орны ерекше. Аймақ мемлекеттерін өткен тарих, дін, мәдениет және дәстүр, өзара байланысты коммуникациялық жүйелер, ынтымақтастыққа деген шынайы ұмтылыс және ортақ болашақты дамыту үшін жауапкершілік біріктіреді. Үшінші мыңжылдықтың тоғысында, КСРО ыдырағаннан кейін, Орталық Азия аймағының мемлекеттері үшін өз мүдделерін қорғап, дамыту үшін мүмкіндіктер ашылды. Қазіргі таңда Орталық Азия мемлекеттерінің жаңа сыртқы саяси көзқарастары аймақтық ынтымақтастықты қажет етеді. Қазіргі кезде аймақ мемлекеттері арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға түрткі болатын алғышарттар орын алуда және аймақтық интеграция мәселесі өзекті сұрақтарының бірі болып табылады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, интеграция, аймақ, ынтымақтастық, аймақтандыру

Біз өмір сүріп жатқан кезең жаһандық өзгерістің дәуірі. Қазіргі кездегі әлем өте жедел өзгерістерге ұшырауда. Біздің көз алдымызда бір қоғамдастықтар құлдырап, олардың орнына басқа жүйелер құрылуда. Сыртқы саяси қарым-қатынастың субъектілері мемлекетаралық деңгейде әртүрлі байланыстарға енуде және де бұл үдеріс серпін алып келеді. КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістікте халықаралық аренадағы толық құқықты субъектілерге айналған жаңа тәуелсіз мемлекеттер пайда болды.

Кеңес Одақ ыдырағаннан бері 25 жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан, бұрынғы кеңестік елдерге деген қызығушылық азаймай, одан әрі күшеюде. Әлемдік сарапшылар қауымдастығының назарын бұрынғы кеңестік елдердің территориялық қайта құрылу мәселелері қызықтыруда. Биполярлы әлемнің құлдырауына байланысты бұрын оған кірген кейбір аймақтарды қабылдау өзгерді.

Қазіргі қолданыстағы Орталық Азия аймағына бес мемлекет кіреді: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Тәжікстан. Бастапқыда Қазақстан тарихи тараптан Орталық (батыстық анықтамасы бойынша) немесе Орта Азия (ресей-кеңестік анықтамасы) құрамына кірген жоқ. Дәстүрлі географиялық және саяси түсініктемеде ол Ішкі Азияның (Inner Asia) құрамы, яғни Шығыс Азияны Орта Азиямен Таяу Шығысқа (Anterior and Middle Asia немесе Near and Middle East) бөлетін аймақтың бөлігі болып табылды. Қазіргі кездегі қолданыстағы Орталық Азия және ресейлік-кеңестік түсініктегі Орта Азия бір мағынаға ие. Олардың арасындағы бір ғана айырмашылық, біріншісі өз құрамына Қазақстанды енгізіп отыр, ал екіншісі – жоқ.

КСРО ыдырағаннан кейін «Орталық Азия» термині саяси маңызға ие болды және оны мекендейтін елдер мен халықтардың географиялық, этникалық, діни және тарихи қоғамдастықтарының ынтымақтастығын көрсетті. 90-шы жылдардың басында Орта Азияның географиялық тұжырымдамасының саяси маңыздылығы мен Орталық Азия терминінің қолайлылығы туралы пікірталас туды. Атап айтқанда, қандай түсініктемелерді пайдаланған дұрыс болады екендігі талқыланған: Орта Азия немесе Орталық Азия. Нәтижесінде, 1991 ж. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев сол кездегі Орта Азия мемлекет басшыларының саммитінде кеңестік кезеңде қолданысқа ие болған «Орта Азия және Қазақстан» тұжырымдамасынан осы аймақтың бүкіл посткеңестік мемлекеттерін қамтитын «Орталық Азия» сөзтіркесінің пайдасына бас тартуға ұсынды. Осылайша, аймақ мемлекеттері Еуразияның орталығы екендігіне географиялық тұрғыдан ғана емес, саяси тұрғыдан да мазмұны айқындалды [1].

Мемлекет басшылары Орталық Азиядағы аймақтандыру процестері, яғни жаһандық, әмбебап стандарттар негізінде мемлекетаралық қарым-қатынастардың қалыптасуы процестерін есепке алып отырды.

Кеңес Одағының жылдам ыдырауы, экономикалық әлем тәртібінің жаһандануы және экономикалық әлем тәртібінің кеңеюі адамзат дамуының жалпы заңдарын жоймай одан әрі дамытты, оларға интеграция үдерістерді жатқыза аламыз. Интеграция, батыранқы халықаралық қатынастарды жаңа, кеңейтілген қатынастармен алмастыратын үрдіс пен ахуал. Интеграция қағидаттарын білу және қолдану мемлекеттер арасындағы өзара әрекеттестігі мен бәсекелестікті дамытуға мүмкіндік береді. Посткеңестік кеңістігіндегі құрылған шикізат ресурстарына бай Орталық Азияның жас тәуелсіз мемлекеттері алғашқы күндерінен бастап еуразиялық геосаяси кеңістіктегі басты ойыншыларының назарын аударатқан объект болып табылды. Заманауи әлемде өте танымал болған мұндай әсер етудің құралдарының бірі көпжақты интеграциялық бірлестіктерге айналды [2, 7].

Орталық Азия көптеген өркениеттер, этностар және діндер тоғысына орналасқан. Сондықтан оған интеграциялық үдерістердің деңгейімен және жағымды нәтижелерімен органикалық ұштасқан саяси тұрақтылық, ұлтаралық келісім және аймақтағы қауіпсіздік ауадай қажет.

Орталық Азиядағы аймақтылық 1991 жылы бес жаңа тәуелсіз мемлекеттің Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстанның интеграциялық мақсатын жариялаумен алдын-ала анықталған. Содан бері интеграциялық үдеріс елеулі табыстар мен сәтсіздікке ұшыраған бірнеше кезеңнен өтті. Ол аймақтық интеграцияның барлық теориялық заңдарына толығымен сәйкес болды, бірақ бұл заңдардың іс жүзінде жүзеге асырылуы аймақ елдерінің экономикалық және саяси мүмкіндіктерінен тыс мәселелерді шешуге дайын еместігіне байланысты болды. Орталық Азия аймағының дамуы жүйелік сипатқа ие болатын жергілікті және аймақтық этносаралық, ұлтаралық, экологиялық және мемлекетаралық шиеленістің қарама-қайшылықтар мен қақтығыстар кешенін қалыптастыруды білдірді.

Саясаттанушы Ф.Толиповтың айтуынша, аймақта басынан бастап өзінің жеке интеграциялық құрылымы болды - Орталық Азиялық қоғамдастық (ОАҚ), ол 1994 жылы Орталық Азия экономикалық қоғамдастығы (ОАЭҚ) болып қайта құрылып, 2001 жылы - Орталық Азиялық ынтымақтастық ұйымы (ОАБҰ) атауына ие болды [3].

Алайда, 2005 жылы ОАЫҰ және ЕурАзЭҚ біріктірілді. Сол уақыттан бері тәуелсіз Орталық Азия аймақтық интеграциялық үрдісі тоқтатылып, ЕурАзЭҚ-қа (2015 ж. 1 қантарынан бастап ЕАЭО-ға) қосылды. Дегенмен, посткеңестік кеңістіктегі кейінгі үрдістер мен оқиғалар ретінде бұл одақтар интеграциялық жобаны жүзеге асыра алмады. Осыдан Орталық Азиядағы аймақтық құрылымды қалпына келтірудің орындылығы туралы пікір қалыптасады. Ол осы аймақтағы барлық мемлекеттерінің мүдделеріне негізделген.

Аймақ мемлекеттеріне интеграциялық жобаны одан әрі дамыту үшін проблемалардың төрт негізгі топтарын түсіну ұсынылады. Бұл нақты интеграция процесін қамтамасыз етуге арналған доктриналық, тұжырымдамалық, институционалдық және саяси мәселелер. Бұл көзқарастың құндылығын төмендетпей, ол интеграция деңгейі, моделі, ауқымына қатысты жаңа тұжырымдамалық шешімдерді талап ететінін атап өту қажет. Олар мазмұнына, дәлелділігіне, орындалу мүмкіндіктеріне сәйкес қазір қолданыстағы ұғымдардан, теориялардан және стратегияларды асып түседі.

Көптеген ғасырлар бойы Орталық Азия аймағы ірі мемлекеттердің немесе олардың топтарының мүдделері қиылысқан геосаяси кеңістікті құрды. Әлемдік қауымдастық еуразиялық кеңістіктің орталығында орналасқан және транзиттік әлеует, энергияны қанықтыру, сондай-ақ нарықтың әлеуеті мен перспективалары тұрғысынан үлкен мүмкіндіктер ұсынатын Орталық Азия аймағына ерекше көзқарас танытқан болатын [4, б. 270].

Әлемдік «тұрақсыздық доғасының» бір бөлігі болып қалмау үшін, Орта Азия елдерінің тұрақты дамуы, ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, болашақта тауарлар мен қызметтердің ортақ нарығын қалыптастыру және әлемдік қауымдастыққа сәтті қосылу үшін барлық жағдайлар жасалған. Аталған міндеттерді жүзеге асырудың қажетті шарттары Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық өзара іс-қимылын тереңдету, келісілген экономикалық саясатты жүзеге асыру, терроризммен, экстремизммен және есірткі айналымымен күресуде бірлескен іс-қимылдарды қабылдау болып табылады. Сондықтан саяси және экономикалық интеграциялық ынтымақтастықтың барлық мәселелерін тиімді шешетін механизмді құру қажет [5, 47-48 бб.].

Бүгінгі күні Орталық Азия мемлекеттері үшін маңызды болып отырған мынадай факторларды да атап өткен жөн. Олар территориясының үлкендігі, халқының санында көптігі, табиғи байлықтың, әсіресе мұнай мен газдың мол қоры, оларды әлемдік рынокқа тасымалдаудың жолдары т.с.с.

Орталық Азия мемлекеттері бірынғай геосаяси және геоэкономикалық кеңістікте орналасқандықтан да бірлесуге қарай ұмтылуда.

Соған байланысты бірлесудің түрлі жоспарлары, идеялары, жобалары жасалуда.

Оның қазіргі заманғы соны үлгісі ретінде интеграциялық бірігу жолын тандап алған Орталық Азия мемлекеттері ортаазиялық интеграцияны объективті қажеттілік ретінде, территориялық тұтастықпен, сол сияқты экономиканың ең маңызды, ең басты салаларымен байланыстырады. Сондықтан тарихи қалыптасқан тығыз шаруашылық байланыстары мен аймақтың ұтымды геосаяси жағдайы Орталық Азия мемлекеттерін өзара ынтымақтасуға жетелейді.

Сол сияқты аймақтың газ, су-энергетика ресурстарын, экологиялық мәселелерін бірлесе отырып шешу, көлік-коммуникация жүйелерін бірлесе отырып пайдалану, соңғы жылдары күшейіп келе жатқан наркобизнес пен әр түрлі экстремистік, террористік топтар мен ағымдарға бірлесе отырып күрес жүргізу сияқты маңызды шараларды іске асыру үшін де аймақтық интеграция қажет.

Сондықтан Орталық Азия мемлекеттерінің нарықтық экономикаға өтуі мен интеграцияны тандап алуы жаһандану жағдайында орындалуы әлемдік тарихтағы бірінші оқиға деп бағалануда.

Аймақ елдері біркелкі дамып келе жатқан жоқ, дегенмен нақты интеграцияға жолын ашылуға мүмкіндіктер бар. Соңғы жылдары Орталық Азияның елдерінің көбісінде даму саясаты басымдық бағытқа ие болды. Бәсекеге қабілеттілігін арттыру, халықтың әл-ауқатын

арттыру және ұзақ мерзімді перспективада аймақты айтарлықтай жетілдіруді қамтамасыз ету үшін Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық саясаты тұтас және жалпыланған тұжырымдамаға негізделуі керек.

Аймақтық интеграциялық құрылымдардың дамуы қазіргі уақытта жаһандық үрдіс болып табылады. Атап айтқанда, Орталық Азия елдері көпжақты ынтымақтастық жобаларын іске асыру мақсатында интеграциялық үдерістерге белсене қатысады.

Аймақ елдерінің алдында тұрған елеулі қиындықтарға қарамастан, проблемаларды шешудегі келісілген әрекеттер ғана Орталық Азиядағы тәуелсіз интеграциялық бастамаларды табысты қамтамасыз ете алады.

Бүгінгі таңда Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялану проблемалары екі жақты қарым-қатынастарды күшейту аясында тағы да өзекті болып отыр. Бұл аймақты қарастырғанда жаңа геосаяси жағдай мен өтпелі кезеңнің шарттары ғана емес, сондай-ақ аймақтың халықтарының өркениеттік дамуының тарихи мұрасының рөлі, сипаты ескерілуі керек. Орталық Азия - тек қана тарихи әрекеттерді байланыстырушы буын ғана емес, аймақтық көпжақты өзара әрекеттесу үшін негіз ретінде пайдаланыла алатын интеграциялық алғышарттар жиынтығы бар аймақ.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Саммит глав государств Центральной Азии. Ташкент, январь, 1993 года.
2. Абдрахманова Г. Альтернативные проекты региональной интеграции с участием стран Центральной Азии: некоторые сравнения // Центральная Азия и Кавказ: Журнал социально-политических исследований. 2008. № 6. С. 60.
3. Толипов Ф. Глобализация предопределяет интеграцию. Экономическое обозрение (Узбекистан). 2012. № 2 (147). С. 41-42.
4. Казахстан сегодня: монография Под общ. ред. Б.К. Султанова.-Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. - 416 с.
5. НА РК. Ф.136, оп.1, д. 299

ӘОЖ 338.4

ӨНДІРІСТІК ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ МАТЕРИАЛДЫҚ АҒЫМДЫ БАСҚАРУ

Арынова Ж.З., Рамашова А.Н.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды,
Қазақстан

Абстракт. Мақалада өндіріс жүйелерінің негізгі логистикалық ағындары, олардың жіктелуі және сипаттамалары қарастырылады. Материалдық, қаржылық және ақпараттық ағындардың ерекшеліктері, олардың өндірістік кәсіпорынның өндірістік қызметіне әсері айқындалады

Түйінді сөздер: материалдық ағым, ағындарды сипаттау, логистикалық қаржылық ағындар, логистикалық жүйелер, ақпараттық ағын

Логистиканы ғылым ретінде зерттеу және кәсіпкерлік саласы ретінде логистиканы басқару объектісі материалдық, ақпараттық, қаржылық және басқа ағымдардың жүйесі болып табылады. Материалдық ресурстардың қозғалысының бұрынғы басшылығынан логистикалық тәсілдің басты айырмашылығы, қазіргі уақытта бақылау объектісі біртұтас ретінде қабылданған объектілердің көптігі болып табылады.

Логистиканың негізгі категориясы – бір-біріне сәйкес өмір сүре алмайтын ағын және қор. Ұзақ мерзімді кезеңде ресурстардың барлық агрегаттары ағындар түрінде ұсынылған, ал қорларды соңғы оқиғалардың ерекше жағдайлары ретінде қарастыруға болады. Алайда, қысқа мерзімді перспективада потенциалды терминдерде логистикалық категориялар ретінде ағындарды және қорларды қарастыруға рұқсат етіледі.

Материалдық ағым – бұл әртүрлі логистикалық (тасымалдау, қоймалық және т.б.) және немесе технологиялық (өңдеу, жинақтау және т.б.) операцияларды қарау кезінде қарастырылған және нақты уақыт интервалы болып табылады. Материалдық ағын уақыт аралығындағы емес, бірақ осы уақытқа материалдық қорға өтеді[1].

Ағын – белгілі бір уақыт аралығындағы процесс ретінде бар және белгілі бір уақыт аралығында абсолюттік бірлікпен өлшенген тұтас алғанда қабылданған нысандардың жиынтығы. Ағын параметрлері – белгілі бір уақытта қол жетімді объектілер санын сипаттайтын және абсолюттік бірлікпен өлшенетін параметрлер. Босалқылардың статикалық мәндері мен ағындардың динамикалық сипаттамалары арасында тығыз байланыс бар: ағын ағымында өзгеру үрдісін сипаттайды (З), яғни нәтиже ағынның өзгеруін (И) және жинақтауды (Н) көрсетеді:

$$З = И \setminus Н \quad (1)$$

Ағымдардың және қорлардың санаттары макроэкономикалық модельдерде кеңінен қолданылады, бірақ логистикада қажетті терең және егжей-тегжейлі зерттеусіз. Логистикадағы ағымдар мен қорлар жалпыланған экономикалық санаттардың ерекше жағдайы болып табылады, бірақ логистикалық үлгілер жалпы экономикалық заңдардың нақты көрінісі болып табылады. Бірқатар экономикалық зерттеулерде ағын мен қор арасындағы айырмашылық анық емес. Ағынды сипаттайтын негізгі параметрлер: бастапқы және аяқталу нүктелері, жолдың геометриясы (траекториясы), жолдың ұзындығы (траекторияның өлшемі), қозғалыс жылдамдығы мен уақыты, аралық нүктелер, қарқындылық басым.

Ағындарды сипаттау және олармен жұмыс істеу үшін кем дегенде қарапайым жіктелу қажет, бұл келесі ерекшеліктерге сәйкес салу ұсынылады. Осы жүйеге қатысты:

- а) ішкі ағындар – жүйе ішінде айналдырылады;
- б) сыртқы ағындар – жүйені сыртынан енгізіңіз және оның шегінен шығыңыз;

Үздіксіздік дәрежесі бойынша:

а) үздіксіз ағындар – әр сәтте объектінің белгілі саны ағындық траектория бойымен қозғалады;

- б) дискретті ағындар – аралықтармен жылжытылған заттардан құралады;

Тұрақтылық дәрежесі бойынша:

а) детерминативті ағындар – уақыттың әр нүктесінде параметрлердің анықталуымен сипатталады;

б) стохастикалық ағындар – кездейсоқ сипаты сипатталады параметрлерін, олар белгілі бір уақыт кезеңі белгілі бір дәрежеде қабылдайды ықтималдық дәрежесі;

Тұрақтылық дәрежесіне қарай:

а) тұрақты ағындар – белгілі бір уақыт кезеңі ішінде параметрлердің мәндерінің тұрақтылығымен сипатталады;

б) тұрақсыз ағындар – ауытқу (кез келген кездейсоқ ауытқу) сипатталады ағынның өзгеруі;

Өзгергіштік дәрежесіне қарай:

а) стационарлық ағын тұрақты процеске тән, олардың қарқындылығы – тұрақты мәнге ие;

б) стационарлық емес ағымдар тұрақсыз процесі сипаттайды, олардың қарқындылығы белгілі бір уақыт аралығында өзгереді;

Ағым элементтерінің қозғалыс сипаты бойынша:

а) біркелкі ағындар – тұрақты жылдамдықпен сипатталады (нысандардың қозғалысы, яғни сол уақытта интервалдың объектілері бірдей болады, нысандардың қозғалысының басы мен соңы бірдей болады);

б) біркелкі емес ағымдар – қозғалыс жылдамдығының өзгеруімен, жеделдету, баяулау, тоқтату мүмкіндігі, кету және келу аралығындағы өзгерістер ;

Мерзімділіктің дәрежесі бойынша:

а) мерзімді ағымдар – параметрлердің тұрақтылығымен немесе белгілі бір уақыт кезеңінен кейін олардың өзгеру сипатының тұрақтылығымен сипатталады;

б) периодты емес ағындар – ағын параметрлеріндегі өзгеріс үлгісі болмауымен сипатталады.

Ағын параметрлерінің өзгеруінің алдын-ала белгіленген ырғағына сәйкестік дәрежесіне қарай:

- а) ритмикалық ағымдар;

- б) ритмикалық емес ағымдар.

Қиындық дәрежесі бойынша:

- а) қарапайым (сараланған) ағындар – бірдей типтегі нысандардан тұрады;

- б) кешенді (интегралды) ағымдар – гетерогенді объектілерді біріктіреді.

Басқару дәрежесі бойынша:

а) бақыланатын ағындар – басқару жүйесіндегі бақылау шараларына лайықты жауап беру;

- б) бақыланбайтын ағымдар – бақылау ісіне жауап бермейді.

Жоғарыда келтірілген ағындарды жіктеу принциптері жалпы қабылданған. Мұндай жіктеу негізінен логистикаға қарасты ағындарды зерттеуге және тиісті реттеу механизмін қолдануға мүмкіндік береді[2]. Дегенмен, ағындардың саны өсуде және өндірістегі және айналымдағы олардың шиеленістері болғандықтан, ағындарды басқа негізде бөлуге тура келеді. Ағым элементтерінің тәртібі бойынша:

а) ламинарлы ағындар – олардың құрамдас элементтерінің өзара қозғалысы жоқ немесе мақсатты, бақыланатын сипатта болады; олар тұрақты және сыртқы жағдайлар немесе басқару

әрекеттері өзгерген кезде ғана уақыт өзгеруі мүмкін. Ағындарды осы тұрғыдан сипаттау үшін келесі тұжырымдамаларды енгізу керек:

ішкі үйкеліс (t) – оның элементтерінің әртүрлі қабаттарына қатысты ағын жылдамдығының тән өзгерісі (ағынды элементтерді бір-біріне қатысты жылжытқанда пайда болады);

б) турбулентті ағындар – ағын элементтерінің хаотикалық өзара алмасуымен сипатталады, бұл барлық ағымдардың индикаторларының ауытқуының өзгеруіне әкеп соқтырады және ағындарды бақылау процесін айтарлықтай қиындатады.

Нарықтық экономика қалыптасып келе жатқан және тұрақты дамып келе жатқан жағдайда тауарлық ағындардың қозғалысы тиімділігінің артуы айтарлықтай дәрежеде олардың қаржылық қызметтерін жақсарту жолымен қол жеткізіледі, бұл өз кезегінде материалдық және материалдық ағымдардың қозғалысына сәйкес келетін логистикалық қаржылық ағындарды идентификациялауды және зерттеуді талап етеді тауарлық-материалдық емес құндылықтар. Тауар-материалдық құндылықтар жылжымайтын мүлік сияқты нақты түрін қоса алғанда, барлық тауарлар түрлерін қамтиды, ал қызмет көрсету, капитал және материалдық емес активтер енді тауарлық-материалдық құндылықтарға жатады.

Бір шаруашылық субъектіден екіншісіне көшу процесінде кейбір тауарлық-материалдық немесе тауарлық-материалдық емес құндылықтар логистикалық операциялардың бірқатар жүзеге асырылуына байланысты тиісті тауар ағымы ретінде қарастырылуы мүмкін. Тауар ағындарының қаржылық қызмет көрсету механизмі қазіргі уақытта логистиканың ең аз зерттелген облысы болып табылады: оның мазмұнына қатысты кейбір мәселелер арнайы әдебиетте қаралмайды, басқа бөліктерде сұрақтардың айтарлықтай өзгешелігі бар[3]. Қаржы ағындарының мәнін анықтау кезінде айырмашылықтар байқалады.

Бұл мәселені зерттеудің екі негізгі тәсілі бар:

1) қаржы ағымы – макро немесе микроэкономикалық ортадағы қаражаттың қозғалысы;
2) қаржы ағыны қаржылық активтердің тек логистикалық жүйелерде немесе олардың арасында қозғалысы ретінде түсініледі. Бірінші көзқарасты ұстанатын мамандар, қаржы ағынының мәні, ең алдымен қаржы ресурстарының жиынтығындағы өзгерістерге байланысты.

Бұл тәсіл, әрине, назар аударуға лайық және түрлі макро- және микроэкономикалық зерттеулер жүргізу кезінде қолданылуы мүмкін, бірақ ол логистикалық үдерістердің ерекшеліктерін ескермейді және сондықтан тауарлық ағындарды басқарудың қаржы тетігін әзірлеу кезінде логистикада пайдаланыла алмайды. Өз кезегінде, екінші көзқарасты ұстанатын сарапшылар қаржылық ағынның мәніне қатысты ортақ пікірге келе алмады. Көбінесе, мамандандырылған әдебиетте қаржы ағыны коммерциялық логистикадағы менеджмент объектісінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады немесе мүлдем қарастырылмайды. Экономикалық субъектілердің іскерлік белсенділігін ұйымдастырудың кез-келген тәсілімен кез-келген түрде немесе басқа қаржы ағындары бар деп саналады. Алайда тәжірибе көрсеткендей, олардың қозғалысының ең жоғары тиімділігі материалдық және қаржы ресурстарын басқарудың логистикалық қағидаттарын қолдану арқылы жүзеге асырылады, логистикалық қаржылық ағын -бұл жаңа экономикалық санаттың пайда болуына әкелді.

Тиісінше, логистикалық қаржылық ағындар тауарды тауардың бүкіл ағынын тиімді өтуін қамтамасыз ету үшін пайдаланылады – пайда болған сәттен бастап ағынды ретінде тоқтатылу сәтіне дейін. Сонымен бірге, олардың ерекшелігі, ең алдымен, кеңістікте жүру үдерісіне және уақытқа сәйкес тауарлық-материалдық немесе тауарлық-материалдық емес құндылықтардың ағынына қызмет көрсету қажеттілігіне байланысты. Осылайша, логистикадағы қаржы ағымында біз логистикалық жүйеде айналысатын қаржы ресурстарының қозғалысын, сондай-ақ белгілі бір тауар ағынының тиімді қозғалысын қамтамасыз ету үшін қажетті логистикалық жүйе мен сыртқы органы түсінеміз. Осы анықтамадан мыналар керек:

1) логистикалық қаржылық ағын – қаржы ресурстарының бағытталған қозғалысы;

2) логистикадағы қаржы ресурстарының қозғалысы тиісті тауар айналымының қозғалысын қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты;

3) қаржы ресурстарының қозғалысы логистикалық жүйеде немесе оның сыртқы ортада жүзеге асырылады.

Логистикалық қаржы ағындары олардың құрамында, қозғалыс бағытында, мақсатта және бірқатар басқа белгілерде біркелкі емес. Логистикалық қаржылық ағындарды басқарудың ең тиімді жолдарын анықтау қажеттілігі олардың толық жіктелуін қажет етеді. Логистикадағы қаржы ағындарын классификациялау үшін біз логистикалық жүйеге, сапар бағытына, мақсаттарына, озық құнды беру әдісіне, есептеу формасына, іскерлік қатынастар түріне қатысты қатынастарды таңдадық.

Арнайы логистикалық жүйеге қатысты сыртқы және ішкі қаржы ағындары ерекшеленеді. Сыртқы қаржы ағыны сыртқы ортада, яғни логистикалық жүйенің шекарасынан тыс. Ішкі қаржы ағыны логистикалық жүйеде жұмыс істейді және тиісті тауарлық ағынмен бірқатар логистикалық операцияларды жүзеге асырады. Өз кезегінде, қозғалыс бағытындағы сыртқы логистикалық қаржылық ағындар кіріс және шығыс қаржы ағындарына бөлінеді:

- келіп түскен ақша ағымы сыртқы ортадан қарастырылған логистикалық жүйеге кіреді;
- шығыс қаржы белгісі оның қозғалысын қарастырылып отырған логистикалық жүйеден бастайды және оған сыртқы сыртқы ортада өмір сүреді.

Кездесу бойынша логистикалық қаржылық ағындарды келесі топтарға бөлуге болады:

- тауарларды сатып алу үрдісіне байланысты;
- инвестициялар;
- еңбекті көбейтуге байланысты;
- кәсіпорындардың өндірістік қызметінде материалдық шығындардың қалыптасуына байланысты;
- тауарларды сатумен айналысады.

Тауарлардың озық құнын беру әдісіне сәйкес логистикалық қаржылық ағындар қаржы ресурстарының ағындарына бөлінеді:

-кәсіпорынның негізгі құралдарының қозғалысына сүйене отырып (оның ішінде инвестициялық қаржы ағындары және материалдық шығындардың қалыптасуымен байланысты жартылай қаржылық ағындар);

-кәсіпорынның айналым капиталының қозғалысы есебінен (олар біздің мақсатымыз бойынша жіктелген кезде бөлінген қаржы ағындарының барлық басқа топтарын қамтиды).

Төлем қолданылатын нысандарына байланысты логистикадағы барлық қаржы ағындары екі үлкен топқа бөлінуі мүмкін:

1) ақша қаражаттарының қозғалысын сипаттайтын ақша қаражаттарының қозғалысы;

2) қолма-қол ақшасыз активтердің қозғалысына байланысты туындайтын ақпараттар мен қаржы ағындары.

Өз кезегінде, ақша қаражаттарының қозғалысы теңге есеп айырысулар мен валюталық есептерге сәйкес қаржы ресурстарының ақша ағындарына бөлінеді, ал ақпараттық және қаржылық ағындарға төлем тапсырмалары, төлем сұраулары, инкассалық тапсырыстар, құжаттамалық аккредитивтер және есеп айырысу чектері арқылы есептелген қолма-қолсыз қаржы ресурстары кіреді[4].

Қолма-қол ақшасыз төлемдердің бір немесе бірнеше түрін таңдау негізінен олардың әртүрлі жағдайларда пайдалану тиімділігіне және дұрыс емес төлеушілерге әсер ету қажеттілігіне байланысты.

Ақшалай және ақпараттық және қаржылық ағындармен қатар, бухгалтерлік және қаржылық ағындар бар. Контрагенттер арасындағы қаржылық есеп айырысуды ұйымдастыру кезінде қалыптасатын алғашқы екі түрге қарағанда, бухгалтерлік және қаржылық ағындар тауарларды өндіруде немесе алдыңғы қатарлы құнды ұлғайту сатысында қызмет көрсетуде пайда болады.

Аванстық құнның өсуі кезінде біз коммерциялық ұйымның өндірістік қызметінде материалдық шығындардың қалыптасу процесін түсінеміз. Осы үрдістің шеңберінде қаржы ресурстарының қозғалысы логистикалық есеп пен қаржы ағындарын сипаттайды.

Экономикалық қатынастардың түрлері бойынша көлденең және тік қаржы ағындары бөлінеді. Біріншісі – қаржы активтерінің бірдей кәсіпкерлік субъектілері арасында, екіншіден, еншілес және бас коммерциялық ұйымдар арасында қозғалысын көрсетеді.

Осы мақсатта қаржы айналымының кезеңі, қаржы ресурстарын алу көздері, оларды өту мерзімдері және т.б. сияқты белгілерді қолдана отырып, қаржы ағындарын одан әрі қарай жіктеуге болады. Алайда қаржылық ағындарды жіктеу қажеттілігі оларды басқарудың ең тиімді әдістерін анықтау қажеттілігімен анықталады, өйткені әрбір нақты жағдайда логистикалық қаржылық ағындардың жіктеу ерекшеліктерінің өздік құрамын құруы керек деп есептейміз.

Материалдарды басқару үрдісі логистикалық жүйелерде айналымға түсетін ақпаратты өңдеу болып табылады. Осыған байланысты, логистиканың негізгі тұжырымдамаларының бірі ақпараттық ағым тұжырымдамасы болып табылады. Ақпараттық ағым – логистикалық жүйе мен логистикалық операцияларды басқару және бақылау үшін қажетті сыртқы орта арасындағы логистикалық жүйеде айналысатын хабарлар жиынтығы. Ақпараттық ағым материалдарға сәйкес келеді және қағаз және электрондық құжаттар түрінде болуы мүмкін. Ақпараттық ағым материалдан алда болуы мүмкін, ол бір уақытта немесе онымен кейінге қалдырылуы мүмкін. Бұл жағдайда ақпарат ағыны материалмен және керісінше бағытта бір бағытта бағытталуы мүмкін.

Қарсы бағыт бойынша алдын-ала ақпарат ағыны, әдетте, тапсырыс туралы ақпаратты қамтиды. Алдыңғы бағытында алға қарай жүретін ақпараттық ағын – жүк алдағы уақытта келу туралы алдын ала есептер.

Материалдық ағынмен бір мезгілде материалдық ағынның сандық және сапалық параметрлері туралы алдыңғы бағытта ақпарат бар.

Қарама-қарсы бағытта материалдық ағыннан кейін ақпарат жүктің санына немесе сапасына, әртүрлі шағымдарға, растауға сәйкес қабылдануы мүмкін. Материалдарды басқару процесінің негізі логистикалық жүйелерде айналысатын ақпаратты өңдеу болып табылады. Осыған байланысты, логистиканың негізгі тұжырымдамаларының бірі ақпараттық ағым тұжырымдамасы болып табылады. Ақпараттық ағым мынадай параметрлермен сипатталады:

- пайда болу көзі;
- ағынның бағыты;
- жиілік;
- өмір сүру түрі;
- беру және қабылдау нормалары;
- шығыс жылдамдығы және т.б.

Ақпарат ағыны келесідей реттеуге болады:

- ағынның бағытын өзгерту;
- тарату жылдамдығын тиісті қабылдау деңгейіне шектеу;
- ағымның көлемін жеке түйіннің немесе жолдың бөлігінің өткізу қабілетін шектеу.

Ақпараттық ағым уақыт бойынша бірлікте өңделген немесе берілетін ақпарат көлемімен өлшенеді. Хабарламадағы ақпараттың көлемін өлшеу әдістері кибернетика бөлімінде қарастырылады, ол ақпараттық теория деп аталады. Осы теорияға сәйкес, бинарлық бірлік деп те аталады, бит ақпарат көлемінің бірлігі ретінде қабылданады. Электрондық есептеу технологиясын пайдаланған кезде ақпарат байтпен өлшенеді. Байт компьютерде ақпаратты өңдеу кезінде әдетте 8 биттен тұратын және тұтастай алғанда пайдаланылатын машина сөзінің бөлігі болып табылады. Ақпараттардың туынды бірліктері пайдаланылады: килобайт және мегабайт. Экономикалық қызметтегі практикада ақпарат өлшенуі мүмкін:

- өңделген немесе жіберілген құжаттардың саны;
- өңделген немесе жіберілген құжаттардағы құжат жолдарының жалпы саны.

Экономикалық жүйелерде логистикалық операциялардан басқа, ақпараттық ағымдардың пайда болуы мен таратылуымен қоса, басқа да операциялар жүргізілетінін ескеру қажет. Дегенмен логистикалық ақпараттық ағындар жалпы ақпараттық ағынның маңызды бөлігін құрайды.

Мысалы, өндірістегі жиынтық ақпараттық ағынның құрылымын қарастырайық. Мұнда таратылатын ақпараттың жалпы санының басым бөлігі (50% -дан астам) жеткізушілерден келген мәліметтерден тұрады. Олар, әдетте, жоғарыда келтірілген анықтамаларға сәйкес кіретін ақпараттық ағындарды қалыптастыратын шикізат пен материалдармен бірге жүретін құжаттар болып табылады.

Кәсіпорындағы логистикалық операциялар тек жеткізушілерден шикізат алуға ғана шектелмейді. Технологиялық процесс сондай-ақ көптеген логистикалық операцияларды қамтиды, олар өндірісте қолданылатын ақпараттың пайда болуы мен таратылуымен қатар жүреді. Сонымен қатар, қолданылатын ақпараттың үлесі шамамен 20% құрайды. Жалпы алғанда, өндірісте өңделген ақпараттың жалпы санының шамамен 1/3 бөлігі логистикалық операцияларды басқаруға және басқаруға қажетті ақпарат болуы мүмкін.

Қолданылған ақпарат көздері

1. Аникина Б.А. Логистика: учебник / под редакцией Б.А. Аникина: 3-е издательство переработанное и дополненное. Москва: ИНФРА – М, 2012. 368 с.
2. Алесинская Т.В. Основы логистики. Функциональные области логистического управления. (ч. 3). Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2014. 116 с.
3. Р.Б. Ивуть, С.А. Нарушевич. Логистика. Мн.: БНТУ, 2016. 328 с.
4. Логистика: Учебное пособие / Под ред. Ф.Л. Шарова. М.: МИЭП, 2015. 140 с.

УДК 338

ТУРИСТСКИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ КЛАСТЕР НОВОЙ МОСКВЫ КАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИИ

Голондарев К.С.

Научный руководитель – д.э.н., проф. Джаджугазова Е.А.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова, г. Москва, Российская Федерация

Абстракт. кластерная модель развития туризма стала общемировой благодаря более эффективному подходу в реализации. При освоении и развитии новых территорий кластерный подход в туризме зарекомендовал себя как наиболее эффективный. В данной статье рассматривается создание и развитие туристского образовательного кластера в Новой Москве как ключевого элемента, который послужит основой для эффективного развития присоединенной территории. Автором анализируется статистика образовательного туризма, проводится кластерный анализ, которые позволяют обосновать необходимость применения кластерного подхода в развитии образовательного туризма в Новой Москве.

Ключевые слова: туристский кластер, образовательный туризм, Сколково, Новая Москва, образование

Освоение присоединенной территории Новой Москвы, которое позволило увеличить площадь агломерации в 2,39 раза, требует высокого уровня эффективности благодаря своим масштабам [1]. Реализация кластерных инициатив в туризме на данной территории является одним из приоритетных способов повышения эффективности её развития, который доказал

свою эффективность при реализации множества проектов в России [2]. Но в условиях турбулентной экономики туристских монокластеры не являются столь эффективными в отличие от мультикластеров, которые максимизируют эффект синергии при развитии нескольких видов туризма [2]. При этом развитие каждого из туристских кластеров требует тщательного анализа и обоснования необходимости их создания в определенных условиях.

Целью данной статьи является обоснование необходимости развития туристского образовательного кластера на территории Новой Москвы как части мультикластера с целью максимизации эффективности освоения присоединенной территории, а также определение взаимосвязей с другими туристскими кластерами для увеличения эффекта синергии.

Присоединение территории Новой Москвы дало толчок к развитию столичного региона и послужило основой для множества государственных инвестиционных программ [3]. Реализация программ развития данной территории происходит и в индустрии туризма. Центром развития стала территория Сколково, на которой и были заложены основы для развития туристских кластеров на территории Новой Москвы. Еще до присоединения Новой Москвы была основана частная бизнес-школа «Сколково», которая стала пилотным проектом в развитии образовательного туризма в Российской Федерации на новом уровне. По итогам 2018 года обучение школа выпустила 2200 слушателей дипломных программ и 18350 корпоративных. Школа проводит обучение по программе MBA. Обучение проходят как российские абитуриенты, так и зарубежные. Благодаря административному управлению (президент и ректор) школа смогла выйти в течение 7 лет на прибыльные показатели финансовой деятельности, которые представлены на рисунке 1 [4]. При этом стоит отметить, что школа отказалась от государственной поддержке на основе реализации государственного проекта «Образование», направленного на развитие образования [5].

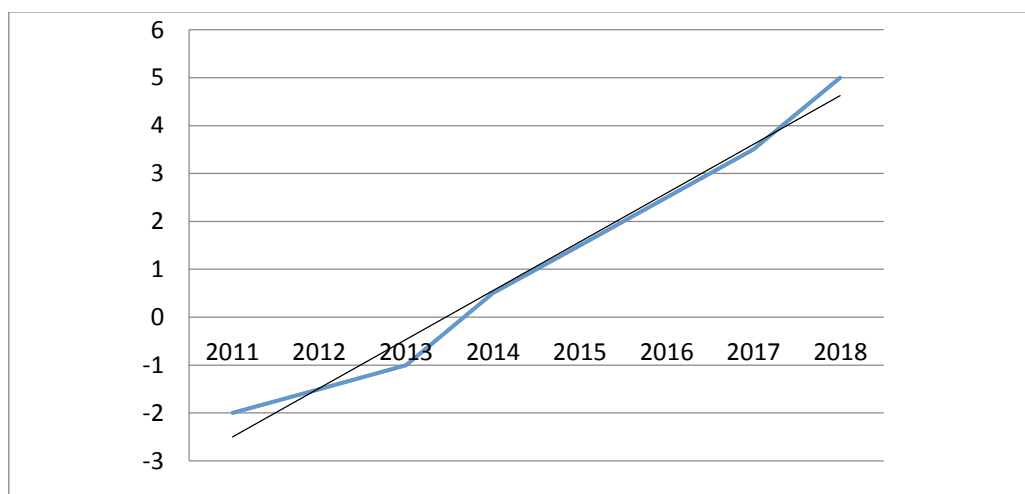

Рисунок 1. Показатели операционной прибыли МШУ «Сколково»

На графике видно, как в течение нескольких лет школа смогла выйти на безубыточный уровень за счет расширения спектра образовательных программ, взаимодействия с ИЦ «Сколково» и эффекта синергии. Линия тренда показывает стабильный рост операционной прибыли. Ключевым фактором в развитии бизнес-школы является то, что она является частной структурой и не относится к фонду «Сколково». Это фактор отражает перспективность подобных структур под частным управлением и эффективность их взаимодействия со структурами, созданными на основе механизма государственно-частного партнерства. Рост, количества абитуриентов и студентов МШУ «Сколково» в течение 10 лет активной деятельности также свидетельствует о повышении эффективности ее деятельности и представлен на рисунке 2 [6].

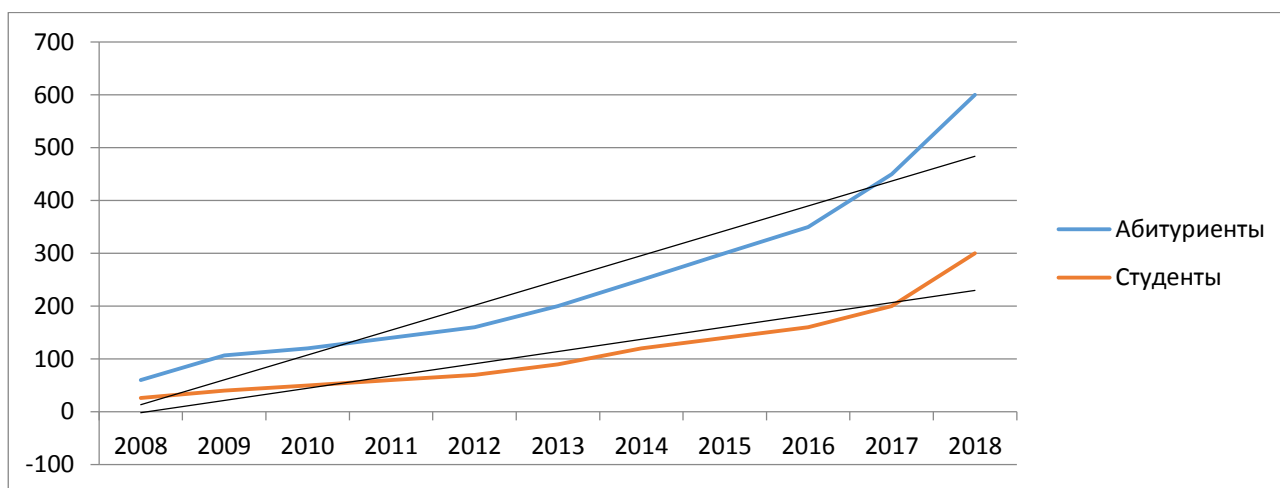

Рисунок 2. Рост количества абитуриентов и студентов МШУ «Сколково» в 2008-2018 гг.

На графике виден стабильный рост абитуриентов и студентов бизнес-школы, который отражен на линии тренда по обоим показателям. Данный рост стал возможным благодаря расширению спектра образовательных программ MBA (Executive и Full-time), а также созданию программ для руководителей малого и среднего бизнеса. При этом необходимо отметить, что государство играет в развитии МШУ «Сколково» только консультационную роль. На данный момент школа реализует несколько видов образовательных программ:

1. Программы международного стандарта (MBA);
2. Корпоративные программы;
3. Программы для предпринимателей;
4. Партнерские программы (с зарубежными школами);
5. Открытые программы;
6. Skolkovo Family (программы для школьников).

Необходимо отметить, что обучение в школе проходят по программе управленческой сферы, что говорит о том, что школа выпускает высококвалифицированные кадры для управления малыми, средними и крупными предприятиями, которые в том числе развиваются в туристской индустрии на территории Новой Москвы. МШУ «Сколково» несмотря на свое позиционирование как частной структуры взаимодействует с инновационным кластером «Сколково» и международным медицинским кластером «Сколково», образуя связи, которые усиливают эффект синергии от образовательной деятельности внутри вышеперечисленных кластеров. Образовавшиеся связи наглядно представлены на рисунке 3 [7].

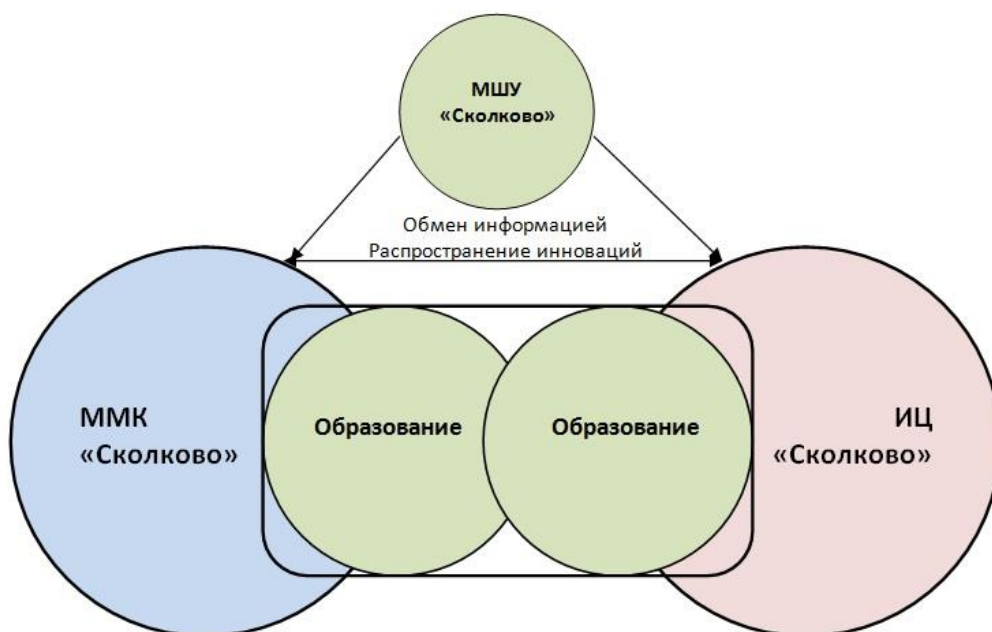

Рисунок 22. Взаимодействие кластеров «Сколково» и МШУ «Сколково»

Как видно на схеме, несмотря на частное управление МШУ «Сколково» произошло активное образование связей, которые способствуют распространению инноваций и обмену информацией не только между кластерами, но и между частной образовательной организацией. Данный пример наряду с качественными и количественными показателями деятельности МШУ «Сколково» является ключевым в пользу эффективности освоения территории на основе ее кластеризации в туристской индустрии при помощи частных компаний и инвестиций. Успешная реализация и показатели деятельности проекта МШУ «Сколково» может послужить примером и основой для реализации подобных программ при поддержке государства на основе механизма государственно-частного партнерства.

В условиях высокой конкуренции в образовательном туризме в мире подобные проекты показывают свою эффективность в силу их направленности на привлечение обеспеченных туристов, которые нацелены на практический результат. При этом при поддержке государства возможна реализация образовательных программ в туризме, которые будут направлены на привлечение различных категорий туристов, заинтересованных в получении образования в разных науках. Создание особых экономических условий, привлечение инвестиций из частных источников, строительство новых технологичных корпусов для обучения, а также разработка образовательных программ, отвечающих самым высоким мировым стандартам, привлечение высококвалифицированных преподавательских кадров – все эти условия необходимы для реализации подобных проектов, конкурентных на мировом уровне, а также повышающих показатель эффективности развития Новой Москвы.

В итоге необходимо сделать вывод, что создание и развития кластеров образовательного туризма в Новой Москве может базироваться как на частных инвестициях, так и при поддержке государства. Эффективность реализации подобных инициатив зависит от множества параметров, описанных и проанализированных автором в данной статье. Образовательный туризм служит основой для повышения эффективности освоения присоединенной территории, обеспечивая предприятия региона высококвалифицированными кадрами, ускорением процесса внедрения инноваций, а также привлечением в бюджет города дополнительной прибыли.

Список использованных источников

1. Соглашение об изменении границы между субъектами Российской Федерации городом Москвой и Московской областью от 30 июня 2011 года.

2. Джанджугазова Е.А., Черникова Л.И., Фаизова Г.Р. Туризм и региональное развитие в условиях новых российских реалий. М., Русайн, 2016.
3. Приложение к постановлению Правительства Москвы от 11 октября 2011 г. N 477-ПП. Государственная программа города Москвы "Экономическое развитие и инвестиционная привлекательность города Москвы".
4. Официальный сайт МШУ «Сколково» // [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://school.skolkovo.ru/ru/> (дата обращения 20.01.2019).
5. Постановление Правительства РФ от 23 мая 2015 г. N 497 "О Федеральной целевой программе развития образования на 2016 - 2020 годы".
6. Московская школа управления «Сколково»: годовой отчет. Москва, 2011-2017
7. Голондарев К. С. Развитие туристского медицинского кластера Новой Москвы как основной элемент роста инновационного потенциала региона // Сервис+. 2019. №1.

УДК 332.62 (574)

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РЫНКА ЖИЛЬЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Сраилова Г.Н.1, Дузбаева Б.Д.2

¹К.э.н., доцент кафедры «Экологии и оценки» Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, город Караганда, Казахстан

²Магистрант специальности «Оценка» Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, город Караганда, Казахстан

Абстракт. Актуальность данной статьи обуславливается динамичным развитием строительного комплекса Республики Казахстан, а в соответствии с этим и рынка жилья.

На совместном заседании палат Парламента в марте 2018 года Президент РК Н.А. Назарбаев обратился к народу РК с новыми социальными инициативами, одной из которых является обеспечение жильем казахстанцев. Первая инициатива - новые возможности для приобретения жилья, каждой семье.

Недвижимость формирует центральное звено всей системы рыночных отношений. Объекты недвижимости – не только важнейший товар, удовлетворяющий разнообразные личные потребности людей, но одновременно и капитал в вещественной форме, приносящий доход. Вложения в них обычно представляют инвестирование с целью получения прибыли. Недвижимость – основа национального богатства страны, имеющая по числу собственников массовый, всенародный характер.

Ключевые слова: Недвижимость, оценка недвижимости, рынок жилья, стоимость, риэлтерский и девелоперский бизнес.

Состояние и перспективы бизнеса на рынке жилья Казахстана во многом определяются предысторией его нынешнего этапа развития и особенностями формирования. Легализация рыночных отношений в сфере недвижимости в Казахстане началась с массовой приватизации жилья в начале 90-х годов. Именно это явилось отправной точкой процесса становления казахстанского рынка недвижимости. Однако сделки носили единичный характер, а цены формировались стихийно, поскольку еще не был определен механизм ценообразования для абсолютно нового товара – недвижимости [1].

Стремительное развитие рыночной экономики в Казахстане привело к изменению ситуации на рынке первичного жилья. Если с середины 90-х годов в жилищном строительстве отмечался некоторый застой, то, начиная с 1998 года, первичный рынок стал приходить в себя: темпы строительства в 2018 году увеличились на 105,6% по сравнению с темпами предыдущего года, что составило более 1 млн. квадратных метров жилья.

Несмотря на то, что объем строительства каждые последующие годы увеличивался, спрос на рынке жилья все это время превышал предложение. Но, в отличие от советских времен, когда возводились целые микрорайоны государственного жилья для бесплатного распределения, теперь стали строиться отдельные жилые дома, а также целые комплексы для тех, кто мог позволить себе квартиру в элитном районе.

Рост цен на первичном рынке, продолжающийся по сей день, обусловлен множеством причин, например, многие частные инвесторы и компании стали использовать жилье как инвестиционный инструмент для сохранения и увеличения своего капитала. Привлекательность вложений в жилье по сравнению с банковским депозитом неоспорима, так как прибыль инвесторов здесь сегодня может составлять от 30 до 100 и более % в год.

Оживление рынка жилья привело к повсеместному развитию риэлтерского бизнеса. Диапазон предоставляемых риэлтерских услуг на рынке разнообразен и широк – от посреднических при купле-продаже или аренды и экспертизы правоустанавливающих документов до оценки маркетинговых исследований или управления недвижимостью.

При наличии успехов в развитии риэлтерского бизнеса в республике существует еще много проблем и задач, которые необходимо решать в самое ближайшее время, как на законодательном, так и на исполнительном уровне [2].

Сегодня рынок недвижимости является весомой составляющей экономики отдельных регионов и национальной экономики в целом, и успешная деятельность на нем становится невозможной без профессиональных знаний.

В связи с этим актуальное значение приобретает проблема повышения уровня квалификации специалистов и руководителей фирм, работающих в строительной отрасли. Если при первоначальном этапе становления рынка недвижимости было достаточно собственного здравого смысла и приобретенного практического опыта, то на этапе формирования развитого рынка появляется острая потребность в профессиональных знаниях: закономерностей развития, функционирования рынка недвижимости; факторов, определяющих спрос и предложение на рынке; методов оценки недвижимости; планирования и прогнозирования; инвестирования и финансирования недвижимости; организации эффективных приемов управления в сфере недвижимости и т.д.

Приход на казахстанский рынок иностранных компаний с присущей им особой организацией эффективного строительства и реализации продукции стимулировал казахстанские компании к пересмотру общей концепции собственной деятельности.

Республика Казахстан стремится вступить во Всемирную Торговую Организацию, а это значит, что в дальнейшем казахстанские компании, способные адаптироваться и перестраиваться в новых условиях не только смогут продолжить свое существование, но и эффективно развиваться.

За счет всех источников финансирования в 2018 году на эти цели было направлено 27,3 миллиарда тенге инвестиций, а это на 14% больше, чем в 2017 году и введено 1506 тысяч квадратных метров общей площади жилых домов, что на 23,7% больше, чем в 2017 году; в 2018 году было введено уже 1552 тысячи квадратных метров общей площади, в 2017 ввод в эксплуатацию жилья предприятиями и организациями всех форм собственности составил 2591 тысячу метров общей площади, а уже в 2018 году планируется – 5041 тысяч квадратных метров [3].

Подъем экономики Казахстана, а также стремление большей части населения к улучшению своих жилищных условий обусловили актуальность жилищного строительства в республике.

Жилищное строительство признано одним из приоритетных направлений Стратегии развития Казахстана до 2030 года и является одной из наиболее важных задач общенационального характера. Более наглядно динамика строительства жилья в РК с 2015 по 2018 годы показана на рисунке 1.

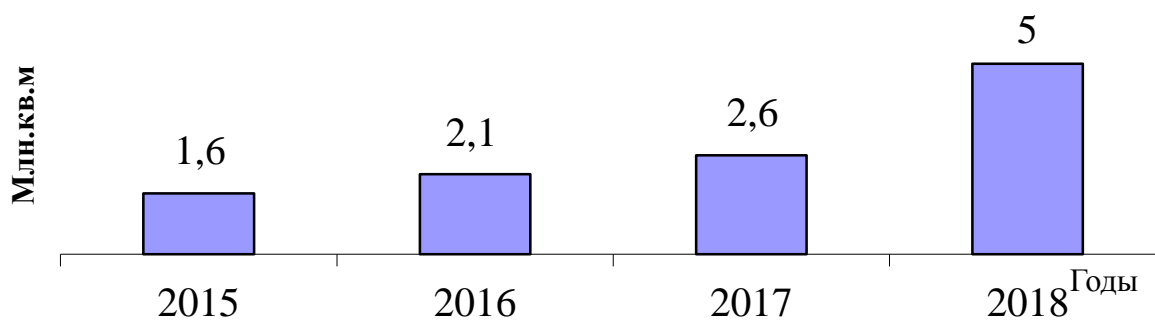

Рисунок 1. Динамика строительства жилья в 2015-2018 годы в Казахстане

Так, из рисунка 1 видно, что если в 2016 году в Республике было построено 12556 квартир (1 миллион 553 тыс. квадратных метров), в 2017 году эта цифра увеличилась на 133% и достигла 17 тыс. 835 квартир (2 миллиона 63 тыс. квадратных метров). В 2018 году эта тенденция к увеличению сохранилась, и было построено уже около 2 миллионов 587 тыс. м² жилья (или 21,9 тыс. квартир), а к концу 2018 года запланировано построить уже более 5 миллионов м² жилья, что почти в 2 раза больше этого показателя 2016 года [3].

За счет бюджетных средств, сумма которых составила 5,1 миллиардов тенге введено в эксплуатацию 131,7 тысяч м² общей площади жилья. Населением за счет собственных средств и кредитов банков (а это около 8 миллиардов тенге) построено 1094 тысячи квадратных метров жилья.

Соотношение государственных и негосударственных предприятий и организаций, за счет средств которых производится строительство жилых домов, с каждым годом растет в пользу негосударственных предприятий.

Так, если в 2017 году за счет средств негосударственных предприятий было введено жилых домов в 9 раз больше, чем за счет средств государственных предприятий, то в 2018 году - уже в 17 раз больше.

Это говорит о стабилизации экономики и развитии и укреплении малого, среднего и крупного бизнеса. Ввод в эксплуатацию жилья предприятиями с 2015 по 2018гг. показан в Таблице 1[4, с.45].

Таблица 1 - Ввод в эксплуатацию жилья тысяч квадратных метров общей площади

Годы	Введено в эксплуатацию					
	Предприятиями всех форм собственности	В % к предыдущему г.	Из них:			
			государственными	Частными	в т. ч. населением	иностранцами
2015	1552	103,1	83	1496	1159	-
2016	2111	136,0	273	1803	1432	35
2017	2591	122,7	101	2456	1781	34
2018	5041	194,6	142	2960	1930	9

Примечание – Составлено автором по источнику 4

В 2017 году в расчете на 1000 человек населения республики было построено 141,2 квадратных метров общей площади жилых домов, в 2016 году – 104,5, а уже в 2018 году – 171,9 квадратных метров общей площади жилых домов. В 2019 году этот показатель планируется увеличить почти в 2 раза и составит 333,4 квадратных метров [5, с. 46].

С каждым годом возрастает и число построенных квартир, Таблица 2 [6].

Таблица 2 - Число построенных квартир в Карагандинской области

Наименование показателей	2013г	2014г	2015 г	2016 г	2017г	2018г
Количество построенных квартир, всего, тысяч	10,9	12,5	12,6	18,2	21,9	43,8
Из общего итога по видам квартир, %						
-однокомнатные	9	8	7	6	6	10
-двухкомнатные	17	17	16	17	19	24
-трехкомнатные	36	32	29	30	29	31
-четырекомнатные	26	32	29	34	33	21
-и более	12	16	21	12	13	14
Средний размер квартир, кв. м общей площади	111,5	120,5	121,8	113,2	118,2	99,8
Примечание – Составлено автором по публикациям в газете Недвижимость за период с 2013 по 2018 гг.						

По данным таблицы 2 видно, что число построенных квартир в 2014 году увеличивается по сравнению с 2013 годом на 1700 квартир. В 2016 году введено в эксплуатацию 18,2 тысячи квартир, тогда как за 2015 год – всего 12,5 тысяч, то есть на 6000 квартир больше. 2017 год характеризуется увеличением количества построенных квартир на 3,7 тысяч по сравнению с предыдущим 2016 годом и на 10,0 тысяч по сравнению с 2000 годом. Число построенных квартир в 2018 году увеличивается в 4 раза по сравнению с показателем 2013 года. Следует отметить, что средний размер площади квартир варьируется. Сначала увеличивается, начиная с 2013 года и заканчивая 2015 годом (средняя площадь квартир увеличивается на 10,3 квадратных метров общей площади). Данный показатель 2016 года изменяется в сторону понижения на 8,6 квадратных метров, но уже в 2012 году средний размер квартир превышает этот же показатель 2016 года на 5 квадратных метров и составляет 118,2 квадратных метров общей площади. В 2013 году средний размер квартир снизился на 18,4 квадратных метров.

Жилищная программа в городе Караганде разработана на основе республиканской. Основная цель регионального документа – «комплексное решение проблем развития жилищного строительства, обеспечивающего доступность жилья широким кругам населения». В числе первоочередных задач:

- разработка генерального плана застройки областного центра;
- использование более дешевых строительных материалов;
- проведение конкурсов на лучшие проекты жилых домов;
- отбор лучших подрядчиков для строительства доступного жилья.

За счет республиканских средств расширился микрорайон «Голубые пруды». Три дополнительные блок секции заселили жильцы, претендующие на жилье на льготных основаниях. На строительство коммунального жилья в 2017 году из республиканского бюджета было выделено 273, 6 миллиона тенге. Для строительства доступного жилья (в рамках госпрограммы) было предусмотрено - 1263, 3 миллионов бюджетных средств. Один из таких домов общей площадью 25,6 тысяч квадратных метров находится по проспекту Шахтеров. Квартиры в нем реализованы через систему ипотеки. Коммунальное и программное жилье в Караганде возводят ТОО «Архстрой», «Мирстрой», «Хим-монтаж» [7].

В строительстве жилья в Караганде участвуют и инвесторы. Два дома по бульвару Мира (4 тысячи квадратных метров) возвели строители ТОО «Ордабасы-Курылыс», жилой дом (3, 6 тысяч квадратных метров) в районе СШ № 93 построили ТОО «Найза-Курылыс». Застройщиком монолитного жилого дома (4, 6 тысяч квадратных метров) по проспекту Строителей является СК «Единство».

Жилищное строительство признано одним из приоритетных направлений стратегии развития Казахстана до 2030 года. В рыночной экономике жилье является наиболее наглядным

индикатором социального и экономического роста. Строительство современного жилья служит гарантированным источником создания инвестиционного спроса и позволяет за счет использования средств населения и предприятий поддерживать воспроизводственный цикл в экономике [8].

Конъюнктурный анализ рынка жилья в Республике Казахстан, проводимый органами статистики, показывает, что на протяжении трех лет (2016-2018 годы) отмечается неуклонный и существенный рост цен на все виды жилья. При этом их изменение на первичном и вторичном рынках жилья протекает неравномерно. Наблюдается существенное опережение темпов роста цен на вторичном рынке жилья по сравнению с первичным рынком. В январе 2018 года значение абсолютного прироста цен на новое жилье было выше аналогичного его значения на «старое» в 16 раз, в январе 2016 года – в 5,8 раз, а в январе 2017 года – в 6,2 раза. В целом за два года (январь 2018 года к январю 2016 года) цены на первичном рынке жилья выросли на 22%, а на вторичном – в 2,5 раза [9, с. 45].

В республике Казахстан за последние годы наметилась тенденция роста средней фактической стоимости строительства 1 квадратного метра общей площади жилых домов в городах и снижения – за последний год в сельской местности [4, с.86].

Анализируя статистические данные можно прийти к выводу о том, что наиболее дорогое жилье на данный момент в городе Астана. Астана остается лидером по наибольшей величине фактической стоимости строительства 1 квадратного метра общей площади жилья на протяжении трех лет (с 2016 по 2018 годы). В 2018 году город Алматы также имеет высокую стоимость строительства 1 квадратного метра жилья, но меньшую по сравнению с Астаной на 21,5% или на 12,4 тысячи тенге (а это в 1,3 раза).

На первичном рынке жилья Республики Казахстан цены росли вдвое быстрее в спальных районах по сравнению с престижными. На индивидуальные дома за два года (январь 2018 года к январю 2017 года) их прирост составил соответственно 38% против 17%, на квартиры в многоквартирных домах – 14% против 8%. При этом в течение 2018 года в обоих районах наблюдалось незначительное снижение цен на 1%, за счет их уменьшения на жилые многоквартирные дома в отдаленных районах на 1,3%, а в центральных – на 0,5% на все типы жилья [10].

Отличия по темпам изменения цен отмечаются и на жилые дома из различных материалов стен. Опережающими темпами, как в спальных, так и в престижных районах, растут цены на квартиры в панельных домах.

Цена квадратного метра общей площади панельной постройки в январе 2018 года превысила уровень января 2017 года в 2 раза и 3,7 раза соответственно. За это же время жилье в монолитных домах в престижных районах подорожало на 75%, а кирпичных – на 28%, а в отдаленных, наоборот, на 13% и на 44%.

Лидером по уровню цен среди жилых зданий из различных стеновых материалов, традиционно, является жилье в домах из кирпича. В престижном районе квадратный метр общей площади в кирпичном доме в среднем за два года (2017-2018 годы) стоил больше, чем в монолитном, в среднем на треть, тогда как в спальном их уровень практически равнозначный.

В январе 2018 года ситуация несколько изменилась и квадратный метр в престижных районах в монолитном жилом доме стоил на 9,9 тысяч тенге или на 9,7% больше, чем в кирпичном, но гораздо больше, чем в панельном – на 29,1 тысячу тенге или на 35% [21, с.46].

Высокий уровень цен на жилье на первичном рынке и возможности населения использовать ипотечное кредитование обусловили резкое повышение цен на вторичном рынке жилья из-за растущего постоянного спроса. Даже при схожей цене за квадратный метр, полная стоимость новых квартир, в силу большей квадратуры и комфортности, в итоге оказывается выше, чем стоимость «старых» квартир.

5 марта 2018 было заслушано Обращение Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева к народу «Пять социальных инициатив Президента. Первая инициатива: «Новые возможности приобретения жилья для каждой семьи». За последние годы в

Казахстане для того, чтобы расширить возможности наших граждан в приобретении жилья. Принята программа «7-20-25». За 2018 год введено 11,2 млн м² жилья. Это рекордная цифра. Однако этого не достаточно. До сих пор немало семей не имеют собственного жилья. Это проблема исключительной социальной значимости. Надо создать все условия для её решения, повысив доступность жилищной ипотеки для широких масс [11].

Нужны механизмы предоставления дешёвых ресурсов, когда каждый работающий сможет купить квартиру в кредит и обслуживать этот займ с учётом возможностей семейного бюджета. Каждый работающий казахстанец будет иметь возможность получить ипотечный займ в тенге по следующим условиям.

Ставка вознаграждения по кредиту – не более 7 процентов в год, а не 14-16% как сейчас. Если сегодня банки требуют первоначальный взнос до 30%, а иногда и до 50%, то по этой программе первоначальный взнос не должен превышать 20%. Срок кредита не 10-15 лет, а до 25 лет, чтобы снизить для людей размеры ежемесячных платежей.

Для этого необходимо задействовать возможности Национального банка, банков второго уровня и фондового рынка.

Нацбанку необходимо создать специальную компанию, которая привлечёт не менее 1 триллиона тенге и направит на выкуп новых ипотечных кредитов, предоставленных банками на вышеназванных условиях.

Реализация программы даст мощный импульс жилищному строительству.

В итоге, повысится доступность приобретения жилья для миллионов казахстанцев.

Это так же будет работать на рост экономики, малого и среднего бизнеса, создаёт новые рабочие места.

Проанализировав становление и современное состояние рынка недвижимости Республике Казахстан, а также, выявив и оценив основные факторы, влияющие на его развитие можно сделать следующие выводы:

1. Развитие недвижимости тесно связано с понятием «девелопмент». Прежде всего, девелопмент связан с качественным преобразованием недвижимости. Само понятие «девелопмент» в Казахстане пока широко не известно, в то время как во всем мире ни один инвестиционный проект, связанный с недвижимостью никогда не начинается без проведения определенных процедур. Как качественное преобразование недвижимости девелопмент представляет собой единство физических, экономических и правовых процессов

2. Жилищное строительство признано одним из приоритетных направлений стратегии развития Казахстана до 2030 года. В рыночной экономике жилье является наиболее наглядным индикатором социального и экономического роста. Строительство современного жилья служит гарантированным источником создания инвестиционного спроса и позволяет за счет использования средств населения и предприятий поддерживать воспроизводственный цикл в экономике.

3. Одним из важнейших направлений на рынке недвижимости по-прежнему остается коммерческо-индустриальный сектор.

Список использованных источников

1. Горемыкин В.А. Экономика недвижимости: учебник – 3-е издание перераб. и доп. – Г67 М.: ТК Веляби, Издательство Проспект, 2004. – 848 с.
2. Максимов С. Девелопмент (развитие недвижимости) – организация, управление, финансирование. – СПб: Питер, 2012. – 256 с.
3. Казахстан в цифрах. Статистический сборник. / Под ред. К.С. Абдиева / - Алматы, 2018. – 316 с.
4. Строительство в Республике Казахстан. Статистический справочник / Под ред. Э.А. Кунаева / - Алматы, 2013. – 120 с.
5. Статистический ежегодник Казахстана (Statistical yearbook of Kazakhstan): Статистический сборник / Под ред. К.С. Абдиева. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2018. – 616 с.

6. Хуан Синь. Жилищное строительство становится новой точкой экономического роста. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Реферативный журнал. – М.: НИОНРАН. – 2015 - № 3.
7. Краткий статистический ежегодник по Карагандинской области / Под ред. Л.В. Колесовой / - Караганда, 2018. – 100 с.
8. Избуллаева Г.М. Жилищное строительство в условиях перехода к рыночной экономике // Вестник КазНУ 2013, № 6(52), с. 110-113.
9. Статистическое обозрение. Тематические материалы. Агентство Республики Казахстан по статистике. 2013, № 1, с. 45-55.
10. Кузнецова А.В. Проблема доступности жилья по системе ипотечного кредитования: Тезисы докладов межвузовской региональной студенческой научно-теоретической конференции «Студент и научно-технический прогресс». – Караганда: Издательство КарГТУ, 2012. - 379 с.
11. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 2018 года

ИННОВАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОГО И ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА: ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ ИННОВАЦИИ

Джанджугазова Е.А., Иванова А. Н.

Д.э.н. профессор кафедры индустрии гостеприимства, туризма и спорта

Аннотация: В статье рассмотрены основные тенденции инновационного развития в контексте смены технологического уклада и существующих отраслевых особенностей. На основе глобальной конкурентоспособности стран рассмотрено влияние инновационного компонента на развитие инновационной активности в разных видах бизнеса. Авторы обратили особое внимание на сегмент потребительских инноваций в сфере туризма и гостеприимства, наглядно продемонстрировав успешное применение FAN ID в ходе проведения ЧМ-2018 по футболу.

Ключевые слова: инновационное развитие, потребительские инновации, туризм и гостиничный бизнес, FAN ID.

Keywords: innovative development, consumer innovation, tourism and hotel business, FAN ID.

Наблюдения за современными экономическими трендами наглядно показывают огромное влияние глобального кризиса 2008 года на весь ход последующего развития, главной приметой которого является продолжающийся период нестабильности и низкой предсказуемости. На этом турбулентном фоне произошло беспрецедентное ускорение технологического обновления и рост инноваций. В этой связи следует отметить два основных аспекта инновационного развития:

Во-первых, невиданная ранее глубина и комплексность инноваций затрагивающих все стороны жизни общества.

Во-вторых, мощный темп изменений, когда изменения условий жизни происходит в 10 раз быстрее и приходится практически на каждое поколение.

С точки зрения хозяйственной практики можно отметить, что новые технологии трансформируют все сферы человеческой деятельности и фактически создают новую среду обитания, поднимая параллельно десятки острых вопросов экономического, правового и этического характера. Совершенно очевидно, что мы живем в эпоху инновационной экономики, основанной на создании интеллектуальных продуктов. От традиционной экономики, основанной на материальном производстве и материальных ресурсах, ее отличает

то, что значительная часть добавленной стоимости создается интеллектуальным трудом. Уже сегодня мы вступили в эпоху инноваций и на наших глазах происходят масштабные перемены, фактически не имеющие исторических аналогов. Однако эти перемены были прогнозируемы. Академик Н.Моисеев определил их удачной формулировкой: «Смена алгоритмов развития цивилизации».

Анализируя это емкое определение, мы осознаем, что меняется само представление о «развитии» как некоей траектории движения вперед. Сегодня категорию «развития» уже нельзя отождествлять только с «количественным» ростом, необходимо искать, как сейчас принято говорить, новые смыслы. В настоящее время решения в области экономической политики не могут быть достаточными, необходимо смотреть на проблему шире – с точки зрения реализации инновационной политики.

Вместе с тем развитие инноваций – это крупная системная проблема, как для отдельных государств, так и для мировой экономики в целом. Новая экономика, основу которой составляют информационные технологии, показывает, что «информационная революция» протекает так же, как и промышленные революции прошлых эпох. В частности, этап роста сменяется завышенными ожиданиями, переходящими в неоправданный оптимизм, который приводит к разорению больших игроков нового сектора экономики с последующим переходом к эволюции развития. При этом во всех случаях основные дивиденды получают не создатели инноваций, а компании, сумевшие найти более эффективный и оригинальный способ их использования. Инновационная экономика – это экономика, основанная на знаниях, ее суть определяется уже не массовым образованием, как это было в XX веке, а развитым творческим потенциалом.

Известный футуролог Олвин Тоффлер обосновал фазу «Третьей технологической волны», подчеркнув, что ключевым продуктом станет информация, а массовое, единообразное производство с гигантскими промышленными комплексами начнет трансформироваться в гибкие производственные структуры.

В очень короткое время начнут преобразоваться все аспекты жизни общества: социальные взаимосвязи, государственное устройство, политика, медиарынок и др.

Вместе с тем в новой экономике резко возрастет роль самоорганизации в технологическом развитии, и если ключевым маркером XX века стал «hightech» - высокие технологии в промышленности, сельском хозяйстве, медицине и других отраслях, то в XXI веке главный вектор развития будут определять «high-hume» - высокие гуманитарные технологии, направленные на эффективное использование возможностей отдельных людей и коллективов.

В этих условиях необходимо обеспечить устойчивый рост благосостояния и конкурентоспособности - как каждого человека, каждой семьи, так и всего общества и государства. Основой для реализации этой цели становятся Национальные проекты, сосредоточенные на развитие человеческого капитала, направлены на совершенствование здравоохранения, образования, экологии, культуры, жилья и городской среды. Все они призваны усиливать и дополнять друг друга, содействовать росту качества жизни и решению сложных демографических проблем. Вместе с тем в национальные проекты заложено мощное самоорганизующее начало позволяющее поддержать малый бизнес и предпринимательскую инициативу людей, которая станет основой для укрепления конкурентоспособности российской экономики. В целом в ходе реализации национальных проектов должна быть сформирована такая институциональная среда, которая создаст условия для самореализации людей и в том числе в новых видах бизнеса, предлагающих высокотехнологичные рабочие места. Динамичное развитие и проникновение их во все сферы человеческой деятельности приводят к быстрым и глубоким изменениям архитектуры рынков, существующих бизнес-моделей и организационных структур. Происходящие изменения настолько значительны, что мир вступает в крупнейший за всю историю технологический переход, когда богатство природных ресурсов и дешевизна труда перестают быть основными факторами роста. По прогнозам аналитиков «прорывные» технологии и «радикальные» инновации создают условия

для принципиально иного качества развития, которое обеспечит от 60 до 80% прогнозируемого экономического роста.

В настоящее время существует множество подходов к типологии инноваций по их виду, масштабу, природе и месту появления, по характеру использования, степени новизны и сфере применения. В последнее десятилетие выделилось три основных типа инноваций:

- инновации в сфере продуктов - разработка и продвижение совершенно нового предложения товара или услуги либо улучшение уже имеющегося предложения; □
- инновации в сфере процессов - создание и внедрение нового метода или процесса в области разработки, производства, дистрибуции или доставки продукта; □
- инновации в сфере бизнес-моделей - улучшение экономических параметров в цепочке создания стоимости, диверсификация источников прибыли или преобразование моделей предоставления продуктов и услуг.

Следует также отметить, что инновации отличаются по своему масштабу. Существуют инновации направленные на улучшения процессов в общей системе постоянного совершенствования, которые демонстрируют, например компании «Аэрофлот» и «Toyota», есть более значительные инновации (прорывные) как у фирмы «Apple», а также радикальные инновации, трансформирующие систему в целом, характерные для компаний «Spacex» и «Leaf».

В системе глобальной межстрановой конкурентоспособности инновационный компонент является важным индикатором, раскрывающим инновационный потенциал национальных экономик. Россия, несмотря на все сложности текущего периода, смогла значительно прирастить свой инновационный рейтинг, повысив его на 29 позиций за 4 года (рис.1).

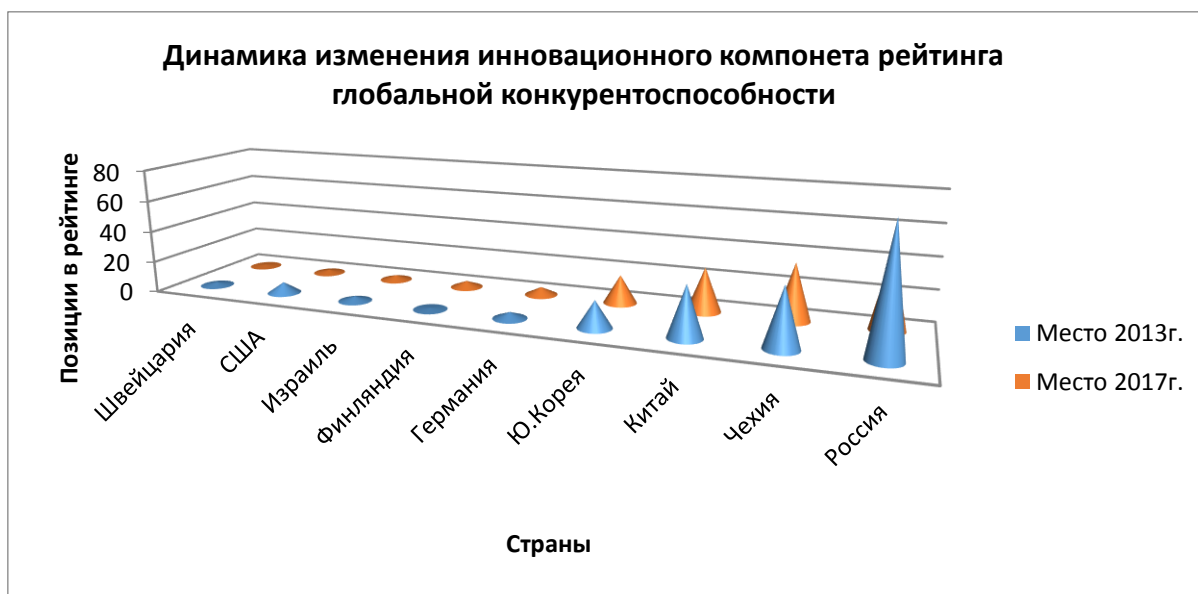

Рис. 1. Инновационный компонент рейтинга глобальной конкурентоспособности.

Вместе с тем, несмотря на существенный рост инновационного компонента, в целом инновационное развитие еще достигло желаемых темпов и это в значительной степени связано с неравномерностью инновационного роста в отраслевом аспекте. Кроме того неравенство инновационного развития в определенной степени носит объективный характер, так как все они разделяются по доминирующему источнику инноваций на четыре группы или четыре научных архетипа (рис.2)

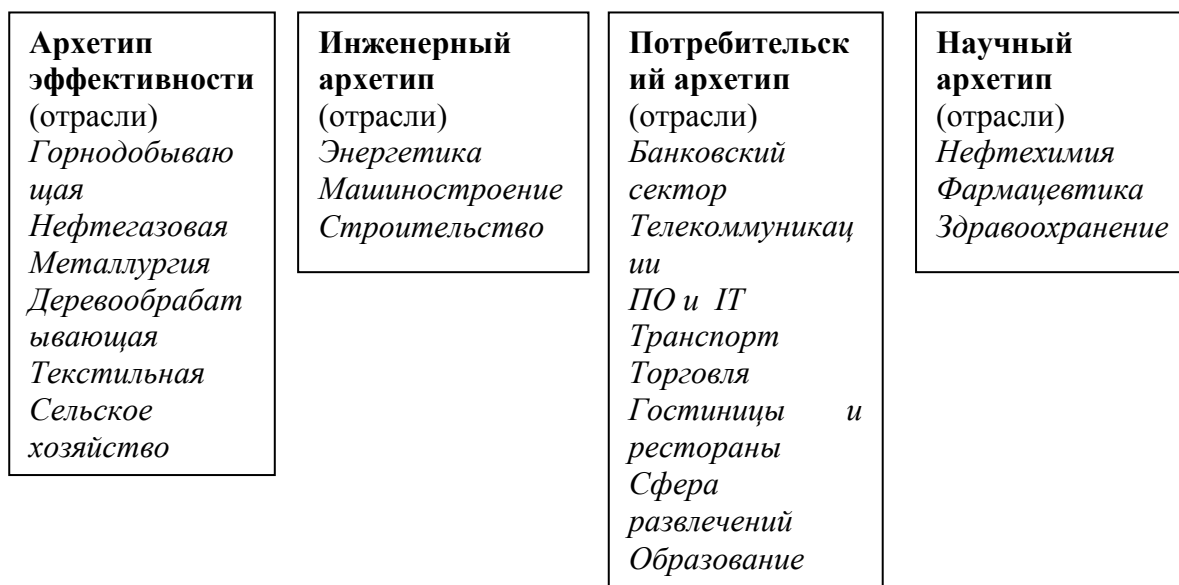

Рис. 2. Архетипы отраслей по преобладающему типу инноваций.

Следует отметить, что уровень инновационного развития отраслей, даже в рамках одного архетипа не одинаковый, эта особенность характерна не только для России, но и для других стран. Так, например, для отраслей, принадлежащих к инженерному и научному архетипам, устойчивые показатели эффективности тесно связаны с наличием запатентованных инновационных разработок, а для отраслей потребительского архетипа этот фактор не является значимым. Здесь эффективность внедрения инноваций зависит от сути самого изобретения, а также от возможности его быстрой коммерциализации и масштабируемостью самой инновации, которая находится в прямой зависимости от емкости рынка. Если сфокусировать внимание на потребительском архетипе, где довольно значительное место занимает сфера услуг, то, прежде всего, следует наращивать компетенции в отраслях, где уже сегодня достигнуты существенные конкурентные преимущества.

В данном случае важным направлением развития инноваций, несомненно, является туристский и гостиничный бизнес, получивший ускоренное развитие в последнее десятилетие обозначенное целым рядом крупномасштабных международных мероприятий.

Наиболее удачным в коммерческом плане стал Чемпионат мира по футболу- 2018, проходивший в 11 городах РФ. В страну было привлечено 5,7 млн. болельщиков среди них 3 млн. иностранцев. Чемпионат принес России 850 млрд. руб., что составляет 1 % ВВП РФ. Вне всякого сомнения, что успех мероприятия во многом зависел от массовых турпотоков, сгенерированных ЧМ-2018. По оценкам экспертов McKinsey в 2018 г. развитие туризма позволило увеличить ВВП на 121 млрд. руб. дополнительно, а поток туристов из-за рубежа вырос более чем на 20%. Значительный вклад внесли и отели, выручка которых во время проведения чемпионата возросла на 30-40%.

Вместе с тем следует отметить, что позитивный импульс заданный ЧМ-2018 сохранится на последующие годы, так как болельщики, получившие «паспорт болельщика» (FAN ID) получили годичный безвизовый въезд на территорию РФ. Система FAN ID, примененная впервые на Сочинской Олимпиаде 2014, отлично зарекомендовала себя на ЧМ-2018 и была признана очень успешной инновацией, разработанной российской компанией «Ай-Теко» по заказу правительства РФ. Благодаря «паспорту болельщика» иностранные любители футбола смогли приехать на чемпионат, не тратя время на визовые формальности. Это стало возможным благодаря согласованному взаимодействию «Ай-Теко» с целым рядом российских министерств и ведомств. «Ай-Теко» (I-Tesco) – это высокотехнологичная отечественная компания - интегратор - разработчик информационных решений для корпоративных клиентов, которая работает на рынке IT с 1997г.

Совершенно очевидно, что система FAN ID – это комплексная потребительская инновация, которая дает целый спектр возможностей, включая регистрацию, учет и выдачу паспортов болельщиков, сервисы по доставке и печати документов, а также консультационные услуги, которые предоставляются в специальных центрах. Сам паспорт на время проведения соревнования становится важным полифункциональным документом, дающим возможность пользоваться транспортом, посещать спортивные соревнования и другие массовые мероприятия и в т.ч. музеи и выставочные центры. Расходы на запуск подобной системы составили около 5 млрд. руб., что конечно не мало, но эффект от применения этой инновации превзошел все ожидания, так как фактически системно и комплексно были решены разноплановые вопросы и проблемы, начиная от обеспечения безопасности мероприятий до рекламы туристских возможностей страны и пропаганды национального культурного наследия.

Резюмируя вышеуказанное, следует отметить, что разработанные и примененные в сфере туризма и гостеприимства потребительские инновации дают возможность принести ощутимый эффект для государства в виде роста ВВП и диверсификации экономики, для бизнеса в форме дополнительных доходов и прибыли и в целом для общества посредством повышения качества жизни за счет использования новых технологий.

Литература

1. Медведев Д. А. Россия-2024: Стратегия социально-экономического развития. Вопросы экономики. 2018. № 10. С. 5—28.
2. Моисеев Н.Н. Мировое сообщество и судьба России. М.: Изд-во МНЭПУ, 1997.
3. Джанджугазова Е.А. «Российский туризм в «новой реальности». Российские регионы: взгляд в будущее. 2015. Т.2. № 4. с.99-109.
4. Тоффлер Э. Третья волна. «Издательство АСТ», 2004.
5. Dzhandzhugazova E.A. Particularities of creation and promotion of new ideas in social network space. World Applied Sciences Journal. 2013. Т. 27. № 13 А. С. 79-84.
6. Идрисов Г. И., Княгинин В. Н., Кудрин А. Л., Рожкова Е. С. Новая технологическая революция: вызовы и возможности для России. Вопросы экономики. 2018. № 4. С. 5—25.
7. Инновации в России — неисчерпаемый источник роста. Центр по развитию инноваций, McKinsey Innovation Practice, Июль 2018 г.
8. Ежегодный доклад Всемирного экономического форума. The Global Competitiveness Index, World Economic Forum (2017).
9. Электронный ресурс: <https://worldcuprussia-2018.com/information/fan-id-pasport-bolelshhika-chto-takoe-kak-i-gde-ego-poluchit.php>

УДК 332.62 (574)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО РЫНКА ЖИЛЬЯ

Сраилова Г.Н.¹, Ильдыбаева З.С.²

¹ К.э.н., доцент кафедры «Экологии и оценки» Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, город Караганда, Казахстан

² Магистрант специальности «Оценка» Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, город Караганда, Казахстан

Абстракт. Рынок жилья сегодня является одним из самых популярных, так как многие люди переезжают с места на место в поисках лучшей жизни. Выбор квартиры всегда является сложной и ответственной задачей.

Сейчас нормотворческой органами разных уровней используется понятие «жилье». В то же время единого толкования этого понятия в законодательстве не приведено. Самое распространенное определение понятия жилья такое: жилье - это квартиры многоквартирных домов, многоквартирные дома, комнаты в квартирах и многоквартирных домах, а также другие помещения, предназначенные для постоянного или временного проживания людей, завершенного строительства и отнесенные в установленном порядке к жилищному фонду.

Ключевые слова: рынок жилья, недвижимость, спрос, предложения, собственность

Чтобы понять рынок жилья необходимо первоначально рассмотреть рынок недвижимости, так как жилье это одна из составляющих рынка недвижимости. Понятие «недвижимость» в современном Казахстане введено в активный практический оборот с 1993 года, когда была ликвидирована всеобщая государственная собственность на объекты недвижимости, и началась бесплатная передача гражданам предприятий, их имущества, жилья, находящегося ранее в государственной собственности, т. е. начался процесс приватизации. Приватизация жилья осуществлялась путем бесплатной передачи в собственность гражданам на добровольной основе занимаемых ими жилых помещений, находящихся в государственном жилом фонде.

Дальнейшее развитие рынка недвижимости в Казахстане имеет решающее значение для улучшения общей экономической конъюнктуры в стране. Собственность на недвижимость – первичная основа свободы, независимости и достойного существования всех людей; то, что удовлетворяет разнообразные личные потребности людей с одной стороны, с другой стороны – приносит доход собственнику. В связи с этим население, независимо от материального и социального положения, стремится заработать средства для улучшения жилищных условий и делает это всеми доступными способами, ориентируясь на более высокий уровень доходов, более эффективные формы занятости. Как следствие, повышается уровень деловой активности в стране, и появляются предпосылки, обеспечивающие финансовое оздоровление экономики, создающие основы экономического роста. Кроме того, в процессе развития рынка недвижимости активизируются факторы.

В мировой практике под недвижимостью понимается земельный участок и все, что находится под ним с проекцией к центру земли, и все, что находится над ним, продленное в бесконечность, включая постоянные объекты, присоединенные к нему природой (деревья, вода и др.) или человеком, а также права на эти объекты (многогранная пирамида). Т. е. понятие недвижимости можно представить в виде пяти блоков, четыре из которых отражают физический состав, а пятый – юридическое содержание:

- земельный участок;
- объекты над поверхностью участка;
- имущество под поверхностью участка, в том числе полезные ископаемые;
- воздушное пространство;
- комплекс прав на объекты недвижимости.

Все объекты недвижимости обладают уникальными характеристиками, которые отличают их от других товаров и, соответственно влияют на ценообразование в изменяющейся экономической среде.

Полезность. Объект недвижимости удовлетворяет потребности покупателя в жилой или производственной площади, в комфортности и экологичности помещения, в престиже. Полезность объекта определяется такими его характеристиками, как размер помещения, планировка, благоустройство окружающей территории, месторасположение, материал основных конструкций и т. д.

Фиксированное местоположение в основном обуславливает уникальность каждого объекта недвижимости, во многом определяет его экономические характеристики и позиционирование на рынке. Даже две одинаковые квартиры в одном и том же многоквартирном доме имеют различное местоположение в терминах этажа, ориентации окон, расположения в доме и так далее.

Уникальность (неповторимость). Каждый объект недвижимости обладает определенными, свойственными только ему признаками, отличающими его от других объектов недвижимости.

Двух компонентность. Любой объект недвижимости, который включает улучшения, состоит из двух компонентов – земли и зданий (сооружений). Для различных типов недвижимости и различных экономических условий соотношение двух компонентов, как в стоимостном, так и в физическом измерении может быть различным. Так как земля и здания как экономические объекты имеют разную экономическую сущность и характеристики, анализ недвижимости, по сравнению с однокомпонентными товарами, в целом является достаточно сложным.

Натуральная форма не потребляется, сохраняется в течение всего срока жизни.

Долговечность. Если говорить о “чистой” земле (как части поверхности земной суши), то теоретически она имеет бесконечный срок жизни и не изнашивается. Здания и сооружения, в свою очередь, по сравнению с землей имеют ограниченный срок жизни. Однако, по сравнению с абсолютным большинством других товаров, здания и сооружения относительно долговечны (хотя, в конечном счете, они требуют либо ремонта, либо замены). Именно долговечность недвижимости позволяет отделять право пользования недвижимостью от права владения, обеспечивая одновременное существование целого набора различных интересов недвижимости.

Фундаментальность. Недвижимость – это товар, который невозможно потерять, похитить, сломать при обычных условиях.

Определение недвижимости как физического объекта имеет важное значение, но оно явно недостаточно и не исчерпывает всей совокупности признаков недвижимости, поэтому в практике различают понятие недвижимости как физического объекта и как комплекса экономико-правовых и социальных отношений, обеспечивающих специальный порядок распоряжения им и особую устойчивость прав, в соответствии с рисунком 1.

Характеристика объекта недвижимости как физического объекта, а также объекта экономико-правовых и социальных отношений включает в себя анализ его местоположения и внешней среды на макроуровне (в районе, городе) и микроуровне – в ближайшем окружении.

Качество местоположения объекта недвижимости, которое определяется соответствием его принятому в данном районе типу строений и близостью к экономической среде, получило название ситуса. Ситус – результат взаимодействия конкретного объекта недвижимости и экономической среды, по крайней мере, на пяти уровнях, в соответствии с рисунком 2. На схеме они отмечены условными блоками, обозначающими ближайшие окрестности (2), примыкающую территорию (3), торговую зону (4) и весь район (5) для анализа и оценки условий размещения недвижимого имущества. Поскольку положение недвижимости фиксировано, ее окружение оказывает большое влияние на потребительские свойства и ценность объекта.

Рисунок 1. Недвижимость как физический, экономико-правовой и социальный комплекс отношений

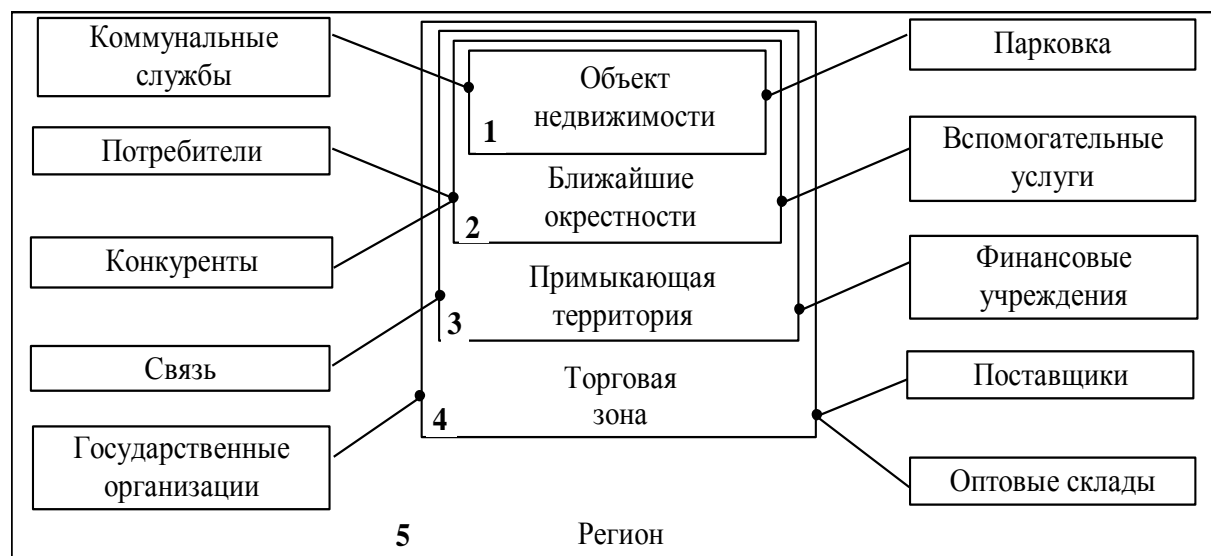

Рисунок 2. Ситус объекта недвижимости

В результате появления в Казахстане объектов недвижимости, находящихся в частной собственности, стал формироваться и развиваться рынок недвижимости, в основе которого лежит купля-продажа прав собственности на объекты недвижимости. Все большее число

казахстанских граждан, предприятий и организаций участвуют в операциях с недвижимостью – она строится, продается, покупается, арендуется, закладывается, обменивается и т. п. Однако, отсутствие надлежащим образом отработанной законодательной базы в Казахстане, регламентирующей отношения в сфере недвижимости, первоначально направило развитие рынка недвижимости по стихийному пути. Очевидно, поэтому казахстанский рынок недвижимости еще не скоро придет в соответствие с мировым.

Характеризуя современное состояние казахстанского рынка недвижимости, следует отметить, что он вступил во второй этап своего развития – этап подхода к недвижимости как объекту инвестиционной деятельности. Если на первом этапе недвижимость приобреталась в основном для удовлетворения собственных потребностей (жилье, офисы для собственных нужд и т. д.) и выгодной ее перепродажи, то на втором этапе недвижимость рассматривается как объект вложения финансов для получения постоянного дохода, превышающего уровень депозитных ставок банков, например, от сдачи объектов недвижимости в аренду.

Развитие рынка недвижимости сдерживается многими факторами: несовершенством казахстанского законодательства, политической и экономической нестабильностью, низким средним уровнем доходов населения, отсутствием квалифицированных специалистов – участников рынка недвижимости. В частности в Казахстане в силу экономических причин и схема ипотечного кредитования работает в единичных случаях, в то время как большинство сделок с недвижимостью в мировой практике происходит с привлечением заемного капитала (ипотечного кредита). Говорить сегодня о выходе на казахстанский рынок недвижимости массового покупателя преждевременно: средний слой в традиционном для западных стран смысле (основной по численности слой, являющийся главным потребителем товаров и услуг и опорой социально-экономического строя) в Казахстане практически отсутствует, поэтому, несмотря, например, на хронический дефицит объектов жилой недвижимости, спрос на нее не предьявляется.

Однако современное казахстанское законодательство при всем своем несовершенстве позволяет развиваться широкому спектру отношений в области недвижимости: купле-продаже, дарению, наследованию, аренде, субаренде, внесению в уставные капиталы фирм, передаче в залог и т. п. Правда, все это относится к зданиям и сооружениям и в меньшей степени – к земле.

В отличие от других видов рынок недвижимости (жилья) имеет ряд специфических особенностей:

1. Локализация рынка, поскольку его товары неподвижны, а ценность их в значительной мере зависит от внешней окружающей среды.
2. Значительно меньшее число сделок купли-продажи.
3. Владение недвижимостью и сделки с ней обычно предполагают четыре вида затрат: единовременные сравнительно крупные инвестиции; на поддержание объекта в функциональном состоянии (ремонт, эксплуатационные расходы); налог на недвижимое имущество; государственная пошлина и другие сборы на сделки.
4. Сравнительно высокая степень государственного регулирования рынка законодательными нормами и зонированием территорий (регулируется земельным и гражданским законодательством с учетом водного, лесного, природоохранного и иного специального права).

Жилье как объект инвестиций, в сопоставлении с альтернативными инвестициями на фондовом рынке, имеет следующие отличительные характеристики:

- неделимость: прямые инвестиции в интересы недвижимости в большинстве случаев неделимы и имеют высокую стоимость; это делает рынок инвестиций в недвижимость недоступным для частных инвесторов, а инвестиции – затруднительными без привлечения заемного капитала, доступность которого неравнозначна для различных инвесторов;
- неэластичность предложения: запас физической недвижимости в краткосрочной перспективе неэластичен; в силу этого, рынок инвестиций не может адекватно среагировать на изменение спроса изменением предложения;

- невысокая ликвидность: продажа и покупка объекта занимает много времени и средств;
- относительно более высокая надежность и эффективность вложений, обеспечиваемые самим объектом инвестирования;
- особые проблемы управления: инвестиции в недвижимость, с характерными экономическими и юридическими проблемами, практически всегда требуют соответствующего управления. Только качественное управление, которое требует времени, работы или денег, может обеспечить инвестора надлежащим уровнем дохода; если же на инвестора ложатся еще и проблемы ремонта, незнакомые участникам фондового рынка, то становится понятным необходимость учета риска управления инвестициями в недвижимость;
- особые риски, которые присущи недвижимости, как объекту инвестиции, в общем случае включают: риск физического повреждения в результате воздействия природных и техногенных факторов; риск обязательств перед третьей стороной в результате дефектов физической недвижимости; финансовый риск, связанный с условиями пересмотра арендной платы; экономический риск функционального износа;
- бессрочность: инвестор интереса полного права владеет частью того, что всегда есть и будет – не изнашивающейся землей и зданиями, имеющими долгий срок службы, то есть тем, что всегда будет существенным для потребностей экономики;
- необходимость доказательства прав на приобретенный объект путем государственной регистрации сделок;
- возможность создания новых интересов: в одном и том же объекте недвижимости можно создавать различные инвестиционные интересы, тем самым удовлетворяя инвестиционные предпочтения различных участников рынка.

Основными факторами, которые действуют на любом рынке, являются: спрос, предложение и цена.

Спрос – это количество земельных участков, зданий, сооружений и прав на них, которые покупатели готовы приобрести по складывающимся ценам за определенный период времени.

При прочих равных условиях спрос на недвижимость изменяется в обратной зависимости от цены.

Формируется же спрос на недвижимые объекты под влиянием многочисленных факторов.

1. Экономические факторы: темпы экономического роста и научно-технического прогресса; уровень конкуренции на рынке; уровень, динамика и дифференциация доходов потенциальных покупателей; уровень деловой активности населения; возможность привлечения заемных средств; стоимость строительства и цены на объекты недвижимости; цены и тарифы на коммунальные услуги; уровень арендной платы; налогообложение.

2. Социальные факторы: структура населения; плотность населения; число семей; миграция населения; численность населения и тенденции ее изменения; возрастной и социальный статус населения; образовательный уровень и др.

3. Природно-климатическая среда: климат; продолжительность времен года; водный и тепловой режим; тип почв; запас питательных веществ в почве; экология.

4. Административные факторы: постоянные и временные ограничения; условия получения прав на строительство недвижимости; правовые условия совершения сделок (регистрация, сроки и др.).

5. Окружающая среда: состояние социальной инфраструктуры; транспортные условия; местонахождение недвижимости.

6. Национальные и культурные условия, традиции населения.

7. Политические факторы: степень совершенства законодательства, уровень стабильности.

Спрос на недвижимость может быть очень изменчивым по регионам, районам и микрорайонам. Например, открытие в маленьком городке новой фабрики может вызвать значительный приток рабочей силы, что, в свою очередь, потребует строительства большого количества нового жилья, торговых и рекреационных объектов и так далее. В то же время,

недостаток средств для ипотечного кредитования и высокие процентные ставки могут сдерживать спрос на недвижимость.

Предложение – это количество объектов недвижимости, которое собственники готовы продать по определенным ценам за некоторый период времени.

В любой текущий момент времени общее предложение складывается из двух элементов – предложение уже существующей и новой недвижимости. Соотношение двух элементов предложения изменяется во времени и от места к месту. В то же время, основной тенденцией является преобладание предложения существующей недвижимости, что связано с ее долговечностью.

Следует отметить, что изменение предложения земли и других объектов недвижимости фактически требует значительного времени, в связи с чем принято различать предложение:

- в краткосрочном (от даты принятия решения об осуществлении проекта до даты завершения строительства) периоде. Так как предложение земли в целом как природного ресурса постоянно (искусственное увеличение территорий, например, за счет смыва или освоения морского шельфа, требует таких значительных капиталовложений, что такие дополнительные территории правильнее будет относить к средствам производства), то цена земли, также как и других объектов недвижимости, будет определяться исключительно спросом. При падении спроса снизится и равновесная рыночная цена. Заметим, что при падении цены практически до нуля предложение объектов недвижимости не уменьшится. Это означает, что альтернативная стоимость “чистой” земли равна нулю; такая ситуация на практике уменьшает действенность ценового механизма и приводит к тому, что для земли (и недвижимости в целом) в течение существенного периода времени предложение неизменно.

- в среднесрочном (около 10 лет) и долгосрочном периоде. Очевидно, что использование обществом объектов недвижимости по одному назначению является абстрактной гипотезой. Объективной реальностью является существование множества видов использования объектов недвижимости, которые, как правило, конкурируют между собой и которые как ограниченные ресурсы необходимо эффективно распределять в соответствии с предпочтениями каждого потребителя и общества в целом.

Рыночное взаимодействие спроса и предложения определяет точку равновесия, которая соответствует наилучшему и наиболее эффективному использованию земли, в соответствии с рисунком 3.

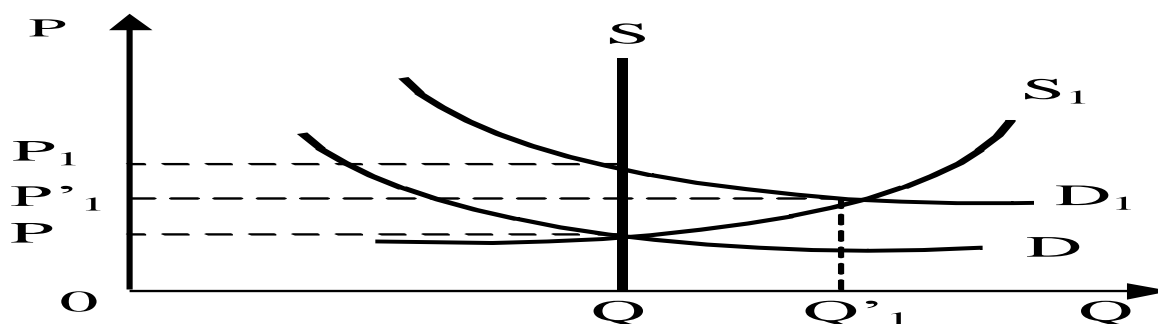

Рисунок 3. Спрос и предложение на жилье рынке недвижимости

Цена – это количество денег, уплаченных за единицу недвижимости в совершенных сделках.

Рыночная стоимость – это наиболее вероятный денежный эквивалент собственности. Это наивысшая цена, которую принесет продажа участка на конкурентном и открытом рынке, когда покупатель и продавец действуют разумно, со знанием дела и на сделку не влияют посторонние стимулы.

Важнейший элемент и условие существования любого рынка, в том числе и недвижимого имущества, – информационная инфраструктура – должна содержать достоверные сведения трех видов:

- о существующих нормах и правилах работы на рынке недвижимости и их ожидаемых изменениях;
- о структуре спроса и предложения по различным объектам;
- об уровне и динамике цен на объекты недвижимости по районам, микрорайонам и другим сегментам рынка.

Рынок обеспечивает с помощью механизма “невидимой руки” и государственного регулирования:

- передачу прав на недвижимость от одного лица к другому;
- установление равновесных цен на объекты недвижимости в регионах и местностях;
- связь между собственниками и покупателями на основе экономической мотивации и интересов;
- распределение пространства между конкурирующими вариантами использования земель и субъектами рынка.

Рынок недвижимости (жилья) оказывает большое влияние на все стороны жизни и деятельности людей, выполняя ряд общих и специальных функций.

Ценообразующая функция – одна из главных функций рынка – установление равновесных цен, при которых платежеспособный спрос соответствует объему предложений. В цене концентрируется большой объем информации о насыщенности рынка, предпочтениях покупателей, затратах на строительство, хозяйственной и социальной политике государства в области, например, жилищного строительства и т. д.

Коммерческая функция состоит в реализации стоимости и потребительной стоимости недвижимости и получении прибыли на вложенный капитал.

Функция санирования – это очищение экономики от не конкурентоспособных и слабых участников рынка, банкротство неэффективных. Рыночный механизм указывает людям направление поиска, но не дает им никаких гарантий относительно конечных финансовых результатов. Он признает лишь общественно необходимые инвестиции в недвижимость, ведь только их оплачивает покупатель. Поэтому освобождение рынка от неэффективных собственников предприятий и других объектов недвижимости ведет к повышению устойчивости и экономическому росту.

Информационная функция – это уникальный рыночный способ оперативного сбора и распространения обобщенной объективной информации, позволяющий продавцам и покупателям недвижимости свободно со знанием дела принять решение в своих интересах.

Посредническая функция выражается в том, что рынок выступает в качестве совокупного посредника и места встречи множества, независимых и экономически обособленных в результате общественного разделения труда продавцов и покупателей, устанавливается связь между ними и предоставляет возможность альтернативного выбора партнеров. Действуют на рынке недвижимости и профессиональные посредники – риэлтеры, оценщики, агенты, брокеры, страховщики, ипотечные кредиторы и другие лица, оказывающие услуги заинтересованным участникам.

Стимулирующая функция, в конечном счете, выступает в форме экономического поощрения прибылью продуктивного использования достижений научно-технического прогресса в создании и использовании недвижимого имущества. Конкуренция экономически принуждает и поддерживает высокую деловую активность и поиск новых возможностей эффективного управления капитальной собственностью.

Инвестиционная функция – рынок недвижимости привлекательный способ сохранения и увеличения стоимости капитала. Он способствует переводу сбережений и накоплений населения из пассивной формы запасов в реальный производительный капитал, приносящий доход владельцу недвижимого имущества. При этом само недвижимое имущество служит своеобразной страховой гарантией инвестиционных рисков.

Социальная функция проявляется в росте трудовой активности всего населения, в повышении интенсивности труда граждан, стремящихся стать собственниками квартир, земельных участков и других капитальных и престижных объектов. Из владельцев

недвижимости, в общем, формируется средний социальный слой общества. В результате неоднократного перераспределения на рынке предприятия, земельные участки, здания и сооружения в конечном счете переходят к эффективным стратегическим инвесторам, обеспечивающим высокопроизводительное их использование.

На рынке недвижимости сформировались и активно действуют различные структуры, способствующие повышению эффективности его оборота, а также вступающие в экономические связи в процессе владения, пользования и распоряжения недвижимым имуществом.

В зависимости от позиции на рынке недвижимости всех его участников можно объединить в четыре группы:

1. Продавцы – владельцы прав на недвижимые объекты.
2. Покупатели и покупатели-инвесторы, вкладывающие собственные, заемные или привлеченные средства в объекты недвижимости.
3. Профессиональные участники (обслуживающие) - инфраструктурные организации, организующие функционирование рынка в соответствии с установленными в стране нормами (агентства оценщиков, риэлтеры, юридические фирмы, рекламные агентства, страховые компании, некоммерческие организации, др.);
4. Государственные органы и организации Центры обслуживания населения, комитеты по управлению имуществом, арбитражный суд, нотариальные конторы, налоговые инспекции, госкомитет по строительной, архитектурной и жилищной политике) выполняют регулирующие функции, которые могут выражаться в различных формах, в том числе:
  - законодательное установление правил и ограничений;
  - учет и регистрация прав на недвижимость и сделок с нею;
  - распределение природных ресурсов, государственных зданий и сооружений и предоставление их в собственность, аренду или пользование;
  - контроль за использованием недвижимости (земель, лесов, вод и др.);
  - стимулирование приватизации и национализации предприятий и других объектов;
  - инвестирование в жизненно важные сферы (например, в строительство жилья, дорог, учреждений здравоохранения, образования, культуры и т. п., энергетику); государство по-прежнему остается основным инвестором на рынке недвижимости.

Рассмотрим подробнее деятельность некоторых участников рынка.

Строительные организации (продавцы) появились недавно и существуют в относительно небольшом количестве, так как строительство требует больших капиталовложений и имеет достаточно длительный срок окупаемости. Они строят новое жилье, нежилые объекты и продают объекты недвижимости либо сами, либо привлекая посредников-продавцов, оплачивая их услуги. Если строительная фирма привлекает посредническое агентство для реализации, то покупателю приходится покупать недвижимость по цене, увеличенной на стоимость услуг посредника, т. е. примерно на 8% и выше.

Агентства недвижимости представляют специалисты, выполняющие функции:

- консультантов по сделкам с недвижимостью;
- брокеров-посредников, представляющих в сделке интересы продавца или покупателя.

В последнее время агентства недвижимости расширяют интересы своей деятельности на рынке и вместо простого посредника становятся ведущим профессиональным участником рынка недвижимости, предлагающим целый комплекс услуг на рынке. Часть наиболее удачных и профессиональных агентств недвижимости становятся риэлторами (риэлтерскими фирмами).

Риэлтор – это лицо, которое занимается предпринимательской деятельностью на рынке недвижимости, осуществляя различные сделки с недвижимым имуществом и правами на него. Эта деятельность может осуществляться юридическими лицами и индивидуальными предпринимателями. Риэлтерские фирмы продают не саму недвижимость, последняя не является их собственностью, а свои услуги. Основным источником доходов – получение комиссионных за услуги, оказываемые продавцам или покупателям недвижимости. Чем выше

сервис и круг оказываемых услуг, тем больше клиентов стремится работать с такой риэлтерской фирмой.

Оценщики. Процедура оценки предшествует принятию любого решения, связанного с недвижимостью. Оценка представляет обоснованное мнение независимой стороны о рыночной стоимости недвижимости.

Существует несколько характерных случаев, когда необходимо обращение к услугам оценщика:

- оценка по заказу продавца перед выставлением недвижимости на продажу;
- оценка по заказу потенциального покупателя перед заключением сделки;
- оценка перед реконструкцией недвижимости на предмет прироста дохода от эксплуатации и ее рыночной стоимости в зависимости от затрат на преобразование объекта;
- оценка инвестиционного проекта;
- оценка при получении кредита под залог недвижимости, при внесении недвижимости в качестве доли в уставный капитал нового предприятия;
- оценка для определения стартовой цены объекта недвижимости на конкурсах, аукционах.

Девелопер – это профессиональный предприниматель-застройщик. В общем понимании девелопер это тот, кто преобразует землю к новому использованию, это предприниматель, строящий на земле. Деятельность, связанная с развитием территории и преобразованием земель к новому использованию получила название девелопмент.

Девелопер является ключевой фигурой в развитии недвижимости. Он отвечает перед инвесторами за расходование их средств, перед банками за возврат кредитных ресурсов, несет ответственность за качество проекта перед государственными органами, перед подрядчиками за финансирование, перед потребителями за своевременность и качество создаваемой недвижимости.

Банки – пассивные участники казахстанского рынка недвижимости. Основной деятельностью банков на рынке недвижимости должно быть участие в инвестиционных и девелоперских проектах, ипотечное кредитование.

Страховые компании, как и банки, в первую очередь, должны заботиться об обеспеченности своих финансов, что равнозначно обеспеченности своих инвестиций. Поэтому жилье с ее структурой дохода является достаточно привлекательным активом в портфеле страховых компаний, в том числе и как обеспечение защиты от инфляции. При этом низкая ликвидность становится относительно не важной характеристикой, потому что срочная продажа недвижимости может потребоваться только в каких-то катастрофических случаях. Пенсионные фонды в соответствии с долгосрочной структурой обязательств выбирают долгосрочные растущие инвестиции с predetermined денежными потоками.

По способу совершения сделок на рынке недвижимости (жилья) выделяют следующие его составляющие.

Первичный рынок – это экономическая ситуация, когда недвижимость как товар впервые поступает на рынок. Основными продавцами недвижимости в таком случае выступают государство в лице своих региональных и местных органов власти (за счет приватизации государственных предприятий, жилых объектов и вещных прав) и строительные компании – поставщики жилой и нежилой недвижимости. Количество недвижимости, предлагаемой на первичном рынке, зависит от нового строительства. Учитывая, что потребности населения в жилье, предпринимателей – в коммерческой недвижимости, далеки от должного удовлетворения, дальнейшее развитие рынка недвижимости может происходить только с учетом нового строительства, т. е. первичного рынка.

На вторичном рынке недвижимость выступает как товар, ранее бывший в употреблении и принадлежащий определенному собственнику – физическому или юридическому лицу.

Первичный и вторичный рынки недвижимости взаимосвязаны. Если по каким-либо мотивам (например, межнациональный конфликт в регионе, неблагоприятная экологическая обстановка и т. д.) увеличится предложение недвижимости на вторичном рынке, это приведет

к обесцениванию недвижимости на первичном рынке. В то же время рост затрат на строительство приводит к увеличению цен на первичном рынке жилья, что тут же сказывается на росте цен на вторичном рынке.

По степени готовности к эксплуатации: существующих объектов, незавершенного строительства, нового строительства.

Проанализировав становление и современное состояние рынка недвижимости Республике Казахстан, можно сказать, что развитие недвижимости тесно связано с понятием «девелопмент». Прежде всего, девелопмент связан с качественным преобразованием недвижимости и представляет собой единство физических, экономических и правовых процессов.

В настоящий момент времени рынок недвижимости отличается динамичностью процессов. Основные предпосылки для развития строительной отрасли в Казахстане – это стабилизация экономики; благоприятный инвестиционный климат; наличие полноценной нормативной базы, затрагивающей все аспекты осуществления строительной деятельности и механизмов функционирования рынка недвижимости; наличие достаточной сырьевой базы, что позволяет осуществлять формирование региональных структур и под отраслей для выпуска широкой номенклатуры материалов, изделий и конструкций.

Список использованных источников

1. Горемыкин В.А. Экономика недвижимости: учебник – 3-е издание перераб. и доп. – Г67 М.: ТК Веляби, Издательство Проспект, 2004. – 848 с.
2. Максимов С. Девелопмент (развитие недвижимости) – организация, управление, финансирование. – СПб: Питер, 2012. – 256 с.
3. Закон «Об оценочной деятельности» 2010
4. Закон Республики Казахстан от 20 июля 2001 года «Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан».
5. Закон Республики Казахстан от 16 апреля 2007 года № 94 «О жилищных отношениях».
6. Закон Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 110 «О строительных сбережениях в Республике Казахстан».
7. Закон Республики Казахстан от 3 ноября 2007 года № 213 «Об индивидуальном жилищном строительстве».
8. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Положения о порядке и условиях предоставления государственным служащим, нуждающимся в улучшении жилищных условий, земельных участков для индивидуального жилищного строительства» (от 7 июня 2006 года № 720).
9. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил осуществления архитектурно-строительного контроля в Республике Казахстан» (от 29 июля 2002 года № 840).
10. Постановление Правительства Республики Казахстан «Правила прохождения разрешительных процедур на строительство новых и изменение существующих объектов» (от 13 декабря 2002 года № 1313).
11. Указ Президента Республики Казахстан от 11 июня 2007 года № 1388 «О государственной программе развития жилищного строительства в Республике Казахстан на 2008-2012 годы».
12. Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 августа 2010 года № 1290 «Концепция долгосрочного финансирования жилищного строительства и развития системы ипотечного кредитования».
13. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 ноября 2010 года № 1774 «Об утверждении Программы долгосрочного финансирования жилищного строительства и развития системы ипотечного кредитования».
14. Постановление Правительства Республики Казахстан от 9 марта 2004 года № 294 «Об использовании средств, выделяемых на долевое участие в строительстве и приобретение

жилья для работников центральных государственных органов и государственных учреждений в городе Астане».

15. Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 сентября 2007 года № 923 «Об утверждении Правил реализации местными исполнительными органами областей, городов Астаны и Алматы гражданам Республики Казахстан жилья, построенного в рамках программы развития жилищного строительства в Республике Казахстан на 2008-2012 годы».

16. Статистический ежегодник Казахстана (Statistical yearbook of Kazakhstan): Статистический сборник / Под ред. К.С. Абдиева. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2005. – 616 с.

17. Строительство в Республике Казахстан. Статистический справочник / Под ред. Э.А. Кунаева / - Алматы, 2013. – 120 с.

18. Казахстан в цифрах. Статистический сборник. / Под ред. К.С. Абдиева / - Алматы, 2013. – 316 с.

19. Краткий статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / Под ред. К.С. Абдиева / - Алматы 2013. – 216 с.

20. Избуллаева Г.М. Жилищное строительство в условиях перехода к рыночной экономике // Вестник КазНУ 2013, № 6(52), с. 110-113.

21. Статистическое обозрение. Тематические материалы. Агентство Республики Казахстан по статистике. 2013, № 1, с. 45-55.

22. Кузнецова А.В. Проблема доступности жилья по системе ипотечного кредитования: Тезисы докладов межвузовской региональной студенческой научно-теоретической конференции «Студент и научно-технический прогресс». – Караганда: Издательство КарГТУ, 2012. - 379 с.

23. Иванов С. Надежная база подведена под строительный бум Казахстана // Всероссийский отраслевой журнал «Строительство» 2012, № 12, с. 142-144.

24. Краткий статистический ежегодник по Карагандинской области / Под ред. Л.В. Колесовой / - Караганда, 2013. – 100 с.

25. Регионы Казахстана. 2013/ Под ред. А.А. Смаилова / Алматы, 2013. – 432 с.

26. Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 декабря 2004 года «Программа развития промышленности строительных материалов, изделий и конструкций в Республике Казахстан на 2005-2014 годы».

27. Даурбекова С.Ж. Перспективы управления качеством строительной продукции в Республике Казахстан. // Вестник КазНУ. Серия экономическая. 2013, № 6(52), с. 101-104.

28. Хуан Синь. Жилищное строительство становится новой точкой экономического роста. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Реферативный журнал. – М.: НИОНРАН. – 2010 - № 3.

29. Казахстан сегодня. Информационно-аналитический сборник / Под ред. К.С. Абдиева / - Алматы: ТОО «Интеллсервис», 2013. – 408 с.

30. Кажымурат К., Донцов С. Совершенствование системы ценообразования в современном строительстве // Евразийское сообщество. 2012, № 1(49), с. 59-69.

31. Элькин Э.З. О некоторых проблемах регулирования ценообразования // Экономика строительства. 2012, № 5(508), с. 45-52.

32. Максимов С.Н. «Основы предпринимательской деятельности на рынке недвижимости», СПб: Питер, 2000.

УДК 339.96

ПРОБЛЕМЫ КЛАСТЕРИЗАЦИИ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Темирбулатова М.А., Карибаева Ш.Б.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Абстракт. Казахстан обладает уникальным природно-климатическим, историческим, культурным потенциалом и возможностями для качественного развития туристической отрасли, увеличения ее вклада в национальную экономику. В рамках Плана нации «100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» заложены несколько проектов, способствующих развитию туристической индустрии в РК. Согласно 57-му шагу ожидается привлечение стратегических (якорных) инвесторов, имеющих успешный опыт создания туристических кластеров. Благодаря имеющемуся внутреннему потенциалу Казахстан способен занять определенную нишу на мировом туристическом рынке. А применение кластерного подхода в развитии этой сферы позволит повысить конкурентоспособность отрасли в целом за счет роста эффективности работы предприятий и организаций, входящих в кластер, стимулирования инноваций и развития новых туристических направлений. В статье выделены основные проблемы кластеризации туризма в Казахстане.

Ключевые слова: туризм, кластер, потенциал, инфраструктура, отрасль, экономика.

Существующие в мире кластеры находятся на разных этапах своего развития: есть слаборазвитые и «зрелые» туристские кластеры. Все туристские кластеры Казахстана являются слаборазвитыми. Для казахстанских туристских кластеров характерно неравномерное развитие структуры и каркаса кластера. Это, в свою очередь, приводит к появлению «узких мест», которые значительно осложняют работу туроператоров и тормозят развитие всего кластера. Наиболее часто «узкими» местами казахстанских кластеров становятся: гостиничный сектор (нехватка номеров в периоды высокого спроса), транспортные предприятия (дефицит билетов) и транспортная инфраструктура (пропускная возможность вокзалов и терминалов; транспортная доступность населенных пунктов, входящих в кластер). Наиболее существенной проблемой любого туристского кластера Казахстана является отстающее развитие инфраструктуры, причем всех ее составляющих, особенно совершенствование и развитие транспортной инфраструктуры: дорог, наземной инфраструктуры авиации, флота, железнодорожного транспорта. В Казахстане неразвитость транспортной инфраструктуры тормозит развитие всех туристских кластеров. Отмечаются недостаток и плохое состояние автодорог, недостаточная пропускная способность вокзалов и терминалов, несоответствие инфраструктуры международным стандартам. В целом по структуре туристских кластеров Казахстана необходимо отметить, что неравномерное развитие звеньев кластеров ведет к тому, что туроператоры вынуждены отказывать в приеме туристов, обслуживать на более низком качественном уровне, отказываться от новых туристских маршрутов. В итоге кластеры развиваются медленно. Анализ казахстанских туристских кластеров показывает, что в них присутствует несогласованность действий участников кластера [1].

Развитие хорошо функционирующих кластеров составляет один из самых существенных шагов на пути к развитой экономике. Вообще наличие успешных и сильных кластеров – это атрибут развитой экономики. В развивающейся экономике образование кластеров сдерживается низким уровнем образования, слабой научно-исследовательской деятельностью, а также отсутствием требовательного местного спроса.

Кластеры оказываются достаточно поверхностными и в основном полагаются на поступающие от иностранных производителей компоненты, сервис и технологии, в то время как в развитой экономике кластеры являются теми региональными площадками, в которых создаются и реализуются конкурентные преимущества территории и страны в целом, в кластерах эффективнее происходят распространение и обмен технологиями, информацией. Для динамичного развития туризма не всегда бывает достаточным наличие уникальных туристских ресурсов, удобного географического положения и развитой инфраструктуры. Важны также экономическая и политическая среда, отношение государства и местного населения к зарубежным туристам, иностранным инвестициям и иному укладу жизни вообще. Поэтому в ходе третьего этапа исследования туристского кластера также можно выделить внутренние и внешние факторы, оказывающие как сдерживающее воздействие на кластер, так и способствующие его развитию

Основными барьерами развития туристских кластеров в Казахстане являются [2]:

- недостаток квалифицированных кадров; - недостаточность общей и специализированной инфраструктуры;
- трудность получения кредитов и высокие проценты по ним;
- высокие транзакционные издержки, связанные с переходом собственности на землю;
- недостаточное количество конкурентоспособных местных поставщиков и предприятий родственных отраслей;
- сложность получения виз;
- сезонность спроса;
- наличие негативных стереотипов о Казахстане у иностранных туристов;
- высокий уровень налоговой нагрузки;
- значительная доля теневой экономики;
- правовой нигилизм;
- несогласованность действий.

Устранению этих барьеров будут способствовать следующие меры государственного регулирования:

- защита конкуренции, устранение монополизма;
- обеспечение равного доступа к ресурсам и туристическим объектам;
- защита от противоправных действий со стороны третьих лиц;
- привлечение иностранных инвестиций;
- создание ясных законодательных стандартов, систем сертификации услуг;
- снижение налоговой нагрузки.

Так как в процессе создания и оказания туристских услуг задействовано много предприятий: транспорта, питания, размещения, бытовых услуг и т.д., то существует также обширное количество нормативно-правовых актов, регулирующих данные виды деятельности. Их конечная цель – обеспечение безопасности, интересов и прав потребителей. Устранение государством барьеров даст толчок для развития всем участникам кластера без нарушения основ конкуренции и соперничества.

Важнейшей преградой на пути формирования кластеров является отсутствие в настоящее время полноценной статистической базы в сфере казахстанского туризма.

К наиболее значимым проблемам, требующим пристального внимания и серьезного подхода к их решению, согласно результатам проведенного исследования, относятся недостаточное развитие туристской инфраструктуры и отсутствие, за редким исключением, практики создания субъектами Республики Казахстан благоприятных условий для инвестиций при строительстве средств размещения и иных объектов туристского использования. В нашей стране значительная часть материальной базы туризма нуждается в обновлении и дальнейшем развитии.

Вместе с тем в рамках кластерного подхода предложения по развитию туристской инфраструктуры не могут ограничиваться только созданием нового и реконструкцией существующего гостиничного фонда. Следует отметить важность комплексного развития

инфраструктуры туризма, включающей в себя не только широкомасштабное строительство новых средств размещения, но и сопутствующую инфраструктуру (транспорт, предприятия питания, индустрии развлечений, объекты туристского показа и др.). При этом отметим, что проблема транспортной составляющей туризма во многих субъектах Казахстана является главным препятствием формирования конкурентных туристских кластеров.

При размещении вновь возводимых туристских комплексов — прообразов кластеров — в Казахстане пока плохо учитываются параметры туристского спроса по видам туризма, характер туристского предложения, качество туристских ресурсов, условия кадрового обеспечения, соответствие экологическим требованиям, научное сопровождение лечения и рекреации и пр. Такой бессистемный и не комплексный подход к туризму — существенная преграда его конкурентного развития в регионах.

К числу актуальных проблем развития туризма, по нашему мнению, следует также отнести несовершенство теории формирования туристско-рекреационных кластеров. Необходимо отметить, что сегодня нет четкого понятия «туристско-рекреационный кластер» ни в экономической теории, ни в правительственных документах и не существует единой методологии для идентификации и картографирования кластеров. Существующие подходы к выделению кластеров носят эмпирический характер и значительно варьируют.

Ограничивающим формирование туристских кластеров является фактор институциональной неадекватности системы регионального управления. Реальные выгоды от создания и развития кластера появляются через промежуток времени, больший, чем 5 лет, т. е. кластерный подход к развитию региона — долговременный проект и практически не может быть реализован за те 4 года, на которые выбираются руководители в казахстанских регионах и муниципальных образованиях. В целом, говорить об успешной реализации проектов по созданию кластеров можно только при наличии согласованной и законодательно закрепленной региональной стратегии развития. Развивать туристский кластер в отрыве от общей концепции развития региона неэффективно, т. е. для достижения поставленных целей развития территорий региональные стратегии и стратегии развития отдельных кластеров должны быть согласованы. Мировой опыт показывает, что кластерный подход предполагает развитие различных форм частно-государственного партнерства, реализацию программно-целевых методов управления, что требует гибкости и экономической эффективности системы регионального управления [3]. Пока такие подходы не нашли широкого распространения в системе государственного управления Казахстана, а потому государственный менеджмент не в состоянии ни создать условия для привлечения существенных частных инвестиций в туристско- рекреационные объекты, ни обеспечить эффективное функционирование местных туристских компаний, ни повысить конкурентоспособность локальных экономик, принимающих туристов.

Список использованных источников

1. Есмаханова А.С. Перспективы развития туризма в Казахстане // Вестн. КазНУ. Сер. эконом. — 2006. — № 1. — С. 116-119.
2. Камшыбеков, Т.К. Туризм в Казахстане: проблемы, пути решения, перспективы развития / Т.К. Камшыбеков. — Б.: БГИЭК, 2012.- 366с.
3. Марков Л.С. Институциональные аспекты функционирования инновационного кластера // Менеджмент инноваций. — 2010. — № 4. — С. 292-301.

УДК 338.48:911.3

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ТУРИЗМІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Кульмаганбетова А.Б.

Ғылыми жетекшісі – э.ғ.к., профессор м.а. Баймбетова А.Б.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Абстракт. Бұл мақалада емдік-сауықтыру туризмінің адамның физикалық және рухани күшін қалпына келтірудегі мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі жағдайдағы туристік қызметтің ең танымал түрлерінің емдік-сауықтыру туризмі болып табылады. Мақала осы саладағы қазіргі қиындықтарды және оның даму болашағын айқындайды. Оны одан әрі дамытудың тиімді бағыттары анықталды.

Кілттік сөздер: туризм, емдік-сауықтыру туризмі, шипажай, медициналық туризм, курорттық аймақ, рекреация.

Қазақстан кеңес дәуіріндегі шипажайлы-курорттық емдеуді дамытуда айтарлықтай тәжірибеге ие және емдік-сауықтыру туризмін дамытуға мүмкіндігі жоғары. КСРО ыдырағаннан кейін көптеген шипажайлар және демалыс үйлері дағдарыс, қаражаттың болмауы және материалдық-техникалық базаның ескіруіне байланысты бәсекеге қабілетті бола алмады [1]. Нарық жағдайларында осы мекемелерді басқарудың нысандарын іздестіру, ұсынылатын қызметтер спектрін кеңейту, жарнамалық және маркетингтік құралдарды белсенді пайдалану арқылы клиенттерді тарту қажет болды. Соңғы 20 жылда Қазақстанда медициналық және сауықтыру қызметтеріне, оның ішінде медициналық және емдік-сауықтыру туризмін дамытуға назар аударылмады. Бүгінде бұл үрдіс өзектілікке ие болып келеді, соған орай Қазақстандағы емдік-сауықтыру туризмін жандандырудағы басымдықтың бірнеше себептерін көрсетуге болады.

Ең алдымен, бұл мемлекеттік ұйымдардың туризм саласын дамытуға назар аударуы және Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Жолдауында медициналық туризмді дамытуға бағытталатын іс-шараларды насихаттауы. Медициналық туризм, өз кезегінде, емдік-сауықтыру туризмінің бір бөлігі болып табылады. Екіншіден, қазақстандық азаматтардың ішкі туризмге деген қызығушылығы, отандық отбасылық сауықтыру курорттары арқылы демалуға және денсаулығын жақсартуға мүмкіндіктің болуы.

Қазіргі адамның өмірі серпінді, күйзелістерге толы, ал ірі қалалық орталықтарда қоршаған ортаға қатысты өзекті мәселелер бар, бұл денсаулық пен сауықтыру қызметтеріне деген қызығушылық танытудың үшінші себебі [2]. Урбанизация және қоршаған ортаның бұзылуы жағдайында адамдар өздерінің демалысы кезінде жағажайда демалуды ғана емес, дененің физикалық дамуы және ақыл-ойдың қалпына келуі үшін қажетті қызметтерді алуды қалайды. Соған орай, физикалық күш және ақыл-ой балансын қалпына келтіру үшін жаңа бағыттағы жаңа қызметтер пайда болды.

Медициналық және емдік-сауықтыру туризмі көптеген ерекшеліктерге ие. Біріншіден, курорттық емделудің түрі мен денсаулық дәрежесіне қарамастан, ұзақтығы кем дегенде үш апта болуы керек. Тек осы жағдайда денсаулыққа қажетті нәтижелі әсері болады. Екіншіден, курорттарда емдеу салыстырмалы қымбат. Қазіргі таңда халыққа қол жетімді турларды өндіру дамығанымен, туризмнің бұл түрі негізінен медициналық қызметтердің стандартты жиынтығына емес, жеке емдеу бағдарламасына бағытталатын клиенттерге арналған. Тағы бір ерекшелігі, егде жастағы адамдар созылмалы аурулар немесе әлсіреген ағзаның жұмысы және күнделікті өмірдегі күйзелістермен күресуге қабілетсіз болған жағдайда курорттарға барады.

Тиісінше, бұл туристер белгілі бір ауруды емдеуге арналған көпсалалы курорттар мен аралас типтегі курорттар арасында таңдау жасайды, олар адам күшінің жан-жақты қалпына келтірілуіне үлес қосады [3].

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы шипажайлы-курорттық кешені Кеңестік кезеңдегі жүйесінен дамыды, сондықтан оның ағымдағы жағдайы әлі күнге дейін реформаларға дейінгі кезеңде қалыптасқан жағдайлармен айқындалады. Ол кезеңдегі жүйе қазіргі нарықтық экономика қағидаттарына қайшы келеді және осы саланы басқарудағы көптеген заманауи мәселелердің негізгі көзі болып табылады.

Қазақстан Республикасында шипажайлық-курорттық саланы дамытудағы басымдық экономикалық тиімділіктің негізі ғана емес, сонымен қатар қоғамға жағымды әлеуметтік әсер етудің бір түрі болып табылады. Қазақстандағы шипажайлық-курорттық қызметтер нарығының дамуы мен жетілдірілуін талдау және бағалау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Президент Н.Ә.Назарбаев: «Елдің болашағы көбінесе біздің азаматтарымыздың денсаулығына, олардың қаншалықты нәтижелі жұмыс істейтініне, олардың артынан қандай ұрпақ қалдыратындарына байланысты... Сондықтан халықтың денсаулығы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты жолдауының маңызды басымдықтарының бірі болып табылады [4].

Кесте 1 - ҚР 2017 жылдағы шипажайлы-курорттық ұйымдар саны және санаттары

	Қалпына келтіру емі және медициналық оңалту ұйымдары	соның ішінде:				
		санаторий	мамандандырылған санаторий	профилакторий	оңалту орталығы	басқа да
Қазақстан Республикасы	144	65	34	12	12	21
Ақмола	10	3	2	1	1	3
Ақтөбе	6	1	2	2	-	1
Алматы	9	3	3	2	-	1
Атырау	7	2	2	1	2	-
Батыс Қазақстан	5	2	2	-	1	-
Жамбыл	6	3	2	-	-	1
Қарағанды	15	5	6	3	1	-
Қостанай	7	2	2	2	1	-
Қызылорда	11	3	2	-	-	6
Маңғыстау	3	-	2	-	1	-
Оңтүстік Қазақстан	34	25	4	-	2	3
Павлодар	4	2	1	-	1	-
Солтүстік Қазақстан	3	1	-	1	1	-
Шығыс Қазақстан	12	6	2	-	-	4
Астана қаласы	-	-	-	-	-	-
Алматы қаласы	12	7	2	-	1	2

Ескерту: [5] мәлімет негізінде құрастырылған

Аймақтар бойынша 2017 жылы Қазақстанда ең көп шипажайлы-курорттық мекемелер Оңтүстік Қазақстанда – 23,6 % және Қарағанды облысында – 10,4 %, Шығыс Қазақстан облысы мен Алматы қаласында – әрқайсысы 8,3 %, бұл жалпы республиканың шипажайлы-курорттық мекемелері санының 42,3 % алады. Бұл, негізінен, келесі факторларға байланысты: халыққа осы қызметтерге деген қажеттілігі, өңірлердің бай табиғи аудандары, таулы ландшафты (Алматы облысы) өңірлердің жоғары имиджі және танымалдылығы, туристердің үлкен ағымы.

Сондай-ақ, шипажайлы-курорттық мекемелердің саны көп аймақтар Қызылорда облысы – 7,6 %, Ақмола облысы - 6,9 %. Шипажайлы-курорттық мекемелердің ең аз саны (7 %-дан кем) келесі бағыттарда орналасқан: Алматы – 6,3 %, Атырау және Қостанай - әрқайсысында 4,9 %; Ақтөбе, Жамбыл – 4,2 %; Батыс Қазақстан – 3,5 %; Павлодар – 2,8 %. Шипажайлы-курорттық мекемелердің ең аз саны Маңғыстау және Солтүстік Қазақстан облысында – 2, 1%.

Елдің денсаулығы мен әл-ауқаты ел үшін маңызды. Қазақстан Республикасының шипажайлы-курорттық мекемелері тұтынушылардың қажеттіліктеріне бейімделуімен ерекшеленеді. 1995 жылы үкімет қаулысы бойынша рекреациялық мақсаттардағы жерасты су көздерінің тізімі бекітілді, оған сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында емдік, сауықтыру, бальнеологиялық мақсаттағы минералды су көздері бар 47 кен орны анықталды. Географиялық тұрғыдан шипажайлы-курорттық жүйе барлық дерлік ел аумағын қамтып отыр.

Қазақстан Республикасының шипажайлы-курорттық мекемелерінің көпшілігі әр түрлі ауруларды емдеуге ерекше назар аударады. Алматы және Ақмола облыстарында Қазақстандағы ең ірі санаторлық-курорттық мекемелер орналасқан. Қазақстан Республикасының шипажайлы-курорттық мекемелерінің ерекшелігі Батыс Еуропаның жоғары мамандандырылған орталықтарымен салыстырғанда аурулардың кең ауқымын емдеуге бағытталған.

Шипажайлы-курорттық қызметті ұйымдастырудың қазақстандық жүйесінде бірнеше кемшіліктерге бар:

- тиісті қызмет көрсетудің төмен деңгейі;
- шипажайлы-курорттық өнімнің құрылымында ойын-сауық және бос уақыт құрамына көңіл бөлмеу;
- медициналық және материалдық-техникалық базаның бірте-бірте ескіруі;
- шипажайлы-курорттық жолдамалардың салыстырмалы түрде жоғары құны.

Кесте 2 - ҚР 2017 жылдағы шипажайлы-курорттық ұйымдарда емделгендер (дем алғандар) туралы мәлімет

	Бір жылда емделгендер (дем алғандар) саны, адам				Емделгендердің (дем алғандардың) орташа мерзімі тұру
	Барлығы	әйелдер	резидент еместер	күндізгі стационарда	
Қазақстан Республикасы	288 151	171 154	2 369	8 120	13
Ақмола	26 647	15 509	1 426	337	13
Ақтөбе	4 546	2 197	-	-	25
Алматы	10 516	7 150	-	42	18
Атырау	4 798	2 423	-	1 190	23
Батыс Қазақстан	8 216	5 103	24	-	20
Жамбыл	12 611	9 130	-	28	6
Қарағанды	19 649	10 035	7	-	19
Қостанай	19 992	10 769	63	4 822	11

Қызылорда	22 988	12 692	-	-	15
Маңғыстау	1 364	742	-	92	8
Оңтүстік Қазақстан	79 887	48 916	252	-	12
Павлодар	12 196	7 162	20	1 101	14
Солтүстік Қазақстан	3 220	1 863	-	508	15
Шығыс Қазақстан	14 779	9 827	40	-	12
Алматы қаласы	46 742	27 636	537	-	10
Ескерту: [5] мәлімет негізінде құрастырылған					

2017 жылы шипажайлы-курорттық ұйымдарда емделгендер (дем алғандар) саны бойынша келесі аймақтар алғашқы орынды алды: Оңтүстік Қазақстан облысының санаторлық-курорттық мекемелерінде - 27,7 % және Алматы қаласында – 16,2 %, Ақмола облысында – 9,2 %, Қызылорда облысында – 8 %. Бұл жалпы республиканың шипажайлы-курорттық мекемелерінде дем алғандар санының 61,1 % алады. Емделуге (дем алуға) келгендер саны бойынша ең төмен аймақтар Маңғыстау облысы 0,47 % және Солтүстік Қазақстан облысындағы шипажайлы-курорттық ұйымдарда – 1,11 % орналасқан.

Дегенмен, курорттық саланың жағдайы біркелкі жақсы емес. Бір жағынан, шипажайлы-курорттық мекемелер жалпы қызмет көрсетуге баса назар аударып, медициналық қызметі төменге құлдырайды. Екінші жағынан, керемет табиғи ландшафт, емдік балшық, ерекше минералды су сапасы бар аймақтарда сервистік қызмет көрсету деңгейі төмен немесе әлі күнге дейін игерілмеген. Соған орай, бұл жағдайды теңестіріп, табиғат ресурстарын, шетелдік үздік тәжірибені және еуропалық сервисті біріктіруді үйрену керек, сонда адамдар тынығуға ғана емес, сонымен бірге сауығып, емделуге де мүмкіндік алады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстанның шипажайлы-курорттық нарығын дамыту үшін қажет:

- осы саланың кәсіпорындары клиенттерді тарту мақсатында Қазақстанда өткізілетін жыл сайынғы халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелерге қатысуы;
- шипажайлы-курорттық мекемелердің қызметін реттейтін заңнамалық базаны қалыптастыру және нығайту, сондай-ақ экономикалық дағдарыс кезінде осы саланы қолдау (салық төлемдерін азайту);
- осы саладағы зерттеулердің тиімділігін арттыру және күшейту мақсатында шипажайлы-курорттық салада статистикалық деректерді көрсетуді түзету және оңтайландыру;
- шипажайлы-курорттық өнімнің құрылымында ойын-сауық және бос уақыт құрамына көңіл бөлу, анимациялық бағдарламаларды енгізу.

Жоғарыда көрсетілген міндеттер мен ұсыныстарды орындайтын болсақ, болашақта Қазақстандағы емдік-сауықтыру туризмінің даму деңгейі жоғарылайтын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Колбовский Е.В. Экологиялық туризм және туризм экологиясы. – М.: «Академия», 2008. – 256 бет.
2. Маньшина Н. В. Курортология. - М.: Вече, 2007. - 592 бет.
3. Ердаuletov C.P. Туризм географиясы. - Алматы: Ғалым, 1992. - 192 бет.
4. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Нұрлы Жол – Болашаққа бастар жол. 11 қараша 2014 жыл. Электронды қор. Кіру тәртібі URL: <http://www.akorda.kz> (кіру күні: 20.01.2019)
5. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің ресми веб-сайты. Электронды қор. Кіру тәртібі URL: <http://www.stat.gov.kz> (кіру күні: 23.01.2019).

UDC 338.012

PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN TOURISM INDUSTRY

Tukibayeva K.B., Barlykov E.K., Mukatova R.A.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Abstract. This article considers blockchain as the latest development of technological innovations in tourism, which is one of the world’s largest industries with a global economic contribution. Authors conducted a systematic research which allowed to determine the development trends, problems and prospects that restrain the pace of blockchain in the tourism industry. Furthermore, this research investigated how blockchain might potentially affect the industry and how to fully exploit its potential, what resources will be need to cope with blockchain-induced changes. The findings reveal that transition to such technology will have a definite positive impact on the tourism industry because it gives small companies the opportunity to compete with the giants of the industry, to get rid of unnecessary obstacles, to optimize the travel process and offer more to all its participants including consumers and large tourist companies.

Keywords: tourism industry, blockchain technology, tourist services, system, tour products, platform, resource, database.

Introduction. The tourism industry is a growing market, the capacity of which in 2016 was 7.6 trillion US dollars, and the number of tourists is steadily growing, exceeding 1 billion people in 2015 [1]. In the global tourism industry, the market for the distribution of tourism services is divided between global intermediaries and they affect final prices for tourists by increasing the commission from suppliers and charging a subscription fee for providing access to their IT systems, which results in a monopoly consisting of the following participants (Table 1) [2]:

- channel managers (information systems);
- sites on which the offers are connected to their sellers (travel agencies and tour operators);
- large multi-marketplaces;
- other intermediaries connecting to the information from the above participants.

Table 1 – Global intermediaries in the tourism industry

№	Title	Main features
1	GDS (Global Distribution Systems)	<ol style="list-style-type: none"> 1. These are B2B Internet sites that connect providers of tourist services, including hotels, tickets, car rentals, cruises with agents. 2. Suppliers can download the number of rooms, flights, available tickets, rental cars into their databases, adjust the logic and schedule. Agencies can view this information, make a reservation, make a payment. 3. GDSs charge a subscription fee for access to their information system: from suppliers - for placing resources, from agents - for booking. 4. GDS provides hotels with room management tools
2	OTA (Online travel Agencies): Priceline, Expedia.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Marketplaces, they are connecting the hotel with the final consumer - the tourist, performs the functions of the seller and charges a booking fee. OTA earn commissions from each reservation from 10 % to 30%. The largest of them: Priceline, Expedia, etc. Priceline services include Booking, Kayak, Agoda, Momondo, Orbitz belongs to Expedia. 2. Most of the OTAs are connected in parallel to the GDS for access to airline tickets and car rental to sell them on their websites.

		<p>3. OTA provides hotels with room management tools.</p> <p>4. OTA obliges hotels to provide them with a minimum price per room, that is, “parity of courses”, so that hotels cannot sell anywhere below these prices: neither on their websites, nor offline, this leads to a rise in price. For violation - fines and disconnection.</p>
3	Channel managers	<p>1. These are information systems that connect via API to OTA and GDS, which allow the hotel to manage sales channels and rooms from one place and provide convenient interfaces for managing reservations.</p> <p>2. Channel Managers exists to manage reservations, payments, and not to allow overbooking in different interfaces.</p>
<p><i>Note. Compiled by the authors based on sources [2]</i></p>		

Methodology. The goal of this study is to understand the perception of blockchain technology by tourism industry and to develop a theoretically sound research agenda based on these findings. To determine the trends in the development of blockchain in tourism were used generally accepted analytical methods of research: analysis and synthesis, comparison and generalization methods, grouping method, statistical methods.

Results and discussion. The tourism industry is on the verge of transformation and uses a lot of digital technologies. According to statistics from Statista.com, the entire tourism market is about \$ 2.1 trillion, of which \$ 554 billion is in the digital segment [1]. In this regard, it is important to highlight the blockchain technology, which has an impressive potential for the formation of a completely new data exchange mechanism in the travel industry. This technology of distributed database with integrity control, built based on cryptographic algorithms, its copies are stored in different places without the possibility of correcting data, so technology can be useful and convenient for travel industry services. Furthermore, it can be used to improve the quality of tourist services, which will make tourist products better, cheaper, and increase the responsibility of the supplier. The possibility of obtaining a competitive advantage, thanks to the introduction of blockchain technology in the tourism industry, has attracted the attention of investors.

The main areas for which the use of blockchain technology is relevant:

- cost reduction by eliminating intermediaries, providing the opportunity for direct interaction between sellers and buyers;
- increasing trust between market participants using the transparency of processes on the blockchain and smart contracts;
- improving the system of settlements, reducing commissions for payment and improving the security of payments.
- improving the convenience and ease of using travel services.

Consequently, such resources provide a direct link between travelers and hotels in a peer-to-peer network (P2P), which will eliminate the commissions, fees and other costs associated with intermediaries and online travel agencies. Providing direct access to the final consumer allows tourists to travel with more favorable prices, because online travel agencies charge high fees, and include hotel fees for cooperation in the price of vouchers. Currently, dozens of tourism startups around the world are trying to attract funding through the ICO procedure. The projects listed below solve one of the problem or are aimed at finding a solution in several directions at once (Table 2).

Table 2 – Blockchain platform in tourism

№	Platform Name	Project Features
1	Winding Tree	Decentralized distribution network of tourism services, built on the blockchain Ethereum, which will increase the efficiency and convenience of interaction between buyers and sellers using smart contracts and other tools with open source. It is in demand from major global airlines (Lufthansa, Air

		New Zealand, Swiss) and network hotels (Nordic Choice Hotels). It is very important to understand that the proposed solution is a platform, not a website. The platform is the property of all participants, they can create proposals for changing the rules of the market and vote for them. For example, you can limit the maximum amount of the commission or impose sanctions against unscrupulous agents who artificially increase prices.
2	Concierge (CGE)	The project, created on the basis of blockchain technology on the decentralized NEO platform, is a mobile application for users, which will enable you to book a hotel in any country of the world without a fee, at the same time, it will be possible to pay for the reservation using either fiat funds or cryptocurrency.
3	Travelflex	A social application that has a wide built-in functionality for solving problems of travelers including making payments with a low commission and safe keeping of funds or providing a convenient communication way of integration with social networks.
4	Cool Cousin (CUZ)	The project is a mobile application and on the principle of work resembles thematic forums, where tourists share their impressions of visiting countries, cities, resorts. The application is addressed to those who prefer to plan their own vacation, paving the route in advance and users can receive rewards in the form of tokens for content placement.
5	MeetnGreet Me	The system is fully focused on improving the convenience and ease of use of tourist services; in the created global platform, each traveler will be able to receive concierge services, individually selected for his needs and budget. The idea is to unite travelers and residents into a single ecosystem in which, thanks to the transparency and openness of the blockchain technology, it will be possible to create trusting relations between different parties and an effective reward system for certain actions.
6	Go Cubo Lodge Club (GO)	The project, which provides the opportunity to rent a special mobile home to live anywhere in the world; for a small amount, users will be able to use a full-fledged home, saving their time and enjoying comfortable conditions, paying for rent will be tokens. The project will be implemented on its own decentralized blockchain-based IoT platform.
<i>Note - compiled by authors based on sources [3]</i>		

Distributed registry product developers state that the blockchain technology will help get rid of monopoly in the market, respectively, services will become cheaper and more comfortable, automation of many processes will increase efficiency and reduce the cost of services. The chain of blocks which forms the basis of the blockchain technology ensures that all transactions are managed by smart contracts, which record the rules of relations between the parties in the form of a special code. Therefore, smart contracts on blockchains are suitable for use in commercial transactions, since they can guarantee, for example, a transfer of funds as soon as all parties fulfill these obligations. Moreover, smart contracts guarantee protection against fraud, for example, users of the blockchain system in the travel industry will be protected from false orders (from the client) or duplicate numbers (from the hoteliers) [9]. That is, it is quite possible to program the parameters of travel policies and current contracts with suppliers, which will remove a huge amount of work on monitoring compliance with the rules and carrying out mutual settlements from a person. Suppose a corporation has an agreement with a hotel chain on a 10% discount after a 500th settlement within a calendar year. This parameter can be entered into a smart contract, and as soon as the required amount of bookings is completed, the price will automatically decrease.

According to theory, blockchain platforms can unite a corporation, suppliers and TMS into one ecosystem, which will make it possible to unload travel managers and agencies in many aspects of

operating activities: the former can switch attention to more strategic issues, and the latter can devote more time to data analysis, planning and personalization [10]. Using this technology can seriously change the quality of services provided to the tourist and lead to cheaper tour products. On the one hand, it will be difficult for private travel agencies to independently cover the costs of the huge computing resources of the blockchain platform when integrated into one system with major companies that already have a lot of information to write to a distributed database, since information from the database is not deleted, and the new block loads (copies) to itself the entire existing database. On the other hand, it is a profitable solution for those who exchange important data that must be securely stored, be available at any time, and access to which must be controlled.

Let's consider the possibilities of blockchain technology in tourism industry [6]:

1. Automation of the totality of actions of participants in the logistics chain and interaction with suppliers. Firstly, when switching to the blockchain platform, it is possible to automatically check the reputation and guarantees of suppliers, contractors, subcontractors, because it is almost impossible to change once entered data. Secondly, the platform allows you to automate the verification processes required for the delivery of units, prices, transfer of funds, so you do not need to set up a final paper invoice for payment and there are no possible deferments. Thirdly, it significantly reduces paperwork, minimizes the influence of the human factor, for example, on the correctness of data or the time of acts approval.

2. Modernization of the process of selling services and products: automation and simplification of financial operations, significant time reduction during warranty checks, comparison of goods with invoices, payments without contractual delays in time, which reduces the company's receivables.

3. The ability to create a convenient global loyalty system, beneficial to consumers and manufacturers. First, it is possible to get maximum information about potential customers, to form their behavioral models and then make the most profitable and timely offers. Secondly, it is possible to attract tourists to any destination where seasonality is a constant problem

4. Real-time resource control, revenue management automation. Firstly, the system of yield management (income management) or a management system that predicts customer behavior based on the analysis of certain data, used to optimize the demand and supply of goods or services in order to maximize revenue, can significantly affect the performance of each tourism industry enterprise. Secondly, using the blockchain technology, it is possible to automate the process of selling rooms and services at the right price, at the right time, to the right customers.

5. Automation of the process of identification, automatic and genuine verification of the reputation of enterprises (airline, hotel, etc.) and customers. Firstly, the need for paper documents will disappear at airports, since all encrypted personal data can be transferred, for example, to your own smartphone. Secondly, there is no need to store biometric information of the passenger in the databases of a country, from where it arrives and where it is sent, since its geographical position will not matter. Thirdly, by fixing the entire chain of changes that occur to the original data, it is possible to trace the entire reputation of the enterprise or individual (subject to availability of access to the platform). This is especially important when choosing a reliable transport (is it really a regular vehicle, has there been a technical inspection for a long time, is there a license to transport passengers), when choosing a means of accommodation on the necessary criteria (does the hotel hide fines from the sanitary epidemiological station), and enterprises can draw conclusions about those or other clients that they serve (whether this person is wanted, whether he really has money to pay for services).

6. Reducing the cost of foreign exchange transactions. Foreign exchange transactions are always made with a certain commission, the amount of which usually depends on the amount of the transaction in foreign currency, and the commission of correspondent banks can be included in the transaction fee specified by the bank. In addition, with multiple currency exchange commission is charged each time. For example, in the Travel segment, there are many cross-border payments in different currencies. Payment intermediaries and translation banks earn 2-3%, which increases the cost of services for the end user or takes the margin for market players and these are significant

figures, since the margin in the Travel segment is low - from 3% to 15%. The transition to a platform based on blockchain technology can solve this problem, since all operations that could be multi-currency are performed in one system.

7. Total control and tracking of the movement of baggage, the solution of problems associated with its loss. Due to filling baggage data in the blockchain, tracking is possible, and if it is sent incorrectly, you can quickly find it and request a return. The blockchain technology, subject to baggage check-in, will track and record its location, and signal or alert when baggage is delivered to the wrong terminal or flight, which will ensure more flexible and faster baggage delivery.

8. The possibility of interaction of private blockchain platforms via sidechain to optimize business processes. As with global loyalty programs, when using sidechain, the cooperating companies will be able to obtain certain data (which are predetermined, do not contradict the legislation and programmed for sidechain) about the potential client and make the most advantageous offer corresponding to the demand. However, in this case, the method of operation is somewhat different. Sidechain allows you to exchange not only data about customers and their preferences, but also others: information about the employee who wishes to change his place of work (instead of paper letters of recommendation and confirmation of the previous place of work), information about suppliers. For example, when a person or groups of people appear in a hotel who often spoil hotel property or manifest themselves as an unwanted customer, businesses can share information about these people using sidechain technology to increase control over them and prevent such incidents.

9. Blockchain makes transparent the cost of services. The system provides a transparent scheme for the acquisition and execution of a service; smart contracts can be used as a support. The transfer of the amount for the service will be only after its execution and confirmation of the buyer that there are no claims on his part.

10. Blockchain will reduce the cost and expand the selection. The choice will be safe and based on reliable information, confidence in honesty, as well as the absence of a rating purchase system will allow the choice to be expanded, including many alternative offers.

11. Automation of the process of purchasing tickets and solving problems with their replacement. In just a few seconds, a return can be made with the automatic purchase of a better offer.

12. Best deals at the best prices. When introducing blockchain technologies into the tourism market, each client will be able to bypass the restrictions of tourist companies and enjoy the best deals at the best prices. For example, systems will be able to select ideal tours and hotels with suitable location for tourists, using the accumulated information about the personal preferences of the client, without wasting time and energy of a person.

However, despite the identified positive opportunities and prospects for the introduction of blockchains in the tourism industry, the use of technology may be an ineffective solution for many enterprises, as well as entail undesirable consequences. Blockchain is unlikely to become a breakthrough technology, attacking traditional business models with cheaper solutions and quickly overtaking other network technologies. Rather, the blockchain is a fundamental technology capable of creating new bases for economic and social systems.

Consider the following groups of potential difficulties associated with using blockchain technology in the tourism industry [6].

1. The introduction of digital technologies in the tourism industry is often associated with numerous difficulties. It is not easy for start-ups or companies that are not specialized in tourism to get to this market, since to get direct access to the offers of airlines, hotels and other providers of tourist services, it is necessary to negotiate with all market participants without exception. Currently, a small number of intermediary companies dominate the market. This, in turn, inhibits the introduction of new innovative solutions in the distribution of tourism products and services.

2. Inappropriate using of blockchain. This technology does not change the essence of the processes taking place, although it considerably facilitates the procedural aspect of the activity and the efficiency of the enterprise's activity may not change, or it will reach an unsatisfactory state:

- the need for a huge amount of resources, a distributed database, due to its peculiarities, takes up a lot of space, which makes it difficult and expensive;

- low data transfer rate, restriction of data sent by type, due to its large size, the system usually loads for a very long time when creating a new node and a new block. For example, a traditional backup system is capable of processing 250,000 transactions per second, lower speeds are unacceptable, the maximum speed reached on the platform must be at least 1 million transactions per second.

- the inability to adjust the length of the path in open systems blockchain (provided that the network is popular, and its operations are quickly confirmed, the path becomes fast, otherwise it all depends on the speed of confirmation);

- lack of confidentiality in public blockchain systems, the problem of transparency (despite the reduction of fraud risks, no one guarantees that any user information, be it an enterprise or a consumer, cannot be used against it).

Therefore, when switching to a distributed data registry technology, it is important to understand that these aspects should not affect the quality and efficiency of the company, otherwise the modernization will be inappropriate.

3. Attack of 51%. One of the potential problems associated with the 'attack 51%', that is the ability of a certain subject or group of subjects to seize at least 51% of the resources of the base or computing power. These subjects will be able to confirm only their own blocks of operations, not confirming the actions of other users, monitor the progress of transactions, and replace certain chains of operations with new ones with alternative ones. So, there are risks of creating a new type of cartel collusion, not subject to the state and legislation, and with it the danger of influencing the performance and reputation of a particular user of the system, market division, control of pricing policies and the volume of production and sales of products and services.

4. Legislative problems. Currently, in most countries there is a lack of a legislative framework and standardization parameters for blockchain systems. For this reason, many participants in different markets take a wait-and-see attitude to observe the mechanism of a distributed database in action on different examples and choose the best practice for their own development. The absence of standards means the absence of a framework with which all users of the system must comply with and lack of basic requirements to be followed; therefore, everything needs to be developed and be clear from the beginning. Therefore, due to the lack of legislative and standardized regulation of the technology of a distributed database, these legal acts can seriously hamper the development and use of blockchains in our country. Moreover, the absence of such important aspects as regulatory requirements that guide traditional payment systems, for example, consumer protection, predetermined norms and prohibitions that regulate the responsibility of the parties when performing an operation, as well as the institutional regulation of the blockchain, makes it difficult to use this technology in many countries.

5. Other problems. The blockchain technology is new, and so far, there is no exact idea how something will change in an enterprise or in the whole industry when it is used. There are quite a few potential problems that may arise with further improvements in the system: for example, a high risk of facing fraudsters when choosing a new partner in the blockchain, the inability to access the Internet at any time, the lack of the required computing power to constantly update the database.

Conclusion. The modern tourism industry is characterized by rapid changes and susceptibility to new technologies, for example, the use of distributed data technology in tourism can be traced through the statements of enterprises in this field about independent research, testing, conducting experiments and announcing further improvements in the implementation and use of blockchain technology.

On the one hand, the democratization of the tourist industry with the help of blockchain technologies can increase the number of tourists, give small companies the opportunity to compete with the giants of the tourism industry. In the future, by introducing block technology, the tourism industry can get rid of unnecessary obstacles, optimize the travel process and offer more to all its participants - from consumers to large tourist companies.

On the other hand, the understanding of the blockchain as a universal solution with diversified functionality and unlimited possibilities is not correct. It is likely that with the development of technology and improvement of various business structures, the blockchain will also be modified, tested by various enterprises of tourism industry and adapt to new economic realities. The transition to the blockchain technology will have a definite impact on the tourism industry, however, given the number of utilization practices that exist today, one should not predict a sharp transition of a huge number of participants in the tourism industry from traditional business decisions. Soon we can expect testing with a distributed database of many major players from different markets, legislative and institutional regulation, as well as public recognition, which together should contribute to a wider use of the blockchain or (for example, provided that most experiments will have negative consequences) limiting work with it.

References

1. The Statistics Portal. Available at: <https://www.statista.com/topics/962/global-tourism/> (accessed 03.01.2019)
2. Biznes i tekhnologii [Business and technology]. Available at: <https://vc.ru/flood/31535-blokcheyn-v-turizme-chast-1> (accessed 03.01.2019)
3. Blokchejn v sfere turizma — problemy i perspektivy [Blockchain in the field of tourism - problems and prospects]. Available at: <https://guland.biz/zarabotok/blockchain/blokcheyn-i-turizm.html> (accessed 03.01.2019)
4. Kak tekhnologiya blokchejn izmenit trevel-industriyu [How blockchain technology will change the travel industry]. Available at: <https://dni.ru/lifestyle/2018/6/5/399060.html> (accessed 03.01.2019)
5. Portal dlya korporativnyh pokupatelej uslug biznes-turizma, MICE i organizatorov delovyh meropriyatij i vstrech [Portal for corporate buyers of business travel services, MICE and organizers of business events and meetings]. Available at: <http://buyingbusinesstravel.com.ru/articles/komandirovka-v-mir-blokcheyna-perspektivy-razvitiya-tekhnologii-v-korporativnom-turizme-/> (accessed 03.01.2019)
6. Kobyak M.V., Ilina E.L., Latkin A.N., Valedinskaya E.N., Shestakova J.I. Osobennosti ispol'zovaniya blokchejn tekhnologii v industrii turizma [Features of Using Blockchain Technology in the Tourism Industry], Otrasleyaya ehkonomika [Sectoral economy]|(108)UEkS,2/2018. Available at: uecs.ru/component/content/article/4784 (accessed 03.01.2019)

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ПРИОРИТЕТНЫХ СФЕР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Тулеубаева М.К.

Кандидат экономических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
г. Алматы

Abstract: the article reflects the main trends in the development of information and digitalization, which are priorities for the country at the present stage of economic development. Work to achieve the goals should be carried out in all areas of activity, since it is impossible to develop one direction to the detriment of other activities. First of all, the outlined plans are aimed at joining the country to the number of developed countries of the world, as well as at increasing the well-being of the population, which constitutes the human capital of any state.

Keywords: informatization, cybersecurity, cyberrisk, digitalization

Аннотация: мақалада экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде ел үшін басымдық болып табылатын ақпарат пен цифрландырудың дамуының негізгі үрдістері көрсетілген. Алға қойылған мақсаттарға жету жұмыстары барлық бағыттар бойынша жүзеге асырылуы керек,

өйткені басқа бағыттарға зиян келтіретін бір бағытты дамыту мүмкін емес. Бірінші кезекте, жоспарланған жоспарлар әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылуға, сондай-ақ кез келген мемлекеттің адами капиталын құрайтын халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған.

Аннотация: статья отражает основные тенденции развития информатизации и цифровизации, которые являются приоритетными для страны на современном этапе развития экономики. Работа по достижению поставленных целей должна осуществляться во всех сферах деятельности, так как невозможно развитие одного направления в ущерб другим видам деятельности. В первую очередь, намеченные планы направлены на вхождение страны в число развитых стран мира, а также на повышение благосостояния населения, которое составляет человеческий капитал любого государства.

Ключевые слова: информатизация, кибербезопасность, киберриски, цифровизация

Основные направления информатизации и цифровизации Казахстана представлены в Постановлении Правительства Республики Казахстан №827 от 12 декабря 2017г. «Об утверждении государственной программы «Цифровой Казахстан» и в Государственной программе «Информационный Казахстан – 2020».

Современное состояние инновационных технологий предполагает использование казахстанскими компаниями Big Data (75%), облачных технологий (45%), блокчейн (40%) и Интернет (30%) [1]. Помимо перечисленных информационных технологий развиваются 3D-печать, AR/VR (Augmented Reality vs. Virtual Reality), Искусственный Интеллект (ИИ), а также различного рода мобильные приложения, используемые не только в науке, производстве и экономике, но и в повседневной жизни.

Намечаемые изменения к 2020-м годам в Казахстане предполагают различные направления, основными из которых являются [2]:

- Возрастание объема отечественной электронной торговли.
- Капитализация ведущих компаний, которая позволит им выйти на принципиально новый уровень.
- Повышение производительности труда до уровня 30 ведущих стран мира.
- Появление конкурентоспособных экспортоориентированных производств в наиболее приоритетных отраслях деятельности.
- Снижение доли теневой экономики страны до уровня ведущих стран мира.

Для реализации данных направлений предполагается внедрение инноваций в области цифровизации практически во всех отраслях деятельности. Основные пути реализации программы цифровизации страны, в соответствии с вышеуказанным постановлением, представлены следующими направлениями [3]:

1. Направление «Цифровизации отраслей экономики», предполагающее преобразование существующих отраслей экономики вследствие внедрения инновационных технологий и техники, которые повысят производительность труда и приведут к росту капитализации.

2. Усиление «Перехода на цифровое государство», характеризующееся модернизацией государственных функций как структуры, предоставляющей услуги бизнесу и населению, предусматривающее работу на опережение с учетом потенциальных пожеланий потребителей.

3. Расширение программы «Реализации цифрового Шелкового пути», основной целью которого является диверсификация инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных, высокоскоростной и защищенной от киберпреступлений.

4. Диверсификация «Развития человеческого капитала» как направления по созданию креативного социума для развития экономики знаний.

5. Создание и развитие «инновационной экосистемы» для развития инновационного предпринимательства с усилением устойчивых горизонтальных связей между государством, бизнесом и наукой, в котором государство может выступать в виде катализатора.

Показатели информатизации отображаются в статистической отчетности Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [4]. Основными

статистическими показателями по информатизации и цифровизации являются компьютерная грамотность, доступность интернета, мобильной связи, оснащенность мобильной и компьютерной техникой и технологиями экстренных служб и государственных структур.

Уровень активности в области инноваций рассматривается не только по компаниям и предприятиям, но и по вовлеченности населения в этот процесс, так как конечными потребителями инновационных услуг и продуктов являются люди.

Компании и предприятия, заинтересованные в информатизации, создают собственные дата-центры, серверные комнаты и переходят на самообслуживание или даже предоставление услуг в качестве аутсорсинга.

С каждым годом увеличивается количество домашних хозяйств, имеющих доступ к сети Интернет, в том числе с учетом доступа через мобильной телефон. Это приводит к увеличению доли пользователей и повышению компьютерной грамотности населения. Данная тенденция увеличивает доступ к сервисным программам, рассчитанным на пользователей гарантированной медицинской помощи через приложение Damumed по месту закрепления пациентов или пользователей медицинских услуг. Также улучшается ситуация с доступностью мобильных приложений по оказанию транспортных услуг, по движению общественного наземного и воздушного транспорта.

Кроме использования приложений для досуга, многие специалисты работают удаленно, причем из любой точки мира где есть интернет и электричество. Дистанционная работа способствует высвобождению помещений, так как нет необходимости сохранять места и необходимое оборудование в офисах для сотрудников, работающих удаленно.

Работа некоторых категорий медицинских работников также требует соответствующего уровня компьютерной грамотности, в том числе при работе с компьютерной техникой или мобильными приложениями. Такая работа, в частности при диагностировании по данным компьютерной томографии или другим приборам, может производиться удаленно, особенно в случаях, когда требуется высококвалифицированная консультация или решение консилиума ведущих специалистов. В данном случае вопрос заключается в обеспеченности и доступности инновационной техники и технологий в труднодоступных районах.

Казахстан имеет обширную территорию и малочисленное население, требуется оснащение новой техникой отдаленных районов, в которых живут и работают 2/3 населения страны. Жители сельской местности, занимающиеся скотоводством, все еще перемещаются вместе со стадами, вследствие сезонной миграции, а затем на зимние стойбища.

Миграционные процессы связаны со спецификой скотоводства, которым население страны занималось издревле. Однако, население этих районов также нуждается в медицинской помощи, в получении образования, в товарах первой необходимости, которые они не могут производить самостоятельно. Для развития информатизации и цифровизации в отдаленных районах Казахстану требуется продолжать совершенствование инфраструктуры. В этих целях необходимо расширение широкополосного доступа в интернет во всех регионах страны, в том числе с повышением уровня проникновения 4G.

Государственные организации и крупные компании проводят работу по повышению компьютерной грамотности сотрудников, что также находит отражение в статистической отчетности.

В 2017 году объем рынка информацно-коммуникационных технологий (ИКТ) в Казахстане составил 1451 млрд тенге, что ниже аналогичного показателя в 2016 году на 18% [1]. Сокращение отмечено также показателя доли отрасли ИКТ по отношению к ВВП с 3,7% в 2016 году до 3,5% в 2017 году. Отрасль ИКТ состоит из рынка телекоммуникаций и ИТ-рынка, поэтому сокращение рынка ИКТ произошло, в основном, за счет отказа многих пользователей от стационарной телефонии Казахтелекома. Доля стационарной телефонной связи на рынке снизилась с 6,8% в 2015 году до 5,6% в 2017 году.

Раньше объем рынка телекоммуникаций превышал ИТ-рынок, однако с 2016 года объем ИТ-рынка стал повышаться, а его доля увеличилась с 29% в 2016 году до 34% в 2017 году. Увеличивается количество интернет пользователей, которое с 27,1% в 2015 году повысилось

до 30% в 2017 году. При этом продолжает снижаться доля услуг мобильной связи с 36,7% в 2015 году до 33% в 2017 году, что связано с распространением бесплатных мессенджеров типа Whatsapp, Viber, Skype и других. Для пользования мессенджерами достаточно наличие интернета и бесплатного приложения на мобильном устройстве или компьютере (ноутбуке).

Стабильно растет доля электронной коммерции, общий объем которой составил в 2017 году в Казахстане 350 млрд.тенге и увеличился на 55% по сравнению с 2016 годом. Рост электронной торговли в общем объеме розничной торговли составил с 1% в 2016 году до 1,5% в 2017 году, причем объем заказов через интернет происходит внутри Казахстана в 75% случаев.

В соответствии с государственной программой по цифровизации страны предполагается создание интеллектуальной транспортной системы и внедрение соответствующих систем информатизации [5]:

- Анализ климатических условий и моделирование перевозок.
- Мониторинг ситуации на трассах и соблюдении ПДД.
- Использование искусственного интеллекта при перевозках.
- Создание системы платных дорог и так далее.

Предполагается развитие направления мультимодальных перевозок, в рамках которого намечается внедрение автоматизации процессов грузоперевозок на всех видах транспорта, в том числе:

- Авиационные перевозки;
- Автотранспортные перевозки;
- Железнодорожные перевозки;
- Морские и речные перевозки.

Во многих странах популярны мотоциклы и мотороллеры, на которых осуществляются перевозки внутри города, в том числе развозка малогабаритных грузов), а также в зонах отдыха, в парках, на сафари и других туристических маршрутах.

Современные технологии позволяют с помощью смартфона отслеживать авиаперелет в режиме реального времени через сайт flightaware.com. Используя мобильное приложение Abus, CityBus и другие можно наблюдать движение общественного транспорта Алматы и других крупных городов Казахстана.

Популярные в настоящее время виртуальная реальность (VR) и расширенная (дополненная) реальность (AR) представляют собой искусственное компьютерное моделирование и интерактивный опыт реальной среды. Возможности использования AR/VR многообразны и дают визуальный, обонятельный, слуховой, соматосенсорный и тактильный эффекты. Техническое использование данных программ возможно через компьютерную технику, ноутбуки, планшеты, смартфоны и другие гаджеты. При этом используются также проекторы, видеокамеры, датчики, акселераторы, различные навигаторы типа GPS, с помощью которых создается эффект погружения в реальную обстановку или ситуацию. Ежегодно создаются новые технические приспособления, в том числе шлемы, очки, проекционные дисплеи, контактные линзы, виртуальные дисплеи сетчатки и прочие устройства для большего удобства и комфорта при использовании. Приведенные технические и технологические новшества предоставляют возможности пространственно-временного виртуального перемещения, что необходимо для имитационных транспортно-логистических моделей. Такие модели используются при тренингах сотрудников, разработке графика и рейсов общественного транспорта, особенно в мегаполисах, имеющих достаточно загруженные дороги.

Осуществление реализация компонентов «Smart City» началось в крупных городах страны по программам «Smart Astana», «Smart Almaty», «Smart Ontustyk», «Smart Aktobe», «Smart Karaganda» и так далее [3]. Продолжается работа по созданию и функционированию центров оперативного управления малых городов Республики Казахстан.

В рамках программы «Глобальная цифровизация» планируется запуск различных объектов, в том числе по внедрению и адаптации информационной системы в городах Астана

и Алматы. Готовится проект АО «КазТрансОйл» по централизации управления транспортировки нефти по системе магистральных нефтепроводов в главном диспетчерском управлении в городе Астане [6].

Для большего охвата пользователей сетью интернет операторы связи предполагают снижение тарифов, начиная с 2019 года, тем самым стимулируя население к подключению к интернет [7].

В 2018 году был осуществлен запуск двух казахстанских спутников ракете-носителя Falcon 9 Илона Маска. Один из них является микроспутником дистанционного зондирования Земли, над которым работали казахстанские и британские специалисты. Второй является спутником нано-класса научного назначения отечественного производства, который будет исследовать ионосферу Земли.

Для реализации многих проектов требуются ИТ-специалисты и в других областях знаний, так как в будущем могут быть востребованы такие специалисты, как кибераналитик, цифровой портной и даже менеджер по командной работе людей и машин [8].

Таким образом, учитывая современные тренды, система образования начинать готовить специалистов в соответствии с нуждами реального рынка, начиная со школы. Предполагается ведение основ информатики в школе и программирования в вузах, которые дадут знания не только ИТ-специалистам, но и в других сферах деятельности.

Намеченные программы по информатизации и цифровизации нацелены на достижение целей по развитию страны, расширению бизнеса и улучшению жизни населения.

Литература

1. Цифровизация в Казахстане: основные проблемы и вызовы // <http://zerdebs.kz/ru/news/tsifrovizatsiya-v-kazahstane-osnovnye-problemy-i-vyzovy/10> Июль, 2018
2. Цифровизация отраслей экономики // <https://digitalkz.kz/ru/cifrovizaciya-otraslei-economiki/2018>.
3. Постановление Правительства Республики Казахстан №827 от 12 декабря 2017г. «Об утверждении государственной программы «Цифровой Казахстан» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37168057
4. Официальная статистическая информация Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан // http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publicationsCompilations?_afzLoop=12568002596032083#%40%3F_afzLoop%3D12568002596032083%26_adf.ctrl-state%3D8w20uclzd_54. 2018
5. Цифровизация транспорта и логистики // <https://digitalkz.kz/ru/cifrovizaciya-otraslei-economiki/>
6. Скибан О. В день индустриализации глава государства запустил новые проекты // http://www.zakon.kz/4949577-v-den-industrializatsii-glava.html?utm_source=grf-eng&utm_medium=partner&utm_campaign=giraff.io. 11 декабря 2018. Астана
7. Казахские операторы связи снизят тарифы на интернет // http://www.zakon.kz/4949365-kazahstanskije-operatorij-svyazi-snizyat.html?utm_source=grf-eng&utm_medium=partner&utm_campaign=giraff.io. 10 декабря 2018.
8. Скибан О. Профессии будущего назвал Абаев // http://www.zakon.kz/4949296-professii-budushchego-nazval-abaev.html?utm_source=grf-eng&utm_medium=partner&utm_campaign=giraff.io. 10 декабря 2018. Астана

УДК 330.88

ИНДИКАТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ

Кадырханова Ж.М.

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Абстракт. Обеспечение экономического роста сегодня связано с ростом загрязнения и деградации среды, истощением природных ресурсов, нарушением баланса биосферы, изменением климата, что ведет к ухудшению здоровья человека и ограничивает возможности дальнейшего развития. Сложившаяся ситуация наглядно показывает, что решение крайне важной задачи повышения благосостояния населения не обеспечивает необходимого качества жизни. Это и определяет суть модернизации как обеспечение технологического прогресса для экономического развития и поддержания благоприятной окружающей природной среды.

Ключевые слова: устойчивое развитие, индикаторы, индексы, экология, «зеленая» экономика.

Введение

Рост городов на планете приводит к резкому обострению широкого комплекса жизненно важных проблем. В 2012 г. в Рио-де-Жанейро на конференции Организации объединенных наций (ООН), посвященной устойчивому развитию, отмечалась важная роль городов в решении все более углубляющихся проблем человечества: «При условии тщательного планирования и разработки, в том числе на основе комплексных подходов к планированию и управлению, города могут способствовать формированию устойчивых в экономическом, социальном и экологическом плане обществ. В связи с этим необходимо применение целостного подхода к урбанизации и развитию населенных пунктов».

Оценка качества жизни городского населения требует исследования всех факторов, определяющих такое качество: экономических, социальных и экологических. Для этого необходима разработка соответствующих индикаторов устойчивого развития городов. Здесь все три фактора тесно взаимосвязаны. Например, экологическая ситуация в городах все больше влияет на уровень здоровья населения [1].

Методики и материалы

Можно выделить два подхода к построению показателей устойчивого развития. Первый подход предполагает построение интегрального (агрегированного) индикатора, на основе которого можно судить о степени устойчивости социально-экономического развития. Агрегирование обычно осуществляется на основе трех групп показателей: экономических, экологических, социальных. Такой подход соответствует целям построения экологического рейтинга, так как он позволяет получить один показатель. Второй подход базируется на построении системы индикаторов, каждый из которых отражает отдельные аспекты устойчивого развития. В рамках общей системы выделяются следующие подсистемы показателей: экономические, экологические, социальные, институциональные.

Деление индикаторов на экономические, экологические и социальные в достаточной степени условно. Некоторые показатели, являясь специальными индикаторами, тем не менее, могут отражать различные аспекты устойчивости. Индикатор энергоемкости в интерпретации ООН, Всемирного Банка, ОЭСР, отдельных стран может входить в различные группы индикаторов:

- экономические (ее уровень отражает уровень эффективности использования энергоресурсов в экономике);
- экологические (связь с уровнями загрязнения, выбросов парниковых газов);

- социальные (величина и состав выбросов влияют на здоровье людей).

В связи с этим отдельные индикаторы в литературе интерпретируются как эколого-экономические, эколого-социально-экономические, социально-экологические и т.п.

Процесс, позволяющий оценить степень устойчивого развития городов на базе индикаторов устойчивости, представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Процесс оценки устойчивого развития города

№	Процесс оценки устойчивого развития города	
1	Факторы	Экономические, экологические, социальные
2	Индикаторы	Интегральные индексы, системы индикаторов
3	Качество жизни	Индикаторы качества жизни
4	Устойчивый город	Индекс устойчивости города

Для используемых в мире интегральных индикаторов характерны:

- количественная оценка;
- применение на глобальном и страновом уровнях;
- расчеты для мировой экономики, крупных регионов и отдельных стран;
- приоритетность, отнесение к базовым показателям [2].

Другие особенности агрегированных индикаторов представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Виды и характеристика интегральных индикаторов устойчивого развития

№ п/п	Индикатор	Источник	Характеристика	Интегрируемые статистические данные и компоненты	Измерение / Частота измерения
1	Индекс скорректированных чистых накоплений (Adjusted net savings)	Всемирный Банк 1997	Эколого-экономический	8 компонент	Проценты / ежегодно
2	Индекс развития человеческого Потенциала (Human development index)	ПРООН 1990	Социально-экономический	3 компоненты	в долях / ежегодно
3	Экологически адаптированный чистый внутренний продукт (Environmentally adjusted net domestic product)	ООН 1993, 2000	Эколого-экономический	Статистические данные в зависимости от наличия и методики расчета	Стоимостное / разовые
4	Индекс «живой планеты» (Living Planet Index)	ВВФ 1998	Экологический	1100 компонент	Проценты / раз в два года
5	«Экологический след» (The Ecological Footprint)	ВВФ 1997	Экологический	6 компонент	кв. км/ ежегодно
6	Индекс	Йельский и	Эколого-	67 компонент	стандартно

	экологической устойчивости (Environmental Sustainability Index)	Колумбийский университет 2001	экономический		е отклонение 2000, 2001, 2002 2005
7	Ущерб для здоровья населения от загрязнения окружающей среды (Environmental Health Damage)	Европейская комиссия 1996, Штутгартский университет (модель «Экосенс») 1997	Эколого-социально-экономический	Большой комплекс медицинских, экологических, метеорологических, экономических и др. данных	стоимостное (в % ВВП, ВРП) / разовые
8	Индекс реального прогресса (Genuine Progress Indicators)	Кобб 1998	Эколого-экономический	10 компонент	Стоимостное / разовые

Результаты и их обсуждение

В настоящее время во многих регионах осуществляется контроль экономической, социальной и экологической деятельности, нарабатан положительный опыт в разработке показателей устойчивого развития, наблюдается схожесть многих оценочных параметров.

В таблице 3 представлены социальные, экономические и экологические показатели по Восточно-Казахстанской области (ВКО) за 2011- 2015 годы [3].

Таблица 3 – Социальные, экономические и экологические показатели по Восточно-Казахстанской области (ВКО) за 2011- 2015 годы

№ п/п	Показатели по Восточно-Казахстанской области (ВКО)	2011	2012	2013	2014	2015
Социальные факторы						
1	Заболееваемость злокачественными новообразованиями (число заболевших на 100000 населения)	271	276,2	285,5	298,9	301,4
2	Доля населения, имеющего доходы, использованные на потребление, ниже величины прожиточного минимума (в %)	6,1	3,4	2,4	2,5	2
3	Качество питьевой воды объектов централизованного водоснабжения (удельный вес проб водопроводной воды)	1	0,9	0,3	0,5	1,5
4	Доля населения обеспеченная водопроводной водой (в %)	82,1	82,8	86,0	85,2	85,5
5	Доля населения обеспеченная питьевой водой из децентрализованных	17,3	16,6	13,5	14,4	14,2

	источников водоснабжения, (в %)					
	Экономические факторы					
6	Валовый региональный продукт (млн. тенге)	1620940	1811151	2062969	2282701	2311366
	Экологические факторы					
7	Инвестиции на охрану окружающей среды (тыс. тенге)	15260705	7357532	8416870	6601925	6653044
8	Количество внесенных минеральных удобрений на единицу площади обработанных земель и многолетних насаждений (тонны/га)	95,6	67,2	56,9	103,5	75,4
9	Забор воды из природных источников на душу населения (тыс. куб. м на душу населения)	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5
10	Потери воды при транспортировке в разрезе регионов (млн. м ³)	66	71	77	77	51
11	Использование воды (млн. м ³)	503	471	587	516	549
12	Объем оборотного и последовательного водоснабжения (млн. м ³)	294	319	375	365	332
13	Качество атмосферного воздуха в г. Усть-Каменогорск (индекс загрязнения атмосферы – ИЗА5)	8,4	7,9	7,6	10,4	7
14	Наличие опасных отходов производства на предприятиях (тыс. тонн)	15535,8	95031,6	347195,6	353495,8	354848,6
15	Лесовосстановление в лесах государственного значения (тыс. га)	-	4	-	5,1	5,1

Из таблицы видно, что в период с 2011 по 2015 годы:

- Заболеваемость злокачественными новообразованиями (число заболевших на 100000 населения) увеличилась с 271 до 301,4. Данный факт связан с тем, что в области сконцентрированы крупные предприятия обрабатывающей промышленности: цветной металлургии, машиностроения.

- Доля населения, имеющего доходы, использованные на потребление, ниже величины прожиточного минимума снизилась с 6,1% до 2%.

- Качество питьевой воды объектов централизованного водоснабжения (удельный вес проб водопроводной воды) поднялось с 1 до 1,5, что радует, т.к. качество питьевой воды влияет на здоровье людей.

- Доля населения обеспеченная водопроводной водой увеличилась с 82,1% до 85,5%. Тогда, как доля населения, обеспеченная питьевой водой из децентрализованных источников водоснабжения уменьшилась с 17,3% до 14,2%.

- Валовой региональный продукт вырос с 1620940 млн. тенге до 2311366,2 млн. тенге, что свидетельствует об относительно высокой доле экономически активного населения.

- Инвестиции на охрану окружающей среды уменьшились с 15260705 тыс. тенге до 6653044 тыс. тенге.

- Количество внесенных минеральных удобрений на единицу площади обработанных земель и многолетних насаждений (тонны/га) уменьшилось с 95,6 до 75,4, что не маловажно для сельскохозяйственной продукции.

- Потери воды при транспортировке в разрезе регионов уменьшились с 66 млн. м³ до 51 млн. м³.

- Использование воды увеличилось с 503 млн. м³ до 549 млн. м³.

- Качество атмосферного воздуха в г. Усть-Каменогорск (индекс загрязнения атмосферы – ИЗА5) улучшилось с 8,4 до 7. Это говорит о том, что уровень загрязнения воздуха с высокого понизился до повышенного.

- Наличие опасных отходов производства на предприятиях увеличилось с 15535,8 тыс. тонн до 354848,6 тыс. тонн. Данный факт связан с особенностью региона, который делает акцент на промышленность.

- Лесовосстановление в лесах государственного значения (тыс. га) поднялось в 2012 году с 4 до 5,1 в 2015 году. Необходимо и дальше восстанавливать леса потому, что это своего рода зеленые «легкие» для региона с тяжелой промышленностью.

Таким образом, экологические проблемы привели к понятиям устойчивое развитие и «зеленая» экономика.

Казахстан участвует в международных соглашениях в области охраны окружающей среды. Правительством Республики Казахстан от 13 октября 2016 года № 589 были утверждены Правила ведения Государственного фонда экологической информации (ГФЭИ – представляет собой систему сбора, систематизации, обновления, хранения и распространения экологической информации в печатном и электронном формате для эффективного использования при решении управленческих, производственных, научных задач, связанных с охраной окружающей среды) (рисунок 1) [4, 5].

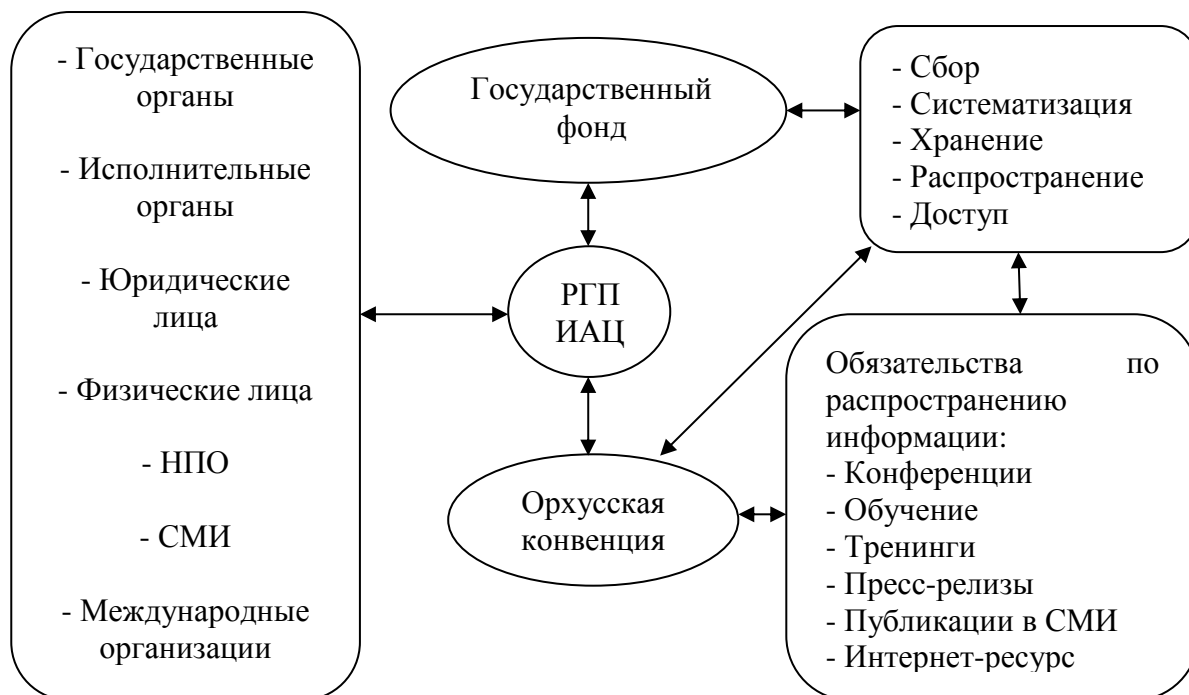

Рисунок 1. Государственный фонд экологической информации

Заклучение

Перед страной, как и перед всем миром, стоят новые вызовы. Этим и определяется необходимость модернизации экономики, включая инновационное развитие, обеспечение энергоэффективности. Суть и направления модернизации формируются ее конечной целью, которой, при всей важности экономического роста, технического совершенства и конкурентоспособности, является улучшение условий жизни каждого человека уже сегодня и обеспечение благоприятных условий для будущих поколений. Эта задача сегодня формулируется как обеспечение устойчивого развития на основе принципов «зеленой» экономики. В стране данное положение озвучено как необходимость экологизации производства и потребления, исходя из того, что экология сегодня – это экономика.

Обеспечение экономического роста сегодня связано с ростом загрязнения и деградации среды, истощением природных ресурсов, нарушением баланса биосферы, изменением климата, что ведет к ухудшению здоровья человека и ограничивает возможности дальнейшего развития. Сложившаяся ситуация наглядно показывает, что решение крайне важной задачи повышения благосостояния населения не обеспечивает необходимого качества жизни. Это и определяет суть модернизации как обеспечение технологического прогресса для экономического развития и поддержания благоприятной окружающей природной среды.

Необходима поддержка модернизации производства по пути «двойного выигрыша», связанного с обеспечением как экономической эффективности, так и щадящего использования природных ресурсов, сокращения вредных выбросов, малоотходного производства. Мировой опыт модернизации производства показывает, что данный подход ведет не только к улучшению экономических показателей, но и к улучшению условий жизни людей. Необходима и экономическая заинтересованность, включая все возможные механизмы, – модернизация должна быть выгодна [6].

Перспективным представляется переход к политике использования наилучших доступных технологий, но и здесь, при всей привлекательности такого подхода, необходима осторожность в оценке новых технологий и возможных последствий их использования.

Узловым направлением для развития страны является энергетика. Необходимо обеспечение безопасности использования традиционных видов ресурсов и обеспечение энергоэффективности. Реализация огромных возможностей для повышения энергоэффективности предполагает внедрение мер для обеспечения заинтересованности в энергосбережении на всех уровнях – от развития отраслей до домохозяйства, включая установку счетчиков воды и тепла в домах и введение льгот для энергосбережения на предприятиях.

Модернизация должна учитывать огромные возможности страны по использованию возобновляемых источников энергии (ВИЭ), в частности, имея в виду, что в Казахстане можно использовать ветровую энергетику. Данное обстоятельство предполагает стимулирование производства энергии на основе возобновляемых источников энергии и поддержку отечественного производства необходимого оборудования. Современный опыт Западной Европы свидетельствует, что при поддержке, необходимой для запуска процесса, далее он развивается с нарастающей скоростью. Такое направление развития не противоречит, а укрепляет современные позиции страны, как поставщика углеводородов сегодня, высвобождая дополнительные возможности для экспорта и обеспечивая национальную независимость и перспективы дальнейшего развития. Наиболее актуально и перспективно использование ВИЭ для обеспечения внутренних нужд, включая, прежде всего, энергоснабжение малонаселенных районов, обеспечение заинтересованности населения в использовании ВИЭ в качестве дополнительных источников энергии, использование ВИЭ в качестве вспомогательных источников энергоснабжения в промышленности, при добыче углеводородов.

Необходимо использовать возможности страны для развития щадящего природопользования: возобновляемая энергетика, экологическое сельское хозяйство, экотуризм, устойчивое лесопользование.

Мерой для оценки ситуации и выявления приоритетов действий является введение системы индикаторов устойчивого развития, прежде всего, показателей природоемкости и энергоемкости экономического роста, удельных показателей загрязнения. Необходим учет накопленного экологического ущерба, истощения ресурсов, деградации ландшафтов, влияния загрязнения на здоровье человека. Принципиально важна, особенно для идентификации перспектив развития, оценка объемов использования ВИЭ, оценка экосистемных услуг, включая лесные, водные, водно-болотные, биологические ресурсы, биоразнообразие [6].

Реализация задач новой экономики на основе рыночного механизма предполагает соблюдение двух основных условий, что определяется уровнем развития общества и его культуры.

Во-первых, возможности работать механизму конкуренции. Создание государством конкурентной среды, отход от монополизма в экономике будут стимулировать предприятия к инновациям.

Во-вторых, обеспечение требований рынка к природным благам и характеристикам товаров, удовлетворение запросов потребителей (население, государство, бизнес), что предполагает учет человеческого фактора и приоритета повышения ценности природы и человека.

Успех реализации идей модернизации экономики, энергоэффективности, устойчивого развития зависит от активной позиции и личной заинтересованности каждого, для чего требуется образовательная и просветительская деятельность, целенаправленная работа СМИ, социальная реклама.

Необходимыми и незамедлительными мерами по распространению экологических знаний является введение обязательного предмета в общеобразовательной школе и преподавание основ представлений об устойчивом развитии в высшей школе, а также постоянная эколого-просветительская деятельность при широком освещении тематики в СМИ, включая обязательные лимиты для социальной рекламы. Ключевую роль в обеспечении разворота общества в направлении устойчивого развития, формировании заинтересованности широких слоев населения играет культура, объекты культурного и природного наследия.

Информированность и заинтересованность населения предполагает организацию широкой просветительской деятельности, активное участие СМИ, обеспечение социальной рекламы. Со стороны правительства необходимо более широкое внедрение организационных и экономических мер для обеспечения практической заинтересованности населения в модернизации на основе принципов устойчивого развития, «зеленой» экономики.

Развитие институтов устойчивого развития как институтов общественной политики имеет принципиальное значение для консолидации усилий экспертного сообщества и вовлечения гражданского общества в процесс определения путей и реализации конкретных задач модернизации экономики для обеспечения устойчивого развития [6].

Успех в распространении идей устойчивого развития и обеспечении активного участия населения предполагает их адаптацию с учетом интересов различных структур гражданского общества, оценку успехов и проблем на пути обеспечения устойчивого развития на региональном и национальном уровне, развитие международного сотрудничества по линии гражданского общества и экспертного сообщества.

Список использованных источников

1. Бобылев С.Н., Кудрявцева О.В., Соловьева С.В. Индикаторы устойчивого развития для городов // Экономика региона. 2014. № 3. С. 101-110.
2. Эколого-экономический индекс регионов РФ. Методика и показатели для расчета / С.Н. Бобылев, В.С. Минаков, С.В. Соловьева, В.В. Третьяков; под ред. А.Я. Резниченко, Е.А. Шварц, А.И. Постнова. М.: WWF России, РИА Новости, 2012. 149 с.

3. Статистический сборник «Охрана окружающей среды и устойчивое развитие Казахстана 2011-2015» / Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. – Астана, 2016 г. Режим доступа к сборн. URL: <http://stat.gov.kz/> (дата обращения: 01.10.2018)

4. Об утверждении Правил ведения Государственного фонда экологической информации // Постановление Правительства Республики Казахстан, № 589, 2016. https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1600000589/ (дата обращения: 05.10.2018)

5. Государственный Фонд экологической информации. РГП на ПХВ «Информационно-аналитический центр охраны окружающей среды» Министерства Энергетики Республики Казахстан, 2016. <http://iacoos.gov.kz/state-fund-of-environmental-information>. (дата обращения: 07.10.2018)

6. Доклад о человеческом развитии в Российской Федерации за 2013 г.: под общей редакцией С.Н. Бобылева / Дизайн-макет, допечатная подготовка, печать: ООО «РА ИЛЬФ», 2013. 202 с. <http://www.undp.ru/documents/NHDR-2013.pdf>. (дата обращения: 10.10.2018)